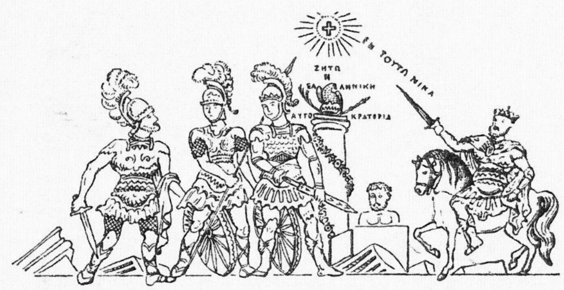
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΦΑΡΜΑΚΙΔΗ

Ο ΖΩΓΡΑΦΟΣ

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΙΑΤΡΙΔΗΣ

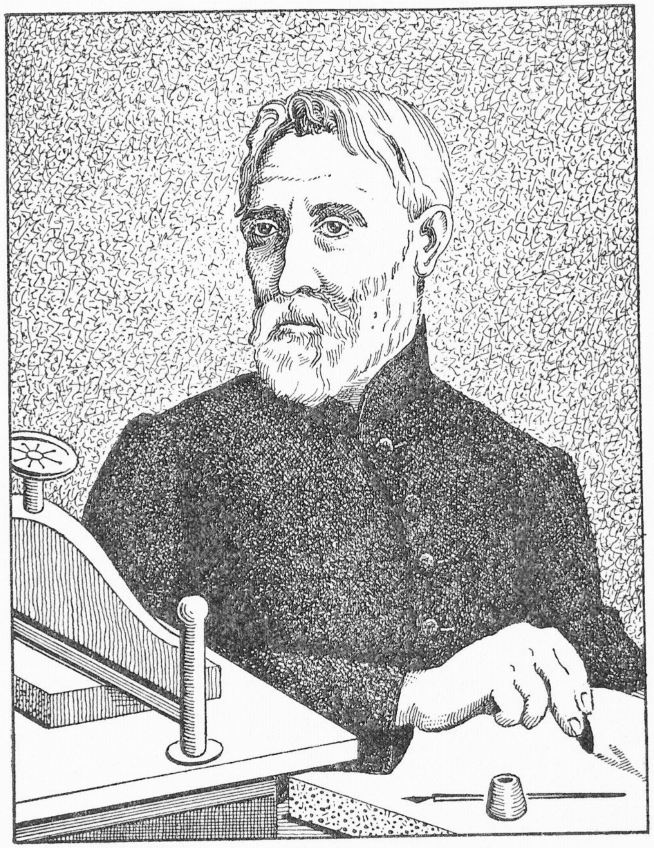
(1799 - 1866)

ΑΘΗΝΑ

Γ. ΦΑΡΜΑΚΙΔΗ

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΙΑΤΡΙΔΗΣ

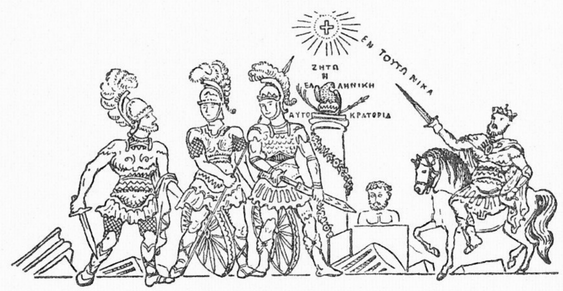

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΙΑΤΡΙΔΗΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΦΑΡΜΑΚΙΔΗ

Ο ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΙΑΤΡΙΔΗΣ
(1799 - 1866)

ΠΡΟΛΟΓΙΖΕΙ
ΕΜΜ. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ

ΑΘΗΝΑ

Περὶ τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ ἐκ Καρπενησίου ζωγράφου Ἀθανασίου Ἰατρίδου δὲν εἴχομεν μέχρι σήμερον εἰμὴ σποραδικὰς μόνον εἰδήσεις. Καὶ ὅμως ὁ Ἰατρίδης διεδραμάτισεν ἀξιόλογον πρόσωπον κατὰ τὰ πρῶτα τοὐλάχιστον ἔτη τοῦ ἐλευθέρου ἑλληνικοῦ κράτους εἰς τὸν τομέα τῆς ἀρχαιολογικῆς ὀργανώσεως· διὸ καὶ μετὰ χαρᾶς παρηκολούθησα τὴν περὶ τὸν Ἰατρίδην ἐπίμοχθον ἐργασίαν τοῦ καὶ ἐξ ἄλλων δοκίμων μελετῶν γνωστοῦ Γεωργίου Φαρμακίδου, ἥτις κατέληξεν αἰσίως εἰς τὸ μετὰ χεῖρας βιβλίον.

Ἡ περὶ τοῦ Ἀθανασίου Ἰατρίδου ἐργασία αὕτη, μολονότι ἔχει ἐν πολλοῖς τὸν τύπον μιᾶς λογοτεχνικῆς βιογραφίας, στηρίζεται ἐν τούτοις κατὰ πάντα, μέχρι καὶ τῶν τελευταίων λεπτομερειῶν, εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν, τὴν ὁποίαν ὁ συγγραφεὺς μετὰ πλείστου ζήλου καὶ μετὰ ἐπιστημονικῆς μεθόδου ἐπεχείρησεν, ἐξαντλήσας σχεδὸν πᾶσαν τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν καὶ μελετήσας ἐπισταμένως πάσας τὰς σχετικὰς πηγάς, τὰς ἀποκειμένας εἰς ἑλληνικὰ ἢ καὶ ξένα ἀρχειακὰ ἱδρύματα.

Εἰς τὰ ὀκτὼ πολυσέλιδα κεφάλαια τῆς μελέτης ταύτης ἐξετάζεται διεξοδικῶς ὁ βίος τοῦ Ἀθ. Ἰατρίδου, τὸ ἔργον του ὡς ἐπιστάτου τοῦ πρώτου ἀρχαιολογικοῦ μουσείου Αἰγίνης (1832 - 1834) καὶ αἱ καλλιτεχνικαί του ἐπιδόσεις ὡς σχεδιαστοῦ τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Κράτους, ὡς λιθογράφου καὶ ὡς λαϊκοῦ ζωγράφου, ἐπὶ πλέον δὲ ἡ λαογραφική του ἐργασία, τῆς ὁποίας καρπὸς ὑπῆρξεν ἡ ἐν ἔτει 1859 ἐκδοθεῖσα ἐν Ἀθήναις «Συλλογὴ δημοτικῶν ᾀσμάτων παλαιῶν καὶ νέων».

Παραλλήλως ὅμως ὁ συγγραφεὺς δίδει παραστατικώτατα

τὴν εἰκόνα τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ἔζησε καὶ ἔδρασεν ὁ 'Αθ. 'Ιατρίδης ἐν Αἰγίνῃ καὶ ἐν 'Αθήναις, καὶ παρέχει πολλὰς νέας εἰδήσεις, ἀντληθείσας ἐξ ἀρχειακῶν πηγῶν, περὶ τοῦ πρώτου ἐν Αἰγίνῃ ἀρχαιολογικοῦ μουσείου, περὶ τῆς ἐθνικῆς τυπογραφίας, περὶ τοῦ ὀρφανοτροφείου καὶ τῶν σχολείων τῆς Αἰγίνης, περὶ τοῦ πρώτου πυρῆνος ἐθνικῆς βιβλιοθήκης καὶ κυρίως περὶ τῶν πρώτων προσπαθειῶν τοῦ Κράτους διὰ τὴν περιφρούρησιν τῶν ἀρχαίων μνημείων ἀπὸ τὰς ληστρικὰς διαθέσεις τῶν ξένων ἀρχαιοκαπήλων καὶ περὶ τῶν ἀπαρχῶν τῆς ὀργανώσεως εἰδικῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας, ὡς ἐπίσης καὶ περὶ τῶν ἐξόχων ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι εἰργάσθησαν κατὰ πρῶτον εἰς τοὺς πνευματικοὺς αὐτοὺς τομεῖς τῆς ἐθνικῆς δραστηριότητος, οἷοι ὑπῆρξαν ὁ 'Ιωάννης Καποδίστριας, ὁ 'Ανδρέας Μουστοξύδης, ὁ 'Ιάκ. Ρίζος Νερουλός, ὁ 'Αλέξ. Ραγκαβῆς, ὁ Κυριακὸς Πιττάκης, ὁ Λουδοβῖκος Ross, ὁ Γεώργιος Γεννάδιος, ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, ὁ Νεόφυτος Δούκας καὶ ἄλλοι.

'Ιδιαιτέρως ἐπιθυμῶ νὰ ἐξάρω ἐνταῦθα τὸ κριτικὸν πνεῦμα, μεθ' οὗ ὁ συγγραφεὺς ἐπεξειργάσθη τὸ ἄφθονον ὑλικόν του καὶ ἐτοποθέτησεν ἱστορικῶς πρόσωπα καὶ πράγματα εἰς μίαν ἐποχὴν ἀκαταστασίας, συγχύσεως καὶ πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν, οἵα ἦτο ἡ περίοδος ἀπὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ μεγάλου Καποδίστρια ἐν 'Ελλάδι μέχρι καὶ τῶν χρόνων τῆς 'Αντιβασιλείας. 'Ο διεξερχόμενος τὰς σελίδας ταύτας τοῦ παρόντος βιβλίου ἔχει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ζῇ μεταξὺ τῶν πρωταγωνιστῶν τῶν χρόνων ἐκείνων καὶ δύναται νὰ παρακολουθήσῃ βῆμα πρὸς βῆμα τὴν ἐργώδη προσπάθειαν τοῦ νεοσυστάτου κράτους διὰ νὰ προφυλάξῃ, νὰ συλλέξῃ καὶ νὰ στεγάσῃ τοὺς ἀρχαιολογικοὺς θησαυροὺς τῆς χώρας.

Πιστεύω ἀκραδάντως ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ κ. Γ. Φαρμακίδου, ὡς εἶναι πεπλουτισμένη δι' ἀφθόνων σημειώσεων καὶ διὰ πολλῶν εἰκόνων (ἔργων τοῦ 'Ιατρίδου καὶ ἄλλων), ἀποτελεῖ διὰ μὲν τὴν ἱστορίαν τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας τὸ πληρέστερον πόνημα, διὰ δὲ τὴν καθόλου ἱστορίαν τῆς περιόδου τοῦ Καποδίστρια καὶ τῶν πρώτων χρόνων τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος σπουδαιότατον βοήθημα.

Ε. Γ. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ δ.φ.
Διευθυντὴς τῶν Γενικῶν 'Αρχείων τοῦ Κράτους

ΠΡΟΟΙΜΙΟ

Ἀπὸ πολλά, πάρα πολλὰ χρόνια εἶχα αἰσθανθῆ τὴν ἀνάγκη νὰ γράψω κάτι γιὰ τὸν Ἀθανάσιο Ἰατρίδη, γιὰ τὸν ὁποῖο εἶχα, ἀπὸ οἰκογενειακὲς πηγές, ἀρκετὲς πληροφορίες, ποὺ μ᾽ ἔπειθαν ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ μείνη γιὰ πάντα ξεχασμένος. Κάποτε μάλιστα ἐδημοσίευσα σὲ ἕνα ἀθηναϊκὸ περιοδικὸ μερικὰ ἀνέκδοτα σχέδιά του. Ὁ Ἰατρίδης ὑπῆρξε διάδοχος — συμπτωματικά, ἔστω — τοῦ Ἀνδρέα Μουστοξύδη στὴν ἐφορία τοῦ πρώτου ἀρχαιολογικοῦ μας μουσείου, καλλιτεχνικὸς συνεργάτης τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας στὰ πρῶτα χρόνια τῆς Ὀθωνικῆς βασιλείας, ζωγράφος τῆς πρὶν ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ Πολυτεχνεῖο ἐποχῆς καὶ τέλος ἐκδότης μιᾶς ἀπὸ τὶς πρῶτες συλλογὲς τῶν δημοτικῶν μας τραγουδιῶν. Ὁ ἀείμνηστος Νῖκος Βέης, ποὺ ἀρχικὰ ἤξερε τὸν Ἰατρίδη μόνο σὰ λαογράφο, ἀλλὰ ἀπὸ μία ἐργασία, ποὺ ἔκαμε στὰ 1935 γιὰ τὸν Γερμανὸ ἀρχαιολόγο Λουδοβῖκο Ρός, ἔλαβε ἀφορμὴ νὰ γνωρίση καὶ τὶς ἄλλες του ἐπιδόσεις, μὲ παρακίνησε, ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, ν᾽ ἀσχοληθῶ μὲ τὸν Ἰατρίδη, λέγοντας ὅτι τοῦ ἄξιζε μιὰ βιογραφικὴ πραγματεία. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἀλησμόνητη λαογράφος Εἰρήνη Σπανδωνίδη, ποὺ ἦταν «ἐρωτευμένη» μὲ τὸν Ἰατρίδη, εἶχε τὴ Συλλογή του σὰν ἐγκόλπιο κι᾽ ἔκαμε, πρὶν ἀπὸ χρόνια, καὶ μία ραδιοφωνικὴ ὁμιλία γι᾽ αὐτόν. Ἀλλὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ κατεῖχα παρουσίαζαν διάφορα κενά, ποὺ ἀπαιτοῦσαν ἀρχειακὲς καὶ ἄλλες ἔρευνες, καὶ σ᾽ αὐτὲς μόλις τὰ τελευταῖα χρόνια μπόρεσα νὰ καταγίνω.

Ἡ βιογραφία τοῦ Ἰατρίδη σὰν προϊσταμένου τοῦ Μουσείου

τῆς Αἴγινας καὶ ὕστερα σχεδιαστῆ τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδας* τῶν Ραγκαβῆ καὶ Πιττάκη μᾶς φέρνει στὴν ταραχώδη περίοδο, ποὺ ἀκολούθησε τὴν τελικὴ πτώση τοῦ Καποδιστριακοῦ καθεστῶτος, καὶ σ' ἐκείνη μετὰ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Ὄθωνα ὥς τὴ συνταγματικὴ μεταβολὴ τοῦ 1843. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ βιογραφοῦμε δοκίμασε κι' αὐτὸς τὴν κακοδαιμονία, ποὺ ἔδερνε τὶς ὑπηρεσίες τοῦ νεοσύστατου κράτους, ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ δυσπραγία του, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ πνεῦμα ραδιουργίας καὶ ἀσυνεννοησίας, ποὺ ἐπικρατοῦσε, τόσο στοὺς πρώτους ἐκείνους Ἕλληνες ὑπαλλήλους μεταξύ τους, ὅσο καὶ ἀνάμεσα στὶς ἑλληνικὲς ὑπηρεσίες καὶ τοὺς ξένους τῆς λεγόμενης «Βαυαροκρατίας». Γι' αὐτὸ καὶ ἕνα μέρος τοῦ βιβλίου ἀσχολεῖται μὲ διάφορα τέτοια περιστατικά, ποὺ συνθέτουν τὴν ἀτμόσφαιρα, μέσα στὴν ὁποία ἔζησε τότε ὁ βιογραφούμενός μας. Ἐξ ἄλλου, ἂν ὁ ἀναγνώστης εὔρη ὅτι ἡ διεξοδικὴ ἀφήγηση μερικῶν γεγονότων, ὅπως τὸ περίφημο περιστατικὸ τῆς παύσης τοῦ Λ. Ρὸς ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων (ἕκτο κεφάλαιο) ἢ οἱ λεπτομέρειες ποὺ δίνουμε γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς πρώτης ἀρχαιολογικῆς μας ὑπηρεσίας (πέμπτο κεφάλαιο), παρ' ὅλο ποὺ ὅλα αὐτὰ σχετίζονται καὶ μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἰατρίδη, δὲν παύουν νὰ ἔχουν παρεκβατικὸ χαρακτήρα, θὰ θεωρήση, ἐλπίζω, ἀρκετὸ ἀντίβαρο τὸ ὅτι ἡ ἔρευνά μας ρίχνει, ὅπως πιστεύω, ἕνα νέο φῶς στὸ πολύκροτο ἐκεῖνο ἐπεισόδιο καὶ γενικὰ στὴν ἱστορία τῆς ἀρχαιολογικῆς μας ὑπηρεσίας, συμπληρώνοντας μερικὰ κενά της.

Εὐχαριστῶ ὅσους μὲ βοήθησαν σὲ τούτη τὴ συγγραφή:

Τὶς δημόσιες Βιβλιοθῆκες μας, τὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, τὴν Ὑπηρεσία Χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, τὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, τὸ Μουσεῖο τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας, τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο Ἀθηνῶν, τὰ Ἐθνικὰ Ἀρχεῖα τῆς Γαλλίας, τὸ Κρατικὸ καὶ Αὐλικὸ Ἀρχεῖο τῆς Βιέννης καὶ τὶς Κρατικὲς Βιβλιοθῆκες τοῦ Βισβάδεν, τῆς Λειψίας καὶ τῆς Αὐγούστας.

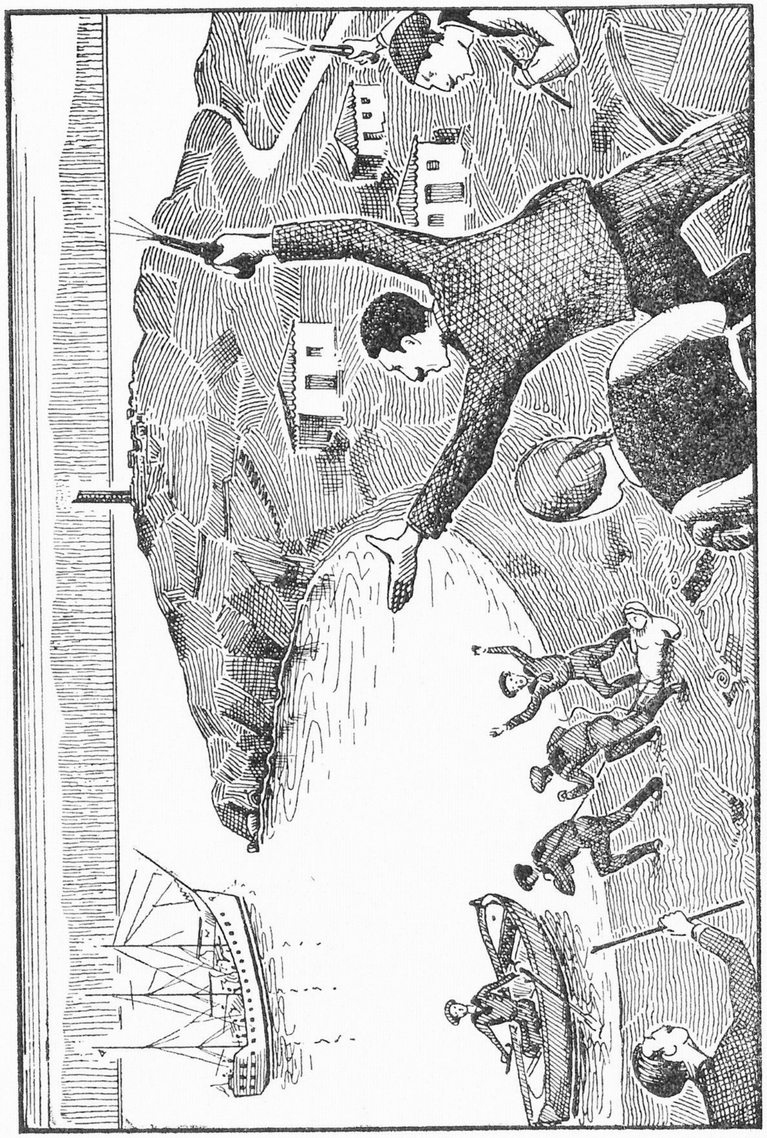

Τοὺς κυρίους Τάκη Λάππα, ἱστορικὸ συγγραφέα, Μέγα Κονίτσα, λαογράφο, Εὐάγγελο Μανῆ, καθηγητή, καὶ Ἀνδρέα Τζαννῆ, δημοσιολόγο.

Τὸν καλλιτέχνη κύριο Τάκη Καλμοῦχο, γιὰ τὴν εἰκονογράφηση τοῦ βιβλίου.

Τὴν κυρία Εὐγενία Μανώλη Χατζηδάκη, πού, ὅπως καὶ ἄλλοτε ἔγραψα (στὸ περιοδικὸ **Ζυγός**), μοῦ γνωστοποίησε τὴν ὕπαρξη στὰ Ἐθνικὰ Ἀρχεῖα τῆς Γαλλίας ἄγνωστων σὲ μένα ἐγγράφων, σχετικῶν μὲ τὸν Ἀθανάσιο Ἰατρίδη.

Γ. Φ.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΙΑΤΡΙΔΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΟΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΙ ΕΛΓΙΝΟΙ

ΜΙΑ ΕΠΙΔΡΟΜΗ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΛΙΑ ΤΗΣ ΑΙΓΙΝΑΣ. || ΔΙΠΛΩΜΑΤΕΣ ΣΥΛΛΕΚΤΕΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΚΑΠΗΛΟΙ. ΦΩΒΕΛ, ΔΩΚΙΝΣ, ΠΡΟΚΕΣ - ΟΣΤΕΝ. || Ο ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ ΧΑΡΙΖΕΙ ΣΤΟΥΣ ΓΑΛΛΟΥΣ ΤΑ ΟΛΥΜΠΙΑΚΑ ΜΑΡΜΑΡΑ. || ΤΟ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΟ. || ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΤΗΣ ΑΙΓΙΝΑΣ. || ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ.

Ι

ΗΤΑΝ ΜΙΑ ΜΕΡΑ ΤΟΥ ΧΕΙΜΩΝΑ ΤΟΥ 1832-1833, πολὺ πρωῒ ἀκόμα. Ἕνα καράβι ποὺ ρχότανε ἀπὸ νοτιά, περνώντας ἀνάμεσα Μονὴ καὶ Πέρδικα, φάνηκε κάμποσο ἀνοιχτὰ ἔξω ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Αἴγινας, προσπέρασε τὸ μῶλο τοῦ *Χάου* καί, φτάνοντας ἀντίκρυ στὴν Καραντίνα, μάζεψε τὰ πανιά του καὶ στάθηκε. Πίσω του ἔσερνε μιὰ μεγαλούτσικη φελούκα. Οἱ λίγοι ἄνθρωποι, ποὺ κυκλοφοροῦσαν τὴν ὥρα αὐτὴ στὸ λιμάνι, εἶδαν χωρὶς ἔκπληξη — τὸ θέαμα ἦταν τόσο συνηθισμένο στὰ νερὰ τῆς Αἴγινας τὰ χρόνια ἐκεῖνα — πὼς τὸ καράβι δὲν ἦταν ντόπιο, ἀλλὰ ξένο, καὶ μάλιστα πολεμικό, μιὰ ἰγγλέζικη βρικογολέττα. Σὲ λίγο μαζεύτηκαν κι' ἄλλοι καὶ κύτταζαν. Αἴφνης ἀπὸ τὸ καράβι πήδησαν στὴ φελούκα τέσσερις-πέντε ναῦτες καὶ τράβηξαν στὴ στεριά, ὄχι ὅμως κατὰ τὰ χτίρια, ἀλλὰ πιὸ πάνω, καμμιὰ ἑκατοστὴ βήματα. Γιατί ὅμως ξεμάκραιναν ἔτσι, τί ζητοῦσαν ἐκεῖ πέρα ;

Ὅταν ἡ βάρκα ἔφτασε στὴ στεριά, οἱ ναῦτες βγῆκαν ἔξω κι᾿ ἀνηφόρισαν μὲ γοργὸ βῆμα σὲ μιὰ τοποθεσία, ὅπου δὲν ἔβλεπες τίποτ᾿ ἄλλο ἀπὸ παλιὰ σκοῦρα μάρμαρα, σκορπισμένα σὲ μεγάλη ἔκταση γύρω ἀπὸ μιὰ ψηλὴ ἀρχαία κολώνα. Ἀπὸ τὸ λιμάνι μερικοὶ περίεργοι κίνησαν κι᾿ αὐτοὶ κατὰ τὸ μέρος ὅπου βγῆκαν οἱ Ἰγγλέζοι, κι᾿ ἀπὸ κάτι σκοινιά, ποὺ κρατοῦσαν, ὑποψιάστηκαν ποιὸς ἦταν ὁ σκοπός τους. Ἕνας ἀπ᾿ αὐτοὺς ἔτρεξε τότε στὴν πόλη γιὰ νὰ εἰδοποιήση τὸν ἐπιστάτη τοῦ μουσείου.

Ὁ ἐπιστάτης κατοικοῦσε σ᾿ ἕνα χαμόσπιτο στὴ μεσημβρινὴ πλευρὰ τῆς πόλης, κοντὰ στὸ πελώριο, καινούργιο χτίριο τοῦ Ὀρφανοτροφείου. Ἦταν ἕνας ἄντρας μᾶλλον κοντός, μελαχρινὸς καὶ φραγκοφορεμένος. Σὰν ἄκουσε τί τοῦ εἶπε ὁ ἄνθρωπος, πῆρε τὴν πιστόλα του, ξεσήκωσε καὶ μερικοὺς ἄλλους ἀπὸ τὰ γύρω σπίτια, κι᾿ ὅλοι μαζὶ τρέξανε κατὰ τὸ μέρος τῆς ἀπόβασης. Στὸ δρόμο πολλοὶ ἄλλοι τοὺς ἀκολούθησαν. Ὁ ἐπιστάτης, ἀπὸ κάτι προηγούμενα ποὺ ἤξερε, κατάλαβε ἀμέσως τί ζητοῦσαν οἱ φράγκοι. Ἐκεῖ, ἀνάμεσα στὰ χαλασμένα μάρμαρα, κοίτουνταν ἀφύλαχτο ἕνα ἀρχαῖο ἄγαλμα, ποὺ ἀπὸ καιρὸ ἤθελε νὰ τὸ μαζέψη στὸ μουσεῖο κι᾿ ὅλο τὸ ἀμελοῦσε. Αὐτό, σίγουρα, πήγαιναν τώρα νὰ πάρουν!

Ὅταν ἔφτασαν ἐκεῖ, οἱ ξένοι ναῦτες εἶχαν κι᾿ ὅλας δέση τὸ ἀρχαῖο μὲ τὰ σκοινιά τους καὶ τὄσερναν στὴν παραλία. Οἱ Ἕλληνες πέφτουν τότε ἀπάνω τους, φωνάζοντας καὶ ρίχνοντας κουμπουριὲς στὸν ἀέρα, σκορπίζουν τὴν ὁμοχειρία κι᾿ ἀναγκάζουν τοὺς Ἰγγλέζους νὰ παρατήσουν τὸ λάφυρο καὶ νὰ ξαναγυρίσουν ἄπρακτοι στὸ καράβι τους.

Δὲν ἄργησε ὕστερα νὰ μαθευτῆ πὼς τὴν ἐπιδρομὴ τὴν εἶχε ὀργανώση ἀπὸ τὸ Ναύπλιο ὁ ἴδιος ὁ ἀντιπρέσβυς τῆς Ἀγγλίας Δώκινς, μεγάλος κυνηγὸς ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων, ποὺ ὅμως στάθηκε ἄτυχος σ᾿ αὐτὴ τὴν ἐπιχείρησή του.

II

Τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ εἶναι αὐθεντικό. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προφορικὴ παράδοση, ποὺ μᾶς ἔκαμε γνωστὲς καὶ τὶς παραπάνω λεπτομέρειες, τὸ ἀναφέρει στ᾿ ***Ἀπομνημονεύματά*** του ὁ Ἀλέξανδρος Ραγκαβῆς. Εἶχε πάρη τὴν πληροφορία ὕστερα ἀπὸ λίγους μῆνες ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἐπιστάτη τοῦ μουσείου.

Ὁ ***ἐπιστάτης*** αὐτὸς δὲν ἦταν ἐπιστάτης μὲ τὴ σημερινὴ ἔννοια τῆς λέξης, ἀλλὰ ἕνας ἔφορος ἀρχαιοτήτων κατωτέρου βαθμοῦ, ἐπιμελητὴς τοῦ μουσείου θὰ λέγαμε σήμερα. Λεγόταν Ἀθανάσιος Ἰατρίδης. Τὸ πραγματικό του ὅμως ἐπάγγελμα δὲν ἦταν ἀρχαιολόγος, ἀλλὰ σχεδιαστὴς καὶ ζωγράφος.

Ὁ Ραγκαβῆς, μετὰ τὴ σύντομη ὑπηρεσία του στὸ στρατὸ — παρατήθηκε, ἐπειδὴ ἡ κυβέρνηση δὲν τοὔδοσε τὸ βαθμό, ποὺ ἔδινε τότε στοὺς ξένους ἀπόφοιτους τῶν εὐρωπαϊκῶν στρατιωτικῶν σχολῶν, ὅπως ἦταν κι᾿ αὐτὸς — εἶχε μείνη χωρὶς δουλειά, κι᾿ ὅταν ὁ Κωλέττης, λίγους μῆνες μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Καποδίστρια, ἀποσχίστηκε ἀπὸ τὸν Αὐγουστῖνο καὶ πῆγε, ἐπαναστάτης, στὴν Περαχώρα, τὸν ἀκολούθησε κι᾿ ἐργάστηκε μαζί του, ὅσο κράτησε ἡ ἀνταρσία, σὰ γραφιᾶς, μὲ ἄμεσο προϊστάμενό του τὸν ξεραγκιανὸ κι᾿ ἀλλοίθωρο Δημήτριο Χρηστίδη, ἄλλοτε οἰκοδιδάσκαλο στὸ πατρικό του σπίτι στὴν Πόλη. Ὕστερα, ὅταν νίκησαν οἱ συνταγματικοὶ καὶ σχηματίστηκε ἡ ἑφταμελὴς Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ μὲ πρόεδρο τὸ Γεώργιο Κουντουριώτη, ὁ Ραγκαβῆς διορίστηκε ὑπάλληλος στὴ Γραμματεία τῆς Παιδείας. Μετὰ ἕνα χρόνο ἀκριβῶς, στὶς 10 Μαΐου 1833, πῆγε ἀπὸ τὸ Ναύπλιο στὴν Αἴγινα, σταλμένος ἀπὸ τὴ Γραμματεία γιὰ νὰ ἐπιθεωρήση τὸ Ὀρφανοτροφεῖο καὶ νὰ λάβη ἐπὶ τόπου μέτρα γιὰ τὴν ἀκαταστασία, ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ ἐθνικὸ ἐκεῖνο κατάστημα. Πραγματικά, τὸ Ὀρφανοτροφεῖο εἶχε ξεφύγη τότε ἀπὸ τὸν προορισμό του. Μεγάλα πιὰ παιδιά, ποὺ δὲ μάθαιναν οὔτε γράμματα οὔτε τέχνη, κηφῆνες ποὺ δὲν ἤθελαν νὰ δουλέψουν, κι᾿ ἐνήλικοι ἀργόμισθοι, προστατευόμενοι τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου μέλους τῆς ἐπιτροπῆς ποὺ διοικοῦσε τὸ Ὀρφανοτροφεῖο, ἔτρωγαν ἀπὸ τὰ λίγα χρήματα, ποὺ ἡ κυβέρνηση μποροῦσε νὰ διαθέτη γιὰ τὴ λειτουργία του. Ὁ Ραγκαβῆς ἔδιωξε ἀπὸ τὸ ἵδρυμα κάμποσους μαντράχαλους, ἔπαψε μερικοὺς ἀργόμισθους καὶ ὑπέβαλε τὴν ἔκθεσή του στὸ ὑπουργεῖο.

Ὁ ἴδιος περιγράφει στὸ βιβλίο του τὸ ὑπηρεσιακὸ ἐκεῖνο ταξίδι του στὴν Αἴγινα, χωρὶς ὅμως νὰ σημειώνη καὶ τὴ χρονολογία του. Αὐτὴ βγαίνει ἀπὸ τὰ ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου τοῦ Ὀρφανοτροφείου[1]. Ἦταν μάλιστα ἐκεῖ, ὅταν ὁ Ὄθωνας ἐπισκέφτηκε τότε γιὰ πρώτη φορὰ τὴν Αἴγινα μαζὶ μὲ τὸν Ἄρμανσπεργ.

«***Ἐκεῖ δέ***, γράφει ὁ Ραγκαβῆς, ***ἐγνώρισα καὶ τὸν Ἰατρίδην, μέτριον μὲν ζωγράφον, ἄκρον δὲ ζηλωτὴν τῶν προγονικῶν ἀρχαιοτήτων. Οὗτος, ὀλίγον πρὸ τῆς εἰς Αἴγιναν ἀφίξεώς μου, ὅτε ὁ Ἄγγλος ἀντιπρέσβυς Δώκινς ἔπεμψεν ἐκεῖ πολεμικὸν πλοῖον, ἵνα ἀπαγάγῃ ἄγαλμα, κείμενον εἰς τὴν παραλίαν, ἐξανέστησε τὸν λαὸν καὶ ἔνοπλον τὸν ἔφερε κατὰ τῶν Ἄγγλων ναυτῶν, τοῖς ἀφῄρεσε τὸ ἄγαλμα, ὃ ἤδη***

ἀπεκόμιζον, καὶ κατέθεσεν αὐτὸ εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ σοφοῦ Μουστοξύδη καταρτιζόμενον τότε μουσεῖον ἐν τῷ 'Ορφανοτροφείῳ, ἔνθα καὶ μοὶ τὸ ἔδειξεν [2].»

῾Η ἀφήγηση τοῦ Ραγκαβῆ ἀφίνει νὰ ὑποθέση κανεὶς ὅτι ὁ Μουστοξύδης ἦταν ἀκόμα προϊστάμενος τοῦ μουσείου, ὅταν ὁ Δώκινς ἔστειλε στὴν Αἴγινα γιὰ νὰ πάρουν τὸ ἄγαλμα. Πραγματικὰ ὅμως, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὁ Μουστοξύδης δὲν ἦταν πιὰ ἐκεῖ. Εἶχε φύγη ἀπὸ τὴν ῾Ελλάδα δεκατρεῖς μῆνες πρὶν πάη στὴν Αἴγινα ὁ Ραγκαβῆς, ἐνῶ τὸ ἐπεισόδιο ἦταν πρόσφατο. ῾Ο Ραγκαβῆς ὅμως ἔγραψε τὸ βιβλίο του ὕστερα ἀπὸ ἑξῆντα σχεδὸν χρόνια, κι᾽ εἶναι φυσικὸ νὰ μὴν ἀκριβολογῆ σ᾽ αὐτὸ τὸ σημεῖο.

III

Συνηθισμένα πράγματα, τὰ χρόνια ἐκεῖνα, τὰ περιστατικὰ σὰν αὐτὸ ποὺ περιγράψαμε.

Οἱ ξένοι δὲ μποροῦσαν ἀκόμα νὰ ξεχάσουν τὴν ἀσυδοσία τῆς ἀρχαιοσυλλογῆς καὶ τῆς ἀρχαιοκαπηλίας, ποὺ ἀπολάμβαναν στὸ ἑλληνικὸ ἔδαφος τὸν καιρὸ τῆς τουρκοκρατίας καὶ ποὺ εἶχε καταντήση ἕνα αὐτονόητο, σχεδὸν νόμιμο γι᾽ αὐτοὺς καθεστώς. ᾽Αποχτοῦσαν τὴ συνείδηση τοῦ ἰδιοκτήτη τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων μόλις ἀποφάσιζαν νὰ τὶς βάλουν στὸ χέρι.

῾Ο Λουδοβῖκος Φωβέλ, ὁ Γάλλος ζωγράφος καὶ σχεδιαστὴς τοῦ Choiseul - Gouffier, ποὺ ἔκαμε στὴν ᾽Αθήνα τριάντα σχεδὸν χρόνια ὑποπρόξενος τῆς Γαλλίας, παραπονιέται καὶ βρίζει τοὺς ῞Ελληνες σ᾽ ἕνα γράμμα του πρὸς τὸ Λουδοβῖκο Ντυπρέ, τὸ Γάλλο ζωγράφο τοῦ εἰκονογραφημένου ***Ταξιδιοῦ στὴν ῾Ελλάδα καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη***[3], γιατὶ τὸν ἐμπόδισαν νὰ πάρη μαζί του, φεύγοντας ἀπὸ τὴν ᾽Αθήνα μὲ τοὺς Τούρκους, τὸ «μουσεῖο του», δηλαδὴ πενῆντα τέσσερα κιβώτια, στὰ ὁποῖα εἶχε κλείση τὴν ἀρχαιολογική του συλλογή, κι᾽ οὔτε τ᾽ ἄφηκαν νὰ φορτωθοῦν στὶς δυὸ κορβέττες, ποὺ ὁ ναύαρχος Δεριγνὺ ἔστειλε στὸ Φάληρο ἐπίτηδες γι᾽ αὐτό.

«῾Η θέση μου, ἀγαπητέ μου Ντυπρέ», τοῦ γράφει ἀπὸ τὴ Σμύρνη στὸ Παρίσι στὶς 18 Φεβρουαρίου 1832, «διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὴ δική σου. Εἶμαι ἀρκετὰ δυστυχής, ἀφοῦ ἔχασα στὴν ᾽Αθήνα ὅλα μου τὰ ὑπάρχοντα, κινητὰ καὶ ἀκίνητα [4]. Τὸ προξενεῖο καταργήθηκε, καὶ εἶμαι,

ΔΩΚΙΝΣ

στὰ 79 χρόνια μου, καταχρεωμένος. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἔχω τὴ σύνταξή μου, τρεῖς χιλιάδες, δίκαια κερδισμένη ὕστερα ἀπὸ τριάντα χρόνων ὑπηρεσία. Ἀπὸ τὸ μουσεῖο μου δὲ σώθηκε τίποτα. Τὰ 54 μπαοῦλα, ποὺ τὸ περιεῖχαν, τὰ λεηλάτησαν καὶ τἄκαψαν αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες, γιὰ τοὺς ὁποίους ἀκόμα μωρολογεῖτε στὸ Παρίσι. Ἀρνήθηκαν ἐπίμονα ν' ἀφήσουν τὶς δυὸ κορβέττες, ποὺ ἔστειλε ὁ κόμης Δεριγνύ, νὰ τὰ παραλάβουν. Ὅλα χάθηκαν ἀνεπιστρεπτεί, ἡ ὑγεία μοῦ μένει. Ὁ θαυμαστής σας **ΦΩΒΕΛ**[5].»

Ὁ Πρόκες - Ὄστεν, ὁ μετέπειτα πρέσβυς τῆς Αὐστρίας στὴν Ἀθήνα, πολιτικὸς σύμβουλος στὰ 1832 τοῦ αὐστριακοῦ στόλου τοῦ Αἰγαίου, ἀγοράζει τὴ χρονιὰ αὐτὴ ἀπὸ ἕναν Τοῦρκο τῆς Ἀθήνας τὴν *Πνύκα* μὲ τὴν περιοχή της καὶ δὲ διστάζει νὰ ζητήση ἀπὸ τὴ μικτὴ ἑλληνοτουρκικὴ ἐπιτροπὴ γιὰ τὶς ἐγκαταλειπόμενες τούρκικες περιουσίες νὰ ἐπικυρώση τὴν ἀγορά του[6].

Ὅταν ὁ Λέων Κλέντσε, ὁ περίφημος ἀρχιτέκτονας τῆς *Βαλχάλας* καὶ τῆς *Γλυπτοθήκης* τοῦ Μονάχου, ἦρθε στὴν Ἑλλάδα, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1834, γιὰ νὰ μελετήση τὰ οἰκοδομικὰ προβλήματα τοῦ νέου βασιλείου, ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀντιβασιλεῖς* στὸ Ναύπλιο — κι' αὐτὸς θὰ ἦταν σίγουρα ὁ στρατηγὸς Ἔϊδεκ, ρωμαντικὸς ζωγράφος, φίλος τοῦ Μεσαίωνα κι' ἀδιάφορος γιὰ τὴν κλασσικὴ τέχνη — τοῦ εἶπε μιὰ μέρα γελώντας :

— Μάθατε τὰ τελευταῖα ἀρχαιολογικὰ νέα ;

Καὶ τοῦ διηγήθηκε σὰν κάτι πολὺ ἀστεῖο, πῶς ἕνα βρίκι μὲ αὐστριακὴ σημαία πῆγε λίγες μέρες πρὶν στὴ Δῆλο κι' ἀποβίβασε 30 - 40 ἄνδρες, ἐφοδιασμένους μὲ τ' ἀναγκαῖα σύνεργα καὶ μεταφορικὰ μέσα, ποὺ μάζεψαν καὶ φόρτωσαν στὸ πλοῖο ὅσα ἀρχαῖα μπόρεσαν νὰ σηκώσουν ἀπὸ τὸ ἀκατοίκητο νησί[7].

Ὁ σὲρ Ἐδουάρδος Ἰάκωβος Δώκινς ὅμως, ὁ ὀργανωτὴς τῆς ἐπιδρομῆς ἐκείνης στὴν Αἴγινα, πρῶτος διπλωματικὸς ἀντιπρόσωπος τῆς Ἀγγλίας στὸ νεοσύστατο ἑλληνικὸ κράτος (1828 - 1835), ἔκανε κάτι καλλίτερο : ἐνεργοῦσε ὁ ἴδιος ἀνασκαφὲς γιὰ δικό του λογαριασμό. Μᾶς τὸ λέει ὁ Αἰμίλιος Βόλφ, ὁ σύγχρονός του Γερμανὸς γλύπτης καὶ διευθυντὴς τῆς ἀκαδημίας τοῦ Ἁγίου Λουκᾶ τῆς Ρώμης, μὲ τὴν ἀκόλουθη ἀφορμή :

Ὁ τρίτος ἀδελφὸς τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντα Λουκιανὸς Βονα-

* «Einer der eingewanderten Machthaber».

πάρτης, πρίγκηπας τοῦ Canino μὲ παπικὸ χρῖσμα, δὲν παραδέχονταν μὲ κανένα τρόπο τὴν ὕπαρξη ζωγραφισμένων ἑλληνικῶν ἀγγείων. Αὐτά, ἔλεγε, ποὺ κυκλοφοροῦσαν γιὰ ἑλληνικά, ἦταν ἐτρουσκικά, καὶ μάλιστα προέρχονταν ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές, ποὺ ὁ ἴδιος ἐνεργοῦσε τὴν ἐποχὴ ἐκείνην στὰ κτήματά του στὴν Τοσκάνα. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ὑποστήριζε, δὲν ἔφτιαναν τέτοια ἀγγεῖα. Οἱ ἀρχαιοκάπηλοι ἔστελναν τὰ ἐτρουσκικὰ ἀγγεῖα του στὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ πάρουν τὴν περιζήτητη ἑλληνικὴ στάμπα καὶ νὰ τὰ μοσχοπουλήσουν ἔπειτα γιὰ ἑλληνικά.

Δὲν τὰ ἔλεγε μόνο αὐτὰ ὁ Λουκιανός, ἀλλὰ καὶ τἄγραψε σὲ μιὰ ἐπιστολή του πρὸς τὸ συνιδρυτή, μαζὶ μὲ τὸν Κάρολο Bunsen, καὶ πρῶτο διευθυντὴ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ρώμης Γερμανὸ ἀρχαιολόγο Ἐδουάρδο Gerhard, δημοσιευμένη στὸ *Δελτίο* τοῦ Ἰνστιτούτου [8]. Καὶ τότε ὁ Βόλφ, ἀνασκευάζοντας στὸ ἴδιο περιοδικὸ τὸν περίεργο ἰσχυρισμό, ἀνέφερε τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Δώκινς στὴν Αἴγινα, ὅταν ἦταν κι᾿ αὐτὸς ἐκεῖ καὶ μάζευε ἑλληνικὰ ἀγγεῖα [9].

Ὁ ἴδιος Βόλφ, περιγράφοντας τρία ἑλληνικὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα, ποὺ εἶχε ἰδῆ ἐπίσης στὴν Αἴγινα, βεβαιώνει γιὰ τὸ ἕνα ὅτι τὸ εἶδε στὴ συλλογὴ τοῦ Δώκινς καὶ ὅτι προέρχονταν κι᾿ αὐτὸ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Ἄγγλου ἐπιτετραμμένου [10].

Ἦταν μιὰ ἐποχή, ποὺ γιὰ τοὺς εὐρωπαίους διπλωμάτες, ποὺ διορίζονταν στὴν Ἑλλάδα, στὴν Ἰταλία ἢ στὴν Ἀνατολή, οἱ ἀρχαιολογικὲς ἀσχολίες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρχαιοκαπηλική τους πλευρά, ἀποτελοῦσαν κι᾿ ἕνα μέρος τῆς κοινωνικῆς τους ἀποσκευῆς. Δὲν ἦταν στὸ ὕψος τους ὅσοι ἀπ᾿ αὐτοὺς δὲν εἶχαν ἀρχαιολογικὲς γνώσεις ἢ ἀρχαιολογικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ δὲν ἀποχτοῦσαν τὴν ἀρχαιολογική τους συλλογή [11]. Μερικοὶ μάλιστα, ὅπως ὁ Bunsen καὶ ὁ Γεώργιος Βαρθόλδος Niebuhr, ἦταν καὶ μεγάλοι ἀρχαιολόγοι ἢ φιλόλογοι. Ἔτσι καὶ ὁ Δώκινς. Αὐτὸς δὲν ἦταν βέβαια σπουδαῖος ἀρχαιολόγος, ἀλλὰ εἶχε τὴν οἰκογενειακὴ παράδοση. Ἦταν μικρανεψιὸς τοῦ ἐξερευνητῆ τῆς Παλμύρας ἀρχαιολόγου James Dawkins, ὁ πατέρας του, ἐπίσης James Dawkins, ἦταν παληὸς ἑταῖρος τῆς Society of Dilettanti, κι᾿ αὐτὸν τὸν ἴδιο τὸν βρίσκουμε μέλος τῆς περίφημης ἑταιρίας ἀπὸ τὰ 1836 [12].

Οἱ Γάλλοι πάλι, ποὺ δὲν εἶχαν λάβη μέρος στὴ μοιρασιὰ τῶν γλυπτῶν τῆς Ἀφαίας καὶ τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα τῆς Φιγαλείας στὰ 1812, ἀποζημιώθηκαν τώρα γι᾿ αὐτὸ μὲ τὸ παραπάνω μὲ μιὰ γερὴ ἀρχαιολογικὴ μπάζα, καμωμένη μάλιστα μὲ ὅλους τοὺς νόμιμους τύπους.

Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1829 — πρωτεύουσα τοῦ κράτους ἦταν ἀκόμα ἡ Αἴγινα — ὁ Καποδίστριας βρισκόταν στὸ Ἄργος. Αὐτὸν τὸ μήνα εἶχε

συγκληθῆ ἐκεῖ ἡ Δ΄ Ἐθνοσυνέλευση (11 Ἰουλίου - 6 Αὐγούστου), κι᾿ ὁ ἀρχηγὸς τοῦ κράτους, μὲ τὸ γραμματέα τῆς Ἐπικρατείας Ν. Σπηλιάδη καὶ τ᾿ ἄλλα πρόσωπα τῆς Γενικῆς Γραμματείας τῆς Ἐπικρατείας, εἶχαν συγκεντρωθῆ στὸ Ἄργος. Ὁ ἀντιπρέσβυς τῆς Γαλλίας Rouen ἔκαμε κι᾿ αὐτὸς τὴν ἐμφάνισή του ἐκεῖ.

Τὴν ἴδια ἐποχή, ἡ γαλλικὴ ἐπιστημονικὴ ἀποστολή, ποὺ ἦρθε στὴν Ἑλλάδα τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1829 σὰν παρακολούθημα τοῦ στρατοῦ τοῦ Μαιζώνα, ἔκανε ἀνασκαφὲς στὴν Ὀλυμπία. Τότε ἀνακάλυψε μερικὲς ἀπὸ τὶς μετόπες τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς (19 κομμάτια) μὲ τὰ θαυμάσια ἀνάγλυφα, ποὺ παριστάνουν τοὺς ἄθλους τοῦ Ἡρακλῆ, ἔργα τοῦ Ἀλκαμένη καί, ἴσως, καὶ τοῦ Παιωνίου.

Μιὰ μέρα, στὸ σπίτι τοῦ ἀργείτη στρατηγοῦ Τσώκρη, ὅπου ἔμενε ὁ Καποδίστριας, τὸν ἐπισκέπτεται, μαζὶ μὲ ἕνα μέλος τῆς ἐπιστημονικῆς ἀποστολῆς, ὁ διάδοχος τοῦ Μαιζώνα στὴν ἀρχηγία τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος Γάλλος στρατηγὸς Σνάϊντερ καὶ τὸν παρακαλεῖ νὰ χαρίση στὴν ἀποστολὴ αὐτὰ τὰ μάρμαρα.

— Αὐτὰ ποὺ σᾶς ζητοῦμε, ἐξοχώτατε, δὲν εἶναι παρὰ συντρίμματα, εἶπε ὁ στρατηγός. Γιὰ τὴν Ἑλλάδα εἶναι ἄχρηστα, ἀφοῦ μ᾿ αὐτὰ δὲν ξαναγίνεται ὁ ἀρχαῖος ναός, ἐνῶ γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἀκαδημία εἶναι πολύτιμα. Θὰ χρησιμεύσουν πολὺ στὶς μελέτες τῶν σοφῶν μας.

Τὸ ὅτι οἱ μετόπες βρέθηκαν σπασμένες, δὲν ἐμπόδιζε βέβαια νὰ συνταιριαστοῦν καὶ νὰ συμπληρωθοῦν. Ἀλλὰ ὁ τόνος τοῦ Σνάϊντερ δὲν ἦταν καὶ τόσο παρακλητικός. Οὐσιαστικά, ὁ Γάλλος στρατηγὸς διατύπωνε τὴ στιγμὴ ἐκείνη μιὰ ἀξίωση. Ὁ Καποδίστριας θυμήθηκε τὸ νόμο τῆς Τροιζῆνας, ποὺ ἀπαγόρευε τὴν ἐξαγωγὴ τῶν ἀρχαιοτήτων, ἀλλὰ καὶ πῶς μποροῦσε ν᾿ ἀρνηθῆ; Ἐπείγουσες καὶ τρομερὲς ἀνάγκες τοῦ κράτους τὸν ἔζωναν σὰ φίδια καὶ δὲν περνοῦσε μέρα νὰ μὴ παρακαλέση γιὰ κάτι τὸ Σνάϊντερ. Ἀκριβῶς λίγες μέρες πρίν, τοῦ εἶχε ζητήση, μὲ μιὰ ἐναγώνια ἐπιστολή του, ἕνα ποσὸν ἀπὸ τὴ γαλλικὴ βοήθεια γιὰ νὰ πληρώση τοὺς ὁπλαρχηγοὺς τῆς Ναυπάκτου, ποὺ ἀπειλοῦσαν ἐπανάσταση [13]. Καὶ λίγο ἀργότερα τοῦ ἔγραφε ἀπὸ τὸ Ἄργος :

«Ὁ στρατάρχης Μαιζὼν εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοῦ παράσχῃ νέας ἀποδείξεις τοῦ ἐνδιαφέροντός του διὰ τὴν Ἑλλάδα. Μοῦ δίδει ἐλπίδας ὅτι ὁ βασιλεὺς θὰ εὐδοκήσῃ νὰ ἐγκρίνῃ ὅλας τὰς αἰτήσεις, τὰς ὁποίας ἔλαβα τὸ θάρρος ν᾿ ἀπευθύνω πρὸς τὴν Κυβέρνησίν του σχετικῶς μὲ τὴν ὀργάνωσιν τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ μας [14].»

Ἀφοῦ ὅμως δὲ μποροῦσε νὰ μὴν ἱκανοποιήση τὴν ἐπιθυμία τῶν Γάλλων, ὁ Καποδίστριας σκέφτηκε ὅτι τὸ ἴδιο θὰ τοῦ ζητοῦσαν ἴσως καὶ ἄλλα κράτη. Καὶ φαντάστηκε πῶς θἄπρεπε νὰ ὀργανώση, μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτή, μιὰ ἀνταλλαγὴ τῶν ἀρχαίων μὲ ἄλλα, χρήσιμα γιὰ τὸ κράτος πράγματα. Γι' αὐτὸ ἔκαμε στὴν «ἀπὸ τῶν νευμάτων αὐτοῦ κρεμαμένην» [15] Συνέλευση τὴν ἀκόλουθη πρόταση:

«Τὸ ΙΗ' ἄρθρον τῆς Διοικητικῆς Διατάξεως τῆς Ἑλλάδος, ἐκδεδομένης παρὰ τῆς Γ' Ἐθνικῆς Συνελεύσεως, διαλαμβάνει ἐπὶ λέξει τὰ ἑξῆς:

«*Ὁ Διοικητὴς χρεωστεῖ νὰ ἐπαγρυπνῇ διὰ νὰ μὴ πωλῶνται, μηδὲ νὰ ἐξάγωνται αἱ ἀρχαιότητες ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος.*»

»Ἡ ἐνεστῶσα κυβέρνησις, μηδὲν ἀμελήσασα πρὸς ἀκριβῆ ἐκπλήρωσιν τοῦ ἄρθρου τούτου, ἀπέβαλεν ὅλα τὰ περὶ ἐξαγωγῆς τῶν τοιούτων *ζητήματα* *.

»Τὸ ἀρχαιολογικὸν τῆς τῶν Γάλλων σοφῶν ἐπιτροπῆς, ἀφοῦ ἀνέσκαψε διάφορα μέρη εἰς τὴν Ὀλυμπίαν καὶ ἀνεκάλυψε τὸν τόπον, ὅπου κεῖνται λείψανά τινα ἀρχαίου ναοῦ, περὶ τοῦ ὁποίου ὑποθέτει ὅτι εἶναι τοῦ Διός, μᾶς ἐζήτησε πρὸ ὀλίγου, διὰ τοῦ στρατηγοῦ κυρίου Σνεϊδέρου, τὴν ἄδειαν νὰ μεταφέρῃ εἰς Γαλλίαν συντρίμματά τινα, ἐκεῖ ἀνακαλυφθέντα, τὰ ὁποῖα ἠμποροῦν νὰ χρησιμεύσουν εἰς τὴν Ἀκαδημίαν, ὡς φωτίζοντα αὐτὴν εἰς τὰς ἀρχαιολογικάς της ἐρεύνας.

»Ἡ Συνέλευσις συμπεραίνει βέβαια τὰ αἴτια, διὰ τὰ ὁποῖα ἡ Κυβέρνησις πρέπει νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν ἔφεσιν ταύτην τῶν Γάλλων σοφῶν. Ἀλλὰ τοιαῦτα ζητήματα εἶναι πιθανὸν νὰ μᾶς κάμουν καὶ ἄλλοι, καὶ νομίζομεν ὅτι, ὡς πρὸς τὰ λείψανα μόνον καὶ τὰ συντρίμματα τῶν ἀρχαιοτήτων, ἡ Κυβέρνησις πρέπει νὰ ἔχῃ τὴν ἄδειαν νὰ συγχωρῇ τὴν ἐξαγωγὴν αὐτῶν τότε μόνον, ὅταν ζητῶνται χάριν ἐπιστημονικοῦ τινος καταστήματος ὁποιασδήποτε κυβερνήσεως.

»Ταῦτα παραχωροῦσα ἡ Κυβέρνησις, δύναται νὰ λάβῃ ἀμοιβαίως ἀπὸ τὰς ἀνηκούσας κυβερνήσεις πράγματα πολύτιμα καὶ ἀφεύκτως ἀναγκαῖα εἰς καταστήματα κοινῆς παιδείας. Βιβλία δηλαδή, ἐργαλεῖα ἀστρονομίας, πρωτότυπα μηχανῶν κλπ.

»Ἂν ἡ Συνέλευσις παραδεχθῇ τὴν γνώμην ταύτην τῆς Κυβερνήσεως, θέλει κρίνῃ εὔλογον βέβαια νὰ ψηφίσῃ:

»Α' Νὰ ἐπικυρωθῶσι τὰ κατὰ τῆς ἐξαγωγῆς τῶν ἀρχαίων μνημείων ἐν Τροιζῆνι ἀποφασισθέντα.

* Αἰτήσεις.

»Β' Νὰ δοθῇ ἡ ἄδεια εἰς τὴν Κυβέρνησιν νὰ κάμῃ ἐξαίρεσιν τοῦ κανόνος τούτου χάριν ἐπιστημονικῶν καταστημάτων τῶν ξένων ἐθνῶν, πλὴν μόνον διὰ λείψανα καὶ συντρίμματα ἀρχαιοτήτων.»

Καὶ ἀφοῦ, στὶς συνεδριάσεις τῆς 31 Ἰουλίου καὶ τῆς 1 καὶ 2 Αὐγούστου, «ἐσυζητήθη περὶ τούτου, παρετηρήθησαν οἱ λόγοι καὶ ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν ἡ Συνέλευσις τὰ ἰσχυρὰ αἴτια, διὰ τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ συγχωρηθῇ εἰς τὴν Κυβέρνησιν ἡ ἐξαγωγὴ τῶν συντριμμάτων μόνον», ἀποφασίστηκε:

«***Δίδεται ἡ ἄδεια εἰς τὴν Κυβέρνησιν νὰ συγχωρῇ τὴν ἐξαγωγὴν μόνον τῶν συντριμμάτων καὶ μόνον ὅταν ζητῶνται ὡς συντελοῦντα εἰς ἀρχαιολογικὰς ἐρεύνας ἐπιστημονικοῦ τινος καταστήματος οἱασδήποτε κυβερνήσεως*** [16].»

Ἔτσι ἔγινε τὸ ψήφισμα Ι' τῆς Δ' Ἐθνοσυνέλευσης· καὶ μὲ τὴν ἐξουσιοδότηση αὐτὴ ὁ Καποδίστριας παραχώρησε στοὺς Γάλλους τὰ Ὀλυμπιακὰ μάρμαρα, «μόνα μέχρις ἐκείνου σωζόμενα σχεδὸν ἀκέραια εἰς τὴν Ἑλλάδα», ποὺ βρίσκονται σήμερα στὸ Λοῦβρο. Τὸ γαλλικὸ Ἰνστιτοῦτο πανηγύρισε τότε τὴν ἀπόκτησή τους [17], κι' ὁ Καποδίστριας δὲ γλύτωσε, φυσικά, ἀπὸ τὴν κατάκριση τῶν συγχρόνων του [18].

IV

Ποιὸ ὅμως ἦταν τὸ ἄγαλμα, γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ Δώκινς ἔστειλε στὴν Αἴγινα τὸ ἀγγλικὸ πολεμικό;

Δυστυχῶς δὲν τὸ ξέρουμε. Δὲ βρέθηκε γιὰ τὸ ἀξιομνημόνευτο αὐτὸ περιστατικὸ καμμιὰ ὑπηρεσιακὴ ἀναφορὰ οὔτε ὑπάρχει ἄλλο στοιχεῖο, ποὺ νὰ μᾶς δίνῃ κάποια νύξη. Τὸ κομμάτι αὐτὸ δὲν ἀναφέρεται στοὺς καταλόγους τοῦ ἀρχιμανδρίτη Λεόντιου Καμπάνη *, γιατὶ μπῆκε στὸ μουσεῖο πολὺ μετὰ τὴ σύνταξή τους. Ἀλλοιῶς θὰ βρίσκαμε ἴσως ἐκεῖ κάποια ἔνδειξη, ἐπειδὴ οἱ κατάλογοι τοῦ Καμπάνη δίνουν πληροφορίες γιὰ τὴν προέλευση ὅλων σχεδὸν τῶν ἀρχαίων τῆς πρώτης ἐκείνης ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς τῆς Ἑλλάδας. Οὔτε στὰ ἀρχαιολογικὰ σημειώματα, ποὺ δημοσίευε ὁ Πιττάκης στὴν ***Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα***, βρίσκουμε τίποτα, οὔτε, πολὺ λιγώτερο, σὲ ἄλλες, μεταγενέστερες πηγές.

* Βλέπε γιὰ τοὺς καταλόγους αὐτοὺς στὸ δεύτερο καὶ τρίτο κεφάλαιο.

Ὁ Κυριᾶκος Πιττάκης, ὁ πρῶτος Ἕλληνας ἔφορος τοῦ ἀρχαιολογικοῦ μουσείου τῆς Ἀθήνας, σημείωνε βέβαια μὲ ἰδιαίτερη εὐχαρίστηση ὅ,τι εἶχε κάποια σχέση μὲ τὴν ἀνακάλυψη τῶν ἀρχαίων, ποὺ ἱστοροῦσε, χωρὶς νὰ πολυσκοτίζεται καὶ γιὰ τὴν ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν του, ἀλλὰ μπορεῖ καὶ ἀπὸ πολιτικὴ σκοπιμότητα νὰ σκεπάστηκε τότε ἕνα σκάνδαλο, ποὺ ἥρωάς του ἦτανε ὁ διπλωματικὸς ἀντιπρόσωπος τῆς προστάτιδας Ἀγγλίας.

Μιὰ ὑπόθεση μποροῦμε νὰ κάμουμε, ξέροντας τὸ μέρος, ὅπου ἔγινε ἡ ἀπόπειρα τῆς ἀπαγωγῆς : ὅτι τὸ ἀρχαῖο ἐκεῖνο εἶχε ξεθαφτῆ στὰ σκαψίματα, ποὺ ἐξακολουθοῦσαν νὰ γίνονται τότε ἀκόμα στὸ χῶρο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης, στὴ βορειοδυτικὴ ἄκρη τῆς πόλης, κι᾿ ἔκαμαν τὸν ἀρχιτέκτονα τῆς γαλλικῆς ἐπιστημονικῆς ἀποστολῆς Abel Blouet νὰ γράψη ὅτι τὸ μέρος εἶχε μεταβληθῆ σὲ λατομεῖο [19]. Μπορεῖ, ἑπομένως, τὸ γλυπτὸ νὰ εἶχε κάποια σχέση μὲ τὸ ναὸ τῆς Ἀφροδίτης [20].

Στὸν ἴδιο περίπου χῶρο καὶ ὁ Ἀμερικανὸς φιλέλληνας γιατρὸς Σαμουὴλ Χάου, βγάζοντας στὰ 1828 πέτρες γιὰ νὰ χτίση τὸ μῶλο του, ἀνακάλυψε τὴ θαυμάσια ἐπιτύμβια πλάκα μὲ τὸ ἄλογο καὶ τὸν ἱπποκόμο, ποὺ παράδοσε στὸ μουσεῖο τῆς Αἴγινας καὶ τὴ βρίσκουμε ἀπεικονισμένη στοὺς πίνακες τῆς Expédition [21]. Εἶναι τὸ ἀνάγλυφο ἀριθμὸς 1385 τοῦ καταλόγου τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν. Στοὺς ἀρχαιολόγους θυμίζει τὸ μάρμαρο, γιὰ τὸ ὁποῖο γράφει ὁ Παυσανίας στὰ ***Ἀττικά*** του (I, 2,3) : ***Ἔστι δὲ τάφος οὐ πόρρω τῶν πυλῶν, ἐπίθημα ἔχων στρατιώτην ἵππῳ παρεστηκότα· ὅντινα μὲν οὐκ οἶδα, Πραξιτέλης δὲ καὶ τὸν ἵππον καὶ τὸν στρατιώτην ἐποίησεν*** [22].

V

Ὁ Καποδίστριας δὲν ἦταν, φαίνεται, ποτὲ μεγάλος ζηλωτὴς τῆς ἀρχαιολογίας. Αὐτὸ δὲν τὸ δείχνει μονάχα ἡ αἰτιολογικὴ ἔκθεση τοῦ ψηφίσματος Ι΄ καὶ ἡ διαφαινόμενη πρόθεσή του νὰ συστηματοποιήση τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν «συντριμμάτων» τῶν ἀρχαιοτήτων μὲ ἄλλα, σὲ πρακτικοὺς σκοποὺς χρήσιμα πράγματα, ἀλλὰ βγαίνει κι᾿ ἀπὸ ἄλλες πράξεις του ἢ παραλείψεις του. Στὰ 1828 ἄφησε νὰ σκάψουν τὸ λόφο, ποὺ ἦταν ἡ ἀκρόπολη τῆς ἀρχαίας Αἴγινας κι᾿ ἀπάνω στὸν ὁποῖο ὑψώνονταν ὁ ναὸς τῆς Ἀφροδίτης κι᾿ ἄλλα χτίρια. Ἀπὸ τὸ μέρος αὐτὸ ἔβγαλαν μεγάλα μπλόκα, ποὺ ἦταν εἴτε πέτρινοι ὄγκοι ἀπὸ τ᾿ ἀλλεπάλληλα κρηπιδώματα τοῦ ναοῦ, εἴτε καὶ μάρμαρα ἀπὸ τὸ ναὸ καὶ τ᾿ ἄλλα χτίρια, πεσμένα καὶ καταχωσμένα ἐκεῖ. Τὰ ὑλικὰ αὐτὰ χρησιμοποιήθηκαν στὸ χτίσιμο τοῦ Ὀρφανοτροφείου καὶ τοῦ λοιμοκαθαρτήριου, καθὼς καὶ γιὰ τὴν προκυμαία τῆς Αἴγινας [23]. Ὁ Καποδίστριας κατηγορήθηκε γι᾿ αὐτό, καὶ δὲν τοῦ βρίσκουν ἀρκετὴ δικαιολογία τὴ μεγάλη ἀνάγκη καὶ βία ποὺ εἶχε γιὰ νὰ χτίση. Μποροῦσε, λένε, ν᾿ ἀνοίξη λατομεῖο λίγο ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη [24].

Ὁ Καποδίστριας ἤξερε τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, ὅπως γράφει ὁ Ν. Δραγούμης, ὑπάλληλος τῆς Γενικῆς Γραμματείας τῆς Ἐπικρατείας καὶ στενὸς συνεργάτης του. Μιλώντας κάποτε στὸ νεαρὸ Δραγούμη γιὰ τὸ ἀγαπητό του θέμα τῆς ἀγωγῆς τῶν νέων, τοῦ ἀνέφερε τόσα πολλὰ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἰσοκράτη, τὸν Ξενοφώντα κι᾿ ἀπὸ ἄλλους ἀρχαίους, ὥστε αὐτὸς κράτησε τὴν ἀναπνοή του καὶ κρεμάστηκε ἀπὸ τὰ χείλη του [25].

«Ἐμοῦ δὲ ηὔξανεν ὁ θαυμασμός», προσθέτει ὁ συγγραφέας τῶν ***Ἱστορικῶν Ἀναμνήσεων***, «οὐ μόνον διὰ τὴν χάριν καὶ τὴν σαφήνειαν, δι᾿ ὧν ἡρμήνευε τὴν διάνοιαν αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἀπροσδόκητον ἀνακάλυψιν ὅτι οἰκεῖοι ἦσαν αὐτῷ οἱ ἀρχαῖοι...» «Τὴν ἀνωτάτην παιδείαν», γράφει ἀλλοῦ, «καὶ ἠγάπα καὶ ἐτίμα καὶ παρεδέχετο καὶ τὴν ἐπὶ τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν εὐγενεστάτην ἐπίδρασιν τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ὡμολόγει εἴπερ τις ἄλλος, διότι καὶ εἴπερ τις ἄλλος εἶχε μελετήσει αὐτούς.»

Οἱ ἑλληνικὲς σπουδὲς τοῦ Καποδίστρια ἦταν μᾶλλον φρέσκιας χρονολογίας, ἤ, τουλάχιστον, εἶχε πρόσφατα φρεσκάρη αὐτὲς τὶς γνώσεις του. Μετὰ τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴ ρωσσικὴ ὑπηρεσία, βεβαιώνει ὁ Villemain, εἶχε ριχτῆ στὴ μελέτη τῶν κλασσικῶν [26]. Ἀπὸ σύγχρονες ὅμως μαρτυρίες, ποὺ μάζεψε ὁ Λουδοβῖκος Ρός, ὅταν ἦρθε στὴν Ἑλλάδα στά 1832, φαίνεται πὼς ὁ Καποδίστριας δὲν εἶχε ὑπόληψη στὶς ἀρχαιότητες, τουλάχιστον σὰν κάτι, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ὠφελήση τὸ νέο κράτος.

«Ὅταν κανεὶς ἀπὸ τὸ περιβάλλον του», γράφει ὁ Γερμανὸς ἀρχαιολόγος, «ἀνέφερε τὸ ὄνομα τῆς Ἀθήνας, ἔβλεπες νὰ συσπῶνται τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου του.

»—Γιατὶ μιλᾶτε διαρκῶς γιὰ τὴν Ἀθήνα, ἔλεγε. Δὲν εἶναι κι᾿ αὐτὴ μιὰ πόλη σὰν τὶς ἄλλες ;

» Μόνο μιὰ φορὰ ἐπισκέφτηκε, ἰνκόγνιτο καὶ γιὰ μιὰ μέρα, τὴν Ἀθήνα, ἔπειτα ὅμως μιλοῦσε μὲ τὴν ψυχρότερη περιφρόνηση γιὰ τὰ

σωζόμενα ἐκεῖ ἀρχαῖα λείψανα. Μόνο μπροστὰ στοὺς Εὐρωπαίους ὑποκρίνονταν ἕνα εἶδος ἐνθουσιασμοῦ γι' αὐτά. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀνδρέας Μουστοξύδης, ποὺ ἦταν ὡστόσο ἀρχαιολόγος, ἦταν στὸ ζήτημα τῆς Ἀθήνας ἡ πιστὴ ἠχὼ τοῦ κυρίου του. Κάποτε, στὸν ἀρχιτέκτονα Κλεάνθη, ποὺ ὑποστήριζε τὴν ἐκλογὴ τῆς Ἀθήνας γιὰ ὁριστικὴ πρωτεύουσα, ξέσπασε:

«—*Ὁ διάβολος νὰ πάρῃ τοὺς Τούρκους, ὁποῦ δὲν ἐχάλασαν ὅλα αὐτὰ τὰ ἀρχαῖα**.»

»Ἔτσι θὰ γλύτωναν οἱ Ἕλληνες, μιὰ καὶ καλή, ἀπὸ τὶς ἐνοχλητικὲς ἀρχαῖες ἀναμνήσεις [27].»

Στὸν κυβερνήτη Καποδίστρια, πολιτικὸ μὲ σπαρτιατικὲς ἀρετές, δὲν ἄρεσε, φαίνεται, ἡ Ἀθήνα, ἴσως γιατί, περισσότερο ἀπὸ τοὺς μεγάλους σοφούς της καὶ τοὺς μεγάλους πολιτικούς της, τοῦ θύμιζε τοὺς δημαγωγούς της.

Οἱ ἰδέες του αὐτὲς πάντως δὲν ἐμπόδισαν τὸν Καποδίστρια νὰ φροντίσῃ γιὰ τὴν ὀργάνωση ἀρχαιολογικοῦ μουσείου. Εἶναι ὅμως ἀξιοσημείωτο ὅτι, ἐνῶ ἤδη τὸ καλοκαίρι τοῦ 1829 ἔχουμε τὶς πρῶτες εἰδήσεις γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ μουσείου, δὲ βρίσκουμε ὣς τότε καμμιὰ δημοσιευμένη κυβερνητικὴ πράξη γιὰ τὴ σύστασή του. Ὁ Π. Καββαδίας, ποὺ γράφει ὅτι «ἱδρύθη ὑπὸ τὴν ἐφορίαν τοῦ Μουστοξύδη ἐν Αἰγίνῃ κατὰ Μάρτιον τοῦ 1829 τὸ πρῶτον ἀρχαιολογικὸν μουσεῖον»[28], δὲν ἐξηγεῖ ποῦ τὸ στηρίζει. Ὁ Μουστοξύδης πρωτοῆρθε στὴν Αἴγινα τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1829. Ἀπ' αὐτό, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ διατύπωση τοῦ ψηφίσματος, μὲ τὸ ὁποῖο διορίστηκε τὸ μήνα αὐτὸν ὁ Μουστοξύδης ἔφορος τοῦ μουσείου, πρέπει μᾶλλον νὰ συμπεράνουμε, πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον, ὅτι ἡ συλλογὴ ἐκείνη ἄρχισε νὰ σχηματίζεται μὲ ἁπλῆ φροντίδα τῆς Γραμματείας τῆς Παιδείας καὶ μὲ τὴν ἐπίνευση τοῦ Κυβερνήτη, ἀπὸ τὶς προσφορὲς τῶν πολιτῶν καὶ τὰ διάφορα εὑρήματα, χωρὶς τυπικὴ ἱδρυτικὴ πράξη.

Στὴ ***Γενικὴ Ἐφημερίδα*** τῆς 14 Σεπτεμβρίου 1829 συναντοῦμε τὴν πρώτη σχετικὴ μὲ τὸ μουσεῖο εἴδηση :

«Εὐάρεστον θέλει εἶναι βεβαίως εἰς τοὺς ἀναγνώστας μας νὰ μάθωσι καὶ διὰ τῆς ἐφημερίδος μας τὰ καλὰ ἔργα τῶν φιλοκάλων πολιτῶν, οἱ ὁποῖοι συντρέχουσιν εἰς τὴν ἀποκατάστασιν, στερέωσιν καὶ

* Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

πλουτισμὸν καταστήματος ἐντίμου ἅμα καὶ ἐπωφελοῦς. Εἰς τὸ ἐνταῦθα Ὀρφανοτροφεῖον, ἐν ᾧ κατωρύττοντο τὰ θεμέλιά του, εὑρέθησαν ἀγγεῖά τινα παλαιά, τῶν ὁποίων ἡ κατασκευὴ καὶ ἡ μορφὴ εἶναι ἀξία τῆς περιεργείας τῶν ἀρχαιολόγων.

»Εὑρέθησαν ὡσαύτως καὶ εἰς τὸν ἐξομαλισμὸν τῶν ὁδῶν τῆς πόλεως ἄλλα τοιαῦτα, καθὼς καὶ εἰς τὴν γῆν τοῦ νέου λοιμοκαθαρτηρίου εὑρέθη ἀνάγλυπτον, παριστάνον ἵππον μετὰ τοῦ ἱπποκόμου του*.

»Αὗται εἶναι αἱ ἀρχαὶ τοῦ νεοσυστηθέντος μουσείου εἰς τὸ Ὀρφανοτροφεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐναριθμοῦνται τώρα ἀγάλματα δύο καὶ δύο κεφαλαί, ἐννέα ἐπιγραφαὶ καὶ ἀνάγλυπτα ἑξῆντα ἑπτά, ἓν ψήφισμα, ἓν μέγα ἀγγεῖον λίθινον μὲ ἀνάγλυπτα καὶ δύο χρυσᾶ ἐνώτια.

»Ἐκ τούτων ἓν μέρος ἐσυνάχθη ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν μὲ μικρὰν δαπάνην καὶ τὰ περισσότερα ἐπροσφέρθησαν ἀπὸ πολίτας, τῶν ὁποίων διετάχθημεν νὰ δημοσιεύσωμεν τὰ ὀνόματα, καὶ προθυμούμεθα τώρα νὰ κάμωμεν τοῦτο. (Καὶ ἡ ἐφημερίδα δημοσιεύει δεκαεφτὰ ὀνόματα δωρητῶν).

»Τὸ κατάστημα τοῦτο ἐπισκέπτεται καθημερινῶς ἀπὸ περιηγητὰς καὶ ἀπὸ τὰς ἐπιτροπὰς τῶν ὡραίων τεχνῶν τῶν Γάλλων (τῆς Expédition Scientifique), οἱ ζωγράφοι τῶν ὁποίων ἀντιγράφουσι τὰ ἀξιολογώτερα.»

Τὸ Ὀρφανοτροφεῖο, ποὺ ἵδρυσε ὁ Καποδίστριας στὰ 1828 γιὰ νὰ συγκεντρώσῃ τὰ ὀρφανὰ τοῦ Ἀγώνα καὶ νὰ τὰ λυτρώσῃ, ὅπως ἔγραφε στὸν Κ. Ράμφο — καὶ ὅπως μεταφράζει ὁ Σχινᾶς— ***ἀπὸ τὴν ἐκ τῶν στρατοπεδειῶν, τῆς ἐνδείας καὶ τῆς πλανοβιότητος κακοήθευσιν*** [29], στὴν ὁποία πολλὰ ἀπ' αὐτὰ εἶχαν καταντήσῃ, καὶ νὰ τοὺς δώσῃ τὰ μέσα νὰ μάθουν γράμματα ἢ μιὰ τέχνη, εἶχε οἰκοτροφεῖο, ἀλληλοδιδακτικὸ καὶ ἑλληνικὸ σχολεῖο, μερικὰ ἐπαγγελματικὰ ἐργαστήρια [30] καὶ ἀρκετὸ προσωπικό. Ἦταν μισοαυτόνομο κρατικὸ ἵδρυμα, μὲ δικό του, ὑποτυπώδη, κανονισμό. Ἐκεῖ μέσα, στὸ ἴδιο μάλιστα δωμάτιο, εἶχαν ἐγκατασταθῆ τὸ μουσεῖο καὶ ἡ ἐθνικὴ βιβλιοθήκη, ποὺ εἶχε κι' αὐτὴ συσταθῆ τὸν ἴδιο καιρό.

Πρὶν ὅμως ἀπὸ τὸ Μουστοξύδη δὲν ὑπῆρχε κανένας εἰδικὸς προϊστάμενος τοῦ μουσείου — πρᾶγμα ποὺ ἐνισχύει ὅσα λέμε παραπάνω γιὰ τὸν τρόπο τῆς σύστασής του — κι' ἐπομένως ἡ ἐπιτροπὴ τοῦ Ὀρφανοτροφείου, ποὺ διοικοῦσε ὅλο τὸ συγκρότημα, εἶχε καὶ τὴν ἐπιμέλεια

* Τὸ εὕρημα τοῦ Χάου. Βλ. παραπάνω.

τῆς συλλογῆς.

Στὸ παράρτημα τοῦ φύλλου τῆς 16 Μαρτίου 1829 τῆς ***Γενικῆς Ἐφημερίδας,*** ὅπου δημοσιεύεται περιγραφὴ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν πρώτων παιδιῶν στὸ ***νεοπαγὲς*** Ὀρφανοτροφεῖο, διαβάζουμε:

»Τοῦ καταστήματος τούτου ἐνεπιστεύθη ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως ἡ ἐπιστασία εἰς τὸν σοφὸν καὶ ἐνάρετον ἱεροδιάκονον Γρηγόριον τὸν Κωνσταντᾶν καὶ εἰς τὸν ἀγαθὸν καὶ φιλοπάτριδα ἀρχιμανδρίτην Λεόντιον Καμπάνην.»

Ὁ ἐπίσημος ὅμως διορισμὸς τῆς ἐπιτροπῆς ἔγινε μὲ διάταγμα τοῦ Κυβερνήτη τῆς 16 Μαΐου 1829. Πρόεδρος ὁρίστηκε ὁ Βιάρος Καποδίστριας, ὁ ἔκτακτος ἐπίτροπος Δυτικῶν Σποράδων. Ἀπὸ τοὺς ἄλλους δύο, ὁ Κωνσταντᾶς εἶχε, κατὰ τὸ διάταγμα, τὴν οἰκονομικὴ φροντίδα, καὶ ὁ Λεόντιος «τὴν ἄμεσον ἐπιστασίαν ὅλων τῶν ὑπουργῶν (δηλ. τοῦ προσωπικοῦ), τῶν μαθητῶν καὶ τῆς ἐσωτερικῆς εὐταξίας τοῦ Ὀρφανοτροφείου.»

Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1829 ἔφτασε στὴν Αἴγινα ἀπὸ τὴ Βενετία ὁ Μουστοξύδης, ὕστερα ἀπὸ πολύχρονη ἀλληλογραφία μὲ τὸν Καποδίστρια, ποὺ συγκρατοῦσε τὸ ζῆλο του νὰ ἔρθη στὴν Ἑλλάδα, παριστάνοντάς του τὶς ἄθλιες στεγαστικὲς συνθῆκες, ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν Αἴγινα. Τοῦ ἔγραφε τὸν Αὔγουστο τοῦ 1828 στὴ Βενετία:

«Ἀκόμη δὲν τολμῶ νὰ σοὶ προτείνω νὰ ἔλθῃς νὰ κατασταθῇς ἐδῶ οἰκογενειακῶς, ἐπειδὴ καὶ πάντες συναιθριάζομεν* καὶ τὸ πᾶν ἀκόμη εἶναι ἐρημία, ἐρείπια καὶ ἀταξία. Ἐὰν ὅμως θέλῃς νὰ ἔλθῃς μόνος... καλῶς νὰ ὁρίσῃς. Καὶ ἔχω νὰ σὲ κάμω νὰ τρέξῃς καθὼς ὅλους, ὅσοι κατὰ κακὴν αὐτῶν τύχην μὲ ἐγγίζουσι [31].»

Καὶ τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1828:

«Περὶ δὲ σεαυτοῦ καὶ πάλιν σὲ λέγω ὅτι δὲν τολμῶ νὰ σὲ προβάλω νὰ συσκευασθῇς καὶ μεταφέρῃς ἐδῶ σωρηδὸν γυναῖκα, παιδία καὶ οἰκετείαν. Τοῦτο μόνον δύνασαι νὰ κάμῃς, νὰ ἔλθῃς ὡς ἐλεύθερος, ἀλλὰ καὶ περὶ τούτου πρέπει ἐμβριθέστερον νὰ σκεφθῇς, μηδόλως προαγόμενος ἐκ τῆς περὶ ἐμὲ εὐνοίας σου καὶ ἀγάπης. Ἴσως δὲ εἰς δύο

*** Γαλλικὸ κείμενο:** ***nous bivouaquons.***

ἢ τρεῖς μῆνας, τὸ βραδύτερον, δυνηθῶ νὰ σὲ εἴπω σαφῶς, τί μᾶλλον συμφέρει νὰ πράξῃς, κατὰ τὴν γνώμην μου [32].»

Μόλις ὅμως ἦρθε ὁ Μουστοξύδης, ὁ Καποδίστριας τὸν ἔκαμε πραγματικὰ «νὰ τρέξῃ». Τοῦ φόρτωσε ἀμέσως τὴν προεδρία τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Ὀρφανοτροφείου, ποὺ ἄφησε ὁ ἀδελφός του Βιάρος, γιατὶ ἔγινε ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν, τὴ διεύθυνση τοῦ μουσείου καὶ τῆς βιβλιοθήκης, τὴν ἐπιστασία τῶν «Τυπογραφιῶν τῆς Κυβερνήσεως» (τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ γαλλικοῦ τυπογραφείου) καὶ τὴν ἐφορία τοῦ Κεντρικοῦ σχολείου. Στὸ φύλλο 77 τῆς 16 Νοεμβρίου 1829 τῆς ***Γενικῆς Ἐφημερίδας*** δημοσιεύτηκαν τὰ σχετικὰ ψηφίσματα τοῦ Κυβερνήτη, ὅλα μὲ ἡμερομηνία 21 Ὀκτωβρίου 1829. Ὁ Μουστοξύδης ὅμως ἀνέλαβε τὰ καθήκοντα αὐτὰ πρὶν ἀκόμα δημοσιευθοῦν τὰ ψηφίσματα.

Τὸ σχετικὸ μὲ τὸ μουσεῖο ψήφισμα Γ´ ἀναφέρει:

«Θεωροῦντες τὴν ἀνάγκην καὶ τὴν ὠφέλειαν τοῦ νὰ κάμωμεν βαθμηδὸν τὴν συλλογὴν ὅλων τῶν ἀρχαιοτήτων, τὰς ὁποίας καλύπτει εἰσέτι τὸ ἔδαφος τῆς Ἑλλάδος καὶ αἱ ὁποῖαι, δυνάμεναι νὰ συντελέσουν εἰς τὴν πρόοδον τῆς φιλολογίας καὶ τῶν τεχνῶν, εὑρίσκονται διεσπαρμέναι εἰς διάφορα μέρη τῆς ἐπικρατείας. Θεωροῦντες ὡς πρώτην ἀνάγκην νὰ ἐμπιστευθῶμεν τὸ ἔργον εἰς πολίτην ἔμπειρον περὶ τὴν ἀρχαιολογίαν, ὅστις θέλει ἐνασχοληθῇ περὶ τὰ μέτρα, τὰ ὁποῖα ἡ Κυβέρνησις θέλει ἐνεργήσῃ πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ. Ἐπιθυμοῦντες νὰ σαφηνισθῶσιν αἱ εἰς τὸ Ὀρφανοτροφεῖον τῆς Αἰγίνης ἀποκείμεναι ἀρχαιότητες καὶ ὅσαι θέλουν αὐξήσῃ ἀκολούθως τὴν συλλογήν. ***Ψηφίζομεν:*** Α´ Ὁ Κύριος Ἀνδρέας Μουστοξύδης, ἐπίσημος διὰ τὰς ἀρχαιολογικὰς καὶ φιλολογικὰς γνώσεις του, διορίζεται διευθυντὴς καὶ ἔφορος τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Β´ Ὀφείλει νὰ καθυποβάλῃ εἰς τὴν Κυβέρνησιν τὰ ἀναγκαῖα μέτρα πρὸς ἐνέργειαν τοῦ παρόντος ψηφίσματος.»

Καὶ σ' ἕνα ἰδιαίτερο ἔγγραφο, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Κυβερνήτης ἔδινε στὸν Μουστοξύδη ὁδηγίες γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν πολλαπλῶν καθηκόντων του, δημοσιευμένο κι' αὐτὸ στὸ ἴδιο φύλλο, ἐπαναλαμβάνει:

«Ὀφείλεις, Κύριε, νὰ κοινοποιήσῃς τὰς ἰδέας σου εἰς ἐκπλήρωσιν τοῦ ψηφίσματος, δυνάμει τοῦ ὁποίου ἐμπιστεύεσθε τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου.»

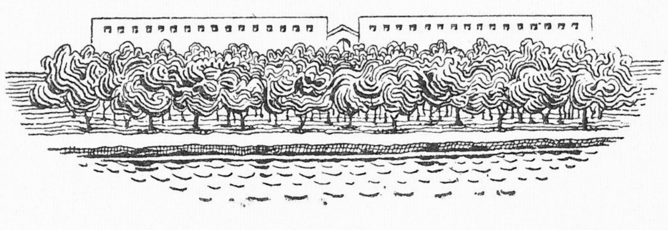
Οἱ ἰδέες τοῦ Μουστοξύδη ἦταν, γιὰ τὴν ὥρα, ν' ἀγοράζῃ ἀρχαῖα, ἀπ' αὐτὰ ποὺ πουλοῦσαν οἱ ἰδιῶτες, καὶ νὰ κάνῃ καὶ καμμιὰ μικροανασκαφή. Γράφοντας λοιπὸν στὸν Καποδίστρια ἀπὸ τὴν Αἴγινα, μόλις πῆρε κατοχὴ τῶν ἀξιωμάτων του, ζήτησε καὶ μιὰ πίστωση ἀπὸ εἴκοσι γρόσια τὴν ἡμέρα γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτόν.

«Χαίρω», τοῦ ἀποκρίθηκε ἐκεῖνος, «μανθάνων ὅτι ἀνελάβατε καὶ ἀρχίζετε νὰ γνωρίζετε τὰ πέριξ ὑμῶν. Τὸ διάταγμα τοῦ διορισμοῦ σας καὶ τῶν ἄλλων ὑπηρετικῶν* τοῦ Ὀρφανοτροφείου θέλω ἐκδώσει μετ' οὐ πολύ, συνάπτων εἰς αὐτὸ καὶ ὅλους τοὺς κανονισμούς, ὅσους μοὶ ἐπρότειναν, ὄχι διὰ νὰ τοὺς ἐκτελέσητε, ἀλλὰ διὰ νὰ μοὶ προβάλητε μεθύστερον κανονισμόν τινα ἁπλούστερον καὶ ληπτὸν παρὰ πάντων... Μετὰ χαρᾶς σᾶς δίδω τὰ εἴκοσι γρόσια καθ' ἡμέραν διὰ νὰ κάμνετε τὰς ἀνασκαφάς, ἀρκεῖ μόνον μετ' αὐτὰς νὰ ἰσοπεδώνεται τὸ μέρος...[33]»

Ὁ πρῶτος κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδας ἦταν ἄνθρωπος τῆς τάξης, νοῦς ὀργανωμένος. Ἀκόμα καὶ μέσα στὰ ***ἐρείπια,*** τὴν ***ἐρημία*** καὶ τὴν ***ἀταξία,*** ποὺ τὸν τριγύριζαν, δὲν ἐννοοῦσε νὰ παραδεχτῇ τὴν ἀταξία, ποὺ προέρχεται ἀπὸ ἀφροντισιὰ τῆς ἐπίσημης ἀρχῆς...

Λίγον καιρὸ μετὰ τὸ διορισμὸ τοῦ Μουστοξύδη συναντοῦμε καὶ τὸν Ἀθανάσιο Ἰατρίδη, στενὸ καὶ πολύτιμο συνεργάτη, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, τοῦ κερκυραίου σοφοῦ στὸ ἔργο τῆς περισυλλογῆς τῶν ἀρχαίων τοῦ μουσείου.

* Γαλλικὸ κείμενο : employés.

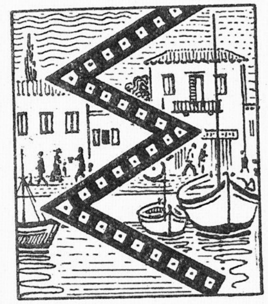

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΑΠ' ΤΟ ΚΑΡΠΕΝΗΣΙ ΣΤΗΝ ΑΙΓΙΝΑ

ΑΙΓΙΝΑ 1828. || ΜΙΑ ΕΥΡΥΤΑΝΙΚΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΜΕ ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΓΩΓΗ. || ΤΟ ΚΑΡΠΕΝΗΣΙ ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΑΙΤΩΛΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΓΟΡΔΙΟΥ. || ΚΑΡΟΥΣΟΠΑΙΔΕΣ - ΙΑΤΡΙΔΗΔΕΣ. || Ο ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΙΑΤΡΙΔΗΣ ΣΤΑ ΓΙΑΝΝΙΝΑ, ΣΤΗ ΒΙΕΝΝΗ ΚΑΙ ΣΤΟ ΠΑΡΙΣΙ. || ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΡΑΚΤΟΡΑΣ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΤΗΣ ΑΙΓΙΝΑΣ. || ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΟΥ ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗ. ΟΙ ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΣ ΤΟΥ ΡΟΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΛΕΝΤΣΕ. || Η ΔΡΑΜΑΤΙΚΗ ΦΥΓΗ ΤΟΥ ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΝΑ.

I

ΤΑ 1828 Η ΑΙΓΙΝΑ ΔΕΝ ΗΤΑΝ ΠΙΑ ΚΑΤΑφύγιο τῶν περιφερομένων ἐπαναστατικῶν κυβερνήσεων, ἦταν ἤδη πρωτεύουσα ἑνὸς νέου κράτους, θεμελιωμένου σὲ μιὰ εὐρωπαϊκὴ συμφωνία μίζερη μέν, ἀόριστη καὶ λειψή, ποὺ ὅμως εἶχε κι' ὅλας δείξῃ τὴ δύναμή της στὸ Ναυαρῖνο.

Βρισκότανε τώρα ἐκεῖ, ἀσκητικὸς καὶ φωτοστεφανωμένος, ὁ ἀκάματος δουλευτής, ποὺ οἱ Ἕλληνες εἶχαν διαλέξῃ τὴν προηγούμενη χρονιὰ στὴν Τροιζῆνα γιὰ κυβερνήτη τους. Αὐτός, πού, ξεκινώντας εἴκοσι χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν Κέρκυρα γιὰ τὴ μεγάλη του περιπέτεια, εἶχε δαμάσῃ, μὲ μόνο ἐφόδιο τὴ μεσογειακὴ πνευματική του φινέτσα καὶ τὴ διαλεκτική του, ἕναν αὐτοκράτορα κι' ἄνοιξε —ἆθλος ἐκπληκτικός— τὶς πόρτες μιᾶς ξένης διπλωματίας γιὰ ν' ἀνεβῇ στὴν κορυφή της.

Γύρω του εἶχε σχηματισθῇ ὁ στενὸς κύκλος τῶν ἄμεσων συνεργατῶν του, κι' ἡ Αἴγινα τραβοῦσε τώρα σὰ μαγνήτης, περισσότερο ἀπὸ πρίν, ἕναν ἑτερόκλητο κόσμο, ὅπου, μαζὶ μὲ παλαίμαχους τῶν πατριωτικῶν ἀγώνων πνευματικοὺς ἐργάτες τοῦ Γένους καὶ νεόφερτους ἀπὸ

τὴν Εὐρώπη γραμματισμένους, συμφύρονταν ἄνεργοι πολεμιστές, ἀργόσχολοι πολιτικοί, τυχοδιῶκτες καὶ θεσιθῆρες. Στὴν ὄψη, στὸ ὕφος, στὴν παράσταση τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν ἔβλεπες τὴν ἔμφυτη στὴ γενιά τους θεληματικότητα καὶ περισυλλογή, δυναμωμένη ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν γεγονότων. Τὸ συμπιεσμένο καὶ ταπεινωμένο τόσους αἰῶνες ἀτομικιστικὸ ἔνστικτο τῶν Ἑλλήνων, ξεσπώντας τώρα ἐλεύθερο κι' ἀνεμπόδιστο, τοὺς ἔκανε στὶς πράξεις τους, στὶς συζητήσεις τους, στὸ μεταξύ τους φέρσιμο ἐριστικούς, ἀσυμβίβαστους καὶ μισαλλόδοξους. Θὰ συναντήσουμε στὴν ἀφήγησή μας μερικοὺς ἀπ' αὐτούς.

Ἡ κοσμοσυρροὴ ἔκαμε νὰ χτιστοῦν στὴ μικρὴ πολιτεία, ποὺ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ αἰώνα κατέβαινε σιγὰ σιγὰ στὴν παραλία ἀπὸ τὴν Παλιαχώρα, ὅπου ἦταν πρὶν σκαρφαλωμένη γιὰ τὸ φόβο τῶν πειρατῶν, πολλὰ νέα σπιτάκια, κι' ὁ ἐφήμερος ρόλος της σὰν πρωτεύουσας τὴν προίκισε καὶ μὲ μερικὰ χτίρια, ποὺ ἔμειναν ἱστορικά. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Ὀρφανοτροφεῖο, χτίστηκαν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τὸ Κυβερνεῖο καὶ τὸ Εὐνάρδειο, διμέτωπο οἰκοδόμημα, στὸ ὁποῖο στεγάστηκαν τὸ Κεντρικὸ καὶ τὸ Προκαταρκτικὸ σχολεῖο, οἱ βίλλες τοῦ Τρικούπη καὶ τοῦ Κοντόσταυλου στὴν Περιβόλα, ποὺ φάνταζαν ἀπὸ μακρυά, τὰ σπίτια τοῦ Φίνλεϋ, τοῦ Κανάρη, τοῦ Κουντουριώτη, τοῦ Βαρβάκη κ.ἄ. Στὰ 1829 ἄνοιξε στὴν παραλία ἕνα ζαχαροπλαστεῖο, «τὸ πρῶτον ἐπιφανὲν ἐν τῇ ἀγωνιζομένῃ Ἑλλάδι», κι' ἕνα ξενοδοχεῖο τοῦ ὕπνου: «*Les Trois Puissances*». Ἔτσι ἡ Αἴγινα εἶχε πάρη μιὰ ὄψη χαρούμενη, ποὺ παρηγοροῦσε ὅσους ἔφταναν ἐκεῖ ἀπὸ τ' ἄλλα μέρη τῆς ἐρειπωμένης χώρας.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸν κόσμο ἐκεῖνον, εἶχαν μαζευτῆ στὴν Αἴγινα, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ Ἀγώνα, πολλὲς χιλιάδες πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο κι' ἀπὸ ἄλλα μέρη, ἰδίως ἀπὸ τὰ μικρασιατικὰ παράλια, φεύγοντας τὴν τούρκικη σφαγή. Ἀλλὰ οἱ πρόσφυγες αὐτοὶ εἶχαν λύση μὲ ἄλλον τρόπο τὸ στεγαστικό τους πρόβλημα, ὅπως θὰ ἰδοῦμε.

Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, πιθανώτατα τὸ καλοκαίρι τοῦ 1828, ἦρθε στὴν Αἴγινα καὶ ὁ Ἀθανάσιος Ἰατρίδης, ὁ μετέπειτα ἐπιστάτης τοῦ μουσείου. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ βγαίνει ἀπὸ μιὰ ἀναφορά του πρὸς τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἔγγραφα τῆς παρισινῆς ἀστυνομίας τῆς ἐποχῆς τοῦ Καρόλου τοῦ Ι', ποὺ διατηροῦνται στὰ ***Ἐθνικὰ Ἀρχεῖα*** τῆς Γαλλίας. Γιατὶ στὰ ἀρχεῖα αὐτὰ ὑπάρχει φάκελλος γιὰ τὸν Ἕλληνα ζωγράφο Ἀθανάσιο Ἰατρίδη.

Ποιὸς ὅμως ἦταν ὁ Ἀθανάσιος Ἰατρίδης, πῶς βρέθηκε στὸ Παρίσι καὶ τί ἔκανε ἐκεῖ;

Εἶναι πιὰ καιρὸς ν' ἀσχοληθοῦμε μ' αὐτόν, ἀφοῦ σκοπὸς τοῦ βιβλίου μας εἶναι νὰ βιογραφήσουμε τὸν Ἀθανάσιο Ἰατρίδη, φυσιογνωμία ἰδιόρρυθμη τῆς ἐποχῆς τοῦ Καποδίστρια καὶ τοῦ Ὄθωνα, ζωγράφο, πρῶτο Ἕλληνα λιθογράφο, καλλιτεχνικὸ συνεργάτη τῆς ἀρχαιολογικῆς μας ὑπηρεσίας στὰ πρῶτα βήματά της καὶ ἐκδότη μιᾶς μικρῆς, ἀλλὰ πολύτιμης γιὰ τὴν ἀκρίβεια τῆς καταγραφῆς τῶν λαϊκῶν στίχων καὶ περίεργης γιὰ τὰ σχόλιά της συλλογῆς δημοτικῶν τραγουδιῶν.

II

Γεννήθηκε στὸ Καρπενῆσι στὰ 1798 ἢ 1799. Τὴν πρώτη χρονολογία ἀνέφερε ἕνα πιστοποιητικὸ ἀπὸ τὸ ἔτος 1863, ποὺ ὑπῆρχε ἄλλοτε στὰ ἀρχεῖα τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου, πρὶν καοῦν τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1944. Ἡ δεύτερη ἦταν στὸ διαβατήριο, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Ἀθανάσιος Ἰατρίδης ἔφτασε στὸ Παρίσι τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1827, ὅπως λένε τὰ ἔγγραφα τῆς παρισινῆς ἀστυνομίας. Ἡ χρονολογία αὐτή, βασισμένη βέβαια σὲ δική του δήλωση, πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἡ σωστή.

Ἦταν γυιὸς τοῦ Δημητρίου Καρούσου, ἑνὸς κεφαλλωνίτη γιατροῦ, ποὺ τ' ὄνομά του σταμάτησε σ' αὐτόν, γιατὶ τὰ παιδιά του ἄφησαν τὸ πατρικὸ ἐπίθετο καὶ πῆραν ἕνα καινούργιο: ***Ἰατρίδης***.

Εἶναι ἀληθινὰ περίεργη ἡ ἱστορία τοῦ κεφαλλωνίτη αὐτοῦ, ποὺ ἔγινε καρπενησιώτης καὶ δημιούργησε, ἐκεῖ στὴν καρδιὰ τῆς Ρούμελης, μιὰ εὐρυτανικὴ οἰκογένεια ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικές.

Ὁ Δ. Καροῦσος γεννήθηκε γύρω στὰ 1760 στὸ Ἀργοστόλι κι' ἦταν γυιὸς τοῦ Παναγῆ Καρούσου Σαντριβίλλη, ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο κλάδο τῆς οἰκογένειας Καρούσου.

Ἱδρυτὴς τῆς παληᾶς αὐτῆς καὶ σὲ διάφορους κλάδους χωρισμένης κεφαλλωνίτικης οἰκογένειας εἶναι ἕνας Ἰταλός, ὁ Κωστάντιος Caruso, δευτερότοκος γυιὸς τοῦ don Cristofalo Caruso, barone della Terra Bassa (βασίλειο τῆς Σικελίας). Ὁ Κωστάντιος εἶχε μπῆ στὴ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία τῆς Βενετιᾶς, πολέμησε στὸ Μοριᾶ τέσσερα χρόνια μὲ τοὺς Τούρκους καὶ στὰ 1499 κατέληξε στὴν Κεφαλλωνιά, ὅπου παντρέφτηκε μιὰ Γιαννουλάτου, ἀλλὰ πέθανε σύντομα, στὰ 1502, ἀφίνοντας ἕνα γυιό, τὸ Χριστόφορο Καροῦσο. Αὐτός, ὅταν μεγάλωσε, κατάφερε νὰ πάρη ἀπὸ τὴ γαληνοτάτη Δημοκρατία, γι' ἀμοιβὴ τῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ πατέρα του, ἕνα τιμάριο στὴν Κεφαλλωνιὰ καὶ γράφτηκε καὶ στὸ Λίμπρο ντ' ὄρο τοῦ νησιοῦ. Πολλοὶ Καροῦσοι ἔφτασαν ἐπὶ ἑνετοκρατίας σὲ διάφορα ἀξιώματα, καὶ τὸν περασμένο αἰώνα ἕνας ἀπ'

αὐτοὺς ἦταν καθηγητὴς τῆς νομικῆς στὴν Ἰόνια Ἀκαδημία κι᾿ ἕνας ἄλλος πρόεδρος τῆς Ἰόνιας Γερουσίας [1].

Κατὰ τὴν παράδοση τῆς οἰκογένειας Ἰατρίδη, ποὺ μοιάζει λίγο μὲ μυθιστόρημα, ὁ Δημήτριος Καροῦσος κι᾿ ὁ πατέρας του Παναγῆς, γιατρὸς κι᾿ αὐτὸς—ἦταν, λένε, κι᾿ οἱ δυὸ σπουδασμένοι στὸ Πατάβιο— ἄφησαν, σὰ φιλαπόδημοι κεφαλλωνῖτες, τὸ νησί τους καὶ βρέθηκαν, μετὰ τὰ 1780, στὰ Τρίκκαλα τῆς Κορινθίας, τὸ φέουδο τῶν Νοταράδων, ὅπου ἔκαναν τὸ γιατρό. Ἐκεῖ ἀρβανῖτες ληστές, ὑπόλοιπα τῶν ὀρδῶν ποὺ ἦρθαν στὸ Μοριᾶ στὰ Ὀρλωφικά, τοὺς πῆραν σκλάβους, τοὺς πῆγαν στὰ Βιτώλια καὶ τοὺς πούλησαν σ᾿ ἕνα Τοῦρκο μπέη ἀπὸ τὶς Σέρρες. Ὁ μπέης ὅμως σὲ δυὸ χρόνια τοὺς ἐλευθέρωσε, ἀπὸ εὐγνωμοσύνη γιατὶ τὸν γιάτρεψαν ἀπὸ βαρειὰ ἀρρώστεια, καὶ τότε οἱ δυὸ Καροῦσοι κατέβηκαν στὴ Θεσσαλία καὶ πῆραν τὸ δρόμο τῆς Ρεντίνας γιὰ νὰ πιάσουν τὸ Βραχῶρι, νὰ περάσουν στὴν Πάτρα καὶ νὰ ξαναγυρίσουν στὴν πατρίδα τους. Ἀλλά, ὅταν ἔφτασαν στὸ Καρπενῆσι, οἱ κάτοικοι ἔπεισαν τὸ Δημήτριο νὰ μείνη στὸν τόπο τους καὶ σὲ λίγο τὸν πάντρεψαν μὲ μιὰ καρπενησιώτισσα, κόρη τοῦ Γεωργίου Μαρούτσογλου ἢ Κηλεβίντου. Τὸ σπίτι τους κάηκε στὴν Ἐπανάσταση κι᾿ ἀπὸ τότε δὲν ξαναχτίστηκε. Ἦταν στὴν ἀρχὴ τοῦ κεντρικοῦ δρόμου, ἀριστερὰ καθὼς μπαίνουμε στὴν πόλη ἀπὸ ἀνατολικά.

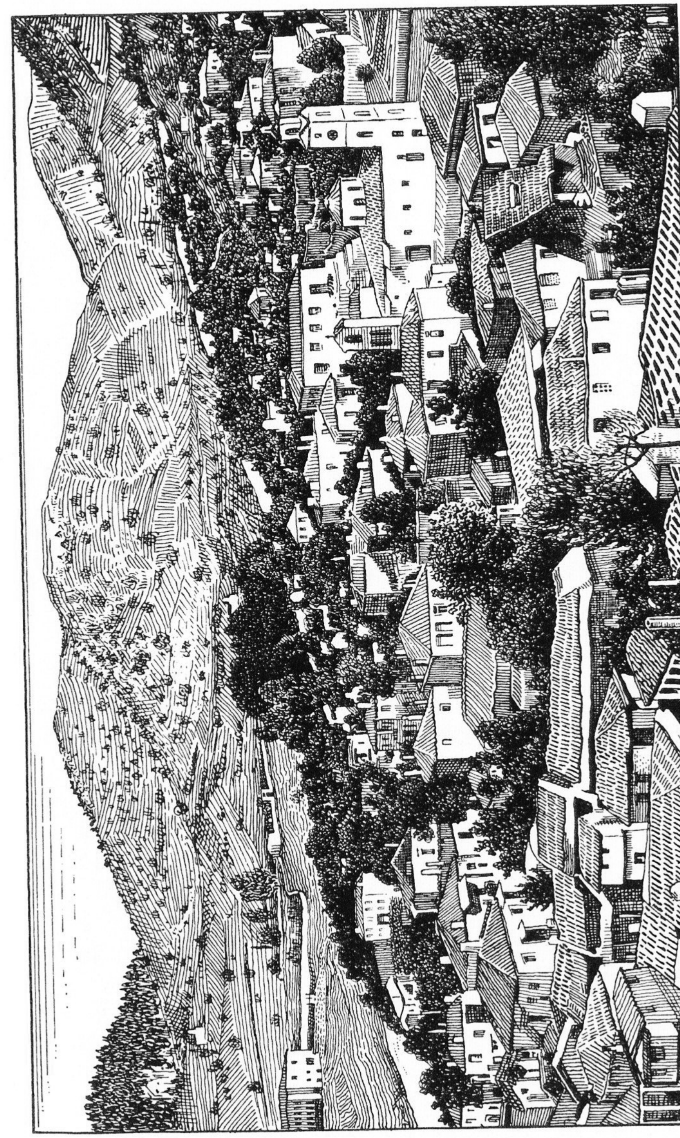
Ὁ Δημήτριος Καροῦσος πέθανε στὰ 1814, στὴν ἐπιδημία τῆς πανούκλας. Ἡ ***κόνις*** καὶ τὸ ***δρολάπιον*** ἦταν τὰ συνηθισμένα γιατρικά του. Ἀλλὰ ὁ φίλος του δεσπότης Νέων Πατρῶν (τῆς Ὑπάτης) ὁ Πολύκαρπος, λόγιος καὶ ποιητής, μὰ καὶ καλοφαγὰς καὶ διάσημος πότης, σὰν ἔπεσε κάποτε ἄρρωστος στὸ γειτονικὸ χωριὸ Κάψη, τοὔγραψε στὸ Καρπενῆσι νὰ τοῦ στείλη ὄχι πιὰ τέτοια φάρμακα, ἀλλὰ κρασὶ ἀνέρωτο:

«Τὸν μάλιστα ὕδατι ἀνόμιλον οἶνον καὶ αὐστηρόν, ὃν ἡ Ἑκάβη πολέμοις καὶ ἀγῶσι καμόντι Ἕκτορι ἐπεδίδου εἰς ἀνάρρωσιν!»

Γιατὶ στὸ χωριὸ αὐτὸ δὲν εὕρισκε, ὁ δεσπότης, κρασὶ τῆς προκοπῆς. «Ἐνταῦθα γὰρ πάντα ἐκπεφαύλισται καὶ ἠχρείωται τὰ τοιαῦτα καλὰ καὶ ὅλως οὐδόλως εἰσί», παραπονιέται.

III

Ἂν καὶ φτωχὸ μέρος, σὲ μεγαλόπρεπη βέβαια καὶ ὑγιεινή, μὰ ἄγονη περιοχὴ καὶ μὲ τραχὺ κλῖμα, τὸ Καρπενῆσι ξεχώριζε τὸν καιρὸ τῆς τουρκοκρατίας ἀπὸ ἄλλες πολίχνες τῆς Ρούμελης, μὲ τὸν ἴδιο ἢ καὶ μεγαλείτερο πληθυσμό. Τὴν ὑπεροχή του τὴ χρωστοῦσε στὸ ὅτι ἦταν δι-

ΚΑΡΠΕΝΗΣΙ

οικητικὸ κέντρο, ἀλλὰ καὶ σ' ἄλλα αἴτια. Ἦταν ὁ ***κασαπᾶς*** (ἀστικὸ κέντρο) τοῦ ὁμώνυμου βιλαετιοῦ, ποὺ περιλάβαινε περίπου τὶς περιφέρειες τῶν ἄλλοτε δήμων Καρπενησίων, Ἀρακυνθίων καὶ Εὐρυτάνων. Ἦταν ἕδρα δυὸ Τούρκων μπέηδων — τὰ σαράγια, οἱ κῆποι τους καὶ τὸ τζαμὶ ἔπιαναν ὅλη τὴν κεντρικὴ περιοχὴ τῆς πόλης — καὶ τῆς δημογεροντίας.

Ἡ δημογεροντία στάθηκε αἰτία νὰ σχηματισθῆ κι' ἐκεῖ, ὅπως παντοῦ, μιὰ τοπικὴ ἀριστοκρατία, ποὺ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ (τὸ βιλαέτι ἀνῆκε στὸ κράτος του) δὲ διέφερε μονάχα ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο πληθυσμό, ἀλλὰ κι' ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους κοτζαμπάσηδες τῆς ἡγεμονίας του. Ἡ ὑπεροχὴ τῶν καρπενησιωτῶν ἦταν, φαίνεται, τόσο αἰσθητὴ στὰ Γιάννινα, ὥστε ὁ Π. Ἀραβαντινός, ὁ συγγραφέας τῆς ***Χρονογραφίας τῆς Ἠπείρου***, ἔκαμε τὴ βαρυσήμαντη γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πόλης διαπίστωση, ὅτι «οἱ ἄρχοντες τοῦ Καρπενησίου διέπρεπον ἐν τοῖς λοιποῖς [2].»

Ἡ ὑπεροχή τους ἦταν κυρίως πνευματική : οἱ «ἄρχοντες» αὐτοὶ ἦταν περισσότερο γραμματισμένοι ἀπὸ τοὺς ἄλλους.

Τὸ Καρπενῆσι διατήρησε ὁλόκληρο τὸ δέκατο ὄγδοο αἰώνα ζωηρὴ τὴν παράδοση τῆς παιδείας, ποὺ δημιούργησαν ἐκεῖ ὁ Εὐγένιος Γιαννούλης ὁ Αἰτωλὸς κι' ὁ μαθητής, διάδοχός του στὴ σχολαρχία τῶν Βραγγιανῶν καὶ βιογράφος του Ἀναστάσιος Γόρδιος. Γύρω στὰ 1645, δηλαδὴ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸ σχολεῖο τῶν Βραγγιανῶν, ὁ Εὐγένιος, ὁ μαθητὴς τοῦ Κορυδαλέα, εἶχε ἱδρύση στὸ Καρπενῆσι μιὰ «ἑλληνικὴ σχολή», κι' οἱ καρπενησιῶτες δημογέροντες κράτησαν, μὲ τὰ πενιχρά τους μέσα, σὲ συνεχῆ σχεδὸν λειτουργία τὴ σχολὴ αὐτή, ὅπου ὀνομαστοὶ ἱεροδιδάσκαλοι παρέδιναν στὰ παιδιὰ ***ἑλληνικά***, μετὰ τὰ ***κοινὰ γράμματα***, ποὺ τοὺς μάθαιναν οἱ ντόπιοι παπάδες. Καμμιὰ φορὰ βέβαια τὴν ἀχρηματία τῆς κοινότητας τὴν πλήρωναν οἱ δάσκαλοι αὐτοί, ποὺ ἔχαναν στὸ τέλος τοὺς μισθούς τους. Ἀπὸ τὰ 1784 ὣς τὸν καιρὸ τῆς πανούκλας τὸ Καρπενῆσι εὐτύχησε νὰ ἔχη ἕνα σημαντικὸ καθηγητή, τὸν Πέτρο Ἰθακήσιο (Παπαπέτρο Οἰκονόμο) ἀπὸ τὴν Ἰθάκη, μαθητὴ τῆς Εὐαγγελικῆς σχολῆς τῆς Σμύρνης καὶ τοῦ Παναγιώτη Παλαμᾶ, ποὺ δίδασκε ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ ἀρχαίους συγγραφεῖς.

«Ὁ σὸς υἱός», γράφει ὁ Ἰθακήσιος σ' ἕνα γράμμα του στὸ φίλο του Παπαζαχαρία, στὴν Πόλη, τὸν πατέρα τῶν Αἰνιάνων (εἶχε μαθητὴ τὸ Γεώργιο Αἰνιάνα στὸ Καρπενῆσι στὰ 1796 καὶ 1797), «πηχηδὸν ὁσημέραι προβαίνει ἐν τοῖς μαθήμασι, Λουκιάνεια ἔχων ἀνὰ χεῖρας εἰς

ἀνάπτυξιν καὶ τοὺς λοιποὺς τοῦ Λασκάρεως σχηματισμοὺς εἰς τεχνολογίαν. Μετ᾽ οὐ πολὺ δὲ ἅψεται καὶ Θεοδωρήτου, ἣν διδῶ θεός...».

Γράφει ἔτσι στὸ Ζαχαρία, γιατὶ ἦταν κι᾽ ἐκεῖνος δάσκαλος.

Μὲ τὴ θεομηνία τῆς πανούκλας, ποὺ ἐξόντωσε κι᾽ ὁλόκληρη τὴν οἰκογένεια τοῦ Ἰθακήσιου (ὁ ἴδιος πέθανε ἀπόπληκτος σὲ λίγα χρόνια), διαλύθηκε καὶ ἡ σχολὴ τοῦ Καρπενησιοῦ. Ἀπὸ τὰ 1816 ἄρχισε μιὰ προσπάθεια τῶν καρπενησιωτῶν γιὰ νὰ τὴν ξαναφκιάσουν. Γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν πληρωμὴ τοῦ μισθοῦ τοῦ δασκάλου ἀπὸ τοὺς τόκους ἑνὸς κεφαλαίου, ἔκαμαν συνεισφορὰ μεταξύ τους κι᾽ ὀργάνωσαν ἔρανο καὶ σὲ ἄλλα, μακρυνὰ μέρη, ὅπου ζοῦσαν συμπατριῶτες τους [3]. Γιατί, ὅπως γράφουν στὴν προκήρυξή τους, δὲ μποροῦσαν νὰ ὑποφέρουν ***τὸ δυστύχημα*** νὰ βλέπουν τὴν πατρίδα τους, ἀπ᾽ ὅλες τὶς ἑλληνικὲς πόλεις καὶ κωμοπόλεις ***αὐτὴν μόνην ἀποβεβληκυίαν τὸν τῆς σχολῆς ἀρχαῖον καλλωπισμόν, τὸ μόνον αὐτῆς καύχημα, τὸν κολοφῶνα τῶν ἑαυτῆς ἀγαθῶν,*** ἀλλὰ καὶ δὲν ἦταν μόνοι τους ἱκανοί, ***τὸ κακὸν ἰάσασθαι καὶ ἀρκοῦσαν ἐπιθεῖναι τῇ φιλτάτῃ πατρίδι τὴν θεραπείαν.*** Μὲ ἄδεια καὶ συστατικὸ γράμμα τοῦ Πατριάρχη Κύριλλου, ἕνας ἀπεσταλμένος τους καλόγερος ἔφτασε στὰ 1818 ὣς τὴν Οὐγγροβλαχία καὶ πῆρε καὶ ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα τῆς Μολδαυίας Σκαρλάτο Ἀλέξανδρο Καλλιμάχη χρυσόβουλο γιὰ ἕνα ἐτήσιο ἐπίδομα ἀπὸ τρακόσια γρόσια. Μὰ ἦρθε σὲ λίγο ἡ Ἐπανάσταση κι᾽ ἄρχισαν ἄλλες ἔγνοιες.

Ἕνας ἄλλος συντελεστὴς τοῦ πνευματικοῦ αὐτοῦ κλίματος τοῦ Καρπενησιοῦ ἦταν ἡ ἱστορικὴ ἐπισκοπὴ Λητζᾶς καὶ Ἀγράφων καὶ οἱ ἀρχαιομαθεῖς δεσποτάδες της, ποὺ εἶχαν τὴν ἕδρα τους στὴν περίβλεπτη, τὴν ***κλεινή,*** ὅπως τὴ λέει ὁ χρονικογράφος, αὐτὴ κωμόπολη.

Ὅπως βλέπουμε, ἡ οἰκογένεια, ποὺ ἵδρυσε στὸ Καρπενῆσι ὁ κεφαλλωνίτης γιατρός, φύτρωσε σ᾽ ἕνα περιβάλλον, ποὺ εὐνοοῦσε τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη τῶν παιδιῶν καὶ τὶς κλίσεις τους, κληρονομημένες ποιὸς ξέρει ἀπὸ ποιοὺς προγόνους.

IV

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο, ποὺ ἦταν καὶ ὁ νεώτερος, ὁ Δ. Καροῦσος εἶχε ἄλλους δυὸ γυιούς, τὸ Γεώργιο ἢ Ἀναγνώστη καὶ τὸν Κωνσταντῖνο, καὶ μιὰ κόρη, τὴν Ἑλένη, ποὺ παντρέφτηκε τὸν πρόκριτο τοῦ Καρπενησιοῦ Γεώργιο Λιθαρᾶ.

Ὁ πρῶτος γυιός, ὁ Γεώργιος-Ἀναγνώστης, γεννήθηκε στὰ 1789. Μὲ τὸν Πέτρο Ἰθακήσιο ἔμαθε γερὰ ἑλληνικὰ κι᾽ ἔπειτα πῆγε στὰ Γιάννινα, ὅπου φοίτησε στὴν Καπλάνεια σχολή, μὲ σχολάρχη τὸν Ἀθανάσιο Ψαλίδα. Ὁ Ψαλίδας τὸν σύστησε στὸν Ἀλῆ Πασᾶ, ὁ ὁποῖος τὸν πῆρε γραμματικό του. Στὴν ὑπηρεσία τοῦ Ἀλῆ ὁ Ἀναγνώστης δούλεψε μερικὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση καὶ στὰ Γιάννινα, ἀλλὰ καὶ στὴν Πρέβεζα καὶ στὸ Βραχῶρι, σὰν οἰκονομικὸς καὶ διοικητικὸς ὑπάλληλος. Αὐτὸς εἶναι ὁ γραμματικὸς τοῦ Ἀλῆ Ἀναγνώστης Καρπενησιώτης, ποὺ ἀναφέρει ὁ Π. Ἀραβαντινός [4]. Στὴν αὐλὴ τοῦ Τυράννου τοὔδωσαν αὐτὸ τὸ ἐπίθετο, κατὰ τὴ συνήθεια ποὺ εἶχαν οἱ Ἀρβανῖτες, νὰ ὀνοματίζουν ντόπιους καὶ ξένους ἀπὸ τὸν τόπο τῆς καταγωγῆς τους [5].

Ὁ Ἀναγνώστης εἶναι ὁ κατ᾽ ἐξοχὴν λόγιος τῆς οἰκογένειας, ὁ ***λογιώτατος,*** ὅπως τὸν ἔλεγαν στὸ Καρπενῆσι. Ἂν καὶ φοίτησε στὴν προοδευτικὴ σχολὴ τοῦ Ψαλίδα, ἔμεινε πιστὸς στὴ γλῶσσα, ποὺ ἔμαθε ἀπὸ τὸν Ἰθακήσιο, κι᾽ ἦταν ἐγκρατέστατος ἑλληνιστής. Ἐπὶ πλέον ἦταν πολὺ θρῆσκος.

Αὐτὸς ἄλλαξε, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του, τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα, παρακινημένος ἴσως καὶ ἀπὸ τὸν Ψαλίδα, ποὺ κι᾽ ἄλλον μαθητή του, γυιὸ γιατροῦ, τὸν ἔπεισε νὰ πάρη τὸ ὄνομα Ἰατρίδης. Ἡ μεταβολὴ αὐτὴ τοῦ οἰκογενειακοῦ ἐπίθετου πέρασε κι᾽ ἀπὸ ἕνα μεταβατικὸ στάδιο: ὁ λογιώτατος Ἀναγνώστης, δοκιμάζοντας, φαίνεται, τρόπους γιὰ νὰ ἐξελληνίση τ᾽ ὄνομά του, ὑπόγραφε ἕνα διάστημα: ***Καρουσόπαις !***

Ὁ Ἀναγνώστης Ἰατρίδης ἄφησε ἕνα ἔργο στὴν ἀρχαΐζουσα γλῶσσα του. Ἦταν ἐπιγραμματοποιός, ἐκκλησιαστικὸς ποιητὴς καὶ χρονικογράφος. Ἔγραψε ἀκολουθίες: ***τῆς ἐν ὁσίαις μητρὸς ἡμῶν Εὐφροσύνης, τοῦ ἁγίου ὁσιομάρτυρος Γερασίμου τοῦ νέου,*** ποὺ ἦταν ντόπιος ἅγιος, ἀπὸ τὸ Μεγάλο Χωριὸ τοῦ Καρπενησιοῦ, ***τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Χριστοδούλου,*** τὸ ***Τυπικὸ*** τῆς μονῆς Προυσοῦ — ψάλλεται ἀκόμα ἐκεῖ — ἕνα ἰαμβικὸ στιχούργημα ἀφιερωμένο στὸ ἴδιο μοναστῆρι, καθὼς καὶ τὸ ***Χρονικὸ*** τῶν μαχῶν, ποὺ ἔγιναν στὸ Καρπενῆσι τὸν Ἰούνιο-Ἰούλιο 1821.

Σώζεται ὁ ***Κῶδιξ τῆς Ἑλληνικῆς σχολῆς τῆς ἐν τῇ κωμοπόλει Καρπενησίου, 1816,*** ὅπου ὁ ἴδιος καταχώρισε ἢ ἀντίγραψε ἔγγραφα πολύτιμα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ σχολείου αὐτοῦ κατὰ τὰ τελευταῖα προεπαναστατικὰ χρόνια, 42 ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου, 15 τοῦ δασκάλου του Ἰθακήσιου, καθὼς καὶ γράμματα τοῦ Ἰωάννη Παλαμᾶ καὶ ἄλλων πρὸς τὸν Ἰθακήσιο, κι᾽ ἐπὶ πλέον κατέγραψε

ἀρκετὰ σύγχρονά του καὶ παλιότερα γεγονότα τῆς τοπικῆς ἱστορίας. Ὁ Ν. Πολίτης δημοσίευσε μερικὰ χρονικὰ ἀπὸ τὸν κώδικα αὐτὸν στὸ *Δελτίο* τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρίας [6].

Στὸν ἴδιο κώδικα βρίσκουμε καὶ τὸ παρακάτω ἐπιτάφιο ἐπίγραμμα στὸν Παναγιώτη Παλαμᾶ, ἔργο, ἴσως, τοῦ Ἀναγνώστη Ἰατρίδη :

> ***Τὸν Γραμματικῆς ἀστέρα Τέχνης Αἰτώλιον,***
> ***Τὸ γλυκερὸν Καλλιόπης στόμα Παναγιώτην,***
> ***Φύτλης Παλαμάδων μέγα κῦδος, Σῆμα***
> ***Λάϊνον ἐν Αἰτωλίῃ κατέχει Γαίῃ.***

Στὴν Ἐπανάσταση ὁ Ἀναγνώστης Ἰατρίδης ἦταν γραμματικὸς τοῦ ὁπλαρχηγοῦ τῆς Εὐρυτανίας Γιαννάκη Γιολντάση, ἀναφέρεται ὅμως σὲ διάφορα πιστοποιητικὰ καὶ σὰ στρατιωτικὸς «σωματάρχης». Πάντως ἦταν παρὼν σὲ πολλὲς μάχες. Ἡ ἐπιτροπὴ ἐπὶ τῶν Ἀγώνων τὸν κατέταξε ὑπαξιωματικὸ α΄ τάξεως [7]. Μετὰ τὴν ἀνεξαρτησία διορίστηκε τοποτηρητὴς διοικητὴς τῆς ἐπαρχίας Καρπενησίου (1831 - 32), καὶ τὴν τετραετία 1841 - 45 ἦταν αἱρετὸς δήμαρχος Καρπενησίων. Πέθανε στὸ Καρπενῆσι στὰ 1869. Στὸν τάφο του ἦταν χαραγμένο ἕνα ἀρχαϊκὸ ἐπίγραμμα, ποὺ τὸ εἶχε συνθέση ὁ ἴδιος.

Ὁ δεύτερος γυιὸς τοῦ Δημητρίου Καρούσου, ὁ Κωνσταντῖνος Ἰατρίδης, γεννήθηκε στὰ 1793 ἢ 1794. Αὐτὸς ἦταν ἄνθρωπος τῶν ὅπλων. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1821, ὅταν μερικοὶ ὁπλαρχηγοὶ τῆς Εὐρυτανίας κι' ἄλλοι ἀπὸ τὸ Βάλτο, «ἐπὶ βοηθείᾳ δῆθεν συνελθόντες, τῷ ὄντι δὲ πολλῶν κακῶν καὶ ἁρπαγῶν αἴτιοι ἀποδειχθέντες», ὅπως γράφει ὁ ἀγανακτισμένος χρονικογράφος, χτύπησαν τοὺς Τούρκους τοῦ Καρπενησιοῦ, ἀρχίζοντας καὶ κεῖ τὴν ἐπανάσταση, ἀποσύρθηκαν ὅμως, μόλις τοὺς ἔγινε ἀντεπίθεση, κι' ἔδωκαν ἔτσι καιρὸ στοὺς Τούρκους νὰ κάψουν τὴν πόλη, ὁ Κωνσταντῖνος Ἰατρίδης ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους ποὺ στάθηκαν καὶ πολέμησαν. Ὕστερα ἔλαβε μέρος σὲ πολλὲς μάχες, ἔφτασε ὑποχιλίαρχος καὶ σκοτώθηκε στὴν Ἔξοδο τοῦ Μεσολογγιοῦ, πολεμώντας μὲ τὸ σῶμα τοῦ ὁπλαρχηγοῦ Γιώργου Βάγια. Ἡ ἐπιτροπὴ τὸν κατέταξε στὴν πέμπτη τάξη τῶν ἀξιωματικῶν [8].

Κατὰ τὴν οἰκογενειακὴ παράδοση ὅμως, ὁ Κωνταντῖνος Ἰατρίδης εἶχε ὑπηρετήση καὶ στὸ στρατὸ τῶν Ἰονίων νήσων κι' εἶχε γίνη ἤδη ἐκεῖ ἀξιωματικός.

V

Ἡ πανούκλα, ἀφοῦ βόσκησε σχεδὸν δυὸ χρόνια στὴν περιοχὴ τοῦ βιλαετιοῦ καὶ σκότωσε πλῆθος ἀνθρώπους — σὲ μερικὰ μάλιστα χωριὰ ἀφάνισε ὁλόκληρο τὸν πληθυσμό, ἔτσι ποὺ τὰ χτήματά τους κι' οἱ κοινοτικές τους περιουσίες ἔγιναν βακούφια καὶ βρέθηκαν μετὰ τὴν ἐπανάσταση ἐθνικά [9] — ἔφτασε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1814 καὶ στὸ Καρπενῆσι. Ἀπήχηση τῆς καταστροφῆς, ποὺ ἔκαμε ἐκεῖ, βρίσκουμε στὴν προκήρυξη γιὰ τὸν ἔρανο, ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω. Ἡ προκήρυξη αὐτή, γραμμένη ἀπὸ τὸν καρπενησιώτη ἐπίσκοπο Φαρσάλων Δαμασκηνό, ἀποδίδει τὴ διάλυση τῆς σχολῆς κυρίως στὸ μεγάλο ἐκεῖνο θανατικό.

Ὁ γιατρός Καροῦσος κι' ἡ φαμίλια του ἔπεσαν ὅλοι ἄρρωστοι. Ἀπὸ τὰ παιδιὰ βρίσκονταν τότε στὸ Καρπενῆσι ὁ Ἀθανάσιος κι' ἡ Ἑλένη. Ὁ πατέρας εἶχε ἀπαγορεύση στοὺς ἄρρωστους κάθε τροφή. Ἡ μικρὴ Ἑλένη ὅμως σηκώθηκε κρυφὰ τὴ νύχτα, κι' ἐνῶ ψήνονταν στὸν πυρετό, ἔφαγε ὅ,τι βρῆκε, ἔπιε μπόλικο ἀπὸ τὸ ***ὕδατι ἀνόμιλον*** κρασὶ τοῦ σπιτιοῦ γιὰ νὰ σβήση τὴ φοβερή της δίψα, ξανακοιμήθηκε, κι' ὅταν ξύπνησε, εἶχε γίνη καλά [10] ! Μὰ ὁ πατέρας πέθανε κι' οἰκογένεια ἀπορφανίστηκε.

Τότε ὁ δεκαπεντάχρονος Ἀθανάσιος, ποὺ ἔτσι κι' ἔτσι δὲν εἶχε τίποτα νὰ κάμη στὸ Καρπενῆσι, ἀφοῦ τὸ σχολεῖο ἔκλεισε, ἔφυγε γιὰ τὰ Γιάννινα, ὅπου βρίσκονταν ὁ Ἀναγνώστης.

Τί ἔκαμε ἐκεῖ στὴν ἀρχή ; Φοίτησε στὴ σχολὴ τοῦ Ψαλίδα, ὅπως ὁ ἀδερφός του ; Δὲν τὸ ξέρουμε θετικά. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ γραμματικές του γνώσεις ἦταν ἀξιόλογες καὶ ὅ,τι ἔγραψε συγγενεύει πολὺ λιγώτερο ἀπὸ τὰ γραψίματα τοῦ ἀδερφοῦ του μὲ τὴν ἀρχαΐζουσα γλῶσσα, ποὺ δίδασκε στὸ Καρπενῆσι ὁ Ἰθακήσιος, συμπεραίνουμε πὼς φοίτησε κι' αὐτὸς στὴ σχολὴ ἐκείνη. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ ἑξῆς :

Ὁ ἠπειρώτης ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν ἐπὶ Ὄθωνα καὶ Γεωργίου καὶ πρεσβευτὴς στὴν Πόλη Εὐστάθιος Σῖμος (1804 - 1878) εἶπε κάποτε στὸ γυιὸ τοῦ Ἀναγνώστη Χαράλαμπο Ἰατρίδη, οἰκονομικὸ ὑπάλληλο, ὅτι εἶχε συμμαθητὴ τὸν πατέρα του στὸ σχολεῖο τοῦ Ψαλίδα [11]. Πῶς συμβιβάζεται ὅμως αὐτὸ μὲ τὴ μεγάλη διαφορὰ ἡλικίας, ποὺ χώριζε τὸ Σῖμο ἀπὸ τὸν Ἀναγνώστη Ἰατρίδη ; Ἄλλωστε τὰ χρόνια ποὺ ὁ Σῖμος πρέπει νὰ ἦταν μαθητής, ὁ Ἀναγνώστης ἦταν ἤδη γραμματικὸς τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ. Εἶναι ἑπομένως πιθανὸ πὼς ὁ Σῖμος ἔκαμε λά-

θος καὶ πώς, ἀφοῦ εἶχε συμμαθητὴ ἕναν Ἰατρίδη ἀπ᾽ τὸ Καρπενῆσι, αὐτὸς θὰ ἦταν ὁ Ἀθανάσιος, ποὺ ταίριαζε μὲ τὸ Σῖμο πολὺ περισσότερο στὴν ἡλικία.

Θετικώτερα γνωρίζουμε, μὰ κι᾽ αὐτὸ ὄχι ἀπὸ ἔγγραφα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν οἰκογενειακὴ παράδοση, ὅτι ὁ Ἀθανάσιος, ποὺ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του ἦταν ἀναγκασμένος ν᾽ ἀποχτήση γρήγορα ἕνα βιοποριστικὸ ἐπάγγελμα, μπῆκε στὰ Γιάννινα στὸ ἐργαστῆρι ἑνὸς χρυσικοῦ, γιὰ νὰ μάθη τὴν τέχνη τῶν τζοβαϊρικῶν [12]. Ἡ μαθητεία αὐτὴ δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὴ σπουδή του στὴ σχολὴ τοῦ Ψαλίδα. Μποροῦσαν νὰ γίνονται παράλληλα καὶ οἱ δύο.

Ὁ Ἰατρίδης δὲν ἐξάσκησε βέβαια ποτὲ στὴν Ἑλλάδα, μετὰ τὸ γυρισμό του ἀπὸ τὸ Παρίσι, τὴν τέχνη τοῦ χρυσοχόου, ἂν καὶ μερικὰ χρόνια βρέθηκε σὲ πολὺ δύσκολη οἰκονομικὴ θέση. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι ἀρκετὸ γιὰ ν᾽ ἀπορρίψουμε τὴν πληροφορία ἐκείνη. Ἀντίθετα, ὑπάρχουν ἄλλες ἐνδείξεις, σχετικὲς μὲ τὸ εἶδος τῆς ζωγραφικῆς τοῦ Ἰατρίδη, ποὺ μᾶς κάνουν νὰ πιστέψουμε πὼς εἶναι σωστή*.

Ἄλλο ἄγνωστο σ᾽ ἐμᾶς σημεῖο ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Ἰατρίδη εἶναι τὸ τόσο ἐνδιαφέρον, προκειμένου γιὰ ἕνα ζωγράφο, ζήτημα, πότε ἐκδηλώθηκε σ᾽ αὐτὸν ἡ κλίση γιὰ τὴ ζωγραφικὴ καὶ πότε ἄρχισε νὰ ζωγραφίζη. Κι᾽ ἀφοῦ, μέσα στὴ γενικὴ ἔλλειψη πληροφοριῶν γιὰ τὴ νεανική του ἡλικία, δὲν ἔχουμε οὔτε γι᾽ αὐτὸ κανένα ἄλλο στοιχεῖο, μπορεῖ ἴσως ν᾽ ἀποτελέση μιὰ ἔνδειξη ἡ σημείωση, ποὺ ὁ ἴδιος ἔγραψε κάτω ἀπὸ τὴ λιθογραφία του μὲ τὸν ἁρματολὸ Ἀνδρίτσο, τὸν πατέρα τοῦ Ὀδυσσέα.

Ὁ Ἰατρίδης σημειώνει στὴ λιθογραφία αὐτή, ποὺ εἶδε τὸ φῶς γιὰ πρώτη φορὰ στὰ 1859, ὅταν δημοσιεύτηκε ἡ συλλογή του τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ὅτι εἶναι ***ἀντίτυπον ἐκ μιᾶς εἰκόνος του σωζομένης ἄλλοτε ἔν τινι μονῇ τῶν Μετεώρων κατὰ τὸ 1817***. Ποιὰ εἶναι ἡ ἔννοια τῆς σημειώσής του αὐτῆς; Εἶναι ὅτι ὁ ἴδιος βρῆκε ἐκεῖ, στὰ 1817, τὴν εἰκόνα τοῦ Ἀνδρίτσου καὶ τὴν ξεσήκωσε, ἢ ὅτι τὴ λιθογράφησε ἀπὸ ἄλλο, ξένο ἀντίγραφό της, ποὺ ἔγραφε ὅτι προέρχεται ἀπὸ μοναστῆρι τῶν Μετεώρων;

Κλίνουμε νὰ πιστέψουμε τὸ πρῶτο. Ἂν ἦταν τὸ δεύτερο, δὲ θἄπρεπε νὰ τὸ ἐξηγήση καλλίτερα; Ἄλλωστε δὲν εἶναι γνωστὴ καμμιὰ εἰκόνα τοῦ Ἀνδρίτσου, ἄλλη ἀπὸ τοῦ Ἰατρίδη. Τίποτα δὲν ἀποκλείει, ὁ Ἰατρίδης, τὰ χρόνια ποὺ ἔμενε στὰ Γιάννινα, νὰ ταξίδεψε καὶ στὸ

* Βλ. ἔβδομο κεφάλαιο.

Καρπενῆσι, ὅπου ζοῦσαν ἡ μητέρα του, ἡ ἀδερφή του καὶ οἱ ἄλλοι συγγενεῖς του. Ξέρουμε ἐξάλλου πὼς οἱ καρπενησιῶτες, ποὺ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ εἶχαν μεγάλη συναλλαγὴ μὲ τὰ Γιάννινα, προτιμοῦσαν γιὰ τὸ ταξίδι αὐτὸ τὸ δρόμο τῆς Θεσσαλίας - Μετσόβου ἀπὸ τὸ συντομώτερο, ἀλλὰ γεμᾶτο ἀρβανῖτες καὶ ντόπιους πλιατσικολόγους δρόμο Ἀχελώου - Βάλτου. Ἔτσι μπορεῖ κι᾽ αὐτός, περνώντας ἀπὸ τὴν Καλαμπάκα, ν᾽ ἀνέβηκε στὰ Μετέωρα, ὅπου εἶδε τὴν εἰκόνα τοῦ περίφημου ἁρματολοῦ καὶ τὴν ἀντίγραψε.

Ἡ ἄποψη αὐτὴ προϋποθέτει ὅτι ὁ Ἰατρίδης ἤξερε τότε νὰ σχεδιάζη. Ἂν ὅμως εἶναι ἀλήθεια πὼς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν κοσμηματοποιός, ἔστω καὶ μαθητευόμενος, ἔχουμε ἀπ᾽ αὐτὸ καὶ μόνο τὴν ἀπόδειξη πὼς μποροῦσε νὰ τὸ κάμη. Ἡ τέχνη αὐτή, ποὺ τόσο χρειάζεται τὸ σχέδιο — ὅπως μάλιστα δούλευαν τότε καὶ δουλεύουν καὶ σήμερα οἱ ἠπειρῶτες τεχνῖτες, μὲ τὰ δικά τους μοτίβα, ποὺ διαρκῶς τὰ ἀνανεώνουν — τὸν εἶχε ἤδη κάμη ἱκανὸ νὰ σχεδιάζη. Ἴσως μάλιστα ἀκριβῶς ἡ ἀσχολία του αὐτὴ νὰ ξύπνησε μέσα του τὴν κλίση γιὰ τὴ ζωγραφική.

Ἡ διαμονὴ τοῦ Ἰατρίδη στὰ Γιάννινα τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ διαφαίνεται καὶ στὰ σχόλιά του σὲ ἕνα τραγοῦδι τῆς συλλογῆς του, ὅπου ἀναφέρει τοπογραφικὲς λεπτομέρειες ἀπὸ τὰ μπουντρούμια τοῦ Ἀλῆ (τραγοῦδι τοῦ ***Σκυλοδήμου***). Ἐπίσης μαρτυρεῖ γι᾽ αὐτὴ ἡ σύνθεσή του, ποὺ παριστάνει τὴ σκηνὴ τοῦ ἀπαγχονισμοῦ τοῦ Σέργιου, καί, ἴσως, καὶ ἡ εἰκόνα του μὲ τὸν Ἀλῆ Πασᾶ, ὅπως θὰ ἰδοῦμε*.

VI

Τὴν ἴδια ἐποχή, δηλαδὴ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, ὁ Ἰατρίδης ἔφυγε ἀπὸ τὰ Γιάννινα καὶ πῆγε στὴ Βιέννη. Κατὰ τὴ σχετικὴ οἰκογενειακὴ πληροφορία, ἕνας πλούσιος ἠπειρώτης, ἔμπορος στὴ Βιέννη, τὸν γνώρισε στὰ Γιάννινα, κι᾽ ὅταν εἶδε πὼς δὲν ἦταν μονάχα τεχνίτης, ἀλλὰ καὶ γραμματισμένος νέος, τοῦ πρότεινε νὰ τὸν πάρη μαζί του ἐκεῖ, γιὰ οἰκοδιδάσκαλο τῶν παιδιῶν του. Ὁ Ἰατρίδης δέχτηκε, κι᾽ ἔτσι πῆγε μὲ τὸν ἠπειρώτη ἔμπορο στὴν αὐστριακὴ πρωτεύουσα [13].

Ὅτι ὁ Ἰατρίδης ἦταν στὴ Βιέννη, τὸ ἔχουμε βεβαιωμένο καὶ ἀπὸ τὰ ἔγγραφα τῆς γαλλικῆς ἀστυνομίας, ἀλλὰ μόνο γιὰ τὸ ἔτος 1827. Στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔτους αὐτοῦ ὁ Ἰατρίδης ἔφτασε στὴ Γαλλία ἀπὸ τὴ

* Βλ. ἔβδομο κεφάλαιο.

Βιέννη, μὲ αὐστριακὸ διαβατήριο. Αὐτὸ ὅμως σημαίνει πὼς πρέπει νὰ ζοῦσε ἤδη στὴν Αὐστρία ἕνα σημαντικὸ χρονικὸ διάστημα, ἐπειδὴ καὶ τότε, ὅπως καὶ τώρα, τὰ κράτη δὲν ἔδιναν τὴν προστασία τους σὲ ξένους, ἂν δὲν εἶχαν μείνη καιρὸ στὸ ἔδαφός τους. Ἂς προσθέσουμε ὅτι, ἄσχετα μὲ τὸ αἴτιο καὶ τὶς συνθῆκες ποὺ ὁ Ἰατρίδης πῆγε στὴ Βιέννη, ἡ μετάβασή του ἐκεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση βεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἄλλες οἰκογενειακὲς πηγὲς καὶ γενικὰ παραμένει ἀναμφισβήτητη.

Γεννιέται ὅμως στὸ σημεῖο αὐτὸ ἕνα ἐρώτημα, κοινὸ ἄλλωστε γιὰ κάθε Ἕλληνα τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἄλκιμο στὴν ἡλικία κατὰ τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης:

Ἦρθε τότε ὁ Ἀθανάσιος Ἰατρίδης στὴν Ἑλλάδα καὶ πῆρε κατὰ κάποιον τρόπο μέρος στὸν Ἀγώνα;

Σύμφωνα μὲ μιὰ μαρτυρία τῶν Εὐρυτάνων ἀγωνιστῶν Σπύρου Πεσλῆ ἀπὸ τὸ Σοβολάκου καὶ Κώστα Γαλῆ ἀπὸ τὴ Φουρνᾶ, ὁ Ἰατρίδης ἦταν μαζί τους σὲ διάφορες μάχες σὰ γραμματικὸς τῶν ὁπλαρχηγῶν, ἀλλὰ καὶ σὰ «στρατιωτικῶς ἀγωνιζόμενος». Ὁ ἴδιος ὅμως δὲ ζήτησε ἀπὸ τὴν ἐπιτροπὴ τῶν Ἀγώνων ν' ἀναγνωρίση πολεμικὲς ὑπηρεσίες του, ὅπως ἔκαμε ὁ ἀδερφός του Ἀναγνώστης. Ἡ ἐπιτροπή, ὅσο βγαίνει ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἀρχεῖα της, δὲν τοῦ ἀναγνώρισε τέτοιες ὑπηρεσίες. Αὐτὸς ἐξάλλου, σὲ μιὰ ἀναφορά, ποὺ ὑπέβαλε στὴ Γραμματεία τῆς Παιδείας μέσον τοῦ Μουστοξύδη στὰ 1831, γράφει μόνο γιὰ τοὺς ἀδελφούς του, «τοὺς ὁποίους ἔχασε εἰς αὐτὸν τὸν ἱερὸν ἀγῶνα», ἐννοώντας φυσικὰ τὸν Κωνσταντῖνο, ποὺ σκοτώθηκε στὴν Ἔξοδο.

Εἶναι βέβαια δύσκολο, οἱ παραπάνω ἀγωνιστὲς νὰ ἔκαμαν λάθος. Ὡστόσο, ἡ ἀντίφαση, ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς μαρτυρίες τους καὶ στὴ σιωπὴ τόσο τῆς ἐπιτροπῆς ὅσο καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Ἰατρίδη στὸ ζήτημα αὐτό, μᾶς ὑποχρεώνει νὰ εἴμαστε ἐπιφυλακτικοὶ ὅσο γιὰ τὴ συμμετοχή του στὸν Ἀγώνα, ἢ τουλάχιστον γιὰ τὸ εἶδος καὶ τὴ διαρκειά της. Μπορεῖ νὰ ἦρθε κι' αὐτὸς ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό, κι' ὅπως τόσοι ἄλλοι, νὰ ἔμεινε ἐδῶ ἕνα διάστημα καὶ νὰ ξανάφυγε.

VII

Ὅταν ὁ Ἀθανάσιος Ἰατρίδης, τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1827, ταξίδεψε ἀπὸ τὴ Βιέννη στὴ Γαλλία, ἦταν ἤδη ζωγράφος. Τὸ ἐπάγγελμα αὐτὸ ἦταν γραμμένο στὸ διαβατήριό του, κι' ὁ ἴδιος δήλωσε στὶς γαλλικὲς ἀρχὲς πὼς πήγαινε ἐκεῖ νὰ ἐργασθῆ, γιατὶ στὴ Γερμανία δὲ μποροῦσε ν' ἀξιοποιήση τὸ ζωγραφικό του τάλαντο.

Τὰ ἔγγραφα τῆς γαλλικῆς ἀστυνομίας μᾶς πληροφοροῦν ὅτι στὸ Παρίσι ἐργάστηκε σὲ ἀτελιὲ ζωγράφου καὶ ὅτι συντηρήθηκε ἀπὸ τὴν ἐργασία του αὐτὴ ὅσον καιρὸ ἔμεινε ἐκεῖ.

Ἀπὸ τὰ ἴδια ἔγγραφα μαθαίνουμε ὅτι εἶχε καὶ ἕνα συστατικὸ γράμμα πρὸς τὸ διάσημο Γάλλο ζωγράφο βαρῶνο Gérard, γιὰ νὰ τὸν χρησιμοποιήση στὰ ἐργαστήριά του.

Ὅλα αὐτὰ προϋποθέτουν ὅτι ὁ Ἰατρίδης στὴ Βιέννη ἀσχολήθηκε μὲ τὴ ζωγραφική. Πῶς ὅμως; Ἀκολούθησε μαθήματα σὲ σχολεῖο ἢ ἐργάστηκε ἐκεῖ κοντὰ σὲ κάποιο ζωγράφο;

Δυστυχῶς ἡ ἔλλειψη πληροφοριῶν γιὰ τὴ ζωή του τὰ χρόνια ἐκεῖνα δὲν ἔγινε δυνατὸ ν' ἀναπληρωθῆ, ὡς τώρα, οὔτε ἀπὸ πηγὲς τῆς Βιέννης, ὅπου τόσο στὰ κρατικὰ ἀρχεῖα τῆς αὐστριακῆς Αὐλῆς ὅσο καὶ στὰ παλιὰ ἀστυνομικὰ ἀρχεῖα ὑπάρχουν ἔγγραφα γιὰ πολλοὺς Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, μεγάλους καὶ μικρούς, διάσημους καὶ ἄσημους. Οἱ ἔρευνές μας δὲν ἔφεραν τίποτα σὲ φῶς γι' αὐτόν, ἴσως γιατὶ τὰ ἀστυνομικὰ ἀρχεῖα, στὰ ὁποῖα ὁ Ἰατρίδης, σὰν ξένος, θὰ εἶχε ὁπωσδήποτε τὸ φάκελλό του, ἔπαθαν τὸν περασμένο αἰώνα διάφορες καταστροφὲς καὶ τελευταῖα ἀκόμα, στὰ 1928, κάηκε, στὴν πυρκαϊὰ τοῦ ὑπουργείου Δικαιοσύνης τῆς Βιέννης, ἕνα μεγάλο μέρος αὐτῶν τῶν ἀρχείων. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ γνώμη τῶν αὐστριακῶν ἀρχειοφυλάκων.

Ἔτσι δὲ μποροῦμε τελικὰ νὰ ποῦμε τίποτα γιὰ τὶς σπουδὲς ἢ τὴν ὁποιαδήποτε μαθητεία τοῦ Ἰατρίδη στὴ ζωγραφική. Θὰ περιορισθοῦμε ἑπομένως ν' ἀναφέρουμε ὅ,τι συνάγεται ἀπὸ τὶς λίγες σημειώσεις του γιὰ τὸ σχέδιο καὶ τὰ χρώματα, ποὺ ἔχουν διασωθῆ, καθὼς καὶ ἀπὸ ἕνα σημείωμά του γιὰ τὴν τεχνικὴ τῆς λιθογραφίας, ὅπως τὴν εἶχε διδαχθῆ κατὰ τὴ μακρυνὴ ἐκείνη, τὴν ἀρχικὴ ἀκόμα περίοδο τῆς τέχνης τοῦ Σενεφέλδερ. Μὲ αὐτὰ ὅμως θ' ἀσχοληθοῦμε σὲ ἄλλο μέρος τῆς μελέτης μας*.

Μεταφράζουμε ἐδῶ τὰ ἔγγραφα τοῦ φακέλλου τοῦ Ἰατρίδη, ποὺ διατηροῦνται στὰ ***Ἐθνικὰ Ἀρχεῖα τῆς Γαλλίας***. Εἶναι ἀλληλογραφία τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν καὶ τοῦ διευθυντῆ τῆς ἀστυνομίας καὶ ἀφορᾶ τὴν παρακολούθηση τῆς ζωῆς του στὸ Παρίσι. Γιατὶ σὰν ξένος, ποὺ ἔφτασε μάλιστα ἐκεῖ χωρὶς χρηματικοὺς πόρους, ὅπως τουλάχιστον λένε τὰ ἔγγραφα, ἔπρεπε νὰ ἐπιτηρῆται ἀπὸ τὴν ἀστυνομία [14].

Τὸ πρῶτο ἔγγραφο εἶναι σημείωμα τῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου

* Βλ. ἕβδομο κεφάλαιο.

γιὰ τὸν ὑπουργό, μὲ τὸ ὁποῖο τοῦ ἀναφέρεται ἡ εἴσοδος τοῦ Ἰατρίδη στὸ γαλλικὸ ἔδαφος:

«Τὴν 13 Φεβρουαρίου 1827 ὁ Δήμαρχος Στρασβούργου ἀποστέλλει, μὲ συλλογικὴν κατάστασιν, διαβιβασθεῖσαν εἰς τὸ 3ον Γραφεῖον, τὸ διαβατήριον τοῦ Ἀθανασίου Ἰατρίδη, ἡλικίας 28 ἐτῶν, ζωγράφου, γεννηθέντος εἰς Καρπενήσιον (Ἠπείρου), ἐρχομένου ἐκ Βιέννης (Αὐστρίας), μεταβαίνοντος εἰς Παρισίους.»

Ἀκολουθεῖ ἡ πρώτη διαταγὴ τοῦ ὑπουργοῦ:

«Πρὸς τὸν Διευθυντὴν τῆς Ἀστυνομίας, 17 Φεβρουαρίου 1827.

»Κύριε, σᾶς στέλλω διαβατήριον, χορηγηθὲν ἐν Βιέννῃ τὴν 17ην Ἰανουαρίου εἰς τὸν Ἀθανάσιον Ἰατρίδην, γεννηθέντα τὸ 1799 εἰς Καρπενήσιον Ἠπείρου, ὅστις ἔλαβεν ἐν Στρασβούργῳ θεώρησιν διὰ Παρισίους. Ὁ Ἕλλην οὗτος ἐξασκεῖ, ὡς λέγει, τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ζωγράφου. Παρακαλῶ νὰ μοῦ γνωρίσετε, εἰς ποίας παρατηρήσεις θὰ δώσουν ἀφορμὴν αἱ ἐνέργειαί του καὶ αἱ σχέσεις του.»

Στὴ διαταγὴ αὐτὴ ὁ διευθυντὴς τῆς ἀστυνομίας ἀπάντησε μὲ τὴν ἀκόλουθη ἀναφορά:

«Παρίσιοι, 27 Μαρτίου 1827.

»Ἡ Ἐξοχότης Σας μὲ διέταξε, διὰ τοῦ ἐγγράφου τὸ ὁποῖον μοῦ ἔκαμε τὴν τιμὴν νὰ μοῦ γράψῃ τὴν 17 παρελθόντος Φεβρουαρίου, ὅπως προβῶ εἰς ἐπιτήρησιν τοῦ Ἀθανασίου Ἰατρίδη, Ἕλληνος, ὅστις κατηυθύνετο εἰς Παρισίους.

»Τὸ ἄτομον τοῦτο ἀφίχθη τὴν 15 Φεβρουαρίου. Διέμεινεν ἐπί τινας ἡμέρας εἰς τὴν ὁδὸν Échiquier, ἀριθ. 15, καὶ ἤδη διαμένει εἰς τὴν ὁδὸν Monsieur le Prince, ἀριθ. 41. Πρὶν ἔλθῃ εἰς Παρισίους, ὁ ξένος οὗτος διέμενεν εἰς Βιέννην, καὶ ἐγκατέλειψε τὴν Γερμανίαν, διότι δὲν ἠδύνατο, ὡς λέγει, νὰ χρησιμοποιήσῃ ἐκεῖ τὸ τάλαντόν του διὰ τὴν ζωγραφικήν.

»Κατὰ τὴν ἄφιξίν του εἰς Παρισίους ὁ ἐν λόγῳ Ἰατρίδης ἐνεχείρισεν εἰς τὸν ζωγράφον κύριον Gérard συστατικὴν ἐπιστολήν, ἀλλ' ὁ τελευταῖος οὗτος ἠρνήθη νὰ τὸν χρησιμοποιήσῃ εἰς τὰ ἐργαστήριά του, καὶ ἐπειδὴ ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἦτο ἡ μοναδική του ἐλπίς, εὑρίσκεται χωρὶς γνωριμίας καὶ χωρὶς χρήματα. Τὴν στιγμὴν ταύτην κερδίζει τὰ πρὸς τὸ ζῆν, ἐπισκευάζων πίνακας διὰ τοὺς ἀρχαιοπώλας, ἀλλ' ὁ πόρος οὗτος μόλις τοῦ ἐπαρκεῖ.»

Μετὰ τὴν ἀναφορὰ αὐτή, ὁ ὑπουργὸς ἐπανέλαβε τὶς αὐστηρὲς ἐντολές του:

«Πρὸς τὸν Διευθυντὴν τῆς Ἀστυνομίας, 28 Μαρτίου 1827.

»Κύριε, ἔλαβον τὸ ἔγγραφόν σας τῆς 26ης τρέχ. μηνὸς σχετικῶς πρὸς τὸν Ἀθανάσιον Ἰατρίδην, Ἕλληνα ζωγράφον, ὁ ὁποῖος εὑρίσκεται ἐν Παρισίοις ἄνευ μέσων συντηρήσεως. Παρακαλῶ νὰ διατάξητε τὴν προσεκτικὴν παρακολούθησιν τῆς διαγωγῆς του καὶ τῶν σχέσεών του, διὰ νὰ δυνηθῶ νὰ λάβω περὶ αὐτοῦ τὰ κατάλληλα μέτρα, ἂν ἤθελε δώσῃ εἰς τὰς ἀρχὰς ἀφορμὰς παραπόνων ἢ ἀνησυχίας.»

Ἀλλὰ ὁ Ἰατρίδης δὲν ἔδωκε στὶς γαλλικὲς ἀρχὲς καμμιὰ τέτοια ἀφορμή. Ὁ διευθυντὴς τῆς ἀστυνομίας ἔστειλε στὸ ὑπουργεῖο ἀκόμα μιὰ ἀναφορὰ σχετικὰ μὲ τὴ ζωή του στὸ Παρίσι, καὶ ὕστερα, ἕνα καὶ πλέον χρόνο, ἡσύχασε, ὥσπου ὁ Ἰατρίδης, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1828, πῆρε τὸ διαβατήριό του γιὰ νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴ Γαλλία. Ὅλον τὸν καιρό, ποὺ ἔμεινε στὸ Παρίσι, κατάφερε λοιπὸν νὰ ζήσῃ μὲ τὴ ζωγραφική.

Ὁ διευθυντὴς τῆς ἀστυνομίας πρὸς τὸν ὑπουργό, 7 Μαΐου 1827.

«Ἡ Ἐξοχότης Σας διὰ τοῦ ἐγγράφου, τὸ ὁποῖον μοῦ ἔκαμε τὴν τιμὴν νὰ μοῦ γράψῃ τὴν 28 παρελθόντος Μαρτίου, μὲ διέταξε νὰ μεριμνήσω διὰ τὴν ἐπιτήρησιν τοῦ Ἀθανασίου Ἰατρίδη, Ἕλληνος ζωγράφου.

»Τὸ ἄτομον τοῦτο παραμένει πάντοτε εἰς τὴν ὁδὸν Mr. le Prince, ἀριθ. 41. Ἡ θέσις του κατέστη ἀπό τινων ἡμερῶν κάπως ὀλιγώτερον δυστυχής. Ἐργάζεται εἰς ἓν ἐργαστήριον ζωγράφου τῆς ὁδοῦ de l'Abbaye Saint—Germain, ὅπου παραμένει ἀπὸ τῆς 7ης πρωϊνῆς μέχρι τῆς 5ης ἀπογευματινῆς. Ἐπὶ πλέον ἔλαβε κάποιαν βοήθειαν ἀπὸ ἕνα Σχινᾶν, συμπατριώτην του [15].»

Καὶ τὸ τελευταῖο:

Ὁ διευθυντὴς τῆς ἀστυνομίας πρὸς τὸν ὑπουργό, 6 Ἰουνίου 1828:

«Ἔχω τὴν τιμὴν νὰ σᾶς πληροφορήσω ὅτι ἐχορηγήθη σήμερον ὑπὸ τῆς διευθύνσεώς μου θεώρησις διαβατηρίου διὰ Μασσαλίαν εἰς τὸν κύριον Ἰατρίδην (Ἀθανάσιον), Ἕλληνα ζωγράφον, ἡλικίας 28 ἐτῶν, ὅστις ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον πολλῶν ἀνακοινώσεων καί, τελευταῖον, ἑνὸς ἐγγράφου τοῦ προκατόχου τῆς Ἐξοχότητός Σας ἀπὸ 28 Μαρτίου 1827.»

Ἀπὸ τὴ Γαλλία ὁ Ἰατρίδης ἦρθε στὴν Ἑλλάδα καὶ πῆγε, φαίνεται, ἀμέσως στὴν Αἴγινα, ὅπου ἔμεινε ἀπὸ τότε. Τὸ συμπεραίνουμε ἀπὸ τὴν ἀναφορά του, ποὺ μνημονεύσαμε παραπάνω. Ἡ ἀναφορὰ ἔχει ἡμερομηνία 25 Φεβρουαρίου 1831 καὶ ὁ Ἰατρίδης γράφει σ' αὐτὴ ὅτι τρία χρόνια τώρα περίμενε νὰ ἰδῆ νὰ μπῆ σὲ λειτουργία ἕνα λιθογραφεῖο, ποὺ ἔφερε ὁ Καποδίστριας ἀπὸ τὸ Παρίσι στὰ 1828 κι' ἔμενε ἀπὸ τότε «εἰς τὴν σκουργιὰν ἀνενέργητον». Ὁ Ἰατρίδης λοιπὸν περίμενε τρία χρόνια στὴν Αἴγινα νὰ τοῦ δοθῆ εὐκαιρία νὰ δουλέψη σ' αὐτὸ τὸ λιθογραφεῖο. Εἶχε μάθη τὴν τέχνη τοῦ λιθογράφου στὴν Εὐρώπη, καί, τὸ πιθανώτερο, στὸ Παρίσι, ὅπου τὴν ἐποχὴ ἐκείνη κάθε ζωγράφος τὴ μάθαινε.

VIII

Τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1829, λίγο μετὰ τὴν ἀνάληψη τῆς ἐφορίας τοῦ μουσείου, ὁ Μουστοξύδης ἑτοίμασε ἕνα σχέδιο ψηφίσματος μὲ 25 ἄρθρα ***περὶ προστασίας τῶν ἀρχαιοτήτων*** καὶ τὄστειλε στὸν Καποδίστρια, στὸ Ναύπλιο. Τὸ σχέδιο αὐτό, ποὺ τελικὰ δὲν ἔγινε νόμος, προέβλεπε τὴν πληρωμὴ στοὺς εὑρέτες ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν τῆς μισῆς χρηματικῆς ἀξίας τῶν εὑρημάτων καὶ «τὴν ἀναγραφὴν εἰς τὸ Μουσεῖον τῶν ὀνομάτων τῶν χρηστῶν πολιτῶν», ποὺ θὰ δώριζαν σ' αὐτὸ ἀρχαῖα, ἀπειλοῦσε τοὺς παραβάτες μὲ διάφορες ποινὲς καὶ μὲ... τὴ δημοσίευση τῶν ὀνομάτων τους στὴν ἐπίσημη ἐφημερίδα καὶ ὅριζε πιστώσεις στὴ διάθεση τοῦ ἐφόρου γιὰ ἀνασκαφὲς καὶ ἀγορὲς ἀρχαιοτήτων [16].

Παράλληλα, ὁ Μουστοξύδης ὀργάνωσε τὴν περισυλλογὴ τῶν ἀρχαίων, γιὰ τὰ ὁποῖα, ὅπως εἴπαμε, εἶχε πάρη πίστωση εἴκοσι γρόσια τὴν ἡμέρα (ἀργότερα αὐξήθηκε, φαίνεται, ἡ πίστωση) καὶ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1830 ἐμπιστεύθηκε τὸ ἔργο αὐτὸ στὸν Ἀθανάσιο Ἰατρίδη.

Ἔτσι ὁ Ἰατρίδης, ὕστερα ἀπὸ κάμποση ἀνεργία ποὺ πέρασε στὴν Αἴγινα, μπῆκε τότε κατὰ ἕνα τρόπο στὴν ἑλληνικὴ δημόσια ὑπηρεσία. Δὲν πῆρε ἐπίσημο διορισμό, ἐνεργοῦσε σὰν ἁπλὸς ἐντολοδόχος τοῦ ἐφόρου τοῦ μουσείου. Ἀναφέρεται ὅμως σὲ πολλὲς ἀπὸ τὶς καταστάσεις, ποὺ ὁ Μουστοξύδης, σὰν πρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Ὀρφανοτροφείου καὶ προϊστάμενος ὅλων σχεδὸν τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν, ὅσες εἶχαν μείνη στὴν Αἴγινα μετὰ τὴ μεταφορὰ τῆς κυβερνητικῆς ἕδρας στὸ Ναύπλιο, ἔστελνε κάθε μήνα «πρὸς ἐπίκρισιν» στὴ Γραμματεία τῆς Παιδείας καὶ στὸ ***Λογιστικὸν καὶ Ἐλεγκτικὸν Συμβούλιον,*** ποὺ εἶχε συστήση ὁ Καποδίστριας γιὰ τὸν κατασταλτικὸ ἔλεγχο τῶν δημοσίων

δαπανῶν. Εἶναι ἡ πρώτη φορά, ποὺ συναντοῦμε τὸ ὄνομα τοῦ Ἀθανασίου Ἰατρίδη σὲ ἑλληνικὰ δημόσια ἔγγραφα.

Ὁ Ἰατρίδης ἀναζητοῦσε τὶς ἀρχαιότητες στὴν Αἴγινα, στὴ Σαλαμίνα, στὰ Μέγαρα, στὴν Ἐλευσίνα καὶ σὲ ἄλλα κοντινὰ παράλια. Ἀγόραζε ἀρχαῖα ἀπὸ τοὺς χωρικούς, ἀλλὰ ἔκανε κι' ὁ ἴδιος μικροανασκαφὲς («σκαψίματα», ὅπως γράφουν οἱ καταστάσεις), κι' ἔπερνε, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔξοδα, ἕνα ποσόν, ὄχι μεγαλείτερο ἀπὸ ὀγδόντα φοίνικες τὸ μήνα, γιὰ «δικαιώματα ἐπιστασίας [17]».

Ὁ ζῆλος του ὅμως γιὰ τὴ δουλειὰ αὐτὴ ἦταν πολὺ μεγάλος. Ἡ συμβολὴ τοῦ Ἰατρίδη στὸν πλουτισμὸ τῆς συλλογῆς τοῦ μουσείου, στὸ διάστημα τῆς ἐφορίας τοῦ Μουστοξύδη, εἶναι, φαίνεται, πολὺ σημαντικώτερη ἀπὸ τὰ εἰκοσιοχτὼ ἀγάλματα καὶ ἀνάγλυφα, ποὺ σημειώνει ὁ Λεόντιος Καμπάνης στὸν κατάλογό του ὅτι τὰ «ἔφερεν εἰς τὸ μουσεῖον ὁ κύριος Ἰατρίδης ἐπὶ προεδρίας τοῦ ἐκλαμπροτάτου κυρίου Μουστοξύδη». Καλλίτερα ἀπὸ τὸ μέτριο αὐτὸ ἀριθμό, χαρακτηρίζουν τὶς ὑπηρεσίες τοῦ Ἰατρίδη, κατὰ τὴν πρώτη ἐκείνη περίοδο τοῦ καταρτισμοῦ τῆς συλλογῆς, δυὸ ἔγγραφα τοῦ Ἰακωβάκη Ρίζου Νερουλοῦ, ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας στὰ 1832, ποὺ θὰ παραθέσουμε στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο.

IX

Μιὰ γενικὴ περιγραφὴ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ μουσείου τῆς καποδιστριακῆς ἐποχῆς, ὅπως τὸ ἄφησε ὁ Μουστοξύδης, φεύγοντας ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1832, μᾶς δίνει ὁ Λουδοβῖκος Ρός, ποὺ ἐπισκέφτηκε τὴν Αἴγινα τὸν Αὔγουστο τοῦ 1832 καὶ δημοσίευσε τὶς ἐντυπώσεις του στὸ φιλολογικὸ περιοδικὸ τῆς Λειψίας *Blätter für literarische Unterhaltung* τοῦ F. A. Brockhaus [18].

«Τὸ μουσεῖο», γράφει, «ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο τμήματα. Τὸ πρῶτο, ποὺ περιλαμβάνει τὰ ἀγάλματα, τὰ ἀνάγλυφα καὶ τὶς ἐπιγραφές, εἶναι ἐγκαταστημένο σὲ δύο ἀνοιχτὰ ὑπόστεγα τῆς μεσημβρινῆς πλευρᾶς τοῦ κτιρίου τοῦ Ὀρφανοτροφείου [19]. Ὁ ἥλιος τὰ χτυπάει τόσο πολύ, ὥστε ἀπὸ τὶς ἐννιὰ τὸ πρωῒ ὡς τὶς ἔξη τὸ ἀπόγευμα ἡ ζέστη ἐκεῖ μέσα εἶναι ἀνυπόφορη. Ἀπὸ τὰ γλυπτά, ὅσα ὑπάρχουν μέχρι τῆς στιγμῆς, κανένα δὲν εἶναι μεγάλης τέχνης, κι' ὅλα σχεδὸν εἶναι λίγο-πολὺ ἀκρωτηριασμένα. Ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές, πολλὲς παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον. Γενικά, ἡ συλλογὴ αὐτή, ποὺ σχηματίστηκε σὲ καιροὺς ἀνώμαλους, χωρὶς κανονικὲς ἀνασκαφὲς καὶ χωρὶς ἄνετα μεταφορικὰ μέσα,

κυρίως ἀπὸ τὶς κοντινὲς ἀκτὲς ἢ ἀπὸ τὶς Κυκλάδες, δείχνει πώς, ὅταν ἡ ἡσυχία ἐπικρατήση στὴν Ἑλλάδα, μπορεῖ κανεὶς νὰ περιμένη πλούσια συγκομιδὴ ἀπὸ θησαυροὺς αὐτοῦ τοῦ εἴδους.

»Τὸ δεύτερο τμῆμα τοῦ μουσείου εἶναι στὴ βιβλιοθήκη [20]. Ἐδῶ ὑπάρχουν μερικὲς βιτρίνες γεμᾶτες ἀπὸ μικρὰ λυχνάρια τάφων, δακρυοληκύθους, γυάλινα δοχεῖα, πήλινα καὶ μετάλλινα ἀγαλμάτια κλπ., ποὺ προέρχονται ἀπὸ τοὺς αἰγινήτικους τάφους, κι' ἕνα μέρος ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τοὺς Δελφούς. Σὲ δυὸ μεγάλα ράφια εἶναι τοποθετημένα μόνον ἀγγεῖα διαφόρων μεγεθῶν καὶ σὲ ποικιλία σχημάτων, διακοσμημένα μὲ ἀραβουργήματα, χορικὲς παραστάσεις καὶ ἄλλα σχέδια. Πολλὰ ἀπ' αὐτὰ εἶναι ἔκτακτης ὀμορφιᾶς καὶ καλὰ διατηρημένα. Ἕνα μικρὸ ἔπιπλο μὲ τέσσερα ἢ πέντε συρτάρια περιέχει μιὰ πολὺ μικρὴ συλλογὴ ἀπὸ χρυσὰ καὶ ἀσημένια νομίσματα καὶ δαχτυλιδόπετρες, ποὺ μόλις μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ σὰ μιὰ μικρὴ ἀπαρχή.»

Ὁ Ρὸς στὸ ἴδιο ἄρθρο γράφει ὅτι οἱ πρόσφυγες, ποὺ εἶχαν μαζευτῆ στὴν Αἴγινα τὰ δύσκολα χρόνια τοῦ Ἀγώνα, ἦταν τόσοι πολλοί, ὥστε ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ εἶχε φτάση μιὰ ἐποχὴ εἰκοσιπέντε ἢ τριάντα χιλιάδες ψυχές, καὶ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἦταν τόσο φτωχοί, ὥστε δὲν εἶχαν οὔτε τὰ δεκαπέντε τάλληρα, ποὺ κόστιζε ἡ κατασκευὴ μιᾶς λασπόχτιστης καλύβας. Γιὰ νὰ μὴ μένουν λοιπὸν ἐντελῶς στὸ ὕπαιθρο, ἄνοιγαν τοὺς τάφους, ποὺ ἦταν σὲ μεγάλη ἀφθονία σκαμμένοι στοὺς βράχους σ' ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὴν ἀρχαία πόλη, «πετοῦσαν ἔξω τὴ στάχτη τῶν προγόνων» καὶ τρύπωναν ἐκεῖ μέσα. Ἦταν τάφοι φρεατοειδεῖς καὶ θαλαμοειδεῖς, ἀρχαιοελληνικοί, ἀλλὰ καὶ τῶν τελευταίων προχριστιανικῶν αἰώνων. Οἱ ἀναγκαστικὲς αὐτὲς ἀνασκαφὲς ἔφεραν σὲ φῶς ἄπειρα μικρὰ ἀγγεῖα καὶ ἄλλα κτερίσματα. «Μόνο ἡ ἀρχαιολογία ὠφελήθηκε ἀπὸ τὴν ἀθλιότητα αὐτὴ τῶν φτωχῶν», καταλήγει ὁ Ρός. «Ἀπὸ τοὺς τάφους αὐτοὺς προέρχεται ὁ πλοῦτος τοῦ ἐθνικοῦ μουσείου σὲ ἐπιτύμβια μάρμαρα καὶ ἰδίως σὲ λυχνάρια, δακρυοληκύθους, πήλινα ἀγαλμάτια θεῶν κλπ. Ὅμως ἀσυγκρίτως περισσότερα πούλησαν οἱ φτωχοὶ τρωγλοδύτες σὲ ἀρχαιοκάπηλους καὶ στοὺς πλούσιους Βρεταννούς, Γάλλους καὶ Ρώσσους τῶν συμμαχικῶν στόλων.»

Ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ εἶναι καὶ σήμερα ὁ κύριος πλοῦτος τοῦ τοπικοῦ μουσείου τῆς Αἴγινας.

Στὴν Αἴγινα γνώρισε τότε ὁ Ρὸς τὸ Γεώργιο Γεννάδιο, τὸ μαθηματικὸ Ν. Χορτάκη ἀπὸ τὴ Σμύρνη, καθηγητὲς στὸ Κεντρικὸ σχολεῖο, τὸν ἔπαρχο Δυτικῶν Σποράδων Νικ. Σκοῦφο, τὸ γιατρὸ Ἰ. Ὀλύμπιο, ὅλους σπουδασμένους στὴ Γερμανία, καθὼς καὶ ἄλλους μορφωμένους, καὶ πέρασε, ὅπως γράφει, εὐχάριστα *μὲ τὴ διδακτική τους συντροφιά.* Αὐτοί, λοιπόν, πρέπει νὰ τοῦ εἶπαν καὶ ὅσα ἔγραψε τότε στὸ γερμανικὸ περιοδικὸ γιὰ τὸν Καποδίστρια καὶ τὸ Μουστοξύδη...

Οὐσιαστικώτερες παρατηρήσεις γιὰ τό εἶδος καὶ τὴν ἀξία τῶν ἀρχαιοτήτων, ποὺ εἶχε τὸ μουσεῖο τῆς Αἴγινας τὴν ἐποχὴ αὐτή, ἔγραψε ὁ Κλέντσε, ὅταν τὸ ἐπισκέφτηκε τὸν Αὔγουστο τοῦ 1834 [21].

«Ὁ ἀριθμός», γράφει, «τῶν μαρμάρινων ἔργων δὲν εἶναι μικρός, ἀλλὰ κανένα δὲν εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὸ καὶ ὅλα σχεδὸν εἶναι μεταγενέστερα, συριακῆς ἢ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Τὰ ὡραιότερα βρίσκονται ἀνάμεσα στὶς πολυάριθμες ἐπιτύμβιες πλάκες καὶ στῆλες, ποὺ ἄλλες εἶναι ναϊδιόσχημες, μὲ ἀέτωμα καὶ ἀετωματικὴ ἐπίστεψη — σικυώνιος τύπος, κατὰ τόν Παυσανία — καὶ ἄλλες ἔχουν ἐπίστεψη στολισμένη μὲ ἄκανθες, ἔμφυλλα κλωνάρια, ἀνθέμια καὶ ἄνθη. Ὑπάρχει καὶ ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὴν ὡραία ἀετωματικὴ ἐπίστεψη τῆς Ἐπιδαύρου, ποὺ πρῶτος ὁ Dodwell μᾶς ἔδωκε μιά, ἀτελῆ βέβαια, περιγραφή της.»

Ἀπὸ τὰ γλυπτά, ποὺ εἶδε στὸ ἀγαλματοστάσιο, ὁ Κλέντσε ἀναφέρει μονάχα τὴν ἡμιτελῆ Ἅρπυια τῆς Ρηνείας, ἕνα παράξενο ἐπιτύμβιο ἄγαλμα, ποὺ βρέθηκε στὴ Μεγάλη Δῆλο στὰ 1829.

Στὸ δωμάτιο μὲ τὰ ἀγγεῖα, τοὺς μπρούντζους, τὶς τερρακότες καὶ τὴ νομισματικὴ συλλογὴ ὁ Κλέντσε δὲ μποροῦσε νὰ μπῆ, γιατὶ ὁ Ἰατρίδης, ποὺ ἦταν τότε ἐπιστάτης τοῦ μουσείου, ἔλειπε τὴ μέρα ἐκείνη στὸ Ναύπλιο κι' εἶχε πάρη μαζί του τὸ κλειδί. Ἀλλὰ ὁ ὑποχρεωτικὸς ἔπαρχος ἔσπασε γιὰ χάρη του τὴν πόρτα, κι' ἔτσι ὁ Βαυαρὸς ἀρχιτέκτονας εἶδε καὶ τὴν ὑπόλοιπη συλλογή.

«Ἀνάμεσα στὰ τετρακόσα πενῆντα πήλινα ἀγγεῖα», γράφει, «ξεχωρίζουν κάπου εἰκοσιπέντε, ποὺ ἔχουν μεγάλες καὶ σημαντικὲς παραστάσεις, ἀλλὰ κανένα ἀπ' αὐτὰ δὲ μπορεῖ νὰ συγκριθῆ μὲ τὰ ὡραιότερα ἔργα τῶν βαυαρικῶν καὶ πρωσσικῶν μουσείων ἢ τῶν συλλογῶν τῆς Νεάπολης καὶ τῆς Ρώμης καὶ πολὺ λιγώτερο μὲ τὰ ἐξαιρετικὰ πολύτιμα ἀγγεῖα τῶν (πρόσφατων τότε) ἀνασκαφῶν τοῦ Volci. Ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι μικρά, ὄχι πολὺ ἐξαιρετικῆς ἐργασίας, σπασμένα καὶ σὰ λερωμένα, καὶ ὁ τύπος τῆς ληκύθου καὶ τοῦ κοτυλίσκου μὲ μία λαβὴ ἐπικρατεῖ τόσο, ὥστε βλέπει κανεὶς τὸ ἕνα κοντὰ στὸ ἄλλο ἑκατοντάδες τέτοια ἀγγεῖα, ποὺ τὸ ὕψος τους δὲν ξεπερνᾶ τὰ ἔξη ἢ ἑφτὰ δάχτυλα.

Ἀπὸ τοὺς μπρούντζους, τὶς τερρακότες καὶ τὰ νομίσματα δὲν εἶδα κανένα ἰδιαίτερα ἀξιόλογο.»

Καὶ ὁ Μουστοξύδης, σὲ μιὰ γενικὴ ἔκθεσή του πρὸς τὴ Γραμματεία τῆς Παιδείας, μὲ ἡμερομηνία 31 Δεκεμβρίου 1830, γιὰ τὰ πεπραγμένα τῶν ὑπηρεσιῶν ποὺ διοικοῦσε, ἀναφέρει τὰ εἴδη καὶ τοὺς ἀριθμοὺς τῶν ἀρχαίων, ποὺ περιεῖχε τὸ μουσεῖο στὸ τέλος τοῦ ἔτους αὐτοῦ.

«Ἡ Κυβέρνησις», γράφει στὴν ἔκθεση αὐτή, «διέταξε τὴν σύστασιν ἑνὸς Ἐθνικοῦ Μουσείου, διὰ νὰ συλλεχθῶσιν εἰς αὐτὸ ὅσα λείψανα ἐκινδύνευον νὰ διαφθαρῶσιν ἢ νὰ γένωσιν ἕρμαια τῶν ξένων, ἀναβάλλουσα δι' εὐτυχέστερον χρόνον νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὴν γῆν ὅσα αὕτη, οἰκτείρουσα, καλύπτει εἰς τοὺς κόλπους της [22].»

Στὰ 1831 τὸ μουσεῖο πλουτίστηκε σημαντικὰ μὲ νέα ἀντικείμενα καί, σὰ γενικὸ ἐθνικὸ μουσεῖο ποὺ ἦταν, ἀπόχτησε καὶ ἄλλα εἴδη: ἐκκλησιαστικὲς εἰκόνες, εὐαγγέλια, σταυρούς, ἄλλα κειμήλια, ἱερὰ ἄμφια, καθὼς καὶ μερικὰ χειρόγραφα. Ὁ Μουστοξύδης ἀγόραζε ὅ,τι εὕρισκε ἀπὸ ἀρχαιοπῶλες, ἀπὸ χωρικούς, ἀπό κάθε προσφερτή, ἀκόμα κι' ἀπὸ μαθητὲς τῶν σχολείων, στοὺς ὁποίους ἔδινε γιὰ ἀντάλλαγμα διδακτικὰ βιβλία. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1830 περιόδευσε ὁ ἴδιος τὶς Κυκλάδες καὶ μάζεψε ἐκεῖ ἀρκετὰ ἀρχαῖα.

Ἐπὶ Μουστοξύδη κρατοῦσε τὰ κατάστιχα τοῦ μουσείου ὁ ἀρχιμανδρίτης Λεόντιος Καμπάνης, μέλος τῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Ὀρφανοτροφείου καὶ γενικὸς ἐπιστάτης του, ὅπως εἴπαμε καὶ παραπάνω. Αὐτὸς ἦταν καὶ ὁ ὑπεύθυνος γιὰ τὴ φύλαξη τῶν ἀρχαίων. Σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς καταλόγους του σημειώνει ὁ Καμπάνης:

«48 νομίσματα χάλκινα διαφόρου μεγέθους. 3 νομίσματα σμικρά. Ἔστειλε ἡ αὐτοῦ Ἐκλαμπρότης τὰ 48 τὴν 18 Αὐγούστου (1830) καὶ τὰ τρία τὴν 19 ἐνεχείρησέ μοι μόνος, ἀπερνῶν εἰς περίπατον.»

Τὸ τελευταῖο ἀπόκτημα τοῦ μουσείου κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἦταν 33 ἀγγεῖα, «τὰ ὁποῖα ἦλθον εἰς τὸ Μουσεῖον τὴν 27 Ἰουνίου 1831 παρά τινος μαθητοῦ, δι' ἓν σῶμα πάντων (=ἁπάντων) τοῦ Κομητᾶ».

ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ

X

Στὶς 31 τοῦ Μάρτη τοῦ 1832, ἡμέρα Πέμπτη, ἡ Αἴγινα ἦταν ἀναστατωμένη. Ὁ κόσμος περίμενε τὰ νέα ἀπὸ τὸ Ναύπλιο, ὅπου ἡ σύγκρουση τοῦ Αὐγουστίνου Καποδίστρια καὶ τοῦ Κωλέττη εἶχε μπῆ πιὰ στὴν τελική της φάση.

Σὲ ὅλων τὰ στόματα ἦταν ἡ φήμη πὼς ὁ Αὐγουστῖνος σταμάτησε τὴν ἀντίσταση, παράτησε τὴν προεδρία κι' ἑτοιμάζονταν νὰ φύγη. Εἶχε κι' ὅλας φύγη ἀπὸ τὸ Ναύπλιο, βεβαίωναν μερικοί. Μὰ κι' ἂν ἀκόμα ἔμενε ἀμφιβολία τί εἶχε συμβῆ, ἔφτανε πὼς ὁ Γεώργιος Καποδίστριας κι' ὁ Μουστοξύδης εἶχαν ἔρθη τὴ νύχτα, μὲ δικό τους καράβι, ἀπὸ τὸ Ναύπλιο καὶ πὼς στὸ σπίτι τοῦ τελευταίου ἑτοίμαζαν βιαστικὰ τὰ πράγματά του γιὰ μπαρκάρισμα.

Ὁ πληθυσμὸς εἶχε ξεχυθῆ στοὺς δρόμους. Τὸ καφενεῖο τῆς παραλίας, γεμᾶτο κόσμο, βούϊζε ἀπὸ τὸ κουβεντολόϊ. Ἦταν ἐκεῖ καὶ ἡ παρέα τῶν λογίων, ὁ Γεννάδιος, ὁ Χορτάκης, ὁ καθηγητὴς τῶν γαλλικῶν Ἑρκουλίδης κι' ἄλλοι, καὶ μαζὶ μ' αὐτοὺς καὶ μερικοὶ ξένοι, Γερμανοὶ καὶ Ἰταλοί. Ἦταν ὅλοι τους—καὶ οἱ ξένοι—ἀντικαποδιστριακοὶ κι' ὅλο χαρὰ ποὺ εἶχαν ἔρθη ἔτσι τὰ πράγματα.

— Λοιπόν, εἶπε κάποιος ἀπὸ τὴν παρέα αὐτή, εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ ἐκλαμπρότατος φορτώνει τὶς κασέλες του ;

—Ἀλλοίμονο στὸ μουσεῖο, πέταξε τότε ἕνας ἄλλος. Γιατί, ὅσο ξέρω, δὲν ὑπάρχει κανένας κατάλογος μὲ τὰ ἀρχαῖα. Ὁ Θεὸς κι' ἡ ψυχή του !...

— Κατάλογος ὑπάρχει, παρατήρησε ἄλλος, μὰ τί ἔχει νὰ κάμη ; Δὲν τὸν πέρνει κι' αὐτὸν μαζί του ;

Αὐτὸ ἔφτανε. Σὲ λίγο ὅλοι ἐκεῖ μέσα, μὰ κι' ἔξω στοὺς δρόμους, συζητοῦσαν γιὰ τὸ Μουστοξύδη καὶ γιὰ τὸν κίνδυνο ποὺ ἔτρεχαν τάχα τὰ ἀρχαῖα τοῦ μουσείου ἀπ' αὐτόν !

— Νὰ μὴν τὸν ἀφήσουμε νὰ φύγη ! φώναξε κάποιος.

— Νὰ σπάσουμε τὶς κασέλες του, ἔλεγαν ἄλλοι. Κι' ὅλοι πίστεψαν ἢ ἔκαμαν πὼς πίστεψαν, ὅτι ὁ κερκυραῖος θἄπερνε μαζί του, φεύγοντας, καὶ τοὺς θησαυροὺς τοῦ ἐθνικοῦ μουσείου.

Τὸ πρᾶγμα ἔπερνε ὄψη σοβαρή. Μερικοὶ φίλοι πῆγαν τότε στὸ σπίτι τοῦ Μουστοξύδη νὰ τὸν εἰδοποιήσουν. Ἐκεῖ ἦταν καὶ ὁ Γ. Καποδίστριας καὶ ἄλλοι. Σὲ λίγο ἦρθε καὶ ὁ ἀρχιμανδρίτης Λεόντιος. Ἄκουσε κι' αὐτὸς τὴν ἀπίστευτη διάδοση κι' ἀνησύχησε, γιατὶ κατά-

λαβε πὼς οἱ ἐχθροὶ τοῦ Μουστοξύδη τοῦ ἑτοίμαζαν ἄσχημα ξεπροβοδίσματα.

Οἱ δυὸ κερκυραῖοι, ποὺ σκόπευαν νὰ φύγουν τὴν ἴδια μέρα, ἀποφάσισαν τότε ν' ἀναβάλουν γιὰ τὴν ἑπομένη.

Τὴν ἐπαύριο πρὸς τὸ βράδυ οἱ βαστάζοι ἄρχισαν νὰ μεταφέρουν τὶς ἀποσκευές, ποὺ δὲν ἦταν καὶ λίγες: δεκαπέντε βαρειὰ κιβώτια, ἀναφέρει ἡ σύγχρονη πηγή. Μόλις ὅμως ἔφτασαν στὴν προκυμαία μερικὰ ἀπ' αὐτά, ὁ κόσμος μαζεύτηκε γύρω τους καὶ ξέσπασε μεγάλη ὀχλαγωγία.

—'Αρχαῖα ἔχουν μέσα, φώναζαν οἱ ἐρεθισμένοι πολῖτες, κι' ἄρχισαν νὰ χτυπᾶνε τὰ κασόνια μὲ ξύλα, μὲ πέτρες, μὲ ὅ,τι εὕρισκαν πρόχειρο, γιὰ νὰ τὰ σπάσουν.

῎Αλλοι, πιὸ ἔξαλλοι, πρότειναν νὰ πᾶνε στὸ σπίτι τοῦ Μουστοξύδη νὰ τὸν πιάσουν. Καὶ πραγματικά, ἕνα μέρος τοῦ ὄχλου κινήθηκε κατακεῖ, οὐρλιάζοντας.

῾Υπῆρχε τότε στὴν Αἴγινα ἕνας ἀστυνόμος μὲ μιὰ μικρὴ δύναμη, κι' αὐτὸς κατόρθωσε μὲ κόπο νὰ σώση τὶς ἀποσκευὲς τοῦ Μουστοξύδη ἀπὸ τὴν καταστροφή. Μονάχα ὅμως μὲ τὴν ἐπέμβαση τῶν δημογερόντων, ποὺ σταμάτησαν τὸ φόρτωμα τῶν κασονιῶν στὸ πλοῖο — καὶ φυσικὰ καὶ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Μουστοξύδη — ἡσύχασε τὸ πλῆθος καὶ διαλύθηκε.

Τὴν ἄλλη μέρα ἡ δημογεροντία ἔστειλε στὴν κυβέρνηση στὸ Ναύπλιο μιὰ ἀναφορά, ὅπου ἐξιστοροῦσε τὸ γεγονὸς καὶ ζητοῦσε ὁδηγίες.

«῾Η ὑπ' ἀριθ. 2621 ἀναφορά σας», γράφει στὴν ἀπάντησή του πρὸς τὴ δημογεροντία, μὲ ἡμερομηνία 8 'Απριλίου, ὁ γραμματέας τῆς 'Επικρατείας Δ. Χρηστίδης, «παρουσιάζει εἰς τὴν Κυβέρνησιν μίαν κατάστασιν πραγμάτων εἰς τὸ ἐσωτερικόν σας ἀρκετὰ δυσάρεστον. ῎Αν εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἀναχωρεῖ ὁ κύριος 'Α. Μουστοξύδης καὶ μετὰ τῶν ἰδίων του συναποφέρει καί τινα ἐθνικά, καὶ εἰς τοιαύτην περίπτωσιν ἔπρεπε νὰ ἐνεργηθῇ ὅ,τι ὑπαγορεύει ὁ περὶ τῶν τοιούτων ἐνυπάρχων νόμος, τοῦτο ἦτο ἔργον μιᾶς ἀρχῆς καὶ ὄχι ποτὲ τοῦ λαοῦ. ῾Η κυβέρνησις, σπεύδουσα νὰ πληρώση ὅ,τι ὀφείλει εἰς τὰ δίκαια ἑνὸς πολίτου καὶ εἰς τὰ δίκαια τοῦ ἔθνους, πέμπει ἐπ' αὐτῷ τούτῳ εἰς τὴν νῆσόν σας τὸν κύριον Δημήτριον Δεσύλλαν [23]. Εἶναι ἐπιφορτισμένος οὗτος νὰ ἐξετάση μὲ τὸν πρέποντα τρόπον τὰ πράγματα, νὰ μὴ συγχωρήση νὰ πειραχθῇ οὔτε τὸ συμφέρον τοῦ ἔθνους οὔτε ἡ φιλοτιμία τοῦ ἀτόμου καί, τελευταῖον, νὰ λάβη ὑπὸ τὴν προσωρινὴν διεύθυνσίν του τὰ αὐτόθι

ἐθνικὰ καταστήματα, ὅσα διεύθυνε μέχρι τοῦδε ὁ κύριος Μουστοξύδης, ἂν ὁ τελευταῖος τῷ ὄντι ἀναχωρεῖ.

»Οἱ δημογέροντες εἰς τοιαύτην περίπτωσιν διατάττονται νὰ ἀναγνωρίσουν ὡς ἀπεσταλμένον τῆς Κυβερνήσεως τὸν διαληφθέντα κύριον Δεσύλλαν καὶ νὰ τὸν συνδράμωσιν εἰς ὅ,τι ἤθελε λάβει χρείαν τῆς συνδρομῆς των [24].»

῾Ο Δεσύλλας πῆγε στὴν Αἴγινα, εἶδε τοὺς δημογέροντες καὶ τὸν Μουστοξύδη, στὸν ὁποῖο παρέδωκε καὶ σχετικὸ ἔγγραφο τῆς Γραμματείας τῆς 'Επικρατείας, ἔκαμε τήν ἔρευνά του καὶ ὑπέβαλε μιὰ ἔκθεση στὴ Διοικητικὴ 'Επιτροπή [25].

Στὸ Δεσύλλα ὁ Μουστοξύδης εἶπε πὼς εἶχε ὑποβάλη ἤδη ἀπὸ τὸ Μάρτιο τὴν παραίτησή του στὴν προηγούμενη κυβέρνηση [26]. Τότε καὶ ὁ Καμπάνης, δίνοντας στὸ Δεσύλλα λογαριασμὸ τῆς διαχείρισής του, τοῦ παρέδωκε καὶ τοὺς καταλόγους τῶν ἀρχαίων τοῦ μουσείου [27].

῾Οπωσδήποτε, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ Δεσύλλα, ὁ Μουστοξύδης καὶ ὁ Γ. Καποδίστριας ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Αἴγινα καὶ ἀπὸ τὴν ῾Ελλάδα.

Γιὰ τὸν τρόπο ποὺ ἔφυγε ὁ Μουστοξύδης, ὁ Λ. Ρὸς στὸ ἴδιο ἐκεῖνο ἄρθρο του, στὸ ὁποῖο περιγράφει τὸ μουσεῖο, γράφει τὰ ἑξῆς:

«Κατηγοροῦν ἕνα γνωστὸ ἀρχαιολόγο, ποὺ ἐπὶ Κυβερνήτη ἔπαιξε μεγάλο ρόλο στὴν Αἴγινα, ὅτι, φεύγοντας, πῆρε ἀπὸ τὸ μουσεῖο μερικὰ μικροενθύμια ὡς εἶδος ἀποχαιρετισμοῦ. ῾Ο ἴδιος ἔδωκε ἀφορμὴ νὰ γίνη ὕποπτος γι' αὐτὴ τὴν πράξη. ῞Οταν εἶδε ὅτι ὅλα εἶχαν χαθῆ γιὰ τὸ κόμμα του στὸ Ναύπλιο, ἦρθε στὴν Αἴγινα νὰ πάρη τὰ πράγματά του καὶ νὰ παραδώση τὶς διάφορες ὑπηρεσίες του, ντυμένος, ὁ εἰρηνικὸς αὐτὸς σοφός, ρωσσικὴ στρατιωτικὴ στολὴ κι' ἐφοδιασμένος μὲ ρωσσικὸ διαβατήριο. ῎Ετσι κατάφερε νὰ μὴν τοῦ ἀνοίξουν τὶς ἀποσκευές του. Μπαρκαρίστηκε στὸ πλοῖο μὲ 15 βαρειὰ κιβώτια, ἐνῷ τὸ πλῆθος τοῦ φώναζε ἀπὸ πίσω: «'Αρχαῖα εἶναι μέσα!...»

Τέτοια κωμικοτραγικὴ σκηνὴ εἶναι ἀπίθανο νὰ ἔγινε κατὰ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Μουστοξύδη, γιατὶ τὸ ζήτημα τῆς διαχείρισης τοῦ μουσείου εἶχε ξεκαθαριστῆ ἀπὸ τὸ Δεσύλλα καὶ ὁ Μουστοξύδης ἦταν ἐλεύθερος νὰ φύγη [28]. ῎Αν ὅμως πραγματικὰ ὁ Μουστοξύδης παρουσιάστηκε στὴν Αἴγινα ἢ ἔφυγε ἀπὸ κεῖ ντυμένος μὲ ρωσσικὴ στολή, ἂς ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας ὅτι ἦταν κάποτε ἀκόλουθος τῆς ρωσσικῆς πρε-

σβείας στὸ Τουρῖνο καὶ εἶναι μάλιστα ρητὰ μαρτυρημένο ἀπὸ τὸν ἴδιον πὼς εἶχε φτιάση ρωσσικὴ διπλωματικὴ στολή. Μπορεῖ λοιπὸν νὰ μὴ μασκαρεύτηκε ρῶσσος ἀξιωματικός, ἀλλὰ νὰ φόρεσε στὴν περίσταση ἐκείνη τὴ διπλωματικὴ στολή του γιὰ νὰ προστατευθῆ ἀπὸ τὴ μανία τοῦ ὄχλου [29].

Ἔτσι πάντως ἔκλεισε, ἔξη μῆνες μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Καποδίστρια, τὸ κεφάλαιο τῆς παρουσίας τοῦ κερκυραίου σοφοῦ στὴν ἐλευθερωμένη Ἑλλάδα, καὶ μαζὶ μ᾽ αὐτὸ καὶ ἡ περίοδος Μουστοξύδη στὴν ἱστορία τοῦ ἀρχαιολογικοῦ μας μουσείου.

Σαφέστατο ὑπαινιγμὸ γιὰ τὸ ἐπεισόδιο ἐκεῖνο τῆς Αἴγινας ἔκαμε καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος σ᾽ ἕνα γράμμα του πρὸς τὸν Ἀνδρέα Παπαδόπουλο Βρετό, γραμμένο τὴν 1 Σεπτεμβρίου 1860, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῆς γνωστῆς ***Ἀλληλογραφίας*** τοῦ Βρετοῦ μὲ τὸν Μουστοξύδη.

Ὁ τελευταῖος, γράφοντας ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, μὲ ἡμερομηνία 29 Αὐγούστου 1832, στὸ φίλο του Παπαδόπουλο Βρετό, γιατρὸ τότε στὸ Ναύπλιο, στὴν ὑπηρεσία τοῦ Ρώσσου ἀντιπρέσβυ de Rückman, περιέγραψε σὲ εὔθυμο τόνο ἕνα δραματικὸ ἐπεισόδιο, ποὺ ἔγινε στὸ λιμάνι τῶν Κορφῶν τὸ μῆνα ἐκεῖνο, ὅταν ὁ Φρειδερῖκος-Εἰρηναῖος Θείρσιος, γυρίζοντας στὸ Μόναχο μὲ τὸ ἀντίγραφο τοῦ ψηφίσματος τῆς Ἐθνοσυνέλευσης, ποὺ ἐπικύρωνε τὴν ἐκλογὴ τοῦ Ὄθωνα, στάθηκε ἐκεῖ γιὰ λίγο. Τότε μερικοὶ θερμόαιμοι κερκυραῖοι, ὀργισμένοι γιὰ τὸν ἀντικαποδιστριακὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε ὁ Θείρσιος κατὰ τὴ σύγκρουση Αὐγουστίνου - Κωλέττη, τοῦ ἐπετέθηκαν, τὸν γιουχάϊσαν, τὸν ἔβρισαν καὶ προσπάθησαν νὰ τὸν ρίξουν στὴ θάλασσα. Ὁ Μουστοξύδης ἔγραφε στὸ ἴδιο γράμμα ὅτι ὁ Κ. Ἀσώπιος, καθηγητὴς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τῆς Ἰόνιας Ἀκαδημίας καὶ παρὼν στὸ ἐπεισόδιο αὐτό, χτυπήθηκε μὲ γροθιὲς καὶ μὲ ἕνα κρεμμύδι καὶ λιγοθύμησε.

Ὁ Ἀσώπιος στὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸ Βρετό, ὁ ὁποῖος, πρὶν δημοσιεύση τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Μουστοξύδη, τοῦ ζήτησε σχετικὲς πληροφορίες, κακίζει τὸ μακαρίτη πιὰ Μουστοξύδη γιὰ τὴν κωμικοποίηση τοῦ ἐπεισοδίου, διαψεύδει τὴν «κρομμυοβόλησιν» καὶ τὴ λιποθυμία του καὶ καταλήγει:

«...εἰς τὰ ὁποῖα, ἀνύπαρκτα ὅλως ὄντα, δὲν ἐσεβάσθη τὴν ἀλήθειαν ὁ μακαρίτης, καίπερ ἄλλως ἱκανὴν ὕλην ἐξ αὐτῶν τῶν πραγμάτων ποριζόμενος. Σημειωτέον δὲ ὅτι ἔγραφε ταῦτα ὁ μακαρίτης, πρόσφατον ἐξ Αἰγίνης καὶ Ναυπλίας ἔχων τοῦ τί δύναται ὄχλου παραφορά [30].»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΑΜΗΧΑΝΙΑ

ΟΙ ΔΙΑΔΟΧΟΙ ΤΟΥ ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗ. Ο ΙΑΤΡΙΔΗΣ ΔΙΟΡΙΖΕΤΑΙ ΕΠΙΣΤΑΤΗΣ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ. Η ΠΡΟΤΑΣΗ ΤΟΥ Ι. ΡΙΖΟΥ ΝΕΡΟΥΛΟΥ. || ***Ο ΕΞ ΑΝΔΡΟΥ ΠΩΓΩΝΙΑΣ*** ΚΑΙ ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΤΟΥ ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ. || Η ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ. ΜΙΑ ΚΑΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ. || Ο ΙΑΤΡΙΔΗΣ ΟΦΕΙΛΕΙ ΝΑ ΣΥΝΤΑΞΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΑΤΑΛΟΓΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ. ΔΕ ΜΠΟΡΕΙ ΚΑΙ ΑΠΟΦΑΣΙΖΕΙ ΝΑ ΤΑ ΙΧΝΟΓΡΑΦΗΣΗ. || ΓΕΝΙΚΗ ΚΑΤΑΚΡΑΥΓΗ ΚΑΤΑ ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ, ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ ΚΟΣΜΗΤΗΣ, ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ. || ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ ΚΑΤΑ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ. ***Η ΑΠΑΤΟΣ ΚΑΤΑΒΟΘΡΑ.*** || Η ΦΟΒΕΡΗ ΑΧΡΗΜΑΤΙΑ ΤΟΥ 1832. ΑΥΤΟΠΛΗΡΩΜΕΣ ΣΕ ΕΙΔΟΣ. || Ο ΧΙΛΙΑΡΧΟΣ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ ΠΟΛΙΟΡΚΕΙ ΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΕΙΟ. || ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΛΕΒΙΔΗΣ. || ***ΔΕΝ ΜΑΣ ΠΙΣΤΩΝΟΥΝ ΟΙ ΜΠΑΚΑΛΑΙ ΚΑΙ ΟΙ ΨΩΜΟΠΩΛΑΙ.*** Η ΠΡΩΤΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΠΕΡΓΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΛΟΚ-ΑΟΥΤ. ΟΙ ΦΑΡΜΑΚΙΔΗΣ ΚΑΙ ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ ΚΛΕΙΝΟΥΝ ΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ.

Ι

Ο ΜΑΗΣ ΤΟΥ 1832 ΕΙΝΑΙ Ο ΣΧΕΤΙΚΩΣ ΗΣΥΧΟΤΕΡΟΣ μήνας τοῦ ἔτους αὐτοῦ τῆς ἀναρχίας. Τὸν Ἀπρίλη, μετὰ τὴν ἐπικράτηση τῶν συνταγματικῶν, σχηματίστηκε ἡ ἑφταμελὴς ***Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς Ἑλλάδος*** [1], διορίστηκαν οἱ *Γραμματεῖς τῆς Κυβερνήσεως* [2] καὶ φάνηκε γιὰ μιὰ στιγμὴ πὼς ἡ νέα κυβέρνηση θὰ μποροῦσε νὰ δουλέψη. Ἀλλὰ ὁ Κολοκοτρώνης, ποὺ δὲ λησμονοῦσε τὸν ἀδικοσκοτωμένο φίλο του Καποδίστρια, τὴ φοβέριζε ἀπὸ τὴν Καρύταινα, κι᾽ ὁ Καλλέργης, «κατελθὼν ἐκ τῶν ἐνδοτέρων τῆς Πελοποννήσου», ταμπουρώθηκε στοὺς Μύλους, λίγο ἔξω ἀπὸ τὸ Ἄργος*.

* 9 Ἰουλίου. Τὸν χτύπησε καὶ τὸν ἔδιωξε ἀπὸ κεῖ ὁ Κριεζώτης.

Ἐξάλλου ἡ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ ἔκαμε τὸ λάθος νὰ συγκαλέση τὴν Δ' «κατ' ἐπανάληψιν» Ἐθνοσυνέλευση τοῦ Ἄργους, τὴ γνωστὴ στὴν ἱστορία σὰν ***Ἐθνοσυνέλευση τῆς Προνοίας***, ποὺ πῆρε ὑπερβολικὲς κι' ἄκαιρες, ὅπως ἀποδείχτηκε, πρωτοβουλίες. Θέλησε νὰ μοιράση τὶς ἐθνικὲς γαῖες, νὰ ψηφίση τὸ νέο πολίτευμα, πρὶν ἔρθη ὁ βασιλη̃ς, καὶ νὰ καταργήση τὴ *Γερουσία*, ἕνα παράξενο πολιτικὸ δημιούργημα τῆς Ἐθνοσυνέλευσης τοῦ 1829, ποὺ εἶχε ὡστόσο διορίση ὅλες τὶς μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Καποδίστρια ἀλλεπάλληλες Διοικητικὲς Ἐπιτροπές. Ἐπὶ πλέον, ἑτοιμάζονταν, σὰν «κυρίαρχο σῶμα», νὰ πάψη μερικὰ μέλη τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς.

Ἀλλὰ εἶχε λογαριάση χωρὶς τοὺς πολιτικοὺς καὶ χωρὶς τοὺς ξένους. Μὲ τὴ δικαιολογία πὼς τὰ σχέδιά της ἦταν ἀσυμβίβαστα μὲ τὶς περιστάσεις, καὶ ἰδίως πὼς δὲ μποροῦσε νὰ ψηφιστῆ πολίτευμα χωρὶς τὴ σύμπραξη τοῦ ἡγεμόνα, ποὺ θ' ἀργοῦσε ἀκόμα νὰ κατέβη στὴν Ἑλλάδα, οἱ ἀντιπρέσβεις ἀποκήρυξαν τὴ Συνέλευση καὶ κάλεσαν τὴν κυβέρνηση νὰ περιοριστῆ στὸν προσωρινό της ρόλο.

Αὐτὸ κλόνισε, φυσικά, τόσο τὸ κῦρος τῆς πρώτης, ὥστε εὔκολα ἔγινε, μὲ τὶς ραδιουργίες τῶν πολιτικῶν, ὁ στόχος τῶν πειναλέων στρατιωτικῶν, ποὺ μάταια ζητοῦσαν κάθε μέρα τοὺς μισθούς τους. Κι' ἔτσι, τὸ δειλινὸ τῆς 10 Αὐγούστου, οἱ στρατιῶτες τῶν σωμάτων ποὺ στρατοπέδευαν στὴν περιοχή, μὰ κι' ἡ ἴδια ἡ φρουρὰ τῆς Συνέλευσης, «ὡς κτήνη ἀτιθάσσευτα καὶ ὡς τίγρεις μαινόμεναι» — ἔτσι ἔγραψαν οἱ ἄτυχοι πληρεξούσιοι σὲ μιὰ προκήρυξή τους [3] — ρίχτηκαν ἀπάνω τους μέσα στὸ ξύλινο παράπηγμα, ὅπου συνεδρίαζαν, τοὺς ἔδιωξαν ἀπὸ κεῖ μὲ κοντακιὲς κι' ἔσυραν στὶς κατασκηνώσεις τους τὸν πρόεδρο Πανοῦτσο Νοταρᾶ κι' ἄλλους ὀχτὼ καὶ τοὺς ξαγόρασαν μὲ λύτρα, ἐνῶ «οἱ λοιποὶ ἀντιπρόσωποι τοῦ ἔθνους ἔφυγον τριποδίζοντες καὶ πνευστιῶντες, ὅπου ἐδύνατο ἕκαστος» (Δραγούμης).

Ἀλλὰ πρὶν τὰ πράγματα φτάσουν ὥς ἐκεῖ, ἡ κυβέρνηση ἐκείνη ἔδειξε ἀρκετὴ δραστηριότητα. Ἔτσι, τὸ Μάη παρατηροῦμε μιὰ προσπάθεια γιὰ νὰ ὀργανωθοῦν οἱ δημόσιες ὑπηρεσίες καὶ νὰ συμπληρωθοῦν οἱ θέσεις, ποὺ ἄφησαν φεύγοντας οἱ ἄνθρωποι τοῦ προηγούμενου καθεστῶτος.

Στὴ γραμματεία τῆς Παιδείας διορίστηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ραγκαβῆ, ὁ εἰδικὸς στὰ ἐκκλησιαστικὰ Σκαρλᾶτος Βυζάντιος (ὁ λεξικογράφος καὶ πατέρας τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ τοῦ Ἀναστάσιου) καὶ οἱ Α. Μαυροκορδᾶτος, Ν. Παπαρρηγόπουλος, Πέτρος Κλάδος, Μ. Παλλάδιος καὶ Ἰάκωβος Δραγάτσης [4].

Γιὰ τὶς ὑπηρεσίες τῆς Αἴγινας, καὶ μόνη ἡ ἀναπλήρωση τοῦ Μουστοξύδη ἀπαιτοῦσε ἰδιαίτερη φροντίδα. Ἦταν, ὅπως ξέρουμε, πρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Ὀρφανοτροφείου, διευθυντὴς τῆς βιβλιοθήκης, ἔφορος τοῦ μουσείου, ἐπιστάτης τῆς ἐθνικῆς τυπογραφίας καὶ ἔφορος τοῦ Κεντρικοῦ σχολείου. Ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἐπιτροπὴ τοῦ Ὀρφανοτροφείου παύτηκε καὶ ὁ Λεόντιος Καμπάνης, κι' ἔμεινε μονάχα ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, ὁ ὁποῖος θὰ ἐξακολουθοῦσε νὰ ἔχη «τὴν ἐπιστασίαν καὶ τὴν φροντίδα τῆς οἰκονομίας τοῦ Ὀρφανοτροφείου [5].» Στὶς ἄλλες δυὸ θέσεις τῆς ἐπιτροπῆς διορίστηκαν ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης, ὁ γερμανοσπουδασμένος κληρικός, λόγιος καὶ ἐκδότης τοῦ ***Λόγιου Ἑρμῆ*** καὶ τῆς πρώτης ἐπίσημης ἑλληνικῆς ἐφημερίδας [6], καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Σοῦτσος. Ἀλλὰ οὔτε ὁ ἕνας οὔτε ὁ ἄλλος δέχτηκαν τὸ διορισμὸ κι' ἔτσι διορίστηκαν τελικὰ ὁ Νεόφυτος Δούκας καὶ ὁ μυτιληνιὸς Γεώργιος Καραμάνος. Ὁ Κωνσταντᾶς ἔγινε τότε πρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς.

Ἡ βιβλιοθήκη, ποὺ ἐπὶ Μουστοξύδη ἦταν ἑνιαία μὲ τὸ μουσεῖο κρατικὴ συλλογή, ἔγινε τώρα ἰδιαίτερο κατάστημα [7]. Ἐπιστάτης τῆς βιβλιοθήκης διορίστηκε ὁ Γεώργιος Γεννάδιος μὲ μισθὸ ἑκατὸ φοίνικες τὸ μήνα. Τὸ ποσὸν ὅμως αὐτὸ ἦταν γιὰ τὸ Γεννάδιο ἐπιμίσθιο, γιατὶ σὰ δάσκαλος τοῦ Κεντρικοῦ ἔπερνε μισθὸ διακόσιους φοίνικες.

Γενικὸς διευθυντὴς τῆς ἐθνικῆς τυπογραφίας, ποὺ ἦταν ἡ μισὴ στὸ Ναύπλιο κι' ἡ ἄλλη μισὴ στὴν Αἴγινα, καὶ τώρα ἑνοποιήθηκε, μὲ ἕδρα τοῦ γενικοῦ της διευθυντῆ τὸ Ναύπλιο, ἔγινε ὁ Γεώργιος Ἀποστολίδης Κοσμητής, ὁ ἐκδότης τῆς ***Αἰγιναίας***, διευθυντὴς καὶ πρὶν τῆς τυπογραφίας, οὐσιαστικὰ ὅμως μονάχα τοῦ τμήματος τῆς Αἴγινας, ὅπου αὐτὸς εἶχε τὴν ἕδρα του. Εἶναι ὁ μετέπειτα βιβλιονόμος τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης στὴν Ἀθήνα, ποὺ εἶχε μάθη τὴν τυπογραφικὴ στὸ Παρίσι, στὰ τυπογραφεῖα τοῦ Φιρμίνου Διδότου. Στὸ Ναύπλιο μεταφέρθηκε ἀπὸ τὴν Αἴγινα καὶ ἡ γαλλικὴ τυπογραφία τῆς Κυβερνήσεως καὶ ὁ Λέων Βαδῖνος (Léon Badin) θὰ ἐπιστατοῦσε στὴν ἔκδοση τῆς γαλλόφωνης ἐφημερίδας *Le Courrier de la Grèce*. Τέλος, τὴν ἐφορία τοῦ Κεντρικοῦ καὶ τοῦ Προκαταρκτικοῦ σχολείου ἀνέλαβε, μερικοὺς ὅμως μῆνες ἀργότερα, ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης.

Στὸν ἴδιο Φαρμακίδη ἡ κυβέρνηση, ταυτόχρονα μὲ τὴν ἐπιτροπεία τοῦ Ὀρφανοτροφείου, εἶχε προσφέρη καὶ τὴ θέση τοῦ ἐφόρου τοῦ μουσείου, καὶ μάλιστα τὸ διάταγμα τοῦ διορισμοῦ του ὑπογράφτηκε καὶ ἀπὸ τὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπή [8], ἀλλὰ ὁ Φαρμακίδης δὲν τὴ δέχτηκε οὔτε αὐτή. Ἡ θέση τοῦ ἐπιθεωρητῆ τῶν σχολείων ἦταν ἡ μόνη ποὺ

ἔκρινε κατάλληλη γιὰ τὸν ἑαυτό του ὁ μαχητικὸς αὐτὸς λόγιος. Καὶ τότε διορίστηκε ὁ Ἀθανάσιος Ἰατρίδης. Ὄχι ὅμως ἔφορος, ἀλλὰ ἐπιστάτης τοῦ μουσείου καὶ μὲ μισθὸ 120 φοίνικες. Ἀλλά, προκειμένου γιὰ τὰ μουσεῖα καὶ ἄλλες ἐπιστημονικὲς συλλογές, ὅπως οἱ βιβλιοθῆκες, ἡ λέξη ἐπιστάτης σήμαινε τότε ἐπιμελητής. Ἔτσι καὶ ἡ ἀνάλογη γαλλικὴ λέξη *concierge* ἰσοδυναμοῦσε στὴν περίπτωση αὐτὴ μὲ *conservateur*=συντηρητή, κι᾽ ἐπομένως ἐπιμελητὴ τοῦ μουσείου [9].

Ἀπὸ τὴν παρακάτω εἰσήγηση τοῦ γραμματέα τῆς Παιδείας Ἰακωβάκη Ρίζου Νερουλοῦ πρὸς τὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ γιὰ τὸ διορισμὸ τοῦ Ἰατρίδη [10], μαθαίνουμε τὶς λεπτομέρειες τοῦ διορισμοῦ του. Ὁ Ρίζος ἤξερε τὶς ὑπηρεσίες, ποὺ εἶχε προσφέρη στὸ μουσεῖο ἐπὶ Μουστοξύδη ὁ Ἰατρίδης, ἤξερε ὅμως καὶ πὼς ἦταν ζωγράφος, κι᾽ αὐτὸ ὁ ὑπουργὸς τὸ ἔκρινε σὰν ἰδιαίτερο προσόν, ποὺ ἔκανε τὸν Ἰατρίδη κατάλληλο γι᾽ αὐτὴ τὴ θέση [11].

«Κατὰ τὸ ὑπ᾽ ἀριθ. 11 διάταγμα τῆς Σ. Διοικήσεως», γράφει ὁ Ρίζος, «ἡ ἐν τῷ Ὀρφανοτροφείῳ τῆς Αἰγίνης Βιβλιοθήκη, χωρισθεῖσα ἤδη ἀπὸ τὸ Μουσεῖον, ἀποτελεῖ ἰδιαίτερον κατάστημα ὑπὸ τὴν ἐπιστασίαν τοῦ κ. Γενναδίου.

»Ἀλλὰ τὸ Ἐθνικὸν τοῦτο Μουσεῖον, τὸ ὁποῖον, καθ᾽ ὃ ἱδρυμένον εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γῆν, ἡ ὁποία κρύπτει εἰσέτι εἰς τοὺς κόλπους της τὰ λαμπρότερα τῆς ἀρχαιότητος κειμήλια καὶ προμηθεύει τόσους ἤδη αἰῶνας τὰ διασημότερα τῆς Εὐρώπης ταμεῖα, ἔπρεπε νὰ προκαλέσῃ τὴν περιέργειαν ὅλου τοῦ σοφοῦ κόσμου καὶ τῶν περιηγητῶν, δὲν ἔχει μέχρι τοῦδε οὐδὲ ἁπλοῦν τοὐλάχιστον κατάλογον, ἐστρωμένον κατὰ τάξιν, ἀπὸ τὸν ὁποῖον νὰ ἠμπορέσῃ ἡ Γραμματεία νὰ πληροφορηθῇ τὸ ποσὸν καὶ τὴν ποιότητα τῶν ἐν αὐτῷ ταμιευθεισῶν μέχρι τοῦδε ἀρχαιοτήτων, διὰ τὴν ἀνακάλυψιν τῶν ὁποίων δὲν ἐξωδεύθησαν ὀλίγα. Τὸ κατάστιχον, τὸ ὁποῖον διηύθυνε πρὸ δύο ἤδη μηνῶν πρὸς τὴν Κυβέρνησιν διὰ τοῦ Κυρίου Δεσύλλα* ὁ ἐμπιστευμένος τὴν ἐπιστασίαν καὶ τούτου τοῦ καταστήματος Κύριος Λεόντιος Καμπάνης, εἶναι κατὰ τοῦτο καὶ μόνον ἀξιοπερίεργον, διότι παριστάνει χάος ἄμορφον καὶ ἀκατασκεύαστον. Ὁ Κύριος Μουστοξύδης, ἱκανὸς ἴσως δι᾽ αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεύνης, ἀλλὰ περισπώμενος ἀπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Ὀρφανοτροφείου καὶ τὴν ἐφορίαν τοῦ Κεντρικοῦ σχολείου, μόλις ἐξέδωκε διὰ τῆς Αἰγιναίας παρατηρήσεις τινὰς ἐξηγηματι-

* Βλ. παραπάνω, σελ. **51**.

κὰς ἐπιγραφῶν ὀλίγων [12] καί, ἀπαυδήσας, ὡς φαίνεται, ἐγκατέλιπε τὰ κατὰ τὸ μουσεῖον εἰς τὴν διάκρισιν ἀνθρώπου κατὰ πάντα ἀπροσφυοῦς εἰς τὴν τοιαύτην ἐπιστασίαν, ὁ ὁποῖος, ξένος πρὸς τὴν ἀρχαιολογίαν καὶ ἐπομένως ἀφιλόκαλος, μακρὰν τοῦ ν᾽ ἀνακρίνῃ καὶ διατιμᾷ τὴν φύσιν αὐτῶν τῶν πολυτίμων κειμηλίων, ἀντὶ νὰ τὰ τοποθετῇ κατὰ τάξιν καὶ κατὰ λόγον, τὰ συνέχεε ἀδιακρίτως καὶ οὕτω τὰ φέροντα διαφόρου ὕλης, διαφόρων ἐποχῶν καὶ διαφόρων σχολείων τὴν φυσιογνωμίαν ἔργα παρίστανον εἰς τὸν εἰδήμονα θεατὴν ὄχι σειρὰν ἔντεχνον, ἀλλὰ σωρὸν ἐρειπίων. Ὁ προειρημένος κατάλογος εἶναι ἀπόδειξις ἀποχρῶσα τῆς βαθείας περὶ τὰ τοιαῦτα ἀμαθείας του καὶ ἀφροντισίας.

»Ὁ Κύριος Φαρμακίδης, διὰ λόγους τοὺς ὁποίους ἀπεσιώπησε, ἀπεποιήθη τὴν ὁποίαν εἶχε πρὸ ὀλίγου διαπιστευθῇ παρὰ τῆς Κυβερνήσεως ἐφορείαν τοῦ Μουσείου.

»Ἡ Γραμματεία, θεωροῦσα ἐν τοσούτῳ ἐπάναγκες νὰ τακτοποιηθῇ ὁπωσοῦν τὸ κατάστημα τοῦτο καὶ νὰ τοποθετηθοῦν αἱ ἐν αὐτῷ ἀρχαιότητες μὲ τρόπον ὅσον τὸ δυνατὸν διακεκριμένον καὶ εὐσύνοπτον, γνωμοδοτεῖ νὰ διορισθῇ ἐπιστάτης αὐτοῦ ὁ Κύριος Ἀθανάσιος Ἰατρίδης, Καρπενήσιος, ὄχι μόνον διότι ἀπησχολήθη πολὺν καιρὸν καὶ μὲ πολλὴν ἐπιμέλειαν εἰς τὴν συλλογὴν μεγάλου μέρους αὐτῶν τῶν ἀρχαιοτήτων, ἀλλὰ καὶ διότι, συνοικειωμένος μὲ τὰς ὡραίας τέχνας καὶ ἰδιαιτέρως μὲ τὴν ζωγραφικήν, σέβεται τοὐλάχιστον τὴν ἀπαράμιλλον καλλιτεχνίαν τῆς ἀρχαιότητος, καί, ἐπὶ πᾶσι, διότι ὑπόσχεται νὰ διδάσκῃ καὶ τὴν σκιαγραφίαν εἰς τοὺς ἐν τῷ Ὀρφανοτροφείῳ ἐκπαιδευομένους. Ἡ δὲ Σ. Ἐπιτροπὴ ἂς διατάξῃ καὶ περὶ τούτου ὅ,τι ἐγκρίνει. Ἐν Ναυπλίῳ τῇ 29 Μαΐου 1832. ***Ὁ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως Γραμματεύς* : Ι. ΡΙΖΟΣ»**.

Ἔτσι διορίστηκε ὁ Ἰατρίδης, μὲ τὸ παρακάτω διάταγμα τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς, μὲ τὴν πανηγυρική του φρασεολογία τῆς ἐποχῆς, τὸ προοίμιό του καὶ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν ὑπηρεσιακῶν καθηκόντων τοῦ ἐπιστάτη τοῦ μουσείου, ποὺ ἔπρεπε νὰ περιληφθοῦν στὸ διάταγμα τοῦ διορισμοῦ, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχαν ἀκόμα ὀργανικὲς διατάξεις γιὰ τὴν ὑποτυπώδη ἐκείνη ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία.

Ἀλλὰ πρὶν προχωρήσουμε, ἂς σταματήσουμε λίγο στὸν ταλαίπωρο Λεόντιο Καμπάνη, ποὺ τόσο σκληρὰ τὸν μεταχειρίζεται στὸ ἔγγραφό του ὁ ὑπουργὸς γιὰ τὴν ἀρχαιολογική του ἀπειρία...

Εἶναι αὐτονόητο πὼς ὁ πολυμαθὴς καὶ πνευματώδης Ρίζος παραβίαζε ἀνοιχτὲς πόρτες, ὅταν ζητοῦσε νὰ βρῇ στὸν κατάλογο τοῦ Καμ-

πάνη «ἀποχρῶσαν ἀπόδειξιν τῆς βαθείας περὶ τὰ τοιαῦτα ἀμαθείας» τοῦ ἀγαθοῦ ἀρχιμανδρίτη. Ποῦ θὰ μάθαινε ὁ Λεόντιος «νὰ ἀνακρίνη καὶ διατιμᾷ τὴν φύσιν τῶν πολυτίμων κειμηλίων καὶ νὰ τὰ τοποθετῇ κατὰ τάξιν καὶ κατὰ λόγον», καὶ μάλιστα σύμφωνα μὲ τὶς ἐποχὲς τῆς ἀρχαίας τέχνης καὶ τὶς διάφορες γλυπτικὲς σχολὲς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ; Καὶ μήπως εἶχε ἰσχυρισθῇ κάτι τέτοιο ὁ ἀτυχής ; Δὲν ἦταν παρὰ ὁ ὑπεύθυνος θεματοφύλακας τῶν ἀρχαίων τοῦ μουσείου σὰ μέλος τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Ὀρφανοτροφείου, ἐπιφορτισμένος εἰδικώτερα μὲ τὴ γενικὴ ἐπιστασία τοῦ καταστήματος αὐτοῦ. Καὶ ἡ δικαιοσύνη ἀπαιτεῖ νὰ τονισθῇ πῶς ὁ Λεόντιος εἶχε ἐκπληρώση τὰ περιορισμένα αὐτὰ καθήκοντά του μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια, σημειώνοντας στοὺς καταλόγους του ὅ,τι οἱ ἐπιστήμονες ἀρχαιολόγοι θὰ εἶχαν τὴ δικαιολογημένη ἀξίωση νὰ βροῦν σὲ μιὰ τέτοια πρώτη πηγή, σχετικὴ μὲ τὴν κατάρτιση τῆς συλλογῆς : δηλαδὴ μιὰ στοιχειώδη περιγραφὴ τῶν ἀρχαίων, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπαλήθευση τῆς ταυτότητάς τους, καὶ πρὸ πάντων ἐνδείξεις γιὰ τὰ μέρη, ὅπου βρέθηκαν.

Καὶ πραγματικά, οἱ μεταγενέστεροι ἀρχαιολόγοι, κρίνοντας μὲ τὰ κριτήρια αὐτά, βρῆκαν ἱκανοποιητικὸ τὸν κατάλογο τοῦ Καμπάνη, γιατὶ τοὺς ἐξασφάλιζε ἀπὸ πρώτη πηγὴ τὴν πολύτιμη πληροφορία, σὲ ποιὰ περιοχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους εἶχε βρεθῇ τὸ κάθε ἀρχαῖο τοῦ πρώτου ἑλληνικοῦ μουσείου. Ὁ διάσημος Γερμανὸς ἀρχαιολόγος τοῦ περασμένου αἰώνα R. Kekulé ἐπαινεῖ τὸν κατάλογο αὐτόν. «Δὲν εἶναι», γράφει, «ἐπιστημονικός, ἀλλὰ ὁ καλόγερος τὸν κρατοῦσε μ᾽ εὐσυνειδησία, καὶ εἶναι σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἡ μόνη ἀξιόπιστη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὴν προέλευση τῶν ἀρχαίων, ποὺ βρίσκονταν πρὶν στὸ μουσεῖο τῆς Αἴγινας [13].»

Ὁ Λεόντιος Καμπάνης εἶναι ***ὁ ἐξ Ἄνδρου Πωγωνίας,*** γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Ν. Δραγούμης διηγεῖται ἕνα περιστατικὸ διαλείψεως μνήμης, ποὺ τοῦ συνέβη, ὅταν ἦταν πληρεξούσιος στὴν Ἐθνοσυνέλευση τῆς Τροιζῆνας [14].

Ἡ Συνέλευση ἀποφάσισε ν᾽ ἀπαγορεύση στὸν κλῆρο τὴν ἀνάμιξη στὴν πολιτική, καὶ ὁ Καμπάνης σηκώθηκε γιὰ νὰ μιλήση ἀπάνω στὴν ἀπόφαση αὐτή. Ἀλλὰ μόλις εἶπε : «ἀκούσατε, κύριοι !» δάγκωσε τὰ χείλη του καὶ κύτταζε γύρω του σὰν νὰ τὰ εἶχε χαμένα.

«—Λέγε, ἅγιε ἀρχιμανδρῖτα, ἀνέκραξαν ἀνυπομόνως οἱ πληρεξούσιοι, λέγε !», γράφει ὁ Δραγούμης, ποὺ ἦταν παρὼν στὴ σκηνὴ αὐτή.

»Ἀλλ᾽ ὁ σεβάσμιος ἀρχιμανδρίτης ἵστατο ἄναυδος.

»—Λέγε, ἐπανέλαβον καὶ δεύτερον.

»Καὶ ὁ ἐξ Ἄνδρου πωγωνίας, ὁ κώδωνος μὲν ἔχων προσηγορίαν, ὑπόβραχνον δὲ τὸν λάρυγγα, ὑποτραυλίσας, μετά τινα ἔτι σιωπήν, «ἐλησμόνησα τί εἶχα νὰ σᾶς εἰπῶ», ἐπεδόθη εἰς ἄκρατον γέλωτα.

»Καὶ ὡς δι᾽ ἠλεκτρισμοῦ ὁ γέλως διεδόθη εἰς πάντας τοὺς παρεστῶτας καὶ τοσούτῳ βροντερῶς ἀντήχει ἀνὰ τὸν κῆπον (ὅπου συνεδρίαζαν οἱ πληρεξούσιοι) καὶ πέριξ αὐτοῦ, ὥστε ὁ πρόεδρος ἠναγκάσθη ν᾽ ἀπολύση τὴν συνεδρίασιν.»

Ἰδοὺ τὸ διάταγμα τοῦ διορισμοῦ τοῦ Ἰατρίδη [15] :

Ἀριθ. 31

Η ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Περὶ πολλοῦ ποιουμένη τὴν διατήρησιν καὶ τὸν πλουτισμὸν τοῦ ἐν Αἰγίνῃ Ἐθνικοῦ Μουσείου, ὑπὸ τὴν ἐπιστασίαν ἀνδρὸς φιλοκάλου καὶ ἐκτιμῶντος τὰ λαμπρὰ τῆς ἀρχαιότητος μνημεῖα, καὶ πληροφορουμένη ὅτι ὁ Κύριος Ἀθανάσιος Ἰατρίδης ἐπεστάτησεν ἐπιμελῶς εἰς τὴν συλλογὴν πολλῶν ἀρχαιοτήτων, ὅσαι ὑπάρχουν ἤδη εἰς τὸ Μουσεῖον, καὶ ἀπέκτησεν ἱκανὴν περὶ τὸ ἀρχαιολογικὸν τοῦτο μέρος ἐμπειρίαν.

Διατάττει

Α΄. Τὸ ἐν τῷ Ὀρφανοτροφείῳ τῆς Αἰγίνης Μουσεῖον, ἀφοῦ χωρισθῇ ἀπὸ τὴν Βιβλιοθήκην, τῆς ὁποίας ἄχρι τοῦδε ἀπετέλει μέρος, καὶ μετατεθῇ εἰς τὸ ἐπὶ τούτῳ προσδιορισθησόμενον ἐντὸς τοῦ Ὀρφανοτροφείου δωμάτιον, θέλει συγροτεῖ τοῦ λοιποῦ κατάστημα ἰδιαίτερον.*

Β΄. Ὁ Κύριος Α. Ἰατρίδης διορίζεται ἐπιστάτης τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἐπὶ μισθῷ 120 φοινίκων κατὰ μῆνα.

Γ΄. Θέλει παραλάβει ἀπὸ τὴν ἐπὶ τοῦ Ὀρφανοτροφείου Ἐπιτροπὴν ὅλα τὰ ἀναγόμενα εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον, ἀγάλματα, ἐπιγραφάς, νομίσματα, εἰκόνας, σφραγῖδας, προτομάς, ἀγγεῖα καὶ ὅσα ἄλλα τῆς ἀρχαιότητος λείψανα περιέχει κατὰ τὸ παρὸν τὸ κατάστημα τοῦτο, καί, τοποθετήσας αὐτὰ κατὰ τὸν προσφορώτερον καὶ τακτικώτερον τρόπον, θέλει διευθύνει πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς

* Βλέπε σελίδα 55.

Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως Γραμματείαν τὸν κατάλογον αὐτῶν, συνωδευμένον μὲ σημειώσεις ὅσον τὸ δυνατὸν ἐξηγητικὰς καὶ ἀναγκαίας παρατηρήσεις καὶ εἰκασίας εὐστόχους.

Δ'. Θέλει καθυποβάλει διὰ τῆς Γραμματείας ταύτης καὶ ὅσα ἤθελε κρίνει συντείνοντα πρὸς βελτίωσιν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου.

Ε'. Θέλει ἀναγγέλλει εἰς τὴν Γραμματείαν ταύτην ἐγκαίρως τὰς γενομένας ἑκάστοτε προσθήκας ἀρχαιοτήτων εἰς τὸ Μουσεῖον, ἀφοῦ προηγουμένως τὰς σημειώση εἰς τὸν κατάλογον, καί, ὁσάκις εἰδοποιηθῇ περὶ ἀνακαλύψεως ἀρχαιότητός τινος, κινδυνευούσης ἢ νὰ ἐξαφανισθῇ παρημελημένη ἢ νὰ γενῇ ἕρμαιον τῶν ρινηλατούντων τοὺς τοιούτους θησαυρούς, θέλει ἀναφέρει ὡσαύτως εἰς τὴν Γραμματείαν.

ΣΤ'. Θέλει διορίσει ἕνα ἐπιστάτην ἢ φύλακα τοῦ καταστήματος μὲ μισθὸν τεσσαράκοντα, ἀριθ. 40, φοινίκων κατὰ μῆνα.

Ζ'. Ὁ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως Γραμματεὺς νὰ ἐνεργήσῃ τὸ παρὸν διάταγμα.

Ἐν Ναυπλίῳ τῇ 28 Μαΐου 1832

Ὁ Πρόεδρος
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΥΝΤΟΥΡΙΩΤΗΣ

Δ. ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ, ΑΝΔΡΕΑΣ ΖΑΪΜΗΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΩΛΕΤΤΗΣ, Κ. ΜΠΟΤΣΑΡΗΣ, ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΕΤΑΞΑΣ, Δ. ΠΛΑΠΟΥΤΑΣ

Ὁ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κλπ. Γραμματεὺς
Ι. ΡΙΖΟΣ

Δυὸ μῆνες ἀργότερα, ὁ Ρίζος, κάνοντας πρὸς τὴν Ἐθνοσυνέλευση τῆς Προνοίας, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ βίαιο ἐκεῖνο τέλος της, ἕνα γενικὸ ἀπολογισμὸ τῆς ὑπουργικῆς του δράσης, ἀνέφερε τὰ ἀκόλουθα γιὰ τὸν Ἰατρίδη καὶ τὸ ἀρχαιολογικὸ μουσεῖο:

«Ἐπίσης ἤρχισε νὰ τακτοποιῆται καὶ τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον, διορισθέντος εἰς αὐτὸ ἐπιστάτου τοῦ Κυρίου Ἀ. Ἰατρίδου, ἀνδρὸς ἱκανοῦ περὶ τὴν ἐπιμέλειαν καὶ διατήρησιν τῶν λαμπρῶν τῆς ἀρχαιότητος μνημείων, ὅσα περιέχει κατὰ τὸ παρὸν τὸ κατάστημα τοῦτο, καὶ τῶν ὁποίων ὅσον ἐνδέχεται λεπτομερῆ περιγραφὴν καταγίνεται ἤδη ὁ ἐπιστάτης νὰ καταστρώσῃ.

»Μολονότι διαλαμβάνονται εἰς τὴν «Αἰγιναίαν» εὔστοχοί τινες παρατηρήσεις καὶ ἐξηγήσεις τῶν ἐν τῷ Μουσείῳ ἀξιολογωτέρων ἐπιγραφῶν, ἀλλὰ καὶ περὶ αὐτῶν καὶ περὶ τῶν ἀγαλμάτων, ὅσα ἤδη εὑρίσκονται εἰς τὸ Μουσεῖον, ἔχομεν χρείαν ἐπισκέψεως ἀνδρῶν δεινῶν περὶ τὴν ἀρχαιολογίαν· καὶ τοιοῦτοι πολλοὶ θέλουν συρρεύσει, ὅταν, ὡς ἐλπίζεται, θεωρηθῇ παρὰ τῆς Κυβερνήσεως ἄξιον ἀντικείμενον τῶν φροντίδων της ἡ δι' ἀνασκαφῶν ἀνακάλυψις ἀρχαιοτήτων, καὶ μάλιστα εἰς τὰς Ἀθήνας. [16]»

II

Ἂν τώρα ἀνοίξουμε τὴ *Βιογραφία* τοῦ Γεωργίου Γεννάδιου, ποὺ τυπώθηκε στὸ Παρίσι στὰ 1926 μὲ ὄνομα ἐκδότη «Ξενοφῶν Ἀναστασιάδης» [17], ἀλλὰ ποὺ πραγματικός της συγγραφέας εἶναι ὁ γυιὸς τοῦ Γεωργίου Γεννάδιου Ἰωάννης Γεννάδιος, ὁ πρέσβυς τῆς Ἑλλάδας στὸ Λονδῖνο, θὰ μάθουμε ἀπὸ τὸ βιβλίο αὐτὸ πὼς ἐπιστάτης τοῦ μουσείου τῆς Αἴγινας δὲ διορίστηκε στὰ 1832 ὁ Ἰατρίδης, ἀλλὰ ὁ Γεώργιος Γεννάδιος. Ὁ Ἰωάννης Γεννάδιος ἔκρινε, φαίνεται, πὼς δὲ θὰ ἦταν ἀρκετὴ ἡ δόξα τοῦ Γεωργίου Γεννάδιου, ἂν κοντὰ στὶς ἄλλες, στὶς ἀληθινὲς ὑπηρεσίες, ποὺ πρόσφερε στὸ ἔθνος ὁ δάσκαλος τοῦ Γένους, δὲν τοῦ πρόσθετε κι' αὐτὸς μιὰ ἀνύπαρκτη καὶ φανταστική.

Εἶναι βέβαια ὄχι εὐχάριστο πρᾶγμα νὰ ξεμπροστιάσῃ κανεὶς τὸν Ἰωάννη Γεννάδιο γιὰ μιὰ τέτοια κακομεταχείριση τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ ἡ παραποίηση εἶναι τόσο αὐτόφωρη, ὥστε ἡ ἀποσιώπησή της, μιὰ καὶ ἀνακαλύφτηκε, θὰ ἦταν κακὴ πράξη. Δὲν πρόκειται γιὰ παραποίηση τῆς ἀλήθειας ἀπὸ πλάνη· εἶναι πλαστογραφία δολερή. Γιατὶ ὁ Ἰωάννης Γεννάδιος, ὅταν ἔγραφε τὴ βιογραφία τοῦ πατέρα του, εἶχε μπροστά του ὅλα τὰ ἔγγραφα, κι' ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ τὴν εἰσήγηση τοῦ Ρίζου ἀριθμὸς 125 τῆς 29 Μαΐου 1832, ποὺ παραθέσαμε παραπάνω. Κι' ἐνῶ δημοσίευσε τὸ ἔγγραφο αὐτό, πού, ὅπως εἴδαμε, ἀρχίζει μὲ τὴ μνεία ὅτι χωρίστηκε ἡ βιβλιοθήκη ἀπὸ τὸ μουσεῖο καὶ δόθηκε ἡ ἐπιστασία της στὸ Γεννάδιο, παρέλειψε ὁλόκληρη τὴν τελευταία περικοπή, ὅπου ὁ ὑπουργὸς γράφει γιὰ τὸν Ἰατρίδη καὶ προτείνει νὰ διοριστῇ ἐπιστάτης τοῦ μουσείου, καὶ στὴ θέση της ἔβαλε, ἁπλούστατα, τὰ ἑξῆς:

«*Καὶ οὕτως ἀνετέθη καὶ τοῦτο τὸ βάρος* (δηλαδὴ ἡ ἐπιστασία τοῦ μουσείου) *εἰς τὰ ἀτλάντεια νῶτα τοῦ Γενναδίου, ὅστις, μετὰ τὴν σύστασιν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἧς ἐγένετο οὐ μόνον εἷς τῶν πρώτων ἱδρυτῶν, ἀλλὰ καὶ ὁ πρῶτος δρῶν Ἀντιπρόεδρος... κλπ.κλπ.*»

Μὰ ὅ,τι ἔκαμε τυχὸν ὁ Γεννάδιος μετὰ τὴ σύσταση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν Ἀθήνα (1837), δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸ θέμα μας. Μένουμε στὰ **ἀτλάντεια νῶτα τοῦ Γενναδίου**, στὰ ὁποῖα, κατὰ τὸν Ἰωάννη Γεννάδιο, φορτώθηκε καὶ τὸ βάρος τοῦ ἀρχαιολογικοῦ μουσείου τῆς Αἴγινας στὰ 1832.

Ἂς κουράσουμε λίγο τὸν ἀναγνώστη, ἀναφέροντας μὲ τὴ σειρὰ τὰ γραφόμενα στὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς ***Βιογραφίας***, γιὰ νὰ τοῦ δώσουμε πλήρη τὴν εἰκόνα τῆς πλαστογραφίας.

Ὁ Ἰωάννης Γεννάδιος τιτλοφορεῖ ἕνα κεφάλαιο τῆς ***Βιογραφίας***[18] «Βιβλιοθήκη, Τυπογραφεῖον, Μουσεῖον, Ὀρφανοτροφεῖον», ἀλλὰ οὐσιαστικὰ τὸ κεφάλαιο αὐτὸ εἶναι ἀφιερωμένο μόνο στὴ σχετικὴ μὲ τὴ βιβλιοθήκη δράση τοῦ Γεωργίου Γεννάδιου. Ὅσο γιὰ τὴν ἐθνικὴ τυπογραφία τῆς Καποδιστριακῆς περιόδου, γιὰ τὴν ὁποία πρόκειται ἐδῶ, ὁ συγγραφέας δὲν ἐπικαλεῖται παρὰ ἕνα γράμμα τοῦ Καποδίστρια πρὸς τοὺς Γεννάδιο, Ρίζο καὶ Κοντόσταυλο τῆς 31 Μαρτίου 1828, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Κυβερνήτης τοὺς ἀνέθετε νὰ μελετήσουν, πῶς θὰ μποροῦσαν καλλίτερα νὰ χρησιμοποιηθοῦν τὰ πιεστήρια, τυπογραφικὰ στοιχεῖα καὶ ἄλλα ἐξαρτήματα τῶν κρατικῶν τυπογραφείων, ποὺ ὑπῆρχαν στὴν Αἴγινα καὶ στὸ Ναύπλιο τὴν ἐποχὴ ἐκείνη *.

Γιὰ τὸ Ὀρφανοτροφεῖο, ἡ *Βιογραφία* δὲν ἀναφέρει ἐπίσης παρὰ ἕνα ὑπόμνημα τοῦ Γ. Γεννάδιου πρὸς τὸν Ἰακωβάκη Ρίζο Νερουλό, ἀπὸ 12 Μαΐου 1832, μὲ ὑποδείξεις του γιὰ τὸ εἶδος τῆς διδασκαλίας, ποὺ ἔπρεπε νὰ γίνεται στοὺς τρόφιμους τοῦ καταστήματος αὐτοῦ. Ἄλλωστε ξέρουμε ὅτι ὁ Γεννάδιος δὲν ἔγινε ποτὲ μέλος τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Ὀρφανοτροφείου.

Στὴ βιβλιοθήκη ὅμως εἶχε διοριστῆ ἐπιστάτης τὸ Μάη τοῦ 1832 καὶ διατήρησε τὴ θέση αὐτὴ καὶ μετὰ τὴ μεταφορὰ τῆς βιβλιοθήκης στὴν Ἀθήνα (ὣς τὰ 1842, ἀναφέρει ἡ *Βιογραφία*), κι' ἐπομένως ἡ μεγάλη ἢ μικρὴ συμβολή του στὴν ὀργάνωση τοῦ καταστήματος αὐτοῦ κατὰ τὴν ἀρχικὴ περίοδο εἶναι ὑπαρκτὴ καὶ ἱστορικὰ βεβαιωμένη. Στὴ *Βιογραφία* μάλιστα καταχωρεῖται καὶ μιὰ ἀναφορά, ποὺ ὑπέβαλε ὁ Γεννάδιος στὴ Γραμματεία τῆς Παιδείας τὸν Ἰούλιο τοῦ 1832 καὶ πρότεινε ἕνα σχέδιο κανονισμοῦ λειτουργίας τῆς βιβλιοθήκης.

Ὅταν ὅμως, στὰ 1867, πέθανε ὁ Γεώργιος Κοζάκης Τυπάλδος, ἔφορος τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης ἀπὸ τὰ 1842, ὁ *Αἰὼν* δημοσίευσε μιὰ νεκρολογία του, στὴν ὁποία ὁ Τυπάλδος ὀνομάζονταν «πατέρας τῆς

* Βλ. ἕβδομο κεφάλαιο.

Βιβλιοθήκης». Ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς ἐνόχλησε τὸ νεαρὸ τότε Ἰωάννη Γεννάδιο, ποὺ ἔσπευσε νὰ γράψη στὸν *Αἰῶνα* μιὰ ἐπιστολή, διεκδικώντας γιὰ τὸν πατέρα του τὸν τίτλο αὐτόν.

Γιὰ τὴν παραγνώριση λοιπὸν ἐκείνη τῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ Γεννάδιου πρὸς τὴ βιβλιοθήκη παραπονιέται καὶ στὴ *Βιογραφία* ὁ Ἰωάννης Γεννάδιος καὶ ἀναφέρει τὴ νεκρολογία τοῦ Τυπάλδου καὶ τὴ δική του ἀνασκευὴ στὸν *Αἰῶνα*. Μιὰ ὅμως καὶ εἶχε μπροστά του τὸ ἔγγραφο τοῦ Ρίζου ἀριθ. 125, ποὺ μιλεῖ γιὰ τὸ διορισμὸ τοῦ Γ. Γεννάδιου στὴ βιβλιοθήκη καὶ προτείνει τὸ διορισμὸ τοῦ Ἰατρίδη στὸ μουσεῖο, σκέφτηκε πῶς καλὸ θὰ ἦταν νὰ εἶχε διοριστῆ καὶ σ' αὐτὸ τὸ κατάστημα ὁ Γ. Γεννάδιος. Καὶ ἅμ' ἔπος ἅμ' ἔργον !

«*Ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς*», συνεχίζει κάπως μελοδραματικά, «*τῆς ὡς Μουσεῖον γνωστῆς, αὐτὸς ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος π α τ ὴ ρ καὶ ἐ π ι μ ε λ η τ ή ς. Εἰς ὁποίαν δὲ οἰκτρὰν κατάστασιν εὑρίσκοντο π ρ ὸ α ὐ τ ο ῦ τὰ ἱερὰ ἐκεῖνα ὀστᾶ τῶν προγόνων μας, μαρτυρεῖ τὸ ἑξῆς ὑπ' ἀριθ. 125 καὶ ἀπὸ 29 Μαΐου 1832 ἔγγραφον τῆς Γραμματείας.*»

Καί, ὅπως εἴπαμε ἤδη, καταχωρεῖ αὐτούσιο καὶ σὲ εἰσαγωγικὰ τὸ κείμενο τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ, ἀπὸ τὴν πρώτη λέξη του ὥς τὴν τελευταία τῆς παραγράφου, ὅπου ὁ Ρίζος ἀναφέρει τὴν ἄρνηση τοῦ Φαρμακίδη, κλείνει ἐκεῖ τὰ εἰσαγωγικά, διαγράφει τὴν τελευταία παράγραφο, ποὺ περιέχει τὴν πρόταση διορισμοῦ τοῦ Ἰατρίδη, καὶ προσθέτει τὰ δικά του γιὰ τὰ «ἀτλάντεια νῶτα» τοῦ Γ. Γεννάδιου *.

Τὸ κολοβωμένο αὐτὸ ἔγγραφο πιάνει στὴ *Βιογραφία* ὁλόκληρη τὴ σελίδα 119.

Γιὰ νὰ συσσωρεύση μάλιστα μόνος του κάθε δυνατὴ ἀπόδειξη τῆς μελετημένης αὐτῆς πλαστογραφίας, ὁ ἐκδότης τῆς ***Βιογραφίας*** φρόντισε νὰ περιλάβη σ' αὐτὴ (σελ. 114 - 115) καὶ ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ δημοσιευμένη στὴν *Ἐθνικὴ Ἐφημερίδα* ἔκθεση - ἀπολογισμὸ τοῦ Ρίζου πρὸς τὴν Ἐθνοσυνέλευση τῆς Προνοίας, ποὺ ἀναφέρουμε παραπάνω, στὴν ὁποία γίνεται λόγος γιὰ τὸ διορισμὸ τοῦ Γ. Γεννάδιου σὰν ἐπιστάτη τῆς βιβλιοθήκης. Ἀπὸ τὴν ἔκθεση αὐτὴ ὅμως πρέπει βέβαια νὰ ἔμαθε ὁ Ἰωάννης Γεννάδιος ὅτι ἐπιστάτης τοῦ μουσείου δὲν εἶχε διοριστῆ ὁ πατέρας του, ἀλλὰ ὁ Ἰατρίδης.

* Βλέπε στὸ *Παράρτημα* φωτοτυπία τοῦ ψαλιδισμένου ἀπὸ τὸν ἐκδότη τῆς *Βιογραφίας* τμήματος τοῦ ἐγγράφου 125.

Κλείνοντας τὴν παρένθεσή μας γιὰ τὴν ἀπόπειρα αὐτὴ σφετερισμοῦ ξένων ὑπηρεσιῶν, παραθέτουμε τὴν ἀκόλουθη περικοπὴ ἀπὸ τὴν ἐπιστολή, ποὺ ὁ Ἰωάννης Γεννάδιος ἔγραψε στὸν *Αἰῶνα* στὰ 1867 :

«Ὅσον ὅμως ἱερὸν θεωρῶ τὸ παρακινῆσάν με αἴτιον εἰς τὸ νὰ γράψω ταῦτα, τόσον ἱερόσυλον καὶ ἐγκληματικὸν κρίνω τὸ ἁρπάζειν τὰ ἔργα τῶν ἄλλων καὶ τὸ καθυστερεῖν ἢ καὶ ἀποσιωπᾶν κἂν τὸ ὀφειλόμενον τοῖς τὰ καλὰ καὶ ἐθνωφελῆ ἐργασαμένοις. Ὁ μακαρίτης Τυπάλδος δὲν ἵδρυσε μὲν τὴν βιβλιοθήκην, παραλαβὼν ὅμως αὐτὴν πτωχήν, κατώρθωσε, δι᾽ ἀνενδότων προσπαθειῶν, νὰ πλουτίσῃ αὐτὴν μεγάλως, καὶ μετὰ πατριωτικοῦ ζήλου εἰργάσθη ὑπὲρ αὐτῆς [19].»

Ἑξῆντα λοιπὸν χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς *Βιογραφίας* καταδίκαζε ὁ ἴδιος, καὶ μὲ τί αὐστηρὰ λόγια, τὴ μετέπειτα πράξη του [20] !

III

Ἀρχὲς Ἰουνίου, ὁ Ἰατρίδης, μὲ τὸ διορισμὸ στὴν τσέπη, μπῆκε στὸ πλεούμενο, ποὺ θὰ τὸν ξαναπήγαινε ἀπὸ τὸ Ναύπλιο στὴν Αἴγινα γιὰ νὰ πάρῃ κατοχὴ τῆς ὑπηρεσίας του. Ἕνα μήνα τώρα περιφέρονταν στὴν παραφορτωμένη ἀπὸ κόσμο καὶ ταραγμένη ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἀνωμαλία μικρὴ πρωτεύουσα, πηγαίνοντας καὶ ξαναπηγαίνοντας στὴ Γραμματεία γιὰ νὰ τελειώσῃ τὴ δουλειά του, κι᾽ εἶχε κουραστῆ κι᾽ ἐξαντληθῆ. Εὐτυχῶς ἦταν ἐκεῖ καὶ τὸν βοηθοῦσε ὁ καρπενησιώτης ἔμπορος Δημήτριος Κολοκυθόπουλος, πεθερὸς τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀναγνώστη, πού, μαζὶ μὲ τὸν ἐπίσης καρπενησιώτη Κωνσταντῖνο Τσάτσο, εἶχε ἀνοίξῃ στὸ Ναύπλιο, ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης ἀκόμα, ἕνα μαγαζί.

Ἦταν, φυσικά, χαρούμενος, κι᾽ ὅλο διάβαζε καὶ ξαναδιάβαζε τὸ διάταγμα τοῦ διορισμοῦ του, προσπαθώντας καὶ νὰ ξεκαθαρίσῃ στὸ μυαλό του ποιὰ ἦταν τὰ καθήκοντά του καὶ τί ἀκριβῶς ζητοῦσε ἀπ᾽ αὐτὸν ἡ Γραμματεία, ποὺ τοῦ ἐμπιστεύονταν τὴν ἐπιστασία τοῦ μουσείου.

Μὰ ἡ χαρά του γιὰ τὴν τροπή, ποὺ ἔπερνε ἐπὶ τέλους ἡ ἀτομική του ὑπόθεση, σκέπαζε αὐτὴ τὴν ἔγνοια, καὶ μιὰ ψυχικὴ εὐφορία χύνονταν μέσα του καὶ τὸν βύθιζε σὲ μακαριότητα. Εἶχε καιρὸ νὰ τὰ σκεφθῆ κι᾽ αὐτά, ἐς αὔριον τὰ σπουδαῖα ! Ξανάβαλε στὸν κόρφο του τὸ ἐπίσημο χαρτί, κι᾽ ἐνῶ ὁ νοῦς του ἔτρεχε ἀλλοῦ, τὄσφιγγε ἀπάνω του

ΙΑΚΩΒΑΚΗΣ ΡΙΖΟΣ ΝΕΡΟΥΛΟΣ

πότε πότε, γιὰ νὰ νοιώθη μὲ τὸ τρίξιμό του τὴν παρήγορη παρουσία του...

Μήπως δὲν εἶχε δίκηο νὰ αἰσθάνεται τόσο εὐχαριστημένος ; Δὲν ἦταν κι᾿ αὐτὸς ἕνας ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ἐκείνους, πού, στερημένοι ἀπὸ κάθε οἰκονομικὴ ἰκμάδα, στὸ νέο κράτος ἀκουμποῦσαν ὅλη τους τὴν ἀπαντοχή, περίμεναν νὰ ζήσουν ἀπ᾿ αὐτὸ καὶ τὸ κύτταζαν, ὅπως τ᾿ ἄφτερα πουλιὰ κυττάζουν τὴ μάννα τους γιὰ νὰ τοὺς δώση νὰ φᾶνε ;

Ὁ πόλεμος μὲ τὸν Τοῦρκο εἶχε τελειώση ἀπὸ χρόνια, ὅμως νὰ ποὺ τίποτα δὲν εἶχε μπῆ ἀκόμα στὸ δρόμο του. Ὅσοι μπόρεσαν νὰ ξαναγυρίσουν σ᾿ ἕνα ρημαγμένο, ἀλλὰ δικό τους, κομμάτι γῆς καὶ νὰ πιάσουν μονάχοι τους τὸ τσαπὶ καὶ τὸ ἀλέτρι, ὅσοι εἶχαν ἕνα κοπάδι γιδοπρόβατα ἢ στάθηκαν ἄξιοι νὰ στήσουν κάπου ἕνα μαγαζί, τὰ εἶχαν βολέψη, ὅσο ἔπερνε, ἔτσι ἀβοήθητοι ποὺ ἦταν ὅλοι τους. Αὐτοὶ ἦταν βέβαια οἱ πολλοί, μὰ ἔμεναν κι᾿ ἄλλοι, ποὺ δὲ μποροῦσαν νὰ κάμουν τὸ ἴδιο.

Δυναμικά, σωματικὰ ἀκμαῖα καὶ στὸν πόλεμο ψημένα στοιχεῖα κύτταζαν νὰ οἰκονομηθοῦν στὰ στρατιωτικὰ σώματα, κι᾿ ἀφοῦ κι᾿ αὐτὰ ἔπρεπε νὰ ζήσουν ἀπὸ τὸ κράτος, ὅταν ἀπελπίζονταν ἀπ᾿ αὐτό, ξεσηκώνονταν, ἔδερναν κι᾿ ἔπερναν σκλάβους τοὺς βουλευτές, μάζευαν τοὺς φόρους γιὰ λογαριασμό τους, ἅρπαζαν πλιάτσικα καὶ ὄχι σπάνια γίνονταν στὸ τέλος κανονικοὶ ληστές.

Καπεταναῖοι ἔσπευδαν νὰ τακτοποιηθοῦν, ζαπώνοντας ξένα χτήματα, καὶ πληρεξούσιοι τοῦ ἔθνους συζητοῦσαν παράκαιρα γιὰ τὴ διανομὴ τῶν γαιῶν, ποὺ ἄφησε φεύγοντας ὁ Τοῦρκος, προκαλώντας ἔτσι ὑποψίες γιὰ ἰδιοτέλεια.

Μὰ πιὸ ἄσχημα ἀπ᾿ ὅλους ἦταν ἐκεῖνοι, πού, μὴ ἔχοντας μήτε γῆ γιὰ νὰ τὴ δουλέψουν μήτε δύναμη γιὰ ν᾿ ἁρπάξουν, περίμεναν ν᾿ ἀξιοποιήσουν μέσα στὸ κράτος καμμιά τους γνώση, ποὺ ἡ ἀνύπαρκτη ἀκόμα κοινωνικὴ ὀργάνωση τῆς Ἑλλάδας δὲ μποροῦσε ν᾿ ἀπορροφήση. Ἦταν, ἂς ποῦμε, τὸ πνευματικὸ προλεταριᾶτο τῆς ἐποχῆς, μὲ τὶς διάφορες σκάλες του.

Ὄχι πὼς οἱ ἄνθρωποι, ποὺ ζητοῦσαν νὰ ὑπηρετήσουν τὸ νέο κράτος, ἦταν θεσιθῆρες, μὲ τὴν ἔννοια ποὺ δίνουμε σήμερα σ᾿ αὐτὴ τὴ λέξη. Τὸ κράτος αὐτό, ποὺ μόλις ἄρχισε νὰ ὑπάρχη, χρειάζονταν ὅλους ὅσοι μποροῦσαν νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ λειτουργία του. Ἀλλὰ δὲν ἀντιμετώπιζε ἀκόμα παρὰ μιὰ στοιχειωδέστατη ὀργάνωσή του, σύμφωνα καὶ μὲ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς, καὶ πρὸ πάντων δὲν εἶχε χρήματα γιὰ νὰ πληρώνη τοὺς μισθούς. Ἡ μόνιμη κρατικὴ φτώχεια τοῦ περασμέ-

νου αἰώνα, ποὺ κάποτε κατέληγε καὶ στὴν περικοπὴ τῶν μισθῶν τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων *διὰ τὴν ἐπικειμένην ἀνάγκην τοῦ κράτους*, ἔχει στὸ ἔτος 1832 τὴν ἡρωϊκή της ἀπαρχή: οἱ λίγοι ὑπάλληλοι, ποὺ εἶχαν διοριστῆ ἀπὸ τὴ μετακαποδιστριακὴ κυβέρνηση, σπάνια ἔπερναν τὸ μισθό τους. Ἡ διαφορά τους ἀπὸ τοὺς στρατιωτικοὺς ἦταν πὼς αὐτοὶ δὲ μποροῦσαν νὰ σηκώσουν ἐπανάσταση, ὅπως ἐκεῖνοι.

Γκρίνιες, ἀγωνία καὶ παράπονα τῶν ἀπλήρωτων ὑπαλλήλων βρίσκουμε ἄφθονα στὰ δημόσια ἔγγραφα τοῦ ἔτους αὐτοῦ, στὰ πρακτικὰ τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου καὶ σὲ ἀπομνημονεύματα διάσημων Ἑλλήνων τοῦ περασμένου αἰώνα, ποὺ ἦταν ὑπάλληλοι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη κι' ἁλατίζουν τὴν ἀφήγησή τους μὲ τὸ χιοῦμορ, ποὺ τοὺς ἐπέτρεπε πιὰ τὸ πέρασμα τοῦ καιροῦ.

Ἔτσι καὶ ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση τοῦ Ἰατρίδη, μ' ὅλο τὸ διορισμό του, δὲν ἐπρόκειτο ν' ἀλλάξη καὶ πολύ, ὁλόκληρη ἐκείνη τὴ χρονιά. Ἀλλὰ τὴν ὥρα αὐτὴ ποὺ γύριζε στὴν Αἴγινα, μικρὸς θριαμβευτής, δὲ μποροῦσε νὰ τὸ φαντασθῆ.

Θυμᾶται τώρα τὰ τέσσερα χρόνια, ποὺ πέρασε ἐκεῖ χωρὶς μόνιμη δουλειά, κι' ἀνατριχιάζει!.. Πῶς ἔζησε ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα; Οἱ ὀγδόντα φοίνικες ἀπὸ τὴν ἐργασία τῆς συλλογῆς τῶν ἀρχαίων δὲν ἦταν ταχτικοί. Ἡ θέση του ἦταν δεινὴ καὶ τὴν ἐκθέτει ὁ ἴδιος στὴν ἀναφορά του γιὰ τὸ λιθογραφεῖο τοῦ Καποδίστρια, ποὺ μνημονεύσαμε παραπάνω.

Γιατί, τί βρῆκε σὰν ἦρθε στὴν Ἑλλάδα στὰ 1828; Τὴν οἰκογενειακὴ περιουσία του ρημαγμένη, ἕναν ἀδερφὸ σκοτωμένο στὸ Μεσολόγγι καὶ τοὺς ἄλλους δικούς του ν' ἀγωνίζονται πῶς νὰ σταθοῦν στὰ πόδια τους, ὕστερα ἀπὸ τὸ κυνηγητὸ στὰ εὐρυτανικὰ βουνὰ καὶ τὴν προσφυγιὰ στὸν Κάλαμο, τὸ κοντινότερο ἀπὸ τὰ Ἰόνια νησιά, ποὺ εἶχε γίνη στὴν Ἐπανάσταση τὸ κοινὸ καταφύγιο τῶν οἰκογενειῶν τῆς δυτικῆς Ρούμελης...

«Ὅσον τὸ κατ' ἐμέ», καταλήγει στὴν ἀναφορά του ἐκείνη, «εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἐπερίμενα τρεῖς χρόνους νὰ ἴδω αὐτὸ τὸ λιθογραφεῖον εἰς ἐνέργειαν, πλὴν αἱ ἀλλεπάλληλοι φροντίδες τῆς Σεβαστῆς Κυβερνήσεως τὸ ἀνέβαλον ἕως τώρα. Καιόμενος λοιπὸν εἰς τὴν ἀνενέργειάν μου, ἀπελπισθεὶς ἐν ταὐτῷ καὶ ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς καὶ αὐταδέλφους μου, τοὺς ὁποίους ἔχασα εἰς αὐτὸν τὸν ἱερὸν ἀγῶνα, ἀπορῶν μᾶλλον καὶ διὰ τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαῖά μου, παρακαλῶ νὰ εὐαρεστηθῆτε νὰ ἐνεργήσετε κατὰ τὸ δίκαιον, ὅπου κρίνετε...»

Αὐτὰ τώρα πέρασαν πιά, συλλογίζονταν ὁ Ἰατρίδης. Καὶ ξανάρχισε νὰ σκέπτεται τὸ μουσεῖο καὶ τὶς ὑποχρεώσεις, ποὺ ἀναλάμβανε.

IV

Ὁ Ἰατρίδης παρέλαβε τὸ μουσεῖο ἀπὸ τὸ Λεόντιο Καμπάνη στὶς 10 Ἰουλίου 1832, ἡμερομηνία ποὺ ἔχουν τὰ ἀντίγραφα τῶν δυὸ καταλόγων, ποὺ ὑπῆρχαν στὸ ἀρχεῖο τῆς Γενικῆς Ἐφορίας Ἀρχαιοτήτων, ὅταν ὁ Καββαδίας ἔγραφε τὸ βιβλίο του καὶ τὰ καταχώρισε ὁλόκληρα στὸν πρόλογό του, βεβαιώνοντας πὼς οἱ κατάλογοι αὐτοὶ εἶναι τὰ πρωτόκολλα παράδοσης καὶ παραλαβῆς μεταξὺ Καμπάνη καὶ Ἰατρίδη. Ὁ Καββαδίας γράφει γιὰ τρία πρωτόκολλα, πραγματικὰ ὅμως εἶναι δυὸ κατάλογοι. Στὸν πρῶτο καταχωρίζονται τὰ ἀγάλματα καὶ τὰ ἀνάγλυφα καὶ στὸ δεύτερο ὅλα τὰ ἄλλα.

Ὁ πρῶτος κατάλογος περιέχει 354 ἀγάλματα, ἀνάγλυφα καὶ ἐπιγραφὲς καὶ εἶναι χωρισμένος σὲ τρία τμήματα. Καθένα τους ἔχει ἰδιαίτερο τίτλο καὶ τὴν ἴδια πάντοτε ἡμερομηνία, 10 Ἰουλίου 1832, καθὼς καὶ τὴν ἔνδειξη «ἀντίγραφον».

Τὸ πρῶτο τμῆμα τοῦ καταλόγου τῶν γλυπτῶν ἐπιγράφεται: «Καταγραφὴ τῶν ὅσων ἀναγλύφων καὶ μαρμάρων ἔρχονται εἰς τὸ Μουσεῖον ἐπὶ προεδρίας τοῦ Ἐκλαμπροτάτου Κυρ. Μουστοξύδη» καὶ περιέχει 231 κομμάτια. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ εἶναι εἰκοσιοχτώ, γιὰ τὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ὀνομαστικὰ ὁ Ἰατρίδης ὅτι τὰ ἔφερε στὸ μουσεῖο. Ἕνα μάλιστα ἀπὸ τὰ τελευταῖα, τὸ 197, δὲ βρέθηκε κατὰ τὴν παράδοση καὶ σημειώνεται ἡ ἔλλειψή του στὸ πρωτόκολλο.

Τὸ δεύτερο τμῆμα ἀναγράφει δέκα κομμάτια, τὰ 232 - 241, καὶ ἔχει τὸ χαρακτηριστικὸ τίτλο: «Καταγραφὴ τῶν ἀγαλμάτων καὶ ἀναγλύφων, ἅτινα ἦλθον ἐκ Σύρας κατὰ τὸν ἀπερασμένον Ἰανουάριον τοῦ 1830, ληφθέντων παρὰ τῶν θελόντων ἀπομακρύναι αὐτὰ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπικρατείας». Ποιοὶ νὰ ἦταν οἱ ἀρχαιοκάπηλοι;

Τὸ τρίτο τμῆμα, μὲ τὰ μάρμαρα 242 - 297, ἐπιγράφεται: «Κατάλογος τῶν ἀρχαιοτήτων, ἀποστελλομένων πρὸς τὴν ἐπιτροπὴν τῆς Οἰκονομίας διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 4486 ἐγγράφου» καὶ περιλαμβάνει ἀγάλματα καὶ ἀνάγλυφα, ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἀγορὲς καὶ δωρεὲς ἀπὸ διάφορα πρόσωπα. Ἕνας δεινὸς ἀρχαιοπώλης, ὁ ἀθηναῖος ***Γεώργιος Κύτερος***, φιγουράρει στοὺς καταλόγους τοῦ Καμπάνη μὲ ἑκατοντάδες ἀρχαῖα, ἰδίως ἀγγεῖα, ποὺ πούλησε τὴν περίοδο αὐτὴ στὸ μουσεῖο. Ἀνάμεσα στὰ ἀγάλματα τοῦ τμήματος αὐτοῦ βρίσκουμε καὶ τὴν περίφημη

῞Αρπυια τῆς Ρηνείας (ἀριθμὸς 1661 τοῦ καταλόγου τοῦ ᾿Αρχαιολογικοῦ Μουσείου ᾿Αθηνῶν), τὴν ὁποία νὰ πῶς περιγράφει ὁ κατάλογος τοῦ Καμπάνη: «῎Αγαλμα μαρμάρινον, ὕψος τριῶν ᾿Αγγλικῶν ποδῶν, παρασταῖνον δαιμόνιον γυναικὸς ἀπὸ ἐλεφαντίασιν πασχούσης.» ῾Η ἐκδοχὴ τῆς ἐλεφαντίασης, ποὺ πρέπει ἴσως νὰ τὴν ἀποδώσουμε στὸ Μουστοξύδη, ὁ ὁποῖος καθοδηγοῦσε τὸν Καμπάνη τί νὰ γράφη στοὺς καταλόγους του, ἀβάσιμη βέβαια, γιατὶ τὰ ποδόχερα τοῦ τέρατος εἶναι ἁπλῶς ἀνεπεξέργαστα, βρῆκε ἀπήχηση καὶ σὲ ἄρθρα ξένων ἀρχαιολόγων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης [21].

Στὰ παραπάνω ἀγάλματα, ἤδη καταχωρημένα στοὺς καταλόγους ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Μουστοξύδη, πρόσθεσαν κατὰ τὴν παράδοση καὶ τὰ 298 - 354, μὲ τὴ σημείωση: «προστίθενται καὶ τὰ κάτωθεν, ὡς μὴ σημειωμένα εἰς τὸ κατάστιχον τοῦ Κ. ᾿Αρχιμανδρίτου Καμπάνη». ᾿Απ᾿ αὐτά, τὸ 303, μὲ τὴν περιγραφή: «῞Ιππος θλασμένος εἰς δύο κατὰ κάθετον, Αἰγίνης», εἶναι ἡ ἐπιτύμβια πλάκα, ποὺ βρέθηκε στὸ γήπεδο τῆς Καραντίνας, ὅπως γράψαμε παραπάνω.

῾Ο δεύτερος κατάλογος ἔχει τὸν τίτλο: «Καταγραφὴ τῶν ὅσων ἐκτὸς βιβλίων καὶ ἀναγλύφων ἔρχονται εἰς τὸ ᾿Ορφανοτροφεῖον ἐπὶ προεδρίας τοῦ ᾿Εκλαμπροτάτου Προέδρου Κ. Μουστοξύδη» καὶ περιλαμβάνει τὰ ἀγγεῖα, εἰδώλια, λυχνάρια, νομίσματα, δαχτυλιδόπετρες κλπ., καθὼς καὶ διάφορα ἀντικείμενα ὄχι ἀρχαιολογικά, ὅπως ἐκκλησιαστικὲς καὶ ἄλλες εἰκόνες, σταυρούς, εὐαγγέλια, ἄλλα ἐκκλησιαστικὰ κειμήλια, ἄμφια κλπ.

V

῾Ο ᾿Ιατρίδης, ἐγκαθιδρυμένος τώρα στὸ μουσεῖο μὲ τὴν ἐπίσημη ἰδιότητά του, αἰσθανόταν, σὰν καλλιτέχνης, εὐτυχὴς ποὺ μποροῦσε νὰ κινῆται ἀνάμεσα στοὺς θησαυρούς του, νὰ μελετάη τὰ γλυπτὰ καὶ νὰ διδάσκεται ἀπ᾿ αὐτά, ἀναλύοντας τὰ τεχνικά τους στοιχεῖα κι᾿ ἐμβαθύνοντας στὰ αἰσθητικὰ μυστικὰ τῆς ἀρχαίας τέχνης. Μήπως δὲν ἤξερε πῶς ἡ διδασκαλία τῆς ζωγραφικῆς ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἀντιγραφὴ ἀγαλμάτων καὶ ἀναγλύφων; Δὲν εἶχε μάθη, στὴν Εὐρώπη ποὺ ἦταν, πῶς ἡ εὐρωπαϊκὴ τέχνη ἀνακάλυψε τοὺς πραγματικοὺς κανόνες τοῦ σχεδίου μόνον ὅταν ἄρχισε νὰ σπουδάζη καὶ ν᾿ ἀντιγράφη, σὲ ἰταλικὸ ἔδαφος, τὰ ἀρχαῖα γλυπτικὰ ἔργα; Καὶ νὰ ποὺ ἡ τύχη τὄφερε σήμερα νὰ περιφέρεται ὁ ἴδιος ὅλη μέρα ἀνάμεσα σὲ τέτοια ἔργα, νὰ εἶναι, κατὰ ἕνα τρόπο, ὁ κύριός τους, ἐλεύθερος ν᾿ ἀσχολῆται μ᾿ αὐτὰ ὅσον καιρὸ καὶ

μὲ ὅποιον τρόπο ἤθελε.

Μιὰ ἀκατανίκητη ἐπιθυμία τὸν ἔσπρωχνε ν᾿ ἀρχίση νὰ ζωγραφίζη τὰ ἀρχαῖα αὐτὰ μοντέλα, ποὺ εἶχε στὴ διάθεσή του. Τὰ ἀγάλματα τῆς συλλογῆς δὲν ἦταν, ὅπως ξέρουμε, πολλά, ἀλλὰ τὰ ἀνάγλυφα ἦταν πλῆθος καὶ μερικὰ ἀπ᾿ αὐτὰ πολὺ καλῆς τέχνης. Τὸ ἀπαιτούμενο ὑλικὸ γιὰ τὰ σχέδιά του δὲν ἔλειπε. Τὸ συνηθισμένο χαρτὶ γραφῆς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦταν ἰδιαίτερα κατάλληλο γιὰ τὴν ἰχνογραφία, κι᾿ ἀπὸ μολύβια, πέννες καὶ σινικὴ μελάνη εὕρισκε, φαίνεται, ὁ ᾿Ιατρίδης ὅ,τι τοῦ χρειάζονταν.

Καὶ γιὰ νὰ συμπληρώση τὸν τεχνικό του ἐξοπλισμό, ἔβαλε καὶ τοῦ σκάρωσαν ἕνα ἀναλόγιο.

Μὰ κάθε φορὰ ποὺ ἑτοιμάζονταν νὰ στρώση ἀπάνω του τὸ χαρτὶ καὶ ν᾿ ἀρχίση τὴν εὐχάριστη ἐργασία, μιὰ τυραννικὴ σκέψη τὸν ἀντίσκοφτε. Δὲν εἶχε πρὶν ἀπ᾿ αὐτὸ ἄλλα πράγματα νὰ κάμη; Δὲν ἔρχονταν πρὶν ἀπ᾿ ὅλα τὰ καθήκοντά του σὰν ἐπιστάτη τοῦ μουσείου;

῏Ω, ἔτσι ἦταν βέβαια! Κι᾿ ὁ νοῦς του πήγαινε τότε ξανὰ στὸ κείμενο τοῦ διορισμοῦ του, πού, μὲ τὸ νὰ τὸ διαβάζη καὶ νὰ τὸ σκέπτεται ἀδιάκοπα, τὸ εἶχε μάθη ἀπ᾿ ἔξω.

Δυὸ πράγματα ζητοῦσε ἀπ᾿ αὐτὸν τὸ διάταγμα ἐκεῖνο: νὰ τοποθετήση τὰ ἀρχαῖα τοῦ μουσείου ***κατὰ τὸν προσφορώτερον καὶ τακτικώτερον τρόπον*** καὶ νὰ ὑποβάλη στὴ Γραμματεία τὸν κατάλογό τους.

᾿Αλλὰ τὸ διάταγμα δὲν ἐννοοῦσε βέβαια μιὰ κοινὴ τοποθέτηση κατὰ εἶδος, ἁπλῶς ἐξωτερικὰ εὐχάριστη στὸ θεατή, ὅπως μιὰ νοικοκυρὰ κρεμάει στὴ σάλα της τὶς εἰκόνες, ἀλλὰ τοποθέτηση σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαιολογικὴ τάξη, δηλαδὴ σὲ μιὰ σειρά, ποὺ ν᾿ ἀνταποκρίνεται τουλάχιστον στὶς ἐποχὲς τῆς ἀρχαίας τέχνης, στὶς ὁποῖες ἀνῆκαν τὰ ἀρχαῖα. Αὐτὸ τὸ καταλάβαινε καλὰ ὁ ᾿Ιατρίδης. Πρέπει ἄλλωστε νὰ ὑποθέσουμε πὼς ἡ Γραμματεία δὲν παρέλειψε νὰ τοῦ δώση καὶ προφορικὲς ὁδηγίες, ποὺ τὸ πνεῦμα τους τὸ βρίσκουμε στὸ ἔγγραφο 125, μὲ τὸ ὁποῖο πρότεινε στὴν κυβέρνηση τὸ διορισμό του. Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ καταδίκαζε τὸν Καμπάνη σὰν ξένο πρὸς τὴν ἀρχαιολογία κι᾿ ἀφιλόκαλο, ἀκριβῶς γιατὶ δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ κατατάξη ἀρχαιολογικὰ τὰ ἀρχαῖα τοῦ μουσείου καὶ ***τὰ συνέχεε ἀδιακρίτως, καὶ οὕτω τὰ φέροντα διαφόρου ὕλης, διαφόρων ἐποχῶν καὶ διαφόρων σχολείων τὴν φυσιογνωμίαν ἔργα παρίστανον εἰς τὸν εἰδήμονα θεατὴν ὄχι σειρὰν ἔντεχνον, ἀλλὰ σωρὸν ἐρειπίων.***

Μὰ κι᾿ ἂν τέτοια τοποθέτηση δὲν ἦταν δυνατὴ ἀπὸ ἔλλειψη χώρου καὶ μποροῦσε ὁ ᾿Ιατρίδης νὰ δικαιολογηθῆ γιὰ τὴν ἀπραγματο-

ποίητη αὐτὴ ἀξίωση, ὅπως καὶ τὄκαμε, καθὼς θὰ ἰδοῦμε, ὑπῆρχε ἡ ἄλλη παράγραφος, ποὺ τὸν ὑποχρέωνε νὰ ὑποβάλη στὴ Γραμματεία τὸν κατάλογο τῶν ἀρχαίων. Ὁ κατάλογος ὅμως αὐτὸς δὲ μποροῦσε νὰ εἶναι ἀντίγραφο ἀπὸ τὰ κατάστιχα τοῦ Καμπάνη, ἀλλὰ ἔπρεπε νὰ ἔχη τὴν ἀρχαιολογικὴ κατάταξη, ποὺ δὲν εἶχαν ἐκεῖνα, καὶ μάλιστα νὰ συνοδεύεται μὲ ἀρχαιολογικὲς ἐπιστημονικὲς παρατηρήσεις. Μὲ ***σημειώσεις ὅσον τὸ δυνατὸν ἐξηγητικὰς καὶ ἀναγκαίας παρατηρήσεις καὶ εἰκασίας εὐστόχους***, ὅπως ἔλεγε τὸ διάταγμα...

Ὁ Ἰατρίδης προσπάθησε στὴν ἀρχὴ νὰ καταστρώση στὸ μυαλό του ἕνα σχέδιο ἔκθεσης, ἀλλὰ δὲν ἄργησε νὰ πεισθῆ, πόσο οἱ γνώσεις του ἦταν μικρὲς γι' αὐτὴ τὴ δουλειά. Ἡ ἀρχαία ἱστορία δὲν ἦταν γι' αὐτὸν παρὰ μιὰ σειρὰ ἀπὸ πολιτικὰ γεγονότα καὶ πολεμικὰ ἐπεισόδια, ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο κοινωνικὸ βίο δὲν ἤξερε σχεδὸν τίποτα. Κι' ἂν πίστεψε γιὰ μιὰ στιγμὴ πὼς ἦταν δυνατότερος στὴ μυθολογία, ὅμως κάθε φορὰ ποὺ ζητοῦσε νὰ συσχετίση τὰ γλυπτὰ τοῦ μουσείου μὲ μυθολογικὰ ὄντα ἢ ἄλλα πλάσματα τῆς ἀρχαίας φαντασίας, ἀμφιβολίες ξεπηδοῦσαν στὸ πνεῦμα του ἀπὸ κάθε μεριὰ κι' ἐμπόδιζαν τὰ συμπεράσματά του. Τὶς ἐπιγραφὲς δὲ μποροῦσε νὰ τὶς διαβάση, ἔτσι ποὺ ἦταν, οἱ περισσότερες, φθαρμένες καὶ χρειάζονταν πάντα κάποια συμπλήρωση. Καὶ τέλος, τὶς σχολὲς τῆς ἀρχαίας γλυπτικῆς καὶ πλαστικῆς τὶς ἀγνοοῦσε ὁλότελα, οἱ γνώσεις του περιορίζονταν σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο σὲ μερικὲς χονδρικὲς χρονικὲς διαιρέσεις καὶ σὲ λίγα ἔνδοξα ὀνόματα. Γρήγορα λοιπὸν βεβαιώθηκε πὼς κάθε προσπάθειά του νὰ συνταιριάση τὶς αἰσθητικὲς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα τοῦ μουσείου μὲ ἱστορικὲς πραγματικότητες ἦταν ἀνώφελη, καὶ πὼς δὲν ἔκανε τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ βυθίζεται ὅλο καὶ πιὸ βαθειὰ στὸ ἀδιέξοδο.

Ἔβλεπε τώρα τί ξεχωριστὴ ἐπιστήμη εἶναι ἡ ἀρχαιολογία καὶ πόσο ἀποκλείει τοὺς αὐτοσχεδιασμούς. Καὶ σκέπτονταν τὸ Μουστοξύδη καὶ τὶς συζητήσεις, ποὺ ἄνοιγε ὁ κερκυραῖος κάθε φορά, ποὺ νέες ἀρχαιότητες ἔμπαιναν στὸ μουσεῖο. Αὐτὸς μάλιστα! Εἶχε τὸν τρόπο νὰ ἐξηγῆ τὰ ἀρχαῖα, νὰ κάνη ὑποθέσεις, νὰ διαβάζη τὶς ἐπιγραφές. Κι' ἐνῶ συλλογίζονταν αὐτά, ξεφύλλιζε τὰ τεύχη τῆς ***Αἰγιναίας***, ποὺ τὰ εἶχε πάντα ἀπάνω στὸ τραπέζι του, ξαναδιάβαζε τὰ ἄρθρα τοῦ Μουστοξύδη καὶ λυπόταν γιατὶ δὲν ἐπωφελήθηκε ὅσο ἔπρεπε ἀπὸ τὴν παρουσία του. Πίστευε, πώς, ἂν εἶχε τὴν πρόνοια καὶ τὸ θάρρος νὰ τόν ρωτάη, κάτι θἄπερνε στὸ τέλος ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογική του σοφία...

Μήπως ὅμως μποροῦσε νὰ μάθη τώρα κάτι, ἔτσι στὰ γρήγορα, διαβάζοντας κανένα κατάλληλο βιβλίο; Εἶχε ἀκούση γιὰ διάφορα ἀρχαιολογικὰ συγγράμματα, ποὺ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶχαν μεγάλη φήμη, κι' ἴσως νὰ εἶχε ἰδῆ κάπου καὶ μερικά. Τότε ἄρχισε νὰ ψάχνη στὴ βιβλιοθήκη, ἀλλὰ δὲ βρῆκε κανένα ἀπ' αὐτά.

Ὡστόσο, ὑπῆρχαν τότε ἐκεῖ δυὸ τεράστια ἔργα ἀπὸ τριάντα τόσους χοντροὺς τόμους σὲ μεγάλο σχῆμα, ποὺ ἔπιαναν ἕνα ὁλόκληρο ράφι. Ἦταν ὁ ***Θησαυρὸς τῶν Ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων*** τοῦ Ἰακώβου Γρονοβίου καὶ ὁ ***Θησαυρὸς τῶν Ρωμαϊκῶν ἀρχαιοτήτων*** τοῦ Ἰωάν. Γραιβίου μὲ τὸ πολύτομο ***Συμπληρωμά*** τους τοῦ Ἰωάν. Πολενίου. Δυὸ χρόνια πρίν, ὁ Ἀντώνιος Παπαδόπουλος, ἕνας πλούσιος βενετσιᾶνος κερκυραϊκῆς καταγωγῆς, λόγιος καὶ ποιητής, ἰδιοκτήτης τοῦ τυπογραφείου *Il Gondoliere*, τὰ εἶχε στείλη ἀπὸ τὴ Βενετία δῶρο στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, κατὰ προτροπὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Μουστοξύδη [22]. Ὁ Ἰατρίδης εἶχε ἀκούση τὸν τελευταῖο νὰ λέη πὼς τὰ ἔργα αὐτὰ ἦταν ἕνας ὠκεανός, μέσα στὸν ὁποῖο ὁ φιλόλογος, ὁ ἀρχαιολόγος, ὁ γραμματικός, ὁ καλλιτέχνης μποροῦσε νὰ βρῆ ὅ,τι ἤθελε. Ἀλλὰ τὰ βιβλία ἦταν σὲ λατινικὴ γλῶσσα. Γιὰ μιὰ στιγμή, στὴ δεινὴ θέση ποὺ βρίσκονταν, φαντάστηκε πὼς τὰ γαλλικά του θὰ τὸν βοηθοῦσαν νὰ τὰ διαβάση. Πῆρε στὴν τύχη ἕναν τόμο κι' ἄρχισε νὰ συλλαβίζη, ἀλλὰ φυσικὰ δὲν καταλάβαινε τίποτα. Καὶ τότε πιὰ ἀπελπίστηκε ὁριστικὰ πὼς θὰ κατάφερνε ποτὲ νὰ γράψη ὅ,τι ἀπαιτοῦσε ἀπ' αὐτὸν ἡ προϊσταμένη του ἀρχή.

Δὲν ἦταν προφήτης γιὰ νὰ μαντέψη, πὼς οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι, ποὺ ζητοῦσαν ἀπ' αὐτὸν σήμερα ἀρχαιολογικὲς ἐξηγήσεις καὶ «εἰκασίας εὐστόχους», πέντε χρόνια ἀργότερα, ὅταν θἄβγαζαν τὴν ***Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα***, θὰ ὁμολογοῦσαν καθαρὰ καὶ ξάστερα πὼς εἶχαν κι' αὐτοὶ τὶς ἴδιες δυσκολίες, γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους μάλιστα, καὶ γι' αὐτὸ περιόριζαν τὸ πρόγραμμά τους καὶ τὴ φιλοδοξία τους στὸ νὰ δημοσιεύουν ἁπλῶς πιστὰ ξεσηκωμένες τὶς ἐπιγραφές, καί, ὅσο γιὰ ἐπιστημονικὲς παρατηρήσεις καὶ εἰκασίες, νὰ κάνουν καὶ καμμιὰ τέτοια, «ἐκτάκτως καὶ τυχαίως, ὁσάκις τοιαῦται συμπίπτουσι πρόχειροι * !»

Στὴν ἀπόγνωσή του — ἀπόγνωση πραγματική, γιατὶ περίμενε ἀργὰ ἢ γρήγορα ὄχι ἁπλῶς τὶς παρατηρήσεις τῆς Γραμματείας γιὰ τὴν ἀδράνειά του, ἀλλὰ τὴν παύση του — τοῦ ἦρθε μιὰ ἰδέα:

Τί θἄλεγε τάχα ἡ Γραμματεία, ἄν, ἀντὶ ἀρχαιολογικὸ κατάλογο ποὺ ζητοῦσε αὐτή, τῆς παρουσίαζε πιστὰ ἀπεικονίσματα τῶν ἀρχαίων τοῦ μουσείου; Δὲ θὰ ἦταν καλλίτερα; Δὲ θὰ μποροῦσε ἡ Γραμματεία,

* Βλ. πέμπτο κεφάλαιο, XI.

ἀφοῦ θὰ τὰ εἶχε μπροστά της ζωγραφισμένα, νὰ τὰ μελετήσῃ ἡ ἴδια μὲ τοὺς σοφούς της, καὶ πρῶτος ἀπ' ὅλους ὁ ἴδιος ὁ Ρίζος, ποὺ εἶχε τὴ φήμη σοφοῦ ἀνθρώπου, ἀφοῦ εἶχε κάμη καὶ καθηγητὴς στὴν Ἑλβετία; Νὰ κρίνῃ αὐτὴ τί παρίστανε τὸ καθένα καὶ νὰ τὰ κατατάξῃ κατὰ ἐποχές, κατὰ σχολὲς ἢ ὅπως ἀλλοιῶς ἤθελε; Κοντολογῆς, δὲ θὰ ἦταν αὐτὸ σπουδαιότερη προσφορὰ στὴ Γραμματεία ἀπὸ μιὰ δική του ἀρχαιολογικὴ ἔκθεση, ποὺ ἔτσι κι' ἔτσι δὲ μποροῦσε νὰ ἔχῃ ἐπιστημονικὸ κῦρος;

Ὁ Ἰατρίδης δὲν εἶχε στὴν Αἴγινα κανένα τόσο στενὸ φίλο, ὥστε νὰ τοῦ ἐμπιστευθῇ τὸ πρόβλημά του καὶ νὰ τοῦ ζητήσῃ συμβουλή. Ἔπρεπε ν' ἀποφασίσῃ μόνος του. Στὸ τέλος, ἡ σκέψη ὅτι τὸ νὰ προσφέρῃ κανεὶς ἐκεῖνο ποὺ πραγματικὰ μπορεῖ, εἶναι, ἂν ὄχι τίποτ' ἄλλο, τουλάχιστον μιὰ ἔντιμη πράξη, ἐπεκράτησε καὶ τοὔδειξε τὴ λύση ποὺ θ' ἀκολουθοῦσε.

Ναί, θὰ ζωγράφιζε τὰ ἀρχαῖα! Ἦταν ὁ μόνος τρόπος νὰ κάμῃ κάτι γιὰ τὴν ὑπηρεσία του καὶ τόσο τὸ καλλίτερο ἄν, παράλληλα, ἱκανοποιοῦσε κι' αὐτὸς τὴν ἐπιθυμία του γιὰ καλλιτεχνικὴ ἐργασία.

Ἔτσι, τακτοποιημένος μὲ τὴ συνείδησή του, στρώθηκε στὴ δουλειά. Δὲν ἤθελε ὅμως νὰ πληροφορήσῃ ἀπὸ τώρα τὴ Γραμματεία γιὰ τὸ τί θὰ ἔκανε. Αὐτὸ θὰ γίνονταν ἀργότερα, ὅταν θὰ τελείωναν τὰ ἰχνογραφήματά του καὶ θὰ μποροῦσε νὰ τὰ στείλῃ στὸ Ναύπλιο. Γιὰ τὴν ὥρα, στὴν πρώτη ἀναφορά, ποὺ ἔστειλε στὴ Γραμματεία, ἔγραψε ἀόριστα πῶς καταγίνεται νὰ κάμῃ τὸν κατάλογο τῶν ἀρχαίων.

VI

Δὲν εἶχε ἀκόμα καλὰ καλὰ χαθῆ στὸν ὁρίζοντα τὸ καράβι, ποὺ πήγαινε τὸ Μουστοξύδη πίσω στὴν πατρίδα του, κι' ἡ ἐναντίον του καταφορὰ ὅλων ἐκείνων, στὴν Αἴγινα, ποὺ δὲν ὑπόφερναν τὴν προηγούμενη λαμπρὴ προβολή του καὶ τὴν παντοδυναμία του καὶ ταυτόχρονα δὲν τὸν ἀναγνώριζαν, ἐπειδὴ ἦταν ἑτερόχθονας καὶ δὲν εἶχε πάρῃ μέρος καὶ στὸν Ἀγῶνα, ξέσπασε μὲ λύσσα. Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Δεσύλλα τοὺς χρησίμευσε γιὰ τὴν πρώτη ἐπιθετική τους κρούση. Κατὰ σύμπτωση ὅμως, ὅλοι αὐτοὶ ζητοῦσαν καὶ νὰ διαδεχθοῦν τὸ Μουστοξύδη σὲ κάποια ἀπὸ τὶς πέντε θέσεις του.

Ὁ ὀγδονταπεντάρης ἱεροδιάκονος Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, πού, ὅπως ξέρουμε, ἦταν μέλος τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Ὀρφανοτροφείου ἀπὸ τότε ποὺ πρωτοσυστήθηκε, μὲ πρόεδρο τὸ Βιάρο Καποδίστρια, πολυγραμματισμένος δάσκαλος τοῦ Γένους, ἄνθρωπος ποὺ εἶχε δουλέψῃ στὴν Ἐπανάσταση, τίμιος κι' ἀφιλόκερδος, μὰ φιλοκατήγορος, ἐριστικὸς καὶ γλῶσσα φαρμακερή, ἔδωκε στὸ Δεσύλλα δυὸ ἀναφορὲς γιὰ τὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπή. Ἡ μία, μὲ ἡμερομηνία 12 Ἀπριλίου, εἶναι ἀφιερωμένη ὁλόκληρη στὸν πρώην πρόεδρό του καὶ στὸ Λεόντιο Καμπάνη, ποὺ ἦταν ὡστόσο ἀκόμα συνάδελφός του στὴν ἐπιτροπή.

«Μὲ ἀνέκφραστον εὐχαρίστησιν», γράφει, «εἶδον, Σεβαστοὶ Κύριοι, τὸν κύριον Δεσύλλαν ἀπεσταλμένον παρ' ὑμῶν διὰ νὰ ἐρευνήσῃ τὴν κατάστασιν τῶν ἐνταῦθα ἐθνικῶν καταστημάτων καὶ ἐξασφαλίσῃ ὁπωσοῦν τὸ ἐν τούτοις εὑρισκόμενον ὑλικὸν καὶ νὰ πληροφορήσῃ περὶ πάντων τὴν Σεβαστὴν Κυβέρνησιν, διὰ νὰ λάβῃ ἐν καιρῷ τὰ ἀναγκαῖα περὶ τούτων μέτρα.

»Χάρις τῷ ἁγίῳ Θεῷ, καταπαύσαντι τὴν φρικτὴν ζάλην καὶ τρικυμίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐβασανιζόμεθα ***ἤδη τρία σχεδὸν ἔτη***, καὶ μάλιστα μετὰ τὴν ἄφιξιν καὶ προεδρικὴν καὶ ἐφορικὴν διαχείρισιν τοῦ καλοῦ Μουστοξύδου, ὅστις, ἀντὶ νὰ συνάπτῃ, ὡς ἀπήτει τὸ χρέος του, τὰ διάφορα μέλη, τὰ ὑπουργοῦντα εἰς τὰ ἐθνικὰ καταστήματα, διὰ νὰ ἐκτελῶσιν ὁμοφώνως τὰ καθήκοντά των, τὰ διέσχιζε, τὰ κατέσταινεν ἐχθροὺς ἐπιβούλους καὶ κατασκόπους ἀλλήλων, θεραπεύων μὲν καὶ ἐγκολπούμενος τοὺς συντρέχοντας αὐτῷ εἰς τοὺς καταχθονίους σκοπούς του, κατατρέχων δὲ τοὺς τολμῶντας ἀπὸ πατριωτισμόν τους ν' ἀντιβαίνωσιν ὁπωσοῦν εἰς τὰ θελήματά του. Ἀντὶ νὰ ἐνασχολῆται εἰς τὸ ἔργον, τοῦ ὁποίου ἐνεπιστεύθη τὴν διαχείρισιν καὶ διὰ τοῦ ὁποίου ἠμποροῦσε νὰ φανῇ ὠφέλιμος ὁπωσοῦν εἰς τὴν δεξαμένην ἀνοικταῖς ἀγκάλαις καὶ τρέφουσαν αὐτὸν δαψιλῶς καὶ μεγαλοπρεπῶς Ἑλλάδα, κατέστη σμπίρος βενετικὸς καὶ ἀπαραίτητος ***τζάφος***[23], κατασπαράττων αὐτὴν μὲ τὰς ῥαδιουργίας του καὶ καταδιώκων ποικιλοτρόπως καὶ ἐξορίζων τοὺς εἰλικρινεῖς καὶ φιλοπάτριδας καὶ πολὺ καλλιτέρους καὶ ὠφελιμωτέρους ἴσως ἑαυτοῦ εἰς τὴν πατρίδα πολίτας. Ἀλλὰ χάρις τῷ κρείττονι, ἐπιθέντι τέλος εἰς τὰς πρὸς τὴν πατρίδα ὕβρεις του, ἄξιον τῆς ἀσελγείας του καὶ πρέπον τῇ καταχθονίῳ αὐτοῦ προαιρέσει! Ἀπόκειται δὲ ὑμῖν, Σεβαστοὶ Κύριοι, νὰ ἐπιθέσητε ἤδη μάλαγμα εἰς τὰς πολυχρονίους καὶ θανασίμους ταύτας πληγάς, λαβόντες τοῦ λοιποῦ μέτρα ἀνάλογα καὶ προσφυῆ εἰς τὴν θεραπείαν τοῦ κακοῦ καὶ μεταρρύθμισιν τῆς διαχειρίσεως τοῦ ἐθνικοῦ καταστήματος.»

Σημειώνει ἔπειτα ὅτι ἔδωκε στὸ Δεσύλλα τοὺς λογαριασμοὺς τῆς

δικῆς του οἰκονομικῆς διαχείρισης τοῦ Ὀρφανοτροφείου καὶ συνεχίζει:

«Τοὺς δὲ καταλόγους τῶν εὑρισκομένων ἐν τῷ Μουσείῳ καὶ τῶν βιβλίων, πόσα καὶ πόθεν εἰσῆλθον εἰς τὸ κατάστημα, πόσα καὶ πῶς ἐξῆλθον, πόσα σώζονται, πόσα ἐπωλήθησαν καὶ πόσα χρήματα συνήχθησαν ἐκ τῆς πωλήσεως καὶ ποῦ ἐδόθησαν, τούτων ἁπάντων ὀφείλει νὰ δώσῃ λόγον ὁ ἀρχιμανδρίτης κύριος Λεόντιος Καμπάνης, ὁ φαβορίτος τοῦ κυρίου Μουστοξύδου, τὸν ὁποῖον μετεχειρίζετο ὄργανον εἰς ταῦτα ὅλα καὶ εἰς τοῦ ὁποίου τὴν διαχείρισιν ἦσαν ὅλα, περὶ τῶν ὁποίων ἐγὼ δὲν ἔχω καμμίαν εἴδησιν, ἐπειδή, καλῶς ποιοῦντες, δὲν ἠθέλησαν νὰ μὲ ἀνακατώσουν εἰς αὐτὰ τελείως. Μολονότι μανθάνω ὅτι ὁ κύριος Μουστοξύδης λέγει πρὸς τὸν κύριον Δεσύλλαν ὅτι ὅλα ἐνηργοῦντο διὰ τῆς ἐπὶ τοῦ Ὀρφανοτροφείου ἐπιτροπῆς, τῆς ὁποίας ἤμην κακῇ τύχῃ μέλος καὶ ἐγώ, καὶ αὐτὸς εἶναι ἀμέτοχος τῆς τούτων διαχειρίσεως, πληροφορῶ ὅμως ἐν βάρει συνειδήσεως τὴν Σ. Κυβέρνησιν ὅτι ἡ ἐπὶ τοῦ Ὀρφανοτροφείου λεγομένη αὕτη ἐπιτροπὴ ἦτο καὶ εἶναι ὄνομα μόνον χωρὶς πράγματος, ἐπειδὴ τὰ περὶ τῆς διαχειρίσεως τῶν προσεχῶς εἰρημένων (sic) συμβούλια καὶ αἱ ἀποφάσεις ἐγίνοντο μεταξὺ τοῦ Προέδρου καὶ τοῦ Λ. Καμπάνη, πότε μὲν ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Προέδρου, πότε δὲ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ ἢ ἐν τῷ οἰκήματι τοῦ Καμπάνη, εἰς τὰ ὁποῖα ἐγὼ ἤμην ἀπρόσδεκτος, καθὼς θέλει πληροφορηθῇ ἡ Σ. Κυβέρνησις, ἂν θελήσῃ νὰ ἐξετάσῃ καὶ εὕρῃ τὴν ἀλήθειαν.

»Ἀλλὰ Σύ, ἠμπορεῖ νὰ μὲ ἐρωτήσῃ τις, μέλος ὢν τοῦ καταστήματος, δὲν ἔκαμες καθόλου παρατήρησιν εἰς ταῦτα;

»Ἔκαμα, Σεβαστοὶ Κύριοι, πολλὰς καὶ μὲ κίνδυνον τῆς τιμῆς μου ὡμίλησα πολλάκις κατ' αὐτῶν τῶν καταχρήσεων παρρησίᾳ καὶ διὰ τοῦτο ἤμην μισητὸς παρά τε τῷ Προέδρῳ καὶ τῷ Λεοντίῳ Καμπάνῃ καὶ παρὰ τοῖς ἐπιστάταις τοῦ καταστήματος, ὅσοι ἦσαν ὁμόφρονες τοῦ εἰρημένου, καὶ ἔμελλον ὅσονούπω νὰ ἀπολαύσω τὰ ἐπίχειρα τῆς αὐθαδείας μου, ἂν δὲν ἐπρολάμβανεν ἡ θεία Δίκη. Ἀλλὰ κήδεται ὁ Θεὸς τῶν ἀθώων, ᾄς ἔχῃ δόξαν! Τώρα δὲ ὅτε ἔλαμψεν ἡ ἐλευθερία, κατηργήθη ὁ δόλος καὶ ἔπαυσεν ἡ κακεντρέχεια, ὀφείλει κάθε ἀγαθὸς πολίτης νὰ εἰδοποιήσῃ τὴν Σ. Κυβέρνησιν εἰς ὅ,τι εἰξεύρει, διὰ νὰ ληφθῶσι μέτρα ἀναγκαῖα εἰς τὴν τῶν πραγμάτων ἐπανόρθωσιν.

»Ὀφείλω λοιπὸν καὶ ἐγὼ νὰ εἰδοποιήσω τὴν Σ. Κυβέρνησιν ὅτι εἰς τὰ βιβλία ἔγινε κατάχρησις καὶ κλοπὴ μεγίστη, ὄχι ἀπὸ τὸν Πρόεδρον, ἀλλὰ διὰ τὴν ἀνοησίαν τοῦ Προέδρου ἀπὸ τὸν φαβορίτον του Καμπάνην καὶ ἀπό τινα κνώδαλα, τὰ ὁποῖα μετεχειρίζετο ὑπηρέτας ὁ

Καμπάνης. Πόση δὲ καὶ ὁποία ἡ κλοπή, εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀνακαλυφθῇ, ἐπειδὴ κατάλογοι τῶν εἰσελθόντων βιβλίων δὲν εὑρίσκονται ἐδῶ (ἴσως ὅμως εὑρίσκονται εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Γραμματείας τῆς Παιδείας). Τῶν δὲ ἐξελθόντων, ποῦ καὶ πῶς ἐδόθησαν, ὀφείλει νὰ δώσῃ λόγον ὁ ἀρχιμανδρίτης κύριος Λ. Καμπάνης, διὰ χειρὸς τοῦ ὁποίου ἐδόθησαν, ἐχαρίσθησαν καὶ ἐπωλήθησαν, χωρὶς ἐγὼ νὰ ἔχω τὴν παραμικρὰν εἴδησιν. Μόνον τὰ βιβλία τοῦ Κομητᾶ κατέγραψα καὶ φυλάττω τοῦ καταλόγου ἀντίγραφον, τὸ ὁποῖον ἴσως χρησιμεύσῃ ἐν καιρῷ ἀκριβοῦς ἐξετάσεως.

»Εἰς δὲ τὰ τοῦ Μουσείου ἀγγεῖα καὶ ἀγάλματα, ὅσα εἰσῆλθον εἰς τὸ κατάστημα, παρατηρῶ ὅτι κλοπὴ δὲν ἐγένετο, ἐκτὸς δύο ἢ τριῶν, τὰ ὁποῖα τὰ φανερώνει ὁ κύριος Πρόεδρος εἰς τὴν ἔκθεσίν του[24].»

Ἔπειτα ὁ Κωνσταντᾶς ἐκφράζει τὴν ἀπογοήτευσή του γιὰ τὴν κακὴ λειτουργία τῶν σχολείων, καυτηριάζει τὸ «τζαρλατάνον» Ἰ. Κοκκώνη, τὸν ὀργανωτὴ τοῦ ἀλληλοδιδακτικοῦ τοῦ Ὀρφανοτροφείου, καθὼς καὶ ἕνα δάσκαλο τοῦ Προκαταρκτικοῦ (ἐννοεῖ τὸν Καλλίνικο Καμπάνη), ποὺ «εἶναι ἀμαθέστατος καὶ ἀπολαμβάνει μισθὸν καὶ εὔνοιαν τῶν ἀρχῶν μόνον διότι εἶναι Ἄνδριος, κόλαξ καὶ κατάσκοπος ἐπιτήδιος», καὶ καταλήγει: «Ἐγὼ δὲ ζητῶν συγγνώμην διὰ τὴν ἐκ πατριωτισμοῦ μεγάλην μου ἴσως αὐθάδειαν, μένω μὲ βαθύτατον σέβας.»

Κι' ὅπως σημειώσαμε παραπάνω, ὁ Κωνσταντᾶς τὸν ἑπόμενο μήνα διορίστηκε ἀπὸ τὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ πρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Ὀρφανοτροφείου στὴ θέση τοῦ Μουστοξύδη.

Ὁ Γεώργιος Ἀποστολίδης Κοσμητὴς ἦταν ἀπὸ τὰ 1828 διευθυντής, μὲ ἕδρα τὴν Αἴγινα, τῆς ἐθνικῆς τυπογραφίας, ποὺ βρίσκονταν τώρα ἡ μισὴ στὸ Ναύπλιο, μὲ προϊστάμενο τοῦ ἐκεῖ τμήματος τὸν Παῦλο Πατρίκιο. Ὅταν ὅμως τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1829 ἦρθε ὁ Μουστοξύδης, ὁ Καποδίστριας τοῦ ἀνέθεσε καὶ τὴν ἐπιστασία τῶν τυπογραφιῶν. Αὐτὸ πείραξε τὸν Ἀποστολίδη. Ἀλλὰ τώρα τοῦ δίνονταν εὐκαιρία νὰ γίνῃ κι' αὐτὸς ἀνεξάρτητος. Στὸ Δεσύλλα ὑπέβαλε μιὰ λεπτομερῆ ἔκθεση γιὰ τὴν κατάσταση τῶν τυπογραφιῶν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἔγγραφο πολύτιμο γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς τυπογραφίας, ὅπου γράφει στὸ τέλος:

«Μελετῶ δὲ αὔριον σὺν θεῷ νὰ ἀπέλθω εἰς Ναύπλιον διὰ νὰ προτείνω εἰς τὴν Σ. Διοικητικὴν Ἐπιτροπὴν ὅ,τι καλὸν καὶ συμφέρον ἡ τέχνη μου μὲ ὑπαγορεύει διὰ τὴν πρόοδον τοῦ ἀναγκαιοτάτου τούτου

καταστήματος.»

Πῆγε πραγματικὰ στὸ Ναύπλιο καὶ στὶς 19 Ἀπριλίου ἔκαμε μιὰ ἀναφορὰ στὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπή, ὅπου, τονίζοντας τὸ συνταγματικό του ζῆλο, τὰ βάζει κι' αὐτὸς μὲ τὸ Μουστοξύδη [25].

»Διὰ τὴν δυστυχίαν τῆς πολυπαθοῦς Ἑλλάδος», γράφει, «διωρίσθη γενικὸς ἔφορος τῶν ἐκπαιδευτικῶν καταστημάτων ὁ Ἀ. Μουστοξύδης, ὅστις οἰκειοποιήθη καὶ τὴν διεύθυνσιν τῆς ἐθνικῆς τυπογραφίας. Ἔφερεν εἰς τὴν τυπογραφίαν, χωρὶς ἀνάγκην, ἐργάτας ἀναξίους, χαριζόμενος εἰς τοὺς κατασκόπους συγγενεῖς των. Καὶ διὰ τὴν πρός με δυσπιστίαν του διώρισε ὑποδιευθυντὴν ἀλλοεθνῆ, ὁμόφρονά του (ἐννοεῖ τὸ Λέοντα Βαδῖνο), μὴ γνωρίζοντα τὴν ἑλληνικὴν διάλεκτον, διὰ νὰ προστάζῃ τοὺς δυστυχεῖς Ἕλληνας καὶ διὰ νὰ κατασκοπεύῃ τὰ φρονήματά των... Ἠθέλησε πρὸς τούτοις νὰ παραδώσῃ εἰς τὸν ὑποδιευθυντὴν τοῦτον τὸ ὑλικὸν καὶ τὰς κλεῖς τῆς τυπογραφίας καὶ ἐγὼ νὰ μείνω μὲ μόνην τὴν εὐθύνην, πλὴν ἀντέτεινα εἰς τὴν ἀδικωτάτην καὶ παράνομον βούλησίν του καὶ τέλος, ἐντραπεὶς καὶ αὐτός, ἔπαυσε νὰ μὲ ἐνοχλῇ, ὄχι ὅμως καὶ νὰ μὲ θεωρῇ ἀντάρτην καὶ ὕποπτον καὶ ἐμὲ καὶ ὅλους τοὺς ὑπαλλήλους μου, ὡς φρονοῦντας τὰ τῶν συνταγματικῶν, καὶ εἰς τοῦτο βεβαίως δὲν εἶχεν ἄδικον...»

Γράφει ἔπειτα γιὰ τὴ μεταφορὰ στὸ Ναύπλιο μέρους τῆς τυπογραφίας, «ὅτε μετέβη ἀπὸ Αἴγιναν εἰς Ναύπλιον ἡ χάριτι θείᾳ πεσοῦσα κυβέρνησις», ἀναφέρει διάφορες καταχρήσεις, ποὺ ἔγιναν ἐκεῖ, καὶ συνεχίζει:

«Τοιαύτη ἦτον καὶ εἶναι εἰσέτι ἡ ἐλεεινὴ κατάστασις τῶν ἐθνικῶν τυπογραφιῶν, ἐφορουμένων ὑπὸ τοῦ κήνσορος Ἀ. Μουστοξύδου, αἱ ὁποῖαι ἔπαθον ὅσα καὶ τὰ ἄλλα ἐκπαιδευτικὰ καταστήματα καὶ ὅλη ἡ Ἑλλάς. Ἀλλὰ τώρα, ὅτε, ἀγαθῇ τύχῃ, τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος διέρρηξε τὰ δεσμὰ τοῦ σκότους, τώρα ὅτε οἱ πρόκριτοι καὶ πρωταγωνισταὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας φροντίζουν διὰ τὴν εὐτυχίαν καὶ τὸν φωτισμὸν τῶν Ἑλλήνων, εἶμαι εὔελπις ὅτι θέλουν ἐνασχοληθῇ ὅσον τάχιστα καὶ διὰ τὴν ἐπωφελεστέραν ἀποκατάστασιν τοῦ φωτοδότου καὶ ἀναγκαιοτάτου τούτου καταστήματος.»

Κι' ἀφοῦ συσταίνει νὰ μεταφερθῆ καὶ ἡ ὑπόλοιπη τυπογραφία

στὸ Ναύπλιο, γιατὶ στὴν Αἴγινα οἱ ἐκδότες εἶναι λίγοι καὶ φτωχοὶ καὶ δὲν ὑπάρχουν παρὰ ἕνας ἢ δύο λόγιοι, ποὺ δὲ μποροῦν ν' ἀπασχολοῦν ἀδιάκοπα τὰ πιεστήριά της, προσφέρεται ν' ἀναδιοργανώση καὶ ν' ἀξιοποιήση τὰ τυπογραφεῖα:

«Ἐὰν δὲ ἡ Σ. Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ μὲ κρίνῃ ἄξιον τῆς ἐμπιστοσύνης της, ἄς μὲ διατάξῃ νὰ βάλω εἰς πρᾶξιν ὅσα ἐγκρίνει καλὰ καὶ συμφέροντα. Ἀρκεῖ μόνον νὰ μὴν ἔχω ἐπὶ κεφαλῆς μου κανένα ἄλλον Μουστοξύδην, θέλοντα ν' ἀνακατωθῇ εἰς πράγματα, τὰ ὁποῖα δὲν γνωρίζει.»

Ὁ Κοσμητής, ἂν καὶ στὸ μεταξὺ ὁ ἐφημεριδογράφος τῆς Κυβερνήσεως Γεώργιος Χρυσίδης προσπάθησε νὰ τὸν προλάβη, προσθέτοντας στὰ ἔγγραφα τῆς ὑπηρεσίας του καὶ τὴν ἐπικεφαλίδα «Ἔφορος τῆς Ἐθνικῆς Τυπογραφίας», πέτυχε τὸ σκοπό του· διορίστηκε γενικὸς διευθυντὴς καὶ ἐπιστάτης τῆς Ἐθνικῆς Τυπογραφίας, χωρὶς προϊστάμενο ἀπὸ πάνω του ἄλλον ἀπὸ τὴ Γραμματεία τῆς Παιδείας.

Ὁ Γεννάδιος κι' οἱ ἄλλοι δάσκαλοι τοῦ Κεντρικοῦ καὶ τοῦ Προκαταρκτικοῦ Ν. Χορτάκης, Ἰωσὴφ Διστομίτης καὶ Κωνστ. Οἰκονομίδης ὑποβάλλουν κοινὴ ἀναφορὰ στὴ Γραμματεία τῆς Παιδείας [26] καὶ ἀποδίδουν στὸ Μουστοξύδη ἀποκλειστικὰ τὴν κακοδαιμονία τῶν σχολείων τους. Προηγουμένως ὅμως βάζουν καὶ τοὺς μαθητὲς τοῦ Κεντρικοῦ νὰ στείλουν ὅμοια ἀναφορὰ ἀπ' εὐθείας πρὸς τὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπή [27].

«Ἡ προλαβοῦσα Κυβέρνησις», γράφουν οἱ δάσκαλοι στὴ δική τους ἀναφορά, ἰδιόγραφη τοῦ Γεννάδιου, «καὶ ἡ μετ' αὐτὴν ἐξουσία, ὕποπτος εἰς ὅλα καὶ κρυφὴ πολέμιος τῆς ἠθικῆς βελτιώσεως, τῆς ὁποίας ἤθελε νὰ φαίνεται προστάτις, δὲν ἔπαυσε ποτὲ ἀπὸ τὸ νὰ ἐμποδίζῃ παντοιοτρόπως τὴν ἐκπαίδευσιν τῆς νεολαίας.

»Ὁ κύριος Ἀνδρέας Μουστοξύδης, ἔφορος τῶν ἐνταῦθα ἐκπαιδευτηρίων, φοβούμενος τὴν κοινὴν γνώμην, ἐφρόντιζε πάντοτε νὰ ἐπινοῇ τρόπους ὅσον ἠδύνατο εὐπροσώπους διὰ νὰ συντελῇ εἰς τὸ καταχθόνιον φωτοσβεστικὸν σύστημα τῆς Κυβερνήσεως.

»Δὲν ἠθέλησεν ὁ ἔφορος νὰ εἰσάξῃ εἰς τὸ Κεντρικὸν σχολεῖον διδασκάλους, ὅσοι ἐχρειάζοντο καὶ ἦσαν ἱκανοὶ νὰ διδάξωσι τὰ ἐγκύκλια μαθήματα, μήτε εἰς τοὺς παρὰ τὴν γνώμην του εὑρεθέντας νὰ χορηγήσῃ τὰ ζητηθέντα βοηθήματα εἰς παράδοσιν τῶν μαθημάτων, μήτε

αὐτὰ τὰ ἀπὸ φιλοκάλους χαρισθέντα βιβλία νὰ κάμῃ χρήσιμα εἰς τοὺς διδάσκοντας καὶ διδασκομένους.

»Βλέπων ὅμως ὅτι, μὲ ὅλα τὰ ἐμπόδια ἐκεῖνα, ἡ φιλομάθεια τῶν νέων δὲν ἄφινε τοὺς μετὰ ζήλου κόπους τῶν διδασκάλων ἀκάρπους, ἐσοφίσθη μυρίους τρόπους διὰ νὰ διακόψῃ τὴν σειρὰν τῶν μαθημάτων. Ἀπὸ τὰς πολλὰς ταύτας διακοπὰς ἡ μεγαλειτέρα καὶ αἰσχροτέρα ἔγινε περὶ τὰ μέσα τοῦ προπαρελθόντος Ἰανουαρίου, ὅτε ὁ κύριος Μουστοξύδης ἀπὸ τὸ Ναύπλιον διέταξε τὸν ἐδῶ γραμματικόν του νὰ κλείσῃ τὸ Κεντρικὸν σχολεῖον χωρὶς νὰ προϊδεάσῃ τοὺς διδασκάλους, εἰς τοὺς ὁποίους ἄφησε τὴν φροντίδα αὐτοῦ, ἀναχωρήσας ἀπ' ἐδῶ.»

Μὰ ταυτόχρονα ὁ Γεννάδιος πηγαίνει κι' ὁ ἴδιος στὸ Ναύπλιο, ἐκθέτει καὶ «ἀπὸ στόματος» τὰ ἴδια, ὅπου χρειαζόταν, καὶ πετυχαίνει νὰ διοριστῇ ἐπιστάτης τῆς βιβλιοθήκης.

Ἀλλὰ κι' ὁ Κωνσταντᾶς ταξιδεύει ἐπίσης στὸ Ναύπλιο καὶ ὑποβάλλει ἀπὸ κεῖ ἄλλες ἀναφορὲς καὶ ἐκθέσεις στὴ Γραμματεία τῆς Ἐπικρατείας, αὐτὴ τὴ φορά, καὶ στὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπή [28].

Ἔτσι οἱ μόνοι ἀπὸ ὅσους μοιράστηκαν τὶς θέσεις τοῦ Μουστοξύδη, ποὺ δὲν ἔκαμαν ἐναντίον του ἀναφορές, ἦταν ὁ Φαρμακίδης καὶ ὁ Ἰατρίδης [29]. Ἀλλὰ στὸ δεύτερο, κι' ἂν εἶχε αὐτὴ τὴ διάθεση, δὲν ἔπεφτε ἀκόμα λόγος, ἐνῶ ὁ πρῶτος δὲν εἶχε ἀνάγκη νὰ δείξῃ τὸ συνταγματικό του ζῆλο. Ἦταν πατεντᾶτος ἀντικαποδιστριακός· εἶχε ἤδη καταδικαστῇ ἐπὶ Καποδίστρια γιὰ πολιτικοὺς λόγους ἀπὸ τὸ «πρωτόκλητο» (πλημμελειοδικεῖο) τῶν Σπετσῶν ἕνα χρόνο περιορισμὸ σὲ μοναστῆρι [30].

VII

Ὁ Κωνσταντᾶς, ἀφοῦ ἔκαμε τὴ δουλειά του στὸ Ναύπλιο κι' ἔγινε κι' αὐτὸς αὐτεξούσιος προϊστάμενος τοῦ Ὀρφανοτροφείου, γύρισε στὴν Αἴγινα εὐχαριστημένος. Ἐκεῖ ὅμως τοῦ ἦρθε σὲ λίγο μιὰ ὄχι εὐχάριστη εἴδηση: ὁ διορισμὸς τοῦ Γεννάδιου στὴ βιβλιοθήκη. Ὁ πονηρός, τοῦ τὸ εἶχε κρύψῃ ὅσο ἦταν στὸ Ναύπλιο καὶ τὸ μάθαινε τώρα, ποὺ δὲν ἦταν πιὰ καιρὸς γιὰ ν' ἀντιδράσῃ. Γιατὶ βέβαια, ἂν τὄξερε, δὲ θὰ τὸν ἄφινε ἔτσι!...

Αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο μὲ τὸ φουσκωμένο παρουσιαστικό, τὸν πολυλογᾶ, τὸν ἀγάρρου, ποὺ εἶχε πρόχειρο τὸ πλατὺ γέλοιο καὶ μιὰ φωνὴ σὰν καμπάνα, ποτέ του δὲν τὸν εἶχε χωνέψῃ ὁ Κωνσταντᾶς. Τοῦ ἔδινε

στὰ νεῦρα ἡ αὐτοπεποίθησή του, ἡ πολυγνωσία ποὺ ἐπιτηδεύονταν, τὸ ἀνακάτωμά του σὲ ὅλα, κι' ὄχι λιγότερο καὶ ἡ ἐπικούρεια διάθεσή του, ποὺ πάντα εὕρισκε τὸν τρόπο νὰ τὴν ἱκανοποιῇ. Μιὰ ἰδιοσυγκρασία ἐντελῶς ἀντίθετη μὲ τὴ δική του. Σωματικὰ ἐπιβλητικὸς καὶ χεροδύναμος, ἐκδηλωτικός, ἀνοιχτόκαρδος, ἀσκοῦσε μιὰ προσωπικὴ γοητεία κι' ἐπιβολὴ τὸ ἴδιο ἀνάμεσα στοὺς μαθητές — ἀτίθασσους κι' αὐτοὺς ὅπως ὅλοι — καὶ στοὺς κύκλους τῶν ἀγωνιστῶν, τῶν πολιτικῶν ἢ τῶν λογίων. Ὡστόσο, γι' αὐτὸν τὸ συνωφρυωμένο πουριτανό, ὁ Γεννάδιος δὲν ἦταν παρὰ ἕνας μεγάλος ἐπιτήδειος, ἕνας ἀπαράδεκτος φαμφαρόνος.

Γιὰ τὸ Φαρμακίδη δὲν εἶχε τὴν ἴδια γνώμη, μὰ κι' αὐτὸν δὲν τὸν ἀγαποῦσε. Εἶχαν τὸν ἴδιο χαρακτῆρα. Ἡ διαφορά τους ἦταν ὄχι τόσο στὸ βαθμὸ τῆς ὀξυχολίας τους ὅσο στὸ θάρρος τῆς δημοσιότητας, ὅπου τὸν περνοῦσε ὁ Φαρμακίδης. Ἔπειτα ὁ Φαρμακίδης ἦταν φίλος τοῦ Γεννάδιου.

Ὁ Κωνσταντᾶς στὴν Αἴγινα δὲ συμπαθοῦσε ἄλλον ἀπὸ τὸν παληό του φίλο ἱεροδιάκονο Νεόφυτο Δούκα, σοφὸ καὶ πολυγραφώτατο ἑλληνιστή, ποὺ ἦταν ἤπιος καὶ σοβαρὸς καὶ πλησίαζε καὶ περισσότερο στὰ χρόνια του ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἐκεῖ λόγιους καὶ ὑπαλλήλους. Δὲν ἦταν πολὺς καιρὸς ποὺ εἶχε ἔρθῃ στὴν Αἴγινα.

Ὅταν ὁ Δούκας διορίστηκε, μὲ δική του ὑπόδειξη, μέλος τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Ὀρφανοτροφείου ἀντὶ τοῦ Φαρμακίδη, ὁ Κωνσταντᾶς παρακάλεσε τὴ Γραμματεία νὰ τοῦ δείξῃ τὴ διάκρισή της, κι' αὐτή, ἀναγγέλλοντάς του τὸ διορισμό, μεταχειρίστηκε αὐτὰ τὰ ἀνθισμένα, κατὰ τὸν τρόπο τῆς ἐποχῆς, λόγια:

«Ἡ Γραμματεία σᾶς πληροφορεῖ ἀσμένως, Σεβασμιώτατε Διδάσκαλε, ὅτι προσφορωτέραν ἐκλογὴν δὲν ἠδύνατο νὰ κάμῃ ἡ Κυβέρνησις.

»Τὸ ἱεροπρεπὲς τοῦ χαρακτῆρος, ἐπικοσμούμενον ἀπὸ τὸ γεραρὸν τῆς ἡλικίας, οἱ ὑπὲρ τῆς πατρῴας φωνῆς ἀγῶνές σας, διὰ τοὺς ὁποίους προσεκτήσασθε τηλικαῦτα δικαιώματα εἰς τὴν εὐγνωμοσύνην τῶν Μουσοτρόφων, τὰ πάντα ἐν ἑνὶ λόγῳ, χορηγοῦσιν ὑπὲρ ὑμῶν εἰς τὴν Κυβέρνησιν ἐχέγγυον τὸ ἐνδόσιμον τοῦ νὰ ἐλπίζῃ τὰ βέλτιστα ὡς πρὸς τὴν ἠθικὴν διαμόρφωσιν τῆς ἐν τῷ Ὀρφανοτροφείῳ νεολαίας, διευθυνομένην τοῦ λοιποῦ ἀπὸ τὴν φιλογένειαν καὶ τὰ φῶτά σας.

»Ὑμεῖς δέ, ἐφορῶντες τὴν ἐπικαρπίαν τῶν ἀγώνων σας, θέλετε ἀπολαμβάνει ἀρίζηλον ἀντ' αὐτῶν ἀμοιβὴν τὰς εὐλογίας τῶν ὀρφανῶν

τούτων καὶ τὴν ἐνδόμυχον πεποίθησιν ὅτι τὰ ἀνεδείξατε ἱκανοὺς ν' ἀποδώσωσιν ἐν καιρῷ ἄξια τὰ θρέπτρα πρὸς τὴν εἰσποιησαμένην αὐτοὺς πατρίδα [31].»

Ὁ Κωνσταντᾶς φοβόταν τὸ Γεννάδιο. Ὑποπτεύονταν πὼς ἤθελε νὰ τὸν ἐκτοπίση ἀπὸ τὸ Ὀρφανοτροφεῖο, κι' αὐτὸν καὶ τὸ Δούκα. Γι' αὐτὸ δὲν ἤθελε τὴν παρουσία του στὸ Ὀρφανοτροφεῖο, ὅπου ὁ Γεννάδιος θὰ εἰσχωροῦσε τώρα δικαιωματικά, σὰν ἐπιστάτης τῆς βιβλιοθήκης, ποὺ στεγάζονταν ἐκεῖ μέσα. Μὰ βλέποντας πὼς δὲ μποροῦσε πιὰ νὰ ματαιώση τὸ διορισμό του, πολέμησε τὴν ἐπέκταση τῆς δικαιοδοσίας του, ποὺ ἐπιζητοῦσε ὁ Γεννάδιος [32]. Αὐτὸς ἤθελε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διεύθυνση τῆς βιβλιοθήκης, νὰ διαχειρίζεται καὶ τὴν ἀποθήκη τῶν διδακτικῶν βιβλίων, ὅπως ἔκανε κι' ὁ Μουστοξύδης πρίν. Ἡ Γραμματεία δικαίωσε σ' αὐτὸ τὸν Κωνσταντᾶ, μὰ μὲ τί ὅπλα ἔδωσε ὁ καλόγερος τὴ μάχη του καὶ μὲ τί γλῶσσα!

Σὲ μιὰ ὑπηρεσιακὴ ἔκθεση, μὲ ἡμερομηνία 17 Ἰουνίου 1832, ποὺ ἔστειλε ὁ Κωνσταντᾶς μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα μέλη τῆς ἐπιτροπῆς στὴ Γραμματεία τῆς Παιδείας γιὰ τὰ ζητήματα τοῦ Ὀρφανοτροφείου, γράφει γι' αὐτὸ τὸ θέμα:

«Ὁ παρὰ τῆς Κυβερνήσεως ἐπιφορτισθεὶς ἰδιαιτέρως τὴν διεύθυνσιν τῆς ἐν τῷ Ὀρφανοτροφείῳ δημοσίου βιβλιοθήκης καὶ τὴν διαχείρισιν τῶν ἐν τῇ ἀποθήκῃ βιβλίων, ὀφείλων καὶ νὰ παραλάβῃ ὅλα τὰ ἐν αὐτῇ βιβλία καὶ καταστρώσῃ κατάλογον ἀκριβῆ τῶν ἀπ' ἀρχῆς τῆς συστάσεώς της εἰσαχθέντων, διανεμηθέντων καὶ ἀντικατασταθέντων βιβλίων, συγχέων, φαίνεται, κατὰ παρεξήγησιν τῆς ἐννοίας τοῦ καταστατικοῦ περὶ βιβλιοθήκης διατάγματος τῆς Κυβερνήσεως, τὴν ἰδίως βιβλιοθήκην μὲ τὰ ἐν ταῖς ἀποθήκαις βιβλία, ἀντιποιεῖται καὶ τὴν ἄμεσον διεύθυνσιν καὶ διαχείρισιν τῶν ἐν ταῖς ἀποθήκαις εὑρισκομένων ἤδη καὶ εἰσαχθησομένων εἰς τὸ μέλλον βιβλίων. Ἀλλὰ τούτων ἡ καθημερινὴ ἀνάγκη τῆς λήψεως καὶ δόσεως πρὸς χρῆσιν τῶν ἐν τῷ Ὀρφανοτροφείῳ ὑποτρόφων, αἱ παντοτειναὶ πρὸς τὴν ἐπιτροπὴν διὰ τῆς Γραμματείας ἀπαιτήσεις ἀπὸ τὰ διάφορα τῆς ἐπικρατείας σχολεῖα, ἡ δυσκολία τῆς διαχωρίσεως αὐτῶν ἀπὸ τὸ Μουσεῖον, ὡς καὶ αἱ ἐπὶ ματαίῳ δαπάναι διὰ τὴν εἰς ἄλλο μέρος μετακομιδὴν τῶν ἐν ταῖς ἀποθήκαις εὑρεθέντων ἅπαξ εἰς τὸ κατάστημα τοῦ Ὀρφανοτροφείου, ἐπιζητοῦσιν ἄλλον παραβιβλιοθηκάριον καὶ διδάσκαλον, πρόσθες δὲ καὶ ὁ σκοπὸς τῆς Κυβερνήσεως δὲν ἐκπληροῦ-

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ

ται. Ἐπειδὴ ὁ ὀνομασθεὶς βιβλιοθηκάριος καὶ εἰς ἄλλας ἀσχολίας προσκείμενος ὤν, δὲν δύναται βέβαια νὰ ἐνασχολῆται ἀρκούντως καὶ ἐπωφελῶς εἰς βελτίωσιν τῆς βιβλιοθήκης, ὅταν πρὸς τούτοις ἔχῃ καὶ τὴν φροντίδα τῆς συχνῆς παραλαβῆς ἀπὸ τὰ τυπογραφεῖα, ἀπὸ τοὺς ἀφιερωτὰς καὶ ἄλλους ἀποστολεῖς καὶ τῆς καθημερινῆς διανομῆς αὐτῶν πρὸς διαφόρους.»

Συνεχίζοντας, ἐπικαλεῖται καὶ τὴ δυσφορία, ποὺ θὰ αἰσθανόταν ἕνας μὴ κατονομαζόμενος δωρητὴς βιβλίων, ἐπειδὴ θὰ μοίραζε τὰ βιβλία του ἕνας τρίτος, ἐνῶ μποροῦσε νὰ τὰ μοιράζῃ κι᾿ ὁ ἴδιος. Ἡ σκέψη αὐτὴ θὰ φαινόταν παράδοξη, ἂν δὲν ἐπρόκειτο ἐδῶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸ Νεόφυτο Δούκα, μέλος τῆς ἐπιτροπῆς καὶ ὑπογραφόμενον στὸ ἔγγραφο, ποὺ εἶχε χαρίσῃ, πρόσφατα τότε, στὸ κράτος πολλὰ σώματα ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις του τῶν ἀρχαίων συγγραφέων.

«Δὲν δύναται πρὸς τούτοις ἡ ἐπιτροπὴ νὰ παρατρέξῃ καὶ τὰ ἑξῆς· ὅτι ἕνας τῶν σημαντικωτέρων ἀφιερωτῶν διαφόρων βιβλίων, εὑρισκομένων εἰς τὰς ἀποθήκας, δὲν θέλει βέβαια ἴδῃ μὲ ἀδιαφορίας ὄμμα καὶ μὲ στωϊκὴν ἀναλγησίαν ἀφιερώματά του διαθετόμενα ἀπὸ ἄλλους, ἐνῷ ὁ ἴδιος εἶναι εἰς κατάστασιν νὰ τὸ κάμῃ εἰλικρινέστερα καὶ ἀδολώτερα, πρὸς ὄφελος πάντοτε τοῦ ἔθνους καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς Κυβερνήσεως. Ἀπὸ μόνην τὴν ἀνάμνησιν τούτου παρετηρήθη ὅτι ὁ ἄνθρωπος ***καταθλίβεται αἰσθαντικῶς τὴν ψυχὴν*** καὶ ὅτι πικρὰ μεταμέλεια ἐμφαίνεται εἰς τὰς ἐκφράσεις του, διὰ τὰ ἀπὸ μόνον ζῆλον ἀφιερωθέντα, ἂν λάβωσι τύχην τοιαύτην, καὶ ὅτι τὸ τοιοῦτον, ἂν γένῃ, θέλει ἀνακόψῃ αὐτὸν καὶ ἀπὸ ἄλλας μελετωμένας γενναίας ἀπὸ τὸν ἴδιον προσφορὰς καὶ παντοίας συνδρομὰς εἰς τὸ ἔθνος.

»Ἔπειτα, εἶναι δίκαιον τάχα νὰ ἀφεθῶσιν ὅλα αὐτὰ εἰς ἕνα ἄνθρωπον καὶ νὰ ἐμπιστευθῶσιν ἀποκλειστικῶς εἰς ἕνα μόνον ; Ἡ Ἐπιτροπὴ μάλιστα ἐνθυμεῖται ὅτι ἐν συνελεύσει, εἰς τὴν ὁποίαν παρευρέθη καὶ ὁ Γραμματεὺς [33] καὶ οἱ διδάσκαλοι, ἐλαλήθη ὁ βιβλιοθηκάριος νὰ μὴ ἐπεμβαίνῃ εἰς τὰ τῶν ἀποθηκῶν βιβλία, ὡς χωριστὰ θεωρούμενα ἀπὸ τὰ τῆς βιβλιοθήκης.

»Τὰς εἰλικρινεῖς καὶ ἀδόλους ταύτας παρατηρήσεις μας ὑποβάλλοντες κατὰ χρέος διὰ τῆς Γραμματείας εἰς τὴν Κυβέρνησιν, διὰ νὰ εἴμεθα ἀνεύθυνοι μίαν ἡμέραν καὶ ἐνώπιον τῆς Κυβερνήσεως καὶ ἐνώπιον τοῦ ἀδεκάστου κριτηρίου τῆς κοινῆς γνώμης καὶ δοξασίας, στοχαζόμεθα ὅτι, διὰ τὸ ὄφελος τοῦ ἔθνους, δὲν θέλει τὰς παρατρέξῃ. Εἶναι

δὲ σύμφορον καὶ σύμφωνον ἀκόμη μὲ τὸν σκοπὸν τῆς Κυβερνήσεως τὸ νὰ περιορισθῇ ὁ βιβλιοθηκάριος εἰς τὰ τῆς βιβλιοθήκης εἰδικῶς βιβλία, νὰ καταστήσῃ καὶ νὰ τοποθετήσῃ τὴν βιβλιοθήκην του, ὅπου ὁ Γραμματεὺς αὐτὸς ἐνέκρινε, ἤτοι πλησίον τοῦ Προκαταρκτικοῦ Σχολείου, καὶ οὕτω νὰ ἐνεργῇ καὶ ν' ἀναμένῃ καὶ ὁ ἴδιος τὴν βελτίωσιν τῶν πραγμάτων τοῦ ἔθνους [34].»

Ἡ Γραμματεία βρῆκε σωστὴ τὴν ὑπόδειξη γιὰ τὸ χωρισμὸ τῶν βιβλίων τῆς ἀποθήκης ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη καί, μὲ δυὸ ἔγγραφά της ἀπὸ 28 Ἰουνίου πρὸς τὴν ἐπιτροπὴ καὶ πρὸς τὸ Γεννάδιο, διέταξε νὰ περιοριστῇ ὁ τελευταῖος στὴ βιβλιοθήκη καὶ νὰ διαχειρίζεται τὰ βιβλία τῆς ἀποθήκης ἡ ἐπιτροπή [35]. Ἀλλὰ τὴν ἴδια μέρα ὁ Κωνσταντᾶς, ἀπαντώντας σὲ γράμματα τοῦ Ρίζου, ποὺ τοῦ ζητοῦσε νὰ δεχτῇ στὸ Ὀρφανοτροφεῖο ἕναν ὑπότροφο καὶ νὰ διορίσῃ ἕνα δάσκαλο, τοῦ ἔγραφε μιὰ μεγάλη προσωπικὴ ἐπιστολή, στὴν ὁποία ἀποκάλυπτε ὅλες τὶς ἐνδόμυχες σκέψεις του γιὰ τὸ Γεννάδιο. Ἔτσι ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ καὶ τὰ ἔγγραφα τῆς Γραμματείας διασταυρώθηκαν στὸ δρόμο.

«Ἀκόμη ἓν παράπονον, μᾶλλον δὲ μίαν ἀλήθειαν πρὸς πληροφορίαν Σας, Πανευγενέστατε Κύριε», τοῦ γράφει. «Ὁ κύριος Γεννάδιος, ***ἡ ἄπατος καταβόθρα,*** ὁ τετρημένος τῶν Δαναΐδων πίθος, δὲν εἰξεύρω μὲ ποίους λόγους κατέπεισε τὴν Κυβέρνησιν νὰ τὸν χειροτονήσῃ βιβλιοθηκάριον καὶ νὰ τῷ δώσῃ καὶ ὑποβιβλιοθηκάριον, ἐνῷ τὸ ἔργον τοῦτο ἠμποροῦσε νὰ ἐκπληρωθῇ, καὶ καλλίτερα ἴσως, ἀπὸ τοὺς ἐν τῷ Ὀρφανοτροφείῳ, καὶ χωρὶς περιττὰ ἔξοδα. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν πειράζει οὔτε ἐμὲ οὔτε τὰ ἄλλα μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς. Ἐκεῖνο ὁποῦ μᾶς πειράζει ὅλους, εἶναι ὅτι δὲν εὐχαριστεῖται εἰς τὰ τῆς βιβλιοθήκης βιβλία, ἀλλὰ θέλει καὶ σπουδάζει νὰ οἰκειοποιηθῇ καὶ τὰ ἐν ταῖς ἀποθήκαις βιβλία, τὰ διωρισμένα νὰ διανέμωνται εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Ἐπικρατείας ἢ ὅπου διορίζει κατὰ καιροὺς ἡ Κυβέρνησις. Ἴσως ἐπρόβαλεν ἢ μέλλει νὰ προβάλῃ εἰς τὴν Κυβέρνησιν καὶ περὶ τούτων λόγους πιθανοὺς καὶ ὄφελος μέγα εἰς τὸ ἔθνος ἐπαγγελλομένους. Ἀλλ' ἂς αὐθαδιάσω ἐγὼ νὰ ἀνακαλύψω εἰς τὴν Σεβαστὴν Κυβέρνησιν τοὺς ὑπὸ τοὺς πλατεῖς καὶ στρογγύλους λόγους ὑποκρυπτομένους σκοποὺς τοῦ Γενναδίου.

»Οἱ κύριοι σκοποὶ τοῦ Γενναδίου εἶναι δύο: Πρῶτον μὲν νὰ λάβῃ ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν του τὰ τῶν ἀποθηκῶν βιβλία, νὰ ἀνοίξῃ βιβλιοπωλεῖον ἐκτὸς τοῦ καταστήματος, νὰ πωλήσῃ, νὰ ἀγοράσῃ καὶ λογαριασμὸν νὰ δώσῃ οἷον ἔδωκαν ὁ Μουστοξύδης καὶ ὁ Καμπάνης. Ἔχει σπίτι

ὁ φίλος, ἔχει κόραις, ἔχει παραμάνες, βυζάστρες, δούλους, δουλεύτραις, εἶναι ὡς τετρημένος πίθος καὶ οἱ 300 φοίνικες, ὁποῦ λαμβάνει κατὰ μῆνα, δὲν ἐξαρκοῦσι νὰ χορτάσουν τὴν ἀσωτείαν του. Τοῦτο τὸ ἔδειξε καὶ ἐπὶ τῆς ἐφορίας τοῦ Μουστοξύδου, διορίσας ἕνα συγγενῆ τῆς γυναικός του νὰ πωλῇ τὰ βιβλία τοῦ Ὀρφανοτροφείου, καὶ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ συγγενοῦς του ἐχάθησαν, κατὰ μὲν τοὺς λόγους τοῦ Μουστοξύδου γρόσια 5000, κατὰ δὲ τὴν ὁμολογίαν τοῦ Γενναδίου μόνον 3000, καὶ ὁ συγγενής του ἔγινεν ἄφαντος. Αὐτὸς εἶναι ὁ ἕνας σκοπός του.

»Ὁ δὲ ἄλλος καὶ ὁ κυριώτερος εἶναι νὰ εἰσχωρήσῃ εἰς τὸ Ὀρφανοτροφεῖον, νὰ καταστήσῃ ἔφορον, ὡς διακηρύττει, τῶν καταστημάτων ὅλων τὸν Φαρμακίδην, καὶ μὲ τὰς ραδιουργίας των νὰ ἐξοστρακίσουν τὸν καλὸν καὶ ἀγαθὸν πατριώτην Ν. Δούκαν, διὰ νὰ μὴν ἔχῃ ἀντίζηλον εἰς τὸ ἐπάγγελμά του, ἀλλὰ νὰ εἶναι ἐλεύθερος νὰ πωλῇ τὰς τερατείας (τζαρλατανείας) του καὶ νὰ ἐξασκῇ τὴν ἀμέλειαν, παίζων καὶ ἀπατῶν τοὺς πρὸς αὐτὸν φοιτῶντας ἀμαθεῖς νέους. Ἐπειδὴ προβλέπει ὅτι ὁ Δούκας, μὲ τὴν εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἕξιν του καὶ μὲ τὴν ἐπιμονὴν εἰς τὸ ἔργον του καὶ ἐπιμέλειαν, θέλει τὸν ἀποδείξῃ ἐντὸς ὀλίγου ἐκεῖνο ὁποῦ εἶναι, τζαρλατάνον καὶ λεξιθήρα. Αὐτοὶ εἶναι οἱ κύριοι σκοποὶ τοῦ κυρίου Γενναδίου. Οἱ δὲ στρογγύλοι καὶ πλατεῖς λόγοι του εἶναι καλύμματα καὶ παγίδες. Καὶ ἂν μὲ τούτους καταπείσῃ τὴν Κυβέρνησιν νὰ παραδώσῃ εἰς τὴν ἐξουσίαν του καὶ τὰ ἐν ταῖς ἀποθήκαις βιβλία, ἡ Ἐπιτροπὴ παραιτούμεθα ὡς ἐξ ἑνὸς πάντες, καὶ ἂς κυριεύσῃ ὁ Γεννάδιος εἰς τὸ Ὀρφανοτροφεῖον, ἂς εἰσάξῃ τὸν πενθερόν του, τὴν πενθεράν του, τὰς γυναικαδέλφας του καὶ ὅλην τὴν γενεάν του. Τὴν ἄλλην ἄπατον καταβόθραν.

»Εἶναι ἀνάξιον τῆς Ἐπιτροπῆς νὰ εἶναι ψιλὸν ὄνομα καὶ μυκτηρισμὸς καὶ χλεύη τοῦ Γενναδίου, τοῦ Φαρμακίδου, τοῦ Χορτάκη, τοῦ ἀμαθεστάτου Διστομίτου, τοῦ ἔτι ἀμαθεστέρου Οἰκονομίδου καὶ ἄλλων τοιούτων τζαρλατάνων, οἱ ὁποῖοι ἔρχονται ἀγεληδὸν καθημερινῶς καὶ περιφέρονται εἰς τὸ κατάστημα μετὰ σοβαροῦ τοῦ βαδίσματος, δεικνύοντες τὴν δεσποτείαν τους. Ἡ Σ. Κυβέρνησις εἶναι κυρία ν' ἀποφασίσῃ ὅ,τι θέλει, ἀλλ' εἴμεθα καὶ ἡμεῖς κύριοι νὰ ζητήσωμεν τὴν τιμὴν καὶ τὴν ἡσυχίαν μας [36].»

Ὁ Κωνσταντᾶς πέτυχε λοιπὸν τότε ὅ,τι ζήτησε. Ἀλλὰ εἴτε ἀπὸ τὴν ἀκαταλληλότητα τοῦ Καραμάνου εἴτε ἀπὸ τὴ διοικητικὴ ἀνεπάρκεια τῶν δυὸ καλόγερων, τὰ πράγματα τοῦ Ὀρφανοτροφείου δὲν πῆγαν καλά, καὶ σὲ ἕνα χρόνο, τὴν ἐποχὴ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Ραγκαβῆ στὴν

Αἴγινα, ὁ Κωνσταντᾶς ὑποχρεώθηκε νὰ παραιτηθῆ. Στὴν ἐξέλιξη ὅμως αὐτὴ δὲ συνετέλεσε λίγο καὶ ἡ τρομερὴ ἀχρηματία τοῦ κράτους, ποὺ κράτησε ὅλο τὸ διάστημα ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ Αὐγουστίνου ὥς τὸν ἐρχομὸ τοῦ Ὄθωνα. Τὴ φτώχεια αὐτὴ καὶ τὶς συνέπειές της, τὴν ***ἀπορία τοῦ ταμείου,*** ὅπως μὲ κάποια διάθεση ὑποκορισμοῦ τὴ λένε τὰ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς, μᾶς τὴν εἰκονίζουν, καλλίτερα ἀπὸ ὅλα τὰ κατάστιχα τῶν ὑπουργείων, τὰ ὅσα τράβηξαν στὸ διάστημα αὐτὸ οἱ δημόσιες ὑπηρεσίες κι' οἱ ὑπάλληλοι τῆς Αἴγινας. Τὰ βάσανά τους εἶναι μιὰ καλὴ δειγματοληψία ἀπὸ τὴ γενικὴ κακοδαιμονία τῆς περιόδου αὐτῆς.

VIII

Γιὰ τὸν Κωνσταντᾶ, ποὺ σὰν «ἐπὶ τῆς οἰκονομίας τοῦ Ὀρφανοτροφείου» εἶχε νὰ τρέφη, νὰ ντύνη καὶ νὰ ποδένη 320 παιδιά, νὰ ἐξασφαλίζη τὴ διδασκαλία τους κι' ἐπὶ πλέον νὰ συντηρῆ καὶ νὰ μισθοδοτῆ πενῆντα περίπου ***ὑπουργούς,*** τὰ βάσανα αὐτὰ ἄρχισαν ἀμέσως ἀπὸ τὸν Ἀπρίλη.

Σύμφωνα μὲ μιὰ παλιὰ ἀπόφαση τοῦ Κυβερνήτη, ἔπερνε τρόφιμα ἀπὸ τὸ ***δασμοτελωνεῖο*** τῆς Σύρας καὶ χρήματα ἀπὸ τὸ Νομισματοκοπεῖο τῆς Αἴγινας κι' εἶχε καλύψη καλὰ ὥς τὸ τέλος τοῦ Μάρτη τὶς ἀνάγκες του. «Τώρα ὅμως», γράφει σὲ μιὰ ἀναφορά του πρὸς τὴ νέα Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ στὶς 13 Ἀπριλίου 1832, «εἰς τὴν θείαν ταύτην ἀλλοίωσιν τῶν πολιτικῶν μας πραγμάτων δὲν εἰξεύρω πόθεν ἔχω νὰ λαμβάνω (ἕως ὑπάρχω εἰς τοῦτο τὸ ἔργον) τὰ εἰς ἐξοικονόμησιν τοῦ καταστήματος ἀναγκαῖα. Τὸν τρέχοντα μῆνα Ἀπρίλιον τὸν οἰκονομῶ, ἴσως, ἕως τὴν 20ήν, ἀπὸ οἰκονομίας, ὁποῦ ἔκαμα εἰς τὰ προηγούμενα μηνιαῖα. Εἰς δὲ τὸ ἑξῆς, ἀφιερώνω τὸ κατάστημα εἰς τὴν προμήθειαν τῆς Σ. Κυβερνήσεως καὶ περιμένω τὰς πατρικὰς ὁδηγίας καὶ ὑψηλὰς διαταγάς της διὰ νὰ εἰξεύρω τί ποιητέον.»

Κι' ἐξακολουθεῖ, κάπως ἀντιφατικὰ καὶ μὲ φανερὴ προσπάθεια νὰ φανῆ εὐχάριστος στοὺς νέους κυρίους :

«Ὁ κτίτωρ τοῦ καταστήματος, ὅστις ἔκτιζε διὰ τὰ μάτια τοῦ κόσμου κτίρια χωρὶς θεμέλια (ὁ κτίτωρ ὅμως ἐκεῖνος τὸν εἶχε διορίση κι' αὐτόν !) εἶχε διατάξη τὸ ἐν Σύρᾳ δασμοτελωνεῖον νὰ μοὶ στέλλη κατὰ μῆνα ἕως 6000 γροσίων τρόφιμα, ὁποῦ ἤθελα ζητήση. Τὸν Φεβρουάριον δὲν μοὶ ἔστειλεν ἐκεῖθεν τίποτε, τὸν Μάρτιον μοὶ ἔστειλε μόνον 150 κοιλὰ σίτου[37], τὸν τρέχοντα Ἀπρίλιον 200 κοιλὰ σίτου καὶ πέντε ζεμπίλια ρύζι. Τὸ Νομισματοκοπεῖον δὲν μοὶ δίδει οὔτε ὀβολὸν ἄνευ διαταγῆς τῆς Οἰκονομίας. Οἰκονομοῦμαι λοιπόν, ὡς προεῖπον, ἐξ οἰκονομίας τῶν προληφθέντων μηνιαίων καὶ περιμένω ἀνυπομόνως τὴν ἐκ τῆς Σ. Κυβερνήσεως ἀπόφασιν καὶ ὁδηγίαν[38].»

Μολαταῦτα τὰ κατάφερε ὥς τὸ τέλος τοῦ Ἰουνίου. Ὅπως ἀναφέρει στὴν παραπάνω ἐπιστολή του πρὸς τὸ Ρίζο τῆς 28 Ἰουνίου, ἐπὶ Καποδίστρια τὸ Ὀρφανοτροφεῖο ἔπερνε, σὲ μετρητὰ καὶ σὲ τρόφιμα, 12000 φοίνικες τὸ μήνα. Ἐπὶ πλέον ὁ Δεσύλλας τοῦ παρέδωκε 4525 γρόσια, δηλαδὴ 1800 φοίνικες, ποὺ ὁ Μουστοξύδης εἶχε καταθέση στὸν ἀπεσταλμένο τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς. Ἀλλά, καθὼς ἐξηγεῖ στὴν ἴδια ἐπιστολή του, τοῦ χρειάζονταν κάθε μήνα, γιὰ τὰ ἔξοδα τοῦ Ὀρφανοτροφείου καὶ γιὰ τοὺς μισθοὺς τῶν δασκάλων τοῦ Κεντρικοῦ καὶ τοῦ Προκαταρκτικοῦ, ποὺ κι' αὐτοὶ πληρώνονταν τώρα ἀπὸ τὸ Ὀρφανοτροφεῖο «διὰ τὴν προσομοίωσιν τῶν τῆς Αἰγίνης παιδευτικῶν καταστημάτων, διὰ τὴν ἑνότητα καὶ εὐκολίαν τῶν λογαριασμῶν εἰς τὴν Γραμματείαν τῆς Οἰκονομίας»[39], 7200 φοίνικες μετρητά. Ὁ ἔφορος ὅμως τοῦ Νομισματοκοπείου τοὔδειξε μιὰ διαταγὴ τῆς Γραμματείας τῆς Οἰκονομίας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἔπρεπε νὰ τοῦ μετράη μόνο 3200. Κι' ἀφοῦ δὲν ἔπερνε πιὰ κι' ἀρκετὰ τρόφιμα ἀπὸ τὸ δασμοτελωνεῖο τῆς Σύρας, βρέθηκε σὲ δύσκολη θέση.

«Ἕως τῆς ὥρας», γράφει, «ἐξοικονομήθησαν ὅλα αὐτὰ ἐξ οἰκονομίας τῶν προλαβόντων μηνῶν, εἰς τοὺς ὁποίους ἐδίδοντο 12000 φοίνικες κατὰ μῆνα. Εἰς τὸ ἑξῆς ὅμως τὸ πρᾶγμα εἶναι ἀνοικονόμητον.»

Ἦταν φυσικὸ νὰ φοβᾶται, ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ ἀκολούθησε, ξεπέρασε πολὺ τοὺς φόβους του.

Ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τὸ Νομισματοκοπεῖο σταμάτησε ἐντελῶς νὰ δίνη χρήματα γιὰ μισθοὺς ὄχι μόνο στὸ Ὀρφανοτροφεῖο, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλες τὶς πολιτικὲς δημόσιες ὑπηρεσίες, ἀπὸ τὶς διοικήσεις τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τὰ δικαστήρια ὥς τὰ σχολεῖα καὶ τὴν ἐθνικὴ τυπογραφία. Κι' οἱ ὑπάλληλοι, ποὺ ἔμπαιναν ἔτσι κάθε μέρα καὶ πιὸ βαθειὰ στὸ ἀδιέξοδο, στέλνουν τώρα ἀπεγνωσμένες ἀναφορές. «Δὲν μᾶς πιστώνουν πλέον οἱ μπακάλαι καὶ οἱ ψωμοπῶλαι», γράφουν σὲ μιὰ πολλοστὴ ἀναφορά τους πρὸς τὴ Γραμματεία τῆς Παιδείας οἱ ἐργάτες τῆς ἐθνικῆς τυπογραφίας στὸ Ναύπλιο. Οἱ φάκελλοι ὅλων τῶν Γραμματειῶν περιέχουν

σειρὰ ἀπὸ τέτοια ἔγγραφα. Οὔτε γιὰ τὶς κεντρικὲς ὑπηρεσίες (τὶς Γραμματεῖες) γίνονταν ἐξαίρεση. Ὁ Ἀλέξανδρος Ραγκαβῆς, πού, ὅπως ξέρουμε, εἶχε διοριστῆ τότε πρῶτος πάρεδρος τῆς Παιδείας (τμηματάρχης α΄ τάξεως) μὲ μισθὸ 160 φοίνικες, γράφει στὰ ***Ἀπομνημονεύματά*** του :

«Ἦν δ' ὁ μισθός μου, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, 200 φοινίκων κατὰ μῆνα (πραγματικά, ἔκανε σ' αὐτὸ λάθος), ἀλλὰ σπανίως μοὶ ἐπληρώνετο δι' ἔλλειψιν χρημάτων, καὶ ὅτε ἦλθεν ὁ Βασιλεύς, ὁ ὑπουργὸς μοὶ ἔδωκεν, ὡς καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς συνεργάτας μου, ἔγγραφον, λέγον πόσων μηνῶν μισθοὶ μοὶ ὠφείλοντο καὶ ὅτι θέλουσι μοὶ πληρωθῇ εὐπορήσαντος τοῦ ταμείου. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ ἀπόλυτος αὕτη εὐπορία ποτὲ δὲν ἐπῆλθε, διὰ τοῦτο καὶ ποτὲ δὲν μοὶ ἐπληρώθησαν. Ἐξ ἐναντίου, ὅταν ἐγένοντο κρατήσεις ποσοστῶν ἐπὶ τῶν ἀρχαίων μισθῶν πρὸς κατάρτισιν τοῦ ταμείου τῶν συντάξεων, μοὶ ἐκρατήθη ἡ ἀνάλογος ποσότης ἐξ ἐκείνων, οἵτινες μοὶ εἶχον μείνῃ πάντοτε ὀφειλόμενοι [40].»

Ἡ κυβέρνηση δὲν ἔπερνε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καμμιὰ βοήθεια ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό. Οἱ πόροι τοῦ κράτους ἦταν τὰ ἐνοίκια τῶν ἐθνικῶν κτημάτων, τὰ δέκατα ἀπὸ τὴν ἔγγεια παραγωγὴ καὶ οἱ τελωνειακοὶ δασμοί [41]. Ἀλλὰ ἡ πολιτικὴ ἀνωμαλία εὐκόλυνε τοὺς ἐνοικιαστὲς τῶν «ἐθνικῶν προσόδων» νὰ μὴν πληρώνουν κι' ἔρριξε τὶς εἰσπράξεις πολλῶν τελωνείων στὸ μηδέν. Ἡ ἀχρηματία ἔφτασε σὲ τέτοιο σημεῖο, ὥστε ἦταν τυχερὸς ὁ δικαιοῦχος, ποὺ κατάφερνε νὰ πάρῃ μιὰ διατακτικὴ γιὰ νὰ πληρωθῇ σὲ χρῆμα ἢ σὲ εἶδος ἀπὸ κανένα ἐνοικιαστὴ τῶν προσόδων. Ἀκόμα κι' ὁ γραμματέας τῶν Στρατιωτικῶν Ζωγράφος αὐτὸν τὸν τρόπο βρῆκε γιὰ νὰ οἰκονομήσῃ τὸ σῶμα τοῦ Νότη Μπότσαρη, στὴν Πάτρα. Ζήτησε ἀπὸ τὸ συνάδελφό του τῆς Οἰκονομίας νὰ ἐπιτρέψῃ στὸ φροντιστὴ τοῦ Μπότσαρη «νὰ παραλαμβάνῃ ἐκ τῶν ἐθνικῶν προσόδων ὅσα πλειότερα γεννήματα, διὰ νὰ οἰκονομῇ ἐξ αὐτῶν τὸ ψωμί, τὸ προσφάγιον καὶ τὰ πολεμεφόδια τοῦ στρατοῦ [42].»

Μερικοὶ μάλιστα στρατιωτικοὶ ἀρχηγοί, ὅπως ἅρπαζαν τὶς εἰσπράξεις τῶν τελωνείων, ἔπερναν καὶ τὰ γεννήματα αὐτὰ μόνοι τους, ἐνῶ ὁ γραμματέας τῶν Στρατιωτικῶν δημοσίευε σχοινοτενεῖς προκηρύξεις γιὰ τὰ τοὺς νουθετήσῃ.

Ἔμενε τὸ Νομισματοκοπεῖο. Μὰ ἀσῆμι γιὰ ἀκέρηους φοίνικες δὲν ὑπῆρχε, κι' ἡ πρέσσα του ἔβγαζε μονάχα δεκάλεπτα, πεντάλεπτα καὶ μονόλεπτα κέρματα ἀπὸ τὴ μοναδικὴ *ὕλη,* ποὺ ἡ κυβέρνηση μποροῦσε

νὰ τοῦ προμηθεύῃ : τὰ παλιά, μπρούτζινα κανόνια τῶν φρουρίων τῆς Μεθώνης καὶ τῆς Κορώνης. Ὡστόσο, ἡ μίζερη αὐτὴ παραγωγὴ ἦταν τὸ θετικώτερο μέσον, ποὺ εἶχε ἡ κυβέρνηση γιὰ νὰ συντηρῇ τὸ ταχτικὸ στράτευμα καὶ νὰ κατευνάζῃ τοὺς ἐξαγριωμένους ὁπλαρχηγούς. Ἀποφάσισε λοιπὸν νὰ τὴ διαθέτῃ κατὰ προτίμηση γιὰ τοὺς δυὸ αὐτοὺς σκοπούς. Ἕνας ὅμως ἀτίθασσος ὁπλαρχηγὸς σκέφτηκε νὰ συντομέψῃ γιὰ λογαριασμό του τὴ διαδικασία, πλησιάζοντας ὅσο μποροῦσε περισσότερο στὴν πηγὴ τοῦ θησαυροῦ, κι' ἔτσι κατὰ τὸ τέλος Αὐγούστου ἀποβιβάστηκε μὲ τὸ σῶμα του στὴν Αἴγινα κι' ἔβαλε χέρι στὸ Νομισματοκοπεῖο. Ἦταν ὁ χιλίαρχος Νῖκος Κοντογιάννης, γυιὸς τοῦ Κωνσταντῆ Κοντογιάννη, ἀπὸ τὸ Πατρατζίκι, ἕνας ἀπὸ κείνους, ποὺ χτύπησαν, μὲ τὸν Κωλέττη, τὸ στρατὸ τοῦ Αὐγουστίνου [43] Ἡ ***κυβέρνησις τῶν Γραμματέων*** δὲν ἤξερε τί νὰ κάμῃ. Στὸ τέλος ἀποφάσισε νὰ κλείσῃ προσωρινὰ τὸ Νομισματοκοπεῖο, γιὰ ν' ἀναγκαστῇ κι' ὁ Κοντογιάννης νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴν Αἴγινα [44].

Τὴν ἴδια μέρα, 29 Αὐγούστου 1832, δυὸ ταυτόσημα ἔγγραφα ἔφευγαν γιὰ τὴ Γραμματεία τῆς Παιδείας, τὸ ἕνα ἀπὸ τὴν Αἴγινα καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ τὸ Ναύπλιο. Καὶ τὰ δυὸ ἀναφέρονται στὴν ἐπιδρομὴ τοῦ Κοντογιάννη [45].

Τὸ πρῶτο εἶναι ἀπὸ τὴν ἐπιτροπὴ τοῦ Ὀρφανοτροφείου :

«Ἀριθ. 49. Καὶ δι' ἄλλων της πρὸς τὴν Γραμματείαν ἀναφορῶν ἡ ἐπιτροπὴ δὲν ἔπαυσε νὰ κάμῃ γνωστὴν τὴν δεινὴν τοῦ Ὀρφανοτροφείου καὶ τῶν ἄλλων διδακτικῶν καταστημάτων θέσιν, ἕνεκα τῆς ἐλλείψεως τῶν μέσων καὶ τῆς παντελοῦς ἀχρηματίας. ***Ἄλλα ἀπρόοπτα ἐν Αἰγίνῃ κατ' αὐτὰς συμβάντα*** ἐματαίωσαν καὶ τὰς μικρὰς ἐλπίδας τῆς ἀπὸ τὸ Νομισματοκοπεῖον τακτικῆς χορηγίας καὶ αὐτῶν τῶν μόνον εἰς ἁπλῆν διατροφὴν ἀναγκαιούντων ἐξόδων.

»Ὅθεν παρακαλεῖται καὶ αὖθις ἡ Γραμματεία νὰ ἐνεργήσῃ, διὰ τῶν ὧν οἶδε τρόπων καὶ μέσων, εἰς προμήθειαν τοὐλάχιστον τῶν ἀναποφεύκτων ἐξόδων, ἕως οὗ ὁ ἐπίφοβος οὗτος λαῖλαψ παρέλθῃ. Ἄλλως ἡ ἀμηχανία, εἰς τῆς ὁποίας τὰς θύρας ἤδη ἐφθάσαμεν, εἰμπορεῖ, διὰ τὸ ἀπρόφθαστον καὶ ἀνοικονόμητον, νὰ ἐπιφέρῃ καὶ ἄλλα δεινότερα.»

Τὸ ἄλλο εἶναι τῶν τυπογράφων τοῦ ἐθνικοῦ τυπογραφείου :

«Ἀριθ. 29. ***Ὁ Γενικὸς Διευθυντὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου.***

Ἀπὸ τὸ ἔγκλειστον ἴσον τῆς πρός με ἀναφορᾶς τῶν ὑπαλλήλων πληροφορεῖται ἡ Γραμματεία τὴν αἰτίαν, διὰ τὴν ὁποίαν παύουσι τὰς ἐργασίας των. Ἐγώ, κατὰ χρέος, τοὺς καθησύχασα, ὑποσχόμενος ὅτι θέλει μᾶς πληρωθῶσιν ἀπὸ τὸ ἐν Αἰγίνῃ Νομισματοκοπεῖον οἱ μισθοὶ τοῦ Μαΐου καὶ Ἰουνίου, κατὰ τὸ διάταγμα τῆς Γραμματείας τῆς Οἰκονομίας πρὸς τὸν ἔφορον τοῦ καταστήματος τούτου. Ἀλλ' ἀφοῦ ἐπληροφορήθησαν ***τὰ ἐσχάτως ἐκεῖ συμβάντα,*** ἀπηλπίσθησαν καὶ δὲν θέλουσι ν' ἀκούσωσιν ὑποσχέσεις. Παρακαλοῦμεν λοιπὸν τὴν Γραμματείαν νὰ διευθύνῃ τὴν ἀναφοράν των πρὸς τὴν Κυβέρνησιν διὰ νὰ πράξῃ τὰ ἀναγκαῖα. Ἐν Ναυπλίῳ τὴν 29 Αὐγούστου 1832. ***Ὁ Γενικὸς Διευθυντὴς*** **Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ ΚΟΣΜΗΤΗΣ.»**

Ἰδοὺ καὶ ἡ ἀναφορὰ τοῦ προσωπικοῦ :

«***Πρὸς τὸν Γενικὸν Διευθυντὴν τῆς Ἐθνικῆς Τυπογραφίας.*** Ἐτελείωσαν πλέον αἱ ὑποσχέσεις. Ἕως τώρα ἀνθέξαμεν, καὶ ἐπειδὴ πλέον δὲν εἰμποροῦμεν νὰ σταθοῦμεν εἰς τοὺς πόδας μας ἀπὸ τὴν πεῖναν, μὲ λύπην μας σᾶς λέγομεν ὅτι παύομεν εἰς τὸ ἑξῆς τῆς ἐργασίας καὶ εἰς εἴδησίν σας. Ἐν Ναυπλίῳ τὴν 29 Αὐγούστου 1832. Οἱ τῆς Γαλλικῆς Τυπογραφίας : ***ὁ ἐκδότης Λ. Βαδῖνος. Παναγιώτης Δημήδης, Εὐστράτιος Δημήδης.*** Οἱ ἐργάται τῆς Ἐθνικῆς Τυπογραφίας.» (13 ὑπογραφές).

Ἀπὸ τοὺς ὑπαλλήλους τῆς Αἴγινας πρῶτος ὁ Γεννάδιος καὶ οἱ ἄλλοι δάσκαλοι τοῦ Κεντρικοῦ καὶ τοῦ Προκαταρκτικοῦ, ἀφοῦ ἔμειναν τρεῖς μῆνες χωρὶς μισθό, ἔκαμαν στὴν ἐπιτροπὴ τοῦ Ὀρφανοτροφείου μιὰ ἔντονη διαμαρτυρία γιὰ τὴν ἐγκατάλειψή τους [46]. Ἡ χρονολογία τῆς ἀναφορᾶς τους συμπίπτει κι' αὐτὴ μὲ τὴν παρουσία τοῦ Κοντογιάννη στὴν Αἴγινα, ποὺ ἐξακολουθοῦσε ἀκόμα.

«Τὰ εἰς Αἴγιναν διδακτικὰ καταστήματα», γράφουν, «εἶναι σχεδὸν τὰ μόνα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐλπίζεται νὰ μορφωθῶσι καὶ ἄλλα εἰς τὴν ἐπικράτειαν.

»Τούτων ἡ ἐσωτερικὴ διευθέτησις εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἐμπιστευμένη εἰς ἡμᾶς τοὺς διδασκάλους, ἡ δὲ οἰκονομία αὐτῶν εἶναι ἐπιφορτισμένη εἰς τὴν ἐπιτροπήν, τὴν ὁποίαν συγκροτεῖτε ὑμεῖς, Κύριοι.

»Ἡμεῖς δὲν παύομεν μεταχειριζόμενοι ὅλας ἡμῶν τὰς δυνάμεις εἰς τὴν συντήρησιν αὐτῶν. Ἀλλ' ὅταν δὲν μᾶς χορηγῶνται τὰ πρὸς διατροφὴν ἀφεύκτως ἀναγκαῖα, δὲν εἰξεύρομεν πῶς ἔχομεν νὰ κυττάξωμεν τὸ χρέος ἡμῶν.

»Δὲν σᾶς λανθάνει, Κύριοι, ὅτι ὁ μικρὸς μισθός, τὸν ὁποῖον λαμβάνομεν, εἶναι ἡ μόνη πηγὴ τῆς ζωῆς ἡμῶν· καὶ ὅμως ἰδοὺ τέταρτος ἤδη μὴν παρέρχεται καὶ μόλις μᾶς ἐδόθη τὸ ἕνα μηνιαῖον. Αὐτὸ δὲν ἐφθάσαμεν νὰ λάβωμεν, κ' εὐθὺς μᾶς τὸ ἐπῆραν οἱ δανεισταί, χωρὶς νὰ σκεπασθῶσι δι' ὅλα, ὅσα τοὺς χρεωστοῦμεν. Καὶ τώρα δὲν θέλουν νὰ μᾶς δώσωσι τίποτε, ἐὰν δὲν τοὺς ἀποπληρώσωμεν ὅσα τοὺς χρεωστοῦμεν ἀκόμη. Καὶ τὰ ἐνοίκια αὐτὰ δὲν ἔχομεν πληρωμένα.

»Δι' ὃ παρακαλοῦμεν νὰ κάμετε πάντα τρόπον νὰ μᾶς χορηγήσετε τὸν ὀλίγον αὐτὸν πόρον, ὅσον λαμβάνομεν εἰς ἀντιμισθίαν τῶν πολλῶν μας κόπων, διὰ νὰ ἐπαρκέσωμεν εἰς τὰς ἀπαραιτήτους ἀνάγκας μας.

»Ἀλλέως, Κύριοι, Σᾶς προλέγομεν διὰ τοῦ παρόντος ἡμῶν ἐπισήμου ἐγγράφου ὅτι ἀναγκαζόμεθα μὲ πολλήν μας δυσαρέσκειαν νὰ κλείσωμεν τὰ σχολεῖα καὶ νὰ ρίψωμεν ἐπάνω Σας ὅλην τὴν εὐθύνην ἐνώπιον τοῦ Ἔθνους, τοῦ μεγαλειοτάτου ἡμῶν βασιλέως Ὄ θ ω ν ο ς τ ο ῦ π ρ ώ τ ο υ, καὶ αὐτῆς τῆς Εὐρώπης, ἡ ὁποία σταθμίζει ὅλα καὶ μάλιστα τὰ εἰς τὴν παιδείαν ἀναγόμενα. Μένομεν μὲ ὅλον τὸ σέβας.

»Τὴν 11ην σεπτεμβρίου 1832, ἐν Αἰγίνῃ

»***Οἱ διδάσκαλοι τοῦ Λυκείου καὶ τοῦ Προκαταρκτικοῦ σχολείου***

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ, ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΧΟΡΤΑΚΗΣ,
ΙΩΣΗΦ ΔΙΣΤΟΜΙΤΗΣ, ΚΩΝΣΤ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ»

Ἀλλὰ τὸ Δεκέμβριο, ὕστερα ἀπὸ τρεῖς μῆνες, ἡ κατάσταση δὲν εἶχε διόλου ἀλλάξῃ. Ὁ Κοντογιάννης ἔφυγε ἀπὸ τὴν Αἴγινα καὶ ἦρθε τὸ Ταχτικό*, τώρα ὅμως ἡ κυβέρνηση διέταξε νὰ πληρώνεται πρῶτα ὁ στρατὸς καὶ οἱ ἄλλοι νὰ πέρνουν ὅ,τι περίσσευε.

Οἱ ἀπελπισμένοι ἀποφάσισαν τότε νὰ κάμουν κοινὸ διάβημα στὸν ἔφορο τοῦ Νομισματοκοπείου, καὶ στὶς 12 Δεκεμβρίου μιὰ ἐπιτροπή, ποὺ ἐκπροσωποῦσε ὅλους ὅσοι πληρώνονταν μέσον τοῦ Ὀρφανοτροφείου, μὲ τὸν Κωνσταντᾶ ἐπὶ κεφαλῆς, τὸν ἐπισκέφτηκε. Ἔφορος ἦταν ὁ Νικόλαος Λεβίδης. Γρήγορα ὅμως ἡ συζήτηση κατάντησε σὲ ἀντεγκλήσεις. Ὁ Λεβίδης, ἄνθρωπος βίαιος καὶ πεισματάρης, ὄχι μόνο δὲν τοὺς ἔδειξε καμμιὰ συμπόνια, ἀλλὰ τοὺς ἔβρισε καὶ τοὺς ἔδιωξε. Στὴν οἰκονομικὴ ἀμηχανία προστέθηκε τώρα καὶ ἡ πληγωμένη ἀξιοπρέπεια

* Βλ. σημείωση 44.

καὶ οἱ πικραμένοι ἄνθρωποι ἀποφάσισαν ν' ἀντιδράσουν. Ἔκαμαν στὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ μιὰ ἀναφορὰ ἐναντίον τοῦ Λεβίδη, κι' ὁ Κωνσταντᾶς ἔφυγε ἀμέσως γιὰ τὸ Ναύπλιο, γιὰ νὰ παραστήση καὶ προφορικὰ τὴ διαγωγὴ τοῦ ἐφόρου.

Ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ αὐτή, καθὼς κι' ἀπὸ μιὰ ἄλλη προσωπικὴ τοῦ Φαρμακίδη, μαθαίνουμε τὶς λεπτομέρειες αὐτοῦ τοῦ ἐπεισοδίου [47].

«Τὸ Ὀρφανοτροφεῖον καὶ τὰ διδακτήρια», διαβάζουμε στὴν κοινὴ ἀναφορά, «εὑρίσκονται εἰς ἄκραν ἀμηχανίαν, ἐπειδὴ ἐκεῖνο μὲν εἶναι ἀπλήρωτον ἀπὸ τὸν Ἰούλιον, ταῦτα δὲ ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριον. Ὁ Κύριος Ἔφορος τοῦ Νομισματοκοπείου τέως ἐπροφασίζετο ποτὲ μὲν τὴν καταδυναστείαν τοῦ Κοντογιάννη, ποτὲ δὲ τὴν ἔλλειψιν τῆς ὕλης. Ἀφοῦ δὲ ἦλθεν ἐσχάτως ὕλη, μόλις ἔλαβον τὰ δύο καταστήματα χιλίους τριακοσίους (1300) φοίνικας, οὐδ' ὅσα δηλαδὴ κόπτονται εἰς μίαν ἡμέραν, ἐνῷ κόπτει τώρα ἡμέραν καὶ νύκτα 15 ἡμέρας.

»Εἰξεύροντες οἱ ὑποσημειούμενοι ὅτι ἡ Γραμματεία τῆς Οἰκονομίας διέταττεν ἀκαταπαύστως νὰ προτιμῶνται τῶν καταστημάτων τούτων αἱ χρεῖαι τῆς φρουρᾶς καὶ τοῦ τακτικοῦ, καὶ μὴ δυνάμενοι πλέον ν' ἀπαντήσωμεν τὰς ἀπαιτήσεις τῶν δανειστῶν, ἐπήγαμεν νὰ λαλήσωμεν εἰς τὸν Ἔφορον τοῦ Νομισματοκοπείου περὶ τῆς ἀνάγκης νὰ οἰκονομηθῶσι τὰ καταστήματα ταῦτα.

»Ἡ εὐγενεία του, συνειθισμένος νὰ καταφρονῇ καὶ νὰ ὑβρίζῃ ἀσυστόλως ὅσους ἀναγκάζονται νὰ πηγαίνωσιν εἰς τὸ κατάστημα τοῦ Νομισματοκοπείου, συνυβρίζων καὶ αὐτὸ τὸ ἔθνος ὡς ἀδιάκριτον καὶ ρυπαρόν, μᾶς εἶπεν ὅσα θὰ ἐσυστέλλετό τις, Ἕλλην ὤν, νὰ ἐκστομίσῃ καὶ πρὸς βαστάζον Ἕλληνα.

»Ἐπειδή, ἀδιαφορῶν δι' ὅλα, ὅσα νομίζονται ἱερὰ εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ εἰς ἀνθρώπους εἰδήμονας, δὲν τὸν μέλλει οὐδὲ διὰ τὴν αἰσχύνην, τὴν ὁποίαν ἠμπορεῖ νὰ προστρίψῃ εἰς τὸ ἔθνος ἡ διάλυσις καταστημάτων, τῶν ὁποίων τὴν διατήρησιν ὡς κόρης ὀφθαλμοῦ νομίζει ἀξιωτάτην τῆς προσοχῆς της ἡ Σ. Κυβέρνησις καὶ ἐν μέσῳ τόσον δεινῶν περιστάσεων.»

Γράφουν ἔπειτα πῶς ἀκόμα κι' ἕνας ξένος, ὁ στρατηγὸς τοῦ γαλλικοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος Γκενού, ἔδωκε δῶρο στὰ σχολεῖα τῆς Αἴγινας 1000 φράγκα, καὶ συνεχίζουν:

«Ἐκ τῆς συντόμου ταύτης περιγραφῆς πληροφορεῖται ἡ Κυβέρνησις τὸ ἀνοικονόμητον τῶν καταστημάτων τούτων. Ἐὰν δὲ ἀφεθῶσιν εἰς τὴν διάκρισιν ἀνθρώπου ἀπειροκάλλου καὶ ἀλλοτριωτάτου παντὸς ἑλληνικοῦ αἰσθήματος, ὡς νεήλυδος καὶ ἀγεύστου τῶν δεινῶν, ὅσα οἱ Ἕλληνες ἐδοκίμασαν, οἱ ὑποσημειούμενοι αἰσθανόμεθα μὲν κατάκαρδα λύπην, ὅμως ὁμολογοῦμεν ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ οἰκονομήσωμεν τὸ πρᾶγμα οὐδὲ νὰ ὑβριζώμεθα καὶ νὰ ἀκούωμεν ὑβριζόμενον ὁλόκληρον τὸ ἔθνος ἀπὸ δουλαγωγημένον καὶ δουλόφρονα ἄνθρωπον. Ζητοῦμεν λοιπὸν καὶ διὰ τὴν προσωπικὴν ὕβριν ἱκανοποίησιν. Ὅθεν ἀπὸ τὴν ἀπόκρισιν τῆς Σ. Κυβερνήσεως, τὴν ὁποίαν περιμένομεν ταχέως, κρέμαται ἡ συντήρησις ἢ ἡ διάλυσις τῶν καταστημάτων.

»Τῇ 12 Δεκεμβρίου 1832 ἐν Αἰγίνῃ

»Τὰ Διδακτήρια	*Ἡ ἐπὶ τοῦ Ὀρφανοτροφείου Ἐπιτροπὴ*
ΘΕΟΚΛ. ΦΑΡΜΑΚΙΔΗΣ	ΓΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ	ΝΕΟΦΥΤΟΣ ΔΟΥΚΑΣ
ΝΙΚΟΛ. ΧΟΡΤΑΚΗΣ	Γ. Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ
ΙΩΣΗΦ ΔΙΣΤΟΜΙΤΗΣ	
Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ	

ΔΗΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, *γραμματεὺς τῆς Ἐπιτροπῆς*
ΙΩΑΝ. ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ, *διδάσκαλος τῆς μουσικῆς*
ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ ΤΥΠΑΛΔΟΣ, *ἰατρὸς*
ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ ΚΑΜΠΑΝΗΣ, *διδάσκαλος*
ΗΛΙΑΣ ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΗΣ, *διδάσκ. ἀλληλοδιδακτικῆς»*

«Ὁ Κύριος Γ. Κωνσταντᾶς», γράφει ὁ Φαρμακίδης στὸ δικό του ἔγγραφο πρὸς τὴ Γραμματεία τῆς Παιδείας, «ἔρχεται εἰς Ναύπλιον καὶ φέρει κοινὴν ἀναφορὰν πρὸς τὴν Κυβέρνησιν. Ἀπ' αὐτοῦ καὶ ἐξ αὐτῆς θέλετε μάθῃ τὰ μεταξὺ ἡμῶν καὶ τοῦ ἐφόρου τοῦ Νομισματοκοπείου χθὲς διατρέξαντα. Κανεὶς ἐξ ἡμῶν δὲν ἐπεθύμει τοιοῦτόν τι, καὶ ὅ,τι ἔγινεν εἶναι ἔργον τοῦ εἰρημένου ἐφόρου, φερομένου ὁρμητικῶς καὶ ὑβριστικῶς πρὸς τοὺς ἔχοντας παρ' αὐτοῦ λαμβάνειν χρήματα, χωρὶς τινος διακρίσεως καὶ ἐξαιρέσεως προσώπων καὶ ἄλλων περιστάσεων.

»Τὸ Ὀρφανοτροφεῖον εἶναι ἀπλήρωτον καὶ αὐτὸ ἐν μέρει τὸν Ἰούλιον καὶ ἡ κατάστασις αὐτοῦ εἶναι τῷ ὄντι ἀθλιεστάτη διὰ τὴν ἔλλειψιν καὶ αὐτῶν τῶν ἀναγκαιοτάτων χρημάτων, οἱ διδάσκαλοι τῶν δύο σχολείων εἶναι ἀπλήρωτοι τέσσαρας ἤδη μῆνας καὶ στεροῦνται διὰ τοῦτο στέρησιν μεγίστην. Καὶ τὸ νὰ μὴ πληρωθῶσι μέχρι τοῦδε τόσον τὸ Ὀρφανοτροφεῖον ὅσον καὶ τὰ σχολεῖα προῆλθε κυριωτέρως ἐξ ἀμε-

λείας καὶ ἀδιαφορίας, ἂν ὄχι καὶ ἐκ δυστροπίας, τοῦ ἐφόρου τοῦ Νομισματοκοπείου. Ἡ ἔλλειψις ὕλης μέχρι τινὸς εἶναι προφάσεις μᾶλλον ἢ ἀλήθεια. Ἂν ὑπῆρχεν ἡ προαίρεσις, ἐγίνετο πάντως οἰκονομία.

»Ἔγινε χθὲς κοινὴ πρὸς τὸν εἰρημένον ἔφορον ἀποστολὴ παρά τε τοῦ Ὀρφανοτροφείου καὶ τῶν σχολείων περὶ αἰτήσεως χρημάτων. Τὸ ἀθῶον τοῦτο κίνημα ἐξέλαβε πονηρὸν ὁ κύριος ἔφορος, ἐδέχθη περιφρονητικῶς τὴν ἀποστολὴν καί, παρ᾽ ἀλόγου θυμοῦ κινούμενος, ὡμίλησε πρὸς αὐτὴν τόσον αὐθαδῶς καὶ ὑβριστικῶς, ὅσον ἡ ἐσχάτη ἀναγωγία μόλις εἰμπορεῖ νὰ συγχωρήσῃ. Εἶναι λυπηρὸν καὶ σκληρὸν νὰ ὑβρίζεται τίμιος πολίτης, καὶ διδάσκαλος μάλιστα καὶ ἱερωμένος, διότι ζητεῖ ὅ,τι τοῦ ἀνήκει καὶ παραπονεῖται, διότι δὲν τὸ λαμβάνει. Καὶ παρὰ τίνος ; Παρὰ τοῦ Λεβίδου, ἐφόρου ἑλληνικοῦ καταστήματος ! Ἐξ Αἰγίνης 1832 Δεκεμβρίου 13 - 14.»

Ὁ Κωνσταντᾶς ἦταν ἀκόμα στὸ Ναύπλιο, ὅπου ἔκανε τὰ διαβήματά του γιὰ τὸ παραπάνω ἐπεισόδιο καὶ γιὰ τὰ οἰκονομικὰ χάλια, ὁπόταν ὁ ἔφορος εἰδοποίησε τὸ Ὀρφανοτροφεῖο ὅτι θὰ τοῦ ἔδινε μερικὰ χρήματα. Ὁ Νεόφυτος ἔστειλε τότε στὸ Νομισματοκοπεῖο ἕνα βαστάζο, γιὰ νὰ φορτωθῆ τὶς πενταροδεκάρες, καὶ τὸ γραμματικὸ τῆς ἐπιτροπῆς Δῆμο Ἰωαννίδη μὲ μιὰ ἀπόδειξη. Ὁ Λεβίδης ὅμως ἤθελε νὰ ξεπέση ἀπὸ τὸ ποσὸν 200 φοίνικες, ποὺ εἶχε δώση τὸ Σεπτέμβριο στὸν Καραμάνο, τὸ τρίτο μέλος τῆς ἐπιτροπῆς. Αὐτὸς ἦταν ὁ μόνος ποὺ κατάφερε τὸ Λεβίδη νὰ τοῦ δώση χρήματα. Κυττάζοντας ὁ γραμματικὸς τὴν ἀπόδειξη, εἶδε πὼς ἦταν γιὰ τὸ μισθὸ τοῦ Ἰουλίου, ἐνῶ αὐτὸς ἤξερε ὅτι ὁ Καραμάνος εἶχε πάρη τὸ μισθὸ αὐτὸν σὲ εἶδος, δηλαδὴ σὲ βιβλία τῆς ἀποθήκης, πού, μὲ τὶς γνωστές μας προσπάθειες τοῦ Κωνσταντᾶ, εἶχε ὁριστῆ νὰ τὰ διαχειρίζεται ἡ ἐπιτροπὴ τοῦ Ὀρφανοτροφείου. Τὴ στιγμὴ ἐκείνη μπῆκε καὶ ὁ Καραμάνος στὸ γραφεῖο τοῦ ἐφόρου. Ἔρχονταν γιὰ νὰ παραστῆ στὴν παραλαβὴ τῶν χρημάτων. Ὁ γραμματικὸς προσπάθησε νὰ περάση τὴν ἀπόδειξή του στὸ λογαριασμὸ τοῦ Αὐγούστου, ἀλλὰ ὁ Καραμάνος στάθηκε ἀνένδοτος. Εἶχε, εἶπε, νὰ λάβη κι᾽ ἄλλα καθυστερούμενα. Στὸ τέλος, σὰν ἀνώτερός του ποὺ ἦταν, σκυλόβρισε κι᾽ «ἐγρόνθισε» τὸν Ἰωαννίδη γιὰ τὴν αὐθάδειά του...

Τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ ἀναφέρθηκε, μὲ ἀναφορὲς τοῦ Δούκα καὶ τοῦ Ἰωαννίδη, στὴ Γραμματεία τῆς Παιδείας μέσον τοῦ Κωνσταντᾶ, καὶ ἡ Γραμματεία, κατάπληκτη γιὰ τὴν ἐνέργεια τοῦ Καραμάνου, ποὺ πουλοῦσε γιὰ λογαριασμό του βιβλία τῆς ἀποθήκης, προκάλεσε τὴν παύση του ἀπὸ τὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ καὶ τὴν ἀντικατάστασή του μὲ τὸν Κυρίτση

Μαργαρίτη, ἄλλοτε πρόεδρο τοῦ πρωτόκλητου τῆς Αἴγινας [48]. Ὁ Κωνσταντᾶς, ποὺ εἶχε, φαίνεται, πολλὰ μαζεμένα τοῦ Καραμάνου, τοῦ ἔδωκε τὴ χαριστικὴ βολὴ μ᾽ ἕνα ἔγγραφό του πρὸς τὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπή :

«Εἶναι ἤδη ἓξ μῆνες ὁποῦ ταραττόμεθα καὶ ἀστατοῦμεν, καὶ ἐγὼ καὶ οἱ ἐν τῷ Ὀρφανοτροφείῳ δουλεύοντες καὶ ὅλον τὸ κατάστημα, ἀπὸ τὰς ραδιουργίας ἑνὸς μέλους τῆς ἐπὶ τοῦ Ὀρφανοτροφείου ἐπιτροπῆς, τοῦ κ. Γεωργίου Καραμάνου, ὅστις, προβληθεὶς παρ᾽ ἐμοῦ εἰς τὴν Σ. Κυβέρνησιν, ἐψηφίσθη μέλος τῆς ἐπὶ τοῦ Ὀρφανοτροφείου τριμελοῦς ἐπιτροπῆς περὶ τὰ τέλη τοῦ Μαΐου. Ἀντὶ ὅμως μέλους συνεργοῦντος καὶ συμπράττοντος εἰς τὴν εὐταξίαν καὶ καλὴν κατάστασιν τοῦ καταστήματος, κατέστη τύραννος καὶ ἀνατροπεὺς τῆς ὀφειλομένης συμπνοίας καὶ ἀπαιτουμένης ὁμονοίας τῶν δουλευόντων εἰς τὸ κατάστημα. Τί μὲν ἔπραξεν ἀπὸ τῆς ὥρας ὁποῦ εἰσῆλθεν εἰς τὸ κατάστημα, τὸ μανθάνει ἡ Σ. Ἐπιτροπὴ ἀπὸ στόματός μου, ἂν μοὶ δοθῇ ἡ ἄδεια νὰ εἰπῶ τὰ παράπονά μου. Τί δὲ ἐνήργησεν ἢ ἐνεργεῖ ἐν τῇ ἐκεῖθεν ἀπουσίᾳ μου, τὰ μανθάνει ἡ Σ. Κυβέρνησις ἀπὸ τὰς χθὲς ἐλθούσας ἐκεῖθεν ἀναφορὰς μὲ ἐπίτηδες σταλέντα διὰ ξηρᾶς πεζοδρόμον παρὰ τοῦ διδασκάλου Ν. Δούκα...» Καὶ ζητοῦσε στὸ τέλος τὴν παύση τοῦ Καραμάνου [49].

Ὅσο γιὰ τὸ ἐπεισόδιο Λεβίδη, τὸ ταξίδι τοῦ Κωνσταντᾶ στὸ Ναύπλιο εἶχε τὸ ἀποτέλεσμα νὰ διατάξη ἡ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ τὸν πρῶτο νὰ ζητήση συγγνώμην ἀπὸ τοὺς βρισμένους. Προηγουμένως ὅμως ἡ Γραμματεία τῆς Οἰκονομίας εἶχε πάρη τὸ μέρος τοῦ Λεβίδη καί, μὲ ἕνα ἔγγραφό της στὴ Γραμματεία τῆς Παιδείας, ζήτησε καὶ τὴν τιμωρία τῶν «λογίων» τῆς Αἴγινας. Ταυτόχρονα ξεκαθάριζε καὶ τὸ ζήτημα τῆς πληρωμῆς : πρῶτα οἱ στρατιωτικοί !

«Ὁ ἔφορος τοῦ Νομισματοκοπείου», γράφει στὸ ἔγγραφό της 7635 τῆς 16 Δεκεμβρίου 1832 [50], «διὰ τοῦ ὑπ᾽ ἀριθ. 352 ἐγγράφου του ἀναφέρεται πρὸς τὴν Γραμματείαν ταύτην ὅτι τὴν 12ην τοῦ ἐνεστῶτος, παρουσιασθέντες οἱ διδάσκαλοι καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ Ὀρφανοτροφείου ἐπιτροπὴ εἰς τὸ κατάστημα τοῦ Νομισματοκοπείου, ἤρξαντο νὰ ὑβρίζωσι καὶ ν᾽ ἀπειλῶσι τὸν ἔφορον μὲ λόγους ἀναρμόστους εἰς τὸν διδασκαλικὸν χαρακτῆρα, ὅτι προτιμᾷ δῆθεν τοὺς Τακτικοὺς εἰς τὴν πληρωμὴν τῶν μισθῶν καὶ ἄλλων καὶ δὲν ἐξοφλεῖ τοὺς δεδουλευμένους των μηνιαίους μισθοὺς κλπ. Ζητεῖ δὲ ἱκανοποίησιν διὰ τὴν γενομένην πρὸς αὐτὸν ὕβριν.

»Δὲν λανθάνει τὴν Γραμματείαν ταύτην ὅτι τὸ κατάστημα τοῦτο ἤθελε κλεισθῆ, ἂν δὲν ὑπῆρχεν αὐτὴ ἡ χορηγία τοῦ ὀρειχάλκου ἀπὸ τὰ Μεσσηνιακὰ φρούρια, καὶ ὁ ὀρείχαλκος αὐτὸς ἐστάλη διὰ νὰ χρησιμεύσῃ εἰς ἐξοικονόμησιν ἑνὸς μηνιαίου τῶν Τακτικῶν μισθοῦ, πρὸ πάσης ἄλλης πληρωμῆς, καὶ τῶν τρεχόντων καθημερινῶν ἐξόδων τοῦ Ὀρφανοτροφείου καὶ τῶν διδακτικῶν καταστημάτων, καὶ ὄχι διὰ καθυστερημένους μισθούς, πρὶν συμπληρωθῇ ἡ ἀπαιτουμένη διὰ τὸ τακτικὸν ποσότης τῶν 43 χιλ. φοινίκων. Δὲν ἔχουν λοιπὸν δίκαιον νὰ παραπονοῦνται ἐναντίον τοῦ ἐφόρου, ἐκτελοῦντος τὰς διαταγὰς τῆς Γραμματείας ταύτης, καὶ πρὸς τὸν ὁποῖον στέλλονται ἤδη διαταγαὶ αὐστηρότεραι διὰ νὰ μὴ δοθῇ ὀβολὸς εἰς κανένα, πρὶν συμπληρωθῇ ἡ διὰ τὸ τακτικὸν προσδιωρισμένη ποσότης.

»Παρακαλεῖσθε, Κύριε, νὰ ἐπιπλήξητε τοὺς εἰρημένους λογίους διὰ τὸ ἀνάρμοστον τοῦτο κίνημα, ἀνακαλῶν αὐτοὺς εἰς τὰ χρέη των, ὅσον δὲ διὰ τὰ δίκαιά των, νὰ τοῖς ὑπομνήσητε τὴν γενικὴν δεινὴν στάσιν τῶν πραγμάτων καὶ τὴν ὅσονούπω προσδοκωμένην διόρθωσιν.

»*Ὁ Γραμματεὺς*
Α. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ»

Ἡ Γραμματεία τῆς Παιδείας δὲν παρατήρησε βέβαια τοὺς λογίους, ἀλλὰ οὔτε καὶ ὁ Λεβίδης θέλησε νὰ τοὺς ζητήσῃ συγγνώμην. Δὲν τὸν ἄφηνε, ὅπως γράφει ὁ Φαρμακίδης, ***ὁ δύστροπος υἱός του Κωνσταντῖνος****. Μὲ τὸν Κωνσταντᾶ καὶ τὸ Δούκα συμφιλιώθηκε, ἀλλὰ ὁ σκληροτράχηλος Φαρμακίδης, σὰν ἔφορος τῶν σχολείων, δὲ δέχτηκε τὶς ἐξηγήσεις, ποὺ ἔδωκε ὁ Λεβίδης μὲ ἕνα ἔγγραφό του, καὶ ἀπαιτοῦσε νὰ ἐκφράσῃ τὴ λύπη του σὲ πανηγυρικὴ τελετή. Καὶ γιὰ νὰ ἐκβιάσουν αὐτὴ τὴ λύση, ὁ Φαρμακίδης καὶ οἱ δάσκαλοι ἔκλεισαν τὰ σχολεῖα !

Ἡ ἀπόλυτη ἀχρηματία ἐξακολούθησε λίγο ἀκόμα, ὥσπου ὁ Ὄθωνας, στὶς 25 Ἰανουαρίου 1833, ἀποβιβάστηκε στὸ Ναύπλιο, καὶ ἡ Ἀντιβασιλεία, μὲ τὰ πρῶτα χρήματα τοῦ δανείου τῶν ἑξῆντα ἑκατομμυρίων [51], τακτοποίησε τὴ δραματικὴ ἐκείνη κατάσταση. Ἡ διαμάχη Λεβίδη - Φαρμακίδη καὶ δασκάλων, ποὺ εἶχε φτάσει στὸ κατακόρυφό της λίγες μέρες πρὶν ἔρθῃ ὁ βασιλιᾶς, ἔσβησε κι᾿ αὐτὴ μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῆς νέας ἐξουσίας καὶ τὴν κατάργηση τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς.

* Ὁ μετέπειτα ἐκδότης τῆς «*Ἐλπίδος*».

Καὶ ὁ Ἰατρίδης ;

Δὲν εἴπαμε ὥς τώρα τίποτα γιὰ τοὺς δικούς του μισθούς, οὔτε τὸν βλέπουμε νὰ ὑπογράφεται στὴν κοινὴ ἐκείνη ἀναφορὰ ἐναντίον τοῦ Λεβίδη. Ἡ τύχη του δὲν ἦταν, φυσικά, καλλίτερη ἀπὸ τῶν ἄλλων, εἶχε κι᾿ αὐτὸς νὰ πάρῃ μισθὸ ἀπὸ τὸν Ἰούλιο. Ἀλλὰ στὸ διάστημα αὐτὸ ὁ Ἰατρίδης εἶχε ἄλλου εἴδους σκοτοῦρες, ποὺ ξεπερνοῦσαν τὶς οἰκονομικές. Κι᾿ αὐτὲς πρέπει ν᾿ ἀφηγηθοῦμε τώρα.

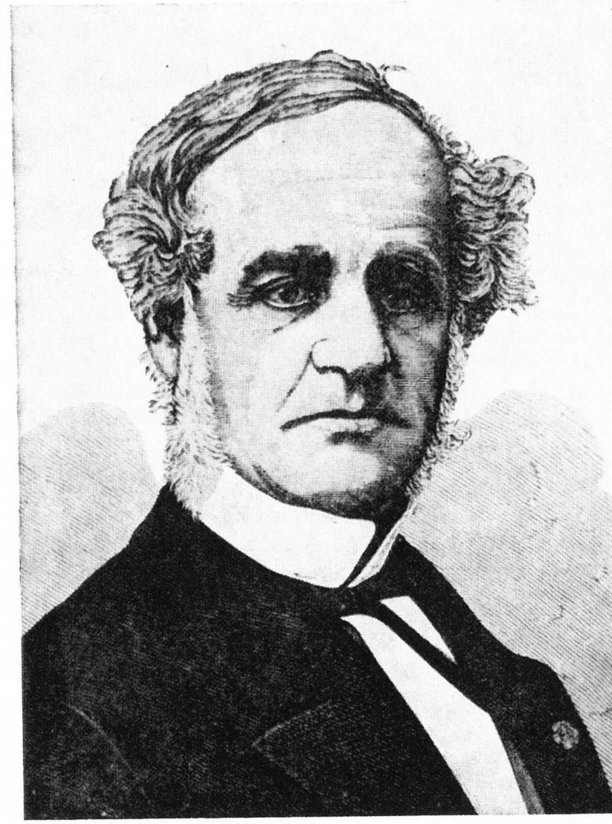
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΤΡΙΚΥΜΙΑ ΚΑΙ ΓΑΛΗΝΗ

Ο ΥΠΟΥΡΓΟΣ ΑΠΕΙΛΕΙ ΝΑ ΠΑΨΗ ΤΟΝ ΙΑΤΡΙΔΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΘΥΣΤΕΡΗΣΗ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ. || ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ ΚΑΙ ΙΑΤΡΙΔΗΣ. || Ο ΕΠΙΣΤΑΤΗΣ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΣΤΕΛΝΕΙ ΣΤΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΤΑ ΙΧΝΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ. Ο ΥΠΟΥΡΓΟΣ ΙΚΑΝΟΠΟΙΕΙΤΑΙ, ΕΓΚΩΜΙΑΖΕΙ ΤΟΝ ΙΑΤΡΙΔΗ ΚΑΙ ΑΠΟΦΑΣΙΖΕΙ ΝΑ ΤΑ ΤΥΠΩΣΗ. Η ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ — ΙΑΤΡΙΔΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΕΤΑΙ ΣΤΗΝ *ΕΘΝΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ*. || Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ ΚΑΙ Ο ΔΟΥΚΑΣ ΑΝΑΓΚΑΖΟΥΝ ΤΟΝ ΙΑΤΡΙΔΗ ΝΑ ΔΩΣΗ ΤΗΝ ΠΑΡΑΙΤΗΣΗ ΤΟΥ, ΑΛΛΑ Η ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΔΕΝ ΤΗ ΔΕΧΕΤΑΙ. || Η ΚΑΚΟΔΙΟΙΚΗΣΗ ΤΟΥ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΟΥ ΚΑΙ Η ΠΑΥΣΗ ΤΩΝ ΔΥΟ ΚΑΛΟΓΕΡΩΝ. || ΕΝΑ ΕΙΡΩΝΙΚΟ ΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗ. || Η ΓΝΩΜΟΔΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΓΡΟΠΙΟΥ.

I

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ ΡΙΖΟΥ ΠΡΟΣ ΤΗ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ ξέρουμε πῶς ὁ Ἰατρίδης, ὅταν ζήτησε νὰ διοριστῆ ἐπιστάτης τοῦ μουσείου, προσφέρθηκε νὰ διδάσκη καὶ τὴν ἰχνογραφία στὰ παιδιὰ τοῦ Ὀρφανοτροφείου. Ἐνῶ ὅμως τὴν ἑπόμενη χρονιὰ διορίστηκε, μ᾽ ἐπιμίσθιο, δάσκαλος τῆς ἰχνογραφίας στὰ σχολεῖα τοῦ ἱδρύματος, στὰ 1832 δὲ φαίνεται νὰ δίδαξε τὸ μάθημα αὐτό. Ὁ λόγος θὰ ἦταν ὅτι δὲν τοῦ ἔδωκαν τὰ μέσα. Πραγματικά, μὲ τὴν πρώτη ἐκείνη ἀναφορά, ποὺ ἔστειλε στὴ Γραμματεία τῆς Παιδείας μετὰ τὸ διορισμό του καὶ ὅπου ἔγραφε ὅτι καταγίνεται νὰ κάμη τὸν κατάλογο τῶν ἀρχαίων [1], ζήτησε καὶ τὴ μεσολάβησή της στὴ Γραμματεία τῶν Στρατιωτικῶν γιὰ νὰ τοῦ δώσουν ἀπὸ τὸ Στρατιωτικὸ Σχολεῖο, στὸ Ναύπλιο, τὸ ἀπαιτούμενο ὑλικὸ ἰχνογραφίας, ἐπειδὴ τὸ σχολεῖο αὐτὸ εἶχε τέτοιο ὑλικό, γιὰ τὰ σχέδια τῶν μαθητῶν του. Ἡ Γραμματεία τῆς Παιδείας παρακάλεσε τὴ Γραμ-

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΡΑΓΚΑΒΗΣ

ματεία τῶν Στρατιωτικῶν, ἡ ὁποία ὅμως ἀρνήθηκε, μὲ τὴ δικαιολογία ὅτι τὸ ὑλικὸ εἶχε ἀγορασθῆ μὲ χρήματα τῶν «ὑποτρόφων» καὶ δὲ μποροῦσε νὰ δοθῆ σὲ ἄλλους[2].

Ἐπίσης τὸν Ἰούλιο ὁ Ἰατρίδης παρέλαβε, σύμφωνα μὲ διαταγὴ τῆς Γραμματείας Παιδείας, ἀπὸ τὸν ἀντιπρόσωπο τοῦ Κοσμητῆ στὴν Αἴγινα τυπογράφο Γιάγκο Σχινᾶ, τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ δύο λιθογραφικὰ πιεστήρια τοῦ Καποδίστρια, ποὺ τὸ εἶχε ἀφήσει ἐκεῖ ὁ Κοσμητής, καὶ γνώρισε τὴν παραλαβή του στὴ Γραμματεία μὲ τὴν ἀναφορά του ἀριθ. 2*.

Γιὰ νὰ τοῦ γνωρίση ἡ Γραμματεία τῆς Παιδείας τὴν ἄρνηση τῆς Γραμματείας τῶν Στρατιωτικῶν καὶ γιὰ νὰ τοῦ συστήση νὰ προμηθευτῆ ἰχνογραφικὸ ὑλικὸ ἀπὸ ἀλλοῦ, καθὼς καὶ νὰ «καταθέση» τὸ λιθογραφικὸ πιεστήριο «εἰς μέρος πρόσφορον, ὥστε νὰ χρησιμεύση ἐν δέοντι πρὸς τὸν ὁποῖον δύναται νὰ συντελέση κοινωφελῆ σκοπόν», τοῦ ἔκαμε ἕνα ἔγγραφο, τὸ 463 τῆς 10 Αὐγούστου 1832, ὅπου ὅμως τοῦ θύμιζε καὶ τὸν κατάλογο τοῦ μουσείου :

> «Περιμένεται καὶ ἡ ἔκθεσις τῶν εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον περιεχομένων, τὴν ὁποίαν θέλεις σπεύσει νὰ διευθύνης πρὸς τὴν Γραμματείαν ταύτην ὅσον ἔνεστι λεπτομερῆ καὶ διηκριβωμένην[3].»

Ὁ Ἰατρίδης ὅμως ἄφησε τὸ ἔγγραφο αὐτὸ χωρὶς ἀπάντηση.

Θὰ ἔπρεπε βέβαια ν' ἀπαντήση στὴν παράγραφο τοῦ ἐγγράφου, ποὺ τοῦ συνιστοῦσε νὰ οἰκονομήση ἀπὸ ἀλλοῦ τὸ ὑλικὸ γιὰ τὸ μάθημα τῆς ἰχνογραφίας, ἔστω καὶ ἂν ἐπρόκειτο νὰ τοὺς πῆ ὅτι δὲν ἔχει χρήματα γιὰ νὰ τὸ ἀγοράση ἀπὸ τὸ ἐμπόριο. Ἀλλὰ εἶναι φανερὸ πὼς δὲν ἀπάντησε, γιατὶ ἔπρεπε νὰ γράψη κάτι θετικὸ γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ καταλόγου, ἀφοῦ τοῦ τὸ θύμιζε ἡ Γραμματεία. Νὰ δηλώση δηλαδὴ ἂν τὸν καταρτίζει καὶ πότε θὰ τὸν στείλη. Ξέρουμε ὅμως ὅτι ὁ Ἰατρίδης δὲν ἔγραφε τὴ στιγμὴ ἐκείνη κανέναν ἀρχαιολογικὸ κατάλογο. Ἁπλῶς ζωγράφιζε τὰ ἀρχαῖα τοῦ μουσείου, κι' ἡ ἐργασία του αὐτὴ βρίσκονταν ἀκόμα πολὺ μακρυὰ ἀπὸ τὸ τέλος της.

Νὰ δηλώση πάλι ὅτι ζωγράφιζε τὰ ἀρχαῖα καὶ ὅτι θὰ τοὺς ἔστελνε τὶς ζωγραφιές, αὐτὸ θὰ ἦταν ὁ ἀσφαλέστερος τρόπος γιὰ νὰ τὸν πάψουν. Ἐργασία αὐτοῦ τοῦ εἴδους μονάχα ἡ ἴδια, μὲ τὴν παρουσία της, μποροῦσε νὰ μιλήση καί, ἴσως, ἂν ἄξιζε, νὰ ἐπιβληθῆ. Μο-

* Βλ. ἕβδομο κεφάλαιο.

νάχα ἂν στὸ ὑπουργεῖο τὴν ἔβλεπαν ἁπλωμένη μπροστά τους, μποροῦσαν νὰ τὴν προσέξουν καὶ νὰ σκεφθοῦν ἀπάνω σ' αὐτή, ὥστε νὰ ἔχῃ τὸ ἀποτέλεσμα, ποὺ αὐτὸς προσδοκοῦσε. Ἦταν ἑπομένως ὑποχρεωμένος νὰ περιμένῃ, νὰ δουλεύῃ ἀδιάκοπα καὶ ταυτόχρονα νὰ ἔχῃ καὶ τὴν ἀγωνιώδη ἀμφιβολία, τί θὰ ἔλεγαν στὸ τέλος οἱ ἁρμόδιοι, βλέποντας πώς, ἀντὶ ἐκεῖνο ποὺ τοῦ ζητοῦσαν, αὐτὸς τοὺς ἔστελνε τὰ σχεδιάσματά του. Διόλου ἀπίθανο δηλαδή, ἡ δουλειά του νὰ πήγαινε ἐντελῶς χαμένη.

Πέρασαν ἔτσι δυόμισυ μῆνες. Διάστημα ἀρκετὸ γιὰ νὰ κάμῃ καὶ τὸν πιὸ ὑπομονητικὸ προϊστάμενο ν' ἀδημονήσῃ καὶ νὰ ἐξαγριωθῇ. Μολαταῦτα ἡ Γραμματεία περιορίστηκε κι' αὐτὴ τὴ φορὰ νὰ τοῦ ξαναθυμίσῃ τὴν ὑπηρεσιακή του καθυστέρηση καὶ νὰ τὸν καλέσῃ νὰ στείλῃ ἐπὶ τέλους τὸν περιβόητο κατάλογο. Τὸ σχετικὸ ἔγγραφο τῆς Γραμματείας εἶχε ἀριθμὸ 683 καὶ ἡμερομηνία 22 Ὀκτωβρίου, ἀλλὰ τὸ σχέδιό του δὲ σώζεται στὰ ἀρχεῖα. Ἦταν, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἄλλο ἔγγραφο, γραμμένο σὲ ἔντονο ὕφος, μὰ ὄχι τελεσιγραφικό. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ἰατρίδης, ποὺ δὲν εἶχε οὔτε καὶ τώρα τελειώσῃ τὰ σχέδιά του, ἔκαμε, καὶ μετὰ τὸ προειδοποιητικὸ αὐτὸ ἔγγραφο, τὸν κουφό. Κι' ἔτσι πέρασε ἕνας μήνας ἀκόμα.

Ὡστόσο ἡ κατάσταση αὐτὴ παρατραβοῦσε, καὶ ἡ διαγωγὴ τοῦ ἐπιστάτη τοῦ μουσείου γίνονταν, γιὰ τὴ Γραμματεία, σκάνδαλο πιά.

Οἱ ὑπάλληλοι συζητοῦσαν κάθε μέρα τὴν ὑπόθεση τοῦ Ἰατρίδη, ρωτοῦσαν εἰρωνικά, ἂν ἦρθε ὁ κατάλογος, καὶ μερικοὶ κάγχαζαν, λέγοντας πὼς ἦταν ἑπόμενο νὰ καταλήξῃ ἐκεῖ τὸ πρᾶγμα, ἀφοῦ ὁ Ἰατρίδης δὲν εἶχε ἰδέα ἀπὸ ἀρχαιολογικά. Ἀπὸ τοὺς ὑπαλλήλους αὐτοὺς μόνο ὁ Σκαρλᾶτος Βυζάντιος γνώριζε λίγο τὸν Ἰατρίδη καὶ τὸν συμπαθοῦσε, καὶ γι' αὐτὸ συνιστοῦσε στὸ νεαρὸ Ραγκαβῆ, τὸν ἁρμόδιο προϊστάμενο, νὰ κάμῃ ἀκόμα ὑπομονή. Γιατὶ ὁ Ραγκαβῆς ἤθελε νὰ ἑτοιμάσῃ τὸ διάταγμα τῆς παύσης του.

— Καὶ ποῖος νὰ διορισθῇ εἰς τὴν θέσιν του; Ρώτησε ὁ Βυζάντιος.

— Νὰ στείλωμε ἐκεῖ κατὰ τὸ παρὸν τὸν Πιττάκην ἀπὸ τὰς Ἀθήνας. Καὶ ἂν αὐτὸς δὲν δεχθῇ, ἔχομεν τὸν Γεννάδιον.

Ὁ Πιττάκης εἶχε διοριστῇ τὸ Σεπτέμβριο στὴν Ἀθήνα, μὲ τὴν ἐντολὴ νὰ προσέχῃ ἐκεῖ τὶς ἀρχαιότητες.

— Ναί, τὸν Γεννάδιον, εἶπε ὁ Βυζάντιος γελώντας, ἐσκέφθης ὅμως τί θὰ εἰπῇ καὶ ὁ Κωνσταντᾶς;

Ἔτσι μιὰ μέρα ὁ Ραγκαβῆς πῆρε τὸ φάκελλο τοῦ Ἰατρίδη κι' ἀνέβηκε στὸ Ρίζο.

Ὁ ὑπουργὸς εἶχε τὴν κατοικία του καὶ τὸ γραφεῖο του στὸ ἀπάνω πάτωμα τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Ἰ. Κοντουμᾶ, ποὺ εἶχαν νοικιάσῃ τὸ Μάη γιὰ κατάστημα τῆς Γραμματείας καὶ κατοικία τοῦ ὑπουργοῦ, ἐνῶ τὰ γραφεῖα τῶν ὑπαλλήλων ἦταν στὸ ἰσόγειο μαγαζί.

Ὁ Ρίζος, ποὺ κι' αὐτὸς διαρκῶς ρωτοῦσε, ἂν ἦρθε τίποτα ἀπὸ τὸν Ἰατρίδη, δίσταζε κι' αὐτὴ τὴ φορὰ τί ἔπρεπε ν' ἀποφασίσῃ. Ἰδίως βρίσκονταν σὲ ἀπορία, ποιὸν θὰ πρότεινε γιὰ ἀντικαταστάτη του. Γιὰ τὸ Γεννάδιο δὲν ἤθελε οὔτε ν' ἀκούσῃ, καὶ ὅσο γιὰ τὸν Πιττάκη, αὐτὸς εἶχε δουλειὰ στὴν Ἀθήνα, ἦταν κι' ἐκεῖ χρήσιμος. Πάντως ἦταν ἔξω φρενῶν γιὰ τὴ διαγωγὴ τοῦ Ἰατρίδη. Ἰδίως μετανοοῦσε γιατὶ τὸν ἀνέφερε μ' ἐπαινετικὰ λόγια στὴν ἔκθεσή του ἐκείνη πρὸς τὴ Συνέλευση, ποὺ εἶχε τυπωθῇ καὶ στὴν ***Ἐθνικὴ Ἐφημερίδα***. Κοντολογῆς, αἰσθανόταν φοβερὰ ἐκτεθειμένος γιὰ τὴν ἀποτυχία τῆς ἐκλογῆς του.

Μολαταῦτα δὲ θέλησε νὰ πάψῃ τὸν ἐπιστάτη πρὶν τοῦ δώσῃ ἀκόμα μιὰ φορὰ τὴν εὐκαιρία ν' ἀπαντήσῃ. Ἤθελε νὰ μάθῃ τουλάχιστον τί ἔκανε ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα. Γι' αὐτὸ εἶπε στὸ Ραγκαβῆ νὰ ἑτοιμάσῃ ἕνα ἔγγραφο μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα, τὴ φορὰ αὐτὴ ὅμως ὄχι πρὸς τὸν ἴδιο, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἐπιτροπὴ τοῦ Ὀρφανοτροφείου. Ἔτσι θἄπερνε τουλάχιστον ἀπ' αὐτὴ μιὰ ἀπάντηση.

Καὶ ξέροντας πὼς κανένας ὑπάλληλος στὴν Αἴγινα δὲν εἶχε πάρῃ μισθό, πρόσθεσε:

—Ἰδοὺ καὶ ἕνα καλόν, ὁποῦ ἔκαμεν ὁ Κοντογιάννης. Δὲν ἐπληρώθη τοὐλάχιστον ὁ ἀδρανέστατος αὐτὸς Ἰατρίδης!...

II

Λίγες μέρες ἀργότερα, ὁ Δῆμος Ἰωαννίδης, ὁ γραμματικὸς τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Ὀρφανοτροφείου, ἀνοίγοντας ἕνα «πλίκο» ποὺ ἦρθε μὲ τὸ ταχυδρομεῖο ἀπὸ τὸ Ναύπλιο, γούρλωνε τὰ μάτια του, ὅσο διάβαζε, καὶ στὸ τέλος ἄρχισε νὰ τρίβῃ τὰ χέρια του ἀπὸ εὐχαρίστηση.

«Ἐδῶ τὸν ἔχουμε τὸ φίλο», σκέφτηκε. «Τώρα νὰ ἰδοῦμε πῶς θὰ τὰ ξεμπλέξῃ». Κι' ἔτρεξε ἀμέσως νὰ βρῇ τὸν Κωνσταντᾶ.

Ὁ Ἰωαννίδης, ποὺ ἦταν ἀνηψιὸς τοῦ Κωνσταντᾶ, δὲ συμπαθοῦσε τὸν Ἰατρίδη, γιατὶ κι' ὁ θεῖος του δὲν τὸν ἀγαποῦσε. Τί εἶχε ὅμως μὲ τὸν Ἰατρίδη ὁ Κωνσταντᾶς;

Πρῶτα πρῶτα εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ καλόγερος δὲν εἶδε μὲ καλὸ μάτι οὔτε τὸ διορισμὸ τοῦ Ἰατρίδη οὔτε, πολὺ περισσότερο, τὴν παρουσία του μέσα στὸ Ὀρφανοτροφεῖο, ὅπου σὰν ἐπιστάτης τοῦ μουσείου ἦταν

ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὴν ἐπιτροπή. Ὄχι πὼς τὸν φοβόταν, ὅπως τὸ Γεννάδιο, ἀλλὰ ἔτσι ἀπὸ τὴ βασική του μισαλλοδοξία καὶ ἀντιδραστικότητα, ποὺ ἦταν τὸ ψυχολογικό του χαρακτηριστικό. Ἴσως νὰ πίστευε ὅτι καὶ τὴν ἐπιμέλεια τῶν ἀρχαίων τοῦ μουσείου μποροῦσε νὰ τὴν ἀναλάβη ἡ ἐπιτροπὴ τοῦ Ὀρφανοτροφείου, ὅπως πρὶν μὲ τὸ Λεόντιο Καμπάνη, καὶ νὰ γίνονταν ἔτσι καὶ οἰκονομία. Τὸ ἴδιο δὲν εἶχε γράψη στὸν ὑπουργὸ γιὰ τὴ βιβλιοθήκη; Ἀλλὰ δὲν ἄργησαν καὶ νὰ συγκρουσθοῦν μεταξύ τους γιὰ διάφορους λόγους, μὲ ἀποτέλεσμα ν' ἀποφεύγη ὁ ἕνας τὸν ἄλλον ἀπὸ καιρὸ τώρα.

Κυρίως ἀφορμὴ στὸ μάλωμά τους στάθηκε ἡ ρήτρα ἐκείνη τοῦ διορισμοῦ τοῦ Ἰατρίδη ὅτι τὸ μουσεῖο, μετὰ τὸ χωρισμό του ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη, ἔπρεπε νὰ μεταφερθῆ σὲ ἰδιαίτερο δωμάτιο τοῦ Ὀρφανοτροφείου. Τὴ διαρρύθμιση αὐτὴ ὁ Κωνσταντᾶς δὲν ἤθελε μὲ κανένα τρόπο νὰ τὴν κάμη. Ἄδικα τὸν παρακαλοῦσε ὁ Ἰατρίδης νὰ φροντίση νὰ μεταφερθοῦν ἀλλοῦ εἴτε τὰ ἀρχαῖα τοῦ μουσείου εἴτε τὰ βιβλία τῆς βιβλιοθήκης· ὁ Κωνσταντᾶς, μὲ διάφορες προφάσεις, ἀνέβαλλε διαρκῶς τὴ μεταφορά. Πότε δὲν εἶχε ἄλλο δωμάτιο διαθέσιμο, καὶ πότε δὲν εἶχε χρήματα γιὰ νὰ πληρώση τοὺς βαστάζους. Ἴσως περίμενε εὐκαιρία γιὰ νὰ μεταφέρη τὴ βιβλιοθήκη ἔξω ἀπὸ τὸ Ὀρφανοτροφεῖο, ὅπως τὸ εἶχε προτείνη τὸ καλοκαίρι στὴ συγκέντρωση ἐκείνη, στὴν ὁποία ἦταν κι' ὁ Ρίζος παρών, καὶ νὰ ξεφορτωθῆ ἔτσι ἀπὸ τὸ κατάστημα τὸ Γεννάδιο. Ὅποιος ὅμως καὶ νὰ ἦταν ὁ λόγος, στὸ τέλος τοῦ Νοεμβρίου, ποὺ βρισκόμαστε τώρα, ἡ μεταφορὰ δὲν εἶχε πραγματοποιηθῆ, κι' ἔτσι ἡ ψυχρότητα ἀνάμεσα στὸν πρόεδρο τοῦ Ὀρφανοτροφείου καὶ στὸν ἐπιστάτη τοῦ μουσείου ἐξακολουθοῦσε.

Ὁ Κωνσταντᾶς, ἀφοῦ διάβασε τὸ ἔγγραφο τῆς Γραμματείας, ποὺ τοῦ πῆγε ὁ Ἰωαννίδης, τοῦ εἶπε νὰ καλέση τὸν Ἰατρίδη στὸ γραφεῖο τῆς ἐπιτροπῆς καὶ νὰ εἰδοποιήση καὶ τὰ ἄλλα δύο μέλη. Ὅταν ὅλοι μαζεύτηκαν ἐκεῖ, ὁ Κωνσταντᾶς, ἀφοῦ πρῶτα εἶπε μερικὰ λόγια γιὰ τὰ «χρέη» τῶν ὑπαλλήλων καὶ τὶς συνέπειες ποὺ ἔχει ἡ παραμέλησή τους, διέταξε τὸ γραμματικὸ νὰ διαβάση τὸ ἔγγραφο.

Τρέμοντας ἀπὸ τὸ θυμό του ὁ Ἰατρίδης, ὄχι γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐγγράφου, ἀλλὰ γιὰ τὴ σκηνοθεσία, πού, ὅπως πίστευε, σοφίστηκε ὁ Κωνσταντᾶς μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ τὸν ταπεινώση, καὶ γιὰ τὶς ὑποπτες νουθεσίες του, εἶπε πὼς θ' ἀπαντοῦσε ἀμέσως στὴ Γραμματεία. Παρακάλεσε μόνο τὴν ἐπιτροπὴ νὰ μὴ στείλη αὐτὴ στὸ Ναύπλιο κανένα ἔγγραφο. Ἤξερε καλὰ τὸν Κωνσταντᾶ καὶ φαντάζονταν πῶς αὐτὸς θὰ παράσταινε καὶ θὰ χρωμάτιζε τὴ σκηνὴ ἐκείνη.

Στὸ αἴτημα αὐτὸ τοῦ Ἰατρίδη ὁ Κωνσταντᾶς εἶχε ἀντίρρηση, λέγοντας ὅτι ἡ ἐπιτροπὴ ἦταν ὑποχρεωμένη ν' ἀπαντήση στὴ Γραμματεία. Ἀλλὰ ὁ Καραμάνος ἐπέμεινε νὰ δεχτοῦν τὴν παράκλησή του, κι' ἔτσι τοῦ ἔδωκαν μιὰ μικρὴ διορία, τὴν ἴδια ποὺ ἔβαζε καὶ τὸ ἔγγραφο, γιὰ νὰ στείλη τὴν ἀπάντησή του, ἀφοῦ προηγουμένως τὴ δείξη καὶ στὴν ἐπιτροπή.

Ὅταν σὲ λίγο ὁ Κωνσταντᾶς πιάστηκε μὲ τὸ μυτιληνιὸ συνεργάτη του, βρῆκε τὴν εὐκαιρία νὰ γράψη, σ' ἕνα ἀπὸ τὰ ἀτελείωτα ἔγγραφά του πρὸς τὴ Γραμματεία, ὅτι ὁ Ἰατρίδης ἔγινε «φατριαστὴς τοῦ Καραμάνου» ἐναντίον αὐτοῦ καὶ τοῦ Δούκα.

Ἰδοὺ τὸ τελεσιγραφικὸ ἔγγραφο τῆς Γραμματείας[4]:

«Ἀριθ. 755

»*Πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ ἐν Αἰγίνῃ Ὀρφανοτροφείου Ἐπιτροπὴν*

»Ὅταν πρὸ ἓξ ἤδη μηνῶν ὁ Κύριος Ἀ. Ἰατρίδης ἀνέλαβε, κατὰ συνέπειαν τοῦ ὑπ' ἀριθ. 31 διατάγματος, τὴν ἐπιστασίαν τοῦ αὐτόθι Ἐθνικοῦ Μουσείου, ὑπεχρεώθη συγχρόνως, διὰ τοῦ ἄρθρου Γ' τοῦ αὐτοῦ διατάγματος, νὰ διευθύνη πρὸς τὴν Γραμματείαν ταύτην τὸν κατάλογον τῶν περιεχομένων ἀρχαιοτήτων εἰς τὸ κατάστημα τοῦτο, συνωδευμένον μὲ τὰς ἀναγκαίας παρατηρήσεις καὶ εἰκασίας του, καθὼς καὶ ὅσα ἤθελε κρίνει ἑκάστοτε συντελεστικὰ πρὸς βελτίωσιν τοῦ καταστήματος τούτου.

»Παρὰ πᾶσαν ὅμως ἐλπίδα ὄχι μόνον τὸ οὐσιωδέστατον τοῦτο ἄρθρον τῶν καθηκόντων του δὲν ἐξετέλεσε μέχρι τοῦδε, ἀλλ' οὔτε ἁπλῆν ἔκθεσιν τῆς καταστάσεως τοῦ Μουσείου διηύθυνεν εἰς τὴν Γραμματείαν πρὸς πληροφορίαν της, καί, τὸ παραδοξότερον, οὔτε εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 683 πρὸ ἑνὸς ἤδη μηνὸς διευθυνθεῖσαν πρὸς αὐτὸν ἔντονον πρόσκλησιν τῆς Γραμματείας ἀπήντησε μέχρι τοῦδε.

»Τὴν αἰτίαν τῆς ἀδικαιολογήτου ταύτης ἀδιαφορίας καὶ ἀμεριμνησίας τοῦ κυρίου τούτου ἀγνοοῦσα ἡ Γραμματεία, νομίζουσα δὲ ἀφ' ἑτέρου ἀντιβαίνουσαν εἰς τὰ χρέη της τὴν περαιτέρω ἀπεκδοχήν, ἔκρινε μολοντοῦτο εὔλογον, πρὶν ζητήση ἐπισήμως τὰς πρὸς διόρθωσιν τῶν πραγμάτων διαταγὰς τῆς Διοικήσεως, νὰ κοινοποιήση μὲ τὸν ἐμφαντικώτερον τρόπον πρὸς τὸν διαληφθέντα, δι' ὑμῶν, Κύριοι, ὅτι, ἀνίσως ἐντὸς ἑπτὰ ἡμερῶν τὸ πολὺ μετὰ τὴν κοινοποίησιν ταύτην δὲν διευθύνη τὸν περιμενόμενον κατάλογον πρὸς τὴν Γραμματείαν ἢ τοὐλάχιστον δὲν δικαιολογήση ἀποχρώντως τὴν μέχρι τοῦδε ἀναβολὴν τῆς

ἀπαντήσεώς του, τὸ ὑπουργεῖον τοῦτο εὑρίσκεται ἀναγκασμένον νὰ τὸν ἐγκαλέσῃ πρὸς τὴν Κυβέρνησιν ὡς ἀμελοῦντα τὰ χρέη του καὶ νὰ φροντίσῃ ἀκολούθως τὴν δι' ἄλλου τρόπου διόρθωσιν τοῦ πράγματος.

»Ἐν Ναυπλίῳ τῇ 23 Νοεμβρίου 1832

»*Ὁ Γραμματεύς :* Ι. ΡΙΖΟΣ»

Ὁ Ἰατρίδης δὲν εἶχε συμπληρώση οὔτε τότε τὴν ἐργασία του, τοῦ χρειάζονταν ἀκόμα καιρὸς γιὰ νὰ ἐπεξεργασθῆ τὰ σχέδιά του καὶ νὰ τὰ τελειοποιήση, ὅπως αὐτὸς ἤθελε. Τώρα ὅμως ἀναγκάστηκε νὰ τὰ μαζέψη, ἔφτιασε ἀπ' αὐτὰ δυὸ τετράδια, τὸ ἕνα μὲ τὰ ἀπεικονίσματα τῶν γλυπτῶν τοῦ μουσείου καὶ τὸ ἄλλο μὲ τὶς ἐπιγραφές, ἔγραψε καὶ μιὰ ἀναφορά, μὲ τὴν ὁποία δικαιολογοῦσε, ὅπως μποροῦσε καλλίτερα, τὴν καθυστέρηση, καὶ τἄστειλε στὴ Γραμματεία μὲ δικό του ἄνθρωπο, ποὺ ταξίδευε ἀπὸ τὴν Αἴγινα στὸ Ναύπλιο. Δὲν ἤθελε νὰ ἐμπιστευθῆ τὴν τύχη τοῦ μόχθου του στὸ ταχυδρομεῖο.

Ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ τοῦ Ἰατρίδη εἶχε ἀριθμὸ 4. Δὲν ὑπάρχει στὰ ἀρχεῖα, εἶναι ὅμως καταχωρημένη στὸ σωζόμενο πρωτόκολλο εἰσερχομένων τῆς Γραμματείας μὲ ἀριθμὸ εἰσαγωγῆς 695 καὶ μὲ τὴν ἀκόλουθη περίληψη: «Μουσείου ἐπιστάτης, ἀποκρινόμενος εἰς τὰς ὑπ' ἀριθ. 463 καὶ 683 προσκλήσεις τῆς Γραμματείας, λέγει τὰ αἴτια περὶ τῶν ὁποίων (sic) ἀνέβαλε τὴν κατάστρωσιν τῆς ὑποσχεθείσης ἐκθέσεως.» Μὰ κι' ἂν δὲ βρίσκεται στὰ ἀρχεῖα, ξέρουμε τὸ κείμενό της ἀπὸ ἀλλοῦ, ὅπως θὰ ἰδοῦμε.

III

— Mais c' est merveilleux ce que je vois ici. Le bonhomme nous a donné une belle réplique. Il a très bien travaillé et il a du talent. Il faut avouer, Alexandre, que nous nous sommes montrés excessivement impatients et sévères à son égard...

Μ' αὐτὰ τὰ λόγια ὑποδέχτηκε ἕνα πρωΐ, στὶς ἀρχὲς τοῦ Δεκέμβρη 1832, ὁ Ἰακωβάκης Ρίζος τὸ Ραγκαβῆ μέσα στὸ γραφεῖο του, ἐνῶ μπροστά του εἶχε τὰ σχέδια τοῦ Ἰατρίδη καὶ τὰ κύτταζε, μὲ τὴν ἱκανοποίηση ζωγραφισμένη στὸ πρόσωπό του. Ὁ φαναριώτης συνήθιζε νὰ μιλάη γαλλικὰ στὸ νεαρὸ ἀνηψιό του Ραγκαβῆ, ὅταν βρισκόντουσαν οἱ δυό τους καὶ εἶχε καὶ κέφι, πρᾶγμα ποὺ ἦταν γιὰ τὸ Ρίζο ἡ συνηθισμένη του κατάσταση. Ἀλλὰ τὴ στιγμὴ ἐκείνη μπῆκε στὸ γραφεῖο

ὁ Σκαρλᾶτος Βυζάντιος μὲ τὰ χαρτιά του.

Τὸ δέμα τοῦ Ἰατρίδη εἶχε φτάση στὴ Γραμματεία τὴν προηγούμενη μέρα. Ὅταν ἀνοίχτηκε, ἔγινε ἐκεῖ μεγάλο πανηγύρι. Οἱ ὑπάλληλοι μαζεύτηκαν ἀπάνω ἀπὸ τὰ φυλλάδια καὶ τὰ κύτταζαν ἔκπληκτοι, τἄπερναν στὰ χέρια τους γιὰ νὰ τὰ ἰδοῦν καλλίτερα, ρωτοῦσαν ὁ ἕνας τὸν ἄλλον τί παρίσταναν τὰ διάφορα ἀπεικονίσματα, κι' ὥρα πολλὴ ἐξακολουθοῦσαν νὰ συζητοῦν γι' αὐτά. Ἕνας διάβασε δυνατὰ καὶ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Ἰατρίδη. Ὅλοι ἐπιδοκίμαζαν τὴν ἔμπνευσή του νὰ κάμη αὐτὴ τὴν ἐργασία, καὶ ἡ κοινὴ γνώμη μέσα στὴ Γραμματεία μεταστρέφονταν ἔτσι μονομιᾶς. Ἀπὸ σαρκαστική, τοῦ γίνονταν τώρα εὐνοϊκὴ καὶ φιλική. Κανένας ἀπὸ τοὺς ὑπαλλήλους αὐτοὺς δὲν εἶχε ὣς τότε ἐπισκεφθῆ τὸ μουσεῖο, καὶ τὰ σχέδια τοῦ Ἰατρίδη τοὺς ἀποκάλυπταν τὸ περιεχόμενό του. Τέλος, ὁ Ραγκαβῆς τὰ πῆρε κι' ἀνέβηκε γιὰ νὰ τὰ δείξη στὸ Ρίζο. Αὐτὸς ὅμως ἐκείνη τὴ στιγμὴ ἔφευγε ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖο καὶ τὰ κράτησε γιὰ νὰ τὰ ἐξετάση τὴν ἑπομένη. Καὶ σήμερα ποὺ ξαναπῆγε ἀπάνω ὁ Ραγκαβῆς, τὸν βρῆκε νὰ φυλλομετράη τὰ τετράδια καὶ νὰ ἐξετάζη τὶς ζωγραφιές.

Ὁ ὑπουργὸς ἦταν πραγματικὰ ἐνθουσιασμένος. Ἐνῶ περίμενε, ὄχι βέβαια ἀπὸ ἀρχαιολογικὴ περιέργεια, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἱκανοποιηθῆ ἡ ὑπηρεσιακὴ ἀξίωση, νὰ στείλη ἐπὶ τέλους ὁ Ἰατρίδης μιὰ περιγραφὴ τῶν ἀρχαίων τοῦ μουσείου, αὐτὸς τοῦ ἔστελνε τὸ μουσεῖο ζωγραφισμένο, τοῦ τὸ παρουσίαζε μπροστά του σὰ ζωντανό. Οὐσιαστικά, λοιπόν, ὁ Ἰατρίδης εἶχε κάμη μιὰ ἐργασία πολὺ πιὸ ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ ἐκείνη, ποὺ ἡ Γραμματεία τοῦ εἶχε ζητήση.

Τὰ σχέδια ἦταν à la plume, μὲ σινικὴ μελάνη, καὶ ἀπεικόνιζαν τὰ σπουδαιότερα γλυπτὰ τοῦ μουσείου, ὅσα ἦταν σὲ κάπως καλὴ κατάσταση. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ἦταν τὸ ἀνάγλυφο μὲ τὸ ἄλογο καὶ τὸν ἱπποκόμο, ποὺ μνημονεύσαμε παραπάνω, ἡ Ἅρπυια τῆς Ρηνείας, ὁ Λέων Σινωπεύς, κάμποσες κεφαλὲς ἀγαλμάτων, μερικοὶ πέτρινοι ἐπιτύμβιοι ἀμφορεῖς, μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις, καί, κυρίως, πολλὲς ἐνεπίγραφες ἐπιτάφιες στῆλες μὲ τὶς κορνίζες τους, τὶς γιρλάντες καὶ τὰ ἀνθέμιά τους. Στὸ δεύτερο φυλλάδιο ἦταν οἱ ἐπιγραφές, ποὺ ὁ Ἰατρίδης δὲν τὶς εἶχε ἁπλῶς ἀντιγράψη, ἀλλὰ τὶς εἶχε κι' αὐτὲς ἰχνογραφήση ὅπως φαίνονταν στὸ μάρμαρο.

—Ἐλᾶτε, κύριε Βυζάντιε, νὰ ἰδῆτε καὶ σεῖς τί μᾶς ἔστειλε ὁ Ἰατρίδης ἀπὸ τὴν Αἴγιναν καὶ νὰ μᾶς εἰπῆτε τὴν γνώμην σας, εἶπε ὁ ὑπουργὸς στὸν πρῶτο πάρεδρο τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, ποὺ στέκονταν ἐκεῖ, περιμένοντας. Καὶ τοῦ ἔκαμε νόημα νὰ πλησιάση.

—Ἐγώ, κύριε Γραμματεῦ, ἀπάντησε ἀμέσως ὁ Σκαρλᾶτος, εἶδα τὰ σχέδια αὐτὰ μεταξὺ τῶν πρώτων καὶ ὁμολογῶ ὅτι ἱκανοποιήθην ἰδιαιτέρως, διότι ἤμην ἐξ ἐκείνων, ὁποῦ ὑπεστήριζαν ὅτι ὁ Ἰατρίδης δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ μένῃ ἀργὸς εἰς τὴν Αἴγιναν. Ἤμην σχεδὸν βέβαιος ὅτι κάτι ἑτοίμαζε. Τὸν εἶχα κάποτε γνωρίσῃ ἐδῶ εἰς τὸ Ναύπλιον καὶ εἶχα σχηματίσῃ καλὴν γνώμην διὰ τὸ ὑποκείμενόν του. Νομίζω ὅτι ὁ κύριος Ἰατρίδης παρέχει εἰς τὴν Γραμματείαν τὴν ἐνδεχομένην ἀρίστην ἐκδούλευσιν.

—Ἐπιτρέπεται νὰ παρέμβω; Εἶπε ὁ Ραγκαβῆς. Εἶμαι σύμφωνος ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ κυρίου Ἰατρίδου εἶναι ἀξιόλογος, ἀλλὰ νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἐκείνη, ὁποῦ ἀνέμενεν ἀπὸ αὐτὸν ἡ Γραμματεία. Δὲν ὁρίζει τὸ διάταγμα ὅτι ὁ ἐπιστάτης ὀφείλει νὰ ὑποβάλῃ ἔκθεσιν περὶ τῶν ἀρχαίων τοῦ μουσείου; Ἠμπορεῖ ἡ σειρὰ αὐτὴ τῶν εἰκόνων νὰ ἀναπληρώσῃ τὴν ἀρχαιολογικὴν μελέτην;

Ὁ Ραγκαβῆς ἦταν κι' αὐτὸς κατὰ βάθος τὸ ἴδιο εὐχαριστημένος, ἀλλὰ νόμισε πὼς ἔπρεπε νὰ κρατήσῃ καὶ τὴν ὑπηρεσιακὴ ἐπιφύλαξη.

—Ὦ! ἀκόμη ἐξακολουθεῖς νὰ εἶσαι αὐστηρός, Ἀλέξανδρε, εἶπε ὁ Ρίζος. Ἀλλὰ δὲν σκέπτεσαι πόσον πρωτότυπος διὰ τὰς σημερινὰς περιστάσεις τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ Ἰατρίδου; Δὲν ἀντιλαμβάνεσαι ὅτι ἔχομεν ἐδῶ, χωρὶς νὰ τὸ ὑποψιαζώμεθα, ἕνα καλλιτέχνην ἐξ ἐκείνων, ὁποῦ δὲν λείπουν σήμερον ἀπὸ κανὲν εὐρωπαϊκὸν μουσεῖον; Εἶδες ποτὲ καμμίαν ἀξιόλογον ἀρχαιολογικὴν μελέτην, ὁποῦ νὰ μὴ συνοδεύεται μὲ ἀπεικονίσεις τῶν ἀρχαιοτήτων, τὰς ὁποίας περιγράφει; Πῶς θὰ ἐγίνοντο γνωσταὶ αἱ ἀρχαιότητες, ἂν δὲν ὑπῆρχον τὰ ἀπεικονίσματα τῶν σχεδιαστῶν καὶ τῶν ζωγράφων; Ἐγὼ βεβαίως δὲν λέγω ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ Ἰατρίδου ἠμπορεῖ νὰ ἀναπληρώσῃ μίαν ἀρχαιολογικὴν ἔκθεσιν, ἀλλὰ πιστεύω ὅτι εὑρήκαμεν ἐδῶ ἀληθινὸν θησαυρόν, τὸν ὁποῖον πρέπει νὰ ἐπαινέσωμεν καὶ ἐνθαρρύνωμεν, διὰ νὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ παρέχῃ τὰς καλὰς αὐτὰς ὑπηρεσίας του εἰς τὸ μουσεῖον. Αὔριον θὰ ἔχωμεν ἀσφαλῶς ἐδῶ πραγματικοὺς ἀρχαιολόγους, οἱ ὁποῖοι θ' ἀναλάβουν τὴν ἐπιστημονικὴν μελέτην καὶ ἔρευναν τῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ μουσείου καὶ θὰ ἐνεργήσουν καὶ ἀνασκαφάς, διὰ ν' ἀποκαλυφθοῦν οἱ θησαυροὶ τῆς τέχνης, τοὺς ὁποίους κρύπτει ἀκόμη σήμερον ἡ ἑλληνικὴ γῆ. Ἀλλὰ καὶ τότε ἐργασία ὅπως τοῦ κυρίου Ἰατρίδου θὰ εἶναι χρήσιμος ἢ μᾶλλον ἀπαραίτητος.

Ὁ Ρίζος ἦταν γεννημένος ρήτορας. Ἡ ὁμιλία του ἦταν πάντα πλούσια καὶ ζωηρή.

—Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς εἶμαι ἐντελῶς σύμφωνος, διέκοψε ὁ Ραγκαβῆς. Ἠμποροῦν μάλιστα αἱ εἰκόνες τοῦ κυρίου Ἰατρίδου νὰ τυπωθοῦν διὰ τῆς λιθογραφίας, εἰς τὴν Ἰταλίαν φέρ' εἰπεῖν...

—Καὶ αὐτὸ βεβαίως, εἶπε ὁ Ρίζος. Διὰ τοῦτο, ἐξακολούθησε, πρέπει νὰ ἐνεργήσωμεν καταλλήλως. Πρέπει πρὸ παντὸς νὰ σπεύσωμεν νὰ ἐπαινέσωμεν τὴν φιλοπονίαν καὶ τὴν καλαισθησίαν τοῦ Ἰατρίδου, νὰ ζητήσωμεν οὕτως εἰπεῖν συγγνώμην διὰ τὴν ἀπειλήν, ὁποῦ τοῦ ἐξετοξεύσαμεν, νὰ τὸν ἐνθαρρύνωμεν καὶ νὰ τὸν παρακινήσωμεν νὰ συνεχίσῃ τὸ ἔργον του. Τοῦτο βεβαίως δὲν ἀποκλείει καὶ νὰ τοῦ ὑπενθυμίσωμεν τὴν ἀνάγκην νὰ μᾶς στείλῃ μίαν ἔκθεσιν περὶ τῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ μουσείου. Ἀλλ' ὀφείλω νὰ ὁμολογήσω ὅτι, ἐγὼ τοὐλάχιστον, δὲν θέτω τὸ βάρος τῆς κρίσεώς μου εἰς τὴν ἐπιτυχῆ σύνταξιν τοῦ καταλόγου αὐτοῦ.

—Ὅπως ὁρίζει ἡ εὐγενεία σου, εἶπε τώρα ὁ Ραγκαβῆς.

—Καὶ κάτι ἄλλο ὅμως ἀκόμη, κύριοι. Νομίζω ὅτι δὲν πρέπει νὰ περιορισθῶμεν εἰς τὰ διὰ λόγων μόνον ἐγκώμια. Φρονῶ ὅτι ἐξαιρετικαὶ ἐργασίαι πρέπει νὰ ἀμείβωνται κατὰ θετικώτερον τρόπον. Εἰς τὴν περίστασιν αὐτὴν μάλιστα ὁποῦ, καθὼς ὅλοι γνωρίζομεν, ὁ ἐπιστάτης τοῦ μουσείου στερεῖται τῶν πάντων εἰς τὴν Αἴγιναν, διότι καὶ αὐτὸς δὲν ἔλαβε μισθὸν ἀπὸ τὸν ἀπερασμένον Ἰούλιον, πρέπει νὰ φροντίσωμεν καὶ διὰ τὴν ὑλικὴν ἱκανοποίησίν του, ὅσον ἐνδέχεται. Τοῦτο εἶναι τόσον περισσότερον ἀναγκαῖον, ὅσον ὁ κύριος Ἰατρίδης ἐδαπάνησεν ἐξ ἰδίων διὰ νὰ προμηθευθῇ τὸ χαρτὶ καὶ τὴν λοιπὴν ὕλην διὰ τὰ σχεδιαγραφήματά του. Πρέπει ἑπομένως νὰ τὸν ἀποζημιώσῃ ἡ κυβέρνησις.

—Τί προστάζετε ἐπ' αὐτοῦ; Ρώτησε τότε ὁ Ραγκαβῆς.

—Νομίζω ὅτι πρέπει νὰ προβάλωμεν εἰς τὴν κυβέρνησιν νὰ ἐγκρίνῃ χάριν τοῦ Ἰατρίδου μίαν ποσότητα τετρακοσίων τοὐλάχιστον φοινίκων. Ἐλπίζω νὰ συμφωνῇ εἰς τοῦτο ὁ κύριος Σκαρλᾶτος...

Κι' ὁ Ρίζος κύτταξε, χαμογελώντας, τὸν Βυζάντιο, ποὺ ἦταν γνωστὸς γιὰ τὸ οἰκονομολογικό του πνεῦμα.

—Μετὰ χαρᾶς συμφωνῶ, εἶπε αὐτός. Διαβλέπω μόνον δυσκολίας εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῆς γενναιόφρονος ἀποφάσεώς σας μὲ τὴν σημερινὴν κατάστασιν τοῦ ταμείου...

—Χαίρω πολύ, λοιπόν, κατέληξε ὁ ὑπουργός. Κάμετε ὅπως εἴπαμεν. Ἀλλά...

Στάθηκε μιὰ στιγμή, σὰ νὰ σκέπτονταν κάτι.

—Αὐτό, τὸ ὁποῖον θὰ εἰπῶ τώρα, ἐξακολούθησε, δὲν πιστεύω νὰ σᾶς ξενίσῃ, κύριοι. Εἶναι καὶ τοῦτο σχετικὸν μὲ τὴν ἀνάγκην νὰ ἐνθαρρυνθῇ ὁ φιλότιμος αὐτὸς ὑπάλληλος, νὰ ἀναπτερωθῇ τὸ ἠθικόν του

διὰ νὰ ἐξακολουθήση νὰ ἐκτελῇ μὲ τὸν ἴδιον ζῆλον τὰ καθήκοντά του. Ἐκτὸς τούτου ὅμως, ἡ ἐνέργεια, ὁποῦ θὰ σᾶς προβάλω, θὰ κεντρίση τὸν ζῆλον καὶ τῶν ἄλλων ὑπαλλήλων. Θὰ ἰδοῦν ὅλοι ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἀμείβει ἠθικῶς τοὺς καλῶς ἐργαζομένους. Ἐπιθυμῶ λοιπὸν νὰ δημοσιευθῇ ἡ ἔκθεσις τοῦ κυρίου Ἰατρίδου εἰς τὴν Ἐθνικὴν Ἐφημερίδα. Εἰς τὴν καταχώρισιν αὐτὴν ἀποδίδω μεγάλην σημασίαν καὶ παρακαλῶ, κύριοι, νὰ μὴ ἔχετε εἰς τοῦτο ἀντίρρησιν...

Ὁ Ραγκαβῆς καὶ ὁ Βυζάντιος κυττάχτηκαν γιὰ μιὰ στιγμή. Ἀλλὰ τὰ λόγια τοῦ ὑπουργοῦ δὲν τοὺς ἄφιναν περιθώριο νὰ συζητήσουν τὴν ἀπόφασή του. Ὁ Ραγκαβῆς λοιπὸν μάζεψε τὰ τετράδια καὶ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Ἰατρίδη καὶ γύρισε στὸ γραφεῖο του γιὰ νὰ συντάξη τὰ σχετικὰ ἔγγραφα, ἐνῶ ὁ Βυζάντιος ἔμεινε ἀκόμα μὲ τὸν ὑπουργὸ γιὰ νὰ τοῦ εἰσηγηθῇ καὶ τὶς δικές του ὑποθέσεις.

Τὴν ἐπαύριο, ὁ Ρίζος καὶ ὁ Ραγκαβῆς πῆραν τὰ σχέδια καὶ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Ἰατρίδη καὶ πῆγαν στὸ γραφεῖο τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς. Ἡ τριανδρία, ὁ Ζαΐμης, ὁ Κωλέττης καὶ ὁ Μεταξᾶς (αὐτοὶ εἶχαν ἀπομείνει τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἑφταμελῆ Διοικητικὴ Ἐπιτροπή) ἦταν ἐκεῖ. Ἀπὸ τοὺς γραμματεῖς, μονάχα ὁ Χρηστίδης, ὁ γραμματέας τῆς Ἐπικρατείας, ποὺ εἶχε τὸ γραφεῖο του στὸ ἴδιο σπίτι.

Ὁ Ρίζος διηγήθηκε στὴν Ἐπιτροπὴ ὅλη τὴν ἱστορία μὲ τὸν Ἰατρίδη, παρουσίασε τὰ ἰχνογραφήματα καὶ μίλησε γι' αὐτὰ μὲ τὸν ἴδιον ἐνθουσιασμό, ὅπως στοὺς ὑπαλλήλους τῆς Γραμματείας. Ὅλοι ἔδειξαν τὴν ἴδια ἱκανοποίηση, καὶ περισσότερο ὁ Κωλέττης, ποὺ γνώριζε τὸν Ἰατρίδη καὶ τὸν εἶχε ὑποστηρίξη νὰ διοριστῇ. Ὁ ὑπουργὸς λοιπὸν πέτυχε χωρὶς δυσκολία τὴν ἔγκριση τῆς Ἐπιτροπῆς γιὰ τὴ χρηματικὴ ἀμοιβὴ τοῦ Ἰατρίδη, γιὰ τὴν ὁποία ἡ τελευταία ἔκαμε τὸ ἀκόλουθο ἔγγραφο πρὸς τὴ Γραμματεία τῆς Οἰκονομίας [5]:

«Ἀριθ. 126

»ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

»Η ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

»Πρὸς τὴν ἐπὶ τῆς Οἰκονομίας Γραμματείαν

»Εἰς τὸν Κύριον Ἀ. Ἰατρίδην, ἐπιστάτην τοῦ ἐν Αἰγίνῃ Ἐθνικοῦ Μουσείου, θέλετε πληρώσει διὰ τοῦ ἐκεῖσε Ἐθνικοῦ Νομισματοκοπείου φοίνικας τετρακοσίους, ἀριθ. 400, ὡς ἀμοιβὴν τῶν κόπων, ὅσους κατέβαλε πρὸς διευθέτησιν τοῦ εἰς αὐτὸν ἐμπιστευμένου καταστήματος καὶ ἀπογραφὴν ἀκριβῆ τῶν εἰς αὐτὸ περιεχομένων ἀρχαιοτήτων. Θέλετε δὲ χρεώσει μὲ τὴν ποσότητα ταύτην εἰς τὸ ἐθνικὸν κατάστιχον τὴν μερίδα τῆς ἐπὶ τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως Γραμματείας.

»Ναύπλιον, τῇ 10 Δεκεμβρίου 1832

»Η ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΑΝΔΡΕΑΣ ΖΑΪΜΗΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΩΛΕΤΤΗΣ, ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΕΤΑΞΑΣ

»*Ὁ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κλπ. Γραμματεύς:* Ι. ΡΙΖΟΣ»

Τὴν ἴδια μέρα ὁ Ρίζος ὑπόγραφε τὸ παρακάτω ἔγγραφο πρὸς τὸν Ἰατρίδη. Μὰ τότε σκέφτηκε πὼς θὰ ἦταν καλό, γιὰ τὸ σκοπὸ ποὺ ἐπεδίωκε, νὰ δημοσιευθῇ καὶ τὸ ἔγγραφο αὐτὸ στὴν ***Ἐθνικὴ Ἐφημερίδα*** καὶ εἶπε στὸ Ραγκαβῆ νὰ τὸ στείλη μαζὶ μὲ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Ἰατρίδη στὸν ***ἐφημεριδογράφο τῆς Κυβερνήσεως*** Γ. Χρυσίδη.

Ἔτσι καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἔγγραφα εἶναι δημοσιευμένα στὸ φύλλο 60-61 τῆς ***Ἐθνικῆς Ἐφημερίδας*** τῆς 14 Δεκεμβρίου 1832, μὲ τὸν τίτλο «ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ». Ἡ ***Ἐθνική,*** ἡ ἐπίσημη ἐφημερίδα τῆς κυβερνήσης, ποὺ διαδέχτηκε μετὰ τὴν πτώση τοῦ Αὐγουστίνου τὴ ***Γενικὴ Ἐφημερίδα,*** δημοσίευε, ὅπως κι' ἐκείνη, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κυβερνητικὰ κείμενα, ἄρθρα, εἰδήσεις καὶ ἄλλες πληροφορίες.

Ἐδῶ πάντως δημοσιεύουμε τὸ ἔγγραφο τῆς Γραμματείας πρὸς τὸν Ἰατρίδη ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, ποὺ τοῦ κοινοποιήθηκε τότε καὶ βρέθηκε στὰ χαρτιά του. Τὸ ἔγγραφο αὐτό, ὅμοιο κατὰ τὰ ἄλλα μὲ τὸ δημοσιευμένο, ἔχει ἕνα ὑστερόγραφο, ποὺ λείπει ἀπὸ τὸ τελευταῖο.

«Ἀριθ. 820

»Πρὸς τὸν Κύριον Ἀ. Ἰατρίδην
Ἐπιστάτην τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου

»Τὰ διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 4 ἀναφορᾶς σας διευθυνθέντα πρὸς τὴν Γραμματείαν ταύτην ἰχνογραφήματα ἐδικαιολόγησαν πληρέστατα τὴν μέχρι τοῦδε σιωπήν σας, καὶ ἡ Γραμματεία, μὲ ὅσην εὐχαρίστησιν ἔσπευσε νὰ τὰ καθυποβάλῃ ὑπ' ὄψιν τῆς Κυβερνήσεως, μὲ τὴν αὐτὴν σᾶς ἀναγγέλλει, Κύριε, ὅτι οἱ κόποι σας ἐκρίθησαν ἄξιοι τῆς πλέον εὐαρέστου ὑποδοχῆς ἐκ μέρους τῆς Διοικήσεως, καθὼς περὶ τούτου θέλετε πληροφορηθῇ ἀπὸ τὸ περικλειόμενον ἀντίγραφον τῆς πρὸς τὴν Γραμματείαν τῆς Οἰκονομίας προσκλήσεως, δυνάμει τῆς ὁποίας τετρακόσιοι

φοίνικες θέλουν σᾶς πληρωθῇ λόγῳ ἀμοιβῆς διὰ τοὺς κόπους σας.

»Τὰ ἀπεικονίσματα ταῦτα ἀποστέλλουσα ἤδη εἰς παραλαβήν σας ἡ Γραμματεία διὰ νὰ τὰ τελειοποιήσετε κατὰ τὴν αἴτησίν σας, ἐνῷ ἀποδίδει διὰ τοῦ παρόντος ἐπισήμου αὐτῆς ἐγγράφου τὸν ὀφειλόμενον εἰς τὴν φιλοπονίαν, ἐπιμονὴν καὶ ἐπιδεξιότητά σας ἔπαινον, καὶ τοσούτῳ μᾶλλον ὅσῳ μεταξὺ μυρίων ἐλλείψεων καὶ προσκομμάτων ἐφιλοτιμήθητε περὶ τὴν ἐνδεχομένην ἐντέλειαν τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖον ἐκτὸς τῆς ὠφελείας, ὅσην ἐγγυᾶται εἰς τοὺς περὶ τὰς ἀρχαιολογικὰς ἐρεύνας ἀσχολουμένους, θέλει σᾶς προξενήσῃ καὶ τιμὴν οὐ τὴν τυχοῦσαν, δημοσιευόμενον ἐν δέοντι, Σᾶς προτρέπει, Κύριε, περὶ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ ἐγχειρήματος, καὶ διὰ νὰ σᾶς διευκολύνῃ πρὸς τὸ παρόν, ὅσον ἐνδέχεται, τὰ πρὸς τοῦτο ἀπαιτούμενα, προσκαλεῖ διὰ τοῦ περικλειομένου αὐτῆς ἐγγράφου καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ Ὀρφανοτροφείου ἐπιτροπὴν νὰ φροντίσῃ διὰ τὸ ἀπερίσπαστον τῶν ἐργασιῶν σας, ἐπανάγουσα καὶ τὸν ὑποεπιστάτην τοῦ ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν σας καταστήματος εἰς τὰ χρέη του.

»Ἐν τοσούτῳ θέλετε καταστρώσῃ καὶ διευθύνῃ ἐγκαίρως πρὸς τὴν Γραμματείαν καὶ ἰδιαίτερον κατάλογον τῶν ἐν τῷ Μουσείῳ ἀξιολογωτέρων κειμηλίων τῆς ἀρχαιότητος, συνωδευμένον μὲ μίαν ὅσον ἐνδέχεται συνοπτικὴν καὶ περιεκτικωτάτην ἔκθεσιν, διὰ νὰ δημοσιευθῇ διὰ τῆς Ἐθνικῆς Ἐφημερίδος πρὸς πληροφορίαν τῶν ἁπανταχοῦ ἀρχαιολόγων καὶ φιλολόγων.

»Ἡ δὲ Γραμματεία θεωρεῖ χρέος της τὸ νὰ συστήσῃ ἐν δέοντι καὶ πρὸς τὴν Βασιλικὴν ἀρχὴν τὸ ἔργον σας καὶ νὰ σᾶς προμηθεύσῃ πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τὰ παρὰ τῶν ἀναγκαιοτάτων βιβλίων βοηθήματα.

»Ἐν Ναυπλίῳ τῇ 10 Δεκεμβρίου 1832

»*Ὁ Γραμματεύς:* Ι. ΡΙΖΟΣ

»Υ. Γ. Ἐπειδὴ ἐρχομένης τῆς Βασιλικῆς Ἐπιτροπῆς ἡ Γραμματεία μέλλει νὰ καθυποβάλῃ ὑπ' ὄψιν της καὶ τὸν κατάλογον τῶν ἐν τῷ Μουσείῳ ἀρχαιοτήτων, παρακαλεῖσθε νὰ φροντίσετε ὅσον τάχιον περὶ τῆς ἐπεξεργασίας καὶ τελειοποιήσεως τῶν ἤδη ἀποστελλομένων σχεδιογραφημάτων, ὥστε, ἅμα πληροφορηθῆτε ὅτι εὐωδώθη σὺν θεῷ ἡ Βασιλικὴ Ἐπιτροπή, νὰ τὰ διευθύνετε πρὸς τὴν Γραμματείαν.»

Ἰδοὺ καὶ τὸ «περικλειόμενον» ἔγγραφο πρὸς τὴν ἐπιτροπὴ τοῦ Ὀρφανοτροφείου, μὲ τὸ ὁποῖο ἡ Γραμματεία συμπλήρωνε τὴ φροντίδα της γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τοῦ Ἰατρίδη ἀπὸ κάθε πλευρά [6]:

«Ἀριθ. 822

»*Πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ ἐν Αἰγίνῃ Ὀρφανοτροφείου Ἐπιτροπὴν*

»Κατὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ α' ἄρθρου τοῦ ὑπ' ἀριθ. 31 Διατάγματος τῆς Διοικήσεως, τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον ἔμελλε, χωρισθὲν ἀπὸ τὴν Βιβλιοθήκην, νὰ τοποθετηθῇ εἰς ἰδιαίτερον δωμάτιον, τοῦ ὁποίου τὴν διεύθυνσιν καὶ τακτοποίησιν ἐπεφορτίζετο ἀκολούθως ὁ διορισθεὶς ἐπιστάτης τοῦ καταστήματος τούτου.

»Τὸ μέτρον τοῦτο, ἀναπόφευκτον διὰ τὴν εὔρυθμον τοποθέτησιν καὶ παρουσίασιν τῶν ἐν τῷ Μουσείῳ ἀρχαιοτήτων, δὲν ἐνηργήθη μέχρι τοῦδε, ὄχι βέβαια δι' ἔλλειψιν ἀναλόγου τοποθεσίας, ἀλλὰ πρὸς ἀποφυγὴν ἴσως τῶν διὰ τὴν μετακομιδὴν τῶν ἀγαλμάτων καὶ λοιπῶν καὶ διὰ τὴν ἐσωτερικὴν μεταρρύθμισιν τοῦ προσδιορισθησομένου δωματίου ἀπαιτουμένων ἐξόδων, καὶ ἑπομένως αἱ ἀρχαιότητες, συσσωρευμέναι, ὅπως ἔτυχεν, εἰς τοὺς νάρθηκας τῆς ἐν τῷ Ὀρφανοτροφείῳ ἐκκλησίας καὶ εἰς ἓν δωμάτιον, πολιορκημένον καὶ τοῦτο ἀπὸ βιβλία, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λάβουν τὴν ἀπαιτουμένην τακτοποίησιν, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου οἱ εἰς τὸν ναὸν εἰσερχόμενοι παῖδες, διαβαίνοντες διὰ τῶν ἀγαλματοστασίων, τὰ ὁποῖα καὶ χωρὶς τούτου ἀνοίγουν ὁσάκις θέλουν, ἀπασχολοῦν τὴν προσοχὴν τοῦ ἐπιστάτου καὶ ἐπιφέρουν πρόσκομμα εἰς τὰς φιλησύχους ἐργασίας του.

»Ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ φιλόμουσος ἐπιστάτης οὗτος καὶ μὲ ὅλας αὐτὰς τὰς δυσκολίας ἐπεχείρησεν ἔργον, τοῦ ὁποίου τὴν ἀξίαν ἐκτιμῶσα ἡ Γραμματεία ἐξέφρασεν ἤδη πρὸς αὐτὸν δι' ἰδιαιτέρου ἐγγράφου της τὴν εὐαρέσκειαν τῆς Κυβερνήσεως, ὀφείλουσα νὰ τοῦ εὐκολύνῃ συγχρόνως καὶ τὴν ἐκπεραίωσίν του, προσκαλεῖ τὴν ἐπιτροπὴν αὐτὴν νὰ φροντίζῃ οὐκ ἐν παρέργῳ, ὥστε, ἄν, δι' ἔλλειψιν τῆς ἀπαιτουμένης δαπάνης, δὲν κατορθοῦται κατὰ τὸ παρὸν ἡ εἰς ἰδιαίτερον δωμάτιον μετακόμισις καὶ τοποθέτησις ὅλων τῶν εἰς τὸ κατάστημα τοῦτο ἀναγομένων, νὰ ἐμποδισθῇ τοὐλάχιστον ἡ διὰ τοῦ ἀγαλματοστασίου δίοδος τῶν ἐκκλησιαζομένων καὶ τὸ κλειδὶ τοῦ δωματίου νὰ παραδοθῇ εἰς μόνον τὸν ἐπιστάτην, χωρὶς νὰ συγχωρῆται τοῦ λοιποῦ εἰς κανένα νὰ εἰσέρχεται ἀκαίρως καὶ χωρὶς τὴν ἄδειάν του εἰς τὸ δωμάτιον.

»Ἐπὶ πᾶσιν, ἐπειδὴ ὁ ὑποεπιστάτης τοῦ καταστήματος τούτου, καταχρώμενος τὴν ὁποίαν ἐπεδείξατο ὑπὲρ αὐτοῦ πρόνοιαν ἡ Γραμματεία, παραμελεῖ τὰ χρέη του καί, ἀπειθῶν εἰς τὰς προτροπὰς τοῦ ἐπιστάτου, δὲν φροντίζει διόλου περὶ τῆς καθαριότητος καὶ τῆς εὐκοσμίας τοῦ καταστήματος, ἀλλὰ κατατρίβει τὸν καιρὸν ματαιοσχολῶν καὶ ἀθυ-

ροστομῶν κατὰ τοῦ ἐπιστάτου, ἡ ἐπιτροπὴ θέλει τὸν προτρέψει ἐντόνως εἰς τὴν ἀκριβῆ τῶν χρεῶν του ἐκπλήρωσιν, τὰ ὁποῖα, ἐκ τοῦ ἐναντίου, ἡ Γραμματεία θέλει βιασθῇ ν' ἀναθέσῃ εἰς ἄλλον, προθυμότερον καὶ ἱκανώτερον.

»'Εν Ναυπλίῳ τῇ 10 Δεκεμβρίου 1832

»*'Ο Γραμματεύς:* Ι. ΡΙΖΟΣ»

'Η ἀναφορὰ τοῦ 'Ιατρίδη ἀριθ. 4 εἶναι ἔγγραφο ἀξιοσημείωτο γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαιολογικῆς μας ὑπηρεσίας. Μετὰ τοὺς καταλόγους τοῦ Καμπάνη, ποὺ μᾶς ἔδωκαν τὸ περιεχόμενο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ μουσείου τῆς καποδιστριακῆς ἐποχῆς, εἶναι ἡ πρώτη ἑλληνικὴ πηγή, ἀπὸ τὴν ὁποία μαθαίνουμε καὶ τὴν ἐξωτερική του ὑπόσταση. Σαφέστερος ἀπὸ τὸν Ρὸς ὁ 'Ιατρίδης, μᾶς λέει ὅτι τὰ ὑπόστεγα, γιὰ τὰ ὁποῖα γράφει ὁ Γερμανός, ἦταν οἱ νάρθηκες τῆς ἐκκλησίας τοῦ Σωτῆρος. 'Εκεῖ εἶχε στήση κι' αὐτὸς τὸ ἀναλόγιό του καὶ ἰχνογραφοῦσε τὰ γλυπτά, ἐνῶ τὰ παιδιὰ τοῦ 'Ορφανοτροφείου μπαινόβγαιναν στὴν ἐκκλησία, περνοῦσαν ἐλεύθερα ἀπὸ τὰ ὑπόστεγα καὶ τὸν ἐνοχλοῦσαν «εἰς τὰς φιλησύχους ἐργασίας του».

«Πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν 'Εκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου 'Εκπαιδεύσεως Γραμματείαν

»'Ο ἐπιστάτης τοῦ ἐν Αἰγίνῃ 'Εθνικοῦ Μουσείου

»... Αἰσθανόμενος πόσον πρέπει νὰ σέβεταί τις τὰς διαταγὰς τῆς Σεβαστῆς Κυβερνήσεως, ἀπεδέχθην τὸ χρέος, μὲ τὸ ὁποῖον ἐτίμησε τὴν ἀνικανότητά μου, διὰ νὰ ἐργασθῶ τὸ δυνατὸν εἰς ὅ,τι ἤθελε κριθῇ χρήσιμον πρὸς βελτίωσιν τοῦ Μουσείου.

»Κατὰ χρέος μου, πρὸ πολλοῦ ἔπρεπε νὰ παρουσιάσω εἰς τὴν Γραμματείαν ταύτην τὴν ἔκθεσιν, τὴν ὁποίαν καὶ δι' ἄλλης μου τῇ εἶχον ἀναφέρει*. 'Αλλ' ἐπειδὴ ἐνόμισα ἀναγκαιότερον νὰ γίνῃ ἀκριβὴς κατ' εἰκόνας ἀντιγραφὴ ὅλων τῶν ἐν τῷ ἀγαλματοστασίῳ ἀρχαιοτήτων, καθὼς καὶ τῶν σημαντικωτέρων ἐν τῷ ἐσωτερικῷ δωματίῳ σκευῶν (τῶν τελευταίων τούτων τὴν ἀντιγραφὴν δὲν ἐπρόφθασα νὰ κάμω), ἥτις νὰ εἶναι εἰς κατάστασιν νὰ δώσῃ εἰς τοὺς παρατηρητὰς εὐκόλως νύξιν εἰκασιῶν καὶ παρατηρήσεων, ἔκτοτε εἶχον ἀρχίσῃ μετὰ πολλοῦ κόπου

* 'Εννοεῖ τὴν ἀναφορά του ἀριθ. 1.

καὶ κατέστρωσα τὴν ἀνὰ χεῖράς της, ὑπὸ τὸ ὄνομα «ΤΟ ΕΝ ΤΩι ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΩι ΤΗΣ ΑΙΓΙΝΗΣ ΜΟΥΣΕΙΟΝ», εἰς τὸ ὁποῖον φαίνονται μιμητικῶς ἀντιγεγραμμέναι καὶ ἀπαραλλάκτως κατὰ τοὺς χαρακτῆρας, συμπτώματα καὶ κατάστασιν, εἰς τὴν ὁποίαν πραγματικῶς εὑρίσκονται κατὰ τὸ παρὸν αἱ ἐν αὐτῷ ἀρχαιότητες.

»'Εκ τῶν ἐπιγραφῶν, αἱ περισσότεραι ἀντεγράφησαν μὲ μεγαλείτερα γράμματα πρὸς εὔκολον ἀνάγνωσιν, ὡς παρατηρεῖται εἰς ἓν ἐκ τῶν δύο πεμπομένων φυλλαδίων. Τοιαύτη ἀντιγραφή, ἂν καὶ ἀτελὴς ἴσως, ἀπῄτει ἀναγκαίως καιρὸν καὶ προσοχὴν μεγαλειτέραν, εἰς διασάφησιν τῶν ἐπιγραφῶν, αἵτινες, ὡς διεφθαρμέναι καὶ κολοβωμέναι ἐκ τῆς πολυχρονιότητος, καταντοῦν αἱ περισσότεραι ἀκατανόητοι, καὶ ὡς ἐκ τούτου προέκυψεν ἡ μέχρι τοῦδε σιωπὴ καὶ ἀργοπορία μου.

»Διὰ νὰ κάμῃ τις εἰκασίας εὐστόχους καὶ παρατηρήσεις εἰς τὰς ἀρχαιότητας καὶ νὰ δώσῃ εἰς αὐτὰς τὰς καταλλήλους ὀνομασίας κ.τ.λ., χρειάζεται τοὐλάχιστον νὰ ἔχῃ ἐπίτηδες ἀρχαιολογικὰ λεξικά, τὰ πονήματα τοῦ ἀρχαιολόγου Βέκκιαρη, τὸν Μοννιὲ καὶ ἄλλα βοηθήματα...

»Τὸ περισσότερον μέρος τοῦ Μουσείου σύγκειται ἐκ νεκρολογικῶν περιέργων ἀγγείων, ἀγαλματαναγλύφων, στηλῶν ἐπιγεγραμμένων καὶ πολλοτάτων τῆς γλυπτικῆς τεμαχίων, μέρους νομισμάτων ἀργύρου καὶ χαλκοῦ καὶ ἀπὸ μερικαὶς δακτυλιδόπετρες κ.τ.λ., καθὼς εἰς τὸν πίνακα αὐτῶν φαίνονται.

»'Ο εὐφυὴς ρυθμὸς καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ τάξις ἑνὸς Μουσείου εἶναι ἀναγκαιότατα. Δὲν ἀρκεῖ ὅμως νὰ τίθεται κάθε πρᾶγμα εἰς τὸν τόπον του, ἀλλὰ πρέπει νὰ εἶναι καὶ ὁ τόπος κατάλληλος καὶ ἐπ' αὐτῷ τούτῳ κατασκευασμένος... Οἱ νάρθηκες τῆς ἐκκλησίας καὶ ἓν δωμάτιον, περιωρισμένον καὶ τοῦτο ἀπὸ βιβλία, δὲν εἶναι εἰμὴ προσωρινὴ ἐπακούμβησις τῶν ἀρχαιοτήτων.

»'Αλλ' ἐπειδὴ ἡ ἐνεστῶσα κατάστασις τοῦ ἔθνους δὲν συγχωρεῖ πράγματα ὑπὲρ τὴν δύναμίν του, ἀναβάλλονται καὶ τὰ περὶ τούτου εἰς τὸν ἐγγὺς ἐρχομὸν τοῦ κοινοῦ προστάτου ὅλων τῶν δημοσίων καταστημάτων.

»... Παρακαλεῖται ἡ Γραμματεία, ἀφοῦ θεωρήσῃ τὰ ἀνὰ χεῖράς της ἀντίγραφα τῶν ἀρχαιοτήτων, νὰ τὰ ἐπιστρέψῃ διὰ νὰ ἐπεξεργασθῶσι κατὰ τὸν σκοπόν μου εἰς τὸ τελειότερον... καὶ ὑποσημειοῦμαι μὲ τὸ ἀνῆκον σέβας.

»'Εν Αἰγίνῃ τῇ 25 Νοεμβρίου 1832

»*'Ο ἐπιστάτης τοῦ Μουσείου:* Α. ΙΑΤΡΙΔΗΣ»

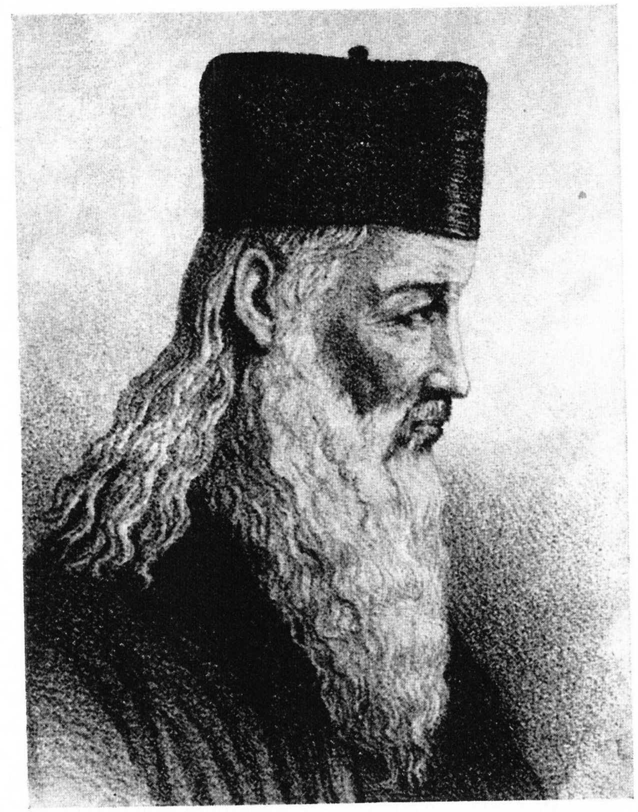
IV

Ἡ δημοσίευση τῆς ἀλληλογραφίας Ἰατρίδη - ὑπουργείου στὴν ***Ἐθνικὴ Ἐφημερίδα***, μὲ τὸ σκοπὸ ποὺ ἔγινε, δηλαδὴ σὰν ἕνα δημόσιο ἐγκώμιο τῆς πολιτείας πρὸς ἕναν ἁπλὸ δημόσιο ὑπάλληλο, δὲν ἔχει τὸ ὅμοιό της στὴν ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ οὔτε ἄλλου, φανταζόμαστε, κράτους. Οἱ πρωτόγονες συνθῆκες τῆς κρατικῆς μας ζωῆς, ποὺ βρίσκονταν τότε στὰ πρῶτα της βήματα, καὶ ἡ ἀνάγκη, ποὺ εἶχαν οἱ ἡγέτες τοῦ δημόσιου βίου νὰ κεντρίζουν τὸ ζῆλο τῶν πρωτοσχημάτιστων ὑπηρεσιῶν, δὲ μικραίνουν καθόλου τὸν ἐξαιρετικὸ χαρακτήρα τῆς ἐνέργειας αὐτῆς.

Μὰ ὅσο ἡ ἐνέργεια τοῦ ὑπουργείου ἦταν μοναδική, τόσο τὸ ἀποτέλεσμά της στὴν ψυχὴ τοῦ Ἰατρίδη παράξενο. Ὅταν ὄχι μόνο ἐξασφαλίστηκε ἀπὸ τὴν ἐξευτελιστικὴ παύση γιὰ ἀνικανότητα καὶ παραμέληση τῶν καθηκόντων του, ἀλλὰ πῆρε καὶ τέτοιο εὔσημο, ἔφτασε στὴν ἄλλη ἄκρη. Δὲν πέρασαν πολλὲς μέρες κι' ἔδωσε τὴν παραίτησή του ἀπὸ τὴ θέση του!...

Τὴ χειρονομία αὐτὴ τὴν ἔκαμε ἀπὸ τὴ δυσαρέσκειά του γιὰ τὴν ἀπέναντί του συμπεριφορὰ τῶν δυὸ καλόγερων, ποὺ διοικοῦσαν τὸ Ὀρφανοτροφεῖο. Ἀλλὰ ἡ δυσαρέσκεια δὲν ἦταν καινούργια, ὑπῆρχε καὶ πρίν. Περήφανος ὅμως τώρα καὶ ἠθικὰ στερεωμένος στὴν ὑπηρεσία, ἔκαμε κάτι, ποὺ λίγες μέρες πρωτύτερα δὲ θὰ μποροῦσε οὔτε νὰ τὸ βάλη ὁ νοῦς του...

Εἴδαμε ὅτι ὁ Ἰατρίδης δὲν εἶχε ἀκόμα παραπονεθῆ γραπτῶς οὔτε στὴ Γραμματεία οὔτε ἀλλοῦ πουθενὰ γιὰ τὴν καθυστέρηση τῶν μισθῶν του, ὅπως εἶχαν κάμη οἱ ἄλλοι ὑπάλληλοι. Ἡ ἐπιφυλακτικότητά του σ' αὐτὸ τὸ τόσο φλέγον ζήτημα ἦταν βέβαια σχετικὴ μὲ τὴν ὑπηρεσιακή του ἐκκρεμότητα. Ὅταν ὅμως ἔστειλε τὴν ἀναφορὰ καὶ τὰ σχέδιά του, δὲν κρατήθηκε πιὰ καὶ ζήτησε κι' αὐτὸς τοὺς μισθούς του. Στὸ πρωτόκολλο εἰσερχομένων τῆς Γραμματείας Παιδείας καταχωρήθηκε μιὰ ἀναφορὰ τοῦ Ἰατρίδη μὲ τὴν περίληψη: «Ἐθνικοῦ Μουσείου ἐπιστάτης παρακαλεῖ τὴν Κυβέρνησιν νὰ διατάξῃ τὸν Ἔφορον τοῦ Νομισματοκοπείου νὰ πληρώσῃ τοὺς μισθούς του» [7]. Καὶ ἡ Γραμματεία ἔσπευσε νὰ στείλῃ ἰδιαίτερο ἔγγραφο στὸν Κωνσταντᾶ, τὸ τρίτο ἔγγραφό της, ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὸν Ἰατρίδη τὶς μέρες ἐκεῖνες, 10 - 13 Δεκεμβρίου 1832 [8]:

ΝΕΟΦΥΤΟΣ ΔΟΥΚΑΣ

«᾿Αριθ. 823

»*Πρὸς τὸν Κ. Γ. Κωνσταντᾶν, μέλος τῆς ἐπὶ τοῦ ἐν Αἰγίνῃ ᾿Ορφανοτροφείου ᾿Επιτροπῆς*

»῾Ο ἐπιστάτης τοῦ ᾿Εθνικοῦ Μουσείου δοκιμάζει μεγάλην στενοχωρίαν διὰ τὴν καθυστέρησιν τῶν μισθῶν του.

»῾Η Γραμματεία, ὀφείλουσα νὰ προνοήσῃ περὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ μάλιστα καθόσον, ἀπασχολούμενος ἀνενδότως καὶ μὲ ἀξιομίμητον ἐπιμονὴν εἰς τὸ ὁποῖον ἀνέλαβε χρέος, ἀπέδειξε διὰ τῶν ἀποσταλέντων ἐσχάτως εἰς τὴν Γραμματείαν ἰχνογραφημάτων ὅτι δὲν μισθοδοτεῖται ἐπὶ ματαίῳ, συνιστᾷ ἰδιαίτατα εἰς τὴν φροντίδα σας τὴν ἐξόφλησιν τῶν μισθῶν του ἢ τοὐλάχιστον τὴν πληρωμὴν μέρους ἐξ αὐτῶν πρὸς ἐξοικονόμησιν ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀπὸ τὰ πρῶτα χρήματα, τὰ ὁποῖα ἤθελον ἐμβῇ εἰς χεῖράς σας ἀπὸ τὸ Νομισματοκοπεῖον, καὶ δὲν ἀμφιβάλλει ὅτι θέλετε φροντίσῃ καὶ ἀκολούθως περὶ τῆς τακτικῆς τῶν μηνιαίων του πληρωμῆς, διὰ νὰ μὴ ἀπασχολῆται ἀπὸ τὰς ἐργασίας του ἐξ αἰτίας τῆς ἐνδείας.

»᾿Εν Ναυπλίῳ τῇ 13 Δεκεμβρίου 1832

»*῾Ο Γραμματεύς :* Ι. ΡΙΖΟΣ»

* * *

῞Οπως ξέρουμε, ὁ Κωνσταντᾶς στὶς 13 Δεκεμβρίου ταξίδεψε ἀπὸ τὴν Αἴγινα στὸ Ναύπλιο, ὅπου πῆγε γιὰ νὰ καταγγείλῃ στὴν κυβέρνηση τὴ συμπεριφορὰ τοῦ Λεβίδη καὶ νὰ ὑποβάλῃ τὴν ἀναφορά, ποὺ εἶχαν κάμη ἐναντίον του οἱ ὑπάλληλοι τῆς Αἴγινας. ῾Επομένως τὸ παραπάνω ἔγγραφο διασταυρώθηκε μὲ τὸν Κωνσταντᾶ. Στὸ Ναύπλιο ὁ Κωνσταντᾶς ἔμεινε πολλὲς μέρες, γιατὶ στὸ μεταξὺ ἔγινε καὶ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ ἀνηψιοῦ του ᾿Ιωαννίδη μὲ τὸν Καραμάνο καὶ εἶχε νὰ φροντίση καὶ γιὰ τὴν πάψη τοῦ τελευταίου. Χρονοτρίβησε ἐκεῖ ὣς τὶς παραμονὲς τῶν Χριστουγέννων. Στὸ διάστημα αὐτὸ ἡ Γραμματεία τὸν ἐνημέρωσε γιὰ τὰ ζητήματα τοῦ ᾿Ιατρίδη καί, φυσικά, τοῦ ἔδειξε καὶ τὸ παραπάνω ἔγγραφο, ποὺ τοῦ εἶχε ταχυδρομήση. ᾿Αλλὰ στὸ γυρισμὸ ὁ Κωνσταντᾶς ἔδωκε σ᾿ αὐτὰ τόση προσοχὴ ὅση καὶ πρίν. Φαίνεται πὼς ὁ δημόσιος ἐκεῖνος ἔπαινος τῆς Γραμματείας πρὸς τὸν ἐπιστάτη τοῦ μουσείου ὄχι μόνο δὲ τὸν μαλάκωσε, ἀλλὰ καὶ τὸν ἐρέθισε ἀκόμα περισσότερο ἐναντίον του.

Στὸ διάστημα τῆς ἀπουσίας τοῦ Κωνσταντᾶ ὁ Ἰατρίδης, ποὺ εἶχε πάρη ὁ ἴδιος τὸ ἔγγραφο 822 τῆς Γραμματείας πρὸς τὴν ἐπιτροπὴ τοῦ Ὀρφανοτροφείου, ζήτησε ἀπὸ τὸ Νεόφυτο Δούκα τὸ κλειδὶ τοῦ δωματίου, ὅπως ἔγραφε τὸ ἔγγραφο. Ἀλλὰ ὁ Νεόφυτος τοῦ πρόβαλε ἕναν παράξενο ὅρο γιὰ νὰ τοῦ τὸ δώση: ἀξίωσε ἀπὸ τὸν Ἰατρίδη ν' ἀναλάβη τὴν εὐθύνη γιὰ διακόσια βιβλία, ποὺ ἔλειπαν ἀπὸ τὴν ἀποθήκη καὶ πού, ὅπως βγαίνει ἀπὸ ἕνα ἔγγραφο τῆς Γραμματείας *, δὲν ἦταν ἐκεῖνα, ποὺ πῆρε ὁ Καραμάνος γιὰ μισθό του τοῦ Ἰουλίου. Αὐτὰ τὰ εἶχε πάρη μὲ τὴν ἔγκριση τῶν δυὸ συναδέλφων του, ὅπως θὰ ἰδοῦμε.

Ἡ ἀδικαιολόγητη αὐτὴ ἀξίωση τοῦ Νεόφυτου ἦταν ἡ σταγόνα ποὺ ξεχείλισε τὸ ποτήρι τῆς δυσφορίας τοῦ Ἰατρίδη. Γιατὶ δὲν ἦταν μονάχα ἡ στάση τοῦ Κωνσταντᾶ στὸ ζήτημα τῶν μισθῶν, ποὺ εἶχε ἐπὶ τέλους τὴ δικαιολογία τῆς γενικῆς ἀνέχειας. Οἱ καλόγεροι χρησιμοποίησαν ἀκόμα καὶ τὸν κλητήρα τοῦ μουσείου, τὸν ὑφιστάμενο τοῦ Ἰατρίδη, τὸν ὁποῖο ἡ ἐπιτροπὴ τοῦ Ὀρφανοτροφείου εἶχε διαταχθῆ «νὰ ἐπαναγάγη εἰς τὰ χρέη του», γιὰ νὰ σκαρώσουν, μὲ τὸ πρόσχημα τῆς ἀπολογίας του, ἕνα λίβελλο κατὰ τοῦ Ἰατρίδη. Ἔτσι βρίσκουμε στὰ ἀρχεῖα μιὰ ἀναφορὰ τοῦ ἀτόμου αὐτοῦ πρὸς τὴ Γραμματεία τῆς Παιδείας, ὅπου ὁ ἀγράμματος κλητήρας βρίζει τὸν προϊστάμενό του μὲ ἀρχαιοπρεπῆ καλλιέπεια:

«Εἶναι», γράφει, «βαρύς, ἀμάλακτος, ἀνοικονόμητος, ὑβριστικὸς καὶ οὐ μετρίως εἰς τὸ ἀπάνθρωπον ἐπικλίνων...[9]»

Γλῶσσα, πού, πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε, θυμίζει περισσότερο Δούκα παρὰ Κωνσταντᾶ...

Ἀπαυδισμένος λοιπὸν ὁ Ἰατρίδης ἀπὸ τὴν ἀντιδραστικὴ αὐτὴ στάση καὶ τὶς ῥαδιουργίες τῶν ἀνθρώπων, πού, ἀντίθετα, ἡ θέση τους τοὺς ὑποχρέωνε νὰ τὸν συντρέχουν καὶ νὰ διευκολύνουν τὴν ἐργασία του, ἔστειλε μιὰ ἀναφορὰ στὴ Γραμματεία καί, ἀφοῦ τὴν εὐχαριστοῦσε γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ ἔργου του, ἔδινε τὴν παραίτησή του.

Δὲν ἔχουμε τὸ κείμενο τῆς ἀναφορᾶς αὐτῆς, ἀλλὰ ὅτι στὸ ἴδιο ἔγγραφο ἦταν καὶ οἱ εὐχαριστίες καὶ ἡ παραίτηση προκύπτει ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῆς ἀναφορᾶς του καὶ ἀπὸ τὴν καταχώρησή της στὸ πρωτόκολλο εἰσερχομένων τῆς Γραμματείας, ὅπου σημειώνεται καὶ ὁ ἀριθμὸς τοῦ ἀπαντητικοῦ ἐγγράφου τῆς Γραμματείας: 924. Ἡ περίληψή της λέει μονάχα: «Μουσείου ἐπιστάτης εὐγνωμονεῖ διὰ τὴν πρὸς αὐτὸν ἐπιδοκιμασίαν τῆς Κυβερνήσεως»[10].

* Βλ. σελ. 116: «τῶν ἄχρι τοῦδε ἐλλειψάντων διακοσίων βιβλίων».

Στὴν ἴδια ἀναφορὰ ζητοῦσε νὰ τοῦ στείλουν μιὰ διαταγὴ τῆς Γραμματείας Οἰκονομίας πρὸς τὸ Νομισματοκοπεῖο γιὰ νὰ εἰσπράξη τοὺς τετρακόσιους φοίνικες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους δὲν εἶχε βέβαια κανένα λόγο νὰ παραιτηθῆ.

Φυσικὰ ἡ Γραμματεία δὲ μποροῦσε νὰ δεχτῆ τὴν παραίτηση, καὶ μάλιστα λίγες μέρες ὕστερα ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῶν ἐγγράφων στὴν ***Ἐθνικὴ Ἐφημερίδα***. Ὅτι ὅμως ὁ Ἰατρίδης δὲ μπλόφαρε, τὸ δείχνει ἡ ἐπιμονή του στὴν παραίτηση καὶ μετὰ τὴν ἀρνητικὴ ἀπάντηση τῆς Γραμματείας.

«Ἀριθ. 924

»***Πρὸς τὸν Ἐπιστάτην τοῦ ἐν Αἰγίνῃ Μουσείου***[11]

»Ἀπὸ τὰς πρὸς τὸν κ. Κωνσταντᾶν προφορικῶς δοθείσας ἐνταῦθα παραγγελίας, ἡ Γραμματεία ἐλπίζει ὅτι αἱ δυσκολίαι, τὰς ὁποίας διαλαμβάνει ἡ ὑπ' ἀριθ. 7 ἀναφορά σας, θέλουν ἐκλείψει καὶ ἑπομένως καὶ αἱ αἰτίαι, ὅσαι σᾶς ἐβίασαν νὰ ζητήσετε τὴν παραίτησίν Σας, τὴν ὁποίαν νομίζει καὶ χωρὶς τούτου ἀπαράδεκτον ἡ Γραμματεία.

»Συνιστῶσα καὶ αὖθις εἰς τὴν φιλοπονίαν Σας τὴν ἀποπεράτωσιν τῶν προαποσταλέντων σκιαγραφημάτων διὰ νὰ τὰ καθυποβάλῃ ἐγκαίρως εἰς τὴν Βασιλικὴν Ἐπιτροπὴν καὶ νὰ ἐνεργήσῃ ἀκολούθως καὶ τὴν διὰ τῆς λιθογραφίας δημοσιεύσίν των, σᾶς πληροφορεῖ καὶ τὴν παραλαβὴν τῆς ὑπ' ἀριθ. 5 ἀναφορᾶς Σας, κατὰ συνέπειαν τῆς ὁποίας διετάχθη ὁ ἐν Σαντορίνῃ διοικητὴς νὰ ἐξετάσῃ καὶ ἀναφέρῃ[12].

»Ἐπισυνάπτεται δ' ἐπὶ πᾶσι καὶ ἀντίγραφον τῆς πρὸς τὸ Νομισματοκοπεῖον προεκδοθείσης παρὰ τῆς Οἰκονομίας διαταγῆς περὶ τῶν 400 φοινίκων, διὰ νὰ ἐνεργήσετε αὐτόθεν ὅ,τι δυνατὸν διὰ τὴν παραλαβήν των[13].

»Ἐν Ναυπλίῳ τῇ 3 Ἰανουαρίου 1833

»*Ὁ Γραμματεύς:* Ι. ΡΙΖΟΣ»

Ἡ Γραμματεία ὅμως εἶχε ἤδη κάμη τὴ διάγνωσή της γιὰ τὰ πραγματικὰ αἴτια, ποὺ ἀνάγκασαν τὸν Ἰατρίδη νὰ δώση τὴν παραίτησή του. Τὴν ἐνέργειά του τὴν ἀπέδιδε στὸ σφαλερὸ τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο ἡ ἐπιτροπὴ τοῦ Ὀρφανοτροφείου ἐξασκοῦσε τὸ λειτούργημά της, στὴν ἔλλειψη κλίματος συνεργασίας ἀνάμεσα σ' αὐτὴ καὶ στὶς ὑπηρεσίες, ποὺ βρίσκονταν σὲ κάποια ἐξάρτηση ἀπ' αὐτή. Οἱ ἰδιοτροπίες τοῦ Κων-

σταντᾶ, ἡ ἀδιάκοπη γκρίνια του, ἡ ἀκατάσχετη τάση του νὰ ἐπικρίνη καὶ νὰ κακολογῆ ὅλον τὸν κόσμο, τὸ σύστημά του νὰ μὴν ἀναγνωρίζη σὲ κανέναν ἱκανότητα καὶ ὑπηρεσιακὴ συμβολή, ἡ εὐκολία, μὲ τὴν ὁποία χρησιμοποιοῦσε τὴ δηκτική του πέννα, δὲν ἦταν, φυσικά, ἰδιότητες, ποὺ ἅρμοζαν στὸν ἐπικεφαλῆς μιᾶς διοικητικῆς ὑπηρεσίας. Ἡ Γραμματεία, ποὺ παρακολουθοῦσε τόσον καιρὸ τὶς ἐκδηλώσεις αὐτὲς τοῦ Κωνσταντᾶ, στάθμιζε τώρα τὰ ἀποτελέσματά τους. Ἔτσι στὰ ἐμπόδια, ποὺ ἔφερνε ἡ ἐπιτροπὴ στὸν Ἰατρίδη, στὴν ἀρνητική της στάση σὲ κάθε αἴτημά του, ἔβλεπε ἡ Γραμματεία τὸ πρωταρχικὸ αἴτιο τῆς χειρονομίας τοῦ ἐπιστάτη τοῦ μουσείου.

Ὡστόσο, ἡ Γραμματεία εἶχε πολὺ οὐσιαστικώτερους λόγους ἀπὸ τὶς προσωπικὲς ἰδιοτροπίες τοῦ Κωνσταντᾶ νὰ μὴν εἶναι ἱκανοποιημένη ἀπὸ τὴν ἐπιτροπὴ τοῦ Ὀρφανοτροφείου. Εἶχε σταθῆ ἀνίκανη ν' ἀπαλλάξη τὸ ἵδρυμα, ὅπως ὅριζε καὶ τὸ διάταγμα τοῦ διορισμοῦ της, ἀπὸ τρόφιμους, ποὺ δὲν εἶχαν πιὰ θέση ἐκεῖ, εἴτε γιατὶ εἶχαν μεγαλώση εἴτε γιατὶ ἦταν ἀνίκανοι ἢ ἀπρόθυμοι νὰ μάθουν ὅ,τιδήποτε, καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς ἀργόμισθους. Ἡ Γραμματεία τῆς Παιδείας, καὶ ἀπὸ μόνη της καὶ ἔπειτα ἀπὸ σχετικὲς ὑποδείξεις τῆς Γραμματείας τῆς Οἰκονομίας, ἔστειλε στὴν ἐπιτροπὴ κάμποσα ἔγγραφα, μὲ τὰ ὁποῖα ἀπαιτοῦσε τὴν ἐκκαθάριση αὐτή, ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα. Τώρα λοιπὸν ποὺ μαζεύτηκαν καὶ τὰ προσωπικὰ — ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἰατρίδη ἔδωκε τὴν παραίτησή του κι' ὁ δάσκαλος τοῦ ἀλληλοδιδακτικοῦ τοῦ Ὀρφανοτροφείου Χριστοφίδης — ἡ Γραμματεία δὲν κρατήθηκε περισσότερο. Ἔστειλε στὴν ἐπιτροπή, μέσα σὲ δέκα μέρες, τρία ἀλλεπάλληλα αὐστηρὰ ἔγγραφα, καὶ στὰ δύο ἀνέφερε καὶ τὴν περίπτωση τοῦ Ἰατρίδη.

«Ἀριθ. 907

»*Πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ ἐν Αἰγίνῃ Ὀρφανοτροφείου Ἐπιτροπὴν*

»Εἰς τὴν πρὸς τὸν Κύριον Ν. Δούκαν ἀναφορὰν τοῦ γραμματέως τῆς ἐπὶ τοῦ Ὀρφανοτροφείου Ἐπιτροπῆς Κυρίου Δήμου Ἰωαννίδου [14] παρατηρεῖ ἡ Γραμματεία ὅτι ὁ Κύριος Καραμάνος τὸν Ἰούλιον ἐπληρώθη ἀπὸ τὸ Ὀρφανοτροφεῖον εἰς βιβλία.

»Εἰς τὸν ἐπιστάτην τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἡ πανοσιότης του ἀπεκρίθη, ὅταν τοῦ ἐζήτησε, κατὰ τὴν ὑπ' ἀριθ. 822 πρόσκλησιν τῆς Γραμματείας, τὰ κλειδιὰ τοῦ ἀγαλματοστασίου, ὅτι συγκατατίθεται νὰ τοῦ τὰ παραχωρήση, ἐπὶ συμφωνίᾳ ὅμως τοῦ ν' ἀναδεχθῆ τὴν εὐθύνην τῶν ἄχρι τοῦδε ἐλλειψάντων 200 βιβλίων.

»Τὸ ἀνέκδοτον τοῦτο, τὸ ὁποῖον πρώτην φοράν, καὶ τοῦτο κατὰ σύμπτωσιν, πληροφορεῖται ἡ Γραμματεία, ἐπροξένησεν εἰς αὐτὴν τόσον περισσοτέραν ἐντύπωσιν, ὅσῳ συγχρόνως ἀναγινώσκει εἰς τὸν 23 ἀριθμὸν τῆς ὑπὸ τὸ ὄνομα ***Καθρέπτης*** ἐκδιδομένης ἐν Σπέτσαις ἐφημερίδος, ὅτι «ἐπωλήθησαν ὡς καὶ τὰ βιβλία ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην.»

»Μὴ λαβοῦσα περὶ τούτων καμμίαν ἐκ μέρους τῆς ἐπιτροπῆς πληροφορίαν καὶ ἀγνοοῦσα ἑπομένως τί νὰ συμπεράνῃ, ἐν ᾧ σᾶς παρακαλεῖ, Κύριοι, νὰ διασαφήσετε πρὸς αὐτὴν μὲ τὴν ἀπαιτουμένην ἀκρίβειαν τὰ περὶ τοῦ πράγματος, κρίνει ἐπίσης χρέος της νὰ σᾶς παραστήσῃ, πόσον ἀπεναντίας τῶν καθηκόντων της ἔπραξεν ἡ ἐπὶ τοῦ Ὀρφανοτροφείου Ἐπιτροπή, ἂν τῷ ὄντι ἐνήργησε τὴν ἐκποίησιν βιβλίων χωρὶς νὰ ἐρωτήσῃ προηγουμένως ἢ τοὐλάχιστον νὰ εἰδοποιήσῃ ἁπλῶς τὴν Γραμματείαν.

»Ἐν Ναυπλίῳ τῇ 30 Δεκεμβρίου 1832

»*Ὁ Γραμματεύς:* Ι. ΡΙΖΟΣ»

Στὶς 5 Ἰανουαρίου 1833 ἡ Γραμματεία ἔστειλε στὴν ἐπιτροπὴ δεύτερο ἔγγραφο, τὸ 930, μὲ τὸ ὁποῖο τῆς ζητοῦσε, σὲ ἔντονο ὕφος, ν' ἀπαντήσῃ μὲ συγκεκριμένα στοιχεῖα καὶ ὀνομαστικὲς καταστάσεις, τί ἔκαμε γιὰ τὴν ἀποβολὴ τῶν παρήλικων ὑποτρόφων, καὶ τέλος στὶς 10 Ἰανουαρίου τῆς ἔστειλε τὸ ἔγγραφο 947, ποὺ πρέπει νὰ τὸ παραθέσουμε ὁλόκληρο ἐδῶ, γιατὶ ἀπεικονίζει τὴν κατάσταση τοῦ Ὀρφανοτροφείου καὶ τὸν τρόπο τῆς διοίκησής του τὶς τελευταῖες ἐκεῖνες μέρες τῆς προοθωνικῆς ἐποχῆς [15].

«Ἀριθ. 947

»*Πρὸς τοὺς κ. κ. Ν. Δούκαν καὶ Γρ. Κωνσταντᾶν, μέλη τῆς ἐπὶ τοῦ ἐν Αἰγίνῃ Ὀρφανοτροφείου Ἐπιτροπῆς*

»Ὅταν πρὸ ἑπτὰ ἤδη μηνῶν ἡ Διοίκησις συνέστησε τὴν ἐπὶ τοῦ Ὀρφανοτροφείου Ἐπιτροπήν, ὁ σκοπός της δὲν ἦτο βέβαια ἄλλος παρὰ τὴν διόρθωσιν τῶν προσκομμάτων, ὅσα ἐνίσταντο ἕως τότε εἰς τὴν πρόοδον καὶ τὴν βελτίωσιν τοῦ καταστήματος τούτου.

»Προσδιορίσασα τὰ χρέη καὶ τὰ καθήκοντα ἑκάστου τῶν ὑπαλλήλων τοῦ καταστήματος, εἶχε δίκαιον νὰ ἐλπίζῃ ὅτι καμμία ἐπέμβασις

παράλογος δὲν ἤθελε διεγείρει ἀμοιβαῖα παράπονα τῶν ὅσοι ὤφειλον, περιοριζόμενοι ἕκαστος εἰς τὴν ἀκριβῆ τῶν χρεῶν τους ἐκπλήρωσιν, νὰ συντρέχωσι συμφώνως εἰς τὸν οὐσιώδη σκοπόν, τὴν ὠφέλειαν δηλονότι τῶν ἐν τῷ 'Ορφανοτροφείῳ παιδαγωγουμένων καὶ τὴν ἀποφυγὴν τῶν καταχρήσεων.

»'Η Γραμματεία ἐρωτᾷ, Κύριοι, ἂν ὁ σκοπὸς τῆς Διοικήσεως ἐπέτυχεν, ἂν ἡ κατάστασις τοῦ 'Ορφανοτροφείου δὲν παριστάνει σήμερον, χωρὶς ὑποκορισμόν, τὴν πλέον σκανδαλώδη εἰκόνα, χάος ἄμορφον καὶ ἐντελεστάτην ἀνωμαλίαν, καὶ δὲν ἀμφιβάλλει ὅτι, συμβουλευόμενοι τὴν συνείδησίν σας, θέλετε ὁμολογήσει καὶ αὐτοὶ ὑμεῖς τὴν λυπηρὰν τοῦ πράγματος ἀλήθειαν.

»'Η δυσκολία τῶν περιστάσεων, ἡ χρηματικὴ πρὸ πάντων ἀμηχανία, δὲν εἶναι, κατὰ δυστυχίαν, τὰ κυριώτερα τῆς ἀποτυχίας ταύτης αἴτια, εἰς τὴν δυσάρεστον ἐξέτασιν τῶν ὁποίων ἡ Γραμματεία, μολονότι ἀποφεύγει τὸ νὰ ἐνδιατρίψῃ, χρεωστεῖ ὅμως, Κύριοι, νὰ σᾶς ἐξηγηθῇ ἀπαρακαλύπτως ὅτι ἦτο μακρὰν τοῦ νὰ προσμένῃ τοιαύτην ἔκβασιν ἀπὸ τὴν ἐκλογὴν καὶ τὰς προσπαθείας της.

»"Η πῶς νὰ ἐξηγηθῇ ἡ ἀκατανόητος τῆς ἐπιτροπῆς ἀδιαφορία εἰς τόσας καὶ τόσας ἐπισήμους τῆς Γραμματείας προσκλήσεις;

»Διατί τὸ περὶ ἐλαττώσεως τῶν ὑποτρόφων καὶ ὑπαλλήλων μέτρον, τοῦ ὁποίου τὴν ἄφευκτον εἰς τὴν παροῦσαν ἀχρηματίαν ἐκτέλεσιν ἐπέμενε πρὸ τοσούτου καιροῦ ἀπαιτοῦσα ἡ Γραμματεία, ἔμεινε σχεδὸν ἀνενέργητον ἢ ἐνηργήθη μὲ τὸν πλέον ἀνάρμοστον καὶ σκανδαλώδη τρόπον καὶ ὄχι καθὼς ρητῶς διέταξεν ἡ Κυβέρνησις;

»Διατί τὰ τεχνουργεῖα, τῶν ὁποίων τὴν σύστασιν, ὡς ἀναγκαιοτάτην εἰς τὴν παιδαγωγίαν ὀρφανῶν, ἐνδεῶν καὶ ἠπορημένων, ἐθεώρησεν ἄφευκτον ἀπ' ἀρχῆς ἡ Διοίκησις, παρημελήθησαν;

»Διατί ἡ γυμναστικὴ ἀπεκλείσθη;

»Διατί ὁ διδάσκαλος τῆς ἐπιστημονικῆς μουσικῆς, ἀηδιάσας πλέον ἀπὸ τὰς καθημερινὰς ἐναντίον του ἀντενεργείας καὶ τοὺς προφανεῖς τελευταῖον περιϋβρισμούς, ἐπιμένει ζητῶν τὴν παραίτησίν του*;

»Διατί ὁ ἐπιστάτης τοῦ Μουσείου, τόσον ἀξιομίμητος διὰ τὴν εἰς

* 'Ο δάσκαλος τῆς μουσικῆς στὰ σχολεῖα τοῦ 'Ορφανοτροφείου 'Αθανάσιος 'Αβραμιάδης εἶχε ὑποβάλη ἀπὸ τὸν Αὔγουστο τὴν παραίτησή του. Μαθητές, ποὺ βαρειόντουσαν τὸ μάθημά του, ἔκαμαν, παρακινημένοι ποιὸς ξέρει ἀπὸ ποιόν, ἀναφορὰ στὴν ἐπιτροπὴ ὅτι δὲν τοὺς ἱκανοποιοῦσε ἡ διδασκαλία του. 'Ο Καραμάνος ἔφερε τότε τὸ δάσκαλο καὶ τοὺς μαθητὲς αὐτοὺς σὲ ἀντιπαράσταση μπροστὰ στὴν ἐπιτροπή!

τὰ χρέη του ἀφοσίωσιν, ἀπαντᾷ καθημερινῶς καὶ αὐτὸς προσκόμματα εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν χρεῶν του;

»Διατί ἡ τυπογραφία, διὰ τὴν ὁποίαν πληρώνει κατὰ μῆνα τὸ ἔθνος 750 φοίνικας, ἐκτὸς τῶν ἐξοδευθέντων εἰς τὴν προμήθειαν τοῦ ὑλικοῦ της, ἀπασχολεῖται ὀκτὼ ἤδη μῆνας εἰς τὴν τύπωσιν τῆς διακοσιοστῆς ἴσως, εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐκδεδομένων μέχρι τοῦδε, Γραμματικῆς, τὴν ὁποίαν μὲ τὸ ἓν πέμπτον αὐτῆς τῆς ποσότητος ἠμποροῦσε πάντοτε νὰ ἐκδίδῃ ἡ Κυβέρνησις εἰς τὸ καλλίτερον τῆς Εὐρώπης τυπογραφεῖον;**

»Διατί ὁ Γραμματεὺς τῆς 'Επιτροπῆς, παρῃτημένος οἰκειοθελῶς ἀπὸ τὴν 20 τοῦ Αὐγούστου, ὄχι μόνον τροφοδοτεῖται εἰς τὰς 10 ἀκόμη τοῦ Δεκεμβρίου, ἀλλὰ σχίζει, ἀθυροστομῶν, καὶ ὑπογραφὰς ἐπισήμων ἐγγράφων εἰς δημόσιον κατάστημα;***

«"Ολα αὐτὰ καὶ ἄλλα τοιαῦτα πρὸ πολλοῦ πληροφορημένη ἡ Γραμματεία, πρὶν λάβῃ τ' ἀπαιτούμενα περὶ τούτων μέτρα, κρίνει εὔλογον νὰ προσκαλέσῃ καὶ τὴν ὑστερινὴν ταύτην φορὰν ὁλόκληρον, Κύριοι, τὴν προσοχήν σας εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ 'Ορφανοτροφείου, καὶ ἐλπίζει νὰ μὴ εὑρεθῇ εἰς τὴν δυσάρεστον ἀνάγκην τοῦ νὰ ὁμολογήσῃ εἰς τὴν Βασιλικὴν ἀρχὴν ὅτι αἱ περὶ τοῦ καταστήματος τούτου προσπάθειαι τῆς Διοικήσεως δὲν ἐτελεσφόρησαν **δι' ἀπαιτήσεις καὶ ἀντιπαθείας ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἔπρεπε νὰ συντελέσουν τὸ πᾶν πρὸς βελτίωσίν του.**

»'Εν Ναυπλίῳ τῇ 10 'Ιανουαρίου 1833

»*'Ο Γραμματεύς*: Ι. ΡΙΖΟΣ

»'Υ. Γ. Εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 930 πρόσκλησιν τῆς Γραμματείας ἂς ἀπαντήσῃ ὅσον τὸ ταχύτερον ἠμπορέσῃ ἡ ἐπιτροπή.»

Τὸ Γενάρη τοῦ 1833 ὁ 'Αβραμιάδης ἐπρόκειτο νὰ πάη μὲ δώδεκα μαθητές του στὸ Ναύπλιο γιὰ νὰ ψάλλουν στὴν ὑποδοχὴ τοῦ "Οθωνα. Τότε οἱ Κωνσταντᾶς καὶ Δούκας ἔγραψαν στὴ Γραμματεία πὼς ὁ καιρὸς ἦταν ἀκατάλληλος γιὰ νὰ ταξιδέψουν τὰ παιδιά, καὶ προσέθεταν: «...'Ο διδάσκαλος τῆς μουσικῆς ἔχει ἑτοιμάσῃ τὸ Te Deum του, τὸ ὁποῖον ἡμεῖς οἱ γέροντες (καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας μουσικῆς οὐ παντάπασιν ἀδαεῖς καὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς οὐκ ἀνήκοοι) δὲν τὸ εὑρίσκομεν ἱκανὸν νὰ θέλξῃ καὶ νὰ εὐχαριστήσῃ ὦτα βασιλικὰ καὶ πεπληρωμένα ἐντέχνου καὶ ἐπιστημονικῆς μελῳδίας». (Γενικὰ 'Αρχεῖα, φάκ. Παιδ., 'Ιανουάριος 1833).

** 'Εννοεῖ τὶς ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις τῆς Γραμματικῆς τοῦ Γ. Γενάδιου.

*** Λεπτομέρειες ἀπὸ τὸ ἐπεισόδιο Καραμάνου — 'Ιωαννίδη.

Οἱ δυὸ ἱερολογιώτατοι πειράχτηκαν κατάκαρδα ἀπὸ τὸν ἔλεγχο αὐτὸν τῆς Γραμματείας.

Δούλευαν, εἶναι ἀλήθεια, στὸ Ὀρφανοτροφεῖο ἀπὸ τὸ πρωῒ ὥς τὸ βράδυ, ὁ ἕνας μὲ τὴν ἀδιάκοπη φροντίδα, πῶς νὰ βγάλη πέρα τὸ ἵδρυμα οἰκονομικά, καὶ μὲ τοὺς λογαριασμούς του, ὁ ἄλλος σὰ συντονιστὴς τῶν σχολείων τοῦ Ὀρφανοτροφείου καὶ δάσκαλος ὁ ἴδιος. Ὁ Δούκας δὲν εἶχε ὑποχρέωση νὰ διδάσκη, ἀλλὰ ἡ συνήθεια μιᾶς ζωῆς τὸν ἔφερνε κοντὰ στὰ παιδιά, ὅπου περνοῦσε πολλὲς ὧρες παραδίνοντας ἑλληνικὰ κι' ἄλλα μαθήματα στοὺς μαθητὲς τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου. Ἦταν κι' οἱ δυὸ ἀνιδιοτελεῖς κι' ἀφιλόκερδοι. Ὁ Νεόφυτος μάλιστα, ὅπως εἴδαμε, εἶχε χαρίση γιὰ τὰ σχολεῖα τοῦ κράτους, σὲ μεγάλο ἀριθμὸ ἀντιτύπων, τὴν ἀτελείωτη σειρὰ τῶν δικῶν του ἐκδόσεων. Πίστευαν λοιπὸν πὼς εἶχαν κάθε λόγο νὰ περιμένουν ὄχι τὸν ψόγο, ἀλλὰ τὴν ἐπιδοκιμασία καὶ τὸν ἔπαινο τῆς κυβέρνησης. Κι' ἡ ἰδέα αὐτή, ποὺ εἶχαν γιὰ τὸ ἔργο τους, τοὺς ἐμπόδιζε νὰ βλέπουν καὶ τὶς σκιερές του πλευρές.

Σὲ ἕνα ἔγγραφό τους, ποὺ δὲν εἶναι κἂν ἀπάντηση στὸ τελευταῖο αὐστηρὸ ἔγγραφο τῆς Γραμματείας, ἀλλὰ στὸ πρῶτο, τὸ 907, ξεσποῦν σὲ θρηνητικὰ παράπονα καὶ σὲ κατάρες γιὰ τοὺς «ἀλιτήριους», ποὺ τοὺς συκοφαντοῦσαν [16].

«Μὲ ἄκραν λύπην καὶ ἀναξιοπάθειαν ἀνέγνω», γράφουν, «ἡ ἐπὶ τοῦ Ὀρφανοτροφείου ἐπιτροπὴ τὴν ὑπ' ἀριθ. 907 τῆς Γραμματείας ἐλεγκτικὴν ἐπιστολήν, θεωροῦσα ὅτι μὲ ὅλον τὸν ζῆλον καὶ τὴν εἰς δούλευσιν τοῦ ἔθνους εἰλικρίνειάν της καταδικάζεται ὡς ἀπ' ἐναντίας τῶν καθηκόντων της πράττουσα, καὶ παρὰ τίνος; Παρὰ τῆς ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δ. Ἐκπαιδεύσεως Γραμματείας, τῆς προστάτιδος τῶν μαθήσεων καὶ κεφαλῆς οὕτως εἰπεῖν τῶν πεπαιδευμένων, τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὁποίων εὔχονται ὅτι εἶναι καὶ τὰ ἀδίκως καταδικαζόμενα δύο μέλη τῆς ἐπιτροπῆς, οἱ ὁποῖοι καὶ γήρατι καὶ πόνοις ἀτρύτοις προκαταβληθεῖσιν εἰς φωτισμὸν τοῦ ἔθνους κεκμηκότες, ἀγωνίζονται μ' ὅλον τοῦτο ὡς ἀκμάζοντες εἰς ἐκπλήρωσιν τῶν ἐπιβληθέντων αὐτοῖς παρὰ τῆς Σ. Κυβερνήσεως καθηκόντων, μήτε εἰς κέρδος μήτε εἰς ἀμοιβάς, ἀλλ' εἰς μόνον τὸ καλὸν τοῦ ἔθνους καὶ τὴν τιμὴν τῆς κυβερνήσεως ἀποβλέποντες. Τοῦτο δὲ ὅλον γίνεται, ἐπειδὴ ἡ Γραμματεία καταδέχεται νὰ ἀκούῃ διαβολὰς καὶ νὰ δίδῃ πίστιν εἰς ἀλιτηρίους, ἰδιοτελεῖς καὶ ταραχοποιοὺς ἀνθρώπους, τῶν ὁποίων κύριος καὶ μόνος σκοπὸς εἶναι τὸ ἴδιον κέρδος, μηδὲν φροντιζόντων τί ἀδίκως ἢ δικαίως,

τιμίως ἢ ἀτίμως γίνεται. Ἀλλὰ τούτων μὲν ἔστω κριτὴς καὶ ἀνταποδότης ὁ ἀλάνθαστος ὀφθαλμὸς τοῦ Θεοῦ.

»Ἡμεῖς δὲ πληροφοροῦμεν, ὡς διατάττόμεθα, τὴν Σ. Γραμματείαν εἰλικρινῶς ὅτι οὔτε βιβλία τῆς δημοσίου Βιβλιοθήκης ἐπωλήθησαν, ὡς φλυαρεῖ ὁ τριβάρβαρος Καθρέπτης, οὔτε ἡ κατὰ τοῦ Ν. Δούκα ἀναφορὰ τοῦ κυρίου Ἰατρίδου ἀληθεύει. Διότι ὁ Δούκας, ὅταν ἐζήτησεν ὁ Ἰατρίδης νὰ λάβῃ καὶ νὰ κρατῇ αὐτὸς μόνος τὸ κλειδὶ ὄχι τοῦ ἀγαλματοστασίου, ἀλλὰ τῆς βιβλιοθήκης, τὴν ὁποίαν ὠνόμασε καὶ δωμάτιον καὶ ἀγαλματοστάσιον, διὰ νὰ ἀπατήσῃ τὴν Γραμματείαν, δὲν τὸν εἶπεν ὅτι τὸν παραχωρεῖ τὰ κλειδιὰ ἐπὶ συμφωνίᾳ τοῦ ν' ἀναδεχθῇ τὴν εὐθύνην τῶν ἄχρι τοῦδε ἐλλειψάντων διακοσίων βιβλίων, ὡς ἔγραψεν εἰς τὴν Γραμματείαν ὁ Ἰατρίδης, ἀλλὰ τὴν εὐθύνην τοῦ ἂν λείψουν ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκην, ὅταν αὐτὸς κρατῇ τὰ κλειδιά της, βιβλία ἢ ἄλλα ἀπὸ τὰ ἐν αὐτῇ εὑρισκόμενα πράγματα (διότι εἰς αὐτὴν δὲν εἶναι ἀγάλματα, ἀλλὰ μόνον τὰ πήλινα ἀγγεῖα, τὰ βιβλία τῆς δημοσίου βιβλιοθήκης καὶ βιβλία διάφορα τῆς ἀποθήκης καὶ ἄλλα ξένα πράγματα). Κατ' αὐτὴν τὴν συνθήκην εἶπεν ὁ Δούκας ὅτι τοῦ παραχωρεῖ τὰ κλειδία καὶ ὄχι ὡς τερατεύεται ὁ Ἰατρίδης.»

Καὶ ὅμως ὁ Ἰατρίδης δὲ ζήτησε παρὰ τὸ κλειδὶ τοῦ δωματίου καὶ ὄχι τοῦ ἀγαλματοστασίου, ποὺ ἦταν ὁ ἀνοιχτὸς νάρθηκας τῆς ἐκκλησίας. Ἀπὸ τὴν ἀναφορά του ἀριθ. 4 καὶ τὸ ἔγγραφο τῆς Γραμματείας 822 φαίνεται καθαρὰ ὅτι ὁ Ἰατρίδης ξεχώρισε τὸ ἀγαλματοστάσιο ἀπὸ τὸ δωμάτιο μὲ τὰ ἀγγεῖα καὶ τὶς ἄλλες μικρὲς ἀρχαιότητες. Ἡ Γραμματεία, γράφοντας στὸ ἔγγραφό της 907 «τὰ κλειδιὰ τοῦ ἀγαλματοστασίου», ποὺ φυσικὰ δὲν ὑπῆρχαν, ἢ ἔκαμε λάθος ἢ ἐννοοῦσε ἁπλῶς τὸν κλειδωμένο χῶρο τοῦ μουσείου. Οἱ δυὸ καλόγεροι ὅμως ἁρπάχτηκαν ἀπὸ τὴ λέξη αὐτὴ γιὰ νὰ παρουσιάσουν τὸν Ἰατρίδη ψευδόμενο στὸ ὑπουργεῖο. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐξήγησή τους γιὰ τὴν περίπτωση ποὺ ἤθελαν τάχα νὰ τοῦ ἐπιβάλουν εὐθύνη, δὲν εἶναι πειστική. Αὐτὴ τὴν εὐθύνη εἶναι αὐτονόητο πὼς θὰ τὴν εἶχε ὁ Ἰατρίδης, ἂν αὐτὸς κρατοῦσε στὸ ἑξῆς τὸ κλειδί. Πῶς λοιπὸν μποροῦσε νὰ παραπονεθῇ στὸ ὑπουργεῖο, ἂν αὐτὸ μόνο ἦταν τὸ αἴτημα τοῦ Νεόφυτου;

«Ἀλλ' ἂν θελήσωμεν», ἐξακολουθοῦν, «νὰ ἐκθέσωμεν ὅλας τὰς ῥαδιουργίας τοῦ Ἰατρίδου καὶ τοῦ φίλου Καραμάνου, πρέπει νὰ γράψωμεν βιβλίον καὶ ὄχι ἐπιστολήν. Καὶ ἂν ἡ Σ. Γραμματεία ἐξακολουθῇ νὰ δίδῃ ἀκρόασιν καὶ πίστιν εἰς τοιούτους, ἴσως κατορθώσουν

καὶ ν' ἀνατρέψουν δι' ὅλου τὸ κατάστημα, ὡς σπουδάζουν καὶ ἐπιθυμοῦν. Ἰδοὺ ὁ κύριος Καραμάνος ἔκαμε φατριαστάς του τὸν Ἰατρίδην καὶ τὸν μουσικὸν Ἀβραμιάδην καὶ διὰ προτροπῆς καὶ συμβουλῆς του δὲν πατεῖ εἰς τὸ κατάστημα οὔτε ὁ εἷς οὔτε ὁ ἄλλος, ἀλλὰ συνεδριάζουν ἔξω, καί, ζητοῦντες, ὡς μανθάνομεν, τὴν ἄφεσίν των, γράφουν διαμαρτυρίας κατὰ τῆς ἐπιτροπῆς. Πιθανὸν νὰ κάμῃ φατριαστήν του καὶ τὸν ἀλληλοδιδακτικὸν Χριστοφίδην*. Ἐπειδὴ τὸ κατάστημα οὔτε πόρον ἔχει οὔτε δίκαιον εἶναι νὰ πληροῖ τὸ ἀκόρεστον καὶ πλεονεκτικὸν ὅλων, ὡς ἐπιθυμεῖ ἕκαστος. Καὶ ἐκ τούτου τί ἄλλο; Ἡ ἀνατροπὴ καὶ διάλυσις τοῦ καταστήματος, τὸ ὁποῖον ἀγωνιζόμεθα μὲ τὰ δόντια, κατὰ τὸ λεγόμενον, νὰ τὸ κρατήσωμεν ἕως τῆς ἐλεύσεως τῆς Ἀντιβασιλείας.»

Συνεχίζοντας, γράφουν ὅτι τὸ ξεπούλημα τῶν «περιττῶν» βιβλίων τὸ ἔκαμαν ὄχι αὐθαίρετα, ἀλλὰ μὲ τὴν ἔγκριση τῆς Γραμματείας:

«Περὶ δὲ τῆς ἐκποιήσεως τῶν βιβλίων τῶν ἐν ταῖς ἀποθήκαις περιττῶν, τὸ ὁποῖον ποιεῖται ἡ Σ. Γραμματεία ἔγκλημα καθοσιώσεως, ὡς παρὰ γνώμην της ἐνεργηθέν, ἡ ἐπιτροπὴ διὰ νὰ ἐλαφρύνῃ ὁπωσοῦν τὰ ἐπισωρευμένα χρέη τοῦ καταστήματος, ἔδωκεν εἰς μισθοὺς ὑπαλλήλων τινῶν ἀπὸ τὰ περιττά, ὡς καὶ τῷ κυρίῳ Καραμάνῳ διὰ τὸν μισθὸν τοῦ Ἰουλίου, ἔστειλε καὶ εἰς Σύραν διὰ νὰ πωληθῶσιν, ἀλλ' ὄχι αὐθαιρέτως, ἀλλὰ κατὰ ζήτησιν, διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 18 ἀναφορᾶς της πρὸς τὴν Γραμματείαν, καὶ μὲ διαταγήν, τὴν ὑπ' ἀριθ. 353, τῆς Γραμματείας. Καὶ παρακαλεῖται ἡ Γραμματεία νὰ τὸ ἐνθυμηθῇ τοῦτο καὶ νὰ μὴ ἐγκληματοποιῇ ἀδίκως τὴν ἀθώαν ἐπιτροπήν, ἡ ὁποία μεταχειρίζεται πάντα τρόπον διὰ νὰ οἰκονομήσῃ τὸ ἄλλως ἀνοικονόμητον καὶ παρὰ πάντων ἠμελημένον τοῦτο κατάστημα.»

Σ' αὐτὸ ὅμως εἶχε δίκηο ἡ ἐπιτροπή. Ἡ Γραμματεία εἶχε ξεχάση πὼς τῆς εἶχε δώση τὴν ἔγκρισή της γιὰ τὴν ἐκποίηση τῶν περισσευούμενων βιβλίων τῆς ἀποθήκης. Τὴν εἶχε βέβαια ταυτόχρονα ὑποχρεώση καὶ νὰ στείλῃ «ἓν μέρος ἀνάλογον» ἀπὸ τὰ βιβλία αὐτὰ στὸ Ναύπλιο, κι' αὐτὴ τἄστειλε στὴ Σύρα. Ἀλλὰ ὁ ὅρος αὐτὸς εἶχε καὶ μιὰ προϋπόθεση: νὰ μὴν εἶναι «συντακτικά, κατηχητικὰ καὶ τὰ τοιαῦτα», γιατὶ αὐτὰ δὲν εἶχαν ζήτηση στὸ Ναύπλιο. Τί ἄλλο ὅμως ἀπὸ τέτοια θὰ ἦταν τὰ βιβλία, ποὺ περίσσευαν;

* Μὰ κι' αὐτός, ὅπως εἴπαμε, εἶχε ὑποβάλῃ τότε τὴν παραίτησή του.

Ἰδοὺ τὸ ἐγκριτικὸ ἔγγραφο ἀριθ. 353 τῆς 18 Ἰουλίου 1832:

«Ἐθεώρησεν ἡ Γραμματεία τὴν ὑπ' ἀριθ. 18 ἀναφοράν σας καὶ ἐγκρίνει τὰ ἐν αὐτῇ περὶ πωλήσεως τῶν ἐν ταῖς ἀποθήκαις τοῦ Ὀρφανοτροφείου εὑρισκομένων περιττῶν βιβλίων. Θέλετε ἑπομένως φροντίσῃ νὰ σταλῇ εἰς παραλαβὴν τῆς Γραμματείας ταύτης ἓν μέρος ἀνάλογον τῶν βιβλίων αὐτῶν, διὰ νὰ ἐκτεθῶσιν εἰς πώλησιν ἐνταῦθα παρὰ τῷ γενικῷ τῆς τυπογραφίας διευθυντῇ. Ἀλλά, πρὸς ἀποφυγὴν ἐξόδων ματαίων μετακομιδῆς, δὲν θέλετε συναριθμήσῃ μετὰ τῶν πεμφθησομένων ὅσα τῶν περιεχομένων εἰς τὸν κατάλογον ἠθέλατε κρίνει ὅτι δυσκολώτατα θέλουν ἐπιτύχῃ ἀγοραστῶν εἰς Ναύπλιον, καὶ τοιαῦτα νομίζει ἡ Γραμματεία τὰ συντακτικά, τὰ κατηχητικὰ καὶ τὰ τοιαῦτα[17].»

Ἀλλὰ αὐτὸ ἦταν ἴσως τὸ μόνο σημεῖο, ποὺ οἱ καλόγεροι εἶχαν δίκηο. Στὸ ἔγγραφο 947 — ἔφτασε στὰ χέρια τους τὴν ἴδια μέρα, ποὺ ἔγγραφαν τὴν παραπάνω ἀναφορά τους — δὲ φαίνεται νὰ ἀπάντησαν καθόλου. Δὲν ὑπάρχει σ' αὐτὸ καμμιὰ σχετικὴ σημείωσή τους, ὅπως στὰ ἄλλα ἔγγραφα τῆς Γραμματείας. Ἔτσι πέρασαν τέσσερις ἀκόμα μῆνες χωρὶς ἡ νέα κυβέρνηση τῆς Ἀντιβασιλείας — γραμματέας τῆς Παιδείας ἔγινε τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1833 ὁ Σ. Τρικούπης — ν' ἀλλάξῃ γνώμη γι' αὐτούς. Ἀκόμα καὶ οἱ λογαριασμοὶ τοῦ Κωνσταντᾶ, ἔντιμοι, ἀλλὰ κακοβαλμένοι καὶ σὲ μερικὰ κοντύλια ἀντίθετοι μὲ τὶς διαταγές, ψαλιδίστικαν ἀπὸ τὴ Γραμματεία.

Στὶς 10 Μαΐου οἱ δυὸ διάσημοι ἱεροδιάκονοι παύτηκαν ἀπὸ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς, κι' ἡ διεύθυνση τοῦ ἱδρύματος ἔμεινε στὸ τρίτο μέλος, τὸν Κυρίτση Μαργαρίτη. Τὸ ζήτημα τῶν ὑποτρόφων ἦταν ἀκόμα ἄλυτο.

«Ἡ ἀπὸ τοῦ Ὀρφανοτροφείου ἀποβολὴ τῶν ὑπὲρ τὰ 15 ἔτη ὀρφανῶν», διαβάζουμε στὸ ἔγγραφο 296 τῆς 11 Μαΐου 1833 τῆς Γραμματείας Παιδείας πρὸς τὸν Μαργαρίτη, «ἐκρίθη ἀνυπερθέτως ἐνεργητέα καὶ ἡ ἀνατροφὴ τῶν ἐναπολειφθησομένων, ἄχρις ὅτου συμπληρώσωσι τὴν ἡλικίαν ταύτην, ἐφαρμοστέα εἰς σχέδιον καταλληλότερον ὡς πρὸς τὴν μέλλουσαν αὐτῶν κατάστασιν.

»Τοῦ μέτρου τούτου παρεπόμενον ὑπῆρξεν ἡ παῦσις τῶν δύο μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς καὶ τῶν περισσοτέρων διδασκάλων καὶ ὑπαλλήλων τοῦ καταστήματος. Ὅθεν καὶ κατὰ χρέος σᾶς κοινοποιεῖται ἡ βασιλικὴ αὕτη ἀπόφασις, ἐκδεδομένη τῇ 1)13 ἱσταμένου[18].»

Ταυτόχρονα ἡ Γραμματεία ἔστειλε καὶ τὸ Ραγκαβῆ στὴν Αἴγινα.*

Κατὰ τὰ μέσα Ἰανουαρίου τοῦ 1833 βρίσκουμε στὸ πρωτόκολλο εἰσερχομένων τῆς Γραμματείας Παιδείας δυὸ ἀκόμα ἔγγραφα σχετικὰ μὲ τὸν Ἰατρίδη:

Τὸ ἕνα, τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Ὀρφανοτροφείου, μὲ περιεχόμενο: «Ὀρφανοτροφείου ἐπιτροπὴ δὲν δύναται νὰ δώσῃ εἰς τὸν ἐπιστάτην τοῦ Μουσείου, παραπονεῖται δὲ ἐναντίον τῆς διαγωγῆς τοῦ ἐπιστάτου.»

Τὸ ἄλλο, τοῦ Ἰατρίδη: «Μουσείου ἐπιστάτης δηλοῖ ὅτι μετ᾽ ὀλίγας ἡμέρας ἔρχεται μόνος του εἰς Ναύπλιον διὰ νὰ εἰπῇ τὴν αἰτίαν, διὰ τὴν ὁποίαν ἀναγκάζεται νὰ δώσῃ τὴν παραίτησίν του.»

Ἀλλὰ ἡ Γραμματεία δὲ δέχτηκε οὔτε αὐτὴ τὴ φορὰ τὴν παραίτησή του, κι᾽ ὁ Ἰατρίδης ἔμεινε στὴν ὑπηρεσία.

V

«Mi ha fato veramente ridere il rapporto di Iatridis, inserito nel No 60 e 61 della Gazetta, il quale, non sapendo illustrare le antiquità, le manda disegnate e dice che le piu delle inscrisioni sono ἀ κ α τ α ν ό η τ ο ι *e si scusa di non avere* Βεκκιάρι, *cioè Böckh, dal quale ha per accidente udito il nome. Quante bestialità!»*

(Μ᾽ ἔκαμε πραγματικὰ νὰ γελάσω ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ἰατρίδη, ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ φύλλο 60 καὶ 61 τῆς *Ἐφημερίδας*, ὁ ὁποῖος, ἐπειδὴ δὲν ξέρει νὰ ἐξηγήσῃ τὰ ἀρχαῖα, τὰ στέλνει ζωγραφισμένα, καὶ λέει ὅτι οἱ περισσότερες ἐπιγραφὲς εἶναι ἀ κ α τ α ν ό η τ ο ι καὶ δικαιολογεῖται ὅτι δὲν ἔχει τὸν Βεκκιάρι, δηλαδὴ τὸν Böckh, ποὺ ἔτυχε ν᾽ ἀκούσῃ κάποτε τὄνομά του. Τί μωρία!)

Αὐτὰ ἔγραψε ὁ Μουστοξύδης ἀπὸ τὴν Κέρκυρα στὸν Ἀνδρέα Παπαδόπουλο Βρετό, στὸ Ναύπλιο, σ᾽ ἕνα γράμμα του τῆς 7)19 Φεβρουαρίου 1833, ὅταν διάβασε στὴν *Ἐθνικὴ Ἐφημερίδα* τὴν ἀναφορὰ τοῦ Ἰατρίδη καὶ τὸ ἔγγραφο τοῦ ὑπουργείου.

Τὸ γράμμα αὐτὸ δὲ δημοσιεύτηκε παρὰ στὰ 1860, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μουστοξύδη, στὴν *Corrispondenza*[19], καὶ εἶναι ἀπίθανο νὰ τὸ διάβασε ὁ Ἰατρίδης, ὁ ὁποῖος τότε εἶχε ἀποσυρθῆ, ἀπὸ καιρό, ἀπὸ τὴ δημόσια ὑπηρεσία καὶ ζοῦσε στὴν ἐπαρχία.

* Βλ. σελ. 15.

Ὁ Μουστοξύδης πῆρε στὰ σοβαρὰ τὴ δικαιολογία τοῦ Ἰατρίδη, ποὺ κάτι ἐπὶ τέλους ἔπρεπε νὰ γράψῃ, καὶ γέλασε εἰς βάρος του. Τὸ περίεργο ὅμως εἶναι ὅτι καὶ ἡ Γραμματεία ἔπαθε τὸ ἴδιο καὶ ὑποσχέθηκε στὸ ἔγγραφό της ἐκεῖνο νὰ προμηθεύσῃ στὸν Ἰατρίδη «πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τὰ παρὰ τῶν ἀναγκαιοτάτων βιβλίων βοηθήματα», γιὰ νὰ συμπληρώσῃ τὶς ἀρχαιολογικές του γνώσεις.

Ἀλλὰ ὁ Ἰατρίδης, ὅσο κι ἂν ἔγινε σιγὰ σιγὰ ἐντριβὴς στὴν πρακτικὴ ἀρχαιολογία ἀπὸ τὴ μετέπειτα συνεργασία του στὴν ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία — κι᾽ ἔμαθε ἀρκετά, ὥστε νὰ τοῦ ἀναθέτουν νὰ καταρτίζῃ μουσειακὲς συλλογὲς καὶ νὰ κάνῃ μικροανασκαφὲς* — δὲ σκέφτηκε ποτὲ ν᾽ αὐτοσχεδιαστῇ ἀρχαιολόγος.

VI

Ὁ Ρίζος καὶ οἱ συνεργάτες του, ἐνθουσιασμένοι ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ ἐργασία τοῦ Ἰατρίδη, σκέφτηκαν ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ νὰ τὴν ἀξιοποιήσουν, τυπώνοντας μὲ τὰ ἰχνογραφήματα ἐκεῖνα ἕναν εἰκονογραφημένο κατάλογο τοῦ μουσείου. Καί, ὅπως εἴδαμε, φανέρωσαν τὴν πρόθεσή τους αὐτὴ καὶ στὰ δυὸ ἔγγραφα τῆς Γραμματείας πρὸς τὸν Ἰατρίδη, τὸ 820, ποὺ δημοσιεύτηκε στὴν ἐφημερίδα, καὶ τὸ 924. Στὸ δεύτερο μάλιστα ἀναφέρεται καὶ ὁ τρόπος τῆς ἀναπαραγωγῆς τῶν σχεδίων: θὰ τὰ δημοσίευαν ***διὰ τῆς λιθογραφίας.***

Ἐπειδὴ ὅμως οὔτε ὁ Ρίζος οὔτε κανεὶς ἀπὸ τοὺς ὑπαλλήλους δὲν ἦταν πολὺ ἐντριβὴς στὰ καλλιτεχνικὰ ζητήματα, ὁ ὑπουργὸς ἐπωφελήθηκε μιὰ μέρα, ποὺ ὁ Γρόπιος τὸν ἐπισκέφτηκε στὴ Γραμματεία, γιὰ νὰ ζητήσῃ τὴ συμβουλή του. Πρὶν προχωρήσῃ, ἤθελε νὰ ἔχῃ τὴ γνώμη ἑνὸς ἐμπειρογνώμονα, ἔστω καὶ γιὰ νὰ κατοχυρώσῃ τὴν ἐνέργεια, ποὺ εἶχε ἤδη ἀποφασίσῃ.

— Oh! cher consul, εἶπε μὲ χαρὰ ὁ Ρίζος, μόλις τὸν εἶδε, quel heureux hasard! Vous venez vraiment comme un deus ex machina. Vous, qui en savez le fonds et le tréfonds, prêtez-nous vos précieuses lumières, tirez-moi de l᾽ embarras...

Καὶ τοῦδειξε τὰ φυλλάδια μὲ τὰ σχέδια τοῦ Ἰατρίδη, ποὺ τὰ εἶχε ἀκόμα στὸ γραφεῖο του, ἐξηγώντας του γιὰ ποιὸ σκοπὸ ἤθελε νὰ τὰ χρησιμοποιήσῃ.

Ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Γρόπιου ἦταν ἐπίκαιρη, γιατὶ τὴν ἄλλη μέρα

* Βλ. τὸ ἑπόμενο κεφάλαιο.

τὰ σχέδια ἔπρεπε νὰ σταλθοῦν ξανὰ στὸν Ἰατρίδη στὴν Αἴγινα.

Ὁ περίφημος πρόξενος τῆς Αὐστρίας Γεώργιος Γρόπιος, λαδέμπορας, ἀρχαιοσυλλέκτης, ἀρχαιοκάπηλος καὶ ἀρχαιογνώστης, ἦταν ὁ ἴδιος λαμπρὸς σχεδιαστής. Νέος εἶχε σπουδάση σχέδιο καὶ χαρακτική, κι' αὐτὸ ἦταν τὸ πρῶτο ἐπάγγελμά του. Εἶχε ἔρθη στὴν Ἑλλάδα πρὶν τριάντα χρόνια, στὰ 1803, συνοδεύοντας τὸν Ἰάκωβο Βαρθόλδυ, μὲ τὴ συμφωνία νὰ κάμη τὰ σχέδια γιὰ τὴν εἰκονογράφηση τοῦ βιβλίου τοῦ Πρώσσου περιηγητῆ καὶ διπλωμάτη [20]. Ἀπὸ τότε ἔμεινε ἐδῶ καὶ πέθανε στὴν Ἀθήνα στὰ 1850 [21].

Ὁ Γρόπιος κύτταξε μὲ προσοχὴ τὰ σχέδια τοῦ Ἰατρίδη κι' ἔμεινε γιὰ λίγο σκεπτικός. Ἦταν φανερὸ πὼς ἡ γνώμη του γι' αὐτὰ δὲν ἦταν ἀνεπιφύλακτη.

— Ce n' est pas un travail très fin, εἶπε στὸ τέλος, mais pour un catalogue archéologique illustré, ça va tout de même. D' ailleurs, les antiquités du musée d' Égine, telles qu' elles sont pour la plupart, ne se prêtent pas à une présentation plus artistique.

Ὁ Ρίζος τὸν παρακάλεσε τότε νὰ τοῦ δώση καὶ γραπτὴ τὴ γνώμη του αὐτή, κι' ὁ Γρόπιος ἔγραψε, μὲ ἀρκετὴ καθυστέρηση, τὸ ἀκόλουθο ἰδιόχειρο σημείωμά του, ποὺ σώζεται στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα:

«*Les dessins à la plume, dont j' ai vu, il y a quelque temps, entre les mains de Mr Rizo, sécrétaire de l' instruction publique, un cahier (une espèce de catalogue figuré) représentant les marbres et les inscriptions du Musée d' Égine, portent un caractère de verité et d' exactitude très remarquable.*

»*Cela s' entend principalement des objets, qui, dans l' original, n' ont aucun ou peu de mérite d' art, car, pour rendre ce mérite, le jeune artiste ne me semble pas encore assez fort et assez exercé dans l' art du dessin.*

»*Néanmoins, le cahier en question me semble pouvoir assez bien remplir le but dans lequel il a été fait, savoir de donner un catalogue figuré du Musée d' Égine, attendu que la grande majorité des marbres, qu' on y conserve, n' ont qu' un mérite archéologique.*

»*Nauplie, ce 25 Janvier 1833*

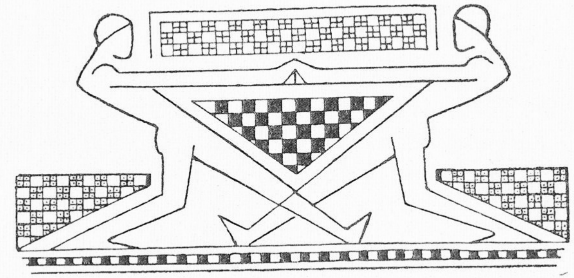
»*G. GROPIUS*»

Ἡ γνωμοδότηση λοιπὸν τοῦ Γρόπιου ἦταν εὐνοϊκή, ἀλλὰ τὰ σχέδια τοῦ Ἰατρίδη δὲν τυπώθηκαν τελικὰ τότε, γιὰ νὰ γίνουν ὁ εἰκονογραφημένος κατάλογος τοῦ μουσείου. Δώδεκα μέρες μετὰ τὸ σημείωμα ἐκεῖνο — ἡ χρονολογία του εἶναι βέβαια μὲ τὸ Γρηγοριανὸ ἡμερολόγιο — ὁ Ὄθωνας ἀποβιβάζονταν στὸ Ναύπλιο καὶ ἡ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ κατέθετε στὰ χέρια του τὴν ἐξουσία. Ὁ Ρίζος ἔμεινε ἀκόμα δυὸ μῆνες γραμματέας τῆς Παιδείας κι' ὕστερα παραχώρησε τὴ θέση του στὸν Τρικούπη. Ὁ ἴδιος στάλθηκε ἀπὸ τὴν κυβέρνηση νὰ παραλάβη τὴν Ἀττικὴ καὶ τὴν Εὔβοια ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ποὺ κρατοῦσαν ἀκόμα τὰ φρούρια. Μὰ κι' ἂν ἤθελε ἡ ὑπηρεσία τοῦ ὑπουργείου νὰ «προωθήση» τὴν ὑπόθεση τῆς ἐκτύπωσης τοῦ εἰκονογραφημένου καταλόγου, ἑπόμενο ἦταν νὰ διστάση νὰ τὴν προτείνη στοὺς εὐρωπαίους νέους κυρίους, ποὺ εἶχαν ἄλλες καλλιτεχνικὲς ἀντιλήψεις καὶ μεγαλείτερες ἀξιώσεις.

Πάντως τὰ σχέδια ἐκεῖνα τοῦ Ἰατρίδη τυπώθηκαν ὕστερα ἀπὸ χρόνια στὴν ***Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα***, λιθογραφημένα ἀπὸ τὸν Ἀντρέα Φόρστερ, τὸ λιθογράφο τῆς Ὀθωνικῆς ***Βασιλικῆς Λιθογραφίας***, καί, τὸ κυριώτερο, ξεπλήρωσαν τὸ σκοπό, γιὰ τὸν ὁποῖο τὰ φιλοτέχνησε ὁ Ἰατρίδης: στερέωσαν τὴ θέση του μέσα στὴν ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία.

Ἡ περίοδος τῆς Ἀντιβασιλείας, ποὺ ἀκολούθησε, σημειώνει καὶ τὰ πρῶτα μέτρα γιὰ μιὰ συστηματικὴ ὀργάνωση τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας, καὶ τότε βρῆκε καὶ ὁ Ἰατρίδης, στὰ πλαίσια τῆς ὑπηρεσίας αὐτῆς, τὴ θέση ποὺ ἅρμοζε στὴν τέχνη του καὶ στὴν εἰδικότητά του.

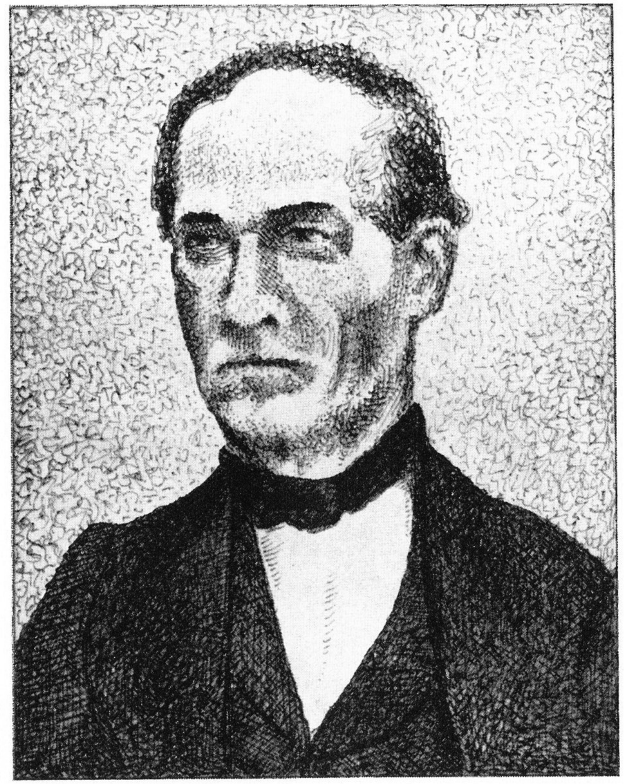
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΤΟ ΒΑΥΑΡΕΖΙΚΟ ΙΝΤΕΡΜΕΤΖΟ

ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΠΙΤΤΑΚΗΣ Ο ΑΘΗΝΑΙΟΣ. || Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΟΘΩΝΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ. ΒΑ·Ι·ΣΕΝΜΠΟΥΡΓ. Ο ΝΟΜΟΣ ΠΕΡΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ. || ΟΙ ΔΙΑΜΑΧΕΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΒΑΣΙΛΕΙΑΣ. ΠΑΥΣΗ ΤΟΥ ΒΑ·Ι·ΣΕΝΜΠΟΥΡΓ. || Η ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΚΛΕΝΤΣΕ. ΣΥΜΒΟΛΙΚΗ ΤΕΛΕΤΗ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ. || Ο ΡΟΣ ΓΕΝΙΚΟΣ ΕΦΟΡΟΣ. Ο ΙΑΤΡΙΔΗΣ ΕΡΧΕΤΑΙ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ. || ΤΑ «ΜΟΥΣΕΙΑ» ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ. || Ο ΡΟΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΝΕΙ ΤΟ ΝΑΟ ΤΗΣ ΑΠΤΕΡΟΥ ΝΙΚΗΣ. || Η ΠΑΡΑΙΤΗΣΗ ΤΟΥ ΡΟΣ. Ο ΠΙΤΤΑΚΗΣ ΕΦΟΡΟΣ. Ο ΙΑΤΡΙΔΗΣ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΟΣ ΣΥΝΕΡΓΑΤΗΣ. *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ.*

I

ΕΚΤΟΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΙΑΤΡΙΔΗ ΣΤΗΝ ΑΙΓΙΝΑ, Η Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ διόρισε στὰ 1832, ὅπως σημειώσαμε ἤδη, καὶ στὴν Ἀθήνα ἕναν ἐπιστάτη ἀρχαιοτήτων, τὸν Κυριᾶκο Πιττάκη. Ὁ διορισμός του ὅμως ἦταν sui generis. Ἴσως ἐπειδὴ ἡ Ἀθήνα ἦταν τότε ἀκόμα ἐν μέρει σὲ τούρκικα χέρια, δὲ δημοσιεύτηκε στὴν ***Ἐθνικὴ Ἐφημερίδα***, ὅπως ὁ διορισμὸς τοῦ Ἰατρίδη. Ἐπίσης δὲν τοῦ ὅρισαν μισθό. Ὁ Πιττάκης, ποὺ ὣς τότε ἀσκοῦσε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ξεναγοῦ — ἤξερε γαλλικὰ καὶ ἀγγλικὰ — ζήτησε νὰ πάρῃ τὴν ἐντολὴ νὰ προσέχῃ τὰ ἀρχαῖα τῆς Ἀθήνας, γιὰ νὰ γράψῃ ἔτσι μιὰ προσημείωση γιὰ τὸ μελλοντικὸ διορισμό του. Γιατὶ ὁ Πιττάκης εἶχε μέσα του τὸ πάθος τῆς ἀρχαιολογίας, ὅπως ἕνας ἄλλος ἔχει τὸ πάθος τῆς ζωγραφικῆς. Κι᾽ ὅπως ἔχουμε αὐτοδίδαχτους ζωγράφους, ἔτσι καὶ στὸ πρόσωπο τοῦ Κυριάκου Πιττάκη ἔχουμε ἕνα κλασσικὸ παράδειγμα αὐτοδίδαχτου ἀρχαιολόγου. Μὰ τὸ νὰ γίνῃς σωστὸς ἀρχαιολόγος αὐτοδίδαχτος εἶναι, φαίνεται, πολὺ

ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΠΙΤΤΑΚΗΣ

δυσκολώτερο ἀπὸ τὸ νὰ γίνης μόνος σου μεγάλος ζωγράφος.

Ἡ Γραμματεία τῆς Παιδείας ζήτησε ἀπὸ τὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ «νὰ διορισθῇ ἀνὴρ ἱκανὸς καὶ δραστήριος εἰς τὴν ἐπιστασίαν τῆς διατηρήσεως τῶν ἐν Ἀθήναις ἀρχαιοτήτων» καὶ σὰν τέτοιον πρότεινε τὸν Πιττάκη, «εὐπατρίδην Ἀθηναῖον, πεπαιδευμένον καὶ θερμὸν ζηλωτὴν τῶν ἐκεῖ ἀρχαιοτήτων», καὶ ἡ Διοικητικὴ Ἐπιτροπή, «πληροφορουμένη ὅτι διάφοροι τῶν περιηγουμένων τὰς Ἀθήνας ἀποθραύουσιν ὁσημέραι τεμάχια τῶν μόλις διασωθέντων ἄχρι τοῦδε εἰς τὴν πόλιν ἐκείνην λειψάνων τῆς λαμπρᾶς ἀρχαιότητος, καὶ χρέος της νομίζουσα νὰ ἐμποδίσῃ τοῦ λοιποῦ τὸ τοιοῦτον», τὸν διόρισε [1].

Ὁ Πιττάκης εὐχαρίστησε τὴ Γραμματεία γιὰ τὸ διορισμό του. Ἐπειδὴ ὅμως ἤθελε νὰ πάρῃ ἐντολὴ νὰ καταρτίσῃ καὶ μουσεῖο στὴν Ἀθήνα, τῆς ἔστειλε σὲ λίγο, μέσον τοῦ Γρόπιου, ἕνα νέο γράμμα:

«Εἰς τὴν πρὸς ἐμὲ πρόσκλησιν τῆς Γραμματείας ταύτης», ἔγραφε, «μὲ τὴν ὁποίαν μοὶ ἐτίμησε κατὰ τὴν α΄ Σεπτεμβρίου ὑπ' ἀριθ. 542, ἀπήντησα διὰ τῆς Αἰγίνης κατὰ τὴν 15 τοῦ ἰδίου Σεπτεμβρίου. Ἀλλ' ἀγνοῶν εἰσέτι τὴν περιλαβήν της, διὰ τῆς ἀσφαλοῦς εὐκαιρίας τοῦ κ. Γροπίου ἀποδίδων εἰς τὴν Κυβέρνησιν διὰ τῆς Γραμματείας ταύτης τὰς ἐγκαρδίους μου εὐχαριστίας, προσθέτω ὅτι δὲν ἔλειψα οὐδὲ θέλω λείψει ὅσον τὸ δυνατὸν εἰς τὴν συντήρησιν τῶν πολυτίμων τούτων προγονικῶν μας λειψάνων. Ἀλλ' εὔχομαι προσέτι, ἂν ἡ Κυβέρνησις εὐηρεστεῖτο νὰ μὲ διατάξῃ καὶ εἰς συλλογὴν λειψάνων πρὸς ἀπαρτισμὸν μουσείου, ὅσον αἱ παροῦσαι περιστάσεις συγχωροῦν. Μένω μὲ ὅλον τὸ σέβας: *ὁ πολίτης* Κ. Σ. ΠΙΤΤΑΚΗΣ. Τῇ 8 Νοεμβρίου 1832 [2].»

Ὁ Κυριᾶκος Πιττάκης ἦταν ἀθηναῖος. Τὸ πατρικό του σπίτι ἦταν στὴν ἀρχὴ τῆς τωρινῆς συνοικίας Ψυρρῆ πρὸς τὸ μέρος τῆς ὁδοῦ Ἑρμοῦ, κάπου ἐκεῖ ὅπου εἶναι σήμερα ὁ φερώνυμός του δρόμος. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ εἶναι ἡ ὁδὸς Ἁγίας Θέκλας, ὅπου ἦταν τὸ σπίτι τοῦ κόνσολα Μακρῆ, πατέρα τῆς Κόρης τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ Πιττάκης παντρέφτηκε μιὰ ἀπὸ τὶς «κονσολίνες», τὴν Αἰκατερίνη Μακρῆ, αὐτὴ ποὺ ὁ Λουδοβῖκος Ντυπρὲ ζωγράφισε στὰ 1819, ὅταν ζωγράφισε καὶ τὸν Φωβέλ, καὶ μποροῦμε νὰ θαυμάσουμε τὸ ὡραῖο της πορτραῖτο στὸ λεύκωμά του [3]. Ἦταν λοιπὸν γειτόνοι, ἀλλὰ τὸ συνοικέσιο ἔγινε στὴν Κέρκυρα, ὅπου εἶχε καταφύγη στὴν Ἐπανάσταση ἡ οἰκογένεια Μακρῆ καὶ ὅπου πῆγε καὶ ὁ Πιττάκης γιὰ νὰ σπουδάσῃ στὸ Ἰόνιο Πανεπιστήμιο τοῦ Γκίλφορδ. Ἐκεῖ παντρέφτηκε, στὰ 1829, καὶ ἡ Τερέζα, ἡ

Κόρη τῶν Ἀθηνῶν, τὸν Ἰγγλέζο Μπλάκ, δάσκαλο τῶν ἀγγλικῶν καὶ μετέπειτα πρόξενο.

Ὁ Πιττάκης, ποὺ χρωστοῦσε τὴν τροπή του στὴν ἀρχαιολογία στὸν ἐπίσης γείτονά του Φωβέλ, ὅπως θὰ ἰδοῦμε κι' ἀλλοῦ, προετοιμάζονταν ἀπὸ καιρὸ γιὰ νὰ διεκδικήση μιὰ ἀρχαιολογικὴ θέση στὸ νέο κράτος. Ἤδη στὰ 1828 εἶχε ζητήση ἀπὸ τὸν Καποδίστρια νὰ τὸν διορίση. Στὰ 1830 δημοσίευσε στὴ *Γενικὴ Ἐφημερίδα* μιὰ «προκήρυξη» (ἀγγελία) γιὰ τὸ βιβλίο του *Τοπογραφία τῆς Ἀττικῆς,* αὐτὸ ποὺ τυπώθηκε στὰ 1835 σὲ γαλλικὴ γλῶσσα μὲ τὸν τίτλο *Ancienne Athènes*[4].

«Κατὰ τοὺς 1827», ἔγραφε στὴν ἀγγελία του, «ἐπροκήρυξα περὶ τῆς συλλογῆς τῶν ἐπιγραφῶν παρ' ἐμοῦ, ἥτις ἤθελε τυπωθῆ ἀπὸ τὴν συνδρομὴν τοῦ μακαρίτου Γίλφορδ καὶ τώρα στέλλεται νὰ ἐκδοθῆ ἀπὸ τὸν Κύριον Βαΐκκ (Böckh). Ἀλλ' ἡ ἐλευθέρωσις τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος ἀπαιτοῦν τὴν ἔκδοσιν μιᾶς τοπογραφίας, καὶ κατ' ἐξοχὴν τῆς Ἀττικῆς.»

Κι' ἀφοῦ ἀνέφερε μερικὲς λεπτομέρειες τοῦ βιβλίου, ἐξακολουθοῦσε:

«Κρίνω περιττὸν νὰ ἐξηγήσω ὅτι, οἰκοδομήσας ἐπὶ τῆς ὕλης ὅλων τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν νέων συγγραφέων καὶ ἔχων βοηθὸν τὴν ἀγάπην διὰ τὰ προγονικά μας λείψανα καὶ τὴν καθημερινὴν παρατήρησιν αὐτῶν, νὰ εὐδοκίμησα εἰς τὴν συγγραφήν μου.»

Καὶ ἡ προκήρυξή του κατέληγε: «Ὅσοι λοιπὸν τῶν φιλομούσων ἐπιθυμοῦν τὴν ἀπόκτησιν τοιούτου συγγράμματος, εὐχαριστοῦνται νὰ καταγράψουν τ' ὀνόματά των εἰς τὴν παρρησιασθησομένην εἰς αὐτοὺς προκήρυξιν. Τὴν δὲ πληρωμὴν θέλουσι καταβάλει μετὰ τὴν παραλαβὴν τοῦ βιβλίου.»

Τὸ γράψιμό του ὅμως, τόσο ἄσχημο καὶ γιὰ τὴν τότε κατάσταση τῆς γλώσσας καὶ τῆς παιδείας, προκάλεσε τὸ ζωηρὸ σαρκασμὸ ἑνὸς ἀναγνώστη. Στὴν ἴδια *Γενικὴ Ἐφημερίδα* ἕνας ἐπιστολογράφος μὲ τὴν ὑπογραφὴ Ρ. (νὰ ἦταν ὁ Ρίζος;) ἔγραψε:

«Προτοῦ νὰ λάβη τὸ κοινὸν τὴν εὐχαρίστησιν νὰ ἰδῆ εἰς φῶς τὸ περὶ τοπογραφίας τῆς Ἀττικῆς σύγγραμμα τοῦ κ. Πιττάκη, τοῦ ὁποίου

ἡ προκήρυξις ἐφάνη εἰς τὸν ἀριθμὸν 34 τῆς Γενικῆς Ἐφημερίδος, εἶναι πρὸς ὄφελος τοῦ κοινοῦ καὶ αὐτοῦ τοῦ συγγραφέως νὰ παρατηρηθοῦν κατὰ τὸ παρὸν παραδρομαί τινες τοῦ ἀττικοῦ του καλάμου, ὡς πρὸ τὸ λεκτικόν, διὰ νὰ εἴμεθα προσεκτικώτεροι κατὰ τὸν οἶστρον τοῦ γράφειν, ὅταν παρουσιαζώμεθα εἰς τὸ δημόσιον, τώρα μάλιστα ἐνῷ ἡ γλῶσσά μας μορφοῦται ταυτοχρόνως μὲ τὸ ἔθνος... Καὶ ταῦτα παραινετικῶς καὶ ὄχι βέβαια ἀπὸ ἄλλον λόγον παρὰ χάριν φιλοκαλίας, διὰ νὰ μὴ καταντήση τέλος ἡ γλῶσσά μας ἕνα τέρας ἀηδές.»

Καὶ προχωρώντας σημειώνει ἕνα ἕνα τὰ γραμματικά, συντακτικὰ καὶ ἐννοιολογικὰ παράδοξα, ποὺ περιέχει ἡ προκήρυξη αὐτή.

Ὁ Πιττάκης ἀπάντησε — σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ ἦταν μαχητικώτατος — κι' ἀφοῦ πρόβαλε μερικὲς ἀβάσιμες δικαιολογίες, κατέληγε:

«Ἀλλ' ὁ Κύριος Ρ. ἂς μάθη ὅτι εἰς τὸ σύγγραμμά μου δὲν ἐπαγγέλλομαι οὔτε γραμματικὴν οὔτε κανόνας τῆς γλώσσης... Ἕνα τέρας ἀηδές! Ὡραία φράσις! Ἀλλὰ ποῦ εἶναι ἡ γραμματική του ἢ τὸ λεξικόν του διὰ νὰ διδαχθοῦν οἱ ἄνθρωποι; Δυστυχεῖς, ἐὰν τρέχωμεν νὰ ἐξονυχίζωμεν τὸ «νὰ» καὶ τὸ «ἀπό!»

Ἀκόμα πιὸ ἐλλιπὴς ἦταν ἡ ἱστορικὴ κατάρτιση τοῦ Πιττάκη, πού, στὴν ἀρχὴ τουλάχιστον τοῦ ἀρχαιολογικοῦ του σταδίου, δὲν ξεπερνοῦσε τὴ στοιχειώδη. Οἱ δημοσιογραφικοὶ διαξιφισμοί του μὲ τὸ Λ. Ρός, στὰ 1836, τὸ ἀποδείχνουν*. Ὡστόσο, αὐτὰ ὅλα δὲν τὸν ἐμπόδισαν νὰ σταδιοδρομήση καὶ νὰ φτάση, στὰ 1848, γενικὸς ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων.

Ὁ Πιττάκης ὅμως δὲν ἦταν μονάχα ζηλωτής, ἀλλὰ καὶ φιλοπονώτατος, καὶ μὲ τὴν ἀδιάκοπη δραστηριότητά του πρόσφερε πολλὲς ὑπηρεσίες, ὄχι στὴν ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη, ἀλλὰ στὴν περισυλλογὴ καὶ τὴ διάσωση τῶν ἀρχαίων.

Οἱ δυὸ σύγχρονοί του ἀρχαιολόγοι τῆς Ἀθήνας, ὁ Λουδοβῖκος Ρὸς κι' ὁ Ἀλέξανδρος Ραγκαβῆς, μᾶς ἄφησαν γι' αὐτὸν ταυτόσημους χαρακτηρισμούς:

«Ὁ Πιττάκης», ἔγραψε ὁ Ρὸς στὰ 1854, «ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας φρόντιζε ὅσο μποροῦσε γιὰ τὴ φύλαξη τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ γιὰ τὴν ἀνεύρεση νέων. Στὸ ζῆλο του αὐτόν, ποὺ ἔμεινε ὡς

* Βλ. τὸ ἑπόμενο κεφάλαιο.

τὰ σήμερα ὁ ἴδιος, πολλὰ χρωστιοῦνται. Τὰ μεγάλα ὅμως κενά, ποὺ παρουσίαζαν οἱ γνώσεις του καὶ τὸ ὅτι δὲ μποροῦσε κανεὶς νὰ ἔχη ἐμπιστοσύνη στὶς ἀνακοινώσεις του καὶ στὰ στοιχεῖα ποὺ ἔδινε, δὲν ἐξασφάλισαν στὴ δράση του τὴν ἐπιτυχία, ποὺ ἔπρεπε νὰ ἔχη μὲ τὴν τόσο μεγάλη διάρκειά της [5].»

Τοῦ Ραγκαβῆ ἡ τελικὴ κρίση γιὰ τὸν Πιττάκη βρίσκεται στὰ *'Απομνημονεύματά του:*

«'Εν 'Αθήναις», γράφει, «ὁ πρῶτος μου περίπατος (μετὰ τὴ μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας ἀπὸ τὸ Ναύπλιο) ὑπῆρξε πρὸς τὴν 'Ακρόπολιν, ἧς κατὰ τὰς προτέρας ἐπιδημίας μου δὲν μοὶ ἐπετρέπετο ὑπὸ τῶν Τούρκων ἡ εἴσοδος. Μὲ συνώδευσε δὲ καὶ ὡδήγησεν ἐκεῖ ὁ Πιττάκης, βοηθὸς διορισθεὶς τοῦ ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων Ρός, 'Αθηναῖος, ἐπί τινα χρόνον εἰς τὴν 'Ακαδημίαν τῆς Κερκύρας σπουδάσας καὶ τρέφων θερμότατον ζῆλον ὑπὲρ τῶν ἀρχαιοτήτων, ὑπερβαίνοντα τὰς περὶ αὐτῶν γνώσεις του.»

Κι' ἀλλοῦ:

«...Ἔφορος τῶν 'Αρχαιοτήτων ἦτο τότε ὁ Κυριακὸς Πιττάκης, ἀνὴρ ἐπὶ τοῦ ἀγῶνος ὀλίγα τινὰ καὶ ἄτακτα σπουδάσας, ἑπομένως ἀτελὴς τὰς γνώσεις καὶ προσέτι στερούμενος ὀξυνοίας καὶ εὐθυκρισίας, ἀφ' ἑτέρου ὅμως ὑπὸ διακαοῦς ζήλου πρὸς τὰς πατρίους ἀρχαιότητας ἐμπνεόμενος... [6]»

Μόλις οἱ Τοῦρκοι ἄδειασαν τὴν 'Ακρόπολη καὶ μπῆκε ἡ βαυαρικὴ φρουρὰ (20 Μαρτίου 1833), ὁ Πιττάκης πραγματοποίησε τὸ ὄνειρό του, νὰ κάμη ἐκεῖ ἀνασκαφές. Ἔκαμε ἕναν ἔρανο καί, μὲ τὰ λίγα χρήματα ποὺ μάζεψε, ἔσκαψε, τὸ Μάη τοῦ 1833, γύρω ἀπὸ τὸν Παρθενώνα. Ἡ πρώτη αὐτὴ ἑλληνικὴ ἀνασκαφὴ ἀπάνω στὸν ἱερὸ βράχο ἔφερε σὲ φῶς τρεῖς πλάκες καλὰ διατηρημένες ἀπὸ τὴ ζωοφόρο τῆς βορεινῆς πλευρᾶς, καθὼς καὶ διάφορες ἐπιγραφές [7].

II

Τὸ πρῶτο ἔτος τῆς 'Οθωνικῆς βασιλείας ἡ κυβέρνηση δὲν ἔλαβε εἰδικὰ νομοθετικὰ μέτρα γιὰ τὶς ἀρχαιότητες. Μόνο στὸ διάταγμα τῆς

3/15 'Απριλίου 1833 «περὶ τοῦ σχηματισμοῦ καὶ τῆς ἁρμοδιότητος τῆς ἐπὶ τῶν 'Εκκλησιαστικῶν κλπ. Γραμματείας τῆς 'Επικρατείας» βρίσκεται μιὰ διάταξη, ποὺ ὁρίζει ὅτι μία ἀπὸ τὶς ἁρμοδιότητες τῆς Γραμματείας αὐτῆς εἶναι καὶ ἡ «προπαρασκευὴ εἰς ἀνασκαφὴν καὶ ἀνακάλυψιν τῶν ἀπολεσθέντων ἀριστουργημάτων τῶν τεχνῶν, ἡ φροντὶς περὶ τῆς διαφυλάξεως τῶν ἤδη ὑπαρχόντων καὶ ἡ ἐπαγρύπνησις εἰς τὸ νὰ μὴ ἐξάγωνται ἀπὸ τὸ κράτος» [8]. Τὸ ἴδιο καὶ τὸ διάταγμα τῆς 26 'Απριλίου - 8 Μαΐου 1833 «περὶ ἁρμοδιότητος τῶν Νομαρχῶν καὶ τῆς κατὰ τὰς Νομαρχίας ὑπηρεσίας»: «Ὁ Νομάρχης ὀφείλει «νὰ φροντίζη περὶ ἀνευρέσεως καὶ διατηρήσεως τῶν ἀπολεσθέντων ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνικῶν ἀριστουργημάτων, ὡς καὶ νὰ ἐνεργῆ τὰ τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς ἐξαγωγῆς αὐτῶν διατεταγμένα» [9]. Διόρισε ὅμως ἡ κυβέρνηση τῆς 'Αντιβασιλείας τὸν ἴδιο χρόνο ἕναν ἔφορο τῶν ἀρχαιοτήτων (Conservator) καὶ τρεῖς ὑποεφόρους (Unterconservatoren). Ὁ Γεώργιος Μάουρερ, ἁρμόδιος γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικά, ἔφερε στὸ Ναύπλιο ἀπὸ τὴ Ρώμη, ὅπου ἔμενε ἀπὸ χρόνια, τὸ Βαυαρὸ ἀρχιτέκτονα 'Αδόλφο Weissenburg καὶ τὸν ἔκαμε ἔφορο τῶν ἀρχαιοτήτων, μὲ γενικὴ δικαιοδοσία γιὰ ὅλη τὴν Ἑλλάδα [10]. Καὶ λίγο ἀργότερα, μὲ τὴ βασιλικὴ ἀπόφαση τῆς 10/22 Αὐγούστου 1833, διορίστηκαν ὑποέφοροι ὁ 'Ιωάννης Κοκκώνης γιὰ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, μὲ ἕδρα τὴ Σύρα, ὁ Κυριάκος Πιττάκης γιὰ τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα, μὲ ἕδρα τὴν 'Αθήνα, καὶ ὁ Λουδοβῖκος Ρὸς γιὰ τὴν Πελοπόννησο, μὲ ἕδρα τὸ Ναύπλιο.

Ἔτσι ὁ Πιττάκης πραγματοποιοῦσε καὶ τὸ ἄλλο, τὸ οὐσιαστικώτερο ὄνειρό του.

Ὁ 'Ιατρίδης διατηροῦσε πάντα τὴ θέση τοῦ ἐπιστάτη τοῦ μουσείου τῆς Αἴγινας.

Τὸ Λουδοβῖκο Ρὸς τὸν συναντήσαμε ἤδη στὴν προηγούμενη ἀφήγησή μας. Εἶναι ὁ νέος Γερμανὸς φιλόλογος, ποὺ ἦρθε στὴν Ἑλλάδα τὸν 'Ιούλιο τοῦ 1832 καὶ μᾶς ἔδωκε, στὰ ἄρθρα ποὺ ἄρχισε ἀμέσως νὰ δημοσιεύη σ' ἕνα γερμανικὸ περιοδικό, τὴν πρώτη γνωστὴ περιγραφὴ τοῦ μουσείου τῆς Αἴγινας, ὅπως τὸ εἶδε, ὅταν ἐπισκέφτηκε τὸ νησὶ τὸν Αὔγουστο τοῦ ἔτους ἐκείνου. 'Αναφέραμε ἐπίσης τοὺς ὑπαινιγμούς του γιὰ τὰ ἐπεισόδια κατὰ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Μουστοξύδη ἀπὸ τὴν Αἴγινα, τὸν 'Απρίλη τοῦ 1832, ὅπως τοῦ τὰ διηγήθηκαν τότε οἱ λόγιοι τῆς Αἴγινας. Τώρα τὸν βλέπουμε νὰ μπαίνη στὴν ἑλληνικὴ ὑπηρεσία σὰν ὑποέφορος ἀρχαιοτήτων Πελοποννήσου.

Ὁ Ρός, ποὺ ἔμελλε νὰ παίξη στὴν Ἑλλάδα ὁλόκληρη τὴν ἑπόμενη δεκαετία σημαντικὸ ρόλο σὰν ἀρχαιολόγος καὶ συγγραφέας, διηγήθηκε

ἀργότερα στὶς ***Ἀναμνήσεις*** του τὶς λεπτομέρειες τοῦ πρώτου ἐκείνου διορισμοῦ του.

Εἶχε ἔρθη στὴν Ἑλλάδα μὲ δανικὴ ὑποτροφία γιὰ ἐπιτόπιες ἀρχαιολογικὲς μελέτες. Εἶχε συμφωνήση καὶ μὲ τὸ περιοδικὸ τοῦ F.A. Brockhaus *Blätter für literarische Unterhaltung* νὰ γράφη τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴν ἀναγεννημένη Ἑλλάδα, ποὺ τόσο ἐνδιαφέρον παρουσίαζε τὴν ἐποχὴ αὐτὴ γιὰ ὅλον τὸν κόσμο καὶ περισσότερο γιὰ τοὺς Γερμανούς, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Ὄθωνα. Τὰ ἄρθρα ἐκεῖνα τοῦ Ρὸς (ἀναδημοσιεύτηκαν στὸ γνωστότατο μεταθανάτιο βιβλίο του ***Ἀναμνήσεις καὶ Ἀνακοινώσεις ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα*** καὶ ἀποτελοῦν τὸ δεύτερο μέρος του) εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες πηγὲς ἀνεκδοτολογικῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ μετὰ τὴν πτώση τῶν Καποδιστριακῶν ὥς τὸ τέλος τῆς Ἀντιβασιλείας.

Τὴν πρώτη χρονιά, ποὺ ἔμεινε στὴν Ἑλλάδα ὁ Ρὸς μὲ τὴ σπουδαστικὴ καὶ τὴ δημοσιογραφική του ἰδιότητα, ἐπισκέφτηκε τὴν ἐρειπωμένη Ἀθήνα τοῦ 1832, ἔκαμε πολλὲς ἀρχαιολογικὲς περιοδεῖες, ἰδίως στὴ βόρεια, τότε, Ἑλλάδα, κι' ἔμαθε καλὰ τὰ ἑλληνικά, ὥστε νὰ μιλάη μὲ τοὺς χωριάτες. Μάλιστα σὲ μιὰ ἐκδρομή του στὸ Ὀβριόκαστρο (Ραμνοῦντα), τὸ Γενάρη τοῦ 1833, ἕνας πλιατσικολόγος τὸν λήστεψε κοντὰ στὴ Σταμάτα. Τώρα ὅμως — τὸ καλοκαίρι τοῦ 1833 — ἑτοιμάζονταν πιὰ νὰ γυρίση στὴ Γερμανία.

Λίγο πρίν, ἡ Ἀντιβασιλεία τοῦ εἶχε προσφέρη μία ἀπὸ τὶς ἀρχαιολογικὲς θέσεις, ποὺ σκόπευε νὰ συστήση. Αὐτὸς ὅμως δὲ τὴ δέχτηκε. Ὁ λόγος ἦταν ὅτι εἶχε διαδοθῆ πὼς γενικὸς ἔφορος διορίζονταν ὁ Βάϊσενμπουργ, ἄνθρωπος χωρὶς φιλολογικὲς γνώσεις, καὶ μὲ τέτοιον προϊστάμενο δὲν ἤθελε νὰ ὑπηρετήση, ὅπως ὁ ἴδιος γράφει, μὲ ἀλαζονεία κάπως ὑπερβολική, ἀφοῦ ὥς τότε δὲν ἦταν παρὰ ἕνας νεαρὸς δόκτορας χωρὶς δράση.

Ὅταν ὅμως, τὸ Σεπτέμβριο, πῆγε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὸ Ναύπλιο γιὰ ν' ἀποχαιρετίση τὸ βασιληᾶ καὶ τοὺς ἀντιβασιλεῖς, ὁ Ἄρμανσπεργ καὶ ἄλλοι ἀπὸ τὴν Ἀντιβασιλεία τοῦ ξανάκαμαν τὴν πρόταση τοῦ διορισμοῦ καὶ τὸν βεβαίωσαν ὅτι μὲ τὸν Βάϊσενμπουργ δὲ θὰ εἶχε καμμιὰ δυσάρεστη ὑπηρεσιακὴ ἐπαφή. Τότε ἀποφάσισε νὰ δεχτῆ τὴ θέση τοῦ ὑποεφόρου Πελοποννήσου, μὲ τὴ σκέψη πὼς θὰ τοῦ ἦταν εὐχάριστο καὶ γιὰ τὸ μέλλον του χρήσιμο νὰ μείνη στὴν Ἑλλάδα ἕνα ἢ δυὸ χρόνια ἀκόμα. Ἔφερε λοιπὸν τὰ πράγματά του ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, νοίκιασε στὸ Ναύπλιο ἕνα δωμάτιο, κι' ἕνας παπᾶς τὸν ὅρκισε, μπροστὰ στὸν ὑπουργὸ τῆς Παιδείας Τρικούπη, ὑπάλληλο τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους.

Σὲ λίγο, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1833, ὑπουργὸς τῆς Παιδείας καὶ προσωρινὰ τῆς Δικαιοσύνης γίνονταν ὁ εὐνοούμενος τοῦ Μάουρερ καὶ φίλος τοῦ Ρὸς Κωνστ. Δ. Σχινᾶς. Διορισμὸς ποὺ διαιώνισε τὸ ὄνομα τοῦ Σχινᾶ, περισσότερο γιὰ βλάβη παρὰ γιὰ ὠφέλεια τῆς μνήμης του. Γιατὶ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ὁ Σχινᾶς μετέφρασε τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τοὺς δικαστικοὺς κώδικες, ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως ὑποχρέωσε, μὲ σωματικὴ βία, σὰν ὑπουργὸς τῆς Δικαιοσύνης, τὸν Πολυζωΐδη ν' ἀπαγγείλη τὴν ἀπόφαση τῆς πλειοψηφίας τοῦ δικαστηρίου, ποὺ καταδίκαζε τὸν Κολοκοτρώνη σὲ θάνατο (Μάης τοῦ 1834).

Ξέρουμε ὅτι ὁ Ραγκαβῆς, πρὶν ἔρθη ὁ Ὄθωνας, κατεῖχε τὴ μία ἀπὸ τὶς δυὸ θέσεις παρέδρων στὴ Γραμματεία τῆς Παιδείας. Ὅταν ὅμως τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1833 ἔγιναν οἱ νέοι ὀργανισμοὶ τῶν ὑπουργείων, ὁ Ραγκαβῆς, γιὰ λόγους ποὺ ἐξηγεῖ στὰ ***Ἀπομνημονεύματά*** του, παραχώρησε τὴ θέση του στὸν Κ. Σχινᾶ καὶ περιορίστηκε στὴ θέση τοῦ γραμματέα ***ἐπὶ τῆς Διεκπεραιώσεως*** τοῦ ὑπουργείου αὐτοῦ [11]. Ἀλλὰ ὅταν, ἔξη μῆνες ἀργότερα, ὁ Μάουρερ βρῆκε τὴν εὐκαιρία νὰ κάμη τὸ Σχινᾶ ὑπουργό, ξαναπῆρε κι' ὁ Ραγκαβῆς τὴν προηγούμενη θέση του καὶ λεγόταν τώρα «ὑπουργικὸς σύμβουλος». Ἔτσι ὁ Ραγκαβῆς ἔμεινε ὑπάλληλος τοῦ ὑπουργείου Παιδείας μὲ τὴν ἀρχική του ἁρμοδιότητα ὥς τὰ 1841 [12].

Χρειάζονται οἱ λεπτομέρειες αὐτὲς γιὰ νὰ κατανοηθῆ ὁ ρόλος τοῦ Ραγκαβῆ στὴ διοργάνωση τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας κατὰ τὰ ἑπόμενα χρόνια, ἀλλὰ καὶ στὸ πολύκροτο περιστατικὸ τῆς παύσης τοῦ Ρός, ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήση καὶ σὲ τοῦτο, κυρίως ὅμως στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο.

Ὁ Βάϊσενμπουργ ἔμεινε ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων σχεδὸν δεκαπέντε μῆνες. Ἡ ὑπηρεσία του τελείωσε ἀπότομα τὸν Αὔγουστο τοῦ 1834, κι' ὅπως θὰ ἰδοῦμε, ἡ παύση του ἦταν συνέπεια τῆς ἀλλαγῆς, ποὺ ἔγινε στὰ μέλη τῆς Ἀντιβασιλείας τὸ καλοκαίρι τοῦ 1834. Σὰν ἀρχιτέκτονας κι' ὄχι πραγματικὸς ἀρχαιολόγος ποὺ ἦταν, ὁ Βάϊσενμπουργ δὲν παρουσίασε καμμιὰ ἀρχαιολογικὴ δράση. Στὶς μέρες του ὅμως ἔγινε ὁ νόμος περὶ τεχνολογικῶν συλλογῶν, ὁ πρῶτος δηλαδὴ ἑλληνικὸς νόμος, ποὺ ρύθμισε συστηματικὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ θέματα κι' ἐφαρμόστηκε ὁλόκληρο τὸν περασμένο αἰώνα.

Ἀντίθετα, ἡ πρώτη ἐκείνη θέση, ποὺ πῆρε ὁ Λουδοβῖκος Ρὸς σὰν ὑποέφορος Πελοποννήσου, ἦταν τὸ ζωηρό του ξεκίνημα γιὰ τὴ μετέπειτα φανταχτερὴ ἐπιστημονική του σταδιοδρομία.

Ἀπὸ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1833 ὥς τὸ Μάη τοῦ 1834 ὁ Ρὸς γύρισε

τὴν Ἀρκαδία, τὴν Λακωνική, τὴν Ἀργολίδα καὶ τὴν Ἤλιδα κι᾿ ἔκαμε στὴν Τεγέα, στὴ Σπάρτη καὶ στὴ Μεγαλόπολη δοκιμαστικές, ὅπως τὶς χαρακτηρίζει, ἀνασκαφές, ποὺ ὅμως ἔφεραν σὲ φῶς ἀρκετὰ εὑρήματα. Ὅσες ἐπιγραφὲς βρῆκε στὶς περιοδεῖες του αὐτές, καθὼς καὶ ἄλλες ποὺ εἶχε μαζέψη στὰ προηγούμενα ταξίδια του στὴ Μεγαρίδα, στὴ Φωκίδα καὶ στὴ Φθιώτιδα, τὶς δημοσίευσε σ᾿ ἕνα τεῦχος τυπωμένο στὸ Ναύπλιο στὰ 1834, μὲ κείμενο σὲ λατινικὴ γλῶσσα καὶ λιθογραφίες τοῦ Ἀ. Φόρστερ [13]. Ἀλλὰ τὴν προτίμησή του στὰ λατινικά, ἐνῶ βρίσκονταν στὴν Ἑλλάδα καὶ μποροῦσε νὰ γράψη τὸ βιβλίο του ἀρχαῖα ἑλληνικά, ἀφοῦ ἤθελε νὰ τὸ γράψη σὲ κλασσικὴ γλῶσσα, τοῦ τὴ χτύπησαν οἱ Ἕλληνες, ὅπως θὰ ἰδοῦμε στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο.

Ὁ Ἰωάννης Κοκκώνης, παλιὸς δάσκαλος, ἐκδότης ἑνὸς βιβλίου γιὰ τὴν ἀλληλοδιδακτικὴ μέθοδο — ὁ «τσαρλατάνος» Κοκκώνης τοῦ Κωνσταντᾶ, ποὺ οὔτε κι᾿ αὐτὸν τὸν χώνευε — ἔμεινε στὴ θέση τοῦ ὑποεφόρου Σύρας ὅσο ἦταν καὶ ὁ Βάϊσενμπουργ γενικὸς ἔφορος. Ὁ Κοκκώνης στὸ σύντομο αὐτὸ διάστημα τῆς ἀρχαιολογικῆς του ὑπηρεσίας βρῆκε στὸ χῶρο τῆς ἀρχαίας Σύρας πολλὲς ἐπιγραφὲς καὶ μάζεψε τὰ πρῶτα ἀρχαῖα γιὰ τὸ ἐκεῖ τοπικὸ μουσεῖο.

III

Γύρω στὶς 20 τοῦ Γενάρη τοῦ 1833 ὁ Ἰατρίδης, ὅπως εἶχε προειδοποιήση τὴ Γραμματεία μὲ τὴν ἀναφορά του, πῆγε στὸ Ναύπλιο γιὰ νὰ ἐξηγήση τοὺς λόγους, ποὺ τὸν ἀνάγκαζαν νὰ ἐπιμείνη στὴν παραίτησή του. Καὶ μιὰ ποὺ θἄφταναν σὲ λίγες μέρες ὁ Ὄθωνας καὶ ἡ «Βασιλικὴ Ἐπιτροπή», δὲ βιάστηκε νὰ γυρίση στὴν Αἴγινα. Ἔτσι βρέθηκε κι᾿ αὐτὸς στὸ Ναύπλιο τὴ λιόλουστη ἐκείνη γεναριάτικη μέρα, μὲ τὴν ἀτάραχη, ὁλογάλανη θάλασσα τοῦ Ἀργολικοῦ καὶ τὸ γραφικό της φορτίο τῶν σημαιοστολισμένων συμμαχικῶν πλοίων, ὅταν ὁ δεκαοχτάχρονος βασιληᾶς, βγαίνοντας, ἐνῶ βροντοῦσαν τὰ κανόνια, στὴν ἀποβάθρα, ποὺ εἶχε στηθῆ ἐκεῖ κοντὰ στὴν ἔπαυλη τοῦ Μιαούλη, κάτω ἀπὸ τὴν Τίρυνθα, ἄκουσε τὴ δοξολογία καὶ τὴν προσφώνηση τοῦ Κυρίλλου καὶ τὸ λόγο τοῦ Τρικούπη κι᾿ ὕστερα καβαλλίκεψε τὸ ἄλογό του καὶ τράβηξε, μὲ τὴ λαμπρή του ἀκολουθία, στὸ Ναύπλιο. Ὁ Ἰατρίδης, ποὺ ἀργότερα θὰ γίνονταν ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀδιάλλακτους ἀντιοθωνιστές, ἀνακατωμένος τώρα μὲ τὸ φρενιασμένο ἀπὸ ἐνθουσιασμὸ πλῆθος, δὲ μποροῦσε νὰ κρατήση κι᾿ αὐτὸς τὰ δάκρυά του...

Στὸ μεταξὺ ὅμως ὁ Ἰατρίδης εἶχε παρουσιασθῆ στὸν ὑπουργό του.

Ὁ Ρίζος δὲν τὸν ἔβλεπε γιὰ πρώτη φορά. Τὸν ἤξερε ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ διορισμοῦ του καὶ τὸν εἶχε ἰδῆ καὶ στὴν Αἴγινα τὸ προηγούμενο καλοκαίρι, ὅταν πῆγε ἐκεῖ γιὰ νὰ ἐξετάση τὰ ζητήματα τοῦ Ὀρφανοτροφείου καὶ τῶν σχολείων. Ὁ ὑπουργός, ἀφοῦ παίνεψε τώρα καὶ προφορικὰ τὴν ἐργασία του καὶ τὸν βεβαίωσε ὅτι θὰ φρόντιζε νὰ δημοσιευθοῦν τὰ σχέδιά του, τὸν ἄφησε νὰ καταλάβη πὼς σύντομα δὲ θὰ εἶχε πιὰ προστριβὲς μὲ τοὺς δυὸ καλόγερους τῆς ἐπιτροπῆς. Ὅπως ξέρουμε, ὁ ὑπουργὸς ἦταν τόσο ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὴ διοίκησή τους, ὥστε εἶχε ἤδη πάρη τὴν ἀπόφασή του νὰ τοὺς πάψη.

Ὁ Ἰατρίδης λοιπὸν ξαναγύρισε στὴ θέση του καὶ σὲ τρισήμιση μῆνες ἔγινε καὶ ἡ ἀναπόφευκτη ἐκείνη μεταβολή.

Δυστυχῶς ἡ ἔλλειψη ταξινόμησης τῶν ἱστορικῶν ἀρχείων τοῦ ὑπουργείου Παιδείας μετὰ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1833 καὶ ἡ ἀδυναμία νὰ ἐρευνήσουμε τὰ ἀρχεῖα τῆς Γενικῆς Ἐφορίας Ἀρχαιοτήτων, ποὺ εἶναι, ὅπως λένε, σωριασμένα στὰ ὑπόγεια τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, δὲ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ μελετήσουμε ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς ἄμεσες πηγὲς τὴν τυχὸν ἀρχαιολογικὴ δράση τοῦ Ἰατρίδη σὰν ἐπιστάτη τοῦ μουσείου τῆς Αἴγινας κατὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Ὄθωνα ὣς τὴν παύση τοῦ Βάϊσενμπουργ. Τὸ τέλος τῆς περιόδου αὐτῆς συμπίπτει σχεδὸν καὶ μὲ τὴ διάλυση τοῦ μουσείου τῆς Αἴγινας καὶ τὴ μετάθεση τοῦ Ἰατρίδη στὴν Ἀθήνα, ὅπου ἐντάχτηκε στὴν ὑπηρεσία τῆς Ἐφορίας Ἀρχαιοτήτων. Ἑπομένως ἡ περίοδος 1833 - 1834 εἶναι καὶ ἡ τελευταία ἀπασχόλησή του στὴν ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία χωρὶς ἄμεσο προϊστάμενο.

Τὸ μόνο ποὺ βρίσκουμε στὰ ἔγγραφα τοῦ 1833 τοῦ ἀρχείου τοῦ Ὀρφανοτροφείου γιὰ τὸν Ἰατρίδη σὰν ἐπιστάτη τοῦ μουσείου, εἶναι ὅτι, ἀμέσως μετὰ τὴν παύση τῶν Κωνσταντᾶ καὶ Δούκα καὶ τὸ διορισμὸ τοῦ Κυρίτση Μαργαρίτη στὴ θέση τοῦ διευθυντῆ τοῦ Ὀρφανοτροφείου, ὁ τελευταῖος διατάχτηκε ἀπὸ τὴ Γραμματεία νὰ παραδώση ἐπὶ τέλους στὸν Ἰατρίδη τὸ κλειδὶ τοῦ δωματίου βιβλιοθήκης — μουσείου, πού, ὅπως ξέρουμε, κατακρατοῦσε ὁ Δούκας κι᾿ ἔβαζε στὸν Ἰατρίδη ἀπαράδεκτους ὅρους γιὰ νὰ τοῦ τὸ δώση.

Καὶ λίγο ἀργότερα, τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1833, ὁ Τρικούπης ἀρνήθηκε νὰ ἐγκρίνη τὴν πίστωση, ποὺ τοῦ ζήτησαν ὁ Ἰατρίδης καὶ ὁ Διευθυντὴς τοῦ Ὀρφανοτροφείου, γιὰ νὰ γίνουν μετατροπὲς στὸ δωμάτιο αὐτὸ καὶ νὰ τακτοποιηθοῦν καλλίτερα τὰ ἀγγεῖα καὶ τ᾿ ἄλλα μικρὰ ἀντικείμενα τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς:

«Τὰ ἔξοδα διὰ τὴν εἰς μουσεῖον μεταποίησιν τοῦ προβαλλομένου δωματίου δὲν μᾶς φαίνονται χορηγητέα, καθότι τὸ Μουσεῖον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παραμείνῃ διὰ πάντα εἰς τὴν Αἴγιναν [14].»

Δικαιολογία βάσιμη, ἀσφαλῶς!

Ὅτι ὅμως ὑπάρχει καὶ κάποια ἀρχαιολογικὴ δράση τοῦ Ἰατρίδη μέσα στὴν περίοδο αὐτή, φαίνεται ἀπὸ ἕνα ἔγγραφο τοῦ ὑπουργοῦ Σχινᾶ τοῦ Φεβρουαρίου 1834 πρὸς τὸν τότε διευθυντὴ τοῦ Ὀρφανοτροφείου Καραμάνο (βλέπε παρακάτω).

Περισσότερα ξέρουμε γιὰ τὴ διδακτικὴ δράση τοῦ Ἰατρίδη κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, γιατὶ σχετίζεται μὲ τὴ λειτουργία τοῦ Ὀρφανοτροφείου, ποὺ ἀπεικονίζεται στὸ σχεδὸν ὁλόκληρο σωζόμενο ἀρχεῖο του.

Ἡ ἰχνογραφία ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ μαθήματα, ποὺ διδάχτηκαν στὰ σχολεῖα τοῦ Ὀρφανοτροφείου ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς λειτουργίας του.

Ἤδη ὁ Μουστοξύδης, μόλις ἦρθε στὴν Αἴγινα, ἔφερε ἐκεῖ, γιὰ νὰ διδάξῃ τὴν ἰχνογραφία, τὸ νεαρὸ κερκυραῖο Δημήτριο Χαλκιόπουλο. Αὐτὸς ὅμως ἀποδείχτηκε ἀκατάλληλος δάσκαλος. Ἀντὶ νὰ μαθαίνῃ στὰ παιδιὰ τὴ στοιχειώδη ἰχνογραφία, τοὺς μιλοῦσε γιὰ ζωγραφικὴ καὶ γλυπτική.

«Ὁ κ. Δημήτριος Χαλκιόπουλος», ἔγραφε ἀρχικὰ στὴ Γραμματεία ὁ Μουστοξύδης, «προσκληθεὶς ἐδῶ ὡς διδάσκαλος τῆς ἰχνογραφίας, εὑρίσκεται εἰς τὸ Ὀρφανοτροφεῖον ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ μηνὸς Δεκεμβρίου (1829). Ἡ διδασκαλία του ἤρχισεν ἤδη ἀπὸ ἑνὸς μηνὸς μὲ μέγα ὄφελος τῶν ὑποτρόφων, καὶ πρέπει νὰ ἐπαινέσω τὴν ἀξιότητα καὶ τὴν ἐπιμέλειαν τούτου...»

Τὸν ἐπαινοῦσε ἐπίσης γιατὶ «ἐπροτίμησε τὴν Αἴγιναν, ἀρνηθεὶς ὑποτροφίαν τῆς Ἰονίου Κυβερνήσεως νὰ μεταβῇ εἰς Ρώμην πρὸς σπουδὴν τῆς τέχνης του», καὶ ζητοῦσε νὰ τοῦ πληρώσῃ ἡ Γραμματεία τὰ ἔξοδα τοῦ ταξιδιοῦ του καὶ νὰ ὁρίσῃ τὸ μισθό του.

Ἀλλὰ τὸν Ἰούλιο κι᾽ ὅλας τοῦ 1830 ὁ Μουστοξύδης ἔστειλε στὴ Γραμματεία τὴν παραίτηση τοῦ Χαλκιόπουλου, συσταίνοντας νὰ γίνῃ δεκτή. «Ἦτο», γράφει, «νέος μὴ ἐπιβαλλόμενος καὶ ἐπὶ πλέον ἀνίκανος νὰ διδάξῃ τὴν γραμμικὴν ἰχνογραφίαν, κάμνων τὴν φαντασίαν τῶν μαθητῶν νὰ περιπλανᾶται, σπουδάζουσα ματαίως τὴν ζωγραφικὴν καὶ γλυπτικήν, αἱ ὁποῖαι ἀπαιτοῦν καιροὺς εὐτυχεστέρους καὶ βοηθήματα κλπ.» [15].

Τὸ Νοέμβριο τοῦ 1833, ἐπὶ Σχινᾶ, ἔγινε μιὰ ἀνακατάταξη τοῦ προσωπικοῦ τῶν σχολείων τοῦ Ὀρφανοτροφείου, καὶ στὸ πλαίσιό της ὁ Ἰατρίδης διορίστηκε δάσκαλος τῆς ἰχνογραφίας μ᾽ ἐπιμίσθιο 40 δραχμὲς τὸ μήνα [16]. Ἀλλὰ ὁ νέος διευθυντὴς τοῦ Ὀρφανοτροφείου πρότεινε στὴ Γραμματεία ἕνα πολὺ πλούσιο πρόγραμμα διδασκαλίας, ποὺ αὐτὴ τὸ ψαλίδισε ἀρκετά. Πάντως ἡ Γραμματεία ζήτησε ἀπὸ τὸν Ἰατρίδη ν᾽ ἀναλάβῃ, μέσα στὸ πρόγραμμα αὐτό, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἰχνογραφία, καὶ τὸ μάθημα «τῶν ἀρχῶν τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἀρχαιολογίας».

«Ἡ Γραμματεία εἶναι εὔελπις», γράφει ὁ Κ. Δ. Σχινᾶς, «ὅτι καὶ ὁ Κύριος Ἰατρίδης θέλει πασχίσῃ μὲ τὸν συνήθη του ζῆλον ν᾽ ἀναδειχθῇ τὸ κατὰ δύναμιν ὠφέλιμος εἰς τὴν ἀγωγὴν τῶν ὀρφανῶν, ἀναλαμβάνων ἐπίσης τὸ μάθημα τῶν ἀρχῶν τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἀρχαιολογίας ἢ ἄλλο τοιοῦτον, καθόσον ἀπὸ τοῦτο δὲν ἤθελεν ἀπασχολεῖται εἰς τὰς λοιπὰς ἐργασίας του [17].»

Δὲν ξέρουμε ἂν ὁ Ἰατρίδης δίδαξε καθόλου τὰ στοιχεῖα τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἀρχαιολογίας στοὺς μαθητὲς τοῦ Ὀρφανοτροφείου. Ἀλλὰ καὶ ἡ διδασκαλία του τῆς ἰχνογραφίας, βεβαιωμένη ἀπὸ τὰ ἔγγραφα, δὲν κράτησε πολύ. Τὸ Μάη τοῦ 1834 ἔγινε ἡ ἀμοιβαία μετάθεση τοῦ Ὀρφανοτροφείου καὶ τοῦ Κεντρικοῦ Στρατιωτικοῦ Σχολείου, ποὺ εἶχε ἤδη ἀπὸ τὸ Φεβρουάριο ὀνομασθῆ «Στρατιωτικὴ Σχολὴ τῶν Εὐελπίδων». Τὸ Ὀρφανοτροφεῖο, μὲ τὰ σχολεῖα του καὶ τὰ ἐργαστήριά του, πῆγε στὸ Ναύπλιο, κι᾽ ἀπὸ κεῖ ἦρθε στὴν Αἴγινα τὸ στρατιωτικὸ σχολεῖο κι᾽ ἐγκαταστάθηκε στὸ μεγάλο καποδιστριακὸ κτίριο. Μάλιστα, «πρὸς ἀποφυγὴν ἐξόδων καὶ ἴσως φθορῶν», ἀποφασίστηκε, τὰ δυὸ καταστήματα ν᾽ ἀνταλλάξουν τὰ ἔπιπλά τους [18]. Φυσικὰ τὸ μουσεῖο καὶ ὁ Ἰατρίδης ἔμειναν στὴν Αἴγινα, ἀλλὰ ὄχι γιὰ πολὺν καιρὸ ἀκόμα.

Μὲ τὴν ὑπηρεσία τοῦ Ἰατρίδη σὰ δάσκαλου τῆς ἰχνογραφίας σχετίζεται ἕνα ἔγγραφο τοῦ Σχινᾶ [19], ποὺ δείχνει ὅτι ὁ ἐπιστάτης τοῦ μουσείου εἶχε ἀναλάβη τὴν ἐποχὴ ἐκείνη κάποια «σπουδαία» ἀρχαιολογικὴ ἐργασία.

Ὁ διευθυντὴς τοῦ Ὀρφανοτροφείου Καραμάνος εἶχε ἀναφέρῃ στὴ Γραμματεία ὅτι ὁ Ἰατρίδης δὲν ἔδωσε τὸν ὑπηρεσιακὸ ὅρκο σὰ δάσκαλος τῆς ἰχνογραφίας μπροστὰ στὸν ἔπαρχο τῆς Αἴγινας, ὅπως ἦταν ἡ διαταγή, κι᾽ ὁ ὑπουργὸς τοῦ ἀπάντησε μὲ τὸ ἀκόλουθο ἔγγραφο:

«Ὁ Κος Α. Ἰατρίδης, ἐλθὼν πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν εἰς Ναύπλιον,

ἔδωσεν ἐνώπιον τῆς Γραμματείας ταύτης τὸν ὅρκον του ὡς διδάσκαλος τῆς ἰχνογραφίας καὶ ἐφρόντισε περὶ προμηθεύσεως τῶν ἀναγκαίων διὰ τὸ μάθημα τοῦτο, τὰ ὁποῖα καὶ ἀγορασθέντα ἐντὸς ὀλίγου θέλουν σταλῇ καὶ διαχειρίζεσθαι ἀπὸ αὐτὸν ὑπὸ ἰδίαν εὐθύνην.

»Ἐπειδὴ δὲ ὡς ἔφορος τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἐπεφορτίσθη ἀρτίως παρὰ τῆς Κυβερνήσεως μὲ σπουδαίας ἐργασίας, διὰ τοῦτο, συμφωνήσας μετ᾿ αὐτοῦ περὶ τῶν ὡρῶν, εἰς τὰς ὁποίας θέλει δίδη τὸ ἐν τῷ Ὀρφανοτροφείῳ μάθημα, δὲν θέλετε τὸν ἀπασχολῇ εἰς τὰς λοιπάς, διὰ νὰ ἔχῃ τὸν καιρόν του ἐλεύθερον καὶ νὰ ἐξοδεύῃ αὐτὸν εἰς τὰ λοιπὰ χρέη του, ὡς διετάχθη.

»Ὁ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κλπ. Γραμματεὺς τῆς Ἐπικρατείας

Κ. Δ. ΣΧΙΝΑΣ»

Ποιές σπουδαῖες ἐργασίες νὰ ἐννοοῦσε ὁ ὑπουργός; Ἦταν ἄρα γε ἡ κατάρτιση τῆς συλλογῆς τοῦ μουσείου τῆς Θήβας, πού, ὅπως ἔγραψε ὁ Ρές, εἶναι ἔργο τοῦ Ἰατρίδη; Γιὰ τέτοιες λεπτομέρειες θὰ μᾶς πληροφοροῦσαν ἴσως τὰ ἀρχεῖα τῆς Γραμματείας τῆς Παιδείας καὶ τῆς Γενικῆς Ἐφορίας, ἂν εἶχε γίνη ἡ ταξινόμησή τους.

IV

Ἡ διαμάχη, ποὺ ξέσπασε ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς Ἀντιβασιλείας μὲ τὴν ἀρχική της σύνθεση καὶ εἶχε, ὅπως εἴπαμε, συνέπεια καὶ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Βάϊσενμπουργ ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία, πλησίαζε στὴ δραματική της λύση, ὅταν δημοσιεύτηκε ὁ νόμος ***«περὶ ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνολογικῶν συλλογῶν, περὶ ἀνακαλύψεως καὶ διατηρήσεως τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς χρήσεως αὐτῶν»*** [20].

Ἦταν νόμος γενικὸς γιὰ ὅλες τὶς συλλογές, ποὺ ἔπρεπε νὰ καταρτίση τὸ ἑλληνικὸ κράτος, μὲ πλούσιο κι᾿ ἀπραγματοποίητο γιὰ τὴν τότε Ἑλλάδα πρόγραμμα. Ἔργο τοῦ Μάουρερ καὶ τοῦ Βάϊσενμπουργ, ἦταν βασισμένος, προκειμένου γιὰ τὶς ἀρχαιότητες, σὲ ὅσα ἴσχυαν τότε στὸ κράτος τῆς Ρώμης [21].

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κεντρικὰ καταστήματα, ποὺ θὰ ἱδρύονταν στὴν Ἀθήνα (βιβλιοθήκη, ἀρχαιολογικὸ μουσεῖο, πινακοθήκη, συλλογὴ ἔργων χαρακτικῆς, ἀστεροσκοπεῖο, ἀμφιθέατρο ἀνατομίας, «ταμεῖα» (μουσεῖα): νομισματικό, φυσικῆς ἱστορίας, χειρουργικό, φυσικο-μαθηματικῶν ἐργαλείων κλπ.), καὶ ποὺ θὰ τὰ ἐπιχορηγοῦσε χρηματικὰ τὸ γενικὸ ἐκκλησιαστικὸ ταμεῖο, ὁ νόμος ὅριζε πὼς παρόμοια καταστήματα ἔπρεπε νὰ ἱδρυθοῦν σιγὰ σιγὰ σὲ κάθε πρωτεύουσα νομοῦ καὶ ἐπαρχίας «ἢ καὶ εἰς ἕκαστον δῆμον ἀκόμη»!

Γιὰ τὴ διοίκησή τους θὰ διορίζονταν στὴν Ἀθήνα ἕνας γενικὸς ἔφορος γιὰ ὅλες τὶς συλλογές, καὶ γιὰ τὰ περιφερειακὰ ἱδρύματα ἄμισθοι ἔφοροι [22]. Ὁ νόμος συνιστοῦσε ἐπίσης ἐφορευτικὲς ἐπιτροπές: μιὰ κεντρική, στὴν Ἀθήνα, καὶ νομαρχιακές, ἐπαρχιακὲς καὶ «ἐπιτόπιες» (δημοτικές). Στὶς ἐπιτροπὲς αὐτὲς εἶχαν δικαίωμα νὰ πηγαίνουν οἱ δάσκαλοι τῶν τοπικῶν σχολείων, νὰ πέρνουν μέρος στὶς συζητήσεις καὶ νὰ ψηφίζουν.

Ὁ νόμος νομιμοποίησε τὴν κατοχὴ ἀρχαιολογικῶν συλλογῶν καὶ μεμονωμένων ἀρχαίων, ἀλλὰ ὑποχρέωσε τοὺς κατόχους νὰ παρουσιάσουν στὸ κράτος καταλόγους τῶν ἀρχαίων, ποὺ εἶχαν. Τὸ ἐμπόριό τους τὸ ἄφινε ἐλεύθερο, χωρὶς μάλιστα νὰ καθιερώνη κανένα δικαίωμα προτίμησης τοῦ δημοσίου. Ζητοῦσε μονάχα νὰ δηλώνονται οἱ διαδοχικοὶ κύριοι καὶ ἀπαγόρευε καὶ τὴν ἐξαγωγή τους στὸ ἐξωτερικὸ χωρὶς ἄδεια τοῦ ὑπουργείου, ποὺ ὅμως αὐτὸ δὲ μποροῦσε νὰ τὴν ἀρνηθῆ, ὅταν ὑπῆρχαν στὰ μουσεῖα διπλᾶ ἀπὸ τὰ ἴδια ἀρχαῖα ἢ ὅταν ὁ γενικὸς ἔφορος χαρακτήριζε τὸ ἀρχαῖο ἀσήμαντο.

Τέλος κανόνιζε τὴν ἰδιοκτησία τῶν ἀρχαίων, ποὺ θὰ βρίσκονταν στὸ μέλλον, καθὼς καὶ τὴ διαδικασία τῶν ἀνασκαφῶν, ἀκολουθώντας συστήματα ὄχι πολὺ διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ σημερινά. Ἀρχαιότητες, ποὺ ὑπῆρχαν ἢ θὰ ἀνακαλύπτονταν σὲ δημόσια κτήματα, στὸ βυθὸ τῆς θάλασσας, σὲ λίμνες, σὲ δημόσια ποτάμια, σὲ βάλτους κλπ., ἦταν ἰδιοκτησία τοῦ κράτους, ὅσες ὅμως θὰ βρίσκονταν σὲ ἰδιωτικὰ κτήματα, γίνονταν ἰδιοκτησία μισὴ τοῦ ἰδιώτη καὶ μισὴ τοῦ κράτους. Ὁ ἰδιώτης μάλιστα μποροῦσε καὶ νὰ πουλήση τὸ ἀρχαῖο, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι τὸ δημόσιο εἶχε τώρα τὸ δικαίωμα νὰ προτιμηθῆ στὴν ἀγορά, νὰ γνωρίζη τοὺς διαδοχικοὺς κυρίους καί, φυσικά, νὰ καρπωθῆ καὶ τὴ μισή του ἀξία.

Γιὰ τὴν ἐξαγωγὴ τῶν ἀρχαίων αὐτῶν ἴσχυαν ὅσα καὶ γιὰ τὶς πρὶν ἀπὸ τὸ νόμο ἰδιωτικὲς συλλογὲς ἢ μεμονωμένα ἀρχαιολογικὰ ἀντικείμενα.

«Μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ νόμου αὐτοῦ», γράφει ὁ Μάουρερ, «ἄρχισε νέα δραστηριότητα, ἰδίως στὴν ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία. Στὴν ἐποχὴ αὐτὴ (δηλαδὴ ἀπὸ τὸ Μάη ὡς τὸν Αὔγουστο τοῦ 1834) ἀνάγονται μερικὲς τέτοιες ἐνέργειες, ποὺ ἀναφέραμε ἤδη [23].»

Ἀλλὰ ψάχνοντας στὸ βιβλίο του, δὲ βρίσκουμε ἀρχαιολογικὰ ἐπιτεύγματα ποὺ ν᾽ ἀναφέρονται πραγματικὰ σ᾽ αὐτὸ τὸ τρίμηνο. Ἡ ἀνύπαρκτη ἀρχαιολογικὴ δράση τοῦ Βάϊσενμπουργ δὲν ξεχωρίζει στὴ σύντομη αὐτὴ περίοδο περισσότερο ἀπὸ πρίν.

Ὁ Μάουρερ ἤθελε νὰ ἐκδώση ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία ὁδηγοὺς τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιολογικῶν τόπων γιὰ χρήση τῶν περιηγητῶν, μὲ δρομολόγια, ἀποστάσεις καὶ λιθογραφικὰ ἀπεικονίσματα τῶν πιὸ ἀξιοθέατων ἀρχαίων μνημείων καὶ ἐρειπίων, ὅπως εἶχε κάμη ὁ Γερμανὸς ἀρχαιολόγος Πέτρος Φορχάμερ (Forhammer), ποὺ τύπωσε στὸ Ναύπλιο στὰ 1833 ἕνα λιθογραφημένο ἀρχαιολογικὸ «δρομολόγιο» τῆς Πελοποννήσου [24]. «Ἀλλά», προσθέτει ὁ Μάουρερ, «καὶ τὰ σχέδια αὐτά, ὅπως καὶ μερικὰ ἄλλα πλάσματα τῆς φαντασίας μου, ἔμειναν ἀπραγματοποίητα, ὕστερα ἀπὸ τὴν 31 Ἰουλίου 1834.»

Εἶναι ἡ ἡμερομηνία ποὺ κοινοποιήθηκε σ᾽ αὐτὸν καὶ στὸν Ἄβελ ἡ παύση τους ἀπὸ μέλη τῆς Ἀντιβασιλείας.

Γιὰ τὸ περιστατικὸ αὐτό, λησμονημένο κι᾽ ἄγνωστο στὸ πλατύτερο ἑλληνικὸ κοινό, θ᾽ ἄξιζε νὰ κάνουμε μιὰ παρέκβαση, μιὰ καὶ ἡ μεταβολὴ ἐκείνη εἶχε συνέπειες στὴ σύνθεση καὶ στὴ δράση τῆς νεαρῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας. Ἀλλὰ ἡ ἐξιστόρηση τοῦ ἐπεισοδίου μὲ ὅλες τὶς λεπτομέρειές του θὰ ἔσπαζε τὰ πλαίσια τῆς εἰδικῆς μελέτης μας. Γι᾽ αὐτὸ θὰ ποῦμε ἐδῶ μονάχα αὐτὰ τὰ λίγα, προσθέτοντας καὶ ὅσα ἡ «μεγάλη» ἱστορία δὲν καταδέχεται συνήθως ν᾽ ἀναφέρη γιὰ μιὰ πλευρὰ τοῦ ἐπεισοδίου, ποὺ ἂν δὲν τὰ ἐξηγῆ ὅλα, πάντως ἔδωκε τὴν τελικὴ σπρωξιὰ γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς μεταβολῆς : τὸ ζήτημα τῶν «ἐξόδων παραστάσεως» τῆς Ἀντιβασιλείας.

V

Ἡ διαμάχη τοῦ Μάουρερ, τοῦ Ἔϊδεκ καὶ τοῦ ἀναπληρωματικοῦ Ἄβελ μὲ τὸν Ἄρμανσπεργ εἶχε τὴν αἰτία της στὴν ὑπερβολικὴ συγκεντρωτικότητα τοῦ τελευταίου, ποὺ ἐννοοῦσε νὰ ἐπιβάλη κάθε φορὰ τὴ γνώμη του, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀνυποληψία, ποὺ ἔτρεφαν ἐκεῖνοι γιὰ τὶς πραγματικὲς κυβερνητικὲς ἱκανότητες τοῦ προέδρου τους. Ἀλλὰ τὸ χειμώνα τοῦ 1833 - 1834 εἶχε δημιουργηθῆ στὴ μικρὴ προσωρινὴ πρωτεύουσα τῆς Ἑλλάδας, καὶ μάλιστα ξαφνικὰ καὶ χωρὶς φανερὴ καὶ συγκεκριμένη ἀφορμή, τέτοια ἀτμόσφαιρα ραδιουργίας, καχυποψίας καὶ ἀναταραχῆς, ὥστε ἡ διαμάχη τῶν ἀντιβασιλέων φάνηκε κι᾽ αὐτὴ σὰν παρακλάδι καὶ καρπὸς τῆς ἀνώμαλης ἐκείνης γενικῆς ψυχολογίας.

Ὅσοι ἔπαιξαν κάποιον ἄμεσο ρόλο στὶς μηχανορραφίες ἐκεῖνες, δὲν ἐξιστόρησαν ποτὲ οἱ ἴδιοι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Μάουρερ, τί ἀκριβῶς εἶχε συμβῆ, κι᾽ ἔτσι δὲν ξέρουμε τίποτα ἀπὸ πρῶτο χέρι*. Πάντως βρίσκουμε ἐκεῖ «ἐν δράσει», ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μέλη τῆς Ἀντιβασιλείας, ξένους διπλωμάτες, καὶ πρώτους ἀπ᾽ ὅλους, φυσικά, τοὺς Ἄγγλους μὲ τὸν Δώκινς ἐπικεφαλῆς, μερικοὺς πλοιάρχους ξένων πολεμικῶν, Ἕλληνες ὑπουργοὺς καὶ κάμποσες ξένες κυρίες, πάντα πρόθυμες κι᾽ ἕτοιμες νὰ συδαυλίσουν μὲ τὸν τρόπο τους τὶς διαφορὲς τῶν ἀνδρῶν τους. Ἡ διαίρεση τοῦ λαοῦ στὰ τρία ξενικὰ κόμματα ξαναφούντωσε καὶ ἡ «συνωμοσία» τοῦ Κολοκοτρώνη καὶ ἡ δίκη του ἔγιναν τὸ σημεῖο, γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο συγκεντρώθηκαν οἱ ἐρίζοντες, πασχίζοντας νὰ ἐπιβληθοῦν καὶ νὰ ἐπικρατήσουν.

Αἴφνης οἱ «πλειοψηφοῦντες» ἀντιβασιλεῖς ἔμαθαν πὼς ὁ Γερμανὸς ἑλληνιστὴς καὶ προϊστάμενος τοῦ μεταφραστικοῦ γραφείου τῆς Ἀντιβασιλείας Johann Franz, ποὺ εἶχε ἐξελληνίση τ᾽ ὄνομά του κι᾽ εἶχε γίνη **Φρασικλῆς,** εἶχε συντάξη, καὶ μάλιστα σὲ ἀρχαία ἑλληνική, τρία ὑπομνήματα, τὰ δύο γιὰ τὸ Λουδοβῖκο καὶ τὸ τρίτο γιὰ τὸν Τσάρο, μὲ τὰ ὁποῖα ζητοῦσε νὰ καταργηθῆ ἡ τριμελὴς ἀντιβασιλεία καὶ νὰ πάρη ὅλη τὴν ἐξουσία ὁ Ἄρμανσπεργ, γιὰ νὰ λείψη ἡ πολυαρχία. Ἤ, ἀλλοιῶς, νὰ συντομευθῆ ἡ ἐνηλικίωση τοῦ Ὄθωνα. Τὰ ὑπομνήματα αὐτὰ θὰ τὰ ὑπόγραφαν παράγοντες τοῦ πολιτικοῦ καὶ στρατιωτικοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἄλλωστε τὰ αἰτήματα τοῦ Φρασικλῆ φαίνονταν νὰ συμπίπτουν καὶ μὲ τοὺς σκοποὺς τῆς κίνησης τοῦ Κολοκοτρώνη.

Πίστεψαν λοιπὸν οἱ πλειοψηφοῦντες ὅτι πίσω ἀπὸ τὴν ἐνέργεια τοῦ Φρασικλῆ ἦταν ὁ Ἄρμανσπεργ καὶ ὁ Ἄγγλος πρέσβυς, ποὺ τὸν ὑποστήριζε. Κι᾽ ἐπειδὴ δὲ μποροῦσαν νὰ κάμουν τίποτα ἀπ᾽ εὐθείας ἐναντίον τοῦ Ἄρμανσπεργ, σκέφτηκαν νὰ ἐπιδιώξουν τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Δώκινς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

Τότε ἔγινε ἡ περίφημη ἀποστολὴ τοῦ Μιχαὴλ Σχινᾶ στὸ Λονδῖνο. Καὶ τὸ περίεργο εἶναι ὅτι ὁ Ἄρμανσπεργ ὄχι μόνο ἦταν παρὼν στὴ σχετικὴ συνεδρίαση τῆς Ἀντιβασιλείας καὶ συμφώνησε κι᾽ αὐτὸς νὰ γίνη τὸ διάβημα ἐκεῖνο, ἀλλὰ καὶ προσφέρθηκε νὰ γράψη ὁ ἴδιος τὶς ἀναγκαῖες ὁδηγίες γιὰ τὸν ἀπεσταλμένο. Ἡ στάση του ὅμως αὐτὴ ἦταν, ἐννοεῖται, εἰκονικὴ καὶ ἀπατηλή, γιατὶ ὁ ἴδιος εἰδοποίησε τὸν Δώκινς νὰ λάβη τὰ μέτρα του.

* Ἀλλὰ κι᾽ ὁ Μάουρερ περιορίζεται κυρίως στὴν ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων γύρω ἀπὸ τὴ δίκη τοῦ Κολοκοτρώνη.

Τότε φάνηκε γιὰ μιὰ στιγμὴ πὼς οἱ ἀντίπαλοι τοῦ προέδρου εἶχαν κερδίση τὸ παιγνίδι. Ὁ Φρασικλῆς φυλακίστηκε καὶ στάλθηκε πίσω στὴ Γερμανία, κι᾽ ὁ ἴδιος ὁ Ἄρμανσπεργ ἀποσύρθηκε στὴν ἔπαυλη τοῦ Μιαούλη, ὅπου ἔκανε τὸν ἄρρωστο, καὶ κανένας δὲν τολμοῦσε νὰ τὸν ἐπισκεφθῆ, ἀπὸ φόβο μήπως ἐκτεθῆ [25].

Οἱ πλειοψηφοῦντες, προεξοφλώντας τὴν ἐπιτυχία τους, προχώρησαν τώρα καὶ σὲ ἄλλα. Δὲν ἤθελαν ν᾽ ἀφήσουν στὸν Ἄρμανσπεργ τὴ δόξα νὰ κάνη αὐτὸς μονάχα δεξιώσεις γιὰ λογαριασμὸ τῆς Ἀντιβασιλείας, γιὰ τὶς ὁποῖες ἔπερνε καὶ μπόλικα ἔξοδα παραστάσεως. Ἤθελαν νὰ κάνουν κι᾽ αὐτοὶ τὸ ἴδιο: νὰ δίνουν γεύματα, χοροὺς κι᾽ ἄλλες γιορτές, γιὰ ν᾽ ἀποχτήσουν ἔτσι κοινωνικὴ λάμψη καὶ μεγαλείτερο κῦρος.

Ὁ γενικὸς ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων Βαϊσενμπουργ, πού, ὅπως εἴπαμε, εἶχε ἔρθη στὴν Ἑλλάδα κατὰ πρόσκληση τοῦ Μάουρερ, ἔγινε ὁ ἀρχιτέκτονας καὶ ὁ αὐλάρχης τῆς μερίδας ἐκείνης. Νοίκιασαν μάλιστα καὶ μιὰ σάλα κι᾽ ἄρχισαν νὰ τὴ διασκευάζουν καὶ νὰ τὴ στολίζουν, γιὰ νὰ τὴν κάμουν αἴθουσα ὑποδοχῆς.

Ἀλλὰ πρὶν καλὰ καλὰ προφτάσουν νὰ ἑτοιμάσουν τὴ σάλα τους, ἦρθε ἡ καταστροφή.

Ἡ ὑποδοχή, ποὺ ἔκαμε ὁ Πάλμερστων στὸ Σχινᾶ, εἶναι γνωστή: τοῦ γύρισε τὶς πλάτες! Κι᾽ ὁ «ἔκτακτος ἀπεσταλμένος» μόλις μπόρεσε νὰ ψελλίση μερικὲς ἀσυνάρτητες γαλλικὲς φράσεις.

«Χειρότερος σχολαστικὸς ἀπ᾽ αὐτὸν καὶ ἄνθρωπος ποὺ νὰ εἶχε λιγώτερες ἐλπίδες ἐπιτυχίας στὴ μωρὰ ἐκείνη ἀποστολή, δὲ μποροῦσε νὰ βρεθῆ», γράφει ὁ Φίνλεϋ στὴν Ἱστορία του [26].

Κι᾽ ἐνῶ κατὰ τὸ τέλος Ἀπριλίου ἦταν πιὰ γνωστὸ ὅτι ὁ Δώκινς δὲν ἐπρόκειτο ν᾽ ἀνακληθῆ, οἱ πλειοψηφοῦντες ἔκαμαν ἀκόμα δυσκολώτερη τὴ θέση τους, ζητώντας νὰ πάρουν κι᾽ αὐτοὶ μερίδιο ἀπὸ τὰ ἔξοδα παραστάσεως τοῦ Ἄρμανσπεργ.

Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1834 ὁ Λουδοβῖκος πῆρε τὴν ἀπόφαση ν᾽ ἀνακαλέση τὸν Μάουρερ καὶ τὸν Ἄβελ κι᾽ ἔστειλε στὴ θέση τοῦ πρώτου τὸν von Kobell. Ὁ Ἔϊδεκ ἔμεινε, ἄλλος ὅμως ἀναπληρωματικὸς στὴ θέση τοῦ Ἄβελ δὲ διορίστηκε.

Ἡ ἱστορία βεβαιώνει πὼς τὴν ἀνάκληση τῶν δυὸ ἀντιβασιλέων τὴ ζήτησε ὁ Πάλμερστων, ποὺ εὐνοοῦσε τότε τὸν Ἄρμανσπεργ καὶ πειράχτηκε καὶ γιὰ τὸ διάβημα ἐκεῖνο ἐναντίον τοῦ πρεσβευτῆ του, ἀλλὰ κι᾽ αὐτὴ ἀκόμα ἡ Ρωσσία, μ᾽ ὅλο ποὺ οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Ἄρμανσπεργ παριστάνονταν γιὰ ρωσσόφιλοι.

ΛΕΩΝ ΚΛΕΝΤΣΕ

Ὡστόσο εἶναι φυσικό, ὁ Λουδοβῖκος νὰ ἐρεθίστηκε καὶ ἀπὸ τὴν ὑπόθεση τῶν ἐξόδων παραστάσεως. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἴσως ὅτι ὁ Βαυαρὸς βασιλιᾶς δὲ θέλησε οὔτε νὰ τοὺς δεχτῆ, ὅταν γύρισαν στὸ Μόναχο [27].

Μὲ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Μάουρερ καὶ τοῦ Ἄβελ — γιὰ τὴν ἀπροφάσιστη πραγματοποίησή της ὁ Βαυαρὸς φρούραρχος τοῦ Ναυπλίου ἔλαβε καὶ στρατιωτικὰ μέτρα! — ὁ Ἄρμανσπεργ ἔγινε ἀμέσως καλὰ καὶ ξαναπῆρε, πανίσχυρος, τὴ διεύθυνση τῶν κρατικῶν ὑποθέσεων. Ὁ Κόβελ εἶχε ἀπὸ τὸ Λουδοβῖκο ρητὴ ἐντολὴ νὰ ψηφίζη πάντα μὲ τὸν Ἄρμανσπεργ [28].

Κοντὰ στοὺς ἀντιβασιλεῖς ἔχαναν σὲ λίγο τὴ θέση τους καὶ μερικοὶ Ἕλληνες ὑπουργοί, ὅπως ὁ Κ. Σχινᾶς. Γιὰ τὴν παύση τοῦ Σχινᾶ καὶ τὶς συνέπειες, ποὺ εἶχε στὴν προσωπική του κατάσταση, μᾶς διηγεῖται ὁ Ραγκαβῆς στὰ ***Ἀπομνημονεύματά*** του.

Τὴν ἐπαύριο κι' ὅλας τῆς παύσης τῶν δυὸ ἀντιβασιλέων ἔφυγε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ ὁ Βάϊσενμπουργ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐδῶ ἐκδηλώσεις του, εἶχε ἐκτεθῆ ἀνεπανόρθωτα καὶ μὲ διάφορα ἄρθρα, ποὺ ἔστειλε σὲ γερμανικὲς ἐφημερίδες, ὑποστηρίζοντας τοὺς ἀποστάτες. Ὁ πρῶτος αὐτὸς γενικὸς ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Ἑλλάδας πέθανε στὸ Μόναχο λίγο ἀργότερα.

VI

Ὁ Λέων Κλέντσε, ὅταν ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸ Μόναχο γιὰ τὴν Ἑλλάδα στὶς 30 Ἰουνίου - 12 Ἰουλίου 1834, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κύρια ἀποστολή του νὰ λύση τὰ ζητήματα, ποὺ γεννήθηκαν ἀπὸ τὸ πολεοδομικὸ σχέδιο τῆς Ἀθήνας τῶν Κλεάνθη καὶ Σάουμπερτ, ἐπιφορτίστηκε ἀπὸ τὸ Λουδοβῖκο, σὰ μυστικοσύμβουλος καὶ πρόσωπο τῆς ἰδιαίτερης ἐμπιστοσύνης του, καὶ μὲ μιὰ σημαντικὴ πολιτικὴ ἀποστολή: νὰ κοινοποιήση στὸ Μάουρερ καὶ στὸν Ἄβελ τὴν ἀνάκλησή τους καὶ νὰ ἐξασφαλίση τὴν ὁμαλὴ ἐγκατάσταση τοῦ Κόβελ. Ὁ Λουδοβῖκος δὲν ἤθελε ν' ἀφήση στὴ φροντίδα οὔτε τοῦ Κόβελ οὔτε τοῦ Ἄρμανσπεργ μονάχα τὴ λεπτὴ ἐκείνη ἐνέργεια.

Γιὰ νὰ τακτοποιήση τὸ ζήτημα αὐτὸ καὶ νὰ συνεννοηθῆ μὲ τὴν Ἀντιβασιλεία γιὰ τὰ ἄλλα θέματα τῆς ἀποστολῆς του, ὁ Κλέντσε ἔμεινε στὸ Ναύπλιο δώδεκα μέρες. Στὶς 12 Αὐγούστου ἔφυγε γιὰ τὴν Ἀθήνα διὰ ξηρᾶς γιὰ νὰ περάση ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο. Ἐκεῖ τὸν περίμενε ἡ «Βασιλικὴ Λέμβος» καὶ τὸν πῆγε πρῶτα στὴν Αἴγινα, ὅπου ἐπισκέφτηκε τὶς ἀρχαιότητες καὶ τὸ μουσεῖο, κι' ὕστερα στὸν Πειραιᾶ.

Ἡ κύρια ἀποστολή του, γιὰ τὴν ὁποία τὸν εἶχε καλέση ἡ ἴδια ἡ Ἀντιβασιλεία, ἦταν βέβαια τὸ σχέδιο πόλεως τῆς Ἀθήνας. Ἀλλὰ τὴν πρώτη κι' ὅλας μέρα, ποὺ ἔφτασε στὸ Ναύπλιο καὶ συναντήθηκε μὲ τὸν Ἄρμανσπεργ, συζήτησαν καὶ τὸ ζήτημα τῶν ἀρχαιοτήτων, καὶ τότε ὁ Κλέντσε ἔρριξε τὴν ἰδέα πὼς ἔπρεπε ν' ἀρχίση ἀμέσως ἡ ἀναστήλωση τοῦ Παρθενῶνα, μὲ ὅσα ἀρχαῖα μάρμαρα ὑπῆρχαν ἀκόμα ἐκεῖ. Προηγουμένως ὅμως ἡ Ἀκρόπολη ἔπρεπε νὰ παύση νὰ εἶναι φρούριο, κι' αὐτὸ δὲν ἦταν τότε γιὰ ὅλους αὐτονόητο. Οἱ στρατιωτικοί, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἱστορία, εἶχαν ἀντιρρήσεις. Ὁπωσδήποτε, ὁ Κλέντσε ἔβαλε τὸν ὑπουργὸ τῆς Παιδείας Κ. Σχινᾶ ν' ἀνακινήση τὸ ζήτημα γιὰ νὰ ἔχη μιὰ σχετικὴ δήλωση τῆς Ἀντιβασιλείας.

«Δὲν ἀνήκει σὲ μένα», ἔγραφε ὁ ὑπουργὸς στὴ βασιλικὴ ἀρχή, «νὰ κρίνω γιὰ τέτοια ζητήματα· ἂν ὅμως ἡ Ἀκρόπολη δὲν πρόκειται νὰ γίνη φρούριο, κάθε στρατιωτικὴ δύναμη πρέπει νὰ φύγη ἀμέσως ἀπὸ κεῖ καὶ νὰ μείνη μόνο μιὰ φρουρὰ στὴν ἐξωτερικὴ πύλη. Στὴ μέση τοῦ Παρθενώνα εἶναι σήμερα ἕνα τούρκικο τζαμί. Στρατιῶτες κατοικοῦν ἐκεῖ μέσα, σκαλίζουν τὰ ὀνόματά τους στὰ μάρμαρα, λερώνουν τὰ ἀρχαῖα, τὰ σπάζουν καὶ πέρνουν κομμάτια ἀπ' αὐτὰ γιὰ ἐνθύμια [29]. Λίγο πιὸ πέρα ἀπὸ τὸν Παρθενώνα βρίσκεται ἕνα ἀσβεστοκάμινο, ὅπου πλῆθος σπασμένα μάρμαρα ἔχουν ἤδη μεταβληθῆ σὲ ἀσβέστη. Καὶ σὲ μεγάλη ἔκταση τριγύρω ἡ Ἀκρόπολη εἶναι σήμερα σκεπασμένη μὲ ἄχυρα, ποὺ ἀπειλοῦν κάθε στιγμὴ καταστρεπτικὴ πυρκαϊά [30].»

Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ τοῦ Σχινᾶ ἡ Ἀντιβασιλεία τὄστειλε στὸν Κλέντσε, μὲ τὴ δήλωσή της πὼς δὲν εἶχε ποτὲ τὴν πρόθεση νὰ μεταχειριστῆ τὴν Ἀκρόπολη σὰ φρούριο. Ἀλλὰ οἱ στρατιωτικοὶ ἐξακολούθησαν ν' ἀντιδροῦν ἕνα διάστημα ἀκόμα.

Ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ὁ Κλέντσε ἔστειλε στὴν Ἀντιβασιλεία τὸν προϋπολογισμὸ τῆς δαπάνης γιὰ τὴν ἀναστήλωση, 72.000 δραχμές, καὶ ταυτόχρονα ζήτησε νὰ διοριστοῦν φύλακες ἀνάπηροι τοῦ πολέμου σὲ δώδεκα ἀρχαιολογικοὺς τόπους. Καὶ τὶς δυὸ προτάσεις του τὶς δέχτηκε ἡ Ἀντιβασιλεία, φύλακες ὅμως διορίστηκαν τότε μόνο στὴν Ἀκρόπολη. Τὴν πίστωση τῶν 72.000 τὴ μοίρασαν στὰ ἔτη 1834 - 1837 καὶ ὅρισαν ὅτι ὥς τὴν ἐνηλικίωση τοῦ Ὄθωνα (1 Ἰουνίου 1835) θὰ ξοδεύονταν 25.000. Παράλληλα, ἡ Ἀντιβασιλεία ἔβγαλε, κατὰ ὑπόδειξη τοῦ Κλέντσε, ἕνα διάταγμα, μὲ τὸ ὁποῖο ἀνέθετε τὴν ἀρχαιολογικὴ ἐποπτεία τῆς ἐργασίας στὸ Λουδοβῖκο Ρὸς καὶ τὴν τεχνικὴ ἐκτέλεσή της

στοὺς Κλεάνθη καὶ Σάουμπερτ. Ὁ Βαυαρὸς λοχαγὸς τοῦ Μηχανικοῦ Spiess διατάχτηκε ἐπίσης νὰ βοηθήση μὲ τοὺς στρατιῶτες του καὶ τὰ ἐργαλεῖα τῆς ὑπηρεσίας του.

Ὁ Κλέντσε, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σχέδιο τῆς Ἀθήνας, καταπιάστηκε καὶ μὲ τὸ σχέδιο τοῦ Πειραιᾶ, ποὺ εἶχαν ἐπίσης καταρτίση ὁ Κλεάνθης καὶ ὁ Σάουμπερτ. Αὐτὸ δὲν προκάλεσε δυσκολίες κι' ἐγκρίθηκε ἀμέσως μ' ἐλαφρὲς τροποποιήσεις. Μιὰ μέρα ποὺ ὁ Κλέντσε κατέβηκε στὸν Πειραιᾶ γιὰ αὐτοψία, ἔφτασε ἐκεῖ ἀπὸ τὸ Ναύπλιο καὶ ὁ Ρός. Ὁ Ἄρμανσπεργ τὸν εἶχε ὁρίση γιὰ νὰ συνοδεύση τὸν Κλέντσε στὸ ταξίδι του, ἀλλὰ ὁ ὑποέφορος Πελοποννήσου δὲ μποροῦσε ἀκόμα νὰ φύγη ἀπὸ τὴν ἕδρα του. Καὶ τώρα ἔρχονταν νὰ μπῆ στὴ διάθεσή του καὶ νὰ ἐργασθῆ καὶ σὰ μέλος τῆς μεγάλης ἐπιτροπῆς, ποὺ εἶχε συστήση ἡ κυβέρνηση γιὰ νὰ διευθύνη τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ σχεδίου τῆς Ἀθήνας καὶ νὰ φροντίση νὰ βρῆ οἰκήματα γιὰ τὴν προσεχῆ ἐγκατάσταση τῶν ὑπουργείων καὶ τῶν ἄλλων δημοσίων ὑπηρεσιῶν.

Ὁ Κλέντσε ἔβαλε γρήγορα ἐμπρὸς τὴ δουλειὰ στὴν Ἀκρόπολη. Στὶς 10 Σεπτεμβρίου θὰ ἔρχονταν ὁ Ὄθωνας. Γιὰ νὰ περάση ὁ βασιλιᾶς, οἱ ἐπίσημοι καὶ ὁ λαός, μὰ καὶ ἀπὸ ἀρχαιολογικὴ περιέργεια γιὰ νὰ ἰδῆ τί ἦταν ἐκεῖ μέσα, ἀποφάσισε πρῶτα πρῶτα νὰ τρυπήση τὸ μεσαῖο ἀπὸ τοὺς θολωτοὺς βενετσιάνικους καὶ τούρκικους προμαχῶνες, ποὺ ἔφραζαν τὰ Προπύλαια ἀνάμεσα στὶς ἐξωτερικὲς κολῶνες, μισοριγμένες κι' αὐτὲς ἀπὸ παληὰ ἔκρηξη, ἐνῶ ἡ γκρεμισμένη στέγη ἔκρυβε ἀπὸ αἰῶνες τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θαυμάσιου ἔργου τοῦ Μνησικλῆ σὲ σωρὸ ἀπὸ μάρμαρα καὶ χώματα. «Ποτάμια ἱδρῶτα ἔχυσαν», γράφει ὁ Κλέντσε, «οἱ 80 - 90 Ἕλληνες ἐργάτες καὶ οἱ στρατιῶτες τοῦ βαυαρικοῦ μηχανικοῦ γιὰ νὰ τελειώσουν αὐτὴ τὴν ἐργασία μέσα στὴ φοβερὴ ζέστα, μὲ λίγα καὶ κακῆς ποιότητας ἐργαλεῖα».

Στὸν Παρθενώνα ἡ δουλειὰ ἄρχισε ἀπὸ τὴ βορεινὴ πλευρά. Καθάρισαν τὸ δάπεδο τοῦ περιβόλου ἀνάμεσα στὸν τοῖχο τοῦ σηκοῦ καὶ τὶς ἐξωτερικὲς κολῶνες σὲ μιὰ ἔκταση 25 μέτρων, καθὼς καὶ τὴν ἀπάνω σειρὰ τῶν σκαλιῶν, ἀπὸ τὰ χώματα καὶ τὰ σπασμένα μάρμαρα καὶ τὸ ἴδιο ἔκαμαν καὶ γιὰ τοὺς σπονδύλους, ποὺ σ' αὐτὸ τὸ μέρος εἶχαν μείνη σχεδὸν ἀπείραχτοι κι' ἦταν πεσμένοι στὴ σειρά, ὅπως τοὺς τίναξε ἡ μπόμπα τοῦ Καίνιξμαρκ. Ἕναν ἀπὸ τοὺς σπονδύλους αὐτοὺς θὰ τὸν εἶχαν ἕτοιμο γιὰ νὰ τὸν σηκώση ὁ Κλέντσε μὲ τὶς τροχαλίες καὶ νὰ τὸν βάλη, συμβολικά, ἀπάνω στὸ ὄρθιο τμῆμα τῆς ἀντίστοιχης κολώνας τὴν ὥρα τῆς τελετῆς.

Τὰ σκαψίματα ἐκεῖνα ἔφεραν σὲ φῶς μιὰ καλὰ διατηρημένη πλάκα

τῆς φρίζας, ποὺ παριστάνει ἕνα ὁδηγὸ τῆς πομπῆς τῶν Παναθηναίων νὰ προχωρῆ μπροστὰ στὸ ἁμάξι, καθὼς καὶ τρία ἀκόμα κομμάτια ἀπὸ τὸ ἴδιο καλλιτέχνημα.

Τὸ δειλινὸ τῆς 10 Σεπτεμβρίου ἡ Ἀκρόπολη δέχτηκε πανηγυρικὰ τὸ νεαρὸ ἡγεμόνα. Οἱ κολῶνες εἶχαν στολιστῆ μὲ δαφνόκλαδα καὶ φοινικόκλαδα, ὁ δρόμος ἀπὸ τὰ Προπύλαια στὸν Παρθενῶνα στρώθηκε μὲ μύρτα καὶ ροδοδάφνες, κι' ὁ περίγυρος τοῦ ἀρχαίου ναοῦ γέμισε κόσμο, ποὺ σκαρφάλωνε ὣς στὶς κολῶνες καὶ τοὺς γείσους τῶν μνημείων. Οἱ ἀθηναῖες κυρίες πῆραν θέση στὴν ἀνοιχτὴ στοὰ τοῦ τζαμιοῦ καὶ στρατιωτικὰ ἑλληνικὰ τμήματα, τακτικὰ καὶ ἄτακτα, σχημάτισαν ἕνα καρρέ. «Πολὺ πιὸ ἐνδιαφέρον θέαμα», λέει ὁ Κλέντσε, «παρουσίαζαν οἱ τελευταῖοι μὲ τὶς γραφικὲς ντυμασιές τους καὶ τὰ πολύτιμα ἅρματά τους, ποὺ τὰ εἶχαν λαφυραγωγήση ἀπὸ τοὺς νικημένους Τούρκους καὶ τὰ φοροῦσαν μὲ περηφάνεια». Φαμφάρες, ἡ χορωδία τῆς ***Μαδαγασκάρης*** καὶ τὰ κορίτσια τοῦ παρθεναγωγείου Χὶλλ ἐξασφάλιζαν τὸ μουσικὸ μέρος τῆς τελετῆς. Τέλος, μέσα σὲ ἀτελείωτα βροντερὰ «ζήτω ὁ βασιλεὺς» ἦρθε ὁ Ὄθωνας μὲ τὰ μέλη τῆς Ἀντιβασιλείας καὶ τὴν ἀκολουθία του καὶ στάθηκε δίπλα σ' ἕνα θρόνο μὲ ὀροφὴ ἀπὸ πράσινα κλαδιά, στημένο μέσα στὸν Παρθενῶνα. Κι' ὁ Κλέντσε ἔβγαλε τὸ σχετικὸ λόγο.

«Δυὸ στιγμές», γράφει ὁ διάσημος ἀρχιτέκτονας, «θὰ θυμᾶμαι μὲ πραγματικὴ συγκίνηση καὶ περηφάνεια στὴ ζωή μου, ζωὴ ὡστόσο ὄχι φτωχειὰ σὲ δράση καὶ ἀναγνωρίσεις: τὴ στιγμὴ ποὺ σηκώσαμε τὸν πρῶτο σπόνδυλο - σύμβολο τῆς ἀναστήλωσης τοῦ ὡραιότερου μνημείου τοῦ κόσμου, καὶ τὴ στιγμὴ πού, μὲ τὴ θεμελίωση τῆς Βαλχάλας, εἶχα κι' ἐγὼ τὴν τύχη νὰ μπῶ σὲ ἅμιλλα μὲ τὸ δημιουργὸ τοῦ Παρθενῶνα.»

Ὁ Κλέντσε ἔφυγε ἀμέσως τότε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Πρὶν ὅμως φύγη, προσφέρθηκε νὰ παρακολουθῆ καὶ νὰ διευθύνη ἀπὸ τὴ Γερμανία τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Ἀκρόπολης, ἀρκεῖ νὰ τοῦ ἔστελναν κάθε τρεῖς μῆνες μιὰ ἔκθεση γιὰ τὴν πορεία τους. Ἀλλὰ δὲν ἦταν τέτοια ἀνάγκη, ἀφοῦ καὶ ἀρχαιολόγος καὶ ἀρχιτέκτονες ὑπῆρχαν τότε στὴν Ἀθήνα, κι' ἔτσι τὸ πείραμα αὐτὸ τῶν τηλεκατευθυνομένων ἀνασκαφῶν δὲν ἔγινε [31].

VII

Ἡ παρουσία τοῦ Κλέντσε στὴν Ἑλλάδα ὠφέλησε τὸν Ρός, ποὺ μὲ τὴ θερμὴ σύστασή του στὸν Ἄρμανσπεργ διορίστηκε ἀμέσως ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων στὴ θέση τοῦ Βαϊσενμπουργ. Ἂν καί, μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ τελευταίου, ἡ ἐφορία ἔτσι κι' ἔτσι θἄπεφτε στὰ χέρια του σὰν ὥριμος καρπός.

Πραγματικά, τὸ Σεπτέμβριο δημοσιεύτηκαν δυὸ διατάγματα [32], μὲ τὰ ὁποῖα «ὁ γενικὸς ἔφορος τῶν ἐπιστημονικῶν καταστημάτων καὶ τῶν ἀρχαιοτήτων» Βαϊσενμπουργ παύτηκε ἀπὸ τὰ χρέη του, «ὡς περιττῆς καταστάσεως πρὸς τὸ παρὸν τῆς θέσεως ταύτης», καὶ διορίστηκε ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων ὁ Ρός, μὲ μισθὸ 3000 δραχμὲς τὸ χρόνο. Μὲ ἕνα ἀπὸ τὰ διατάγματα αὐτὰ παύτηκε καὶ ὁ ὑποέφορος τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου Κοκκώνης. Κι' ἐπειδὴ δὲ διορίστηκαν ἄλλοι ὑποέφοροι οὔτε γιὰ τὴν Πελοπόννησο οὔτε γιὰ τὰ νησιά, ἀλλὰ ὁ Ρὸς θὰ εἶχε καὶ τὴν ἐπίβλεψη τῶν ἀρχαιοτήτων τῶν δυὸ αὐτῶν περιοχῶν, «ὀλιγοστεύουν», καταλήγει τὸ διάταγμα, «τὰ ἔξοδα τῆς μισθοδοσίας τῶν ἀρχαιολόγων κατὰ δραχμὰς 5200 κατ' ἔτος».

Ἔτσι λοιπὸν ὁ «προλύτης» τῆς φιλοσοφίας Λουδοβῖκος Ρὸς ἔγινε, σὲ ἡλικία 28 ἐτῶν, γενικὸς ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων στὴν Ἑλλάδα. Μ' αὐτὸν τὸν τίτλο ἀναφέρεται ἀπὸ ὅλους σχεδόν, σύγχρονούς του καὶ μεταγενέστερους, ὅσοι ἔγραψαν γιὰ τὸν πρῶτο, οὐσιαστικά, Γερμανὸ ἀρχαιολόγο, ποὺ ὑπηρέτησε στὸ ἑλληνικὸ κράτος. Κι' ὁ ἴδιος ἐπίσης γράφει: «Ἔγινα γενικὸς ἔφορος» [33]. Ἡ ἀλήθεια ὅμως εἶναι ὅτι ποτέ, στὸ σύντομο διάστημα τῆς ἐφορίας του, δὲν ἀπόχτησε ὁ Ρὸς τὸ βαθμὸ τοῦ γενικοῦ ἐφόρου, γιατὶ δὲν ὑπῆρχε θέση γενικοῦ ἐφόρου ἀρχαιοτήτων, ἀλλὰ μόνο γενικοῦ ἐφόρου ὅλων τῶν συλλογῶν, τὴν ὁποία κατεῖχε ὁ Βαϊσενμπουργ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ διάταγμα τῆς παύσης του. Μόνο ἡ ἀρχαιολογικὴ δικαιοδοσία τοῦ Ρὸς ἦταν γενική, ὁ βαθμός του ὅμως ἦταν ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων. Ἡ προαγωγή, ποὺ πῆρε τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1834, ἦταν ἀπὸ ὑποέφορος σὲ ἔφορο, δηλαδὴ προβιβάστηκε ἕνα καὶ ὄχι δύο βαθμούς [34].

Μὲ τὴν παύση τοῦ Βαϊσενμπουργ καὶ τὴν προαγωγὴ τοῦ Ρὸς μεταφέρθηκε καὶ ἡ ἕδρα τῆς ἐφορίας τῶν ἀρχαιοτήτων στὴν Ἀθήνα, ὅπου ἦταν ἡ θέση της μετὰ τὴ μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας. Ὁ ὑποέφορος Στερεᾶς Πιττάκης ἔχασε τὴν αὐτοτέλειά του, γιατὶ ὁ Ρὸς ἀπορρόφησε οὐσιαστικὰ τὴν ἐργασία του, καὶ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1834 ἡ

Γραμματεία τῆς Παιδείας ἔκρινε πὼς ἦταν πιὰ καιρὸς νὰ παύση τὸ μουσεῖο τῆς Αἴγινας νὰ εἶναι τὸ κεντρικὸ ἀρχαιολογικὸ μουσεῖο τῆς χώρας. Τὸ κατήργησε λοιπὸν σὰν τέτοιο καὶ διέταξε τὸν ἐπιστάτη του Ἰατρίδη νὰ παραδώση τὰ κλειδιὰ τοῦ μουσείου στὸ διοικητὴ τοῦ στρατιωτικοῦ σχολείου καὶ νὰ ἔρθη στὴν Ἀθήνα.

Εἴπαμε ἤδη ὅτι τὸ στρατιωτικὸ σχολεῖο εἶχε μεταφερθῆ τὸ Μάη ἀπὸ τὸ Ναύπλιο στὴν Αἴγινα καὶ εἶχε ἐγκατασταθῆ στὸ κτίριο τοῦ Ὀρφανοτροφείου.

Ὅπως γράφει ὁ Καββαδίας στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου του ***Γλυπτὰ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου***, ὁ Ἰατρίδης παρέδωκε τὰ ἀρχαῖα τοῦ μουσείου του στὸ διοικητὴ τῆς στρατιωτικῆς σχολῆς [35] μὲ πρωτόκολλο σὲ διπλό, ποὺ ὅμως δὲν ὑπῆρχε πιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καββαδία στὰ ἀρχεῖα τῆς Γενικῆς Ἐφορίας, κι᾽ ἐπομένως δὲν ξέρουμε τί προσθῆκες εἶχαν τυχὸν γίνη στὸ περιεχόμενο τοῦ μουσείου ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ Καμπάνη, στὰ 1832, ὥς τὰ 1834. Ἴσως μάλιστα στὸ πρωτόκολλο αὐτὸ ν᾽ ἀναφέρονταν καὶ τὸ ἀρχαῖο ἐκεῖνο, ποὺ θέλησε ν᾽ ἁρπάξη ὁ Δώκινς.

Ἔτσι τὸ φθινόπωρο τοῦ 1834 ὁλόκληρο τὸ προσωπικὸ τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας, ὁ Ρός, ὁ Πιττάκης καὶ ὁ Ἰατρίδης, μαζεύτηκε στὴν Ἀθήνα. Οἱ δυὸ τελευταῖοι ἀναφέρονται τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μὲ τὸν ἴδιο τίτλο : ***συνεργάτες, συνεργοὶ*** ἢ ***συμβοηθοὶ*** τοῦ ἐφόρου.

VIII

Εἴδαμε πὼς ὁ Πιττάκης, ὅταν πρωτοδιορίστηκε, πρὶν ἀπὸ δυὸ χρόνια, ἐπιστάτης στὴν Ἀθήνα, εἶχε ζητήση ἀπὸ τὴν κυβέρνηση νὰ ἐγκρίνη νὰ κάμη κι᾽ αὐτὸς ἐκεῖ ἕνα μουσεῖο. Ἡ πρότασή του ὅμως ἔμεινε χωρὶς ἀπάντηση. Τὰ δυὸ αὐτὰ χρόνια ὁ Πιττάκης τοποθετοῦσε ἀρχαῖα στὴν ἐκκλησία τῆς Μεγάλης Παναγίας [36], ἐνῶ ὅσα βρίσκονταν στὴν Ἀκρόπολη τἄφινε ἐκεῖ, ἄλλα στὸ ὕπαιθρο κι᾽ ἄλλα σὲ μιὰ θολωτὴ μπαρουταποθήκη, ποὺ ἦταν ἀνατολικὰ τοῦ Ἐρεχθείου, ἢ σ᾽ ἕνα τούρκικο σπιτάκι κοντὰ σ᾽ αὐτή. Τώρα ὅμως εἶχε ἔρθη ὁ καιρὸς νὰ γίνη στὴν Ἀθήνα μουσεῖο, ποὺ θὰ ἦταν καὶ τὸ κεντρικό. Γι᾽ αὐτὸ ἔκλεισαν τὸ μουσεῖο τῆς Αἴγινας καὶ κάλεσαν τὸν Ἰατρίδη νὰ ἔρθη στὴν Ἀθήνα. Μὰ σὰ ρωμέϊκο ποὺ ἦταν τὸ κράτος, ἄφισε τὰ ἀρχαῖα τοῦ μουσείου ἐκείνου τρία ὁλόκληρα χρόνια ἀκόμα στὴν Αἴγινα, στὴ φύλαξη τῶν στρατιωτικῶν [37].

Ποῦ ὅμως θὰ ἔκαναν τὸ μουσεῖο ;

Ἐπειδὴ δὲ μποροῦσε ἀκόμα νὰ γίνη λόγος γιὰ εἰδικὸ κτίριο, ἀποφάσισαν νὰ χρησιμοποιήσουν προσωρινὰ τὸ Θησεῖο, ποὺ ἦταν ὥς τότε ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Γεωργίου καὶ τὸν τελευταῖο καιρὸ τῆς τούρκικης κατοχῆς εἶχε μεταβληθῆ σὲ σταῦλο.

Τὸ Θησεῖο ὁρίστηκε γιὰ μουσεῖο μὲ τὸ βασιλικὸ διάταγμα τῆς 13 Νοεμβρίου 1834, ἀλλὰ δὲ χρησιμοποιήθηκε πρὶν ἀπὸ τὶς 6 Φεβρουαρίου 1835, γιατὶ τότε μονάχα ἡ Ἱερὰ Σύνοδος πῆρε τὴν ἀπόφαση νὰ βγῆ ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο ναὸ — ἐκκλησία ἡ ἁγία Τράπεζα «καὶ πᾶν ἄλλο εὑρισκόμενον ὡς σημεῖον ἐκκλησίας». (Οἱ Τοῦρκοι δὲ χρειάστηκαν αὐτὴ τὴ διαδικασία γιὰ νὰ τὸ κάμουν σταῦλο...)

Τότε κι᾽ ὁ Ρὸς μὲ τὸν Σάουμπερτ ἔβγαλαν τὸ χριστιανικὸ θόλο, ποὺ ἦταν χτισμένος ἀπάνω ἀπὸ τὸ σηκό, κι᾽ ἔφτιασαν μιὰ στέγη ἀπὸ μαλτεζόπλακες, γιὰ νὰ μοιάζη καὶ τὸ χρῶμα της μὲ τὸν χρυσοκίτρινο τόνο τῶν μαρμάρων, τὸ δῶρο τῶν αἰώνων.

Τὸ Θησεῖο χρησίμευσε τριάντα καὶ περισσότερα χρόνια γιὰ μουσεῖο, μὰ δὲν ἦταν τὸ μόνο αὐτοσχέδιο μουσεῖο τῆς Ἀθήνας τῶν πρώτων δεκαετιῶν τῆς ἐλεύθερης ζωῆς. Τὸ Θησεῖο ἦταν, ὅπως ἀναφέρεται, τὸ κεντρικὸ ἀρχαιολογικὸ μουσεῖο τῆς Ἀθήνας.

Ἡ ἐφορία τοῦ Ρὸς εὐνοήθηκε ἀμέσως ἀπὸ τὴν τύχη, γιατὶ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1834 ὁ βασιλικὸς ἀρχιτέκτονας Lüders, ἀνοίγοντας τὰ θεμέλια τοῦ κτιρίου τοῦ τελωνείου στὸν Πειραιᾶ, βρῆκε ἐκεῖ τὶς πρῶτες ἐνεπίγραφες πλάκες μὲ τοὺς λογαριασμοὺς τῶν «ἐπιμελητῶν τῶν νεωρίων». Τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1835 βρέθηκαν καὶ οἱ ὑπόλοιπες ἐπιγραφές, κι᾽ ἔτσι ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνακάλυψη τῶν πολύτιμων αὐτῶν γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ναυτικοῦ τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας στοιχείων. Ὡστόσο, τὸ σπουδαιότατο αὐτὸ ἀρχαιολογικὸ εὕρημα στάθηκε στὸ τέλος μοιραῖο γιὰ τὴ σταδιοδρομία τοῦ Ρὸς σὰν ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων στὴν Ἑλλάδα.

Τὴν τελευταία μέρα τοῦ 1834 ξανάρχισε ὁ Ρὸς τὶς ἀνασκαφὲς στὴν Ἀκρόπολη, ποὺ εἶχαν σταματήση ὁλόκληρο τὸ φθινόπωρο ἐξ αἰτίας τῆς ἀπασχόλησής του στὴ στεγαστικὴ ἐπιτροπή. Εἶχε συνεργάτες τὸν Σάουμπερτ, τὸ Χριστιανὸ Χάνσεν — τὸν ἀρχιτέκτονα τοῦ Πανεπιστημίου — κι᾽ ἀργότερα καὶ τὸν ἀρχιτέκτονα Laurent, ἀπὸ τὴ Δρέσδη. Καὶ φυσικὰ καὶ τοὺς δυὸ «συμβοηθούς» του, τὸν Πιττάκη καὶ τὸν Ἰατρίδη.

Οἱ νέες ἀνασκαφὲς ἔφεραν σὲ φῶς μερικὰ κομμάτια ἀπὸ τὰ ἀγάλματα τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τοῦ Παρθενώνα, μιὰ πλάκα - μετόπη τῆς βόρειας πλευρᾶς, καθὼς καὶ ἐπιγραφὲς μὲ λογαριασμοὺς τῶν

ταμιῶν τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς κι' ἄλλες μὲ τὰ ἔξοδα τῆς κατασκευῆς τοῦ Ἐρεχθείου. Κυρίως ὅμως ἡ περίοδος αὐτὴ εἶναι ἀξιοσημείωτη γιὰ τὴν ἀνεύρεση τῶν μαρμάρων τοῦ ναοῦ τῆς Ἀπτέρου Νίκης καὶ τὴν ἀναστήλωσή του, ποὺ ἐπιχείρησαν καὶ πραγματοποίησαν ὁ Ρὸς καὶ οἱ συνεργάτες του (1836 καὶ ἑπ.).

Χρειάστηκε ὅμως, ὅπως εἴπαμε, νὰ νικηθῆ πρῶτα ἡ ἀντίδραση τῶν στρατιωτικῶν, ποὺ ἤθελαν νὰ διατηρήσουν τὴν Ἀκρόπολη σὰ φρούριο, καὶ νὰ παραδοθῆ ὁ ἱερὸς βράχος στὴν ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία, γιὰ νὰ προχωρήση ἡ ἀνασκαφὴ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο.

Ἡ στρατιωτικὴ φρουρὰ ἀποσύρθηκε τελικὰ ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη στὶς 30 Μαρτίου 1835, καὶ τότε μπόρεσαν ν' ἀρχίσουν τὴν κατεδάφιση τοῦ μεγάλου τούρκικου προμαχώνα, ποὺ ἔφραζε ὁλόκληρο τὸ χῶρο μπροστὰ στὰ Προπύλαια, ἀπὸ τὸ βάθρο τοῦ ἀνδριάντα τοῦ Ἀγρίππα ὥς τὴ γωνία τοῦ Κιμώνειου τείχους ἀνατολικά, καὶ νὰ βροῦν κάτω ἀπὸ τὸν ὄγκο του ὅλα σχεδὸν τὰ μάρμαρα τοῦ μικροῦ ἰωνικοῦ ναοῦ, ποὺ οἱ Τοῦρκοι εἶχαν γκρεμίση λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Μοροζίνη, γιὰ νὰ χτίσουν στὸ μέρος ἐκεῖνο τὸν προμαχώνα τους.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1835 ἡ συγκέντρωση τῶν μαρμάρων εἶχε τελειώση καὶ τὸ Δεκέμβριο ἄρχισε ἡ ἀναστήλωση, μὲ τὶς ὁδηγίες κυρίως τοῦ Laurent.

Ἀλλὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μιὰ ἄλλη πηγὴ ἄνοιξε, γιὰ νὰ πλουτίση, ἂν ὄχι ἀπροσδόκητα, πάντως αὐτόματα καὶ χωρὶς προσπάθειες τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας, τὶς κρατικὲς ἀρχαιολογικὲς συλλογές.

Ἡ ἀθηναϊκὴ γῆ, μόλις ἡ μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας ἔγινε πιὰ βεβαιότητα, ἄρχισε ἀμέσως νὰ αἰσθάνεται τὶς συνέπειες, ἀνοίγοντας σὲ χίλιες μεριές, γιὰ νὰ δεχτῆ τὰ θεμέλια τῶν σπιτιῶν, ποὺ ἔσπευδαν νὰ χτίσουν οἱ παλιοὶ ἰδιοχτῆτες καὶ ὅσοι ἄλλοι, ἔχοντας καὶ χρῆμα καὶ γνώση, πρόβλεπαν σωστὰ τὸ μέλλον κι' ἀγόραζαν οἰκόπεδα.

Ἀγάλματα, ἀνάγλυφα, στῆλες, ἐπιγραφές, ἀγγεῖα, κτερίσματα τάφων ξεφύτρωναν κάθε μέρα ἀπὸ τὰ οἰκόπεδα αὐτά, κάτω ἀπὸ τὰ τσαπιὰ τῶν ἐργατῶν, καί, μ' ὅλο ποὺ ἡ ἀπόκρυψη φούντωνε κι' οἱ ἀρχαιοκάπηλοι ἔκαναν τὴν τύχη τους, εἶχε καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία τὸ μερίδιό της, πλούσιο καὶ σημαντικό.

Τὰ ἀρχαῖα, ποὺ βρίσκονταν ἔτσι στὴν Ἀθήνα, τὰ τοποθετοῦσαν κυρίως στὸ Θησεῖο. Ἐκεῖ μετέφερε καὶ ὁ Πιττάκης ὅσα εἶχε σωριάση τὰ προηγούμενα χρόνια στὴν ἐκκλησία, ποὺ ἀναφέραμε. Γρήγορα ὅμως τὸ Θησεῖο γέμισε ἀπὸ ἀρχαῖα καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία ὑποχρεώθηκε νὰ βρῆ ἄλλα καταφύγια γιὰ τοὺς θησαυρούς της. Ἔτσι χρησιμοποίησε, γιὰ τὰ ὀγκώδη μάρμαρα ἰδίως, τὸν ἀνοιχτὸ χῶρο τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀδριανοῦ, χωρίζοντας ἕνα τμῆμα της μὲ ξύλινη φράχτη, καὶ τὸν Πύργο τῶν Ἀνέμων (Ὡρολόγιο τοῦ Κηρύστου).

Ἀργότερα ὁ Πιττάκης, ἔφορος πιὰ τῶν ἀρχαιοτήτων στὴν Ἀθήνα, τοποθετοῦσε ἀρχαῖα καὶ στὸ γραφεῖο τῆς ὑπηρεσίας του, δηλ. μέσα στὸ κατάστημα τῆς Γραμματείας τῆς Παιδείας (οἰκία Βενθύλου [38]). Τὴ νομισματικὴ συλλογὴ μάλιστα τὴ φύλαγε ὁ Πιττάκης, γιὰ ἀσφάλεια, στὸ σπίτι του, ὥς τὰ 1843, ὁπόταν τὴν παρέδωκε στὸν ἔφορο τῆς ***Δημοσίας Βιβλιοθήκης καὶ τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς*** Γεώργιο Κοζάκη Τυπάλδο.

Ἔτσι στὰ 1835 - 1840 ὑπῆρχαν στὴν Ἀθήνα πολλὰ σκόρπια αὐτοσχέδια μουσεῖα, ποὺ πρόσφεραν προσωρινὴ στέγη στὴν πλούσια ἀρχαιολογικὴ συγκομιδὴ τῶν χρόνων ἐκείνων, ὥς τότε ποὺ χτίστηκε τὸ σημερινὸ ἀρχαιολογικὸ μουσεῖο (1866 - 1873).

Ἀλλά, ὅπως εἴπαμε ἤδη, παράλληλα μὲ τὰ δημόσια αὐτὰ μουσεῖα, οἱ ξένοι ἀρχαιολόγοι ἀναφέρουν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ κάμποσες σημαντικὲς ἰδιωτικὲς ἀρχαιολογικὲς συλλογές. Ἡ ἐποχὴ τοῦ Φωβὲλ μὲ τὴν καταπληκτική του συλλογή, ποὺ ὁ Στάκελμπεργκ μᾶς τὴ διέσωσε κατὰ ἕνα μέρος μὲ τὰ σχέδιά του στοὺς ***Τάφους τῶν Ἑλλήνων*** [39], δὲν εἶχε ἀκόμα περάση...

IX

Τί δουλειὰ ἔκαναν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη οἱ ἄλλοι δυὸ ὑπάλληλοι τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας, ὁ Πιττάκης καὶ ὁ Ἰατρίδης, σὰν ὑφιστάμενοι τοῦ Ρός ;

Ὁ ἴδιος ὁ Ρός, γράφοντας τὶς ***Ἀναμνήσεις*** του εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, δυσαρεστημένος καὶ μὲ τὸν ἕνα καὶ μὲ τὸν ἄλλον, δὲν ἀναφέρει τίποτα γιὰ τὸν Πιττάκη. Γιὰ τὸν Ἰατρίδη γράφει, σὲ συνάρτηση μὲ τὰ παράπονα ποὺ εἶχε ἐναντίον του καὶ σὲ τόνο μειωτικό, πὼς «ἦταν ὑποχρεωμένος, ἀφοῦ τὸν βρῆκε στὴν ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία, νὰ τὸν χρησιμοποιῆ, *ὅσο ἔπερνε*, σὰν ἐπιστάτη στὶς ἀνασκαφές». Καὶ φαίνεται πὼς ἔτσι ἦταν γιὰ τὸν Ἰατρίδη. Ὁ Πιττάκης ὅμως ἔγραψε, καὶ μάλιστα τότε ἀμέσως, ὅτι εἶχε ἀπασχοληθῆ στὸ διάβασμα τῶν ἐπιγραφῶν τῶν ***Νεωρίων,*** πρᾶγμα ποὺ δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἀλήθεια, ἔστω καὶ ὄχι σὲ ὅση ἔκταση ἰσχυρίστηκε ὁ Πιττάκης, ποὺ ἔγραψε πὼς αὐτὸς μόνος του διάβασε κι' ἀντίγραψε τὶς ἐπιγραφὲς ἐκεῖνες γιὰ χάρη τοῦ Ρός. Ἂς ἀφίσουμε ὅμως τοὺς λογαριασμοὺς τοῦ Ρὸς μὲ τὸν Πιττάκη καὶ τὸν Ἰατρίδη γιὰ τὸ ἑπόμενο κεφάλαιο.

Ἐκεῖνο ποὺ χαρακτηρίζει ὁλόκληρη τὴν περίοδο τῆς ἐφορίας τοῦ Γερμανοῦ ἀρχαιολόγου εἶναι ὄχι μόνο ἡ ἀπόλυτη συγκεντρωτικότητα στὶς ἀρχαιολογικές του ἐργασίες, μὰ καὶ μιὰ ἀπωθητικὴ διάθεσή του καὶ στάση του ἀπέναντι στὶς ἑλληνικὲς ὑπηρεσίες καὶ σὲ κάθε ἑλληνικὸ παράγοντα, ποὺ εἶχε κάποια ἐπαφὴ μ' αὐτόν, σὰν ἔφορο τῶν ἀρχαιοτήτων. Ὁ Ρός, ἀγνοώντας κάθε νόμιμο ἑλληνικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν πορεία τῶν ἀρχαιολογικῶν του ἐργασιῶν, σχημάτισε ἕναν κλειστὸ κύκλο, μὲ κέντρο τὸν ἑαυτό του καὶ γύρω του τοὺς Γερμανοὺς ἀρχιτέκτονες συνεργάτες του, καὶ μέσα σ' αὐτὸν ζοῦσε ὄχι μονάχα κοινωνικά, ἀλλὰ καὶ ὑπηρεσιακά. Ἔστελνε ταχτικὰ ἄρθρα στὸ περιοδικὸ τοῦ Schorn *Kunstbtatt* τῆς Τυβίγγης γιὰ τὴν πορεία τῶν ἀνασκαφῶν καὶ γιὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματά του, ἀλλὰ ἀπαξιοῦσε νὰ ὑποβάλη καὶ στὸ ὑπουργεῖο ἔστω καὶ μιὰ ἔκθεση γι' αὐτά. Κοντολογῆς, ὁ Ρὸς κατάφερε νὰ φκιάση τότε στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία δικό του βασίλειο.

Πολλὰ αἴτια ἔφεραν αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα. Τὸ βασικὸ ἦταν, φυσικά, τὸ φυλετικὸ κύτταρο τοῦ Ρός. Μὰ ἦταν νέος, κι' ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἔμφυτο χαρακτήρα του, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ χαμηλὴ μορφωτικὴ στάθμη τοῦ περιβάλλοντος στὴν Ἑλλάδα τῆς ἐποχῆς, κι' ἄλλοι διάφοροι λόγοι καὶ συμπτώσεις ἔκαμαν νὰ φουντώση ὁ ὑπερτροφικός του ἐγωϊσμός.

Ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς ἐπιστήμονες, ποὺ εἶχαν ἔρθη τότε στὴν Ἑλλάδα καὶ μερικοὶ ἔγιναν ἀργότερα καὶ καθηγητὲς στὸ Πανεπιστήμιο, ὁ πνευματικὰ καὶ κοινωνικὰ ἐπιφανέστερος, ὁ πιὸ brillant ἀπ' ὅλους, ἦταν ἴσως αὐτός.

«Ὁλοκληρωμένη κλασσικὴ μόρφωση καὶ μιὰ προσωπικότητα, ποὺ σοῦ μιλοῦσε μὲ ὅλο τὸ εἶναι της», ἦταν ἡ ἐντύπωση καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Κλέντσε γι' αὐτόν, ὅταν τὸν πρωτογνώρισε [40].

Ὁ Ὄθωνας τὸν ἀγαποῦσε, καὶ μὲ τὸν Ἄρμανσπεργ ἦταν στὴν ἀρχὴ πολὺ φίλοι. Τὸν βρίσκουμε τὴν ἐποχὴ αὐτή, ἀμέσως μετὰ τὴ μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας στὴν Ἀθήνα, νὰ κινῆται καὶ στὴν κοσμικὴ ζωή, περιορισμένη βέβαια σχεδὸν μόνο στὸ σπίτι τοῦ Ἄρμανσπεργ καὶ σὲ μερικὲς πρωτόγονα ἐγκαταστημένες ξένες πρεσβεῖες.

Τὸ Νοέμβριο τοῦ 1835 ἦρθε στὴν Ἀθήνα ὁ βασιλιᾶς Λουδοβῖκος κι' ἔμεινε ἀρκετοὺς μῆνες. Ὁ ἴδιος ἔδωκε τότε — στὶς 26 Ἰανουαρίου 1836 — καὶ τὴν πρώτη σφυριὰ στὸ θεμέλιο λίθο τῶν Ἀνακτόρων. Μὰ ὁ Λουδοβῖκος ἦταν καλλιτέχνης, ποιητής, κλασσικὰ μορφωμένος καὶ ἀρχαιολάτρης, κι' ἔτσι ὁ Ρός, ποὺ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἔκανε τὴν ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀπτέρου, τὸν εἶχε ταχτικὸ ἐπισκέπτη ἀπάνω στὴν Ἀκρόπολη. Ὁ Βαυαρὸς βασιλιᾶς ξυπνοῦσε πολὺ πρωΐ — στὶς ἐννιὰ τὸ βράδυ ἀποσύρονταν νὰ κοιμηθῆ — κι' ἀνέβαινε, μὲ τὸ ψιλὸ γεναριάτικο καὶ φλεβαριάτικο κρύο, ἀλαφρὰ ντυμένος καὶ σχεδὸν πρὶν βγῆ ὁ ἥλιος, στὴν Ἀκρόπολη, ὅπου ἔκανε βόλτες γύρω στὸν Παρθενώνα, φορτωμένον ἀκόμα μὲ τὸ τζαμί του, ἀπολάμβανε τὴ θέα τῆς Ἀττικῆς καὶ τοῦ Σαρωνικοῦ καὶ παρακολουθοῦσε τὶς ἐργασίες.

Ἔτσι ὁ Ρὸς ἔγινε ὁ ἀπαραίτητος σύντροφος τοῦ Λουδοβίκου ὅλο τὸ διάστημα, ποὺ ἔμεινε στὴν Ἑλλάδα. Περνοῦσαν μαζὶ πολλὲς ὧρες μὲ ἀρχαιολογικὲς συζητήσεις καὶ τότε ἔγιναν καὶ οἱ ἀρχαιολογικὲς ἐκδρομές τους, μὲ τὸ ἀγγλικὸ πολεμικὸ ἀτμόπλοιο ***Μήδεια*** καὶ τὴ λαμπρὴ ἀκολουθία τοῦ Λουδοβίκου, στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ στὴν Ἀργολίδα, ποὺ περιγράφει ὁ Ρὸς στὸ βιβλίο του ***Βασιλικὰ Ταξίδια*** [41].

Οἱ ἀθηναῖοι μάλιστα, ποὺ δὲ μποροῦσαν νὰ φαντασθοῦν πὼς ἕνας βασιλιᾶς ἦταν δυνατὸν ν' ἀσχολῆται μὲ τίποτ' ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ σοβαρὲς κρατικὲς ὑποθέσεις, ἔτσι ποὺ τοὺς ἔβλεπαν νὰ περπατοῦν μαζὶ καὶ νὰ συζητοῦν ἀτελείωτα ἀπάνω στὴν Ἀκρόπολη ἢ στοὺς γύρω ἀρχαιολογικοὺς τόπους, καὶ μάλιστα πολλὲς φορὲς νὰ πιάνη ὁ βασιλιᾶς, ἀπάνω στὴ θέρμη τῆς συζήτησης, μὲ οἰκειότητα τὸ μπράτσο τοῦ ἀρχαιολόγου, πίστεψαν πὼς κανόνιζαν τότε οἱ δυό τους τὰ μεγάλα ἑλληνικὰ πολιτικὰ ζητήματα. Ἐνῶ, φυσικά, δὲ μιλοῦσαν παρὰ γιὰ ἱστορία, ἀρχαιολογικὴ τοπογραφία, τέχνη καὶ ἀρχαιολογία.

«Τότε ἀνέβηκαν, στὸ μυαλὸ μερικῶν ἀνόητων, τὰ φόντα μου, κι' ἀπόχτησα κι' ἐγὼ τὴ φήμη καὶ τὴν ὑπόληψη σπουδαίας πολιτικῆς προσωπικότητας», γράφει εἰρωνικὰ ὁ Ρός.

Μὰ κατὰ βάθος ὅλα αὐτὰ δυνάμωναν, φαίνεται, στὸ ὑποσυνείδητό του, τὸ αὐταρχικό του ἔνστιχτο.

Τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1836 ὁ Λουδοβῖκος, ἀφοῦ κανόνισε τὸ συνοικέσιο τοῦ γυιοῦ του, ποὺ ἦταν καὶ ὁ κύριος σκοπὸς τοῦ ταξιδιοῦ του στὴν Ἑλλάδα, γύρισε στὴ Βαυαρία, καὶ τὸ Μάη ἔφυγε καὶ ὁ νεαρὸς βασιλιᾶς, γιὰ νὰ ἐπιστρέψη στὴν Ἀθήνα τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1837, φέρνοντας καὶ τὴν Ἀμαλία. Τότε ὅμως ὁ Ρὸς δὲν ἦταν πιὰ ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων. Εἶχε χάση στὸ μεταξύ, τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1836, τὴ θέση του. Καὶ τὸ χειμώνα τοῦ 1836 — 1837, ἐξαγοραζόμενος τὸν καιρὸ καὶ περιμένοντας καλλίτερη τύχη, ἄνοιξε ἕνα φροντιστήριο, ὅπου δίδασκε τὴν ἐπιστήμη τῆς ἐπιγραφικῆς σὲ λίγους μαθητές, ποὺ τοῦ προμήθευσαν ὁ Γεώργιος Γεννάδιος καὶ ὁ Ἑρρῖκος Οὐλερῖχος, ὁ

πρῶτος αὐτὸς καθηγητὴς τῶν λατινικῶν στὸ Γυμνάσιο τῆς Ἀθήνας καὶ μετέπειτα στὸ Πανεπιστήμιο.

Ὁ Ρὸς ἀποδίδει τὴν κακοτυχία του στὴ ἀπουσία τοῦ βασιλιᾶ, ποὺ τὸν ἀναπλήρωνε, μὲ πλήρη νομοθετικὴ καὶ κυβερνητικὴ ἁρμοδιότητα, τὸ ὑπουργικὸ συμβούλιο, οὐσιαστικὰ ὅμως ὁ ἀρχιγραμματέας Ἄρμανσπεργ. Πίστευε πώς, ἂν ἦταν ἐδῶ ὁ ἴδιος ὁ βασιλιᾶς, τὰ πράγματα δὲ θἄφταναν ὡς ἐκεῖ.

Ὁ Ρὸς λέει πὼς ὁ λαὸς στενοχωρήθηκε πολὺ γιὰ τὸ ταξίδι ἐκεῖνο τοῦ Ὄθωνα.

«Ὅλη ἡ χώρα, καὶ ἰδιαίτερα ἡ πρωτεύουσα», γράφει, «εἶδε τὴν ἀπουσία τοῦ βασιλιᾶ μ' ἕνα εἶδος ὑπόκωφης ἀνησυχίας καὶ στενοχώριας. Ἡ ἀναχώρησή του στὸν Πειραιᾶ, ἀνάμεσα στὸ πυκνὸ καὶ βουβὸ πλῆθος, εἶχε κάτι τὸ καταθλιπτικό... Ἔτσι μπήκαμε σ' ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ δυσάρεστα καλοκαίρια, ποὺ πέρασα στὴν Ἑλλάδα.»

Ἡ παρατήρησή του ὅμως αὐτὴ ἀντανακλᾶ μᾶλλον τὰ προσωπικά του συναισθήματα, μεταμορφωμένα μάλιστα, ἀπὸ τὰ χρόνια ποὺ μεσολάβησαν ὥς τότε ποὺ ἀφηγήθηκε τὴν περιπέτειά του, σὲ ἄσχημα προαισθήματα, καὶ ὅσο γιὰ τὸ λαό, δὲ φαίνεται νὰ ὑπῆρχε τέτοιος λόγος.

Ἀλλὰ ἂς μὴ προτρέχουμε στὴν ἀφήγησή μας.

X

Ἡ παύση τοῦ Ρὸς — ἡ ἀποδοχὴ δηλαδὴ τῆς παραίτησης, ποὺ ἔδωκε ἀπὸ τὴ θέση του — δημοσιεύτηκε στὸν καθημερινὸ τύπο τὴν 1 τοῦ Σεπτέμβρη τοῦ 1836 [42]. Ἀμέσως ἐπακολούθησε ὁ διορισμὸς τοῦ Πιττάκη στὴ θέση τοῦ ἐφόρου καὶ ταυτόχρονα κανονίστηκε καὶ ἡ θέση τοῦ Ἰατρίδη, ποὺ ὥς τότε διατηροῦσε τὴν παλιὰ ὀργανική του θέση τοῦ ἐπιστάτη τοῦ μουσείου τῆς Αἴγινας, μὲ μισθὸ 120 δραχμές, κι' ἦταν ἁπλῶς ἀποσπασμένος στὴν Ἀθήνα, στὸ γραφεῖο τῆς ἐφορίας.

Ἡ τρίτη αὐτὴ κατὰ σειρά, μετὰ τὸν ἐρχομὸ τῆς βασιλείας, τακτοποίηση τοῦ προσωπικοῦ τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας ἔγινε μὲ τὸ διάταγμα 15510 τῆς 2/14 Ὀκτωβρίου 1836, ἕνα διάταγμα ἐκτελεστικό, κανονιστικὸ καὶ νομοθετικὸ μαζί, κατὰ τὸ σύστημα τῆς ἐποχῆς. Εἶναι διάταγμα τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, ποὺ βγῆκε σύμφωνα μὲ τὴν ἐξουσιοδότηση τοῦ Ὄθωνα καὶ κυρώθηκε κι' αὐτό, ὅταν γύρισε ὁ βασιλιᾶς, μαζὶ μὲ ἄλλα, μὲ γενικὸ κυρωτικὸ διάταγμα [43].

Στὸ διάταγμα 15510 καθρεφτίζεται καθαρὰ ἡ ὑπόθεση τοῦ Ρὸς καὶ τὰ ζητήματα ποὺ προκάλεσε. Οἱ αὐστηρὲς διατάξεις τῆς παραγράφου Ζ' (ἕκτο ἄρθρο) μπῆκαν ἀκριβῶς γιὰ ν' ἀποσαφηνισθοῦν τὰ δικαιώματα τοῦ κράτους στὶς ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφὲς καὶ στὴν ὁποιαδήποτε χρήση ἢ ἐκμετάλλευση τῶν ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων. Δικαιώματα, ποὺ εἶχε ἀμφισβητήση ὁ Ρός, μὲ συνέπεια τὴν παύση του.

Ἐπειδὴ τὸ διάταγμα 15510 δὲ δημοσιεύτηκε οὔτε στὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως οὔτε σὲ καμμιὰ ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες συλλογὲς τῶν ἀρχαιολογικῶν νόμων, καταχωροῦμε ἐδῶ ἕνα ἀπόσπασμά του, ποὺ κοινοποιήθηκε στὸν Ἰατρίδη καὶ βρέθηκε στὰ χαρτιά του.

Στὸ διάταγμα αὐτὸ στηρίχτηκε καὶ ἡ σύσταση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐπιτροπῆς, γιὰ τὴν ὁποία θὰ μιλήσουμε παρακάτω.

«Ἀριθ. 15510

ΟΘΩΝ κ.λ.π.

(Ἀπόσπασμα)

»Α'. Ὁ ὀργανισμὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ κλάδου μένει πρὸς τὸ παρὸν ἀμετάβλητος κατὰ τὰς βάσεις τοῦ διατάγματος τῆς 10/22 Μαΐου 1834 [44].

»Β'. Ἡ θέσις τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων μένει καὶ κατὰ τὸ παρὸν ἀκάθεκτος.

»Γ'. Μέχρι δευτέρας καθέξεως τῆς θέσεως ταύτης [45] ἢ μέχρις ἄλλων, νέων ὀργανικῶν διατάξεων, θέλουν ἐκτελεῖσθαι ἀμέσως παρὰ τῆς ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κλπ. Γραμματείας τὰ διὰ τοῦ ἀνωτέρω διατάγματος, παρ. 2 - 5 τοῦ ἄρθρου 47, ἄρθρου 50 τοῦ τμήματος Β', καθὼς καὶ εἰς τὸ τμῆμα Γ' ἀνατεθέντα εἰς τὸν Γενικὸν Ἔφορον τῶν ἀρχαιοτήτων χρέη.

»Δ'. Διορίζομεν ἔφορον τοῦ δημοσίου κεντρικοῦ μουσείου τῶν ἀρχαιοτήτων (ἄρθρον 1, στοιχ. β') ἐν Ἀθήναις τὸν μέχρι τοῦδε συνεργὸν Κύριον Κ. Πιττάκην, ἐπιφυλαττομένου τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ ἄρθρου 3 στοιχεῖον ζ' τοῦ διατάγματος τῆς 23 Ἀπριλίου — 2 Μαΐου 1836 [46] καὶ προσδιορίζομεν τὸν μισθόν του εἰς δραχμὰς 200 κατὰ μῆνα.

»Συνεργὸς δὲ δίδεται αὐτῷ ὁ Κύριος Ἀ. Ἰατρίδης, τοῦ ὁποίου ὁ μισθὸς προσδιορίζεται εἰς ἑκατὸν ὀγδοήκοντα (180) δραχμὰς κατὰ μῆνα. Οὗτος δὲ θέλει ἀσχολεῖσθαι εἰς τὴν ἰχνογράφησιν καὶ τὴν ἀντιγραφὴν καὶ ἄλλας τῆς τέχνης ἐργασίας, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς τὴν ἀρχαιολογίαν, καὶ θέλει βοηθῇ ἐν καιρῷ τῷ δέοντι τὸν Ἔφορον.

»Ε΄. Μὲ τὴν θέσιν τοῦ Ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ Κεντρικοῦ Μουσείου εἶναι ἑνωμένη καὶ ἡ ἐπιστασία ὅλων τῶν ἄλλων, τῶν ἐν Ἀθήναις εὑρισκομένων καὶ ἀνηκουσῶν εἰς τὸ δημόσιον ἀρχαιοτήτων καὶ καταστημάτων καὶ συλλογῶν ἀρχαιοτήτων καὶ μνημείων τῆς ἀρχαιότητος κλπ., καθὼς καὶ ἡ ἐπιστασία τῶν ἀνασκαφῶν. Μετ᾿ αὐτοῦ δὲ θέλουν συνεννοεῖσθαι καὶ ὁ ἔφορος τῆς συλλογῆς τῶν νομισμάτων καὶ ὅλοι οἱ λοιποὶ διωρισμένοι εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν ὑπάλληλοι.

»Ζ΄. Ἀναφορικῶς εἰς τὸν ὁρισμὸν Γ΄ δηλοῦται ρητῶς ὅτι :

»1) Οὐδεὶς ἐπιφορτισμένος ἀρχαιολογικὰς ἐργασίας ὑπάλληλος εἰς οὐδεμίαν περίστασιν καὶ ἐν οὐδεμιᾷ προφάσει δὲν δύναται νὰ διαθέσῃ ἄνευ ἀδείας τῆς Γραμματείας περὶ ἀντικειμένων τῆς ἀρχαιολογίας, ἀνηκόντων εἰς τὸ δημόσιον καὶ ἐρχομένων εἰς χεῖράς του ὡς ἐκ τῆς ὑπηρεσίας του.

»2) Ἐπίσης δὲν τολμᾷ νὰ γνωστοποιήσῃ ἀντίγραφα ἢ ἀντίτυπα μὴ ἐκδεδομένων εἰσέτι ἀρχαιοτήτων ἤ, ἀναλόγως τοῦ ἄρθρου 99 τοῦ διατάγματος περὶ ἀρχαιοτήτων, νὰ δώσῃ τὴν ἄδειαν νὰ γίνωσι τοιαῦτα ἀντίγραφα ἄνευ ἀνωτέρας προσταγῆς ἢ ἀδείας.

»3) Ὁ ἔφορος διὰ πᾶσαν ἄδειαν, τὴν ὁποίαν κατὰ τὰ ρηθέντα θέλει ἐκδώσει, εἶναι ὑπεύθυνος εἰς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κλπ. Γραμματείαν.»

Τὸ παραπάνω διάταγμα κοινοποιήθηκε στὸν Ἰατρίδη μὲ τὸ ἀκόλουθο ἔγγραφο, μὲ τὸ ὁποῖο ἡ Γραμματεία τῆς Παιδείας ἀναγνώρισε ἄλλη μιὰ φορὰ τὴν εὐσυνείδητη ἐργασία του καὶ τὴ θετικὴ προσφορά του στὴν ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία [47].

«Ἀριθ. 8372

»*Πρὸς τὸν συνεργάτην τοῦ Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων*
Κύριον Ἀ. Ἰατρίδην

»Σᾶς διευθύνεται ἔγκλειστον ἀπόσπασμα Β. διατάγματος, ἐκ τοῦ ὁποίου θέλετε πληροφορηθῇ τὰ περὶ τοῦ διοργανισμοῦ τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας μετὰ τὴν παῦσιν τοῦ Κυρίου Ρὸς καὶ συμμορφωθῇ μετ᾿ αὐτῶν.

»Κατὰ τὸ διάταγμα τοῦτο αὐξάνεται ὁ μισθός σας εἰς 180 δραχμάς. Τοῦτο Σᾶς ἀναγγέλλει ἡ Γραμματεία, χαίρουσα διὰ τὴν δικαίαν ἀναγνώρισιν τῶν ὑπὲρ τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας προσπαθειῶν Σας.

»Ἐν Ἀθήναις τῇ 5 Ὀκτωβρίου 1836

»*Ὁ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κλπ. Γραμματεὺς τῆς Ἐπικρατείας*
Ι. ΡΙΖΟΣ»

XI

Τὸ Νοέμβριο τοῦ 1836 ἱδρύθηκε ἡ ***Ἀρχαιολογικὴ Ἐπιτροπὴ*** καὶ τὸ Γενάρη τοῦ 1837 ἡ ***Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία***. Ἡ ζωὴ τῆς πρώτης ἦταν πολὺ σύντομη. Ἔχει ὅμως γιὰ τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης μας ἰδιαίτερη σημασία, γιατὶ αὐτὴ ἵδρυσε τὴν ***Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα***, ὅπου δόθηκε ἐπὶ τέλους στὸν Ἰατρίδη ἡ δυνατότητα νὰ ἐξασκήσῃ τὴν τέχνη του καὶ νὰ προσφέρῃ στὴν ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία τὴν πραγματικὴ συμβολὴ τῆς εἰδικότητάς του.

Ἡ ἵδρυση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐπιτροπῆς στηρίχτηκε στὸ διάταγμα 15510, ποὺ παραθέσαμε παραπάνω. Τὸ συστατικό της διάταγμα, ἂν καὶ δημοσιεύτηκε στὴν ἐπίσημη ἐφημερίδα [48], τὸ ἀγνοοῦν οἱ μεταγενέστερες συλλογές, ἀλλὰ κι᾿ ὁ ἴδιος ὁ Καββαδίας, ὁ ὁποῖος, γράφοντας γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἐπιτροπῆς αὐτῆς, περιορίζεται, σχετικὰ μὲ τὴν ἵδρυσή της, σὲ ὑποθέσεις [49].

«*Διάταγμα περὶ διορισμοῦ τῶν μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς διὰ τὰς Ἀρχαιότητας.*

Ο Θ Ω Ν κ.λ.π.

»Κατὰ συνέπειαν τοῦ ἄρθρου 7 τῆς ἀπὸ 2/14 Ὀκτωβρίου 1836 καὶ ὑπ᾿ ἀριθ. 15510 ἡμετέρας ἀποφάσεως περὶ τῆς ὑποσημειουμένης ὑποθέσεως καὶ γνωμοδότησιν τῆς ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Γραμματείας τῆς Ἐπικρατείας, ἀπεφασίσαμεν καὶ διατάσσομεν :

» 1) Μέλη τῆς κατὰ τὸ ρηθὲν ἄρθρον διοριστέας Ἐπιτροπῆς διορίζομεν τοὺς ἀκολούθους Κυρίους :

Γεώργιον Αἰνιᾶνα
Γεώργιον Ἀργυρόπουλον
(Ἰωάννην) Βενθύλον
Γ. Γεννάδιον
Γ. Ψύλλαν
Κωνσταντῖνον Σχινᾶν
Παναγιώτην Σοῦτσον.

»2) Εἰς τοὺς Κυρίους τούτους θέλουν ἀνατεθῆ τὰ εἰς τὸ ρηθὲν ἄρθρον διαγραφόμενα ἐπισιημονικὰ χρέη καὶ ὅσα μετ' αὐτῶν συνεχόμενα καὶ ἀνάλογα ἐκ τῶν τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιολογικῶν Συλλογῶν, κατὰ τὸν ἀπὸ 10/22 Μαΐου 1834 νόμον, ἐγκρίνει ἡ Γραμματεία.

»3) Εἰς τῆς Ἐπιτροπῆς ταύτης τὰς ἐργασίας λαμβάνουν μέρος ὡς ἔκτακτα μέλη:

α) Ὁ ὑπουργικὸς σύμβουλος τῆς Γραμματείας τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, εἰσηγητὴς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Κλάδου Κ. Ἀ. Ραγκαβῆς.

β) Ὁ ἔφορος τοῦ Μουσείου Κ. Πιττάκης καὶ

γ) Οἱ εἰς τὰς ἐργασίας τῆς Ἀκροπόλεως ἀσχολούμενοι ἀρχιτέκτονες Σάουβερτ καὶ Ἄνσεν.

»4) Ἡ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Γραμματεία τῆς Ἐπικρατείας θέλει δώσει εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν οδηγίας περὶ τοῦ τρόπου καὶ τῆς τάξεως τῶν ἐργασιῶν της.

»Ἐν Ἀθήναις τῇ 6/18 Νοεμβρίου 1836

»*Ἐν ὀνόματι καὶ κατ' ἰδιαιτέραν διαταγὴν τῆς Α. Μ. τοῦ Βασιλέως*

»*Τὸ Ὑπουργικὸν Συμβούλιον*

ΑΡΜΑΝΣΠΕΡΓ, Ι. ΡΙΖΟΣ, ΣΜΑΛΤΣ, ΔΡΟΣΟΣ ΜΑΝΣΟΛΑΣ, Α. Γ. ΚΡΙΕΖΗΣ, Γ. ΛΑΣΣΑΝΗΣ»

Δυστυχῶς στὸ ἀπόσπασμα τοῦ διατάγματος 15510 ἢ — κατὰ τὴ παραπάνω συστατικὸ διάταγμα — ἀπόφασης τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, ποὺ κατέχουμε, παραλείφτηκε τὸ ἄρθρο 7. Τὸ ὅτι ὅμως τὸ συστατικὸ διάταγμα ἀναφέρεται ρητά, σὲ δυὸ σημεῖα του, στὸ ἄρθρο αὐτὸ καὶ καθορίζει καὶ τὸ περιεχόμενό του, δὲν ἀφίνει ἀμφιβολία γιὰ τὴν ὕπαρξη αὐτῆς τῆς διάταξης στὸ ἀδημοσίευτο διάταγμα 15510.

Ἀπὸ ἕνα τετράδιο, ποὺ βρέθηκε στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, μὲ τὰ πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐπιτροπῆς, γραμμένα μὲ τὸ χέρι τοῦ Ραγκαβῆ — ἡ ἐπιτροπὴ συνεδρίαζε στὸ ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας — ἔμαθε ὁ Π. Καββαδίας τὰ ὀνόματα τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς καὶ μαθαίνουμε κι' ἐμεῖς γιὰ τὰ ἔργα της.

Στὴν πρώτη συνεδρίαση τῆς ἐπιτροπῆς (13 Μαΐου 1837) ὁ Πιττάκης διάβασε μιὰ ἔκθεσή του γιὰ τὴν πορεία τῶν ἐργασιῶν στὴν Ἀκρόπολη, ὕστερα ἀπὸ τὴν αποχώρηση τοῦ Ρός. Τὶς ἐξακολουθοῦσε τώρα ὁ ἴδιος. Ἔπειτα συζήτησαν γιὰ τὴν ἔκδοση μιᾶς ἀρχαιολογικῆς ἐφημερίδας, μὲ ἔξοδα τοῦ δημοσίου, ποὺ ἡ κυβέρνηση ἀποφάσισε ν' ἀναθέση στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐπιτροπή.

ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ ΡΟΣ

Στὴ δεύτερη συνεδρίαση, στὶς 25 Ἰουνίου 1837, κανονίστηκαν οἱ σχετικὲς λεπτομέρειες κι' ἀποφασίστηκε «νὰ ἐκλεχθῶσι πέντε μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς καὶ ἐξ αὐτῶν εἷς μὲν νὰ εἶναι ὁ ἔφορος Κ. Πιττάκης, εἷς δὲ ν' ἀναλάβῃ τὸ ὑλικὸν μέρος τῆς συντάξεως τῆς Ἐφημερίδος, οἷον τὴν ἐκλογὴν καὶ κατάταξιν τῆς ὕλης κλπ. (γι' αὐτὴ τὴ δουλειὰ ὁρίστηκε ὁ Ραγκαβῆς) καὶ τρεῖς, τέλος, (οἱ Αἰνιάν, Σχινᾶς καὶ Βενθύλος) νὰ ἔχουν ἰδιαίτερον ἔργον τὴν ἐπιστημονικὴν ἐξέτασιν τῶν ἐπιγραφῶν καὶ ἄλλων ἀντικειμένων τῆς ἀρχαιότητος, ἕκαστον δὲ μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς νὰ ἔχῃ δικαίωμα ἢ μᾶλλον τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἐπιλέγῃ ὁποιονδήποτε ἀντικείμενον, διὰ νὰ μελετᾷ αὐτὸ ἰδιαιτέρως καὶ νὰ κοινοποιῇ εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μελέτης του.»

Ἡ τελευταία γνωστὴ συνεδρίαση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐπιτροπῆς ἔγινε στὶς 15 Ὀκτωβρίου 1838. Ὕστερα πέφτει σὲ ἀφάνεια καὶ φαίνεται πὼς σύντομα τότε διαλύθηκε. Εἶναι φανερὸ πὼς ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, μὲ τὴν ἔντονη δράση της, ἀπορρόφησε τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐπιτροπῆς.

Τὸ ἐκδοτικὸ δημιούργημα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐπιτροπῆς — ὁ πλήρης τίτλος του εἶναι ***«Ἐφημερὶς Ἀρχαιολογικὴ ἀφορῶσα τὰς ἐντὸς τῆς Ἑλλάδος ἀνευρισκομένας ἀρχαιότητας»*** — ἄρχισε νὰ βγαίνη τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1837. Στὸ πρόγραμμά της ἦταν — τὄγραφε καὶ ὁ τίτλος — νὰ ἐκδίδεται μιὰ φορὰ τὸ μῆνα, ἀλλὰ γρήγορα ὁ ρυθμὸς αὐτὸς ἐγκαταλείφτηκε, κι' ἔβγαινε κάθε δυὸ ἢ τρεῖς μῆνες, γιὰ ν' ἀκολουθήση, μετὰ τὸ 1840, μιὰ ἀπερίγραπτη ἀταξία. Ὄχι μόνο ἔβγαινε τὸ φυλλάδιο γιὰ τέσσερις, πέντε καὶ ἕξη ἀκόμα μῆνες, ἀλλὰ καί, τὸ χειρότερο, δὲν κυκλοφοροῦσε κὰν τότε, ἀλλὰ ὁλόκληρα χρόνια ἀργότερα.

Ἔτσι τὸ φυλλάδιο 27, ποὺ ἀνήκει στοὺς μῆνες Φεβρουάριο ἕως Αὔγουστο 1842, ἔχει ἕνα λιθογραφημένο σχέδιο τοῦ Ἰατρίδη, τὸν περίφημο ***Ἑρμῆ τῆς Ἄνδρου,*** μὲ σημειωμένη ἀπάνω του χρονολογία 1844. Στὸ τελευταῖο μάλιστα φυλλάδιο, τὸ 29, ὑπάρχει ἕνα ἄρθρο τοῦ Λάνδερερ μὲ ἡμερομηνία 6 Ἰουνίου 1846. Φαίνεται ὅτι ὁ Πιττάκης τύπωνε ὅποτε μποροῦσε. Ὁ ἴδιος κατηγόρησε γιὰ τὴν ἀταξία αὐτὴ τὸν Φόρστερ, ποὺ καθυστεροῦσε πολὺ τὴ λιθογράφηση τῶν ἰχνογραφημάτων. Πάντως τὸ φθινόπωρο τοῦ 1844 ἡ κυβέρνηση ἔκοψε τὴν πίστωση γιὰ τὸ τύπωμα τοῦ περιοδικοῦ, ὅπως θὰ ἰδοῦμε*. Ὁ Ραγκαβῆς δικαιολόγησε μὲ τὴν ἀταξία αὐτὴ τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴ σύνταξη τῆς ***Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδας*** [50].

* Βλ. ὄγδοο κεφάλαιο.

᾿Από τὰ μέλη τῆς ᾿Αρχαιολογικῆς ᾿Επιτροπῆς, ποὺ εἶχαν ὅλα ἀναλάβη τὴν ὑποχρέωση νὰ συνεργάζονται στὴν ἐφημερίδα μὲ μελέτες, κανένα δὲν ἔγραψε τίποτα, ἐξὸν ἀπὸ τὸ Ραγκαβῆ καὶ τὸν Πιττάκη.

Στὸ φυλλάδιο ᾿Απριλίου - Μαΐου 1838 δημοσιεύτηκε καὶ μιὰ ἐπιστολὴ - ἀνακοίνωση τοῦ ᾿Ιατρίδη γιὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ τῆς πατρίδας του Εὐρυτανίας, συμπληρωμένη μὲ σχόλια καὶ παρατηρήσεις τοῦ Ραγκαβῆ ἀπὸ ἀρχαῖες πηγές.

῾Η «᾿Αγγελία», ποὺ προτάσσεται σὰν πρόλογος στὸ πρῶτο φυλλάδιο τῆς ***᾿Αρχαιολογικῆς ᾿Εφημερίδας*** γιὰ νὰ ἐξηγήση τὸ σκοπό της, καὶ δημοσιεύτηκε μάλιστα καὶ ἰταλικὰ στὸ ***Δελτίο*** τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ᾿Ινστιτούτου τῆς Ρώμης [51], περιέχει μερικὲς σκέψεις, ποὺ αὐτόματα μᾶς πᾶνε πέντε χρόνια πίσω, στὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ Γραμματεία τῆς Παιδείας ζητοῦσε ἀπὸ τὸν ᾿Ιατρίδη ἐπιστημονικὸ κατάλογο τῶν ἀρχαίων τοῦ μουσείου τῆς Αἰγίνας, συνοδευμένον μὲ ἐξηγήσεις καὶ παρατηρήσεις καὶ «εἰκασίες εὔστοχες». Γιατὶ στὴν «᾿Αγγελία» αὐτὴ οἱ ἐκδότες τῆς ***᾿Αρχαιολογικῆς ᾿Εφημερίδας***, κι᾿ ἀνάμεσα σ᾿ αὐτοὺς καὶ ὁ Ραγκαβῆς, ὁ εἰσηγητὴς τῶν αὐστηρῶν ἐκείνων ἐγγράφων πρὸς τὸν ᾿Ιατρίδη, ὁμολογοῦν ἀπερίφραστα πὼς οὔτε αὐτοὶ ἦταν σὲ θέση νὰ κάμουν τέτοια δουλειά. Καὶ μάλιστα γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους, ποὺ καὶ ὁ ᾿Ιατρίδης πρόβαλε τότε στὴν ἀναφορά του, δικαιολογώντας τὴν ἀδυναμία του, καὶ τὸν εἰρωνεύτηκε ὁ Μουστοξύδης...

«Εἰς τὴν ᾿Αρχαιολογικὴν ᾿Επιτροπήν», γράφει ἡ «᾿Αγγελία», «ἀνετέθη πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τὸ καθῆκον τῆς διὰ τοῦ τύπου καὶ εἰκονικῶν παραστάσεων δημοσιεύσεως τῶν εἰς τὰ μουσεῖα τοῦ κράτους διατηρουμένων ἀντικειμένων.

»῾Η ᾿Επιτροπή, ἀναλαμβάνουσα τὴν τοιαύτην ἐπιχείρησιν, γνωρίζει καὶ τὴν σπουδαιότητα καὶ τὰς δυσχερείας ὅλας αὐτῆς, ὧν ἡ πρωτίστη εἶναι ἡ σχεδὸν παντελὴς ἔλλειψις βοηθημάτων ἐπιστημονικῶν, καὶ οὐδ᾿ ἀνεδέχθη οὐδ᾿ ἐπαγγέλλεται ἄλλο τι πλὴν τῆς ἀκριβοῦς μετατυπώσεως τῶν εἰσέτι ἀγνώστων ἢ ἐσφαλμένως ἐγνωσμένων ἐπιγραφῶν καὶ ἄλλων ἀρχαιοτήτων.»

Μήπως ὁ ᾿Ιατρίδης «ἐπηγγέλθη» τίποτα λιγώτερο ἀπ᾿ αὐτό ;

«Πολυμαθεῖς ἀρχαιολόγοι», συνεχίζει, «περιστοιχημένοι ἀπὸ βιβλιοθήκας καὶ εὐκολίας παντὸς εἴδους, ἐπέχυσαν μέχρι τοῦδε μέγα φῶς ἐπὶ τῆς ἱστορίας καὶ γεωγραφίας τῶν ἀρχαίων καὶ ἐν γένει ἐπὶ τῆς

ἐπιστήμης τῆς ἀρχαιότητος διὰ τῶν κριτικῶν σημειώσεων, μεθ᾿ ὧν συνώδευσαν τὴν ἔκδοσιν ἐπιγραφῶν, κοινοποιουμένων εἰς αὐτοὺς ἀπὸ περιηγητὰς καὶ ἄλλους.

»᾿Αλλ᾿ ἂν ἀφ᾿ ἑνὸς ἀπέχωμεν ἐξηγητικῶν παρατηρήσεων καὶ διασαφήσεων κριτικῶν, ἀνατιθέμενοι τὰς παρατηρήσεις ταύτας εἰς ἱκανωτέρους, ἔχομεν ὅμως ἀφ᾿ ἑτέρου τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ ἐργασία μας θέλει ἔχει ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην τὸ προτέρημα τῆς μεγίστης ἀκριβείας ***περὶ τὴν ἀντιγραφήν***, τῆς ὁποίας ἡ ἔλλειψις, παρέχουσα ἀγῶνας καὶ δυσκολίας εἰς τοὺς ἀρχαιολόγους, τοὺς φέρει πολλάκις μέχρι τέλους εἰς ἄτοπα συμπεράσματα. ᾿Αντιγράφοντες ἀπ᾿ αὐτῶν τῶν πρωτοτύπων, τὰ ὁποῖα θέλομεν ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν, καὶ πολλάκις ἀντιπαραβάλλοντες αὐτά, σκοπὸν δὲ τῆς ἐργασίας μας ἔχοντες ***αὐτὴν καὶ μόνην τὴν ἀντιγραφήν***, εἰς τὴν ὁποίαν τακτικῶς μὲν θέλομεν προσθέτει καὶ τὴν περιγραφὴν τοῦ ἀρχαίου ἀντικειμένου, ***ὅλως δ᾿ ἐκτάκτως καὶ τυχαίως καί τινας ἐπιστημονικὰς εἰκασίας***, ὁσάκις τοιαῦται συμπίπτουσι πρόχειροι, θέλομεν ἀποβλέπει πρὸ πάντων εἰς τὴν ἀκρίβειαν καὶ ἐλπίζομεν ὅτι ματαίως δὲν θέλομεν καυχᾶσθαι περὶ αὐτῆς.»

Πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι ὁ συναγωνισμός, ποὺ φιλοδοξοῦσαν νὰ κάμουν οἱ αὐτοσχέδιοι ἐκεῖνοι ἀρχαιολόγοι στὸ ἀντιγραφικὸ ἔργο τοῦ ᾿Ιατρίδη, δὲν ἦταν κατόρθωμα, γιὰ τὸ ὁποῖο μποροῦσαν βάσιμα νὰ ἐλπίζουν ὅτι «δὲν ἤθελον καυχᾶσθαι ματαίως.»

῎Ασχετα ὅμως ἂν ἡ παράξενη αὐτὴ διακήρυξη ἄξιζε νὰ μπῆ στὸ πρόγραμμα ἑνὸς ἀρχαιολογικοῦ περιοδικοῦ, πρέπει νὰ κρατήσουμε ἀπὸ τὴν παραπάνω ᾿Αγγελία μιὰ βασικὴ σωστὴ ἰδέα : τὴν ἀξία καὶ τὴ μεγάλη σημασία γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη τῆς πιστῆς ἀπεικόνισης τῶν ἀρχαίων ἀντικειμένων μέσα στὰ ἀρχαιολογικὰ συγγράμματα.

Τὴν αὐτονόητη αὐτὴ ἀνάγκη τὴν ἐκπληρώνει σήμερα μιὰ φωτογραφικὴ μηχανή. ῾Ο ἀρχαιολόγος τὴ χειρίζεται καὶ μόνος του καὶ πέρνει ἀμέσως τὸ ἀντικείμενο ἀπὸ ὅσες γωνίες θέλει. ῍Αν ὑπάρχουν ἀκόμα σχεδιαστὲς στὶς ἀρχαιολογικὲς ὑπηρεσίες, τὸ ἔργο τους εἶναι περισσότερο ἀναπαραστατικό, καὶ ἰδίως τοπογραφικὸ ἢ ἀρχιτεκτονικό, κι᾿ ἐλάχιστα ἀπεικονιστικό. Τὴν ἐποχὴ ὅμως ἐκείνη ὁ σχεδιαστὴς ἦταν ὁ ἀπαραίτητος συνεργάτης κάθε ἀρχαιολόγου, ὅταν ἐπιχειροῦσε μιὰ ἀρχαιολογικὴ ἐκδρομὴ ἢ ἔκανε ἀνασκαφὲς καὶ ἤθελε νὰ δημοσιεύση τὸ ἀποτέλεσμα τῶν μελετῶν του. Χωρὶς τὰ σχέδια τοῦ καλλιτέχνη οἱ ἀρχαιολογικὲς ἀναπτύξεις ἦταν ξερές, ἀφηρημένες καὶ καμμιὰ φορὰ ἀκατάληπτες.

Ἡ γαλλικὴ Ἐπιστημονικὴ Ἀποστολὴ στὴν Ἑλλάδα, στὰ 1829, εἶχε μαζί της, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες καὶ λαμπροὺς σχεδιαστὲς Blouet, Ravoisié καὶ Poirot, τὸν Εὐτύχιο Τρεζέλ, τὸ γνωστὸ ζωγράφο ἱστορικῶν πινάκων. Ἀκόμα κι' ὁ συγγραφέας Gournay, φιλολογικὸ μέλος τῆς ἀποστολῆς, ἤξερε νὰ σχεδιάζῃ, κι' ἔχουμε κι' ἀπ' αὐτὸν μερικὰ ἰχνογραφήματα τοπείων στὴ μεγάλη ἔκδοση τῆς Ἀποστολῆς.

Ὁ Le Bas δὲν ξεκινοῦσε, ὅπως ὁ ἴδιος γράφει, γιὰ τὸ περίφημο ***Ἀρχαιολογικὸ ταξίδι στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Ἀνατολή,*** ἂν τὸ γαλλικὸ ὑπουργεῖο Παιδείας, ὁ χρηματοδότης τοῦ ταξιδιοῦ αὐτοῦ, δὲν ἔδινε τὴν ἔγκρισή του νὰ τὸν συνοδεύσῃ ὁ καλλιτέχνης Εὐγένιος Landron, γιὰ ν' ἀπεικονίζῃ τὰ ἀρχαῖα, ποὺ ἐκεῖνος θὰ μελετοῦσε. Ὁ στενοκέφαλος ὑπουργός του δὲν παραδέχονταν στὴν ἀρχὴ αὐτὴ τὴν ἀνάγκη.

Κι' ὁ Λουδοβῖκος Ρός, ὁ ἴδιος ἐρασιτέχνης σκιτσογράφος χωρὶς τάλαντο, ὅταν, μετὰ τὴν παύση του καὶ ἀπὸ τὴ θέση τοῦ καθηγητῆ στὸ ἀθηναϊκὸ Πανεπιστήμιο, περιόδευσε τὰ μικρασιατικὰ παράλια (1844 - 1845), πῆρε μαζί του γιὰ σχεδιαστὴ τὸν Laurent, τὸ Γερμανὸ ἀρχιτέκτονα καὶ ἄλλοτε συνεργάτη του στὴν ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀπτέρου Νίκης.

Τὰ ἔργα τῶν ἀρχαιολογικῶν σχεδιαστῶν ἦταν πολλὲς φορὲς σωστὰ καλλιτεχνήματα. Ἡ ἀναπαραγωγή τους γιὰ νὰ τυπωθοῦν γίνονταν ἀπὸ ἄλλους καλλιτέχνες, τοὺς εὐσυνείδητους καὶ πολυεξασκημένους χαράκτες ἐκείνου τοῦ καιροῦ, ποὺ στόλιζαν τὶς ἀρχαιολογικὲς ἐκδόσεις μὲ ἀριστοτεχνικὲς χαλκογραφίες, λιθογραφίες καὶ ξυλογραφίες.

XII

Τὸ πέρασμα τοῦ Ἀθανασίου Ἰατρίδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ σχεδιαστῆ σημειώνεται μὲ τὴν ξεχωριστὴ ὀμορφιά, γραφικότητα καὶ ζωντάνια τῶν φυλλαδίων τῆς πρώτης περιόδου τῆς ***Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδας*** (1837 - 1844), ὅπως εἶναι στολισμένα μὲ τὰ λιθογραφημένα ἀπεικονίσματα τῶν ἀρχαίων ἀγαλμάτων, ἀναγλύφων καὶ ἀγγείων — μερικὰ εἶναι ἔγχρωμα — ἀκόμα καὶ μὲ τὰ πιστὰ ἀντίγραφα τῶν ἐπιγραφῶν, ποὺ ἰχνογραφοῦσε «ἐκ τοῦ πρωτοτύπου» ὁ Ἰατρίδης καὶ λιθογραφοῦσε, στὴ Βασιλικὴ Λιθογραφία, ὁ τεχνικός της διευθυντὴς Ἀντρέας Φόρστερ, παλιὸς Γερμανὸς ἀξιωματικὸς καὶ λιθογράφος ἀξιόλογος.

Ἡ ἔκδοση τῆς ***Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδας*** σταμάτησε, ὅπως εἴπαμε, στὰ 1844. Στὰ 1852 ὁ Πιττάκης κατάφερε νὰ τὴν ξαναβγάλῃ [52] καὶ ἡ ἔκδοσή της κράτησε ὥς τὰ 1860. Εἶναι ἡ δεύτερη, οὐσιαστικά, περίοδος τοῦ ἀρχαιολογικοῦ αὐτοῦ περιοδικοῦ [53]. Τὰ 25 τεύχη τῆς περιόδου αὐτῆς, μὲ τὶς 1470 σελίδες τους, ποὺ βγῆκαν χωρὶς τὴν καλλιτεχνικὴ συνεργασία τοῦ Ἰατρίδη, χωρὶς μιὰ ζωγραφιὰ ἢ ἕνα καλλιτεχνικὸ σχέδιο, εἶναι μιὰ Σαχάρα ἀπὸ ἀρχαιολογικὰ σημειώματα τοῦ Πιττάκη καὶ μιὰ θάλασσα ἀπὸ τυπωμένες μὲ γράμματα τοῦ τυπογραφείου ἀρχαῖες ἐπιγραφές.

Τὰ φυλλάδια αὐτὰ διαφέρουν στὴν ἐξωτερική τους ἐμφάνιση ἀπὸ τὰ πρῶτα ὅσο ἕνα ξεροχώραφο ἀπὸ ἕνα δροσερὸ ἀνθόκηπο.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κύριο ἔργο του, ὁ Ἰατρίδης, ποὺ εἶχε ἀποχτήση, τόσα χρόνια τώρα, μεγάλη ἀρχαιολογικὴ ἐμπειρία, ἔκανε καὶ ἄλλες ἀρχαιολογικὲς ἐργασίες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔχουμε μαρτυρημένες δύο :

Τὴν κατάρτιση τῆς συλλογῆς τοῦ τοπικοῦ ἀρχαιολογικοῦ μουσείου τῆς Θήβας [54] καὶ τὴν πρώτη σχετικὴ μὲ τὴν ἀναστήλωση τοῦ Λέοντα τῆς Χαιρώνειας ἐργασία.

Στὰ 1839 τὸ ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας τοῦ ἔκαμε τὴν ἀκόλουθη διαταγή [55] :

«Ἀριθ. πρωτ. 30092

»*Πρὸς τὸν Συμβοηθὸν τοῦ Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων*
Κον Ἀ. Ἰατρίδην

»Διατάττεσθε νὰ μεταβῆτε ἀνυπερθέτως εἰς Χαιρώνειαν διὰ ν' ἀνασκάψητε πέριξ τοῦ ἐκεῖ σωζομένου ἀρχαίου Λέοντος, πρὸς ἀνεύρεσιν τῶν τυχὸν ἔτι ὑπὸ γῆν εὑρισκομένων μερῶν αὐτοῦ ἢ τῆς βάσεώς του. Διὰ τὴν ἀνασκαφὴν ταύτην σᾶς δίδεται ποσότης ἑξήκοντα δραχμῶν ἐκ τῆς ἀρχαιολογικῆς πιστώσεως.

»Μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν θέλετε καταμετρήσει καὶ σχεδιάσει ἀκριβῶς καὶ ἰδιαιτέρως ἕκαστον τῶν σωζομένων τμημάτων του καὶ θέλετε καθυποβάλει τὸ ἔργο Σας εἰς τὴν Γραμματείαν.

»Τῶν ἐξόδων Σας θέλετε κρατήσει λογαριασμὸν ἀκριβῆ.

»Ἐν Ἀθήναις τῇ 15 Νοεμβρίου 1839

»*Ὁ Γραμματεύς :* **Γ. ΓΛΑΡΑΚΗΣ**»

Ἡ ἀνασκαφὴ ἔγινε κατὰ πρόταση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ποὺ σκέφτηκε νὰ προχωρήσῃ μ' ἔξοδά της στὴν ἀναστήλωση τοῦ

Λέοντα τῆς Χαιρώνειας, μὴ ξέροντας τὶς πολλὲς δυσκολίες τοῦ ἔργου καὶ τὴ μεγάλη δαπάνη, ποὺ θ' ἀπαιτοῦσε.

Ὁ τεράστιος Λέοντας δὲν ἦταν ἀτόφιος, καὶ στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων εἶχε διαλυθῆ καὶ σωριαστῆ, μαζὶ μὲ τὸ βάθρο του, καὶ τὰ κομμάτια του, δεμένα πρὶν μὲ σίδερα, βρίσκονταν ἐκεῖ, ἄλλα ἔξω καὶ ἄλλα μισοχωμένα στὴ γῆ. Μόλις στὰ 1904, καὶ ὕστερα ἀπὸ πολλὲς ἄκαρπες ἀπόπειρες, ἔγινε τελικὰ ἡ ἀναστήλωσή του [56].

Στὰ πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τοῦ ἔτους Δ', 1839-1840 (συνεδρίαση τῆς 31 Μαΐου 1840), διαβάζουμε τὴν ἔκθεση τοῦ Ραγκαβῆ, ὅπου ἀναφέρονται οἱ ἐργασίες τοῦ Ἰατρίδη καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς πρώτης ἐκείνης προσπάθειας:

«Αἱ πρὸς ἀνέγερσιν τοῦ Λέοντος προπαρασκευαστικαὶ ἐργασίαι ἐγένοντο, τὰ σωζόμενα τμήματα αὐτοῦ κατεμετρήθησαν ἐπιμελῶς, ὡς φαίνεται εἰς τὸν ἐνταῦθα ἐκτεθειμένον πίνακα, ἀλλὰ τὸ ἀνεπαρκὲς μόνον τῶν πόρων τῆς Ἑταιρείας ἐμπόδισε τὴν μέχρι τοῦδε ἀποπεράτωσιν τοῦ ἔργου τούτου [57].»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΠΟΙΟΣ ΘΑ ΒΡΕΘΗ ΝΑ ΜΑΣ ΔΙΚΑΣΗ;

ΟΙ ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑΣ*. || Ο ΡΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΖΕΙ ΤΑ ΙΧΝΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΙΑΤΡΙΔΗ. || ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΟΥ ΡΟΣ. || ΟΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΩΝ ΠΕΙΡΑ·Ι·ΚΩΝ ΝΕΩΡΙΩΝ ΚΑΙ Η ΠΑΡΑΙΤΗΣΗ ΤΟΥ ΡΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ. || ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΡΟΣ. Ο ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΟΣ ΤΙΣ ΑΠΟΔΙΔΕΙ ΣΤΟΝ ΙΑΤΡΙΔΗ. || PÜCKLER - MUSKAU. || ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΜΑΧΗ ΡΟΣ ΚΑΙ ΠΙΤΤΑΚΗ. || ΠΟΙΟΣ ΦΤΑΙΕΙ ΣΤΟ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟ ΤΩΝ *TABULAE CURATORUM NAVALIUM*; Η ΑΦΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΡΑΓΚΑΒΗ. || ΡΟΣ ΚΑΙ ΒΟΙΚΧΙΟΣ. || ΓΕΡΜΑΝΟΙ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΧΟΛΙΑΣΤΕΣ ΤΟΥ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟΥ. ΔΙΑΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΑΙΤΙΩΝ. || ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΣΧΕΔΙΩΝ ΤΟΥ ΙΑΤΡΙΔΗ ΜΕ ΟΜΟΙΕΣ ΞΕΝΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ.

I

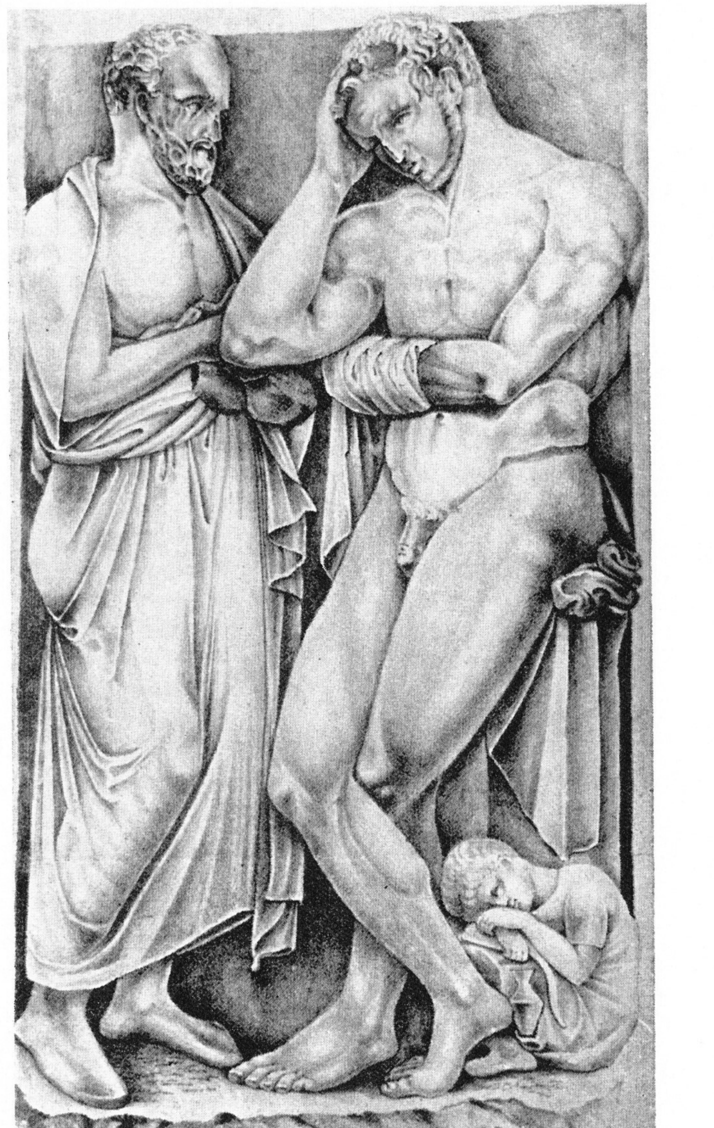
ΤΑ 29 ΦΥΛΛΑΔΙΑ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ τῆς ***Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδας*** περιέχουν, ἐκτὸς ἀπὸ λίγα ἄρθρα καὶ διατριβὲς τοῦ Ραγκαβῆ, τοῦ Πιττάκη καὶ τοῦ Ξαβέριου Λάνδερερ, ποὺ, σὰ χημικός, ἔγραφε μονάχα γιὰ τὰ ὑλικὰ τῆς ἀρχαίας τέχνης, τὰ μάρμαρα, τὰ χρώματα κλπ., 1160 σύντομα ἐξηγητικὰ σημειώματα γιὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα, ποὺ εἶχαν συγκεντρωθῆ στὰ διάφορα μουσεῖα τῆς Ἀθήνας κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη. Ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ σημειώματα αὐτὰ ἔχει γράψη ὁ Ραγκαβῆς, ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι τοῦ Πιττάκη. Σὲ κάθε σημείωμα ἀντιστοιχεῖ ἕνα λιθογράφημα, ὑπάρχουν ὅμως καὶ μερικὰ λιθογραφήματα, πρὸς τὸ τέλος, χωρὶς σημειώματα. Τὸ ὅλον εἶναι περίπου 1150. Εἶναι τυπωμένα σὲ χοντρὸ χαρτὶ ἐκτὸς κειμένου. Ὅπως εἴπαμε, ἡ λιθογραφικὴ ἐργασία εἶναι τοῦ Ἀ. Φόρστερ καὶ τὰ σχέδια τοῦ Ἰατρίδη. Μόνο στὸ τελευταῖο φυλλάδιο βλέπουμε τὸ ὄνομα ἑνὸς

ἄλλου σχεδιαστῆ, τοῦ Ἀ. Δαμήρη. Ὑπάρχει, τέλος, καὶ ἕνα μοναδικὸ λιθογράφημα, ὁ λεγόμενος **Μαραθωνομάχος** τῆς Βελανιδέζας, ἀπὸ σχέδιο τοῦ Θεόφιλου Χάνσεν, τοῦ διάσημου μετέπειτα ἀρχιτέκτονα τῆς Ἀκαδημίας, τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης καὶ τοῦ Ἀστεροσκοπείου, νεώτερου ἀδελφοῦ τοῦ Χριστιανοῦ, ποὺ εἶχε ἔρθη κι' αὐτὸς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὴν Ἀθήνα κι' ἔγινε καὶ δάσκαλος τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδίου στὸ νεοσύστατο Πολυτεχνεῖο (1840 - 43).

Ἔτσι ὁ Ἰατρίδης φιλοτέχνησε γιὰ τὴν ***Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα***, στὰ ἑφτὰ χρόνια ποὺ κράτησε ἡ συνεργασία του, περισσότερα ἀπὸ 1100 ἰχνογραφήματα ἀρχαιοτήτων.

Τὰ ἀσυγκρίτως περισσότερα ἀπὸ τὰ λιθογραφήματα αὐτὰ εἶναι βέβαια ἁπλὲς ἀρχαῖες ἐπιγραφές, σκαλισμένες σὲ μάρμαρο ἢ ἄλλες πέτρες, χωρὶς καμμιὰ διακόσμηση τῆς λίθινης ἐπιφάνειας. Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ λίγα, ὅπου ὁ σχεδιαστὴς περιορίστηκε νὰ παραστήση τὴν ἐνεπίγραφη πέτρα μὲ ἕνα ἁπλὸ περίγραμμα καὶ ποὺ πρέπει νὰ εἶναι ἔργα τοῦ Δαμήρη (βρίσκονται ὅλα σχεδὸν στὸ τελευταῖο φυλλάδιο), ὅλα τὰ ἄλλα παρουσιάζουν τὰ μάρμαρα τριδιάστατα καὶ ὅπως τὰ ἔκαμε ἡ παραμονή τους τόσους αἰῶνες στὸ ὕπαιθρο ἢ μέσα στὴ γῆ.

Ὑπάρχουν 830 τέτοια σχέδια ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Ἰατρίδη. Σπασίματα, σχισμές, αὐλακιές, κηλίδες κι' ἄλλες ἀνωμαλίες τοῦ μαρμάρου ἀπεικονίζονται μὲ ὅλες τὶς λεπτομέρειες καὶ μὲ τὴ διαφορὰ τῶν ἀποχρώσεων καὶ τὸ ἴδιο γίνεται καὶ στὰ γράμματα τῶν ἐπιγραφῶν, ἀρχαϊκὰ καὶ νεώτερα ἀττικά, ἰωνικά, φοινικικά, τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, βυζαντινὰ κ.ἄ. Τὸ ἴδιο σύστημα ἀκολουθεῖ ὁ σχεδιαστὴς καὶ στὰ ἄλλα μάρμαρα, ὅπου ἡ σμίλη τοῦ ἀρχαίου τεχνίτη ἔφτιαξε ἕνα ἔργο τέχνης ἢ μιὰ στοιχειώδη γλυπτικὴ διακόσμηση. Ὑπάρχουν 175 κόμμάτια μὲ ἁπλῆ μαρμαράδικη ἐργασία: ἐπιτάφιες στῆλες ναϊδιόσχημες, μὲ τὰ μικρά τους ἀετώματα καὶ τὶς παραστάδες, τετραγωνικὰ ἢ κυλινδρικὰ ἀφιερώματα (κίονες) μὲ βάσεις, γιρλάντες, ρόδακες, γείσους καὶ στεφάνια. Μὲ πιὸ σύνθετη ἢ τεχνικώτερη διακόσμηση, ἰδίως ἀκρωτήρια, ἄκανθες καὶ ἀνθέμια, μερικὰ ἐξαιρετικῆς τέχνης, χωρὶς ἀνθρώπινες παραστάσεις, ξεχωρίζουμε εἰκοσιέξη καὶ ἄλλα δεκαπέντε μὲ μικρὰ ἀνάγλυφα ἀνθρώπινα συμπλέγματα. Ἔπειτα ὑπάρχουν δεκατέσσερα μεγαλείτερα ἀνάγλυφα μὲ ἀνθρώπινες μορφές, καὶ τριανταδύο fragmenta γλυπτῶν (ἀνάμεσα σ' αὐτὰ δεκατρία ἔκτυπα — haut - reliefs — ἀπὸ τὴ ζωοφόρο τοῦ Ἐρεχθείου), δεκατρία ἀγγεῖα, ἄλλα μαρμάρινα ἐπιτύμβια μὲ ἀνάγλυφα, κι' ἄλλα πήλινα μὲ παραστάσεις, ὀχτὼ ἔγχρωμα κεραμικὰ ἀρχιτεκτονικὰ κοσμήματα ἢ μετόπες καὶ τέλος εἰκοσιτέσσερα

Ο ΝΕΚΡΟΣ ΑΘΛΗΤΗΣ

μεγάλα ἐπιτύμβια ἢ ἀναθηματικὰ ἀγάλματα καὶ ἀνάγλυφα. Τὰ τελευταῖα αὐτὰ εἶναι ἀξιόλογα ἔργα τέχνης, ἂν καί, βέβαια, τὰ ἑλληνικὰ μουσεῖα ἀπόχτησαν τοὺς σπουδαιότερους θησαυρούς τους ἀπὸ μεταγενέστερες ἀνασκαφές.

Ἀνάμεσα στὰ λιθογραφήματα ξεχωρίζουν μερικὰ μὲ τὴν καθαρότητα τοῦ σχεδίου καὶ τὴν τέλεια ἀπόδοση τῶν ἀνατομικῶν καὶ ἐνδυματολογικῶν λεπτομερειῶν.

Καὶ πρῶτα πρῶτα τὸ ἀντίγραφο τοῦ ἀνώνυμου ἐπιτύμβιου ἀνάγλυφου μὲ τὸ ***νεκρὸ ἀθλητή.*** Τὸ ἀνάγλυφο αὐτὸ βρέθηκε στὸν Ἔξω Κεραμεικὸ στὰ 1840 κι' εἶναι ἀττικὸ ἔργο τοῦ Δ' αἰώνα. Στὸν κατάλογο τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ἀναφέρεται μὲ τὸν ἀριθμὸ 871 *. Εἶναι ἕνα ἔκτυπο, μὲ τὸ γνωστὸ θέμα τῶν τριῶν μορφῶν: ὁ νεκρὸς νέος, ὁ γέρος πατέρας καὶ ὁ μικρὸς ὑπηρετᾶκος, κουλουριασμένος στὰ πόδια τοῦ κυρίου του. Ὁ νέος ὁλόγυμνος, ἀθλητικός, μὲ ἰούλους ποὺ μόλις φυτρώνουν, στηρίζεται μὲ τοὺς γλουτοὺς σὲ μιὰ κοντή, στρογγυλὴ κολώνα, ὅπου εἶναι ριχμένη καὶ ἡ χλαμύδα του ἢ ἡ πετσέτα του, «τὸ μάκτρον», ὅπως λέει ὁ Πιττάκης, ἐνῶ ἡ ἄλλη ἄκρη της εἶναι τυλιγμένη στὸ ἀριστερό του χέρι. Μὲ τὸ δεξὶ κρατάει τὸ ἐλαφρὰ σκυμένο κεφάλι του κι' εἶναι βυθισμένος σὲ βαθειά, μελαγχολικὴ συλλογή. Ὁ μικρὸς βαστάει τὴ λήκυθο, μὲ τὸ λάδι τῆς παλαίστρας, καὶ τὴ «στλεγγίδα» (ξύστρα) τοῦ κυρίου του. Ἀπέναντι ὁ γέρος, χλαμυδοφόρος, κυττάζει τὸ νέο λυπημένος. Πρὶν βρεθῆ, στὰ 1874, τὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τοῦ Ἰλισσοῦ, τὸ ὑποτιθέμενο αὐτὸ ἔργο τοῦ Σκόπα, μὲ τὸν ὡραῖο σὰν Ἑρμῆ νέο κυνηγό, τὸ ἀνάγλυφό μας εἶχε μεγάλη φήμη, ὕστερα ὅμως ξέπεσε.

Τὸ ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ***Μελίτη Σπουδοκράτους γυνὴ Φλυέως*** (ἀριθμὸς 720 τοῦ καταλόγου τοῦ μουσείου) εἶναι ὡραῖο ἀθηναϊκὸ ἔργο τῶν πρώτων χρόνων τοῦ Δ' αἰώνα, ποὺ βρέθηκε στὴν πειραϊκὴ νεκρόπολη στὰ 1836. Ἡ Μελίτη, μιὰ νέα ἀκόμα γυναίκα, φιγούρα μὲ μητροπρεπεῖς διαστάσεις, ἀλλὰ μὲ ὄμορφο μελαγχολικὸ πρόσωπο, προβάλλει ὄρθια en face καὶ σὲ haut-relief ἀνάμεσα στὶς παραστάδες τοῦ ναϊδιόσχημου αὐτοῦ ἐπιτύμβιου. Φοράει χιτώνα καὶ ἱμάτιο μὲ διπλοΐδιο κι' ἀκουμπάει τὸ ἀριστερό της μπράτσο σὲ μιὰ στήλη, ἐνῶ μὲ τὸ δεξὶ χέρι ἀνασηκώνει τὴν ἄκρη τοῦ ἱματίου πίσω ἀπὸ τὸν ὦμο της. Στὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ ὑπάρ-

* Ὅλα τὰ γλυπτά, ποὺ περιγράφουμε ἐδῶ, βρίσκονται σήμερα στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν.

χουν τρύπες, ὅπου στερεώνονταν ἕνα μετάλλινο διάδημα, ποὺ σήμερα δὲν ὑπάρχει. Αὐτὸ τὸ διάδημα ὅμως φαίνεται στὸ σχέδιο τοῦ Ἰατρίδη καὶ πρέπει νὰ ὑπῆρχε ἀκόμα τότε, δὲ μποροῦ νὰ πῆρε ὁ σχεδιαστὴς τὴν ἐλευθερία νὰ τὸ προσθέση μόνος του[1]. Παράσταση καὶ ντύσιμο τῆς γυναίκας θυμίζουν τὴν ***Εἰρήνη*** μὲ τὸν ***Πλοῦτο***, τὸ γνωστὸ ἀπὸ σωζόμενα ἀντίγραφά του ἄγαλμα τοῦ ἀθηναίου γλύπτη Κηφισόδοτου, τοῦ πατέρα τοῦ Πραξιτέλη.

Ὁ ***Ἑρμῆς τῆς Ἄνδρου*** (ἀριθμὸς 218 τοῦ καταλόγου), τὸ γνωστὸ αὐτὸ ἀπὸ πάριο μάρμαρο μεγάλο ἄγαλμα, ἔργο τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ Δ′ αἰώνα ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ Γ′, ἄριστο ἀντίγραφο ἔργου τοῦ Πραξιτέλη ἢ τῶν ἄμεσων μαθητῶν του, εἶναι ἀπὸ τὰ λίγα ποὺ βρέθηκαν σ' ἑλληνικὸ ἔδαφος μετὰ τὴν Ἐπανάσταση, τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰατρίδη. Εἶναι ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα τοῦ ἀθηναϊκοῦ μουσείου, ἀλλὰ καὶ γενικὰ ἕνα ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα ἀριστουργήματα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης. Ὁ Ἰατρίδης τὸ σχεδίασε ὅπως ἦταν τότε, πρὶν δηλαδὴ συμπληρώσουν μὲ γύψο τὶς χαμένες κνῆμες του, καὶ μὲ τὰ δυὸ πόδια ὅπως βρέθηκαν κοντὰ στὸ ἄγαλμα, κομμένα ἀπὸ τὸν ἀστράγαλο καὶ κάτω. Τὸ ξέθαψαν στὰ 1833 στὴν Παλιόπολη τῆς Ἄνδρου κοντὰ σ' ἕναν ἀρχαῖο τάφο, ἤ, κατὰ νεώτερες ἔρευνες, στὸ χῶρο τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀρχαίας πόλης.

Ἕνα ἀπὸ τὰ ὡραιότερα ἰχνογραφήματα τοῦ Ἰατρίδη ἀπεικονίζει τὸ μαρμάρινο ἀνάγλυφο τοῦ μουσείου μὲ τὴ μισοσπασμένη ἐπιγραφὴ «***...Βακχίου ἀνέθηκε***», ἀριθμὸς 1389 τοῦ καταλόγου. Τὸ ἀνάγλυφο αὐτὸ (πρόστυπο, bas-relief) βρίσκονταν, κατὰ τὸν Πιττάκη, στὴν αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Ἄγγελου Γέροντα, στὴν Πλάκα, πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση. Εἶναι ἀφιέρωμα στὸν Πύθιο ἢ στὸν Πατρῷο Ἀπόλλωνα. Στὸ κέντρον παριστάνεται ὁ Θεὸς καθισμένος στὸν τρίποδα, καὶ ὄρθιες δεξιὰ ἡ Λητὼ καὶ ἀριστερὰ ἡ Ἄρτεμις, στηριγμένη στὸ τόξο της, ἢ ἡ Ἀθηνᾶ Ὑγεία. Τὸ ἀνάγλυφο «... ***Βακχίου ἀνέθηκε***» εἶναι ἐξαίρετο ἀττικὸ ἔργο τοῦ Ε′ αἰώνα σὲ φειδιακὸ στύλ, ὅπου ὁ Ἀπόλλωνας παριστάνεται μὲ κοντὰ μαλλιά, ὅμοια μὲ τὸν Ἐπικούριο Ἀπόλλωνα τῶν ἀναγλύφων τῆς Φιγαλείας κι' ὅλους τοὺς νεανικοὺς θεοὺς τῆς ζωοφόρου τοῦ Παρθενώνα.

Σὲ ἄλλη κατηγορία ἀφιερωμάτων ἀνήκει τὸ μαρμάρινο ἄγαλμα τοῦ ***Σειληνοῦ*** μὲ τὸν μικρὸ Διόνυσο στὴ πλάτη του, ποὺ ἐπίσης ἀπεικόνισε ὁ Ἰατρίδης. Τὸ κολοβωμένο αὐτὸ ἄγαλμα, χορηγικὸ ἀφιέρωμα, βρέθηκε στὰ 1837 ατὸ θέατρο τοῦ Διονύσου. Στὸν κατάλογο τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἔχει ἀριθμὸ 257. Ὁ Σειληνὸς εἶναι ἕνας φαλακρὸς τριχωτὸς ἀσχημόγερος. Τὸ παιδὶ Διόνυσος εἶναι ἐδῶ ὁ θεὸς τοῦ θεάτρου καὶ γι' αὐτὸ κρατάει στὸ χέρι του μιὰ θεατρικὴ προσωπίδα, ποὺ χρησιμεύει καὶ γιὰ ὑδρορρόη. Ἀπ' αὐτὸ συμπεραίνουν ὅτι τὸ σύμπλεγμα ἦταν μέρος ἀπὸ μεγαλείτερο χορηγικὸ πολυπρόσωπο μνημεῖο. Εἶναι ἔργο καλῶν χρόνων τῆς ἑλληνικῆς τέχνης (300-250 π.Χ.), ἂν καὶ μερικοὶ τὸ θεωροῦν ἀντίγραφο ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.

II

Δὲ θ' ἀναλύσουμε ὅμως βέβαια ἐδῶ ὅλα τὰ ἀρχαῖα, ποὺ ζωγράφισε ὁ Ἰατρίδης γιὰ τὴν ***Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα***. Περιγράψαμε μερικὰ ἀπ' αὐτά, ἐπειδὴ εἶναι ἔργα τῆς ἀρχαίας τέχνης, ποὺ δὲν ἔχουν μόνο ἀρχαιολογική, ἀλλὰ καὶ ἀναγνωρισμένη καλλιτεχνικὴ ἀξία, κι' αὐτὸ ἔχει σημασία, ὅταν θέλουμε νὰ κρίνουμε τὴν ποιότητα τῶν ὁποιωνδήποτε ἀντιγράφων τους.

Εἴδαμε ὅτι ὁ Γρόπιος, κρίνοντας τὰ ἰχνογραφήματα, ποὺ τοῦ ἔδειξε ὁ Ρίζος στὰ 1832, εἶχε ἀμφιβολίες ἂν ὁ νέος καλλιτέχνης, πέρα ἀπὸ τὴ ρεαλιστικὴ ἀπεικόνιση τῶν ἀρχαίων μαρμάρων, ἦταν σὲ θέση, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ν' ἀποδώση καὶ τὴν καλλιτεχνική τους ἀξία, ὅταν ὑπῆρχε. Βλέποντας τώρα τὰ δημοσιευμένα λιθογραφήματα, μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε, ὁδηγημένοι κι' ἀπὸ τὶς σχετικὲς περιγραφὲς τῶν ἀρχαιολόγων, ἂν μιὰ κρίση σὰν ἐκείνη θὰ ἔπρεπε νὰ ἰσχύση καὶ γιὰ τὰ λιθογραφήματα αὐτά, ἢ ἂν ὁ Γρόπιος, σὰν καλὸς σχεδιαστής, μὰ καὶ ἀρχαιογνώστης ποὺ ἦταν, θὰ εἶχε γι' αὐτὰ ἄλλη γνώμη. Ἄλλωστε, ἀπὸ τότε ποὺ ὁ Ἰατρίδης εἶχε κάμη τὰ πρῶτα ἐκεῖνα, τὰ ἀσυμπλήρωτα, ὅπως ὁ ἴδιος ἔγραψε, σχεδιαγραφήματα, ὡς τὴν ἐποχὴ ποὺ ἄρχισε νὰ ἐκδίδεται τὸ ἀρχαιολογικὸ περιοδικό, εἶχαν περάση πέντε χρόνια καὶ εἶχε τὸν καιρὸ καὶ τὰ ἔργα αὐτὰ νὰ συμπληρώση καὶ νὰ τελειοποιηθῆ κι' ὁ ἴδιος στὴν τέχνη του.

Ἂν ὅμως ὁ Γρόπιος ἔκαμε γιὰ τὰ πρῶτα ἐκεῖνα ἰχνογραφήματα τῆς ἐποχῆς τῆς Αἴγινας μιὰ ἀντικειμενικὴ κριτική, στὴν ὁποία εἶναι φανερὴ καὶ ἡ φροντίδα τοῦ πολύπειρου ἀνθρώπου νὰ μὴ βλάψη, ἀπὸ ὑπερβολικὴ κι' ἀδικαιολόγητη γιὰ τὴν περίσταση αὐστηρότητα, τὸν ἄγνωστό του νέο καλλιτέχνη, ἕνας ἄλλος σύγχρονος, ξένος κι' αὐτὸς καὶ συμπατριώτης τοῦ Γρόπιου, γράφοντας πολλὰ χρόνια μετὰ τὴ δημοσίευση τῶν σχεδίων τῆς ***Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδας***, τὰ καταδίκασε ὅλα μαζί, μὲ πολὺ συνοπτικὸ μάλιστα τρόπο, στολίζοντάς τα μὲ ἕνα ἐλάχιστα κολακευτικὸ ἐπίθετο.

Ὁ ἄλλος αὐτὸς εἶναι ὁ Λουδοβῖκος Ρός!...

Εἶναι μιὰ ἱστορία, ποὺ τὸ ἐνδιαφέρον της εἶναι μεγάλο. Κι' αὐτό, γιατὶ δὲν πρόκειται μόνο γιὰ τὴν κρίση τοῦ Ρὸς γιὰ τὴν ἐργασία τοῦ Ἰατρίδη, ἀλλὰ γιὰ ὁλόκληρο τὸ περιστατικὸ τῆς πάψης τοῦ Γερμανοῦ ἀπὸ τὴν Ἐφορία τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ τοὺς λόγους, ποὺ τὴν προκάλεσαν. Καὶ ἡ κρίση τοῦ Ρὸς σχετικὰ μὲ τὸν Ἰατρίδη συνδέεται ἀναπόσπαστα μὲ τὴν ὑπόθεση τῆς πάψης του, καθὼς θὰ ἰδοῦμε. Ἄλλωστε ὅ,τι ἔγραψε ὁ Ρὸς δὲν ἦταν κριτική, ἀλλὰ μιὰ προσωπικὴ ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ Ἰατρίδη, ἀπὸ τὶς στῆλες ἑνὸς γερμανικοῦ περιοδικοῦ, ὅπου ἔρριξε καὶ τὸ πάρθειο ἐκεῖνο βέλος γιὰ τὴν ἐπαγγελματικὴ ἀπόδοση τοῦ καλλιτεχνικοῦ συνεργάτη τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας [2]. Ἀπὸ τὸ περιοδικὸ ὅμως αὐτὸ τὰ γραφόμενα τοῦ Ρὸς πέρασαν καὶ στὸ μεταθανάτιο βιβλίο του κι' ἔτσι ἔγιναν κτῆμα ἐσαεὶ τοῦ κάθε ἀναγνώστη.

Εἶναι περίεργο πῶς κανεὶς ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τῆς «μικρῆς» ἱστορίας τῶν πρώτων χρόνων μετὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀνεξαρτησία δὲν πρόσεξε ἀρκετὰ τὴν καταδίκη αὐτὴ μιᾶς ἑλληνικῆς ἐργασίας ἀπὸ ἕναν ξένο καὶ δὲ σκέφτηκε νὰ ἐρευνήση, ἂν ἦταν βάσιμη καὶ δικαιολογημένη, ἄσχετα μὲ τὴν ἀφορμὴ ποὺ τὴν προκάλεσε. Δὲν εἴχαμε ἄλλωστε τὸν περασμένο αἰώνα πολλὲς τέτοιες ἐργασίες κι' οὔτε μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ γεγενὸς πέρασε ἀπαρατήρητο. Στὰ 1905 τὸ ***Σκρὶπ*** δημοσίευσε μετάφραση τῶν ***Ἀναμνήσεων***, κι' ἀπ' αὐτὴ λείπει ἀκριβῶς ἡ φράση, μὲ τὴν ὁποία ὁ Ρὸς χαρακτηρίζει τόσο ἄσχημα τὰ σχέδια τοῦ Ἰατρίδη, ἐνῶ δὲν παραλείπονται ὅσα ἄλλα ἔγραψε ἐναντίον του. Ἴσως ὅμως ὁ μεταφραστής, φίλος τῆς μνήμης τοῦ Ρός, καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὸ σημείωμα ποὺ συνοδεύει τὸ τέλος τῆς μετάφρασης [3], θέλησε νὰ προστατεύση, ἔστω καὶ μὲ τὸν ἀρνητικὸ αὐτὸν τρόπο, τὰ ἑλληνικὰ ἐκεῖνα σχέδια, ἐνῶ δὲν ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ σχεδιαστῆ.

Ἀλλὰ τί ἔγραψε ὁ Ρὸς κι' ἀπὸ ποῦ πῆρε ἀφορμὴ ν' ἀσχοληθῆ μὲ τὴν ἐργασία τοῦ Ἰατρίδη;

Ξέρουμε ὅτι ὁ Γερμανὸς φιλόλογος μετὰ τὴν παύση τοῦ Βάϊσενμπουργκ προβιβάστηκε ἀπὸ ὑποέφορος Πελοποννήσου σὲ ἔφορο καὶ ἦρθε στὴν Ἀθήνα. Ὁ Πιττάκης ἔγινε ὑφιστάμενός του, καὶ σὲ λίγο κάλεσαν καὶ τὸν Ἰατρίδη ἀπὸ τὴν Αἴγινα. Ἔτσι συγκροτήθηκε, μὲ τὰ τρία αὐτὰ πρόσωπα, ἡ Ἐφορία τῶν Ἀρχαιοτήτων, ποὺ εἶχε τὸ γραφεῖο της μέσα στὸ ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας. Προϊστάμενος τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου (εἰσηγητὴς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ κλάδου) ἦταν ὁ Ραγκαβῆς. Ἀλλὰ ἡ συνεργασία τους δὲ βάσταξε πολύ. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1836 ξέσπασε τὸ ἐπεισόδιο, ποὺ ἀποτέλεσμα εἶχε ὄχι μόνο τὴν απομάκρυνση τοῦ Ρός, ἀλλὰ καὶ διάφορες συζητήσεις στὶς ἐφημερίδες γύρω ἀπὸ τὴν ὑπηρεσιακή του διαγωγή. Ὕστερα ἀπὸ πολλὰ χρόνια, ὁ Ρός, διηγούμενος μὲ φανερὴ μνησικακία τὴν ἱστορία ἐκείνη, ἐκδικήθηκε τὸν Ἰατρίδη γιὰ τὸ ρόλο, πού, ὅπως νόμιζε, εἶχε παίξη στὴν περίσταση αὐτή, γράφοντας ὅσα ἔγραψε γι' αὐτὸν τὸν ἴδιο καὶ γιὰ τὰ ἰχνογραφήματά του.

Ἂς ἀφήσουμε πρῶτα τὸν Ρὸς νὰ μᾶς διηγηθῆ τὸ ἐπεισόδιο, γιὰ τὸ ὁποῖο οἱ ἄμεσες πηγές μας εἶναι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βιβλίο του, ὅσα ἔγραψαν τότε οἱ ἐφημερίδες καὶ ὅ,τι ἀναφέρει ὁ Ραγκαβῆς στὰ ***Ἀπομνημονεύματά*** του. Δυστυχῶς, ὅπως εἴπαμε κι' ἀλλοῦ, τὰ ὑπηρεσιακὰ ἀρχεῖα τῆς περιόδου ἐκείνης δὲν ἔχουν ταξινομηθῆ, κι' ἔτσι δὲ μᾶς εἶναι προσιτή, κι' ἂν ἀκόμα σώζεται κάπου, ἡ ἀλληλογραφία, ποὺ ἄνοιξε τὸ ὑπουργεῖο μὲ τὸν Ρὸς ἀπάνω σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση.

Πρὶν ὅμως τοῦ δώσουμε τὸ λόγο, ἂς συμπληρώσουμε τὶς πληροφορίες μας γιὰ τὴν ἀξιοπερίεργη προσωπικότητά του.

III

Ὁ Λουδοβῖκος Ρὸς γεννήθηκε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1806 στὸ μικρὸ ἀγρόκτημα τοῦ πατέρα του Κολλίνου Ρὸς Altenkoppel τῆς κοινότητας Bornhöved τοῦ Χόλσταϊν [4]. Ὁ πατέρας του ἦταν ἀγρότης, ἀλλὰ ὁ παπποῦς του ἦταν ὀνομαστὸς γιατρὸς μάμμος στὸ Ἀμβοῦργο. Ἡ καταγωγὴ τῶν Ρός ἦταν ἀπὸ τὴ βόρεια Σκωτία, ὅπου ἡ ἀρχικὴ οἰκογένεια ὑπάρχει καὶ σήμερα. Οἱ Ρὸς τοῦ Χόλσταϊν δὲν ἦταν Δανοί, ἀλλὰ Γερμανοί, κι' ἂν ἀναφέρεται ὁ Ρὸς πολλὲς φορὲς στὰ ἑλληνικὰ κείμενα σὰ Δανός, ὁ λόγος εἶναι ἡ προσωπικὴ ἕνωση, στὴν ὁποία βρίσκονταν τότε τὸ δουκᾶτο τοῦ Χόλσταϊν μὲ τὸ στέμμα τῆς Δανιμαρκίας.

Ὁ Λουδοβῖκος, ἀφοῦ ἔμαθε τὰ πρῶτα γράμματα σ' ἕνα σχολεῖο τῆς περιοχῆς του, ἀκολούθησε γυμνασιακὰ μαθήματα στὴ γειτονικὴ πόλη Plön, κοντὰ σ' ἕναν ὀνομαστὸ καθηγητὴ τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν. Ἀπὸ τὰ 1825 ὡς τὰ 1829 σπούδασε φιλολογία στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Κιέλου. Ὅταν τελείωσε τὶς σπουδές του, ἐργάστηκε σὰν οἰκοδιδάσκαλος στὴν Κοπεγχάγη κι' ἀπὸ κεῖ πῆρε μιὰ δανικὴ ὑποτροφία καὶ ἦρθε, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1832, στὴν Ἑλλάδα. Μετὰ τὴν παύση του ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ἐφόρου ἀρχαιοτήτων ἔγινε, στὰ 1837, καθηγητὴς στὸ νεοσύστατο Ὀθωνικὸ πανεπιστήμιο, ἔχασε ὅμως κι' αὐτὴ τὴ θέση στὰ 1843, ὅπως κι' οἱ ἄλλοι ξένοι ὑπάλληλοι, μὲ τὸ ψήφισμα γιὰ τοὺς ἑτερόχθονες.

Ἡ ἀπόλυση αὐτὴ πίκρανε πολὺ τὸν Ρός. Εἶχε προσφέρη ὥς τότε τόσο μόχθο στὴν ὑπηρεσία τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους, ὥστε πίστευε πὼς εἶχε δικαίωμα νὰ μείνη καὶ νὰ σταδιοδρομήση στὴν Ἑλλάδα. Πάντως, μὲ τὴν ὑποστήριξη πολλῶν Γερμανῶν σοφῶν, διορίστηκε ἀμέσως τότε καθηγητὴς στὸ πανεπιστήμιο τῆς Χάλλης, ὅπου ἱδρύθηκε γι᾿ αὐτὸν ἕδρα ἀρχαιολογίας. Ὁ βασιλιᾶς τῆς Πρωσσίας Φρειδερῖκος Γουλιέλμος ὁ Δ΄ τοῦ ἔδωκε μάλιστα δυὸ ἐτῶν ἄδεια γιὰ νὰ συμπληρώση τὴν ἀρχαιολογικὴ περιήγηση τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου, ποὺ εἶχε ἀρχίση, καὶ τὶς ἐπιστημονικὲς ἐργασίες, ποὺ δὲ εἶχε τελειώση, κι᾿ ἔτσι ἔμεινε στὴν Ἑλλάδα ὥς τὰ 1845 [5]. Τότε περιόδευσε καὶ τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, κι᾿ ἀπὸ τὸ ταξίδι αὐτὸ βγῆκε τὸ βιβλίο του ***Μικρὰ Ἀσία καὶ Γερμανία*** [6]. Ἀλλὰ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1847 αἰσθάνθηκε τὰ πρῶτα συμπτώματα μιᾶς ὕπουλης καὶ ἀνίατης ἀρρώστειας (φυματίωση τῆς σπονδυλικῆς στήλης), πού, χειροτερεύοντας μὲ τὸν καιρό, ἔκαμε τὴ ζωή του μαρτυρική. Στὶς 6 Αὐγούστου 1859 ἔδωσε μόνος του τέλος τοῦ βίου. Ὁ τάφος του εἶναι στὸ Bornhöved.

Τὴν ἄνοιξη τοῦ 1847 ὁ Ρὸς εἶχε παντρεφτῆ τὴν Ἔμμα Schwetschke, δώδεκα χρόνια νεώτερή του, ποὺ ἔζησε ὥς τὰ 1907 [7].

Ὁ Ρὸς ἦταν πολυσύνθετη ἰδιοσυγκρασία σοφοῦ καὶ ὥς τὴν ὑπερβολὴ μαχητικοῦ διανοουμένου. Ἦταν ἀκούραστος ἐρευνητής, χωρὶς νὰ εἶναι σκῶρος τῶν ἀρχαίων κειμένων, ἀλλὰ καὶ χωρὶς βαθειὰ ἐπιστημονικὴ κρίση. Αὐτή, ὅπως καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ φαντασία καὶ τὴν αἰσθητικὴ ἀντίληψη, ἢ τουλάχιστον τὸ αἰσθητικὸ ἐνδιαφέρον, τοῦ τὰ ἀρνοῦνται κι᾿ οἱ μεγαλείτεροι θαυμαστές του καὶ φίλοι τῆς μνήμης του [8]. Σύγχιζε τὴν ἱστορία μὲ τὸ μῦθο, λέγοντας πὼς δὲν ὑπάρχει μῦθος χωρὶς ἱστορικὸ ὑπόστρωμα. Κι᾿ ἐνῶ ὑποστήριζε, σωστά, τὴν ἐξελικτικὴ ἀλληλεπίδραση τῶν ἀρχαίων πολιτισμῶν, πρωτοπόρος σ᾿ αὐτὸ ἀπέναντι στὴ σύγχρονή του ἐπιστήμη, δὲν παραδέχονταν τὸ στὺλ ἑνὸς ἔργου ἀρκετὸ στοιχεῖο γιὰ νὰ πιθανολογήση τὸ χρόνο τῆς δημιουργίας του [9]. Πάντως ὁ γερὸς φιλολογικὸς ἐξοπλισμός, ποὺ ἀπόχτησε στὸ γυμνάσιο τοῦ Plön καὶ στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Κιέλου, ὅπου ἔγινε δόκτορας μὲ μιὰ διατριβὴ γιὰ τὸν Ἀριστοφάνη, συνταιριασμένος μὲ ὀξύτατη παρατηρητικότητα καὶ μιὰ ἰδιοφυΐα, ποὺ ἀναπλήρωνε τὴν ἔλλειψη προηγούμενης πείρας τῆς τεχνικῆς τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν, γέννησαν τὴ μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη τὶς ἀτελείωτες ἀρχαιολογικὲς μελέτες του, ποὺ εἶναι συνήθως μικρῆς πνοῆς, ἀλλὰ μεγάλης ποικιλίας. Ἡ γρήγορη, κοφτερὴ ματιά του ἅρπαζε ἀμέσως τὸ οὐσιῶδες τόσο στὸ τοπεῖο ὅσο καὶ στὸ ἀρχαῖο ἐρείπιο, καὶ τοῦ ἔφτανε μιὰ ἀπροετοίμαστη ἐπίσκεψη,

μιὰ ἁπλῆ ἐκδρομή, γιὰ νὰ συνθέση ἔπειτα μιὰ ἀρχαιολογικὴ ἐργασία.

Ἀλλὰ τὸ πηγαῖο του τάλαντο ἦταν ἄλλο. Ἦταν γεννημένος ρεπόρτερ, καὶ τὸ γράψιμό του εἶχε τὴ φρεσκάδα, ποὺ ταιριάζει σ᾿ αὐτὴ τὴ δουλειά. Ἀκόμα καὶ οἱ ἀρχαιολογικὲς μελέτες του εἶναι γραμμένες ἀπὸ πέννα, ποὺ γράφει γιὰ τὸ μεγάλο κοινό. «Ὅ,τι ἔγραφε, τὸ ἔβαζε σὲ φόρμα λιτὴ καὶ χωρὶς ἀξιώσεις, κι᾿ ὅμως ἄπειρα χαριτωμένη καὶ παραστατική». (Robert). Γι᾿ αὐτὸ δὲν περιορίζονταν μόνο στὴν ἀρχαιολογία. Σὲ κάθε εὐκαιρία ξεσποῦσε τὸ δημοσιογραφικό του ἔνστικτο. Οἱ ταξιδιωτικὲς περιγραφές του, μὲ τὶς εἰκόνες καὶ τὰ σκίτσα ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ κατάσταση τῶν μερῶν, ποὺ ἐπισκέπτονταν, δὲν εἶναι μονάχα σημαντικὰ ἱστορικὰ δοκουμέντα, ἀλλὰ καὶ δροσερὰ λογοτεχνικὰ κείμενα [10]. Δίκαια εἶπε ὁ Robert γιὰ τὰ βιβλία του ***Νησιωτικὰ*** καὶ ***Βασιλικὰ Ταξίδια***, πὼς εἶναι στολίδια τῆς γερμανικῆς φιλολογίας γενικὰ κι᾿ ὄχι μονάχα τῆς ἀρχαιολογικῆς. Οἱ πολιτικές του διατριβὲς καὶ οἱ πολιτικοοικονομικές του συλλήψεις — ἦταν παγγερμανιστὴς κι᾿ εἶχε συλλάβη τὸ παράξενο σχέδιο τοῦ εἰρηνικοῦ ἐποικισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπὸ Γερμανοὺς ἀγρότες [11] — εἶναι βαλμένες σὲ γνήσιο δημοσιογραφικὸ ντῦμα. Κοντὰ σ᾿ αὐτὰ ἦταν εὔστροφος καὶ στωμύλος καί, καθὼς ἡ κοινωνικὴ ζωὴ τῶν ξένων στὴν Ἀθήνα, ὅσοι εἶχαν κάποια θέση, κυλοῦσε τὰ χρόνια ἐκεῖνα στὴν Αὐλὴ καὶ στὶς ξένες πρεσβεῖες, εἶχε γίνη καὶ ἄνθρωπος τῶν σαλονιῶν, ποὺ συναναστρέφονταν μὲ ἄνεση βασιλιάδες, πρίγκηπες, διπλωμάτες κι᾿ ὡραῖες κοσμικὲς κυρίες. Ὅταν ἦταν φοιτητὴς στὸ Κίελο, εἶχε τὴν τύχη νὰ ζήση στὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον μιᾶς θείας του, μορφωμένης καὶ κοσμικῆς κυρίας. Σ᾿ αὐτὴ χρωστοῦσε τὴν κοινωνική του ἀνατροφή.

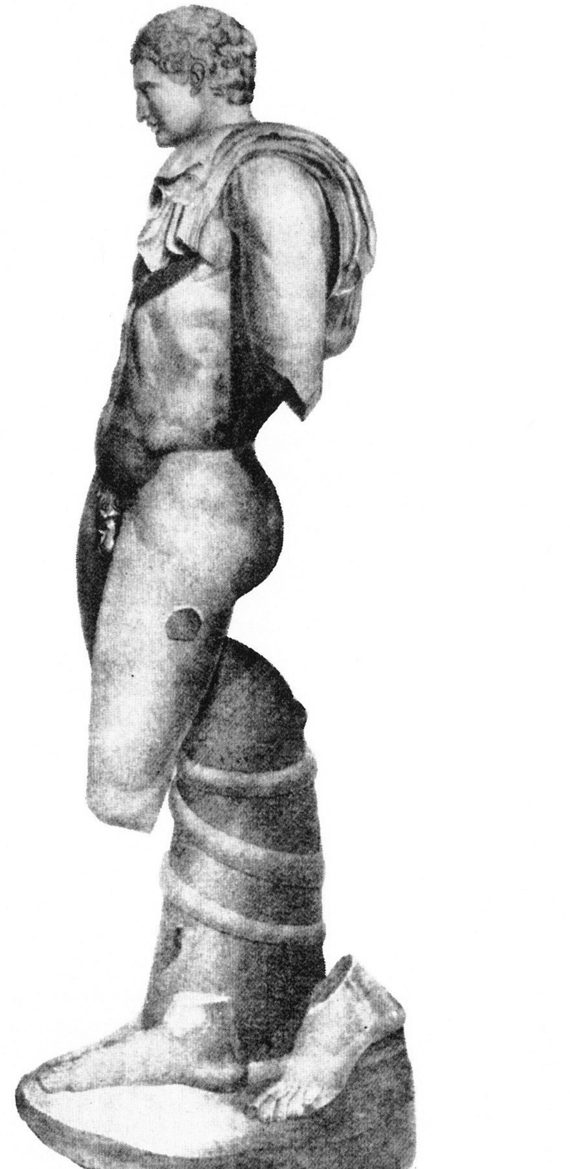
Δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε πὼς εἶχε μάθη ἄριστα τὰ νέα ἑλληνικά, κι᾿ ἂν εἶναι ἴσως ὑπερβολὴ ὅτι εἶχε γίνη στυλίστας στὴ γλῶσσα μας ἢ συνέβαλε στὴ διαμόρφωσή της [12], ὅμως τὴν ἔγραφε προσεκτικώτερα ἀπὸ μερικοὺς λόγιους Ἕλληνες, δίδασκε στὸ Πανεπιστήμιο στὴ γλῶσσα αὐτὴ καὶ δημοσίευε ἄρθρα καὶ βιβλία στὴν καθαρεύουσα τῆς ἐποχῆς [13]. Ἀλλὰ τὸ μαχητικό του ὁρμέμφυτο τὸν ἔκανε ἐριστικό, μισαλλόδοξο κι᾿ ἐπιθετικό, κι᾿ ἴσως αὐτὲς τὶς ἰδιότητες νὰ τὶς χρωστοῦσε στὸ σκωτσέζικο αἷμα, ποὺ ἔτρεχε στὶς φλέβες του.

Ἀδιάλλακτος κι᾿ ἀσυμβίβαστος στὶς ἰδέες του, μνησίκακος, ἐκδικητικὸς καὶ κακολόγος, ἄρχιζε ἀδίσταχτα πρῶτος τὴ μάχη, μετέβαλλε εὔκολα τὴν ἐπίθεση σὲ προσωπικὴ καὶ χτυποῦσε ἀλύπητα τὸν ἀντίπαλό του μὲ λόγια ὠμά, μὴ ξέροντας τί θὰ πῆ περίφραση. Ἔλεγε μάλιστα, κι᾿ ἴσως νὰ τὸ πίστευε πραγματικά, ὅτι στοὺς ἐπιστημονικοὺς ἀγῶνες

ἡ συζήτηση νόμιμα μπορεῖ νὰ πέρνη τέτοιον τόνο, κι' ἀποροῦσε γιατὶ ἐκεῖνοι ποὺ βρίζονταν, δυσφοροῦσαν. Θὰ ἰδοῦμε παρακάτω πῶς σκυλόβρισε τὸν Πιττάκη. Στὴ Γερμανία ἔκαμε, φαίνεται, τὰ ἴδια, ἂν κρίνουμε ἀπὸ ὅσα γράφει ὁ φίλος του Otto Jahn. Γιὰ νὰ χτυπήση τὶς θεωρίες τοῦ Fr. August Wolf καὶ τοῦ Niebuhr ἀπάνω στὸ θέμα τῆς καταγωγῆς τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, μὲ τὶς ὁποῖες δὲ συμφωνοῦσε, ἔβγαλε δικό του περιοδικό, τὰ ***Ἑλληνικά*** [14], καὶ τοὺς κήρυξε πανηγυρικὰ τὸν πόλεμο. «Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα», γράφει ὁ Jahn, «καταπολεμοῦσε μὲ ὅλο καὶ μεγαλείτερη ὀξύτητα κάθε ἐκδήλωση τῆς καταστρεπτικῆς ἐκείνης ἐπιστήμης, ὅπως τὴν ἀποκαλοῦσε, παντοῦ ὅπου τὴ συναντοῦσε καὶ τὸν ἐνοχλοῦσε: στὴν ἱστορία, στὴ γεωγραφία, στὴ μυθολογία, στὴν ἀρχαιολογία, στὴν ἐπιγραφική, στὸ τέλος καὶ στὴ γλωσσολογία, ἄλλοτε ἀρχίζοντας πρῶτος τὴν ἐπίθεση καὶ ἄλλοτε ἀμυνόμενος, καὶ πάντα μὲ τὴν ἴδια αὐτοπεποίθηση καὶ τὴν ἴδια ἀψηφισιὰ γιὰ τοὺς ἄλλους, τόσο ποὺ γρήγορα μπλέχτηκε σὲ ζωηρὸ ἀγώνα πρὸς ὅλες τὶς πλευρές, τὶς περισσότερες φορὲς μόνος ἢ μὲ συμμάχους, γιὰ τοὺς ὁποίους κανεὶς δὲ θὰ τὸν ζήλευε. Συχνὰ μοῦ θύμιζε στὸν ἀγώνα αὐτὸν τὸν J. H. Voss [15], μὲ τὴν ἄκαμπτη ἐπιμονή του, τὰ τραχειὰ πλήγματα ποὺ ἔδινε καὶ τὴν ἀσπλαχνία, μὲ τὴν ὁποία ὅλο καὶ ξαναχτυποῦσε τὰ ἴδια πληγωμένα μέρη τοῦ ἀντιπάλου» [16].

Ἔτσι ὅμως κατάφερε ν' ἀπομονωθῆ σιγὰ σιγὰ ἀπὸ τὸν ἐπιστημονικὸ κόσμο τῆς πατρίδας του καὶ τὴν ἀπομόνωσή του, λέει ὁ Robert, «τὴν αἰσθάνονταν βαθειὰ καὶ ὀδυνηρά. Ὅταν πέθανε, ἦταν πιὰ ἕνας σβησμένος καὶ λησμονημένος ἄνθρωπος. Ἡ λησμονιὰ αὐτὴ ἐξακολούθησε καὶ στὴν ἑπόμενη ἀρχαιολογικὴ γενεά, καὶ μόνο ἡ τρίτη γενεὰ ξανάσκυψε ἀπάνω στὸ ἔργο του κι' ἀναγνώρισε καὶ τίμησε ὅ,τι ἄξιζε ἀπ' αὐτό» [17].

Ὅσο γιὰ τὴ στάση του ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα, ὁ Ρὸς εἶχε τόσο στενὰ συνδεθῆ μαζί της, ὥστε ἦταν πιὰ ἀργὰ γιὰ νὰ γίνη μισέλληνας, ὅσο κι' ἂν πικράθηκε, δίκαια ἢ ἄδικα, στὸν τόπο αὐτόν. Ἐδῶ ἔζησε ὅσα χρόνια τοῦ εἶχε ὁρίση ἡ μοῖρα του νὰ ἐργασθῆ καὶ νὰ δημιουργήση. Ἦρθε στὴν Ἑλλάδα εἰκοσιέξη χρονῶν κι' ἔφυγε τριανταεννιά, ἔγινε δημόσιος ὑπάλληλος σὲ σπουδαία θέση, ἔπειτα καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, γνώρισε κατὰ βάθος τὴ χώρα καὶ τὸ λαό της, ζυμώθηκε μὲ τοὺς Ἕλληνες κι' ἀπόχτησε ἐδῶ καὶ προσωπικοὺς ἐχθρούς. Πῶς θὰ τοὺς ἔφτιανε, ἂν δὲν εἶχε γίνη «ἕνα» μὲ τὸν τόπο; Τέλος ἀπὸ δῶ φημίστηκε γιὰ σοφός. Στὴ Γερμανία ἡ ὑπόλοιπη ζωή του καὶ δυστυχισμένη στάθηκε καὶ λιγώτερο δημιουργική. Ὅ,τι ἔκαμε ἐκεῖ στὸ

ΕΡΜΗΣ ΤΗΣ ΑΝΔΡΟΥ

πεδίο τῆς ἀρχαιολογίας, ἦταν ἕνα ξαναδούλεμα τοῦ ὑλικοῦ, ποὺ εἶχε συγκεντρώση στὰ εὐτυχισμένα ἑλληνικὰ χρόνια του. Κι᾿ ὄχι μονάχα δὲν ἀκούστηκε ποτὲ νὰ κακολογήση ἐκεῖ τὴν Ἑλλάδα (ἄλλο τοὺς Ἕλληνες ἐχθρούς του), μὰ καὶ τὴ βοηθοῦσε καὶ τὴν ὑπερασπίζονταν ὅσο μποροῦσε. Μάζεψε, μὲ ἔρανο, χρήματα καὶ τἄστειλε στὸ Ραγκαβῆ γιὰ νὰ κάμη ἀνασκαφές [18]. Χτύπησε γερὰ τὸν Φαλμεράγιερ καὶ τὰ τσιράκια του [19]. Δὲν ἔχει νόημα νὰ τὸν ποῦμε φιλέλληνα. Ἦταν κάτι παραπάνω. Ὁ ἴδιος ὀνομάζει τὴν Ἑλλάδα δεύτερη πατρίδα του. Γι᾿ αὐτὸν ὁ μισελληνισμὸς θὰ ἦταν προδοσία.

IV

«Τὶς ἐργασίες στὴν Ἀκρόπολη», γράφει ὁ Ρός, ἀρχίζοντας τὴν ἐξιστόρηση τῆς πάψης του ἀπὸ τὴν ἐφορία τῶν Ἀρχαιοτήτων, «τὶς ἐξακολούθησα μὲ δραστηριότητα, ὅσο τὸ ἐπέτρεπε ἡ ζέστα, ποὺ μεγάλωνε, καὶ ἡ ξηρασία *. Τὰ σπουδαιότερα ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν, τὶς ἐπιγραφὲς ποὺ βρίσκαμε κλπ., τὰ δημοσίευα στὸ *Kunstblatt* [20] ἢ ἔστελνα ἀντίγραφα τῶν ἐπιγραφῶν στὴν Ἀκαδημία τοῦ Βερολίνου. Ὅπως ὅμως, στὰ μάτια τῶν Ἑλλήνων, εἶχα φτάση, ἂς ποῦμε, μὲ τοὺς περιπάτους μου καὶ τὰ ταξίδια μου μὲ τὸ βασιλιᾶ Λουδοβῖκο, ποὺ περιέγραψα [21], στὸν κολοφώνα τῆς μικρῆς μου θέσης καὶ προκάλεσα, ἄθελά μου, πολὺ φθόνο, ἔτσι καὶ τώρα δὲν ἐπρόκειτο ν᾿ ἀποφύγω τὸν πόλεμό τους. Ἔξαφνα, τὸ ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας ἔκαμε τὴν ἐμφάνισή του μὲ μιὰ πρόσκληση καὶ μιὰ ἀπαγόρευση: μὲ διέταξε νὰ μὴν κάνω καμμιὰ ἀνακοίνωση γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν, ποὺ διηύθυνα, ἀλλὰ νὰ ὑποβάλλω τὶς παρατηρήσεις μου στὸ ὑπουργεῖο Παιδείας, ἐπειδὴ τάχα ἦταν δική του ἰδιοκτησία. Ἂν ὅμως μιὰ τέτοια ἀξίωση θὰ ἦταν ἀνυπόφορη καὶ ὑπὸ ὁμαλὲς συνθῆκες, ἦταν ἐντελῶς ἀπαράδεκτη προκειμένου γιὰ ἕνα ὑπουργεῖο, ὅπου δὲν ὑπῆρχε οὔτε ἕνας ἄνθρωπος, ποὺ νὰ ἔχη πραγματικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἀρχαιότητες ἢ νὰ καταλαβαίνη ἂν εἶχαν ἢ δὲν εἶχαν ἀξία, ἢ νὰ νοιώθη κάτι ἀπὸ ἐπιγραφές. Διοικητικῶς οἱ κύριοι τοῦ ὑπουργείου ἦταν προϊστάμενοί μου, ἀλλὰ δὲ μποροῦσα νὰ τοὺς ἀναγνωρίσω καὶ ἐπιστημονικοὺς κριτὲς τῶν σο-

* ***Erinnerungen***, σελ. 97. Βρισκόμαστε στὸ καλοκαίρι τοῦ 1836, μετὰ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Λουδοβίκου καὶ τοῦ Ὄθωνα. Τὸ κομμάτι αὐτὸ τῶν *Ἀναμνήσεων* πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ τεῦχος 49/1854 τοῦ περιοδικοῦ τοῦ R. Prutz *Deutsches Museum* (Χάλλη).

φῶν ἢ ἄσοφων ἐργασιῶν μου. Γι᾿ αὐτὸ ἀποκρίθηκα τὰ ἑξῆς περίπου: «Νομίζω ὅτι ἡ θέση μου εἶναι ὅμοια μὲ τὴ θέση τοῦ γιατροῦ ἑνὸς δημόσιου νοσοκομείου. Ἡ ἐποπτεία τῆς λειτουργίας τοῦ νοσοκομείου ἀνήκει βέβαια στὴν κυβέρνηση, ἀλλὰ οἱ ἐπιστημονικὲς παρατηρήσεις τοῦ γιατροῦ ἀπάνω στοὺς ἀρρώστους του εἶναι κτῆμα του, κι᾿ ἀπ᾿ αὐτὸν ἐξαρτᾶται, ἂν καὶ πῶς θέλει νὰ τὶς δημοσιεύση. Ὁ σκοπὸς ὅμως καὶ ἡ χρησιμότητα τῶν ἀνασκαφῶν δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλο παρὰ ἡ προαγωγὴ τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης καὶ ἡ διατήρηση ζωηροῦ τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς φιλότεχνης Εὐρώπης γιὰ τὴν Ἑλλάδα, μὲ τὴν ὅσο τὸ δυνατὸν πιὸ γρήγορη ἀνακοίνωση τῶν ἀνακαλύψεων. Γι᾿ αὐτὸ παρακαλῶ τὸ ὑπουργεῖο ν᾿ ἀνακαλέση τὴ διαταγή του, μὲ τὴν ὁποία δὲ μπορῶ νὰ συμμορφωθῶ. Ἂν ὅμως ἐπιμένει, παρακαλῶ νὰ δεχθῆ τὴν παραίτησή μου».

»Ἀνταλλάξαμε μερικὰ ἔγγραφα ἀκόμα γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό, ἀλλὰ οὔτε αὐτὰ οὔτε οἱ παραστάσεις μου στὸν Ἀρχιγραμματέα ἔφεραν ἀποτέλεσμα. Ὄχι μόνο πῆρα, τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1836, τὴν ἀπόλυσή μου, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐφημερίδες ἔφτασαν νὰ χαρακτηρίσουν ὕποπτη τὴν ἀρχαιολογικὴ διοίκησή μου καὶ ν᾿ ἀφήσουν νὰ ὑπονοηθῆ ὅτι τάχα ἔδωσα κρυφὰ στὸν πρίγκηπα Pückler - Muskau πολύτιμα ἀρχαῖα ἢ τὸν ἄφησα νὰ τὰ πάρη.»

Τί ἐννοεῖ ὅμως ἐδῶ ὁ Γερμανὸς ἀρχαιολόγος, καὶ τί συνέβη μὲ τὸν πρίγκηπα Pückler - Muskau, ὥστε νὰ σχετίζη τ᾿ ὄνομά του μὲ τὸ ἐπεισόδιο, ποὺ διηγόμαστε;

Ὁ Ρός, σὲ προηγούμενες σελίδες τῶν ***Ἀναμνήσεων*** (89 καὶ ἑπ.), ἀφοῦ περιγράφει τὴν ἄφιξη στὴν Ἑλλάδα τοῦ Σιλεσιανοῦ πρίγκηπα [22], λίγο ὕστερα ἀπὸ τὸ Λουδοβῖκο, τὴν ὑποδοχή του ἀπὸ τὸ Βαυαρὸ βασιλέα καὶ τὸν Ὄθωνα, τὶς δεξιώσεις ποὺ ἔγιναν πρὸς τιμή του καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὶς ἀνασκαφές, ἀναφέρει τὸ ἀκόλουθο περιστατικό:

«Ὁ πρίγκηπας Pückler - Muskau ἐπισκέπτονταν συχνὰ τὸ ἀρχαῖο κάστρο καὶ παρακολουθοῦσε τὶς ἐργασίες. Μιὰ ὡραία ἀνοιξιάτικη μέρα ἦρθε ἐκεῖ μὲ τὶς χαριτωμένες κόρες τοῦ Ἄρμανσπεργ [23] καὶ ἄλλες κυρίες καὶ τοὺς ἔδειξα τὶς συλλογὲς τῶν κειμηλίων μου. Τὰ μικρότερα ἀντικείμενα, ἀγγεῖα, τερρακότες, μπρούντζους, ἔγχρωμα ἀρχιτεκτονικὰ κομμάτια κλπ., τὰ εἶχα σὲ ντουλάπια μὲ τζαμόπορτες. Μόνο πράγματα χωρὶς ἀξία, σπασμένα μάρμαρα, σύγχρονα ὅπλα ἀπὸ τὴν τελευταία πολιορκία τῆς Ἀκρόπολης κι᾿ ἄλλα τέτοια, βρίσκονταν ἀπροφύλαχτα

ἀπάνω σὲ τραπέζια, σὲ μιὰ τούρκικη παράγκα, ποὺ τὴν εἶχα κάμη προσωρινὸ μουσεῖο. Οἱ κοπέλλες μὲ παρακαλοῦσαν νὰ τοὺς χαρίσω ἀρχαῖα καὶ παραπονιόνταν γιὰ τὴν «τσιγκουνιά» μου, ἐπειδὴ δὲν ἱκανοποιοῦσα τὴν ἐπιθυμία τους. Τὰ ντουλάπια ὅμως ἦταν κλειδωμένα, καὶ τὶς παρακάλεσα ν᾿ ἀρκεσθοῦν νὰ τὰ βλέπουν μέσα ἀπὸ τὰ τζάμια. Ὅταν ὅμως κατεβήκαμε πάλι στὴν πόλη, γελώντας καὶ ἀστειευόμενοι, οἱ κυρίες δὲ μπόρεσαν νὰ κρατηθοῦν. Μοῦ ἔδειξαν θριαμβευτικὰ μιὰ «θαυμάσια» Ἀθηνᾶ, δηλαδὴ ἕνα μπρούτζινο ἀνάγλυφο, ποὺ ὁ ζωηρὸς γραμματικὸς τοῦ πρίγκηπα εἶχε σουφρώση ἀπὸ ἕνα τραπέζι. Τὸ ἀστεῖο αὐτὸ θὰ ἦταν πολὺ ἄγαρμπο καὶ ἄνοστο, ἂν ὁ κλέφτης δὲν εἶχε πέση τελείως ἔξω. Γιατὶ τὸ «θαυμάσιο» αὐτὸ καὶ σεβάσμιο ἀρχαῖο δὲν ἦταν παρὰ ἕνα διακριτικὸ σῆμα, ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ εἶχαν τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ τακτικὰ στρατεύματα τοῦ συνταγματάρχη Φαβιέρου, καὶ παρίστανε μᾶλλον τὴν Παρθένο τῆς Ὀρλεάνης παρὰ τὴν Παλλάδα Ἀθηνᾶ. Ἐγώ, ἑπομένως, γέλασα μὲ τὸ πάθημά τους κι᾿ εὐχαρίστως ἄφησα στὸν ἀνίδεο ἀρχαιόφιλο τὸ κλοπιμαῖο του. Τὴν ἴδια μέρα ἢ τὴν ἐπαύριο ἔφαγα, μαζὶ μὲ τὸν πρίγκηπα Pückler - Muskau, στὸ σπίτι τοῦ Ἄρμανσπεργ [24], καὶ στὸ τραπέζι μιλήσαμε καὶ γιὰ τὸ ἀποτυχημένο ἐκεῖνο ἀστεῖο. Ὡστόσο, ὕστερα ἀπὸ λίγους μῆνες θὰ ξαναγίνονταν πάλι λόγος γι᾿ αὐτό.»

Ἔτσι ἀνασκεύασε ὁ Ρός, μετὰ δεκαοχτὼ χρόνια, ὅσα ἔγραψαν οἱ ἐφημερίδες γιὰ τὶς ὑποτιθέμενες δωρεές του πρὸς τὸν πρίγκηπα Pückler - Muskau, μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ δηλαδὴ πὼς ὅλα αὐτὰ εἶχαν ἀφορμὴ τὸ περιστατικὸ μὲ τὸ ἀσήμαντο ἐκεῖνο μετάλλινο ἀνάγλυφο, ποὺ πῆρε κρυφὰ ὁ ἀνίδεος γραμματικὸς τοῦ πρίγκηπα.

Συνεχίζοντας ὅμως ὁ Ρός, κατηγορεῖ γιὰ τὰ δημοσιεύματα ἐκεῖνα τὸν Ἰατρίδη, τὸν ὁποῖον παρουσιάζει σὰν πληροφοριοδότη τῶν ἐφημερίδων καὶ ἠθικὸ αὐτουργὸ τῶν δημοσιευμάτων, κι᾿ ἀπάνω σ᾿ αὐτὸ γράφει ἐναντίον του μερικὰ φαρμακερὰ λόγια. Ἀλλὰ πρὶν μεταφέρουμε ἐδῶ τί ἔγραψε ὁ Ρὸς γιὰ τὸν Ἰατρίδη, ἂς δοῦμε τί ἀκριβῶς εἶχαν γράψη οἱ ἐφημερίδες γιὰ τὰ αἴτια τῆς πάψης του καὶ γιὰ τὴν ὑπόθεση τῶν ἀρχαίων τοῦ Pückler - Muskau.

V

Τὸ πρῶτο σχετικὸ δημοσίευμα τὸ βρίσκουμε στὸ πρῶτο φύλλο τῆς δίγλωσσης (ἑλληνογερμανικῆς) ἐφημερίδας τοῦ Κ. Λεβίδη ***Ἐλπὶς (Die Hoffnung)*** τῆς 7 Ὀκτωβρίου 1836. Ἀπὸ τὸ ἄρθρο αὐτὸ ὅμως βλέ-

πουμε πῶς εἶχαν προηγηθῆ καὶ ἄλλα δημοσιεύματα, ποὺ ἀναφέρονται στὶς σχέσεις τῶν ὑπαλλήλων τῆς πρώτης ἀρχαιολογικῆς μας ὑπηρεσίας ἀναμεταξύ τους. Καὶ ἀνατρέχοντας κανεὶς στὰ δημοσιεύματα ἐκεῖνα, ὄχι μόνο μένει ἔκπληκτος γιὰ τὴν ἀφάνταστη γκρίνια τους, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ βγάλη καὶ συμπεράσματα γιὰ τὸ θέμα, ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ. Γι᾽ αὐτὸ θὰ χρειαστῆ νὰ τὰ παραθέσουμε ἐδῶ ὅλα μὲ τὴ σειρά τους.

Ἀντιγράφουμε τὸ ἑλληνικὸ ἄρθρο τῆς ***Ἐλπίδας***, συμπληρώνοντάς το σὲ μερικὰ σημεῖα ἀπὸ τὸ γερμανικό του κείμενο.

«Ὁ Κύριος Λουδοβῖκος Ρὸς ἐκ Δανιμαρκίας», γράφει τὸ ἄρθρο αὐτό, «φιλόλογος τὸ ἐπάγγελμα, διωρίσθη ἐπὶ τῆς Ἀντιβασιλείας ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων μὲ μισθὸν 250 καὶ ἐσχάτως 350 δραχμῶν κατὰ μῆνα. Ἡ Κυβέρνησις εἶχε δείξει πρὸς αὐτὸν τὴν μεγίστην ἐμπιστοσύνην, καὶ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν μὲ πεποίθησιν ὅτι κανὲν ὑπουργεῖον οὔτε καμμία ἄλλη ἀρχὴ εἰς τὴν Ἑλλάδα δὲν εἶχε οὔτε ἔχει τόσον ἀπεριόριστον ἁρμοδιότητα, ἀκόμη καὶ εἰς χρηματικὴν διαχείρισιν, ὅσον ὁ Κύριος Ρός.

»Προσέβαλε διὰ τοῦ περιοδικοῦ τύπου* μὲ τρόπον ἀνάξιον ἑνὸς πεπαιδευμένου καὶ εἰς τὴν πεφωτισμένην Εὐρώπην ἀνατραφέντος ἀνδρὸς** τὸν συνάδελφόν του Κύριον Πιττάκην ἐξ Ἀθηνῶν, ἄνδρα τίμιον καὶ τὰ μέγιστα ὑπὲρ τῆς διατηρήσεως τῶν ὑπαρχόντων λειψάνων τῆς μεγαλοφυΐας τῶν προπατόρων μας κοπιάσαντα καὶ κινδυνεύσαντα. Κατὰ τοῦτο τὸν ἐκατηγορήσαμεν καὶ ἡμεῖς καὶ ὅλον τὸ Πανελλήνιον. Ἀλλ᾽ ἔτι μᾶλλον τὸν ἐκατηγορήσαμεν μαθόντες ὅτι ἐπρόβαλεν εἰς τὴν Κυβέρνησιν ὅρους διὰ τὴν περαιτέρω εἰς τὴν Ἑλλάδα διαμονήν του, τοὺς ὁποίους δὲν ἠδύνατο ἡ Κυβέρνησις νὰ δεχθῇ, χωρὶς νὰ προσβάλῃ τὴν ἀξιοπρέπειάν της.

»Ἐζήτησεν, ὡς ἀκούομεν:

»α΄. Νὰ εἶναι τρόπον τινὰ ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὴν Γραμματείαν τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ ν᾽ ἀναφέρεται ἀπ᾽ εὐθείας πρὸς τὸν Βασιλέα.

»β΄. Νὰ αὐξάνεται βαθμιαίως ὁ μηνιαῖος μισθός του, ἕως οὗ καταντήσῃ, κατὰ τὸ 1837, εἰς 700 δραχμάς, τουτέστιν ἰσόβαθμος μὲ Σύμβουλον τῆς Ἐπικρατείας.

* Γερμανικὸ κείμενο: in dem Journal der Courrier.

** Γερμανικὸ κείμενο: auf eine ungeziemende und man kann sagen barbarische Art.

»γ΄. Νὰ ταξειδεύῃ ἕξ μῆνας τὸν χρόνον εἰς τὴν Αἴγυπτον, Συρίαν κλπ. μὲ ἔξοδα τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως.

»δ΄. Νὰ ἔχῃ τὴν ἄδειαν νὰ δημοσιεύῃ πρῶτον εἰς τὴν Γερμανίαν ἢ ὅπου ἀλλοῦ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος θελήσῃ, τὰς εὑρεθησομένας παρ᾽ αὐτοῦ ἐπιγραφὰς καὶ ἄλλας τυχούσας ἀνακαλύψεις, καὶ ταῦτα δι᾽ ἴδιον λογαριασμόν.

»Δὲν ἔχομεν ἀρκετὰς ἀρχαιολογικὰς γνώσεις διὰ νὰ κρίνωμεν ἐπὶ τὸ ἀκριβὲς περὶ τῆς ἱκανότητος τοῦ Κυρίου Ρός. Ἀκούομεν ἀπὸ ἄλλους εἰδημονεστέρους ἡμῶν ὅτι διαπρέπει, καὶ μάλιστα εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιολογίαν. Ἀλλ᾽ ὅσον καὶ ἂν ἐπιθυμοῦμεν νὰ βλέπωμεν εἰς τὴν πατρίδα μας ἀνθρώπους πεπαιδευμένους καὶ μὲ ἰδίας γνώσεις κεκοσμημένους, δὲν δυνάμεθα ὅμως παρὰ ν᾽ ἀποδώσωμεν εἰς τὴν Κυβέρνησιν τὰς εὐχαριστήσεις μας, διότι ἀπέρριψε τὰς τοιαύτας προτάσεις καὶ μάλιστα τὴν ὑπ᾽ ἀριθ. δ΄, ἥτις προσβάλλει τὸν ἐθνικὸν χαρακτῆρά μας, καὶ ἔδωσεν εἰς τὸν Κύριον Ρὸς τὴν ὁποίαν ἐν περιπτώσει μὴ παραδοχῆς τῶν προτάσεών του ἐζήτησεν ἄφεσιν τῆς ἑλληνικῆς ὑπηρεσίας.

»Εὐχόμεθα νὰ λαμβάνωμεν πολλάκις ἀφορμὴν νὰ ἐπαινῶμεν τὴν Κυβέρνησιν. Ὁ σκοπός μας δὲν εἶναι ἄλλος εἰμὴ νὰ κατορθώσωμεν νὰ μὴ λαμβάνῃ ὁ λαὸς εἰμὴ αἰτίας εὐαρεστήσεως.»

Σαράντα σχεδὸν μέρες ὕστερα ἀπὸ τὸ ἄρθρο αὐτὸ τῆς ἀντιπολιτευόμενης ἐφημερίδας, τὸ ὁποῖο, ὅπως βλέπουμε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βασικὴ ἀξίωση τοῦ Ρός, ἀναφέρει καὶ ἄλλες, πού, ἂν πραγματικὰ τὶς εἶχε προβάλη, ἦταν τὸ ἴδιο σπουδαῖοι λόγοι γιὰ νὰ δεχτῆ ὁ ὑπουργὸς τὴν παραίτησή του χωρὶς πολλὲς συζητήσεις, ἡ ***Ἐλπὶς*** δημοσίευε στὸ φύλλο τῆς 15 Νοεμβρίου 1836 μιὰ εἴδηση, πού, καθὼς κι᾽ ὁ ἴδιος ὁ Ρὸς παρατηρεῖ, ἔθιγε αὐτὴ πλέον τὴν ἐντιμότητα ἢ τουλάχιστον τὴν εὐσυνειδησία τῆς διαχείρισής του σὰν ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων.

«Αἱ ἐργασίαι εἰς τὴν Ἀκρόπολιν ἐξακολουθοῦν μὲ μεγάλην δραστηριότητα. Ἐλπίζεται ὅτι ἐντὸς πολλὰ ὀλίγου καιροῦ θὰ καθαρισθῶσι τὰ Προπύλαια καὶ θ᾽ ἀπομακρυνθῶσιν ὅλα τὰ λείψανα τῶν βαρβαρικῶν αἰώνων. Ὁ ἀξιότιμος πολίτης κύριος Πιττάκης (ποὺ ἦταν πιὰ ἔφορος στὴ θέση τοῦ Ρὸς) καταβάλλει πᾶσαν σπουδὴν διὰ νὰ τακτοποιήσῃ τὰς ἀνακαλυπτομένας καθ᾽ ἑκάστην ἀρχαιότητας. Ηὐχαριστήθημεν μεγάλως βλέποντες τέλος πάντων ἀκριβῆ κατάλογον τῶν εὑρεθέντων πραγμάτων. Ἐλυπήθημεν ὅμως καιρίως, μαθόντες ὅτι ἐλλείπουν τινὰ ἐκ τῶν ὅσα εὑρέθησαν κατὰ τὰς εἰς τὰ ἐρείπια τοῦ Ἑκατομ-

πέδου ἀνασκαφάς, καὶ ὀνομαστί: ἕν ἀγαλμάτιον χάλκινον, δύο λυχνίαι ἐξ ὀπτῆς γῆς Αἰγυπτιακῆς τάξεως, λείψανον τῆς ἀρχαιοτέρας τῶν Ἑλλήνων λατρείας, τέσσαρα κομμάτια ὀπτῆς γῆς φέροντα κλάδους ἐλαίας χρωματισμένους καὶ ἄλλα πολλά. Ἐμάθαμεν ἐπίσης ὅτι ἐλλείπουν καὶ πολλαὶ ἐπιγραφαί. Ἡ Γραμματεία τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως δὲν ἔπρεπε πρὸ πολλοῦ νὰ ἐπιμείνῃ εἰς τὸ νὰ καταστρωθῇ τακτικὸς κατάλογος, τὸν ὁποῖον ἤδη ἐπεχειρίσθη καὶ ἀπεπεράτωσεν ὁ φιλόμουσος Πιττάκης; Ἐπειδὴ τὸ παρημέλησε πρότερον, δὲν ἔπρεπεν ἤδη νὰ κινήσῃ πάντα λίθον διὰ νὰ εὑρεθοῦν τὰ ἐλλείποντα; Εἶναι ἔγκλημα νὰ ἀνιχνεύωνται τὰ λείψανα τῆς προπατορικῆς εὐφυΐας ἐκ τῶν μυχῶν τῆς πατρῴας γῆς, χωρὶς νὰ μένωσιν ἐπὶ ἑλληνικοῦ πάλιν ἐδάφους.»

Ἀλλὰ ἡ ὑπόθεση τῶν ἀρχαϊκῶν εὑρημάτων τοῦ προπαρθενωνικοῦ Ἑκατομπέδου, ποὺ ἔλειψαν ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ μουσείου τῆς Ἀκρόπολης, δὲν ἦρθε στὴ δημοσιότητα γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τὴν εἴδηση αὐτὴ τῆς ***Ἐλπίδας***. Μερικοὺς μῆνες πρίν, εἶχε κάμη ἐναντίον τοῦ Ρὸς σαφέστατους ὑπαινιγμοὺς ὁ ἴδιος ὁ Πιττάκης μ' ἕνα ἄρθρο του σὲ ἄλλη δίγλωσση ἐφημερίδα τῆς ἐποχῆς, τὸν ***Ἑλληνικὸ Ταχυδρόμο*** (le Courrier Grec), ὅπου ἔχουν δημοσιευθῆ οἱ ὀξύτατοι διαξιφισμοί του μὲ τὸ Γερμανὸ ἀρχαιολόγο. Ἡ δημοσιογραφικὴ αὐτὴ μονομαχία τῶν δύο ἀρχαιολόγων, ποὺ σήμερα θὰ μᾶς φαίνονταν ἀσύλληπτη, ἀφοῦ ὁ ἕνας ἦταν ὑφιστάμενος τοῦ ἄλλου, ἀφορμὴ εἶχε τὶς ἐπιγραφὲς ἐκεῖνες, ποὺ ὁ Ρὸς ἀντίγραψε κι' ἔστειλε τὴν ἀντιγραφὴ στὴν Ἀκαδημία τοῦ Βερολίνου, ἀντὶ νὰ τὴν ὑποβάλη στὸ ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας. Αὐτὸ μᾶς τὸ σαφηνίζει, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, ὁ Ραγκαβῆς. Καὶ πρέπει ἀπὸ τώρα νὰ σημειώσουμε, πόσο φαίνεται περίεργο ὅτι ὁ Ρός, γράφοντας γιὰ τὸ περιστατικὸ Pückler-Muskau δεκαοχτὼ χρόνια ἀργότερα, ἐνῶ χαρακτηρίζει πληροφοριοδότη τῶν ἐφημερίδων, ἄμεσο ἢ ἔμμεσο ἀδιάφορο, τὸν Ἰατρίδη, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν ἔφτασε ὡς ἐμᾶς καμμιὰ τέτοια ἔνδειξη, οὔτε κὰν μνημονεύει τὸν Πιττάκη, μολονότι αὐτὸς ἔκαμε τὴν πρώτη σχετικὴ νύξη στὶς ἐφημερίδες, μὲ τὴν ὑπογραφή του φαρδειὰ-πλατειά.

VI

Τί ἦταν ὅμως οἱ ἐνεπίγραφες ἐκεῖνες πλάκες, ποὺ θἄπρεπε νὰ τὶς ποῦμε ἐδῶ κυριολεκτικὰ «πέτρες τοῦ σκανδάλου»;

Τὸ Σεπτέμβρη τοῦ 1834 ὁ Γερμανὸς μηχανικὸς Lüders, ἐνῶ ἄνοιγε τὰ θεμέλια τοῦ κτιρίου τοῦ τελωνείου στὸν Πειραιᾶ, βρῆκε τὶς βάσεις ἀπὸ τέσσερις ἀρχαῖες κολῶνες ἀπὸ ἀμμίτη λίθο καὶ εἰδοποίησε τὴν κυβέρνηση. Αὐτὴ διέταξε νὰ σταματήση ἡ ἐργασία κι' ἔστειλε τὸν Ρὸς γιὰ νὰ ἐξετάση τὰ εὑρήματα. Στὸ μεταξὺ οἱ ἐργάτες εἶχαν βγάλη ἀπὸ τὸ ἔδαφος μιὰ μαρμάρινη πλάκα, σκαμμένη μὲ μιὰ αὐλακιά, σπασμένη ὅμως σὲ πολλὰ κομμάτια. Στὸ ἔδαφος, συνέχεια μὲ τὴν πλάκα αὐτή, βρίσκονταν ἀκόμα ἄλλες δύο, μὲ ὅμοιες αὐλακιές, ἀρκετὰ κι' αὐτὲς χτυπημένες ἀπὸ τὶς ἀξίνες τῶν ἐργατῶν. Ἦταν φανερὸ πὼς ἦταν ἐκεῖ τὸ δάπεδο κάποιου ἀρχαίου κτιρίου καὶ ἡ αὐλακιὰ χρησίμευε γιὰ ὑδρορρόη. Ὁ Ρός, κυττάζοντας τώρα τὴν κάτω πλευρὰ τῆς πλάκας, τὴν πρὸς τὴ γῆ, καὶ συναρμόζοντας τὰ κομμάτια της, διέκρινε μιὰ μισοσβησμένη ἐπιγραφή, ποὺ ὅμως εὔκολα τὴ διάβασε: ἦταν ἕνα πρωτόκολλο, μὲ τὸ ὁποῖο οἱ «ἐπιμεληταὶ τῶν νεωρίων», δηλαδὴ οἱ διαχειριστὲς τοῦ Πειραϊκοῦ ναυστάθμου, παρέδιναν καὶ παραλάβαιναν τὴν ἐτήσια ὑπηρεσία τους, μὲ τοὺς σχετικοὺς λογαριασμούς. Τότε ἔβγαλαν καὶ τὶς ἄλλες δυὸ πλάκες, οἱ ὁποῖες κι' αὐτὲς στὴν κάτω ὄψη τους εἶχαν ἐπιγραφὲς μὲ ὅμοιο περιεχόμενο.

Πῶς βρέθηκαν ἐκεῖ ἀναποδογυρισμένες οἱ ἀρχαῖες ἐκεῖνες ἐπιγραφές;

Τὸ κτίριο ἦταν μεταγενέστερο, ρωμαϊκὸ ἢ βυζαντινό, κι' ὁ κατασκευαστής του εἶχε χρησιμοποιήση γιὰ δάπεδο τὰ πέτρινα κατάστιχα τοῦ ἀρχαίου ναυστάθμου, ποὺ θὰ τὰ βρῆκε ἴσως στὸ ἴδιο μέρος, ἀφοῦ, κατὰ τοὺς ἀρχαιολόγους, ἐκεῖ πρέπει νὰ ἦταν τὰ νεώρια. Ὁ Ρὸς μετέφερε τὶς τρεῖς πλάκες στὴν Ἀθήνα κι' ἄρχισε νὰ τὶς συναρμολογῆ καὶ νὰ τὶς διαβάζη. Ὅταν ὅμως ὕστερα ἀπὸ μῆνες, τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1835, ὁ Lüders, θέλοντας νὰ ἐπεκτείνη τὴν οἰκοδομὴ τοῦ τελωνείου, συνέχισε τὸ σκάψιμο τῶν θεμελίων, βρέθηκε καὶ τὸ ὑπόλοιπο δάπεδο τοῦ ἀρχαίου κτιρίου. Ἦταν τετράγωνο, καὶ παντοῦ ὁλόγυρα ὑπῆρχαν πλάκες, ποὺ τὶς διέτρεχε ἡ ἴδια αὐλακιά. Ὁ Ρὸς κατέβηκε πάλι στὸν Πειραιᾶ, τὴ φορὰ αὐτὴ μαζὶ μὲ τὸν Πρόκες-Ὄστεν, ποὺ ἦταν ἤδη πρέσβυς τῆς Αὐστρίας στὴν Ἀθήνα. Ὅλες οἱ πλάκες εἶχαν στὴν κάτω ὄψη τους ἐπιγραφές, ὅμοιες μὲ τὶς ἄλλες. Εἶχε λοιπὸν βρεθῆ, καὶ σχεδὸν ὁλόκληρο, τὸ ἀρχεῖο τῆς ναυτικῆς Σκευοθήκης τοῦ Φίλωνος! [25]

Ἔτσι ἄρχισε ἡ ἱστορία, ποὺ θὰ κατέληγε στὴν παύση τοῦ Ρὸς ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων.

Ὁ Ρὸς ἐξακολούθησε ν' ἀντιγράφη τὶς ἐπιγραφὲς ὡς τὰ 1836, πῆρε μάλιστα καὶ ἄδεια ἀπουσίας ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία του γιὰ νὰ ἐπιδοθῆ ἀπερίσπαστος σ' αὐτὴ τὴν ἐργασία, καὶ φαίνεται πὼς εἶχε στείλη

πιὰ τὸ ἀντίγραφό του στὴ Γερμανία, ὅταν ξαφνικὰ ξέσπασε ὁ πόλεμος μὲ τὸν Πιττάκη.

Κι' ἐδῶ χρειάζεται μιὰ παρένθεση.

Ὅπως ξέρουμε, ὁ Πιττάκης ἦταν ἀρχαιολόγος χωρὶς ἐπιστημονικὴ κατάρτιση, μὲ φιλολογικὴ καὶ γραμματικὴ ἀκόμα μόρφωση ἐλαττωματικὴ — ὁ ἴδιος τὸ παραδέχονταν — καὶ τὴν τροπή του στὴν ἀρχαιολογία πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσουμε στὶς σχέσεις του μὲ τὸ Φωβέλ, ποὺ ἦταν γείτονάς του καὶ φαίνεται πὼς τὸν χρησιμοποιοῦσε, παιδὶ ἀκόμα, γιὰ νὰ τὸν βοηθάη στὶς ἀρχαιολογικές του ἀναζητήσεις. Δὲν ἔχουμε γι' αὐτὸ μαρτυρίες, ἀλλὰ τὸ θεωροῦμε φυσικὸ καὶ πιθανό. Ὁ ἴδιος ἔγραψε πὼς ἔμαθε τὴν ἀρχαιολογία, ἔφηβος, κοντὰ στὸν Φωβέλ [26], κι' ὁ Γάλλος πρόξενος δὲν ἦταν παρὰ συλλέκτης ἀρχαίων καὶ ἀρχαιοκάπηλος. Πάντως ἡ «μαθητεία» του ἐκείνη, σὲ τέτοια μάλιστα τρυφερὴ ἡλικία, τὸν ἔκαμε ν' ἀγαπήση μὲ φανατισμὸ τὰ ἀρχαῖα καὶ τὴν ἀρχαιολογία, στὴν ὁποία ἄλλωστε ἔβλεπε καὶ ἕνα βιοποριστικὸ ἐπάγγελμα μὲ καλὴ ἀπόδοση τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ὅπου ὄχι μόνο δὲν ἔλειπαν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα οἱ περιηγητές, ἀλλὰ καὶ οἱ ξένοι ἀρχαιολόγοι ἔδιναν χρηματικὲς ἀμοιβὲς γιὰ τὶς ἀρχαιολογικὲς ὑπηρεσίες, ποὺ μποροῦσε κανεὶς νὰ τοὺς προσφέρῃ. Ὅτι ὁ Πιττάκης, πρὶν διοριστῆ στὴν ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία, ἀσκοῦσε στὴν Ἀθήνα τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ξεναγοῦ, τὸ εἴπαμε. Τώρα θὰ τὸν γνωρίσουμε καὶ σὰ συνεργάτη - προμηθευτὴ τοῦ μεγάλου Γερμανοῦ φιλόλογου καὶ ἀρχαιολόγου Αὐγούστου Βοικχίου (Böckh).

Ὁ Βοίκχιος εἶχε ἀρχίση ἀπὸ τὰ 1815 τὴν ἔκδοση τοῦ Corpus Inscriptionum Graecarum, κι' ὁ Πιττάκης, ποὺ εἶχε ἀντιγράψη ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ ἀρχαῖες ἐπιγραφὲς στὴν Ἀθήνα καὶ σὲ ἄλλα μέρη, ἔγραψε, ὅπως ὁ ἴδιος λέει, κατὰ συμβουλὴ φίλου του, στὸ Βοίκχιο καὶ τοῦ πρόσφερε ἀντίγραφα ἀπὸ τὴ συλλογή του [27]. Ὁ Βοίκχιος δέχτηκε, κι' ἔτσι ὁ Πιττάκης ἔγινε προμηθευτής, μὲ πληρωμή, ἀρχαίων ἐπιγραφῶν τοῦ Γερμανοῦ σοφοῦ. Ἀλλὰ μιὰ παρεξήγηση ἔδωκε τέλος στὴ συνεργασία τους [28].

Ἡ ἐπίδοση αὐτὴ τοῦ Πιττάκη στὴ συλλογὴ καὶ ἀντιγραφὴ τῶν ἀρχαίων ἐπιγραφῶν, μὲ τὸ μᾶλλον νόμιμο, γιὰ τὴν ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνεξαρτησία, κερδοσκοπικό της ὑπόβαθρο, δὲ θὰ εἴμαστε μακρυὰ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, ἂν δεχτοῦμε ὅτι εἶχε δημιουργήση σ' αὐτὸν τὴν εἰδικὴ ἐπαγγελματικὴ ψυχολογία, ποὺ δὲν ἀνέχεται, ἢ πάντως δὲ βλέπει μὲ καλὸ μάτι, ἄλλους νὰ καταπιάνονται μὲ τὴν ἴδια δουλειά. Σ' αὐτὸ πρέπει νὰ προσθέσουμε τὴν ἔπαρση τοῦ Πιττάκη γιὰ τὶς ὑπηρεσίες, πού, ὅπως

συχνὰ καὶ κατὰ κόρο ἐπαναλάμβανε, εἶχε προσφέρῃ τὸν καιρὸ τῆς τουρκοκρατίας γιὰ τὴ διατήρηση τῶν ἀρχαιοτήτων (ἄλλωστε μὲ τὸ δικαιολογητικὸ αὐτὸ διορίστηκε ἐπιστάτης στὰ 1832) καί, last but not least, τὴν ἀντίληψή του ὅτι, ἀφοῦ οἱ ἀρχαιότητες ἦταν ἑλληνικές, Ἕλληνες ἔπρεπε νὰ ἔχουν τὸ προβάδισμα στὴ σπουδή τους καὶ σὲ ὅ,τι ἄλλο σχετιζότανε μ' αὐτές. Γι' αὐτὰ ὅλα δὲ λείπουν χαρακτηριστικὲς ἐκδηλώσεις τοῦ Πιττάκη. Γέννημα τῆς ψυχολογίας του αὐτῆς ἦταν, φαίνεται, καὶ ἡ πρώτη ἐνέργειά του, ποὺ στάθηκε ἡ ἀρχὴ τῆς διαμάχης γύρω ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς τῶν ἀθηναϊκῶν νεωρίων, ἂν δὲν ἦταν καὶ τὸ πρῶτο βῆμα γιὰ τὴν ἐκτέλεση ἑνὸς καλὰ μελετημένου σχεδίου.

Ἀναφέραμε ἤδη ὅτι ὁ Πιττάκης εἶχε κι' αὐτὸς ἀσχοληθῆ μὲ τὶς ἐπιγραφὲς τὸν καιρὸ ποὺ βρέθηκαν, καὶ μάλιστα γιὰ χάρη τοῦ Ρός, ὅπως ὁ ἴδιος ἔγραψε*. Καὶ εἴτε ἀπὸ ἐπιστημονικὸ ζῆλο εἴτε, τὸ πιθανώτερο, ἐπειδὴ ἔμαθε πὼς ὁ Ρὸς ἔστειλε τὴν ἀντιγραφὴ στὴ Γερμανία, ἔγραψε καὶ δημοσίευσε στὸν ***Ἑλληνικὸ Ταχυδρόμο*** τῆς 7/19 Ἰουλίου 1836 ἕνα σχετικὸ ἄρθρο. Ἀλλὰ τὸ ἄρθρο του εἶχε χοντροειδῆ ἱστορικὰ λάθη. Ἐνῶ ὁ ἀρχαιότερος ἐνιαύσιος ἀθηναῖος ἄρχων, ποὺ ἀναφέρεται στὶς ἐπιγραφὲς αὐτές, εἶναι ὁ Ναυσίνικος (Ὀλυμπ. 100, 3 = 377 π.Χ.) καὶ ὁ νεώτερος ὁ Κηφισόδωρος (Ὀλυμπ. 114, 2 = 322 π.Χ.), ὁ Πιττάκης ἔγραψε πὼς τάχα «οἱ κατάλογοι οὗτοι τοῦ Ναυστάθμου ἀρχίζουσι σχεδὸν ἀπὸ τὰς ἐποχὰς τοῦ Μιλτιάδου (κι' ἐννοοῦσε φυσικὰ τὸν ***ἐν Μαραθῶνι***), τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα συχνάκις εἰς τὰς πλάκας ταύτας ἀναγινώσκεται (...ὡς καὶ τὰ σκεύη... καὶ ἀλλαχόσε: Σκεύη παρελάβομεν, Μιλτιάδης Λευκιάδης), καταβαίνει εἰς ἐκείνας τοῦ Θεμιστοκλέους, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα ὡσαύτως εἰς τὰς ἐπιγραφὰς ταύτας ἀναφέρεται, «ὡς Θεμιστοκλῆς Φρεάριος ἀπέδωκε» (κι' ἐννοοῦσε πάλι τὸ μεγάλο Θεμιστοκλῆ), ἔπειτα ἀκολουθεῖ τὰς ἐνδόξους ἡμέρας τοῦ Κίμωνος καὶ καταβαίνει τέλος πάντων εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Κόνωνος, τοῦ Χάρητος, τοῦ Φωκίωνος καὶ τῶν συγχρόνων τούτοις.»

Ὅλα αὐτὰ ἦταν χοντρὴ παρανόηση τοῦ Πιττάκη. Ὁ Μιλτιάδης ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφή, Λευκιάδης κι' αὐτὸς σὰν τὸν μεγάλο, εἶναι ὁ ***Οἰκιστής***, ὁ ἀρχηγὸς δηλαδὴ τῆς ἀθηναϊκῆς ναυτικῆς ἀποστολῆς, ποὺ πῆγε στὸν Ἀδρία ἐπὶ ἀρχοντίας Ἀντικλῆ (325 - 324 π.Χ.) γιὰ νὰ ἐνισχύσῃ προϋπάρχουσα ἐκεῖ ἀποικία τῶν Ἀθηναίων. Ὁ Θεμιστοκλῆς Φρεάριος εἶναι ὁ τέταρτος ἢ πέμπτος ἀπόγονος τοῦ μεγάλου Θεμιστοκλῆ, κι' ὁ Κόνων τῶν ἐπιγραφῶν, ὁ Κόνων Τιμοθέου Ἀνα-

* Βλ. σελ. 153.

φλύσιος, τὸ ἴδιο κι᾿ αὐτὸς ἀπόγονος τοῦ ναυάρχου, ποὺ εἶχε πεθάνη στὰ 390. Τέλος τὸ ὄνομα Κίμων δὲν ἀναφέρεται πουθενὰ στὶς ἐπιγραφές ! ᾿Αλλὰ εἴπαμε : τέτοιος ἀρχαιολόγος ἦταν ὁ Πιττάκης, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τουλάχιστον. Κι᾿ ὁ Ρός, ποὺ εἶχε τύψεις, γιατὶ ἄφησε ἀσχολίαστο κι᾿ ἀνεπίκριτο, ἕνα ὁλόκληρο χρόνο, τὸ βιβλίο τοῦ Πιττάκη Ancienne Athènes, ἔσπευσε τώρα νὰ τὸν ξετινάξη χωρὶς οἶκτο, ἀλλὰ καὶ μὲ βαρειὰ προσβλητικὰ λόγια.

VII

Στὸ ἄρθρο του, ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ φύλλο τῆς 17/29 ᾿Ιουλίου 1836 τοῦ *῾Ελληνικοῦ Ταχυδρόμου* κι᾿ ὅπου ξεσκεπάζει, μ᾿ ἐπιστημονικὲς ἀποδείξεις, τὴν ἀρχαιολογικὴ πεζότητα τοῦ Πιττάκη, γράφει γι᾿ αὐτὸν ὅτι δὲν καταλαβαίνει οὔτε ὅσα «ὁ πλέον ἀμβλύνους μαθητὴς τῆς ἐσχάτης τάξεως τοῦ γυμνασίου» (γαλλικὸ κείμενο: le plus stupide écolier) καὶ πολλὰ ἄλλα τέτοια καὶ καταλήγει :

«Οἱ ἀναγνῶσται ἂς κρίνωσιν ὁπότερον πρέπει νὰ θαυμάσωμεν μᾶλλον, τὴν ἀπαραδειγμάτιστον ἀμάθειαν τοῦ Κυρίου Πιττάκου ἢ τὴν αὐθάδειαν καὶ τὴν ἀναισχυντίαν, μὲ τὴν ὁποίαν πωλεῖ τὰ πλέον χειροπιαστὰ λάθη καὶ ψεύματα ὡς ἱστορικὰς ἀληθείας. (Γαλλικὸ κείμενο : Il appartient au public de juger, s'il faut s'étonner davantage de l'ignorance sans exemple de M. Pittaky, ou de l'arrogance et de l'impudence, avec laquelle ce charlatan ose débiter les plus grossiers mensonges comme des vérités historiques.)

῾Η ἴδια ἡ σύνταξη τοῦ *῾Ελληνικοῦ Ταχυδρόμου*, προλογίζοντας τὸ ἄρθρο, ἔψεξε τὸν Ρὸς γιὰ τὸν ὑβριστικὸ αὐτὸ τόνο :

«Δημοσιεύοντες τὴν ἀναίρεσιν τοῦ Κ. Ρός, ἀναγκαζόμεθα μολαταῦτα νὰ κάμωμεν τινὰς παρατηρήσεις ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς ἐκθέσεως καὶ τὸ ἀπερίσκεπτον τῶν ἐκφράσεων... Ἅπαντες οἱ ἀναγνῶσται, ἐσμὲν βέβαιοι, ὅτι, συμφώνως πρὸς ἡμᾶς, θέλουν θεωρήσει τὰς κατὰ τοῦ Κ. Πιττάκη ἐκφράσεις τραχείας, ἐνῷ ὤφειλε, καθὼς νομίζομεν, νὰ ἐκφρασθῇ πλέον εὐσχημόνως ὡς πρὸς ἕνα συνεργάτην, τοῦ ὁποίου αἱ ἐκδουλεύσεις, ὁποῖαι καὶ ἂν ὦσι, θεωροῦνται ἀναντιρρήτως ἀρχαιότεραι τῶν ἰδικῶν του.»

῾Η ἀπάντηση τοῦ Πιττάκη σ᾿ αὐτὸ τὸ ἄρθρο δημοσιεύτηκε στὸ *Παράρτημα* τοῦ *῾Ελληνικοῦ Ταχυδρόμου* τῆς 29 ᾿Ιουλίου - 9 Αὐγούστου 1836 κι᾿ εἶναι μιὰ χωρὶς ἐπιτυχία προσπάθεια νὰ δικαιολογήση τὶς πλάνες τοῦ πρώτου ἄρθρου του. Κι᾿ ἀφοῦ λούζει κι᾿ αὐτὸς τὸν ἀντίπαλό του μὲ ὅσα κοσμητικὰ ἐπίθετα μπορεῖ, γράφει στὸ τέλος :

«᾿Αλλ᾿ ὅταν ὁ πάνσοφος οὗτος, ὅστις ἦλθεν ἀπὸ τὴν Δανίαν νὰ μᾶς δώσῃ τὸ παράδειγμα τῆς σοφίας καὶ τῆς ἀρετῆς, μεταχειρίζεται τοιούτους λακτισμοὺς κατὰ Ἕλληνος, ὅστις ὡς ἄνθρωπος ἐνδεχόμενον καὶ νὰ ἐλανθάσθη, ὅταν, λέγω, φρυάττεται ἐναντίον Ἕλληνος, ὅστις συνεισέφερε, ἔκαμε πᾶν ὅ,τι ἦτον δυνατὸν καὶ ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας καὶ ὑπὲρ τῆς διατηρήσεως τῶν ἀρχαιοτήτων, τῶν ὁποίων αὐτὸς, ὁ Δανὸς καυχᾶται σήμερον κύριος, ὅταν, λέγω, τὸν Ἕλληνα διὰ νὰ κατατρέξῃ, διὰ νὰ τὸν στερήσῃ τοῦ μισθοῦ του τῶν 166 δραχμῶν διὰ νὰ λαμβάνῃ αὐτὸς 350 καὶ ν᾿ ἀπαιτῇ νὰ λάβῃ 700 κατὰ μῆνα, ὅταν, λέγω, εἰς τὸν Ἕλληνα τοῦτον τοιαῦτα μαθήματα ἀρετῆς δεικνύῃ, ποῖα διδακτήρια (sic) πρέπει νὰ περιμένῃ ; ᾿Αλλ᾿ ἔχει δίκαιον, ἂν δὲν κάμῃ οὕτω, πῶς ἐμπορεῖ νὰ ἔχῃ εἰς τὰς χεῖράς του χρόνον ἤδη, χωρὶς κατάλογον, τὰ πολυτιμότερα λείψανα τῶν ῾Ελλήνων, *νὰ τὰ διαθέτῃ ὅπως θέλει, νὰ δίδῃ τὸ κλειδὶ εἰς τοὺς συμπατριώτας του διὰ νὰ ἐμβαίνουν εἰς τὸ δωμάτιον, ὅπου εἶναι λεπτόταται ἀρχαιότητες ἑλληνικαί, νὰ μένουν ἐκεῖ μόνοι καὶ ὅταν θέλουν νὰ ἐξέρχωνται χωρὶς ἐξέτασιν* ; Ἔχει δίκαιον καὶ μέγα δίκαιον, τὸ πᾶν ν᾿ ἀναστατώσῃ κατ᾿ ἐμοῦ, διότι ἀλλοῦ ἄλλην τύχην τοιαύτην δὲν εὑρίσκει.

»Μένει τώρα νὰ κρίνῃ τὸ κοινόν, ποῖος εἶναι ὁ ἀγύρτης. ῾Ο Ἕλλην, ὅστις αὐθορμήτως, χωρὶς νὰ πληρώνεται ἀπὸ κανένα, πρὸ χρόνων ἤδη ἐπροσπάθησεν, ἔκαμεν ὅ,τι ἦτο δυνατόν, εἰς τοὺς Τούρκους, διὰ νὰ σώσῃ τὰς ἀρχαιότητας ἀπὸ τοὺς ἀκρωτηριασμοὺς καὶ συντριμοὺς τῶν τυχόντων, ἢ ἐκεῖνος, ὅστις, ἐλθὼν εἰς τὴν ῾Ελλάδα κατὰ τοὺς 1833 ζητῶν τύχην, ἔπραξε πᾶν ὅ,τι ἐδύνατο διὰ νὰ γίνῃ ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων ; ᾿Εκεῖνος, τὸν ὁποῖον πρῶτος ἐγὼ ἐδέχθην φιλοξένως εἰς τὸν οἶκόν μου [29], πρῶτος τοῦ ἔδωκα ἄρτον καὶ ὕδωρ ξενισμοῦ καὶ τὸ δυνατὸν τὸν συνέτρεξα, αὐτὸς δὲ ὁ γεννάδας δι᾿ ἀνταμοιβὴν πανδήμως λακτίζει, ἀναισχυντεῖ κατ᾿ ἐμοῦ ; ᾿Αλλ᾿ ἐξέσθω τοῖς τοιούτοις ἀσχημονεῖν.»

῾Ο Πιττάκης ἐπομένως, τρισήμισυ μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν *᾿Ελπίδα*,

διατύπωσε ἐναντίον τοῦ Ρός, κι᾽ ὄχι μὲ προφορικὲς σπερμολογίες, ἀλλὰ μὲ τὴν ὑπογραφή του καὶ «πανδήμως» κι᾽ αὐτός, τὴ βαρειὰ κατηγορία ὅτι, σὰν ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων, ἐπέτρεπε στοὺς ξένους φίλους του νὰ ἐπισκέπτονται ἀνεπιτήρητοι τὶς ἀρχαιολογικὲς συλλογὲς καὶ τοὺς ἔδινε μάλιστα καὶ τὸ κλειδὶ τοῦ μουσείου γιὰ νὰ μπαινοβγαίνουν ἐκεῖ ὅποτε ἤθελαν. Γιὰ ν᾽ ἀντιδράση ὁ Ρὸς δὲ χρειάζονταν βέβαια νὰ γίνη ἡ κατηγορία πιὸ συγκεκριμένη, ὅπως ἔγινε ἀργότερα μὲ τὴν εἴδηση τῆς ***᾽Ελπίδας***, ἀλλὰ τέτοια ἀντίδρασή του δὲ συναντοῦμε. Στὸ ἴδιο φύλλο τοῦ ***῾Ελληνικοῦ Ταχυδρόμου*** τῆς 29 ᾽Ιουλίου - 9 Αὐγούστου δημοσιεύεται μιὰ ἀκόμα ἐπιστολὴ τοῦ Ρός. Αὐτὴ ὅμως τὴν εἶχε γράψη ἀπὸ πρίν, πέρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τὸ ἐπιτιμητικὸ σημείωμα, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ συντάκτης τοῦ ***Ταχυδρόμου*** εἶχε προλογίση τὴν πρώτη ἐπιστολή του. Στὴ δεύτερη αὐτὴ ἐπιστολὴ ἐπικρίνει μὲ ὀξύτητα καὶ στὸν ἴδιο χλευαστικὸ τόνο τὸ βιβλίο τοῦ Πιττάκη Ancienne Athènes — ἔτσι διόρθωνε τὴν παράλειψή του καὶ ἡσύχαζε τὴ συνείδησή του! — ἀλλὰ στὸ τέλος λέει πὼς δὲ θὰ ξαναγράψη. «Εἴτε ἀποκριθῇ τις εἰς ὅσα ἔγραψα εἴτε ὄχι, δὲν θὰ προσθέσω πλέον οὐδεμίαν λέξιν». Καὶ κράτησε τὸ λόγο του. Δὲν ξανάγραψε οὔτε ὅταν ὁ Πιττάκης ἀπάντησε στὴν ἀναδρομικὴ αὐτὴ κριτική, ὑπερασπίζοντας τὸ βιβλίο του, μὲ ἕνα γράμμα ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ φύλλο τῆς 11/23 Αὐγούστου 1836 τοῦ ***῾Ελληνικοῦ Ταχυδρόμου***. Δὲν ἔγραψε ὅμως οὔτε μετὰ τὸ δημοσίευμα τῆς ***᾽Ελπίδας***, μὲ τὸ ὁποῖο ἡ κατηγορία τοῦ Πιττάκη ἔπερνε συγκεκριμένο περιεχόμενο, ἀφοῦ ἡ ὥς τὴν ἀσυδοσία διευκόλυνση τῶν ξένων ἐπισκεπτῶν τοῦ μουσείου ἀπὸ τὸν Ρὸς δὲ μποροῦσε παρὰ νὰ συνδεθῇ στὴ σκέψη τοῦ καθενὸς μὲ τὴν ἐξαφάνιση τῶν ἀρχαίων τοῦ ῾Εκατομπέδου, ποὺ ἀποκάλυψε ἡ ***᾽Ελπίς***. ᾽Αλλὰ δὲν ἔγραψε οὔτε ὅταν ἡ ***᾽Ελπίς***, στὸ φύλλο τῆς 19 Δεκεμβρίου 1836, ἀποσαφήνισε ἀκόμα περισσότερο τὴν κατηγορία καὶ τῆς ἔδωκε περίπου τὸ περιεχόμενο, ποὺ ἀναφέρει ὁ Ρὸς μὲ ὅσα γράφει γιὰ τὸ περιστατικὸ Pückler - Muskau. ᾽Ιδοὺ καὶ τὸ τελευταῖο δημοσίευμα τῆς ***᾽Ελπίδας***:

«Εἰς τὸν 11 ἀριθμὸν τῆς «᾽Ελπίδος», ὁμιλοῦντες περὶ τῶν εἰς τὴν ᾽Ακρόπολιν ἐργασιῶν, ἀνεφέραμεν ὅτι ἐλλείπουσιν ἀπὸ τὸ Μουσεῖον διάφορα λείψανα τῆς ἀρχαιότητος, ὀνοματίζοντες καί τινα ἐξ αὐτῶν. ᾽Ηθέλησάν τινες ἐκ τούτου νὰ προσάψωσι κηλῖδα εἰς τὴν ὑπόληψιν τοῦ Κυρίου Ρόσου, πρώην ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων, ὡς κρατήσαντος δῆθεν διὰ τὸ ἰδικόν του μουσεῖον τὰς ἐλλειπούσας ἀρχαιότητας. Σφάλλονται οἱ νομίζοντες τὸ τοιοῦτον. ῾Ο Κύριος Ρὸς δὲν τὰς ἐκράτησε διὰ

τὸ μουσεῖόν ΤΟΥ. Αἱ χεῖρές του εἶναι κατὰ τοῦτο πάντῃ καθαραί. ῎Εσφαλεν ὅμως μεγάλως, παρενόμησε, νομίσας ὅτι ὡς πρὸς τὴν ὑπηρεσίαν του δύναται νὰ λάβῃ διαταγὰς ἢ προσκλήσεις ἀπὸ ἄλλον τινὰ παρὰ ἀπὸ τὴν ἁρμοδίαν Γραμματείαν. Καὶ αἱ ἐστεμμέναι κεφαλαὶ θεωροῦνται εἰς τὰ συνταγματικὰ κράτη ὡς ἁπλοῖ ἰδιῶται, καθ᾽ ἣν στιγμὴν εὑρίσκονται ἐκτὸς τῆς σφαίρας, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ νόμος τοῖς δίδει ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν, καὶ ἐκτὸς τῶν τύπων, κατὰ τοὺς ὁποίους ἐνεργεῖται ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία. ῞Οστις καὶ ἂν ἐζήτησε καὶ ἔλαβεν ἀπὸ τὸν Κύριον Ρὸς τὰς ἐλλειπούσας ἀρχαιότητας, ἔδειξεν ὅτι δὲν σέβεται οὔτε τὸ ῾Ελληνικὸν ἔθνος οὔτε τὸν Βασιλέα τῶν ῾Ελλήνων οὔτε τὴν ῾Ελληνικὴν Κυβέρνησιν. ῾Ο κύριος Ρὸς θέλει μᾶς συγχωρέσῃ ἂν ὁμιλῶμεν τὴν ἀλήθειαν. Δι᾽ αὐτὴν καὶ μόνον ἐπροτιμήσαμεν τὴν ἐφημεριδογραφίαν παρὰ τὰ δημόσια ὑπουργήματα. ᾽Οφείλομεν νὰ ἐπαινῶμεν τὰ ἐπαίνων ἄξια καὶ νὰ κατηγορῶμεν τὰ ἀξιοκατάκριτα. ῾Ο Κύριος Ρὸς δὲν πρέπει νὰ εὐχαριστηθῇ μὲ τὴν φράσιν μας ὅτι αἱ χεῖρές του εἶναι καθαραί. Χρεωστεῖ νὰ ὁμιλήσῃ διὰ νὰ καταπείσῃ καὶ ἐκείνους, ὅσοι δὲν θέλουν νὰ πιστεύσουν εἰς τοὺς λόγους μας.»

Εἶναι δύσκολο νὰ ποῦμε μὲ κάποια βεβαιότητα, ποιὸν ἐννοεῖ ἐδῶ ἡ ***᾽Ελπὶς*** ὅτι ἔδωκε στὸν Ρὸς τὴ διαταγὴ νὰ χαρίση ἀρχαῖα τοῦ μουσείου. Βέβαιο εἶναι πάντως, ἀπὸ τὰ γραφόμενα τοῦ Ρός, ὅτι γιὰ δωρολήπτη ἐννοοῦσε τὸν πρίγκηπα Pückler - Muskau. Τελικὰ ὁ Ρὸς βεβαιώνει ὅτι μὲ μιὰ ὀξεῖα ἀπάντησή του (eine scharfe Erwiderung) στὶς ἐφημερίδες τὸ ζήτημα ἔληξε. Δυστυχῶς ὅμως δὲ βρήκαμε πουθενὰ δημοσιευμένη τὴν ἀπάντηση αὐτή, μὲ ὅση προσοχὴ κι᾽ ἂν ἐρευνήσαμε ὅλα τὰ ἀθηναϊκὰ φύλλα τῶν τελευταίων μηνῶν τοῦ 1836 καὶ τῶν πρώτων τοῦ 1837.

῞Ας παρακολουθήσουμε ὅμως τώρα καὶ τὸ τέλος τῆς ἀφήγησης τοῦ Ρὸς γιὰ τὸ περιστατικὸ Pückler - Muskau, ὅπου πιάνει στὴν ἄκρη τῆς πέννας του καὶ τὸν ᾽Ιατρίδη.

«Πίσω ἀπὸ αὐτά, (ὅσα δηλαδὴ ἔγραψαν οἱ ἐφημερίδες γιὰ τὸ χάρισμα τῶν ἀρχαίων) κρύβονταν κάποιος ᾽Ιατρίδης, ὁ ἴδιος ἐκεῖνος ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχονται τὰ φρικτὰ ἰχνογραφήματα ἀρχαίων ἀγαλμάτων καὶ ἀναγλύφων τῆς *᾽Αρχαιολογικῆς ᾽Εφημερίδας* τοῦ Πιττάκη. ῏Ηταν διορισμένος στὴν ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καποδίστρια, κι᾽ ἐγὼ ἤμουνα τώρα ὑποχρεωμένος νὰ τὸν χρησιμοποιῶ, ὅσο ἦταν δυνατόν, σὰν ἐπόπτη στὶς ἀνασκαφὲς ἢ ἀντιγραφέα.

Ἔκανε μάλιστα τόσο τὸ φτωχὸ καὶ τὸ μισοκακόμοιρο, ὥστε πολλὲς φορὲς τοῦ πλήρωνα τὸ φαγητό του ἢ καὶ διαφορετικὰ τὸν βοηθοῦσα. Ἀλλὰ τώρα ποὺ μὲ νόμισε πεσμένον, μοῦ τὰ πλήρωνε ὅλα αὐτὰ μὲ βρισιὲς καὶ συκοφαντίες, ὅπου καὶ ὅπως μποροῦσε.

»Ἀκόμα κι' ὁ κόμης Ἄρμανσπεργ, πού, θέλοντας νὰ κάμη κόμμα στὴν Ἑλλάδα, φρόντιζε μὲ κάθε τρόπο νὰ δείχνεται ὑποχωρητικὸς στοὺς Ἕλληνες, δὲ ντράπηκε, ἂν καὶ ἤξερε πολὺ καλὰ τὴν ἱστορία μὲ τὸ γραμματικὸ τοῦ Muskau καὶ τὶς ἴδιες τὶς κόρες του, νὰ στείλη ἀπὸ τὴν Ἀρχιγραμματεία ἕνα ἔγγραφο στὸ ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας, μὲ τὸ ὁποῖο ρωτοῦσε, ἂν δὲ θἄπρεπε νὰ γίνουν ἀνακρίσεις ἐναντίον μου. Ὡστόσο δὲν ἔφτασαν ὥς ἐκεῖ, ἂν καὶ ἐγὼ πολὺ τὸ ἐπιθυμοῦσα. Μὲ φοβόντουσαν ἄλλωστε πολύ, γιατὶ εἶχα τὴ φήμη πὼς ἤξερα νὰ δίνω γερὰ χτυπήματα, ὅταν μὲ προσέβαλλαν ἀδίκως. Μὲ μιὰ κοφτερὴ ἀπάντησή μου στὶς ἐφημερίδες τὸ ζήτημα ἔληξε. Ἀλλὰ ἤμουνα πιὰ ἰδιώτης καὶ δὲν ἄργησα νὰ τὸ αἰσθανθῶ. Ὅταν λίγες μέρες ἀργότερα ἀνέβηκα στὴν Ἀκρόπολη γιὰ ν' ἀντιγράψω ἐπιγραφές, οἱ φύλακες, οἱ ὥς τότε ὑφιστάμενοί μου, μοῦ εἶπαν, στενοχωρημένοι, πὼς εἶχαν ρητὴ διαταγὴ νὰ μὴ μ' ἀφήσουν πλέον ν' ἀντιγράψω ἢ νὰ σχεδιάσω ὅ,τιδήποτε [30].»

Μὲ τὴν ἐπίθεση αὐτὴ κατὰ τοῦ Ἰατρίδη καὶ τὴν τόσο ὀργίλη ἔκφραση τῆς πικρίας του γιὰ τὴ στάση τοῦ Ἄρμανσπεργ κλείνει ὁ Ρὸς τὴν ἀφήγηση τοῦ ἐπεισοδίου. Ἀλλὰ τὸ ὅτι δὲ ζήτησε ὁ ἴδιος νὰ γίνη ἀνάκριση γιὰ τὸ χάρισμα τῶν ἀρχαίων στὸν Pückler-Muskau κι' ἔμεινε, ὅπως φαίνεται, παρὰ τὴ βεβαίωσή του ὅτι ἐπιθυμοῦσε τὴν ἀνάκριση, εὐχαριστημένος, ποὺ τὸ ζήτημα σταμάτησε ἐκεῖ, ἀφοῦ καὶ μόνο τὸ γεγονὸς ὅτι ἔδινε τὰ κλειδιὰ στοὺς ξένους, ἂν ἀποδείχνονταν, ἀρκοῦσε νὰ τὸν ἐκθέση ἀνεπανόρθωτα, ἐπιτρέπει ζωηρὲς ἀμφιβολίες, ἂν αὐτά, ποὺ τόσο ἀπερίφραστα ἔγραψε ἡ ***Ἐλπίς***, ἦταν ψέμματα καὶ συκοφαντίες τοῦ Ἰατρίδη ἢ ἄλλου. Τὶς ἀμφιβολίες αὐτὲς τὶς ἐνισχύει τὸ ὅτι ὁ Ρὸς δὲν ἔδωκε καμμιὰ ἀπάντηση στὸν Πιττάκη, ὅταν αὐτὸς ἔγραψε τὰ ἴδια περίπου πράγματα στὸν ***Ἑλληνικὸ Ταχυδρόμο*** λίγους μῆνες πρίν. Τί ἔγραψε ἀργότερα στὴν «κοφτερὴ» ἀπάντησή του στὶς ἐφημερίδες, καθὼς ὁ ἴδιος λέει, δὲν τὸ ξέρουμε, γιατί, ὅπως εἴπαμε, δὲν τὴ βρήκαμε πουθενὰ δημοσιευμένη.

Ἀκόμα πιὸ περίεργο, ἀλλὰ ὄχι κι' ἀνεξήγητο, εἶναι ὅτι ὁ Ρός, γράφοντας γιὰ τὰ περιστατικὰ ἐκεῖνα τοῦ 1836 ὕστερα ἀπὸ δεκαοχτὼ χρόνια, ὅταν ὁ Ἰατρίδης εἶχε πιὰ φύγη ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία—πρᾶγμα ποὺ τὸ ἤξερε ὁ Ρός, ὅπως θὰ ἰδοῦμε ἀλλοῦ — κι' ἦταν μακρυὰ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα

κι' εὔκολα μποροῦσε νὰ γίνη ὁ ἀποδιοπομπαῖος τράγος του, ἐνῶ ὁ Πιττάκης ἦταν γενικὸς ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ εἶχε καὶ δικό του περιοδικό, δὲν ἔγραψε τίποτα γιὰ τὸν τελευταῖο καὶ ξέσπασε στὸν Ἰατρίδη. Ὅτι ὁ Ἰατρίδης ἔκαμε γνωστὸ τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ρὸς «ἀσφάλιζε» τὴ συλλογὴ τῶν ἀρχαίων τῆς Ἀκρόπολης, δίνοντας τὸ κλειδὶ στοὺς ξένους ἐπισκέπτες, φαίνεται πιθανό. Ἐργαζότανε κι' αὐτὸς στὴν Ἀκρόπολη κι' ἔβλεπε τί γίνονταν ἐκεῖ. Ὅταν ὅμως τὰ πράγματα αὐτά, βγαίνοντας ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν προφορικῶν σχολίων, ἔφτασαν στὶς στῆλες τῶν ἐφημερίδων, χρειάζονταν ἄλλη ἀντιμετώπιση ἀπὸ μέρους τοῦ Ρός. Ἡ καθυστερημένη ἐπίθεσή του κατὰ τοῦ Ἰατρίδη δὲν τακτοποιοῦσε τὸ ζήτημα.

Καὶ τὸ παράπονό του ὅτι ὁ Ἰατρίδης τοῦ ρίχτηκε, ὅταν τὸν νόμισε πεσμένον, ἐλέγχεται ἀβάσιμο, ἀφοῦ ὁ ***Ταχυδρόμος*** δημοσίευσε τὴν παραπάνω εἴδηση δυὸ μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν παύση τοῦ Ρός.

VIII

Δὲ θὰ ἐξετάσουμε ὅμως ἐδῶ ποιὰ εἶναι ἡ ἀλήθεια γιὰ τὸ περιστατικὸ Pückler-Muskau καὶ τὴν ἀρχαιολογικὴ διαχείριση τοῦ Ρός, ἀφοῦ δὲν ἔγινε ἀνάκριση καὶ δὲν ὑπάρχουν ἑπομένως ἐξακριβωμένα στοιχεῖα. Οὔτε ἂν ὁ Ρὸς πλήρωνε τὸ φαγητὸ τοῦ Ἰατρίδη καὶ τὸν βοηθοῦσε χρηματικά, ὅπως ἀφίνει νὰ ὑπονοηθῆ, μὲ φανερὴ πάντως τὴν πρόθεσή του νὰ τὸν μειώση. Δὲ μποροῦμε νὰ ξέρουμε τί γίνονταν μεταξύ τους. Μᾶς ἐνδιαφέρει μόνο ὁ σκληρὸς χαρακτηρισμὸς τοῦ Ρὸς γιὰ τὴν ἐργασία τοῦ Ἰατρίδη σὰν ἰχνογράφου τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας, ἂν δηλαδὴ εἶναι σωστὸς καὶ δίκαιος ἢ ἄδικος κι' ἀποτέλεσμα τῆς ἐχθροπάθειάς του. Ἀλλὰ πρὶν ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ θέμα αὐτό, αἰσθανόμαστε τὴν ἀνάγκη νὰ ἐρευνήσουμε ἀκόμα τὸ ζήτημα τῆς παραίτησης τοῦ Ρός, ὅσο κι' ἂν αὐτὸ δὲν εἶναι τὸ κύριο ἀντικείμενο τῆς μελέτης μας. Κι' ὁ λόγος εἶναι ὅτι ὁ ἀναγνώστης, μιὰ ποὺ ἄκουσε τὴν ἄποψη τοῦ Ρὸς γιὰ τὴν διαφωνία του μὲ τὸ ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας, εἶναι φυσικὸ νὰ θέλη νὰ μάθη καὶ ποιὲς ἦταν οἱ ἀπόψεις τοῦ ὑπουργείου, ποὺ δέχτηκε τὴν παραίτησή του. Καὶ πολὺ περισσότερο θὰ θελήση κανεὶς νὰ γνωρίση τὴν ἀλήθεια γιὰ τὸ ὅλο ζήτημα, ὅταν ξέρει ὅτι στὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Ρὸς ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία καὶ στοὺς λόγους, ποὺ τὴν προκάλεσαν, δόθηκε, στὰ κατοπινὰ χρόνια, μεγάλη καὶ γενικώτερη σημασία, κι' ἔγιναν γύρω ἀπὸ τὴν ὑπόθεση αὐτὴ πολλὲς συζητήσεις. Οἱ συζητήσεις αὐτὲς κατέληξαν, μὲ πολὺ λίγες λεπτομερεια-

κὲς ἐπιφυλάξεις, στὸ νὰ δικαιωθῇ ὁ Ρὸς καὶ νὰ καταδικαστῇ ἡ στάση τοῦ ἑλληνικοῦ ὑπουργείου ἀπέναντί του σὰν ἀνελεύθερη, ἀντιπνευματικὴ καὶ φωτοσβεστική, ἔτσι ὥστε ὁ πρῶτος νὰ προβάλλη σήμερα σὰν ἥρωας τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, ποὺ αὐτὸς τότε τὴν ὑπερασπίστηκε, ἐνῷ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση τὴν παραβίασε καὶ τὴ στραγγάλισε.

Αὐτὸ δὲν τὸ ὑποστήριξαν μόνο Γερμανοὶ συνάδελφοι τοῦ Ρός, σύγχρονοί του καὶ μεταγενέστεροι· τὸ παραδέχτηκαν καὶ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι καὶ ἱστορικοί. Μερικοὶ μάλιστα ἀπὸ τοὺς συζητητές, γιὰ νὰ τονώσουν τὴ θέση τοῦ Ρὸς στὴ σημαντικὴ αὐτὴ συζήτηση, ὅπου ἀνακινήθηκε ἕνα τόσο σπουδαῖο ἠθικὸ καὶ δεοντολογικὸ ζήτημα, μεταχειρίστηκαν κι' ἕνα ἐπιχείρημα, ποὺ ὁ ἴδιος δὲν τὸ εἶχε ποτὲ ἐπικαλεσθῆ, τουλάχιστον σὲ ὅ,τι ἔχει ἀφήση γραμμένο γιὰ τὴν ὑπόθεση ἐκείνη. Ἕνας λόγος παραπάνω νὰ μὴ θεωρήσουμε τὸ θέμα κλεισμένο, ἀλλὰ νὰ τὸ ξετυλίξουμε πάλι, μὲ ὅλα ὅμως τὰ στοιχεῖα του αὐτὴ τὴ φορά.

IX

Ὅπως εἴπαμε, τὶς πληροφορίες μας γιὰ τὸ ἐπεισόδιο ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πλευρὰ τὶς ἔχουμε ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τοῦ Ραγκαβῆ καὶ τὸ ἄρθρο τῆς ***Ἐλπίδας*** τῆς 7 Ὀκτωβρίου 1836. Ἡ σχετικὴ ἀλληλογραφία τοῦ ὑπουργείου μὲ τὸν Ρός, κι' ἂν σώζεται πουθενά, δὲ μᾶς εἶναι σήμερα προσιτή. Τὰ ἔγγραφα θὰ μᾶς ἔλεγαν, τί ἀκριβῶς εἶχε πῆ τὸ ὑπουργεῖο· ἂν δηλαδὴ ἀπαγόρευε ἐντελῶς στὸν Ρὸς νὰ κάνη ἐπιστημονικὲς ἀνακοινώσεις γιὰ τὶς ἀνασκαφές του, μὲ τὴ δικαιολογία ὅτι τὰ πορίσματά τους ἦταν τάχα ἰδιοκτησία του, ὅπως γράφει ὁ Ρός, ἢ ζητοῦσε μόνο νὰ μαθαίνη τὰ πορίσματα αὐτὰ πρὶν ὁ Ρὸς τὰ δημοσιεύση στὰ ξένα περιοδικὰ ἢ τὰ ἀνακοινώση στὶς ξένες ἀκαδημίες. Ὅσο ὅμως γιὰ τὴν οὐσία τῆς ὑπόθεσης καὶ τὸ βαθύτερο λόγο τῆς διαταγῆς τοῦ ὑπουργείου, νομίζουμε ὅτι καὶ χωρὶς τὰ ἔγγραφα ἐκεῖνα μποροῦμε νὰ βροῦμε ἐδῶ τὴν ἀλήθεια.

Ἂς δοῦμε πρῶτα τί ἔγραψε ὁ Ραγκαβῆς. (*Ἀπομν.* Β' σελ. 27).

«Ἐν Πειραιεῖ, ἀνορυττομένων τῶν θεμελίων τοῦ τελωνείου, εὑρέθησαν ἐκεῖ ἀξιόλογοι ἐπιγραφαὶ τῶν ἀττικῶν νεωρίων. Ἀμέσως δ' ἐπεδόθη εἰς τὴν ἀντιγραφὴν αὐτῶν ὁ γενικὸς ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων, ὁ Γερμανὸς Λουδοβῖκος Ρός, ζητήσας καὶ λαβὼν παρὰ τοῦ ὑπουργείου, ἵνα ἐπιδοθῇ εἰς τὴν μακρὰν ταύτην ἐργασίαν, ἄδειαν ἀποχῆς ἀπὸ τῆς

ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ ΡΟΣ
(Αὐτοπροσωπογραφία)

λοιπῆς ὑπηρεσίας, εἰς ἣν τὸν ἀντικατέστησε κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ὁ ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς κ. Πιττάκης. Παρερχομένου δὲ τοῦ χρόνου χωρὶς νὰ πεμφθῶσιν εἰς τὸ ὑπουργεῖον τὰ πολύτιμα ταῦτα ἀντίγραφα, ἃ ἀνυπομόνως περιεμένοντο, ἐζήτησε παρὰ τοῦ κ. Ρὸς ὁ ὑπουργός, δι᾿ ἐπισήμου ἐγγράφου, ὃ ἐγὼ συνέταξα, νὰ μὴ ἀναβάλῃ νὰ πέμψῃ αὐτὰ εἰς τὸ ὑπουργεῖον, ἂν ἐπερατώθη ἡ ἀντιγραφή των. Πρὸς μεγάλην δ᾿ ὅμως ἔκπληξιν ἡμῶν ἐλάβομεν τὴν ἀπάντησιν ὅτι ἐπεράτωσε μὲν τὰ ἀντίγραφα, ἀλλ᾿ ὅτι τὰ ἔπεμψεν... εἰς τὴν Ἀκαδημίαν τοῦ Βερολίνου. Εἰς τοῦτο τοῦ ἀπηντήθη ὅτι ***τοιοῦτον δικαίωμα δὲν εἶχε,*** καθ᾿ ὃ ὑπάλληλος τῆς κυβερνήσεως, παρ᾿ ἧς ἔλαβε τὴν ἐντολὴν τῆς ἀντιγραφῆς, καὶ ἥτις, ἂν ἤθελε, ἐδύνατο αὐτὴ νὰ πέμψῃ τὰ ἀντίγραφα εἰς τὴν Ἀκαδημίαν, σχέσεις οὕτω συνδέουσα μετ᾿ αὐτῆς. Προσεκαλεῖτο δ᾿ ἄλλοτε νὰ μὴ πράξῃ τοῦτο, καὶ ἂν εἶχε καὶ δεύτερα ἀντίγραφα νὰ πέμψῃ κἂν ταῦτα εἰς τὸ ὑπουργεῖον.

»Ἀλλ᾿ ὁ κ. Ρός, ἀγανακτήσας, ἔπεμψε τὴν παραίτησίν του, ἣν ὁ ὑπουργὸς κ. Ρίζος ἀμέσως ἐδέχθη, ἐπιμείνας παρὰ τῷ κόμῃ Ἄρμανσπεργ ὅτι ἢ ὁ Ρὸς ἢ αὐτὸς θέλει ἐξέλθῃ τῆς ὑπηρεσίας. Οὕτως ὁ λίαν πεπαιδευμένος μέν, ἀλλ᾿ ὀξύθυμος καὶ τῶν δημοσίων καθηκόντων του ἀτελῆ ἔχων γνῶσιν ἀρχαιολόγος ἀπεσύρθη τῆς ὑπηρεσίας, ἀντικατασταθεὶς ὑπὸ τοῦ κ. Πιττάκη, καὶ ἔμεινε μόνον καθηγητὴς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ.»

Θὰ ἦταν ὅμως πλάνη νὰ συμπεράνῃ κανεὶς ἀπὸ τὶς παραπάνω φράσεις τοῦ Ραγκαβῆ ὅτι τὸ ὑπουργεῖο φιλοδοξοῦσε ν᾿ ἀντικαταστήσῃ τοὺς ἀρχαιολόγους μὲ τοὺς ὑπαλλήλους του καὶ τὶς ἐπιστημονικὲς μελέτες μὲ ὑπουργικὰ ἀνακοινωθέντα, ὅπως περίπου παριστάνει ὁ Ρός. Εἶναι δυνατὸν ν᾿ ἀποδώσουμε τέτοιον παραλογισμὸ σὲ ἄνδρες σὰν τὸ Ρίζο καὶ τὸ Ραγκαβῆ, καὶ μάλιστα στὸν πρῶτο, ποὺ μὲ τόση χαρὰ κι᾿ ἐνθουσιασμὸ εἶχε δώσῃ, τέσσαρα χρόνια πρίν, στὴ δημοσιότητα τὴν ἁπλῆ ἐκείνη ἀναφορὰ τοῦ Ἰατρίδη, μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ ἔδειχνε τὸ πνευματικὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν καλλιτεχνικὴ προσπάθεια ἑνὸς ὑπαλλήλου, τὸν βεβαίωνε ὅτι τὸ ἔργο του (ὁ εἰκονογραφημένος κατάλογος, ποὺ ἑτοίμαζε) θὰ τοῦ ἔφερνε «τιμὴν οὐ τὴν τυχοῦσαν, δημοσιευόμενον ἐν δέοντι», καὶ τοῦ συνιστοῦσε νὰ ἐπισπεύσῃ τὴ σύνταξη τοῦ καταλόγου τῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ μουσείου «μὲ μίαν ὅσον ἐνδέχεται συνοπτικὴν καὶ περιεκτικωτάτην ἔκθεσιν διὰ νὰ δημοσιευθῇ διὰ τῶν ἐφημερίδων, πρὸς πληροφορίαν τῶν ἁπανταχοῦ ἀρχαιολόγων καὶ φιλολόγων»;

Σ᾿ αὐτὸν τὸν ἴδιο Ρίζο, ποὺ δυσφοροῦσε, γιατὶ ὁ Μουστοξύδης δημοσίευσε μόνο λίγες ἐπιγραφές, κι᾿ ἔλεγε στὴν ᾿Εθνοσυνέλευση τοῦ 1832, προκειμένου γιὰ τὶς ἀρχαιότητες, ὅτι «ἔχομεν χρείαν ἐπισκέψεως ἀνδρῶν δεινῶν περὶ τὴν ἀρχαιολογίαν, καὶ τοιοῦτοι πολλοὶ θέλουν συρρεύσει, ὅταν, ὡς ἐλπίζεται, θεωρηθῇ παρὰ τῆς Κυβερνήσεως ἄξιον ἀντικείμενον τῶν φροντίδων της ἡ δι᾿ ἀνασκαφῶν ἀνακάλυψις ἀρχαιοτήτων καὶ μάλιστα εἰς τὰς ᾿Αθήνας ;» Εἶχε ἆρα γε ὁ Ρίζος τὴν πρόθεση νὰ οἰκειοποιηθῇ τὴν ἐργασία καὶ τῶν ἀνδρῶν αὐτῶν ἢ νὰ τὴν ἐλέγχη ; Οὔτε μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι οἱ δύο ἄνδρες πίστευαν πραγματικὰ πὼς ἦταν ἔργο τοῦ ὑπουργείου νὰ κάνη ἀρχαιολογικὲς ἀνακοινώσεις στὴν ᾿Ακαδημία τοῦ Βερολίνου ἢ σ᾿ ὁποιαδήποτε ἄλλη. ᾿Αλλοῦ λοιπὸν πρέπει νὰ ζητήσουμε τὴν ἐξήγηση τῆς φράσης ἐκείνης τοῦ Ραγκαβῆ.

῞Ενα αἴτιο γιὰ τὴ στάση, ποὺ πῆρε τὸ ὑπουργεῖο στὴν ὑπόθεση τῶν ἐπιγραφῶν ἦταν βέβαια ἡ ἀσυγχώρητη διαγωγὴ τοῦ Ρός, πού, ἐνῶ ἔστειλε τὸ ἀντίγραφό του στὴν ᾿Ακαδημία τοῦ Βερολίνου, ὅπως ἔλεγε, πραγματικὰ ὅμως στὸ Βοίκχιο, δέν καταδέχτηκε κὰν νὰ ἐνημερώση τὸ ὑπουργεῖο γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας του, ἐνῶ ἦταν ὑπάλληλος τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ εἶχε πάρη καὶ ἄδεια ἀποχῆς ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία του γιὰ νὰ ἐπιδοθῇ μὲ ἄνεση σ᾿ αὐτὴ τὴ δουλειά. Ἡ ἐσκεμμένη αὐτή, ὅπως ὁ ἴδιος τὸ τονίζει, παράλειψή του ἐρέθισε τόσο τὸν ὑπουργὸ καὶ τὸν προϊστάμενο τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας, ὥστε προκάλεσε τὴν ἔντονη ἀντίδρασή τους. ῎Αλλωστε ὅσα γράφει ὁ Ρὸς γιὰ τὴν ἀμάθεια τῶν ὑπηρεσιακῶν προϊσταμένων του καὶ τὴν ἔλλειψη ἀπὸ μέρους τους ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν ἀρχαιολογία, δίνουν τὸ μέτρο τῆς ἀνυποληψίας, ποὺ τοὺς εἶχε, κι᾿ αὐτὸ δὲν προοιώνιζε γιὰ τὸ μέλλον ὁμαλὴ συνεργασία τοῦ ὑπουργείου μὲ τὸν ἀτίθασσο καὶ ξιππασμένο γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ κατάρτισή του—κι᾿ ἴσως καὶ γιὰ τὶς ὑψηλὲς σχέσεις του—Γερμανὸ ἀρχαιολόγο [31].

Κι᾿ ὅμως ὅλα αὐτὰ δὲ θ᾿ ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ πάρη τὸ πρᾶγμα τὴν τροπὴ ποὺ πῆρε, ἂν δὲν ὑπῆρχε στὴν ὑπόθεση τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ τελωνείου ἕνα στοιχεῖο, ποὺ τῆς δίνει ἐντελῶς ἄλλη μορφὴ κι᾿ ἐξηγεῖ, καλλίτερα κι᾿ ἀπὸ τὴν πειραγμένη ἐθνικὴ φιλοτιμία ἢ τὴν προσωπικὴ εὐθιξία τῶν Ἑλλήνων ἁρμοδίων, τὴν ἀπόφασή τους.

Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ τὸ ἀγνόησαν ὅσοι, ἀρκετὰ ἐπιφανειακὰ δυστυχῶς καὶ χωρὶς νὰ τὴν ξεσκαλίσουν, ἀσχολήθηκαν ἀργότερα μὲ τὴν ὑπόθεση τῆς παραίτησης τοῦ Ρός. ᾿Ακόμα κι᾿ ὁ Ραγκαβῆς δὲν τὸ μνημονεύει στὸ βιβλίο του, ἂν καὶ ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα τῆς ἐποχῆς βγαίνει μὲ βεβαιότητα πὼς ἦταν γνωστὸ στοὺς ἀρχαιολογικοὺς κύκλους

τῆς ᾿Αθήνας καὶ πρέπει ἑπομένως νὰ ἔπαιξε ἀποφασιστικὸ ρόλο. ᾿Αλλὰ ὁ Ραγκαβῆς εἶχε στὸ μεταξὺ συμφιλιωθῇ μὲ τὸν Ρός, εἶχε ἀλληλογραφία μαζί του, ὅταν αὐτὸς ἦταν πιὰ στὴ Χάλλη, πῆρε, ὅπως εἴπαμε, χρήματα ἀπ᾿ αὐτὸν γιὰ ἀνασκαφές, κι᾿ εἶναι φυσικό, κι᾿ ἂν ἀκόμα τὸ θυμόταν ὕστερα ἀπὸ τόσα χρόνια, νὰ μὴν ἤθελε πιὰ νὰ ἐκθέση τὴ μνήμη του.

Πραγματικά, ἡ πράξη ἐκείνη τοῦ Ρός, ὅσο κι᾿ ἂν ἀφοροῦσε τὴν ἐπιστημονικὴ μελέτη τῶν πειραϊκῶν ἐπιγραφῶν, μύριζε ἀρκετὰ ἐμπορικὴ συναλλαγή !... Ὁ Ρὸς εἶχε φιλοτεχνήση ἕνα ἀντίγραφο - ἀπεικόνισμα τῶν ἐνεπιγράφων πλακῶν, ἀλλὰ ἡ ἐργασία του αὐτὴ δὲν ἐξαντλοῦσε τὸ ἀρχαιολογικὸ θέμα. Δὲν ἦταν παρὰ ἡ πρώτη ὕλη, ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ ἀρχαιολόγος θὰ ἔπλαθε τὸ ἔργο του, θὰ ζωγράφιζε, μὲ τὴν ἐπιστημονική του γνώση καὶ φαντασία, τὸν ἱστορικὸ πίνακα, ποὺ ξεπηδοῦσε μέσα ἀπὸ τὶς πειραϊκὲς ἐπιγραφές. Ἡ πρώτη αὐτὴ ὕλη ἦταν, βέβαια, ἕνα δυσκολοδούλευτο ὑλικό, τόσο δύσκολο, ὥστε κι᾿ ὁ ἴδιος ὁ Ρὸς — ἄν, ἐννοεῖται, ἦταν σ᾿ αὐτὴ τὴν περίσταση εἰλικρινὴς — δὲν ἔκρινε ἀκόμα τὸν ἑαυτό του ἀρκετὰ ὥριμο γιὰ νὰ καταπιαστῇ μὲ τὴν κατεργασία καὶ τὴν ἐκμετάλλευσή του. ᾿Αλλὰ δὲν ἔπαυε νὰ εἶναι μιὰ περίφημη πρώτη ὕλη, ἕνα πολύτιμο μέταλλο, ἱκανὸ νὰ προσπορίση στὸν τυχερὸ κάτοχό του ἕνα καλὸ ἀντάλλαγμα, ὄχι, φυσικά, ἀπαραίτητα ὑλικό, ἠθικὸ ὅμως χωρὶς ἀμφιβολία. Καὶ τὸ πολύτιμο αὐτὸ ὑλικό, τὴν ἐποχὴ ποὺ τὸ ὑπουργεῖο τοῦ ζήτησε τὸ ἀντίγραφο τῶν ἐπιγραφῶν, ὁ Ρὸς τὸ εἶχε ἤδη πλασάρη κατὰ τὸν καλλίτερο δυνατὸ τρόπο, τὸ εἶχε διαθέση στὸν προθυμότερο καὶ ἁρμοδιώτερο καταναλωτή : στὸν Αὔγουστο Βοίκχιο !

«Οἱ ἐπιγραφές», γράφει ὁ Βοίκχιος στὰ ***Προλεγόμενα*** τοῦ τρίτου τόμου τῶν ***Δημοσίων Οἰκονομικῶν τῶν ᾿Αθηναίων*** [32], ὅπου τὶς δημοσίευσε, «μοῦ ἀνακοινώθηκαν στὸ σύνολό τους ἀπὸ τὸν ἀξιότιμο φίλο μου στὰ 1836, σὲ ἀντίγραφο, ποὺ τὶς παριστάνει ὅπως εἶναι στὶς πλάκες, κι᾿ ἐγὼ τὶς παρουσίασα στὴ Βασιλικὴ (Πρωσσικὴ) ᾿Ακαδημία τῶν ᾿Επιστημῶν, ἀφοῦ λίγο καιρὸ προηγουμένως εἶχα λάβη ἀπὸ τὸν ἴδιο τμήματα τῶν ἐπιγραφῶν, γραμμένα μὲ τὴ συνηθισμένη γραφή. Ὁ κύριος Ρὸς παραχώρησε σὲ μένα τὴν ἔκδοση καὶ τὴν ἐπεξεργασία τους, ὅπως δήλωσε δημοσίως στὸ φύλλο 77 τοῦ 1836 τοῦ *Kunstblatt* καὶ στὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν κύριο Μποῦνσεν, στὸ ***Δελτίο τοῦ ᾿Ινστιτούτου ἀρχαιολογικῆς ᾿Αλληλογραφίας*** τοῦ 1836, σελ. 132.»

Δὲν ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας τὴν ἀνακοίνωση τοῦ Ρὸς στὸ *Kunstblatt*[33], ἀλλὰ προηγεῖται χρονολογικὰ ἀπὸ τὸ γράμμα του στὸν Κάρολο Μποῦνσεν, ποὺ δημοσιεύτηκε γαλλικὰ στὸ τεῦχος τοῦ Αὐγούστου 1836 τοῦ *Bullettino di Corrispondenza archeologica*. Μὲ τὸ γράμμα ἐκεῖνο ὁ Ρὸς ἀνακοίνωνε στὸ διάσημο συγγραφέα καὶ ἀρχαιολόγο, πρέσβυ τότε τῆς Πρωσσίας στὴν Ἁγία Ἕδρα καὶ γενικὸ γραμματέα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ρώμης, τὸ περίφημο ψήφισμα τοῦ ἀθηναϊκοῦ δήμου τοῦ 325 π.Χ. [34], μὲ τὸ ὁποῖο ἀποφασίστηκε ἡ ἀποστολὴ τοῦ οἰκιστῆ Μιλτιάδη στὸν Ἀδρία καὶ τὸ ὁποῖο ἔλυνε, κατὰ τὴ γνώμη του, τὸ συζητούμενο τότε ζήτημα τῶν ἑλληνικῶν ἀγγείων, ποὺ ἔφερναν σὲ φῶς οἱ ἀνασκαφὲς τῆς πανάρχαιας αὐτῆς ἐτρουσκικῆς πόλης. Συνάμα ὅμως ὁ Ρὸς βεβαιώνει στὴν ἐπιστολή του πὼς ἔστειλε τὰ ἀντίγραφα τῶν ἐπιγραφῶν στὸ Βοίκχιο «μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἤθελε ν' ἀναλάβη τὴ δημοσίευσή τους». Καὶ μὲ τὴ φανερὴ πρόθεση νὰ διακηρύξη πὼς τὸ δικαίωμα αὐτὸ τὸ εἶχε πιὰ ἐκχωρήση στὸ Βοίκχιο, προσθέτει ὅτι ὁ ἴδιος θ' ἀποφύγη νὰ σχολιάση τὸ πολύτιμο μνημεῖο.

«Ce psephisma important», γράφει, «se trouve inseré dans une partie des comptes-rendus des intendants de l'arsenal *(ἐπιμεληταὶ νεωρίων)*, dont douze grandes plaques et quelques moindres fragments furent successivement découvertes au Pirée en 1835 et dont je viens d'achever les copies, pour les transmettre à notre savant ami M. Böckh de Berlin, lequel, à ce que j'espère, voudra s'en charger de la publication. Dans cette supposition, vous trouverez sans doute juste, que je m'abstienne de tout essai de commentaire pour ce précieux monument et que je me borne à le reproduire tel qu'il se lit sur la pierre...»

Ἀλλὰ δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ ἔρθη στὴν Ἀθήνα τὸ *Kunstblatt* ἢ τὸ *Bullettino* (τὸ πρῶτο πάντως πρέπει νὰ εἶχε φτάση τὸν Ἰούλιο, ὅταν ἄρχισε τὸ κονταροχτύπημα τοῦ Ρὸς μὲ τὸν Πιττάκη) γιὰ νὰ καταλάβη ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία τί εἶχε κάμη ὁ Ρός. Ὁ Πιττάκης, προμηθευτὴς τοῦ Βοίκχιου ὥς τότε, ἔχασε ξαφνικὰ τὸν πελάτη του. Ποιὸς ἄλλος τὸν εἶχε ἀντικαταστήση ἀπὸ τὸν Ρός, ποὺ ἔφτασε μάλιστα νὰ τὸν κατηγορήση στὶς ἐφημερίδες ὅτι ἐξαπάτησε τὸ Βοίκχιο ; Καὶ τὸ ὅτι ὁ Ρὸς δὲν παρουσίαζε τὴν ἀντιγραφή του στὸ ὑπουργεῖο, δὲ μποροῦσε παρὰ νὰ κινήση τὶς ὑποψίες τοῦ Πιττάκη, ποὺ παρακολουθοῦσε τὴν

ἐργασία αὐτὴ ἀπὸ κοντά. Γιατί, κι' ἂν εἶναι ὑπερβολὴ ὅτι αὐτὸς ἑτοίμασε γιὰ τὸν Ρὸς τὶς πλάκες, πρέπει πάντως νὰ δεχτοῦμε κάποια συνεργασία τους στήν ἀντιγραφή. Τέλος, ἡ δημοσιογραφική τους μονομαχία, κι' ἂν ἀκόμα δὲν ἄρχισε ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀφορμή, μὲ τὸ θόρυβο ποὺ δημιούργησε καὶ τὸ μῖσος ποὺ ἄναψε, ἐπέσπευσε, φυσικά, τὴ συζήτηση γιὰ τὴν τύχη τῶν ἀντιγράφων κι' ἔφερε σὲ φῶς τὴν ἀλήθεια.

Ἄσχετα ὅμως ἂν τὸ ὑπουργεῖο ἤξερε ὅλη τὴν ἀλήθεια γιὰ τὶς δοσοληψίες τοῦ Ρὸς μὲ τὸ Βοίκχιο ἢ τὴν ὑποπτεύονταν μόνον, τὸ γεγονὸς εἶναι ὅτι ὁ Ρός, ἐνῶ χρησιμοποίησε τὸν ὑπηρεσιακό του χρόνο γιὰ τὴν ἀνάγνωση τῶν ἐπιγραφῶν, ποὺ δὲν ἦταν ἰδιωτική του ἐργασία, ἀλλὰ «διατεταγμένη» ὑπηρεσία του, σὰν ἀρχαιολόγου - ὑπαλλήλου τοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ὄχι μόνο δὲ συμμορφώθηκε μὲ τὴν αὐτονόητη ὑπηρεσιακή του ὑποχρέωση νὰ ὑποβάλη μιὰ ἔκθεση στὴν προϊσταμένη του ἀρχή, ποὺ τοῦ εἶχε ἀναθέση τὴν ἀντιγραφή, ἀλλὰ κι' ἐξουσιοδότησε ἕναν τρίτον νὰ ἐπεξεργασθῆ (ἑπομένως καὶ νὰ συμπληρώση τὰ κενά, ἀφοῦ αὐτὸς ξεσήκωσε μόνον ὅ,τι φαίνονταν στὶς πλάκες), νὰ σχολιάση καὶ νὰ ἐκμεταλλευθῆ ἐπιστημονικὰ τὶς ἐπιγραφές. Ἔτσι βγῆκε ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Βοικχίου : ὁλόκληρος ὁ τρίτος τόμος τῶν ***Δημοσίων Οἰκονομικῶν τῶν Ἀθηναίων.*** Κι' ἐνῶ βέβαια ὁ ἴδιος ὁ Ρός, σὰν ἀρχαιολόγος τῆς ἀνασκαφῆς — ἂν παραβλέψουμε καὶ τὸ ὅτι ἡ ἀνεύρεση τῶν ἐπιγραφῶν δὲν ἦταν ἔργο του, ἀλλὰ τυχαία — ἦταν ἐλεύθερος νὰ ἐπεξεργασθῆ ἐπιστημονικὰ τὰ εὑρήματα, ὅμως τὸ δικαίωμα νὰ ἐκχωρήση τὸ ἔργο αὐτὸ σὲ ἄλλο πρόσωπο δὲν τὸ εἶχε. Ἐδῶ εἶναι φανερὸ ὅτι τέτοια ἐξουσιοδότηση μόνο ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ κράτος μποροῦσε νὰ προέλθη. Τὸ ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας δὲν ἦταν βέβαια ὁ ἰδιοκτήτης τῆς ἐπιστημονικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐργασίας, ἦταν ὅμως ὁ νόμιμος ρυθμιστής της. Καὶ ὅμως ὁ Ρὸς κατάφερε νὰ ὑποκαταστήση τὸ κράτος στὴν περίσταση ἐκείνη. Ἡ πράξη του ἑπομένως αὐτὴ δὲν εἶχε σχέση μὲ τὴν ἐλευθερία τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας, ἀλλὰ ἦταν αὐθαίρετη ἐπέμβαση σὲ ξένη ἁρμοδιότητα. Κι' ὅτι ὁ Ρὸς περίμενε ὠφέλεια, ἠθικὴ βέβαια, ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία ποὺ πρόσφερε στὸ Γερμανὸ σοφό, εἶναι αὐτονόητο[35].

Ἔτσι ἴσως ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἄρνηση τοῦ Ρὸς νὰ δώση στὸ ὑπουργεῖο, ἔστω καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων, ἕνα ἀντίγραφο τῶν ἐπιγραφῶν. Ἀφοῦ εἶχε παραχωρήση τὰ πρωτοτόκια στὸ Βοίκχιο, ἔπρεπε, φυσικά, νὰ τοῦ ἐξασφαλίση καὶ τὴν ἀποκλειστικὴ κατοχὴ τῆς ἀντιγραφῆς.

Τόση ἦταν ἡ δυσφορία τοῦ ὑπουργείου γιὰ τὴ στάση τοῦ Ρὸς στὸ ζήτημα τῶν ἐπιγραφῶν, ἀλλὰ καὶ τόσο φάνηκαν τότε σοβαρὲς καὶ πι-

στευτὲς οἱ πληροφορίες γιὰ τὸ χάρισμα τῶν ἀρχαίων στὸν Pückler-Muskau, ὥστε, ὅπως σημειώσαμε ἤδη στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, στὸ διάταγμα 15510 τῆς 2/12 Ὀκτωβρίου 1836, ποὺ δημοσιεύτηκε ἀμέσως μετὰ τὴν παραίτηση τοῦ Ρὸς καὶ κανόνισε τὴν ὑπηρεσιακὴ κατάσταση τοῦ Πιττάκη καὶ τοῦ Ἰατρίδη, μπῆκαν διατάξεις ὀργίλες, ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὰ δυὸ αὐτὰ περιστατικά.

Ὁ Βοίκχιος προσπάθησε νὰ ξαναπάρῃ ὁ Ρὸς τὴ θέση τοῦ ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ παρακάλεσε, μαζὶ μὲ τὸν Ἀλέξανδρο Οὔμπολτ, τὸν Ρούντχαρτ, πρὶν κατέβη στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ διαδεχθῆ τὸν Ἄρμανσπεργ σὰν πρωθυπουργός, νὰ τὸν ξαναδιορίσῃ. Ἀλλὰ ὁ Ἀρχιγραμματέας εἶχε διορίσῃ καὶ πάψη τόσους πολλοὺς κατὰ τὴν ἀπουσία τοῦ βασιλιᾶ, ὥστε ὁ Ρούντχαρτ δὲ θέλησε νὰ μπλέξῃ μὲ ἀναδιορισμούς. Τὸν διόρισε ὅμως καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου, ποὺ ἱδρύθηκε κατὰ τὴ σύντομη πρωθυπουργία του.

X

Θὰ κλείσουμε τώρα τὴν παρέκβασή μας γιὰ τὸ ζήτημα τῆς παραίτησης τοῦ Ρός, παραθέτοντας ὅ,τι ἔγραψαν καὶ εἶπαν ὅσοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ ἐπεισόδιο ἐκεῖνο. Εἴπαμε ὅτι ὅλοι αὐτοὶ δικαιώνουν τὸν Ρὸς καὶ καταδικάζουν, ἄλλος ρητὰ καὶ ἄμεσα κι' ἄλλος ἔμμεσα καὶ σιωπηρά, τὸ ἑλληνικὸ ὑπουργεῖο.

Πρῶτος ἔγραψε ὁ Karl Keil στὸν πρόλογό του - νεκρολογία τοῦ Ρὸς τῆς δεύτερης σειρᾶς τῶν ***Ἀρχαιολογικῶν Διατριβῶν***[36]. Κι' ἐνῶ θὰ εἶχε βέβαια διαβάση τὴ σχετικὴ μὲ τὸ ἐπεισόδιο ἀφήγηση τοῦ Ρός, ποὺ εἶχε δημοσιευθῆ στὰ 1854 στὸ *Deutsches Museum*, ἀναφέρει γιὰ αἴτιο τῆς παραίτησης ἕνα λόγο, ποὺ ὁ ἴδιος τὸν σοφίστηκε.

«Ἐν τῷ μεταξύ», γράφει, «σημειώθηκε μεταβολὴ στὴν ἐξωτερικὴ θέση τοῦ Ρός. Διαφωνίες μὲ τὸ ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας γιὰ τὸ δικαίωμα τῆς ἐλεύθερης διάθεσης τῶν ἀρχαιοτήτων, ποὺ οἱ ἰδιῶτες εὕρισκαν στὰ κτήματά τους (Reisen und Reiserouten, I., σελ. XI καὶ ἑπ.) ἀνάγκασαν τὸν ἰσχυρὸ αὐτὸν χαρακτήρα νὰ παραιτηθῆ.»

Πραγματικά, ὁ Ρὸς εἶχε τὴ γνώμη ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιολογικὴ νομοθεσία, δηλ. ὁ νόμος τῆς 10/22 Μαΐου 1834 ***περὶ ἐπιστημονικῶν συλλογῶν*** κλπ., ἦταν πολὺ αὐστηρὴ καὶ στενόκαρδη, κι' ἀντὶ νὰ ἐξασφαλίζῃ τὶς ἀρχαιότητες, συντελοῦσε στὴν καταστροφή τους ἢ στὴ λαθραία ἐξαγωγή τους. Στὸ παραπάνω βιβλίο του, στὸ ὁποῖο παραπέμπει ὁ Keil, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ νομοθεσία αὐτὴ ἔπρεπε νὰ τροποποιηθῆ, καὶ τὰ ἀρχαῖα, ποὺ εὕρισκαν οἱ ἰδιῶτες στὰ χτήματά τους, νὰ ἀνήκουν ἀποκλειστικὰ σ' αὐτούς, ὅταν δὲν εἶχαν σχέση μὲ τὸ δημόσιο βίο τῶν ἀρχαίων, ἀλλὰ μόνο μὲ τὸν ἰδιωτικό, ἢ δὲν ἦταν ἐξαιρετικὰ ἔργα τέχνης. Κι' ἀπαριθμεῖ ἐκεῖ πολλὰ τέτοια ἀντικείμενα. Ἀλλὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν εἶχε, ὅπως ξέρουμε, καμμιὰ σχέση μὲ τὴν παραίτησή του.

Τὸν ἴδιο ἀκριβῶς λόγο ἀναφέρει ὁ Otto Jahn στὸν πρόλογό του τῶν ***Ἀναμνήσεων*** τοῦ Ρός, γραμμένον τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1862. Ἐδῶ συναντοῦμε τὸ γνωστὸ σύστημα τῆς ἀνεξέταστης ἀντιγραφῆς ξένων κειμένων, ποὺ καμμιὰ φορὰ καὶ σπουδαῖοι ἐπιστήμονες δὲν τὸ περιφρονοῦν. Ἀλλὰ πῶς ν' ἀποδώσουμε τὴν ἐκδοχὴ τοῦ O. Jahn σὲ ἀπροσεξία, ὅταν ὁ ἴδιος ἐπιμελήθηκε τὴν ἔκδοση τῶν παλιῶν ἐκείνων ἄρθρων τοῦ Ρὸς σὲ βιβλίο ;

«Δυστυχῶς», γράφει κι' αὐτός, «ὁ Ρὸς ὑποχρεώθηκε τὸ φθινόπωρο τοῦ 1836 νὰ παραιτηθῆ ἀπὸ τὴ θέση του, ὅταν ἡ γνώμη του γιὰ τὸ δικαίωμα τῆς ἐλεύθερης διάθεσης τῶν ἀρχαίων, ποὺ οἱ ἰδιῶτες εὕρισκαν στὰ κτήματά τους, δὲν ἔγινε δεκτὴ ἀπὸ τὴν κυβέρνηση. Ὅτι ἡ γνώμη τοῦ Ρὸς στὴν περίσταση αὐτή, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες τέτοιες περιπτώσεις διαφωνίας του μὲ τὸ ἑλληνικὸ ὑπουργεῖο, ἦταν ἡ ὀρθή, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς φίλους του θὰ προτιμοῦσαν νὰ ὑποχωροῦσε, σκεπτόμενος καὶ τὴ δύσκολη θέση τῆς κυβέρνησης, κι' αὐτὸ γιὰ νὰ διατηρήσῃ τὴν ἐργασία του. Ἀλλὰ ἡ ὑποταγὴ τῶν πεποιθήσεών του σὲ παρόμοιες σκοπιμότητες ἦταν ξένη πρὸς τὸ χαρακτήρα του.»

Περίεργη διαστροφὴ τῆς ἀλήθειας ! Ἦταν τυχαία, ἢ μήπως ἔκρυβε τὸ φόβο καὶ τῶν δυὸ βιογράφων τοῦ Ρὸς γιὰ τὴν ἀδυναμία τῆς θέσης του στὸ ἐπεισόδιο τῶν ἐπιγραφῶν ;

Ὁ Karl Robert ὅμως[37] ἀκολουθεῖ πιστὰ τὴν ἀφήγηση τοῦ Ρός, χωρὶς νὰ μνημονεύῃ καθόλου τὴ διαφωνία στὸ ζήτημα τῆς νομοθεσίας. Ἀφοῦ περιγράψει τὴν ἀρχαιολογική του δράση σὰν ἐφόρου, συνεχίζει :

«Ἔκπληκτη ἔβλεπε ἡ Εὐρώπη, τί ἔκρυβε ἀκόμα ἡ γῆ τῆς Ἀττικῆς. Κι' ὁ Ρός, ἀνώτερος ἀπὸ τὴ «καπηλεία τῶν μυστικῶν» (Geheimekrämerei) μερικῶν κατωτέρων πνευμάτων, ἔχοντας ἐπίγνωση τί ἁμαρτία εἶναι ἀπέναντι στὸ ἅγιο Πνεῦμα ἡ ἀπόκρυψη ἐπιστημονικοῦ

ὑλικοῦ, ἔγραφε γρήγορα γιὰ τὰ εὑρήματά του καθαρὲς καὶ λιτὲς ἐκθέσεις καὶ τὶς δημοσίευε σὲ ἔγκριτα περιοδικά, πού, φυσικά, τὸ θεωροῦσαν τιμή τους νὰ ἔχουν τέτοιο συνεργάτη.

»Ἀκριβῶς ὅμως οἱ ἄμεσες αὐτὲς ἀνακοινώσεις πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴ Εὐρώπη καὶ κοντὰ σ' αὐτὲς — ὅσο κι' ἂν φαίνεται ἀπίστευτο — ἡ χρήση τῆς λατινικῆς γλώσσας στὸ ἔργο του Inscriptiones Graecae Ineditae, δυσαρέστησε τὸ ἑλληνικὸ ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας, τὸ ὁποῖο ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὴν ἀπουσία τοῦ βασιλιᾶ στὴ Γερμανία, ὅπου εἶχε πάη γιὰ τοὺς γάμους του, γιὰ νὰ διατάξη τὸν Ρὸς νὰ μὴ δημοσιεύη στὸ μέλλον τίποτα γιὰ τὶς ἀνασκαφές του, ἀλλὰ νὰ παραδίνη τὶς παρατηρήσεις του στὸ ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας, ἕνα ὑπουργεῖο, ὅπου, καθὼς γράφει ὁ Ρός, κανεὶς δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἐκτιμήση τὴν ἀξία τῶν ἀρχαιοτήτων, κανεὶς δὲν καταλάβαινε ἀπὸ ἐπιγραφὲς καὶ κανεὶς δὲν ἤξερε λατινικά.»

Ἔπειτα ὁ Robert ἐπαναλαμβάνει ὅσα γράφει ὁ Ρὸς γιὰ τοὺς γιατροὺς τῶν νοσοκομείων καὶ γιὰ τὴν ἰδιοκτησία τῶν ἀρχαιολογικῶν του παρατηρήσεων καὶ καταλήγει:

«Τὴ θέση του τὴν πῆρε ὁ γνωστὸς Πιττάκης, ποὺ δείχτηκε ἀρκετὰ μικροπρεπής, ὥστε ν' ἀπαγορεύση στὸν Ρὸς τὸ σχεδίασμα τῶν μνημείων καὶ τὴν ἀντιγραφὴ τῶν ἐπιγραφῶν ἀπάνω στὴν Ἀκρόπολη *.»

Ὁ Π. Καββαδίας, στὸν πανηγυρικὸ λόγο του κατὰ τὴν ἀποκάλυψη τῆς προτομῆς τοῦ Ρός, ποὺ εἶναι στημένη στὴν αἴθουσα τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, εἶπε:

«Διὰ τῶν περιηγήσεων καὶ τῶν ἐργασιῶν του ὁ Ρὸς ἄφθονον συνήγεν ἀρχαιολογικὸν καὶ ἰδίᾳ ἐπιγραφικὸν ὑλικόν, ὅπερ, θαυμασίως ἐξεργαζόμενος, εὐθὺς ἐδημοσίευε, καθιστῶν οὕτως αὐτὸ κοινὸν κτῆμα τοῖς ἐν τῇ Δύσει σοφοῖς καὶ ἰδίᾳ τοῖς ἐν Γερμανίᾳ... ὅπου ἐξεδίδετο τότε τὸ ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου ἀναληφθὲν γιγάντιον ἐπιγραφικὸν ἔργον, τὸ Corpus Inscriptionum Graecarum. Παρὰ πᾶσαν ὅμως τὴν εὐεργετικὴν δρᾶσιν τοῦ Ρὸς παρενεβάλλοντο αὐτῷ προσκόμματα ἐν ᾗ ἐβάδιζε πορείᾳ. Ἡ ἔλλειψις πεφωτισμένης κοινῆς γνώμης ἐν Ἀθήναις κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, τοὺς ἀμέσως μετὰ τὴν

* Βλ. παραπάνω σελ. 190.

ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΙΕΡΩΝ ΧΡΗΜΑΤΩΝ

μακραίωνα δουλείαν τοῦ ἑλληνικοῦ γένους, καθίστα τὸν Λουδοβῖκον Ρός, ἄνδρα οὐχὶ ἐγχώριον, σπουδαίαν δὲ δημοσίαν θέσιν κατέχοντα, ἔκθετον εἰς προσωπικὰς ἐπιθέσεις, προερχομένας ἐξ ἡμιμαθείας, ἐξ ἀντιζηλίας καὶ ἰδιοτελείας. Πολλὰ κατηγόρησαν τοῦ Ρός, τέλος δὲ κατηγόρησαν αὐτοῦ ὅτι ἐδημοσίευε τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα, καὶ ἰδίᾳ τὰς ἐπιγραφάς, ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ καὶ δὴ οὐχὶ ἐν τῇ ἑλληνικῇ, ἀλλ' ἐν τῇ λατινικῇ γλώσσῃ.

»Μάτην ἠγωνίζετο ὁ Ρός, ὑπεραμυνόμενος τῆς ἐλευθέρας δημοσιεύσεως τῶν εὑρημάτων χάριν τῆς ἐπιστήμης καὶ χάριν τοῦ ἠθικοῦ συμφέροντος αὐτῆς τῆς Ἑλλάδος. Οἱ κρύφιοι πολέμιοι τοῦ Ρὸς ἔμενον ἀκλόνητοι, αὐτὸς δὲ περιῆλθεν εἰς τὴν ἀνάγκην ν' ἀποχωρήσῃ τῆς ὑπηρεσίας, λήγοντος τοῦ ἔτους 1836. Ἀφ' ὅτου ὁ Ρὸς ἔπαυσεν ὢν γενικὸς ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων, ἐξιλαστήριον θῦμα γενόμενος τῆς πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν ἐργασίαν ἐλευθερίας, παρ' ἡμῖν ἤρξατο ἀρχαιολογικὸς μεσαιών...[38]»

Τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ Καββαδία ἔδωκαν ἀφορμὴ στὸ Γερμανὸ ὁμιλητὴ τῆς ἴδιας τελετῆς C. Karo νὰ πῆ τὰ ἀκόλουθα:

«Γιατὶ ὁ Ρὸς διατήρησε τὴ θέση τοῦ ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων τόσο λίγο καιρό, γιατὶ ἀναγκάστηκε νὰ παραιτηθῆ, μᾶς τὸ εἶπε εὔγλωττα πρὸ ὀλίγου ὁ διάδοχός του καθηγητὴς Καββαδίας. Ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία μπορεῖ νὰ μιλήσῃ ἄφοβα γιὰ τὰ χρόνια ἐκεῖνα σ' ἐμᾶς, ποὺ ἔχουμε συνηθίση νὰ ὑπολογίζουμε στὴν ἐλευθεριότητα καὶ στὴ φιλικὴ ὑποστήριξη τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησης καὶ τῶν Ἑλλήνων συναδέλφων μὲ ἐμπιστοσύνη, ποὺ ποτὲ δὲ διαψεύστηκε. Ἕνας ὅμως ἀκόμα λόγος, ποὺ πρέπει νὰ θυμόμαστε τὶς θολὲς μέρες τοῦ Ρός, εἶναι γιὰ νὰ μὴ θεωροῦμε τὶς δικές μας φωτεινὲς μέρες σὰν κάτι αὐτονόητο κι' ἔτσι νὰ ξεχνοῦμε τὴν εὐγνωμοσύνη, ποὺ χρωστοῦμε[39].»

Τέλος ὁ Νῖκος Βέης, σ' ἕνα ἄρθρο του γιὰ τὸν Ρός[40], ἀφοῦ ἀναφέρει τὰ ἀρχαιολογικὰ ταξίδια του καὶ τὶς ἐργασίες του, γράφει:

«Ἐν τούτοις κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1836 παρῃτήθη ὁ Λουδοβῖκος Ρὸς τῆς γενικῆς ἐφορίας τῶν ἀρχαιοτήτων λόγῳ διαφωνιῶν πρὸς τὸ ἑλληνικὸν ὑπουργεῖον Παιδείας, τὸ ὁποῖον δὲν περιελάμβανεν εἰς τοὺς κόλπους του ἄνδρας διακρινομένους δι' ἐξαιρετικὰς ἀρχαιολογικὰς γνώσεις, ἐκτὸς τοῦ Κυριακοῦ Πιττάκη (;), ὁ ὁποῖος ὅμως ἔβλεπε

συνήθως ἐχθρικῶς τοὺς ξένους ὑπαλλήλους τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Τὸ ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας, ἐπωφελούμενον τῆς ἀπουσίας τοῦ βασιλέως Ὄθωνος, ὁ ὁποῖος χάριν τῶν γάμων του εὑρίσκετο ἐν Γερμανίᾳ, ἐπέβαλεν εἰς τὸν Λ. Ρὸς νὰ μὴ δημοσιεύῃ τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν του, ἀλλὰ νὰ ὑποβάλλῃ αὐτὰ ὑπὸ τὴν κρίσιν τοῦ ὑπουργοῦ. Ὁ γενναῖος Λουδοβῖκος πρὸς ταῦτα ἀπήντησε, πολὺ ὀρθῶς, ὅτι διοικητικῶς τοὺς ἐν τῷ ὑπουργείῳ θεωρεῖ προϊσταμένους του, ἀλλ' ὡς κριτὰς τῶν ἐπιστημονικῶν αὐτοῦ ἐργασιῶν δὲν δύναται κατ' οὐδένα λόγον νὰ τοὺς δεχθῇ, ὅτι αἱ ἀρχαιολογικαὶ παρατηρήσεις του εἶναι ἰδιοκτησία του κλπ.»

Πῶς ὅμως μποροῦμε νὰ ταυτίσουμε τὴν προσωποπαγῆ ἐπιστημονικὴ ἐλευθερία τοῦ ἀρχαιολόγου — καὶ ὁποιουδήποτε ἐπιστήμονα — μὲ τὴν ἐκχώρηση, ποὺ ἔκαμε ὁ Ρὸς σ' ἕναν τρίτο; Ἂν οἱ παραπάνω συγγραφεῖς καὶ ὁμιλητὲς ἔψαχναν καλλίτερα καὶ μάθαιναν ὅτι ὁ Ρὸς ὄχι μονάχα δὲν εἶχε γράψη καμμιὰ δική του μελέτη γιὰ τὶς ἐπιγραφὲς τῶν πειραϊκῶν νεωρίων, ἀλλὰ οὔτε κὰν εἶχε δοκιμάση νὰ τὶς συμπληρώση καὶ ὅτι ἁπλῶς ἐξουσιοδότησε τὸ Βοίκχιο νὰ κάμη ὅλες αὐτὲς τὶς ἐργασίες, δὲ φανταζόμαστε πῶς μὲ τόση προθυμία θ' ἀναλάβαιναν τὴν ὑπεράσπισή του καὶ μὲ τόση εὐκολία θὰ κατηγοροῦσαν ὅλοι τους τὸ ἑλληνικὸ ὑπουργεῖο γιὰ σκοταδισμό.

XI

Ξαναγυρίζοντας στὸν Ἰατρίδη, παρατηροῦμε ὅτι, ἂν μιὰ κοινωνικὴ προσφορά, ἔστω καὶ ἐπαγγελματικὰ δοσμένη, εἶναι τέτοια, ὥστε ν' ἀπασχολῇ ἢ μπορεῖ ν' ἀπασχολήση κάποτε τοὺς μεταγενέστερους, εἶναι εὔλογο νὰ παρουσιάζεται τουλάχιστον ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ρ ε τ σ ι ν ι έ ς. Καὶ τέτοια ἐργασία ἦταν ἀσφαλῶς ἡ παραγωγὴ ἑνὸς σχεδιαστῆ, ἡ ὁποία γεμίζει μερικοὺς τόμους, ποὺ ἔκλεισαν μέσα τους τὰ πρῶτα ψελλίσματα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης, ὅταν ξεφύτρωνε ἀπάνω στὴν ξυρισμένη καὶ καψαλισμένη ἀπὸ τὶς φλόγες τοῦ πολέμου ἑλληνικὴ γῆ.

Κι' εἶναι πραγματικὴ ρετσινιά, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ κακόβουλου ἐξευτελιστικοῦ χαρακτηρισμοῦ, ὅταν ἕνας ἔγκυρος ἐκπρόσωπος τῆς ἐπιστήμης, ποὺ ἐξυπηρετεῖται μὲ τὴ βοηθητικὴ ἐργασία τοῦ σχεδιαστῆ, μεταχειρίζεται γι' αὐτὴ τὴ λέξη, ποὺ εἴδαμε, χωρὶς τὸ πρᾶγμα νὰ εἶναι μὲ τὴν πρώτη ματιὰ φανερὸ κι' αὐταπόδεικτο.

Ψάχνει κανεὶς τότε ν' ἀνακαλύψη, τί ἄρα γε κρύβεται πίσω ἀπὸ

μιὰ τόσο βαρειὰ ἔκφραση· κι' ὅταν πιστέψη πὼς βρῆκε τὸ κλειδὶ τοῦ μυστηρίου, αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ τὸ ξεσκεπάση ὁλόκληρο. Αὐτὸ ποὺ κάναμε ὡς τώρα.

Θὰ ἰδοῦμε τώρα καὶ πόσο μέρος ἀλήθειας περιέχει ἡ ἀποδοκιμαστικὴ γνώμη τοῦ Ρὸς γιὰ τὰ σχέδια τοῦ Ἰατρίδη, ἂν τὴν πάρουμε δηλαδὴ σὰν ἀντικειμενικὴ ἄρνηση τῆς ἀξίας τους, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κακοβουλία.

XII

Τὸ ἀπεικόνισμα τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων ἀπὸ γερὰ καλλιτεχνικὰ κοντύλια εἶχε πάρη μεγάλη ἔκταση γύρω στὴν ἐποχή, ποὺ δούλεψε ὁ Ἰατρίδης.

Στὰ 1831 βγῆκε ὁ πρῶτος τόμος τῆς μεγάλης ἔκδοσης τῆς *Expédition Scientifique de Morée,* στὰ 1833 ὁ δεύτερος καὶ στὰ 1838 ὁ τρίτος, μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Abel Blouet. Ὁ Blouet (1795-1853) ἦταν πρῶτο βραβεῖο Ρώμης στὴν ἀρχιτεκτονικὴ — αὐτὸς ἀναστήλωσε τὶς Θέρμες τοῦ Καρακάλλα — κι' ἀξιόλογος σχεδιαστής. Μαζί του, ὅπως εἴδαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, εἶχαν ἔρθη στὴν Ἑλλάδα ὁ ζωγράφος Εὐτύχιος Τρεζὲλ κι' οἱ ἀρχιτέκτονες κι' ἐπίσης ἄριστοι σχεδιαστὲς Poirot καὶ Ravoisié. Οἱ τρεῖς αὐτοὶ τόμοι περιέχουν πλῆθος χαλκογραφίες μὲ ἀρχιτεκτονικὲς καὶ ἀπεικονιστικὲς ἀναπαραστάσεις τῶν μεγάλων ἀρχαίων μνημείων κι' ὅλων τῶν πιὸ ἀξιόλογων γλυπτῶν, ποὺ εἶχαν συγκεντρωθῆ ὡς τότε (τέλος 1829) στὸ μουσεῖο τῆς Αἴγινας, ἢ τὰ εἶδε ἡ γαλλικὴ ἀποστολὴ σὲ ἄλλα μέρη ἢ τ' ἀνακάλυψε μὲ τὶς ἀνασκαφές της. Ἀνάμεσα στὰ τελευταῖα εἶναι καὶ οἱ μετόπες τοῦ ναοῦ τῆς Ὀλυμπίας, ποὺ εἴδαμε κάτω ἀπὸ ποιὲς συνθῆκες τὶς χάρισε ὁ Καποδίστριας στοὺς Γάλλους. Ὁ Τρεζὲλ μάλιστα φιλοτέχνησε γιὰ τὸ μεγάλο αὐτὸ λεύκωμα καὶ συμπληρωμένες ἀναπαραστάσεις ἀπὸ τὶς φρίζες τῆς Φιγαλείας καὶ τ' ἀετώματα τῆς Ἀφαίας (Βρεταννικὸ Μουσεῖο καὶ Γλυπτοθήκη τοῦ Μονάχου).

Στὰ 1839 βγῆκε ὁ πρῶτος τόμος τῆς *Description de l' Asie Mineure* τοῦ Texier καὶ στὰ 1849 οἱ ὑπόλοιποι δύο. Ἦταν ἕνα ἀντάξιο συμπλήρωμα τοῦ ἔργου τοῦ Blouet, ποὺ τυπώθηκε κι' αὐτὸ μ' ἔξοδα τοῦ γαλλικοῦ κράτους ἀπὸ τὸν οἶκο Firmin Didot, στὸ ἴδιο μεγάλο σχῆμα καὶ μὲ τὴν ἴδια τυπογραφικὴ τελειότητα. Ἄλλωστε καὶ τὸ ταξίδι τοῦ Texier, ποὺ βάσταξε τέσσερα χρόνια (1833-1837), ἔγινε μ' ἐντολὴ τῆς γαλλικῆς κυβέρνησης. Ὁ Κάρολος Εὐτύχιος Texier

(1802 - 1871) ἦταν ἐπίσης ἀρχιτέκτονας, ἀρχαιολόγος καὶ σπουδαῖος σχεδιαστής. Στὸ ἔργο αὐτὸ μάλιστα ὅλοι οἱ πίνακες — καθὼς καὶ τὸ κείμενο — εἶναι ἀπὸ τὸ χέρι του. Βρίσκουμε ἐκεῖ μέσα καὶ μερικὲς λιθογραφίες, ἐνῶ οἱ τρεῖς τόμοι τῆς *Expédition* ἔχουν μόνο χαλκογραφίες.

Δυὸ τόμοι (ὁ τρίτος: *Monuments d' antiquités figurés,* κι' ὁ τέταρτος: *Architecture*) ἀπὸ τὸ ἑφτάτομο: *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure* τοῦ Φιλίππου Le Bas (ἔκδ. 1848 καὶ ἑπ.) εἶναι ἀφιερωμένοι στὴν ἀπεικόνιση τῶν ἀρχαιοτήτων. Περιλαμβάνουν πολλὲς ἑκατοντάδες χαλκογραφίες, ὅλες ἀπὸ σχέδια τοῦ ἀρχιτέκτονα καὶ ἰχνογράφου Ἐδουάρδου Landron. Τὸ ταξίδι τῶν Le Bas καὶ Landron (1843 - 1844) ἔγινε κι' αὐτὸ μ' ἐντολὴ καὶ ἔξοδα τοῦ γαλλικοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας.

Στὰ 1837, τελευταῖο χρόνο τῆς ζωῆς του, κυκλοφόρησαν ***Οἱ Τάφοι τῶν Ἑλλήνων***[41] τοῦ Στάκελμπεργκ, μὲ εἰκόνες ἀρχαιοτήτων, ποὺ εἶχε φιλοτεχνήση, ὅταν ἦρθε στὴν Ἑλλάδα 25 χρόνια πρίν. Ὁ Στάκελμπεργκ, ὁ accomplished, ὁ τέλειος, ὅπως τὸν χαρακτηρίζει ὁ Cockerell, ἦταν ἀπ' ὅλα: κλασσικὸς φιλόλογος, ἀρχαιολόγος, μουσικὸς καὶ σχεδιαστής, κι' ὅλα σὲ μεγάλο βαθμὸ τελειότητας. Ἀπὸ τὸ ἔργο του αὐτὸ πέρνουμε καὶ μιὰ ἰδέα, πόσο πλούσια ἦταν σὲ ἑλληνικὰ ἀρχαῖα καὶ ἰδίως σὲ ὡραιότατα ἀγγεῖα ἡ συλλογὴ τοῦ Φωβέλ. Δέκα χρόνια πρίν, εἶχε δημοσιευθῆ ἄλλο σπουδαῖο ἔργο του μὲ εἰκόνες ἀρχαιοτήτων, ὁ ***Ναὸς τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα***[42].

Τέλος, ἐπίσης στὰ 1843 - 44, ἔγινε τὸ ταξίδι τῶν A. M. Chénavard καὶ Etienne Rey, ἰδιωτικὸ αὐτό, ἀλλὰ μόλις στὰ 1858 βγῆκε τὸ κοινὸ βιβλίο τους *Voyage en Grèce et dans le Levant,* ποὺ ἔχει κι' αὐτὸ πολλὰ σχέδια ἀρχαιοτήτων. Ὁ Chénavard ἦταν ἀρχιτέκτονας κι' ὁ Rey ζωγράφος, καθηγητὲς κι' οἱ δυὸ στὴ σχολὴ τῶν Καλῶν Τεχνῶν τῆς Λυών.

Πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση καὶ πιὸ πίσω, στὸ δέκατο ὄγδοο αἰώνα, συναντοῦμε μεγάλες καὶ σημαντικὲς ἐκδόσεις μὲ ἑλληνικὲς ἀρχαιότητες. Τρεῖς μάλιστα ἀπ' αὐτὲς ἦταν τόσο μεγάλες καὶ δυσκολόβγαλτες, ὥστε οἱ τόμοι τους τυπώθηκαν σὲ μεγάλες χρονικὲς ἀποστάσεις μεταξύ τους. Ἔτσι ὁ πρῶτος τόμος τῶν *Antiquities of Athens* τοῦ James Stuart τοῦ «Ἀθηναίου», (the Athenian) καὶ τοῦ Νικολάου Revett βγῆκε στὰ 1762, ὁ δεύτερος στὰ 1789, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Στούαρτ, ὁ τρίτος στὰ 1794 κι' ὁ τέταρτος στὰ 1816, μετὰ τὸ θάνατο καὶ τοῦ Revett. Ἡ ἔκδοση τῶν πέντε τόμων τοῦ ἔργου τοῦ R. Chandler καὶ τῶν συνεργατῶν του N. Revett καὶ W. Pars: *Ionian Antiquities* ἄρχισε

στὰ 1769 καὶ συνεχίστηκε ὡς τὶς μέρες μας. Ὁ τελευταῖος τυπώθηκε στὰ 1915. Τὶς ἐκδόσεις ὅμως αὐτὲς τὶς φρόντιζε ἡ Society of Dilettanti, ποὺ εἶχε χρηματοδοτήση καὶ τὰ δυὸ ταξίδια τῶν Ἄγγλων ἀρχαιολόγων καὶ ζωγράφων. Τέλος, ἀπὸ τὸ περίφημο *Voyage pittoresque de la Grèce* τοῦ Choiseul - Gouffier ὁ πρῶτος τόμος τυπώθηκε στὰ 1792, ὁ δεύτερος στὰ 1809 κι' ὁ τρίτος στὰ 1824, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Choiseul. Μόνο τὸ προδρομικὸ μεγάλο ἔργο αὐτοῦ τοῦ εἴδους *Ruines d' Athènes* τοῦ David Le Roy βγῆκε σ' ἕναν τόμο στὰ 1759.

Ἐννοεῖται ὅτι οἱ ἀρχαιολογικὲς αὐτὲς ἐκδόσεις δὲν περιέχουν μόνο ἀρχαιότητες, ἀλλὰ καὶ τοπεῖα σὲ μεγάλο ἀριθμό, ἄσχετα πολλὲς φορὲς μὲ τὴν ἀρχαιολογική τους σημασία. Οἱ ἐκδότες ζητοῦσαν νὰ γνωρίσουν στὴν Εὐρώπη καὶ τὸ φυσικὸ περιβάλλον, ποὺ εὐνόησε ἢ ἐπηρέασε τὴν ἀρχαία καλλιτεχνικὴ δημιουργία, κι' οἱ ζωγράφοι εὕρισκαν ἐδῶ τὴν εὐκαιρία νὰ ξεχύσουν ὅλο τὸ πάθος τους γιὰ τὸ κλασσικὸ τοπεῖο. Ἡ ἡμεράδα τῆς γῆς, οἱ ἀνάερες βουνοσειρές, τ' ἀνάλαφρα σύννεφα, ἡ λιτὴ βλάστηση, ὁ φωτερὸς οὐρανός, ὅλα τὰ στοιχεῖα, ποὺ συνθέτουν τὸ κλασσικὸ τοπεῖο, βρίσκουν στοὺς πίνακες αὐτοὺς τὴν πιὸ πιστὴ ἀπόδοση. Ἔτσι τὸ ἀρχαιολογικὸ πάθος πρόσφερε στὴν πινακοθήκη τῆς ἑλληνικῆς φύσης — καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, μὲ τὰ λαογραφικὰ στοιχεῖα, ποὺ περιέχουν, σὰ Staffage, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πίνακες αὐτοὺς — μιὰ συμβολὴ ἀκόμα πλουσιώτερη κι' ἀπὸ τὶς ἀποκλειστικὰ τοπειογραφικὲς ἐργασίες τῆς ἐποχῆς.

Στὶς συλλογὲς αὐτὲς * θὰ βροῦμε τὸ ὑλικὸ γιὰ νὰ συγκρίνουμε καὶ ν' ἀξιολογήσουμε τὴν ἐργασία τοῦ δικοῦ μας ἰχνογράφου ἀρχαιοτήτων καὶ τοῦ πρώτου τεχνίτη τῆς Βασιλικῆς Λιθογραφίας Ἀντρέα Φόρστερ. Ἄλλα σχέδια, ὅπως τοῦ *Bullettino* τοῦ ρωμαϊκοῦ Ἰνστιτούτου ἀρχαιολογικῆς Ἀλληλογραφίας καὶ τῶν *Annali* τοῦ ἴδιου Ἰνστιτούτου (1829 καὶ ἑπ.), κι' ἀργότερα (μετὰ τὸ 1845) τῆς *Archäologische Zeitung,* μᾶς εἶναι κι' αὐτὰ χρήσιμα, ἂν κι' εἶναι συνήθως ἁπλὰ περιγράμματα ἢ ἀνάλογα γραμμικὰ σχεδιάσματα (dessin au trait) χωρὶς μεγαλείτερη ἐπεξεργασία. Τὸ ἴδιο θὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὰ σχέδια, ποὺ περιέχονται, συνήθως στὸ τέλος, σὲ διάφορα ἀρχαιολογικὰ συγγράμματα. Ἀλλὰ τὸ ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο τῆς Ρώμης δημοσίευε, ἐπίσης ἀπὸ τὰ 1829, καὶ τὰ *Monumenti Inediti,* μεγάλη περιοδικὴ ἔκδοση in folio, πού, ἂν δὲ μποροῦμε νὰ τὴν κατατάξουμε στὴν κλάση

* Εἶναι οἱ γνωστότερες καὶ σημαντικώτερες. Ἡ ἀπαρίθμησή μας δὲν εἶναι ἐξαντλητική.

τῶν ἄλλων συλλογῶν, ὅμως οἱ πίνακές τους εἶναι ἔργα καλῶν σχεδιαστῶν κι' εἶναι τυπωμένοι στὴν Ἰταλία, στὸ Παρίσι καὶ μερικοὶ στὴ Γερμανία.

Παραβάλλοντας ὅμως τοὺς πίνακες τῶν συλλογῶν αὐτῶν μὲ τὰ λιθογραφήματα Ἰατρίδη - Φόρστερ, πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κατάσταση ποὺ βρίσκονταν ἡ Ἑλλάδα τὴν πρώτη ἐκείνη μόλις δεκαετία μετὰ τὴν Ἐπανάσταση, καὶ τὴν τεχνικὴ ὑπεροχὴ τῆς χαλκογραφίας ἀπέναντι στὴ λιθογραφία. Ἡ χαλκογραφία, μὲ τὴ μεγαλείτερη καθαρότητα καὶ ἀκρίβεια τῆς γραμμῆς ποὺ ἐπιτρέπει τὸ χάραγμα στὸ μέταλλο, εὐνοεῖ τὸ σχέδιο περισσότερο ἀπὸ τὴ λιθογραφία. Κι' ὅπως εἴπαμε, ὅλοι σχεδὸν οἱ πίνακες τῶν μεγάλων συλλογῶν εἶναι χαλκογραφίες ἢ χαλυβογραφίες, βγαλμένες ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια ἔξοχων χαρακτῶν τῆς Εὐρώπης, σὲ μιὰ ἐποχή, ποὺ ἡ ἐπαγγελματικὴ χαρακτικὴ ἀναπαραγωγῆς ζοῦσε ἀκόμα λαμπρὲς μέρες, ἀνυποψίαστη γιὰ τὸ ἐπερχόμενο τέλος της.

Μὴ ἔχοντας τὰ πρωτότυπα τοῦ Ἰατρίδη, δὲν ξέρουμε πόσο μέρος ἀπὸ τὰ πλεονεκτήματα καὶ τὰ μειονεκτήματα τῶν λιθογραφημάτων τῆς ***Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδας*** πρέπει νὰ καταλογίσουμε στὸ σχεδιαστὴ καὶ πόσο στὸ λιθογράφο. Γιατὶ εἶναι γνωστὸ πὼς ὁ λιθογράφος — κι' οἱ ἄλλοι χαράκτες τὸ ἴδιο — ὄχι σπάνια διορθώνει τὸ σχεδιαστή, εἴτε τροποποιώντας μιὰ γραμμὴ εἴτε τονίζοντας μιὰ σκιὰ ἢ ξανοίγοντας ἄλλη, εἴτε παραλείποντας κάτι, ποὺ δὲν τὸ βρίσκει ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ θέματος, ἢ ἐπειδὴ δὲν ἔχει καιρὸ ν' ἀσχοληθῆ μὲ ὅλες τὶς λεπτομέρειες τοῦ σχεδίου. Δὲν εἶναι δηλαδὴ σπάνιες οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὸ ἀρχικὸ σχέδιο καὶ στὴν πέτρα τοῦ λιθογράφου ἢ στὸ μέταλλο καὶ στὸ ξύλο. Ἡ τεχνικὴ τῆς χαρακτικῆς ἐπιβάλλει κι' αὐτὴ καμμιὰ φορὰ τὴ σχηματοποίηση μερικῶν στοιχείων κι' ἑπομένως τὴν ἀπόκλιση ἀπὸ τὸ σχέδιο. Τέτοιες διαφορὲς μποροῦν καὶ νὰ ὠφελήσουν τὸ σχέδιο, μὰ συνηθέστερα τὸ βλάπτουν. Γι' αὐτὸ εἶναι πλεονεκτικώτερη ἡ θέση τοῦ ζωγράφου, ποὺ εἶναι καὶ χαράκτης. Αὐτὸς εὐχαριστιέται νὰ καταπιαστῆ μόνος του μὲ τὴ μεταφορὰ τοῦ ἔργου του στὴν πλάκα, γιατί, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς διορθώσεις ποὺ τοῦ φαίνονται ἀναγκαῖες ἐκείνη τὴν ὥρα, μπορεῖ νὰ συμπληρώνη τὰ κενὰ τοῦ σχεδίου ἀπὸ τὴ μνήμη του, ἂν τὸ ἔργο παριστάνει κάτι ποὺ εἶδε, ἢ μὲ τὴ δική του φαντασία, ἂν εἶναι ἔργο φαντασίας. Ἐνῶ, ὅταν ὁ χαράκτης εἶναι ἕνας τρίτος, ἡ συμπλήρωση γίνεται ἀπὸ πρόσωπο ξένο πρὸς τὴν ἀρχικὴ δημιουργία, μὲ ὅλες τὶς συνέπειες ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχη ἡ ὑποκατάσταση αὐτή. Γι' αὐτὸ κι' ὁ Rey τονίζει, στὸν πρόλογο τοῦ δικοῦ του ἔργου *Voyage pittoresque en Grèce et dans le Levant* (1867), πόσο ἦταν εὐτυχής, ποὺ μποροῦσε, σὰ ζωγράφος καὶ χαράκτης μαζί, νὰ μεταφέρη ὁ ἴδιος στὴν πλάκα τὰ σχέδιά του. Ἄλλωστε αὐτὸς ἦταν ὁ κυριώτερος λόγος, ποὺ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη κάθε ζωγράφος μάθαινε καὶ τὴ χαρακτικὴ ἢ τουλάχιστον τὴ λιθογραφία, πρᾶγμα ποὺ ἀργότερα, μὲ τὴ ἀνακάλυψη τῶν φωτομηχανικῶν μέσων ἀναπαραγωγῆς, δὲν ἦταν πιά, γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτόν, ἀναγκαῖο.

Μὲ τὴν ἐπιφύλαξη λοιπόν, ποὺ ἐπιβάλλει ἡ παρεμβολὴ τοῦ λιθογράφου, μποροῦμε νὰ χαρακτηρίσουμε τὰ σχέδια τῆς ***Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδας***, κι' ἑπομένως τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας τοῦ Ἰατρίδη σὰν καλλιτεχνικοῦ συνεργάτη τῆς ὑπηρεσίας Ἀρχαιοτήτων.

Τὰ σχέδιά του δὲν ἀνήκουν στὴ γραμμικὴ ἰχνογραφία, ὅπου τὸ θέμα δίνεται μὲ ἁπλὲς γραμμές, κατάλληλες, μὲ τὴ μαστοριά τους, νὰ παραστήσουν ἕνα ἐξιδανικευμένο πρότυπο. Σχεδὸν ὅλα τὰ μεγαλείτερα σχέδιά του εἶναι «γεμᾶτα», πολὺ σπάνια ἀρκεῖται στὸ περίγραμμα. Εἶναι αὐτὸ ἔνδειξη σχεδιαστικῆς ἀδυναμίας; Δὲ θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ ποῦμε μὲ μόνο αὐτὸ τὸ στοιχεῖο. Ὅταν ὅμως ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας τὸ πρωτότυπο ἔργο του, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ μιλήσουμε στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο, πρέπει νὰ τὸ παραδεχτοῦμε κι' αὐτὸ ὡς ἕνα σημεῖο. Ἄσχετα μὲ τὸ βαθμὸ τῆς χρησιμότητας τῆς κλασσικῆς τεχνικῆς τοῦ σχεδίου στὴν ἐπίκαιρη ζωγραφική, δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε, πὼς ἡ τέλεια κατοχὴ αὐτοῦ τοῦ ἐκφραστικοῦ μέσου, ἡ ἀπόλυτη κυριαρχία του, ὅσο κι' ἂν τὸ κλασσικὸ σχέδιο ὑπηρετεῖ μία ἰδεατὴ μονάχα ἁρμονία, εἶναι ἕνα ὅπλο ποὺ πρέπει νὰ ὑπάρχη στὴν ὁπλοθήκη τοῦ σχεδιαστῆ, πάντα στὴ διάθεσή του, πάντα πρόθυμο νὰ τὸν ὑπακούση, ἀδιάφορο ἂν καί πότε θὰ τὸ χρειαστῆ. Ἀλλὰ εἶναι μιὰ ἰδιότητα, ποὺ μόνο μὲ πολύχρονη μελέτη καὶ κάτω ἀπὸ ἀπόλυτα ἀκαδημαϊκὴ διδασκαλία μπορεῖ νὰ τὴν ἀποχτήση ὁ καλλιτέχνης.

Ἔτσι δὲ θὰ βροῦμε — κι' οὔτε περιμέναμε νὰ βροῦμε — στὰ σχέδια τοῦ Ἰατρίδη τὴ φίνα μολυβιὰ τοῦ Στάκελμπεργκ ἢ τῶν σχεδιαστῶν τῆς γαλλικῆς Ἐπιστημονικῆς Ἀποστολῆς, οὔτε, βέβαια, τὴν ἐντυπωσιακὴ μαεστρία τῶν Ἄγγλων ζωγράφων, ποὺ μὲ τὶς ρωμαλέες ἀναπαραστάσεις τῶν γλυπτῶν τοῦ Πύργου τῶν Ἀνέμων ἢ τοῦ Μνημείου τοῦ Λυσικράτη δίνουν στὶς ἐκδόσεις τῆς Society of Dilettanti μιὰ δωρικὴ μεγαλοπρέπεια.

Μᾶς προσφέρει ὅμως ὁ Ἰατρίδης, σὰν ἀντιστάθμισμα, τόσο ρεαλισμό, ὅσο καμμιὰ ἀπὸ τὶς ξένες συλλογές. Μπορεῖ ἡ προσπάθειά του νὰ εἶναι ἐργώδης, τὸ κοντύλι του νὰ μὴν πετάη, ὅπως τῶν ἄλλων.

Ἀλλὰ ἔστω κι᾽ ἔτσι, καὶ σὲ σχεδιαστικὰ λάθη δὲν πέφτει καὶ τὴν πλαστικότητα τὴν κυβερνάει καὶ τὴ φωτοσκίαση μοιράζει ἀψεγάδιαστα καὶ τὴν ἁρμονία δὲν προσβάλλει πουθενά. Γενικά, δὲ θὰ βροῦμε στὰ σχέδιά του αὐτὰ τεχνικὰ λάθη. Δουλεύει μάλιστα μὲ τέτοια εἰλικρίνεια — κι᾽ ἴσως ἀκριβῶς ἡ δυσκινησία του νὰ εἶναι τὸ αἴτιο — ὥστε, ἂν θελήσουμε νὰ γνωρίσουμε τὴν πραγματικὴ κατάσταση τῶν μαρμάρων, πρέπει ν᾽ ἀφήσουμε τοὺς δεξιοτέχνες ἐκείνους, ποὺ μὲ τὴν ὑπερβολικὴ ἐξιδανίκευση ἀλλάζουν τὴν ὄψη τους, καὶ νὰ πᾶμε στὸν Ἰατρίδη. Ἄφοβα μποροῦμε νὰ χαρακτηρίσουμε τὰ σχέδια τοῦ Στούαρτ, τοῦ Πάρς, τοῦ Ρήβετ, τοῦ Στάκελμπεργκ καὶ ἀρκετῶν ἄλλων ἀναπαραστατικά, ὄχι ἀπεικονιστικά. Τὰ ἰχνογραφήματά τους παρουσιάζουν τὰ ἀρχαῖα ἔργα ὄχι ὅπως τὰ ἔκαμε πιὰ τὸ πέρασμα τοῦ καιροῦ, ἀλλὰ ὅπως πρέπει νὰ ἦταν, κατὰ τὴν ἀντίληψή τους, ὅταν ἔβγαιναν ἀπὸ τὸ ἐργαστήριο τοῦ ἀρχαίου καλλιτέχνη.

Ἕνας μικρὸς ἀριθμὸς τῶν ἴδιων ἀρχαίων εἶναι ἀπεικονισμένα καὶ στὴν ***Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα***, ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Ἰατρίδη, καὶ σὲ ἄλλες συλλογές, ἀπὸ ξένους σχεδιαστές. Ἡ σύμπτωση αὐτὴ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κρίνουμε καὶ πειραματικὰ τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας του, ἀφοῦ μποροῦμε νὰ συγκρίνουμε τὰ σχέδιά του, καὶ μάλιστα ἄσχετα μὲ τὴν παραπάνω ἄποψη, μὲ ἄλλα, ποὺ βρῆκαν θέση σὲ καλὲς εὐρωπαϊκὲς ἐκδόσεις.

Ἔτσι τὸ ἀφιερωματικὸ ἀνάγλυφο «...Βακχίου ἀνέθηκε» (βλέπε παραπάνω, σελ. 170) ἀπεικονίζεται καὶ στὰ *Monuments Figurés* τοῦ Le Bas, πίν. 49, 1, ἀπὸ τὸν E. Landron. Τὸ ἀπεικόνισμα αὐτὸ τὸ βρίσκει ὁ Furtwängler[43] ὄχι ἱκανοποιητικό. Τὸ ἀντίγραφο τοῦ Ἰατρίδη (***Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς***, ἀριθ. 575) εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἀσύγκριτα ἀρτιώτερο. Εἶναι σχεδίασμα ὁλοκληρωμένο, μ᾽ ἔξαρση τῆς προοπτικῆς κι᾽ ἐξαίρετη πτυχολογία, καὶ δείχνει τὶς φθορὲς τοῦ χρόνου, ποὺ ὁ Landron τὶς παραλείπει ἐντελῶς. Ἀλλὰ οἱ Γερμανοὶ ἀρχαιολόγοι τῆς ἐποχῆς τοῦ Furtwängler δὲ συμβουλεύονταν πιὰ τὴν ***Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα*** τῶν Πιττάκη - Ἰατρίδη, ὅπως οἱ παλιότεροι, κι᾽ ἔτσι ὁ Furtwängler δὲν ἀναφέρει καθόλου τὸ ὡραῖο αὐτὸ κι᾽ ἀκριβέστατο ἑλληνικὸ λιθογράφημα.

Ἄλλες χαλκογραφίες τοῦ Landron, χωρὶς νὰ ἔχουν τὰ ἐλαττώματα τοῦ «...Βακχίου ἀνέθηκε», εἶναι ὡστόσο κι᾽ αὐτὲς κατώτερες ἀπὸ τ᾽ ἀντίστοιχα λιθογραφήματα Ἰατρίδη - Φόρστερ. Ὅσο κι᾽ ἂν εἶναι τὸ σχέδιό τους εὐσυνείδητο καὶ φροντισμένο, λείπει ἀπ᾽ αὐτὲς ἡ ρεαλιστικὴ παραστατικότητα. Ἡ καλλίτερη εἶναι ὁ «Σειληνὸς» μὲ τὸ

ΑΠΟΛΛΩΝ, ΛΗΤΩ, ΑΡΤΕΜΙΣ

παιδὶ Διόνυσο στὴν πλάτη *(Monum. Fig.* 27), μὰ κι᾿ αὐτὴ δὲ συγκρίνεται μὲ τὸν ἐκφραστικώτατο Σειληνὸ τοῦ ᾿Ιατρίδη *(᾿Αρχαιολ. ᾿Εφημ.* 325). Τὸ ἴδιο θὰ ποῦμε γιὰ τὰ ἐπιτάφια ἀνάγλυφα «᾿Αρτεμίδωρος Εἰσιγένους» *(Mon. Fig.* 76, *᾿Αρχ. ᾿Εφ.* 601), «Μελίτη Σπουδοκράτους» *(Mon. Fig.* 66, *᾿Αρχ. ᾿Εφ.* 773), «Εἰρήνη Βυζαντία» μὲ τὴ φοινικικὴ ἐπιγραφὴ *(Mon. Fig.* 67, *᾿Αρχ. ᾿Εφ.* 308), «῾Υδρία ᾿Αριστονίκης» *(Mon. Fig.* 82, *᾿Αρχ. ᾿Εφ.* 608 - 610), καθὼς καὶ γιὰ δυὸ ἀνάγλυφα, ποὺ εἰκονίζουν ταμίες τὴν ὥρα ποὺ παραδίνουν στὴν ᾿Αθηνᾶ ἱερὰ χρήματα *(Mon. Fig.* 35 καὶ 42, *᾿Αρχ. ᾿Εφ.* 24 καὶ 26).

῾Ο Σειληνὸς μὲ τὸ Διόνυσο περιλαμβάνεται καὶ στὰ λίγα σχέδια τοῦ ἰχνογράφου Fr. Neise, ποὺ συνοδεύουν τὶς ***᾿Αρχαιολογικὲς ᾿Ανακοινώσεις*** τῶν Müller - Schöll. ᾿Αλλὰ τὰ σχέδια αὐτὰ εἶναι δουλειὰ πρόχειρη, κι᾿ ὁ ἴδιος ὁ Schöll γράφει πὼς ὁ Neise, εἴτε ἀπὸ ἔλλειψη χρόνου εἴτε ἀπὸ ἄλλα ἐμπόδια, δὲ μπόρεσε ν᾿ ἀποδώση πάντοτε πιστὰ καὶ μὲ ἀρκετὴ φινέτσα τὸ στὺλ τῶν ἀρχαίων ἔργων [44].

XIII

῾Η ἐργασία τοῦ ᾿Ιατρίδη σὰ σχεδιαστῆ τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας ἦταν γνωστὴ στοὺς λόγιους κύκλους τῆς ᾿Αθήνας καὶ πρὶν τὰ ἰχνογραφήματά του ἀρχίσουν νὰ δημοσιεύονται στὴν ***᾿Αρχαιολογικὴ ᾿Εφημερίδα***. Οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι τὴν ἐκτιμοῦσαν κι᾿ ἀναγνώριζαν τὴ σημασία της. ῞Οταν ἔγιναν οἱ μεταβολὲς τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας, ὁ ***῾Ελληνικὸς Ταχυδρόμος*** [45] δημοσίευσε ἕνα ἄρθρο, ὅπου γίνονταν λόγος γιὰ τὴ νέα ὀργάνωση τῆς ὑπηρεσίας αὐτῆς μετὰ τὸ διορισμὸ τοῦ Πιττάκη στὴ θέση τοῦ ἐφόρου καὶ τὴ σύσταση τῆς ᾿Αρχαιολογικῆς ᾿Επιτροπῆς. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ διαβάζουμε καὶ ἕναν ἔπαινο γιὰ τὸν ᾿Ιατρίδη :

«Συνεργάτης τοῦ κ. Πιττάκη διωρίσθη ὁ κ. ᾿Ιατρίδης, ὅστις, εὐφυὴς ζωγράφος ὤν, ἐνασχολεῖται πρὸ πολλῶν ἤδη ἐτῶν εἰς τὸ νὰ ἰχνογραφῇ μὲ πολλὴν χάριν καὶ ἐπιτηδειότητα τὰ ἀγάλματα, τὰ ἀγγεῖα καὶ τὰς ἐπιγραφάς.»

Καλλίτερο ἀκόμα εἶναι τὸ γαλλικὸ κείμενο :

«Il sera aidé dans ses occupations par Mr. Iatridès, qui possède le beau talent de dessiner avec grace et exactitude les sta-

tues, les vases et les inscriptions, et qui, depuis plusieurs années, s'adonne avec goût à ce travail utile.»

Τέτοιες ὅμως ἀναγνωρίσεις δὲ μποροῦσαν ν' ἀλλάξουν τὴ γνώμη τοῦ Ρὸς γιὰ τὴν ἐργασία τοῦ Ἰατρίδη. Κι' ἀφοῦ ἀφορμὴ νὰ ἐκταθοῦμε τόσο πολὺ σ' αὐτὸ τὸ θέμα στάθηκε ἡ φράση τοῦ Ρὸς πὼς τὰ σχέδιά του ἦταν «φρικτά», εἶναι μιὰ καλὴ σύμπτωση ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γενικὸ ἐκεῖνο χαρακτηρισμό, ἔχουμε καὶ τὴ γνώμη του γιὰ ἕνα συγκεκριμένο λιθογράφημα τοῦ Ἰατρίδη, μὲ τὴν ὁποία μποροῦμε νὰ κλείσουμε τοῦτο τὸ κεφάλαιο. Εἶναι, φυσικά, κι' αὐτὴ ὄχι περισσότερο φιλικὴ γιὰ τὸν Ἰατρίδη. Ἀλλὰ μὲ τὸ νὰ ἐντοπίζεται σ' ἕνα ὁρισμένο σχεδίασμα καὶ μὲ τὸ νὰ συγκρίνη ὁ Ρὸς τὸ σχεδίασμα αὐτὸ μὲ ἄλλο ἀπεικόνισμα τοῦ ἴδιου ἀρχαίου ἀπὸ ἄλλον καλλιτέχνη, μᾶς δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ γνωρίσουμε καὶ τὸ πρῖσμα, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Ρὸς φαίνεται πὼς ἔβλεπε τὴν ἀπεικόνιση τῶν ἀρχαιοτήτων.

Στὰ 1836 δημοσίευσε στὸ *Kunstblatt* μιὰ μελέτη, ὅπου περιέγραψε ἕνα τύπο ἔγχρωμου κεραμικοῦ κοσμήματος (μετόπης ἀρχαϊκοῦ ναοῦ), ποὺ βρέθηκε τότε στὴν Ἀκρόπολη κοντὰ στὰ θεμέλια τοῦ Παρθενώνα. Ἦταν μιὰ κεφαλὴ Μέδουσας - Γοργόνας μὲ ἀνοιχτὸ στόμα, μὲ τὴ γλῶσσα ἔξω, μὲ διπλοῦς μεγάλους κυνόδοντες καὶ δυὸ φίδια κουλουριασμένα καὶ ἀνορθωμένα, ἕνα κάτω ἀπὸ κάθε μάγουλο. Στὰ 1855 ἀναδημοσίευσε τὴ μελέτη αὐτὴ στὸν πρῶτο τόμο τῶν ***Ἀρχαιολογικῶν Διατριβῶν***, συνοδευμένη μὲ χρωμολιθογραφία τῆς μετόπης ἀπὸ σχέδιο τοῦ Χριστιανοῦ Χάνσεν [46]. Καὶ σὲ μιὰ ὑποσημείωση, ὅπου παραπέμπει στὴ λιθογραφία αὐτὴ (πίν. VIII τοῦ τόμου), διαβάζουμε :

«Μιὰ ἄσχημη (unschöne) λιθογραφία αὐτῆς τῆς πήλινης μετόπης μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Γοργόνας ὑπάρχει καὶ στὴν ***Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα***, ἀριθ. 6.»

Πραγματικά, παραβάλλοντας τὶς δυὸ λιθογραφίες, μποροῦμε νὰ παραδεχτοῦμε πὼς τοῦ Χάνσεν εἶναι «ὡραιότερη», φτάνει μόνο νὰ συμφωνήσουμε στὴν ὀπτικὴ γωνία. Γιατὶ ἡ ζωγραφιὰ τοῦ Χάνσεν δὲν εἶναι ἁπλῆ ἀπεικόνιση, εἶναι ἀναπαράσταση. Παριστάνει τὸ ἀρχαῖο κεραμικὸ κομμάτι σὰ νὰ βγῆκε πρὸ ὀλίγου ἀπὸ τὸ φοῦρνο τοῦ κεραμοπλάστη. Τίποτα — ἐκτὸς ἀπὸ τὸ εἶδος καὶ τὴ μορφὴ — δὲ δείχνει σ' αὐτὸ τὸ λιθογράφημα ὅτι εἰκονίζει ἀρχαῖο, ποὺ ἀνακαλύφτηκε σὲ

ἀνασκαφή. Δὲ φαίνεται καμμιὰ ἀπολύτως βλάβη, οὔτε ἕνα ράγισμα, οὔτε ἕνα ξεφλούδισμα τῆς στιλβωμένης μὲ λαμπρὰ χρώματα ἐπιφάνειάς του.

Καὶ ὅμως ἡ πανάρχαια αὐτὴ μετόπη, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ξεθώριασμα τῶν χρωμάτων, βρέθηκε σπασμένη σὲ δυὸ κομμάτια, καὶ ἕνα τμῆμα της, δεξιά, ἔλειπε ἐντελῶς. Ὁ ἴδιος ὁ Ρὸς τὸ γράφει στὴ διατριβή του [47]. Ἀπὸ τὸ σπάσιμο αὐτὸ καὶ τὶς ἄλλες φθορές, ποὺ παρουσιάζει τὸ κεραμικό, δὲ διακρίνεται στὸ ἀντίγραφο τοῦ Χάνσεν οὔτε ἴχνος, ἐνῶ τὰ βλέπουμε ὅλα στὸ ἔργο τοῦ Ἰατρίδη. Τὸ σχεδίασμά του δείχνει τὰ δυὸ κομμάτια προσαρμοσμένα, τὸ τμῆμα ποὺ λείπει κλπ.

Μήπως λοιπὸν σ' αὐτὸ εὕρισκε ὁ Ρὸς τὴν ἀσκήμια του ;

Ἂν εἶναι ἔτσι, δὲ θὰ μπορέσουμε βέβαια νὰ συμφωνήσουμε μὲ τὸν Ρός. Ἴσως ὅμως νὰ ἦταν κι' ἡ ἀντίληψή του αὐτὴ μιὰ ἐκδήλωση τῆς αἰσθητικῆς ἀδιαφορίας, ποὺ τοῦ καταλογίζουν οἱ Γερμανοὶ βιογράφοι του, καὶ πρῶτος ἀπ' ὅλους ὁ σύγχρονός του καὶ φίλος του Otto Jahn.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

ΛΙΘΟΓΡΑΦΟΣ ΚΑΙ ΖΩΓΡΑΦΟΣ

ΟΙ ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ΑΣΜΑΤΩΝ. || Ο ΙΑΤΡΙΔΗΣ ΠΡΩΤΟΣ ΕΛΛΗΝΑΣ ΛΙΘΟΓΡΑΦΟΣ; ΤΑ ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΚΑ ΠΙΕΣΤΗΡΙΑ ΤΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ. Ο ΙΑΤΡΙΔΗΣ ΠΡΟΣΦΕΡΕΤΑΙ ΝΑ ΤΑ ΒΑΛΗ ΣΕ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ. ΟΙ ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΟΥ ΓΝΩΣΕΙΣ. || Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 19. ΑΙΩΝΑ. ΓΑΛΛΙΚΕΣ ΚΑΙ ΓΕΡΜΑΝΙΚΕΣ ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΕΣ ΜΕ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ. || ΤΟ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΙΑΤΡΙΔΗ. Η ΤΕΤΡΑΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ. ΞΕΝΕΣ ΛΑ·Ι·ΚΕΣ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΕΙΚΟΣΙΕΝΑ. || ΣΑΤΙΡΙΚΑ ΣΧΕΔΙΑ ΤΟΥ ΙΑΤΡΙΔΗ. || ΛΑ·Ι·ΚΟΣ Η ΑΚΑΔΗΜΑ·Ι·ΚΟΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ; ΛΑ·Ι·ΚΗ ΚΑΙ ΑΚΑΔΗΜΑ·Ι·ΚΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ. || Η ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΑ·Ι·ΚΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΗΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΤΩΝ ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΤΟΥ ΚΑΥΤΑΝΤΖΟΓΛΟΥ. || Ο ΙΑΤΡΙΔΗΣ ΠΡΟΑΚΑΔΗΜΑ·Ι·ΚΟΣ ΝΑΤΟΥΡΑΛΙΣΤΗΣ ΕΛΛΗΝΑΣ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΗΣ. ΤΕΛΙΚΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ.

I

ΣΤΑ 1859 Ο ΙΑΤΡΙΔΗΣ ΤΥΠΩΣΕ, ΣΤΟ ΑΘΗναϊκὸ τυπογραφεῖο τοῦ Δ. Ἀθ. Μαυρομμάτη, πλατεῖα Ἁγίας Εἰρήνης, μιὰ μικρὴ συλλογὴ δημοτικῶν τραγουδιῶν μὲ τὸν τίτλο: *Συλλογὴ δημοτικῶν ἀσμάτων παλαιῶν καὶ νέων μετὰ διαφόρων εἰκονογραφιῶν*. Τὸ βιβλίο αὐτὸ περιέχει 96 δημοτικὰ τραγούδια μὲ σχόλια κι' ἐπεξηγήσεις τοῦ Ἰατρίδη. Στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο θ' ἀσχοληθοῦμε μὲ τὴ συλλογὴ αὐτή, ποὺ εἶναι μιὰ ἀξιόλογη συμβολὴ στὸ ἔργο τῆς περισυλλογῆς καὶ καταγραφῆς τῆς δημοτικῆς μας ποίησης.

Στὸ βιβλίο ὅμως τοῦ Ἰατρίδη, πολὺ σπάνιο σήμερα — οἱ δημόσιες βιβλιοθῆκες τὸ ταξινομοῦν στὰ «πολύτιμά» τους — ἔδωκαν ξεχω-

ριστὴ ὄψη οἱ λιθογραφίες, ποὺ ὁ συγγραφέας σκόρπισε ἀνάμεσα στὶς σελίδες του. Μερικὲς μάλιστα ἀπ' αὐτές, μὲ τὰ πιὸ δημοφιλῆ θέματα (*Ἀνδροῦτσος, Καραϊσκάκης, Νικηταρᾶς*), βλέπουμε νὰ ξανατυπώνονται συχνὰ σὲ λαϊκὲς ἀνθολογίες τοῦ περασμένου αἰώνα, ἀπὸ πρωτόγονες ξυλογραφίες ἀνώνυμων ξυλογράφων. Ἀκόμα καὶ σήμερα τυπώνονται πότε-πότε μερικές, σὰ χαρακτηριστικὰ δείγματα τῆς νεοελληνικῆς τέχνης ἀμέσως μετὰ τὴν ἐθνικὴ ἀναγέννηση, ἀπὸ ἀφρόντιστα συνήθως κλισὲ καὶ χωρὶς τ' ὄνομά του [1].

Οἱ λιθογραφίες αὐτὲς εἶναι ἐννέα. Ἡ μία ὅμως ἔχει τρία θέματα, κι' ἔτσι μποροῦμε νὰ λογαριάσουμε ἕντεκα εἰκόνες.

Ἰδοὺ οἱ τίτλοι τους:

I.- Ρωμανὸς Βασιλεύς.

II.- Βοεβόνδας Μουσουλμᾶνος Ἀσιανός.

III.- Τοῦρκος Γενίτσαρος Ἀνατολίτης.

IV.- Ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἔνθα Κωνσταντῖνος ὁ ΙΑ' ἔπεσε τὸ 1453 ἐπὶ τῶν τειχῶν αὐτῆς.

V.- Γ. Καραϊσκάκης πληγωθεὶς καιρίως ἐν Φαλήρῳ κατὰ τὴν 22 Ἀπριλίου 1827.

VI.- Ἰωάννης Μέγας.

VII.- Ντελῆς ἱππεὺς Ὀθωμανὸς καὶ ὁ ταχύπους Νικηταρᾶς.

VIII.- Ἀνδροῦτσος ὁ πατὴρ τοῦ Στρατηγοῦ Ὀδυσσέως.

XI.- α) Ἀλῆ Πασᾶς Τύραννος τῆς Ἠπείρου. β) Χωρὶς τίτλο. γ) Ἀγχόνησις Σεργίου.

Κάτω ἀπὸ τὶς λιθογραφίες βλέπουμε τὸ ὄνομα τοῦ Ἰατρίδη σὰ λιθογράφου: ***Ἀθ. Ἰατρίδης ἐλιθ. (ογράφησε)***, καὶ σὲ μερικὲς καὶ τοῦ τυπωτῆ Χρ. Χριστοδούλου. Σὲ μία μόνο σημειώνεται καὶ τὸ λιθογραφεῖο τοῦ Καρόλου Κόλμαν, ὅπου βέβαια πρέπει νὰ τυπώθηκαν καὶ οἱ ὑπόλοιπες.

Ποιὸς ὅμως ἦταν ὁ ζωγράφος ἢ ὁ σχεδιαστὴς τῶν εἰκόνων αὐτῶν;

Δυστυχῶς δὲν ὑπάρχει στὶς λιθογραφίες ἡ σχετικὴ ἔνδειξη, κι' ἔτσι πρέπει νὰ προσπαθήσουμε νὰ τὸν βροῦμε μὲ ἄλλον τρόπο.

Οἱ εὐρωπαῖοι χαράκτες ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ περασμένου αἰώνα σημείωναν συνήθως λατινικὰ κάτω ἀπὸ τὸ ἔργο τους ὅ,τι χρειάζονταν γιὰ νὰ δηλωθῆ ἡ ἐργασία τοῦ ζωγράφου ἢ τοῦ σχεδιαστῆ καὶ ἡ δική τους. *Pinxit* ἢ *delineavit* ὁ δεῖνα, ἀριστερά, γιὰ τὸ δημιουργὸ τοῦ ἔργου, *sculpsit*, *fecit* ἢ *direxit* ὁ τάδε, δεξιά, γιὰ τὸν ἀναπαραγωγὸ χαλκογράφο ἢ ξυλογράφο. Ἀργότερα, ἀφίνοντας τὰ λατινικὰ — ὑπάρχει φυσικὰ καὶ μιὰ μεταβατικὴ περίοδος, ὅπου μερικοὶ ἐξακολουθοῦσαν

νὰ γράφουν λατινικὰ — ἔγραφαν στὴ γλῶσσα τους: *dessiné - gravé, disegno - inciso, gezeichnet - gestochen* ἢ *radiert* (γιὰ τὴν ὀξυγραφία), *drawn - ingraved*. Ὅταν διαδόθηκε ἡ λιθογραφία, ὁ νέος τρόπος εἶχε ἐπικρατήσει, κι' ἔγραφαν: *lithographié* κλπ. Ἀλλὰ στὶς ἑλληνικὲς λιθογραφίες, χαλκογραφίες καὶ ξυλογραφίες σπάνια βλέπουμε τὴ διπλῆ αὐτὴ ἔνδειξη. Μήπως ἐπειδὴ δὲν εἶχαν ἀκόμα βρεθῆ στὴ γλῶσσα μας οἱ κατάλληλοι ὅροι, δηλαδὴ μονολεκτικοὶ καὶ χωρὶς τὴν ἀρχαϊκὴ ρηματικὴ μορφή, ποὺ ἄλλωστε καὶ σήμερα ἀκόμα δὲν ἔχουν ὁμοιόμορφα καθιερωθῆ; Οἱ Ἕλληνες χαράκτες ἔβαζαν συνήθως τ' ὄνομά τους χωρὶς τίποτ' ἄλλο. Κι' αὐτὸ τὸ **ἐχ.** (ἐχάραξε), ποὺ ἔβαζαν στὴν ἀρχὴ μερικοί, ἐγκαταλείφτηκε σιγὰ σιγά. Γιὰ τὸ ζωγράφο πάντως καὶ τὸ σχεδιαστή, ἰδίως ὅταν ἡ ἀναπαραγωγὴ δὲ γίνονταν σὲ συνεργασία μὲ τὸν ἀρχικὸ δημιουργό, δὲν ἔγραφαν ἀπολύτως τίποτα.

Γιατὶ ὅμως ὁ λιθογράφος Ἰατρίδης, ἐκεῖ ὅπου εἶναι ἀναμφισβήτητα ὁ ἴδιος καὶ ὁ δημιουργὸς τοῦ σχεδίου, δὲν τὸ σημειώνει; Ἴσως τὸ θεωρεῖ πλεονασμό, ἐπειδὴ τὸ λιθογραφικὸ σχεδίασμα (ὁ Ἰατρίδης ἤξερε μόνο τὴν κοντυλολιθογραφία, ὄχι καὶ τὴ χάραξη στὴ λιθογραφικὴ πλάκα [2]) εἶναι ἕνα σχέδιο ὅπως τὰ ἄλλα, δὲν ξεχωρίζει δηλαδὴ βασικὰ στὴν τεχνική του ἀπὸ τὸ σχέδιο στὸ χαρτί, ὅπως ξεχωρίζει ἕνα ἔργο χαρακτικῆς. Οἱ ξένοι βέβαια σημείωναν σ' αὐτὴν τὴν περίσταση καὶ τὶς δυὸ ἰδιότητές τους: *dessiné et lithographié par...* μὰ κι' αὐτοὶ τὸ παρέλειπαν πολλὲς φορές, ἰδίως στὴν εἰκονογράφηση βιβλίων καὶ περιοδικῶν, κι' ἔτσι, ἀφοῦ πολλοὶ ζωγράφοι καὶ σχεδιαστὲς καλλιεργοῦσαν καὶ τὴ χαρακτική, δὲ μποροῦμε νὰ ξέρουμε, ἄν, αὐτὸς ποὺ τὶς ὑπογράφει, εἶναι μονάχα ὁ χαράκτης ἢ καὶ ὁ σχεδιαστής τους συνάμα. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο, γράφει καὶ ὁ Barge [3], πρέπει νὰ παραιτηθοῦμε σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἀπὸ τὴν προσπάθεια νὰ διαπιστώσουμε, ἂν ἡ ἐργασία τοῦ εἰκονογράφου τοῦ βιβλίου περιορίζεται στὰ σχέδια ἢ ἐπεκτείνεται καὶ στὴ χαρακτική τους ἐκτέλεση.

Πάντως, ἐκεῖ ὅπου τὸ ἀρχικὸ ἔργο εἶναι ξένο, ὁ Ἰατρίδης φροντίζει νὰ τὸ δηλώση μὲ ἄλλον τρόπο, ὅπως θὰ ἰδοῦμε.

Ὁπωσδήποτε μποροῦμε νὰ ποῦμε προκαταβολικά, πὼς οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς παραπάνω λιθογραφίες τοῦ Ἰατρίδη εἶναι ἀπὸ δικά του σχέδια, κι' ἔτσι μὲ τὰ σχέδια αὐτὰ καὶ μερικὲς ἄλλες εἰκόνες του, ποὺ σώζονται σήμερα κι' ἔχουν τὴν ὑπογραφή του, θὰ γνωρίσουμε, ὕστερα ἀπὸ τὸ ἀντιγραφικό, καὶ τὸ πρωτότυπο ἔργο του,

Πρὶν ὅμως φτάσουμε στὸ ζωγράφο καὶ στὸ σχεδιαστὴ Ἰατρίδη, ἂς μιλήσουμε πρῶτα γιὰ τὸ λιθογράφο.

II

Ἀπὸ τὴν αἴτηση - ὑπόμνημα, ποὺ ὑπέβαλε στὴν κυβέρνηση τοῦ Καποδίστρια, μέσον τοῦ Μουστοξύδη, μαθαίνουμε ὅτι ὁ Ἰατρίδης ἤξερε τὴν τέχνη τῆς λιθογραφίας, ὅταν γύρισε στὴν Ἑλλάδα στὰ 1828. Ἔτσι ὄχι μόνο δὲν κάνουμε τὴ φυσική, χωρὶς τὸ στοιχεῖο αὐτό, ὑπόθεση ὅτι τὴν ἔμαθε στὴν Ἀθήνα, λ.χ. κοντὰ στὸν Φόρστερ, μὲ τὸν ὁποῖο ἑφτὰ χρόνια συνεργάστηκε στὴν ***Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα***, ἀλλὰ κι' ἔχουμε βεβαιωμένο ὅτι ὁ Ἰατρίδης εἶναι ὁ πρῶτος Ἕλληνας λιθογράφος, ἢ τουλάχιστον ὁ πρῶτος, ποὺ παρουσιάστηκε στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἀνεξαρτησία, κάτοχος τῆς τέχνης αὐτῆς.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς στὰ 1824 ὁ Ἄγγλος συνταγματάρχης Leicester Stanhope ἔφερε στὸ Μεσολόγγι δυὸ λιθογραφικὰ πιεστήρια, ἀγορασμένα τότε ἀπὸ τὸ κομιτᾶτο τοῦ Λονδίνου. Ἀλλὰ δὲν ἔφερε μαζί του καὶ λιθογράφο οὔτε βρῆκε ἐδῶ κανένα ποὺ νὰ ξέρη τὴ λιθογραφική. Ὁ χειρισμὸς τῶν πιεστηρίων αὐτῶν ἦταν τόσο δύσκολος, ὥστε ὁ ἴδιος τὰ χαρακτήρισε ἀκατάλληλα γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ Stanhope, μαζὶ μὲ δυὸ Γερμανοὺς φιλέλληνες, ποὺ βρέθηκαν στὸ Μεσολόγγι, τὸν ἀνθυπολοχαγὸ Klempe καὶ τὸν ξυλουργὸ Jakobi, προσπάθησαν νὰ μάθουν τὸν τρόπο τῆς λειτουργίας τους, ἀλλὰ χωρὶς ἐπιτυχία. Παράδοξες ἦταν οἱ τύχες τῶν λιθογραφικῶν πιεστηρίων τοῦ Stanhope, ὅπως τὶς περιγράφει ὁ Φ. Βίλμπεργ σὲ μιὰ μελέτη του γιὰ τὴν ἱστορία τῶν πρώτων κρατικῶν μας τυπογραφείων [4]. Τὸ ἕνα ἀπ' αὐτὰ φαίνεται πὼς ἐνσωματώθηκε στὴν ***Τυπογραφία τῆς Διοικήσεως***, ὅταν πρωτοσυστήθηκε στὸ Ναύπλιο μὲ τὸ διάταγμα τοῦ Ἐκτελεστικοῦ τῆς 29 Σεπτεμβρίου 1825 [5], καὶ μεταφέρθηκε ἐκεῖ, ὅπου φυσικὰ ἔμεινε ἀχρησιμοποίητο ὥς τὴν ἐποχή, ποὺ ἀνέλαβε τὴ Βασιλικὴ Λιθογραφία ὁ Φόρστερ. Εἶναι, κατὰ τὸν Βίλμπεργ, ἕνα ἀπὸ τὰ τρία «τυπογραφικὰ» πιεστήρια, ποὺ ἀναφέρει τὸ διάταγμα αὐτό. Τὸ ἄλλο τὸ ἔστειλε ὁ Stanhope στὰ Ψαρὰ μὲ τοὺς Klempe καὶ Jakobi. Αὐτοὶ τὄστησαν μέσα σὲ μιὰ ἐκκλησία καὶ λιθογράφησαν, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ ναυάρχου Νικοδήμου, μερικὰ ἔγγραφα τῶν τοπικῶν ἀρχῶν. Ἀλλὰ στὴν καταστροφὴ τῶν Ψαρῶν (22 Ἰουνίου 1824) χάθηκε καὶ τὸ λιθογραφεῖο, κι' οἱ δυὸ Γερμανοὶ σκοτώθηκαν, πολεμώντας κι' αὐτοὶ μαζὶ μὲ τοὺς Ἕλληνες στὴν ἀπελπισμένη ἐκείνη μάχη [6].

Ὅμως ἡ μελέτη τοῦ Βίλμπεργ ἀγνοεῖ ὁλότελα τὰ λιθογραφικὰ πιεστήρια τοῦ Καποδίστρια καὶ τὸν Ἰατρίδη.

Πραγματικά, ὁ Κυβερνήτης, περνώντας ἀπὸ τὸ Παρίσι πρὶν κατεβῆ στὴν Ἑλλάδα, ἀγόρασε, μέσον τοῦ Ἀποστολίδη Κοσμητῆ[7], δυὸ λιθογραφικὰ πιεστήρια, ἕνα μεγάλο καὶ ἕνα μικρό, καὶ τὰ ἔφερε στὴν Αἴγινα. Σὲ ἕνα ἔγγραφό του ἀπὸ τὴν Αἴγινα, μὲ ἡμερομηνία 31 Μαρτίου 1828, πρὸς τοὺς Ρίζο, Κοντόσταυλο καὶ Γεννάδιο, μὲ τὸ ὁποῖο τοὺς ἀνέθετε τὴν ὀργάνωση καὶ τὴν ἐποπτεία τῶν δυὸ κρατικῶν τυπογραφείων, τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ γαλλικοῦ, καὶ τοὺς ἔδινε σχετικὲς ὁδηγίες*, ἀνέφερε καὶ τὰ λιθογραφικὰ αὐτὰ συγκροτήματα:

«Ὑπάρχει, τέλος, διακομισθεῖσα ἐνθάδε, καὶ ἡ λιθογραφία ἡ παρ᾽ ἐμοῦ ἀγορασθεῖσα ἐν Παρισίοις, διευθυντὴν ἔχουσα καὶ ἐνεργήτορα ἄξιον τὸν κ. Ἀποστολίδην[8].»

Ἀλλὰ ὁ Γ. Ἀποστολίδης Κοσμητὴς ἦταν, ὅπως ξέρουμε, τυπογράφος, ὄχι καὶ λιθογράφος. Εἶναι πάντως γεγονὸς ὅτι ὁ «ἄξιος ἐνεργήτωρ» δὲν ἔβαλε ποτὲ σὲ λειτουργία τὴν ἐθνικὴ λιθογραφία. Τέσσερα χρόνια ἀργότερα, ὅταν ὁ Ἀποστολίδης ἦταν στὸ Ναύπλιο γενικὸς διευθυντὴς τῆς Ἐθνικῆς Τυπογραφίας, βρίσκουμε τὰ λιθογραφικὰ πιεστήρια τοῦ Καποδίστρια νὰ σκουργιάζουν ἀχρησιμοποίητα, τὸ ἕνα, τὸ μεγαλείτερο, στὴ ***Σπιτάρα*** τοῦ Λογοθέτη, στὴν παραλία τῆς Αἴγινας, ὅπου στεγάζονταν τὸ αἰγινήτικο τμῆμα τῆς Τυπογραφίας, καὶ τὸ ἄλλο στὸ Ναύπλιο, ὅπου ὁ Ἀποστολίδης τὸ πῆρε μαζί του, ὅταν διορίστηκε γενικὸς διευθυντής. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1832 ὁ Ἰατρίδης, νεοδιορισμένος ἐπιστάτης τοῦ μουσείου, ἀλλὰ γνωστὸς σὰν εἰδικός, ἔλαβε, ὅπως εἴπαμε ἤδη, διαταγὴ ἀπὸ τὴ Γραμματεία τῆς Παιδείας νὰ παραλάβη αὐτὸ ποὺ εἶχε μείνη στὴν Αἴγινα καὶ νὰ τὸ ἐξασφαλίση στὸ Ὀρφανοτροφεῖο**.

Ἔγγραφο τῆς Γραμματείας Παιδείας πρὸς τὴν ἐπιτροπὴ τοῦ Ὀρφανοτροφείου, ἀριθμὸς 261 τῆς 28 Ἰουνίου 1832[9]:

«Κατὰ συνέπειαν τῆς ὑπ᾽ ἀριθ. 8 ἀναφορᾶς σας προσεκλήθη ὁ ἐν Ναυπλίῳ Γενικὸς Διευθυντὴς τῆς Ἐθνικῆς Τυπογραφίας νὰ πληροφορήση τὴν Γραμματείαν περὶ τῶν ἐνδιαλαμβανομένων καὶ ἀπαντᾷ ὡς ἀκολούθως:

«Ὅτι μὲ τὸ νὰ μὴν ἦτον ἕως τώρα κανεὶς διωρισμένος εἰς τὰς

* Βλ. καὶ παραπάνω, σελ. 62.

** Βλ. σελ. 97.

λιθογραφικὰς ἐργασίας εἰς Αἴγιναν, ἐστοχάσθη νὰ μετακομίση ἐνταῦθα τὸ μικρότερον τῶν δύο πιεστηρίων, ἀφεὶς τὸ μεγαλείτερον αὐτόθι. Τώρα ὅμως εἶναι πρόθυμος, ἅμα διαταχθῇ ὑπὸ τῆς Γραμματείας, νὰ προμηθεύση εἰς τὸ Ὀρφανοτροφεῖον καὶ τὰ λοιπὰ ἢ καὶ ὅλην τὴν λιθογραφίαν».

»Περὶ τούτου ἡ Γραμματεία δὲν τῷ ἀπεκρίθη εἰσέτι, περιμένουσα νὰ ζητήση πρῶτον τὴν γνώμην τῆς Ἐπιτροπῆς, ἐρωτηθέντος καὶ τοῦ Κυρίου Ἰατρίδου περὶ αὐτοῦ. Ἡ Ἐπιτροπὴ θέλει πληροφορήση ἐπομένως τὴν Γραμματείαν, ἂν χρησιμεύη αὐτοῦ ὅλη ἡ λιθογραφία διὰ νὰ ἐνεργηθῶσιν ἀκολούθως τὰ δέοντα.»

Ἀναφορὰ τοῦ ἐπιστάτη τοῦ μουσείου πρὸς τὴ Γραμματεία τῆς Παιδείας, ἀριθμὸς 2 τῆς 4 Ἰουλίου 1832:

«Ἐρωτηθεὶς ἀπὸ τὴν ἐπὶ τοῦ Ὀρφανοτροφείου Ἐπιτροπήν, ἂν ἡ λιθογραφία, τὴν ὁποίαν, κατὰ τὰς μετὰ τοῦ γενικοῦ διευθυντοῦ ἐπαναληπτικὰς συνομιλίας μας, παρέλαβον ἀπὸ τὸ Τυπογραφεῖον καὶ παρεκατέθεσα εἰς τὸ κατάστημα τοῦ Ὀρφανοτροφείου, ὑπάρχῃ ὅλη ἡ Ἐθνικὴ Λιθογραφία καὶ ἂν χρησιμεύῃ ὅλη ἐνταῦθα, ἀποκρίνομαι, πρὸς πληροφορίαν τῆς Σ. Γραμματείας, ὅτι κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς ἐνταῦθα ἀφίξεώς μου ὁ Κ. Γιάνκος Σχοινᾶς, ὑπάλληλος τοῦ Γενικοῦ Διευθυντοῦ (ἦταν τυπογράφος καὶ ἀντιπρόσωπος τοῦ Ἀποστολίδη στὸ αἰγινήτικο τμῆμα τῆς Τυπογραφίας), προσκαλέσας μοὶ παρέδωκεν ἓν μέρος τῆς μιᾶς τυπογραφίας, τὸ ὁποῖον μετέφερον ἀμέσως εἰς τὸ Ὀρφανοτροφεῖον, χωρὶς νὰ προσθέση καὶ τὰ ἀναγκαῖα ἐλλείποντα. Ἐπειδὴ δὲ ἀντέτεινεν εἰς τὴν ἀπόδοσιν αὐτῶν, ἐζητήθησαν διὰ τῆς ἐπὶ τοῦ Ὀρφανοτροφείου Ἐπιτροπῆς, ἥτις τὸν ἐπροσκάλεσεν εἰς τοῦτο. Σήμερον δέ, καθ᾽ ἣν μοὶ ἐγένετο ἡ περὶ τούτου ἐρώτησις, προσκληθεὶς ἐκ δευτέρου ἀπὸ τὸν ῥηθέντα Κ. Γιάνκον, παρέλαβον καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἀναγκαῖα τοῦ μεγάλου πιεστηρίου τῆς λιθογραφίας, τὰ ὁποῖα παρεκατέθεντο καὶ αὐτὰ ὁμοῦ μὲ τὸ λοιπὸν λιθογραφεῖον. Καὶ οὕτως ἐσυμπληρώθη μία, κατὰ τὴν ἐσώκλειστον σημείωσιν.

»Ἂν δέ, κατὰ πρόβλεψιν τῆς Σ. Κυβερνήσεως, προστεθῇ καὶ ἕνας δεύτερος λιθογράφος, ἠμπορεῖ νὰ χρησιμεύσῃ ἡ λιθογραφία αὕτη εἰς ἀνατύπωσιν εὔκολον καὶ ὀλιγοδάπανον διαφόρων ἐγκυκλίων διαταγῶν καὶ λοιπῶν ἐγγράφων, ἀνηκόντων εἰς τὸν πολιτικὸν κλάδον, καθὼς καὶ ζωγραφικῶν εἰκόνων, χωρογραφιῶν κλπ., διὰ τῶν ὁποίων θέλει ὠφεληθῇ κατὰ πολλὰ τὸ κοινόν μας εἰς τὰς εὐκολίας τῆς βιομηχα-

νίας του καὶ ἑπομένως θέλει ἐπιφέρει σημαντικὰς ὠφελείας εἰς τὸ ἔθνος. Μένω μὲ τὸ ἀνῆκον σέβας: ***Ὁ Ἐπιστάτης* Α. ΙΑΤΡΙΔΗΣ**[10]»

Καὶ ὅλη αὐτὴ ἡ ἱστορία τῆς παραλαβῆς τοῦ λιθογραφικοῦ πιεστηρίου ἀπὸ τὸν Ἰατρίδη κλείνει μὲ ἕνα ἔγγραφο τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Ὀρφανοτροφείου, ἀριθμὸς 15 τῆς 12 Ἰουλίου 1832, μὲ τὸ ὁποῖο εἰδοποιεῖται ἡ Γραμματεία γιὰ τὴν παραλαβὴ καὶ γιὰ τὶς δυσκολίες ποὺ συνάντησε ἀρχικὰ ὁ Ἰατρίδης ἀπὸ τὸν ἀντιπρόσωπο τοῦ Ἀποστολίδη[11].

Τὸ ὅτι ὁ Ἰατρίδης πῆρε στὴ φύλαξή του τὸ λιθογραφεῖο δὲ σημαίνει πὼς τὄβαλε καὶ σὲ λειτουργία. Ἡ κυβέρνηση, ὅπως ξέρουμε, δὲ μποροῦσε οὔτε νὰ σκεφθῆ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1832 νὰ διορίση λιθογράφο, κι᾿ ἔτσι καὶ ἡ ἐξυπακουόμενη στὴν ἀναφορά του προσφορὰ ἢ αἴτησή του νὰ ἐργασθῆ κι᾿ αὐτὸς σὰν ἕνας ἀπὸ τοὺς δυὸ λιθογράφους, ποὺ ἦταν ἀναγκαῖοι γιὰ τὴν λειτουργία τοῦ λιθογραφείου, δὲν εἶχε συνέχεια.

Ὡστόσο, πολὺ πρίν, τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1831, ὁ Ἰατρίδης εἶχε κάμη σοβαρὴ προσπάθεια γιὰ νὰ ἐπιτύχη τὴ λειτουργία τοῦ λησμονημένου λιθογραφείου. Ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ μάζευε, μὲ τὴν ἐντολὴ τοῦ Μουστοξύδη, ἀρχαιότητες γιὰ τὸ μουσεῖο τῆς Αἴγινας. Ἀλλὰ ἡ ἐργασία ἐκείνη οὔτε τὸ ἐπάγγελμά του ἦταν οὔτε τὴ συντήρησή του ἐξασφάλιζε. Ἡ ἀμοιβή του δὲν ἦταν οὔτε σταθερὴ οὔτε ἱκανοποιητική. Βλέποντας λοιπὸν τὰ μηχανήματα ν᾿ ἀδρανοῦν, ἐνῶ αὐτὸς μποροῦσε νὰ τὰ κινήση καὶ νὰ ἐξασφαλίση ἔτσι ἕνα μισθό, σκέφτηκε νὰ πληροφορήση τοὺς ἁρμοδίους γιὰ τὴν πρακτικὴ χρησιμότητα τῆς λιθογραφίας καὶ νὰ τοὺς ἐξηγήση τὴν ὠφέλεια, ποὺ θὰ εἶχαν καὶ ἡ κοινωνία καὶ τὸ κράτος ἀπὸ τὴ λειτουργία της. Ἔτσι ἔγραψε τὸ ὑπόμνημα, ποὺ ἀναφέραμε. Τὸ παραθέτουμε ὁλόκληρο ἐδῶ, γιατί, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀξιόλογα ἐπιχειρήματα καὶ τὴ σαφήνειά του, μᾶς γνωρίζει καὶ μερικὲς ἐφαρμογὲς τῆς λιθογραφίας τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ποὺ σήμερα, μὲ τὰ νεώτερα τεχνικὰ μέσα, ἔπαψε, ἀπὸ πολὺν καιρὸ μάλιστα, νὰ τὶς ἔχη[12].

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ Ἰατρίδης, γιὰ νὰ κινήση τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἁρμοδίων, τονίζει στὴν ἀναφορά του περισσότερο τὶς βιοτεχνικὲς ἐφαρμογὲς τῆς λιθογραφίας, ἐπειδὴ τὸ νέο κράτος εἶχε τότε μεγαλείτερη ἀνάγκη ἀπ᾿ αὐτὲς παρὰ ἀπὸ τὴ καλλιτεχνική της ἀπόδοση.

«Πρὸς τὸν Πρόεδρον τῆς ἐπὶ τοῦ Ὀρφανοτροφείου Ἐπιτροπῆς καὶ Ἔφορον τῆς Κεντρικῆς Σχολῆς καὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Κύριον Ἀ. Μουστοξύδην

»τῇ 25 Φεβρουαρίου 1831 ἐν Αἰγίνῃ

»Εἶναι ἤδη τρεῖς χρόνοι ὁποῦ ὁ Σεβαστὸς ἡμῶν Κυβερνήτης, κοντὰ εἰς τὰς ἀπείρους ἀγαθοεργίας, ὁποῦ ἐξετέλεσε καὶ ἐκτελεῖ καθημερινῶς εἰς τὸ ἔθνος μας, ἐφρόντισεν ἔκτοτε καὶ μᾶς ἦλθον ἀπὸ τὸ Παρίσι δύο πιεστήρια λιθογραφίας, τὸ ἓν μεγάλον καὶ τὸ ἄλλο μικρόν, μαζὶ μὲ τὰ αὐτοῖς ἀνήκοντα, δηλαδὴ πλάκας καὶ λοιπὰ σύνεργα.

»Ἡ Σ.Α.Ε. σκοπὸν εἶχε νὰ εἰσαχθῇ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ εὐφυὴς αὐτὴ μέθοδος, πρὸς οἰκονομίαν καὶ εὐκολίαν τοῦ τύπου. Ἐπειδὴ τὴν σήμερον εἶναι γνωστὴ καὶ πάγκοινος εἰς ὅλον τὸν φωτισμένον κόσμον καὶ εἰς τόσην μεταχείρισιν, ὥστε ὄχι μόνον εἰς τὰς μεγάλας πόλεις ἔχουν πάμπολλα λιθογραφεῖα, ἀλλὰ καὶ κατὰ μέρος τῶν ἐπαρχιῶν κάθε Διοίκησις ἔχει τὸ αὐτογραφικόν της πιεστήριον, διὰ τοῦ ὁποίου ταχύτατα ἐκδίδει εἰς τύπον ὅσα χειρόγραφα εἶναι ἀνάγκη νὰ διαδοθοῦν εἰς τὸ κοινόν.

»Ἡ λιθογραφία εἶναι ἀναγκαιοτάτη εἰς τὰ ἀλληλοδιδακτικὰ σχολεῖα, προμηθεύοντάς τα εὐθὺς τοὺς καλλιγραφικοὺς πίνακας, τοὺς ὁποίους σήμερον πολλὰ ὑστεροῦνται. Εἶναι πρὸς τούτοις ὠφέλιμος καὶ ἀναγκαία εἰς τὸ ἐμπόριον, ἐπειδὴ τόσα περιοδικὰ ἐγκύκλια, κάθε λογῆς λογαριασμοί, πλῆθος ἀπομνημονεύματα, διάφορα σχέδια ζωγραφίας διὰ τὴν κατὰ τόπους νεολαίαν καὶ τόσα ἄλλα διευθυντικὰ γραμμάτια (adresses) κλπ. ἡ λιθογραφία τὰ ἐκδίδει ἐν εὐκολίᾳ, τὰ ὁποῖα ὅλα αὐτά, ὡς ἀναγκαιότατα εἰς τὴν βιομηχανίαν τῶν ἀνθρώπων, δὲν δυνάμεθα νὰ τὰ ἀπολαύσωμεν τόσον εὔκολα διὰ τοῦ τυπογραφείου. Μάλιστα πολλὰ ἐξ αὐτῶν δὲν δύναται ποτὲ τὸ τυπογραφεῖον νὰ τὰ φέρῃ εἰς φῶς, καὶ θὰ βιάζεται τὸ ἔθνος εἰς τὸ ἑξῆς νὰ τὰ κουβαλᾷ δυσκολώτατα καὶ ἀκριβὰ ἀπὸ τὴν Εὐρώπην.

»Εἶπον ἀνωτέρω, πρὸς οἰκονομίαν καὶ εὐκολίαν τοῦ τύπου. Τοῦτο θέλει ἀποδειχθῇ ἀληθέστατον ἐν καιρῷ, ἅμα ἀρχίσῃ αὐτὴ ἡ μέθοδος νὰ ἐνεργηθῇ. Ἐπειδή, ἂν παραβάλῃ τις τόσους μισθοὺς ἐργατῶν εἰς τὰ τυπογραφεῖα καὶ ἄλλους τόσους εἰς πλῆθος ἀντιγραφέων εἰς κάθε κατάστημα ἐθνικὸν κλπ., βέβαια θέλει εὕρει μίαν μεγάλην διαφορὰν μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῆς λιθογραφίας.

»Ἡ λιθογραφία, ἀφοῦ προσφέρει τόσας εὐκόλους ἐργασίας εἰς τὸ

ἔθνος, εἶναι ὠφέλιμος καὶ εἰς τὸ Ταμεῖον, ἐπειδὴ ἕκαστος, ἔχων ἀνάγκην νὰ ἐκδώσῃ τι ὀγλήγορα εἴτε ἐμπορικῶς εἴτε ἐπαγγελματικῶς, θέλει πληρώνει ἓν δικαίωμα εἰς τὸ λιθογραφεῖον, τὸ ὁποῖον θέλει εἰσάγεται εἰς τὸ Ἐθνικὸν Ταμεῖον, καθὼς γίνεται καὶ εἰς τὴν Εὐρώπην.

»Τίνι τρόπῳ λοιπὸν θέλει ἀποκατασταθῇ καὶ ἔμβῃ εἰς πρᾶξιν αὐτὸ τὸ ἐπωφελὲς ἔργον, διὰ νὰ μὴ ἀποματαιωθῇ ὁ ἱερὸς σκοπός, ὁποῦ τὸ ἔφερεν εἰς τὴν Ἑλλάδα; Καὶ νὰ μὴ φθείρεται τὸ πιεστήριον εἰς τὴν σκουργιὰν ἀνενέργητον; Ἂς μὲ δοθῇ ἡ ἄδεια, Κύριε Πρόεδρε, νὰ εἴπω τὴν ταπεινὴν γνώμην μου, ὅτι, ἐὰν ἡ Σ. Κυβέρνησις εὐδοκήσῃ νὰ σᾶς διορίσῃ προστάτην καὶ εἰς αὐτὸ τὸ ἐθνικὸν κατάστημα, φροντίζοντας νὰ ἔλθῃ καὶ ἕνας ἄλλος λιθογράφος, ἱκανὸς νὰ συνεργάζεται μαζί μου, ἐπειδὴ μόνος οὐδεὶς εἶναι ἱκανὸς νὰ ἐνεργῇ ποτὲ μίαν τοιαύτην μέθοδον, τότε θέλει παραλάβωμεν καὶ τρεῖς-τέσσαρας νέους νὰ γυμνασθοῦν καὶ νὰ μάθουν τὴν κατασκευὴν τῶν διαφόρων λιθογραφικῶν κονδυλίων, μελάνων καὶ λοιπῶν ὑλῶν, ὁποῦ ἀνάγονται εἰς αὐτὴν τὴν τέχνην. Θέλει διδάσκωνται παρ' ἐμοῦ συγχρόνως εἰς τὴν σκιαγραφίαν καὶ ὅ,τι ἄλλο εἶναι ἀνάγκη νὰ εἰξεύρῃ ἐργάτης τις εἰς τὴν λιθογραφίαν. Καὶ εἶμαι εὔελπις ὅτι ἐντὸς ὀλίγου θέλει φανῇ τὸ ἀναντίρρητον ὄφελος, ὁποῦ ἕως τώρα κρύπτεται εἰς αὐτὸ τὸ μεθοδικὸν χρῆμα.

»Πάλιν ζητῶ συγγνώμην, Κύριε Πρόεδρε, διὰ τὴν πολυλογίαν μου, ἐπειδὴ ἀλλέως δὲν ἐδυνάμην νὰ σᾶς πληροφορήσω διὰ μίαν τέχνην, ἥτις ἴσως δὲν εἶναι τόσον γνωστὴ εἰς τὴν Ὑμετέραν Εὐγένειαν.

»Ὅσον τὸ κατ' ἐμέ, εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἐπερίμενα τρεῖς χρόνους νὰ ἴδω αὐτὸ τὸ λιθογραφεῖον εἰς ἐνέργειαν, πλὴν αἱ ἀλλεπάλληλοι φροντίδες τῆς Σ. Κυβερνήσεως τὸ ἀνέβαλον ἕως τώρα. Καιόμενος λοιπὸν εἰς τὴν ἀνενέργειάν μου, ἀπελπισθεὶς ἐν ταυτῷ καὶ ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς καὶ αὐταδέλφους μου, τοὺς ὁποίους ἔχασα εἰς αὐτὸν τὸν ἱερὸν ἀγῶνα, ἀπορῶν μᾶλλον καὶ διὰ τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαῖά μου, παρακαλῶ νὰ εὐαρεστηθῆτε καὶ ἐνεργήσητε κατὰ τὸ δίκαιον ὁποῦ κρίνετε, καὶ εἶμὶ μὲ βαθύτατον σέβας τῆς Ὑμετέρας Εὐγενείας ταπεινότατος καὶ εὐπειθέστατος δοῦλος:

Α. ΙΑΤΡΙΔΗΣ»

Στὸ τέλος τῆς ἀναφορᾶς ἔκανε καὶ τὸν προϋπολογισμὸ τῆς δαπάνης, ποὺ θ' ἀπαιτοῦσε ἡ λειτουργία τοῦ λιθογραφείου, ἀφίνοντας μόνο ἀσυμπλήρωτο τὸ ποσὸν γιὰ τὸ μισθὸ τῶν λιθογράφων.

«Ἔξοδα μηνιαῖα:

»Ἐνοίκιον μιᾶς κάμαρας σανιδοστρωμένης διὰ τὸ πιεστήριον τοῦ

λιθογραφείου	φοίνικες	10
»Καὶ μιᾶς ἄλλης πλησίον αὐτῆς διὰ τὰ ἀναγκαῖα τῆς λιθογραφίας	»	3
»Ἐνδεχόμενα ἔξοδα διὰ μελάνια, λάδια, πνεύματα κ.λ.π.	»	6
»Καὶ οἱ μισθοὶ δύο λιθογράφων		
»Φοίνικες		

Ὁ Μουστοξύδης ἔστειλε τὴν ἀναφορὰ αὐτὴ στὴ Γραμματεία τῆς Παιδείας μὲ τὸ ἀκόλουθο ἔγγραφό του, ἀριθ. 636 τῆς 26 Φεβρουαρίου 1831:

«Ὁ κύριος Ἀ. Ἰατρίδης, νέος ἐπιτηδειότατος εἰς τὴν ἰχνογραφίαν καὶ καλῆς διαγωγῆς, ἐπαρουσίασε τὴν ἀκόλουθον ἀναφοράν.

»Ἡ Σ. Κυβέρνησις, ἐγκρίνουσα τὴν πρότασίν του, θέλει ἀποφασίσειν, ἂν τὸ λιθογραφεῖον πρέπει νὰ συστηθῇ εἰς Ναύπλιον ἢ εἰς Αἴγιναν, καὶ θέλει προσέτι προσδιορίσειν καὶ τοὺς μισθοὺς εἰς τοὺς δύο λιθογράφους[13].»

Ἀλλὰ ἡ προσπάθεια αὐτὴ τοῦ Ἰατρίδη δὲν εἶχε ἀποτέλεσμα. Δὲν ξέρουμε μάλιστα, ἂν δόθηκε ἀπὸ τὴ Γραμματεία καμμιὰ ἀπάντηση στὸ ὑπόμνημά του. Ἔπεσε ἄλλωστε καὶ σὲ ἀκατάλληλη ἐποχή. Τὸ 1831 εἶναι ἡ χρονιὰ τῶν ἀντικαποδιστριακῶν στάσεων καὶ τῆς δολοφονίας τοῦ Κυβερνήτη. Οἱ κυβερνητικοὶ δὲν εἶχαν οὔτε μυαλὸ οὔτε καιρὸ γιὰ τέτοιου εἴδους ὀργανωτικὴ ἐργασία.

III

Ὁ Ἰατρίδης δὲν ἐργάστηκε ποτὲ σὰν ἐπαγγελματίας λιθογράφος οὔτε ὅσο ἦταν ὑπάλληλος οὔτε μετὰ τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴ δημόσια ὑπηρεσία, στὰ 1844. Ἀλλὰ δὲν εἴδαμε ὥς τώρα καὶ καμμιὰ ἄλλη δική του λιθογραφία ἐκτὸς ἀπ' αὐτὲς τοῦ βιβλίου του. Συμπεραίνουμε λοιπὸν ὅτι ἡ λιθογραφική του ἐργασία στὸ ἐργαστήριο τοῦ Κόλμαν, ὅπου τυπώθηκαν οἱ εἰκονογραφίες ἐκεῖνες, στάθηκε συμπτωματικὴ κι' ἐρασιτεχνικὴ πιά. Φαίνεται πὼς ξαναθυμήθηκε τὶς λιθογραφικές του γνώσεις, ὅταν θέλησε νὰ στολίσῃ τὸ βιβλίο του μ' αὐτὲς τὶς εἰκόνες, σχεδὸν τριάντα χρόνια μετὰ τὶς ἄκαρπες ἐκεῖνες ἐνέργειές του νὰ βάλῃ σὲ κίνηση τὸ κυβερνητικὸ λιθογραφεῖο τῆς Αἴγινας, κι' ἀποφάσισε νὰ

τὶς λιθογραφήση μόνος του, ἀφοῦ οἱ περισσότερες ἦταν, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, δικά του ἔργα, κι᾽ ἤθελε νὰ τοὺς χαρίση τὴν προσωπική του φροντίδα καὶ νὰ μὴν ἀφήση τὴν ἀναπαραγωγή τους σὲ ἄλλον τεχνίτη, ὅσο ἔμπειρος καὶ νὰ ἦταν.

Μία ὅμως ἀπὸ τὶς λιθογραφίες ἐκεῖνες ἔχει μιὰ τεχνικὴ ἀνωμαλία, ποὺ οἱ ὑπόλοιπες δὲν τὴν ἔχουν. Εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ Γενίτσαρου. Ὁ ἀγριάνθρωπος αὐτὸς τραβάει τὸ γιαταγάνι του μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι, ἐνῶ ἡ θήκη κρέμεται στὸ δεξί του πλευρό. Μιὰ στάση δηλαδὴ ἀντίστροφη ἀπὸ τὴν κανονική. Τὸ λάθος εἶναι βέβαια τοῦ τυπωτῆ, ποὺ μεταχειρίστηκε σ᾽ αὐτὴ τὴ λιθογραφία, ἄγνωστο γιατί, τὴν ἐντελῶς πρωτόγονη μέθοδο τῆς λιθογραφίας, τύπωσε δηλαδὴ τὴν εἰκόνα ἀπ᾽ εὐθείας καὶ ὄχι μὲ τὴ μέθοδο τῆς «μεταφορᾶς». Συνάμα τὸ ἀποτέλεσμα αὐτὸ δείχνει καὶ ὅτι τὸ σχεδίασμα ἀπάνω στὴ λιθογραφικὴ πλάκα δὲν ἔγινε μέσα ἀπὸ καθρέφτη. Ἀλλά, κατὰ σύμπτωση, καὶ ὁ Ἰατρίδης, ὅσο τουλάχιστον βγαίνει ἀπὸ ἕνα σημείωμά του, ποὺ βρέθηκε στὰ χαρτιά του, δὲ φαίνεται νὰ ἤξερε τὴ μεταφορά. Τὸ πρᾶγμα εἶναι ἀνεξήγητο, γιατὶ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Ἰατρίδης μάθαινε τὴ λιθογραφικὴ τέχνη, ἡ μέθοδος αὐτὴ ἦταν γνωστὴ κι᾽ ἐφαρμόζονταν, ἀφοῦ κι᾽ ὁ ἴδιος ὁ ἐφευρέτης τῆς λιθογραφίας, ὁ Ἀλοΐσιος Σενεφέλδερ, τὴν περιγράφει στὸ βιβλίο του, ποὺ τυπώθηκε στὰ 1819 [14]. Ὡστόσο, ἀφοῦ τὸ γραπτὸ αὐτὸ τοῦ Ἰατρίδη μᾶς πληροφορεῖ, πῶς ἀκριβῶς ἤξερε τὴν τεχνικὴ τῆς λιθογραφίας ὁ πρῶτος εἰσηγητὴς τῆς τέχνης αὐτῆς στὴν Ἑλλάδα, δὲν τοῦ λείπει τὸ ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον, καὶ γι᾽ αὐτὸ τὸ δημοσιεύουμε ὁλόκληρο στὸ *Παράρτημα* αὐτοῦ τοῦ βιβλίου.

Ἐκεῖ δίνουμε καὶ μία ἐξήγηση τῆς ἀρχῆς, ἀπάνω στὴν ὁποία στηρίζεται ἡ ἐφεύρεση τῆς λιθογραφίας, γιατὶ χωρὶς τὴ γνώση της οὔτε τὸ σημείωμα τοῦ Ἰατρίδη εἶναι κατανοητό.

Τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἰατρίδη δὲν ἔχει χρονολογία. Ἀπὸ τοὺς ὅρους ὅμως ποὺ χρησιμοποιεῖ, φαίνεται πὼς γράφτηκε στὸ Παρίσι κι᾽ εἶναι ἕνα ἀπάνθισμα ἀπὸ ὁδηγίες γιὰ τὴ λιθογραφικὴ διαδικασία, ποὺ κυκλοφοροῦσαν ἐκεῖ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη.

IV

Ἂν ἐξαιρέσουμε τὰ περιοδικὰ καὶ τὰ διδακτικὰ βιβλία, ἡ ***Συλλογὴ*** τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν τοῦ Ἰατρίδη εἶναι, μὲ τὴν ἀναγκαία ἐπιφύλαξη ποὺ ἐπιβάλλει κάθε τέτοια ἔρευνα, τὸ πρῶτο συστηματικὰ εἰκονογραφημένο βιβλίο, ποὺ τυπώθηκε στὴν Ἀθήνα μετὰ τὴν ἀνεξαρτησία. Παράλληλα, ἢ καὶ πρὶν ἀπ᾽ αὐτό, συναντοῦμε βέβαια μερικὰ βιβλία, ποὺ εἶχαν σὰν προμετωπίδα μιὰ λιθογραφημένη ἢ ξυλογραφημένη προσωπογραφία ἢ ἄλλη σύνθεση, σχετικὴ μὲ τὸ περιεχόμενό τους [15].

Γνήσιο εἰκονογραφημένο βιβλίο εἶναι, ὅπως εἴπαμε κι᾽ ἀλλοῦ [16], ἐκεῖνο, ποὺ ὁ καλλιτέχνης, ἔχοντας ὑπ᾽ ὄψη του τὸ κείμενο, τὸ στολίζει μὲ εἰκονογραφίες, μὲ σχέδια ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὸ περιεχόμενό του, οὐσιαστικοποιώντας ἔτσι τὴ φαντασία τοῦ συγγραφέα κατὰ τὴ δική του ἑρμηνεία. Τόσο μάλιστα εἶναι βαθειὰ ἡ ἐπέμβαση τῆς φαντασίας τοῦ καλλιτέχνη στὴ φαντασία τοῦ ἀναγνώστη τοῦ βιβλίου, ὥστε διατυπώθηκε ἡ θεωρητικὰ συζητήσιμη, ἀλλὰ πρακτικὰ ἀνεδαφικὴ γνώμη — ἀνεδαφική, ἐπειδὴ εἰκονογραφημένα βιβλία ὑπῆρξαν, ὑπάρχουν καὶ θὰ ὑπάρχουν—πὼς ἡ εἰκονογράφηση, ἀντὶ νὰ ὠφελῆ, ζημιώνει τὸ βιβλίο, γιὰ τὸ λόγο ὅτι ὑποκαθιστᾶ στὴ φαντασία καὶ ἑρμηνεία τοῦ ἀναγνώστη τὴν ἑρμηνεία ἑνὸς προσώπου ὅσο κι᾽ αὐτὸς ξένου πρὸς τὸ ἔργο, δηλαδὴ τοῦ καλλιτέχνη ποὺ τὸ εἰκονογράφησε [17].

Ὁπωσδήποτε, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τέτοιες ἐπιφυλάξεις, ἡ εἰκονογράφηση τοῦ βιβλίου εἶναι, ἰδίως ὅταν πρόκειται γιὰ ἔργα δημιουργικῆς φαντασίας, ἕνα ἀξιοσημείωτο προϊὸν τῆς συνεργασίας δυὸ ὑψηλῶν τεχνῶν, τῆς τέχνης τοῦ λόγου καὶ τῆς εἰκαστικῆς.

Πῶς ὅμως ἔγινε ἡ εἰκονογράφηση τοῦ βιβλίου τοῦ Ἰατρίδη; Οἱ εἰκονογραφίες του εἶναι πραγματικὰ ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὰ δημοτικὰ τραγούδια καὶ ἀπὸ ἄλλες ἱστορίες, ποὺ περιέχει ἡ συλλογὴ αὐτὴ στὶς ὑποσημειώσεις της, ἢ ὁ Ἰατρίδης τὶς εἶχε φιλοτεχνήση προηγουμένως καὶ τὶς ἔβαλε στὸ βιβλίο του, γιατὶ τὶς βρῆκε νὰ προσαρμόζονται στὰ διάφορα κείμενά του;

Εἶναι δύσκολο νὰ ποῦμε τί ἀκριβῶς εἶχε συμβῆ. Ὅταν λόγου χάρη σχεδίαζε τὴν ***Ἅλωση*** τῆς Πόλης δὲν περίμενε βέβαια νὰ ἐμπνευσθῆ ἀπὸ τὸ σχετικὸ τραγοῦδι, ποὺ περιέχεται στὴ συλλογή. Καὶ ἡ προσωπογραφία τοῦ ἀραχωβίτη ἀξιωματικοῦ Γιάννη Μέγα, ποὺ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ ὡραιότερα ἔργα του, εἶναι πιθανώτερο πὼς ἔγινε ἀπὸ τὸ φυσικό, ἀφοῦ ὁ Ἰατρίδης κατοικοῦσε τὰ χρόνια ἐκεῖνα στὴν Ἀράχωβα, καὶ ὄχι μετὰ τὸ φόνο τοῦ Μέγα σὲ συμπλοκὴ μὲ τὸ λήσταρχο Νταβέλη, στὸν ὁποῖο ἀναφέρεται ἕνα τραγοῦδι τῆς συλλογῆς. Ἀλλὰ ὁ ἀπαγχονισμὸς τοῦ τσαρλατάνου Σέργιου ἀπὸ τὸν Ἀλῆ Πασᾶ εἶναι μιὰ σκηνή, ποὺ ὁπωσδήποτε τὴ σχεδίασε γιὰ νὰ εἰκονογραφήση τὸ κείμενο τοῦ βιβλίου του, ὅπου ὁ ἴδιος ἐξιστορεῖ τὸ γεγονὸς αὐτό.

Ἂς ἐξετάσουμε ἀκόμα τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Ἰατρίδη ἀπὸ τὴ λιθογραφική του πλευρά, πρὶν τὸ μελετήσουμε σὰ δημιουργικὸ ἔργο ζω-

γράφου, ἤ, σωστότερα, σχεδιαστῆ, ἀφοῦ μιὰ εἰκόνα χωρὶς χρώματα δὲν ἔχει θέση, ἀπ᾽ αὐτὴ καὶ μόνο τὴν ἔλλειψη, στὴν ψηλότερη καὶ λαμπρότερη σφαῖρα τῆς ζωγραφικῆς.

V

Ἡ ἑλληνικὴ λιθογραφία δὲν ἀπασχόλησε, ὅσο ξέρουμε, τοὺς λίγους καί, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, μᾶλλον ἐρασιτέχνες Ἕλληνες τεχνοκρῖτες τοῦ περασμένου αἰώνα· γράφοντας ὅμως γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῶν πρώτων ἑλληνικῶν ξυλογραφιῶν — ἦταν τὰ ἔργα τῶν μαθητῶν τοῦ Πολυτεχνείου, ὅπου πρωτοδίδαξε τὴν ξυλογραφία ὁ ξυλογλύπτης καλόγερος Ἀγαθάγγελος Τριανταφύλλου — παραπονιῶνται γιὰ τὴν κατάστασή τους καὶ ρίχνουν τὴν εὐθύνη στὰ τυπογραφεῖα.

Στὸν τρίτο τόμο τῆς ***Πανδώρας*** (1852 - 1853), σὲ ἕνα σημείωμά της γιὰ τὰ ξυλογραφικὰ ἔργα τῶν μαθητῶν τοῦ Πολυτεχνείου, ποὺ παρουσιάστηκαν στὴν ἔκθεση τοῦ σχολείου αὐτοῦ τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1852, διαβάζουμε:

«Περὶ τοῦ βαθμοῦ τῆς τελειοποιήσεως, εἰς ἣν ἔφθασεν ἡ ἑλληνικὴ ξυλογραφία, δὲν δύναταί τις εὐκόλως νὰ κρίνῃ ἐκ μόνων τῶν ἐκτυπωμάτων, διότι ἡ τέχνη τῆς ἐκτυπώσεως τῶν εἰκόνων, ἄλλη παρὰ τὴν τέχνην τῆς ἐκτυπώσεως τῶν στοιχείων, δὲν ἐνισχύθη εἰσέτι παρ᾽ ἡμῖν, διὰ τὴν ἔλλειψιν κυρίως χρηματικῶν πόρων [18].»

Τὴν ἴδια λύπη ἐκφράζει τὸ περιοδικὸ γιὰ τὰ ἑλληνικὰ ἔργα, ποὺ στάλθηκαν στὸ Παρίσι στὴν παγκόσμια ἔκθεση τοῦ 1855, ὄχι γιὰ νὰ διεκδικήσουν, ὅπως παρατηρεῖ, τὸν κότινο, ἀλλὰ «ὡς μικρὰ δείγματα τῆς ἀναγεννωμένης ἑλληνικῆς τέχνης, ἥτις μόλις δεκαετίαν ἀριθμεῖ ἀπὸ τῆς ἐμφυτεύσεως αὐτῆς εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτῆς πατρίδα...»

«Πέμπτον δὲ εἴδομεν», συνεχίζει ὁ συντάκτης τῆς ***Πανδώρας***, «ξυλογράφημα εἰκόνος τοῦ Πρωθυπουργοῦ Ἀ. Μαυροκορδάτου, ἀντιγραφείσης ἐπὶ ξύλου, ἀπὸ τῆς ἐν Παρισίοις γενομένης φωτογραφίας, ὑπὸ Περικλέους Σκιαδοπούλου ἐξ Ἀθηνῶν. Τὸ ἔργον τοῦτο, ὡς καὶ ἕτερον ξυλογράφημα τοῦ Γ. Παναγιωτάκη ἐξ Ἀθηνῶν, παριστῶν τὴν ἀρχαίαν Μητρόπολιν, ἀποδεικνύουσιν ὅτι ἔφθασε παρ᾽ ἡμῖν ἡ ξυλογραφία, διὰ τῆς ἐν τῷ Πολυτεχνείῳ διδασκαλίας, εἰς βαθμὸν ἐντελείας, ὥστε, ἂν τὰ τυπογραφεῖα ἐλάμβανον τὴν δέουσαν πρόνοιαν εἰς τὴν ἐκτύπωσιν καὶ

ΣΕΙΛΗΝΟΣ ΚΑΙ ΔΙΟΝΥΣΟΣ

μετεχειρίζοντο κατάλληλον μελάνην, βεβαίως τὰ ξυλογραφήματα ἡμῶν δὲν ἤθελον εἶσθαι, ὡς πρὸς τὴν ἐργασίαν, κατώτερα τῶν ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ γινομένων [19].»

Οἱ κρίσεις αὐτὲς ἰσχύουν βέβαια καὶ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ λιθογραφία τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ σὲ μικρότερο βαθμό.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἡ λιθογραφία δὲ διδάχτηκε τὰ χρόνια ἐκεῖνα στὸ ἀθηναϊκὸ Πολυτεχνεῖο, ὅπως ἡ ξυλογραφία (ἂν καὶ στὸ διάταγμα τῆς 22 Ὀκτωβρίου 1843 «περὶ διοργανισμοῦ τοῦ ἐν Ἀθήναις Σχολείου τῶν Τεχνῶν», ποὺ ὅρισε τὴ διδακτέα ὕλη, περιλαμβάνονταν καὶ τὸ μάθημα τῆς λιθογραφίας), κι᾽ ἐπομένως οἱ νέοι τεχνῖτες δὲν εἶχαν τὴν εὐκαιρία ν᾽ ἀποχτήσουν καὶ τὶς ἀναγκαῖες θεωρητικὲς γνώσεις. Ἀλλὰ ἡ λιθογραφία προηγεῖται χρονικά, ὅπως ξέρουμε, στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν ξυλογραφία, χάρη στὴ Βασιλικὴ Λιθογραφία καὶ σὲ μερικοὺς ξένους, ποὺ ἵδρυσαν λιθογραφεῖα στὴν Ἀθήνα μετὰ τὸ 1840, κι᾽ ἔτσι προβάδιζε σημαντικὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη σὲ πεῖρα. Ἔπειτα, τὸ χωριστὸ τύπωμα ἐπέτρεπε πάντα σ᾽ εὐσυνείδητους τυπωτὲς νὰ χρησιμοποιοῦν τὰ εἰδικὰ λιθογραφικὰ μελάνια καὶ ν᾽ ἀποφεύγουν τὸ ἔντονο μελάνωμα τῆς σχεδιασμένης πλάκας, ποὺ εἶναι συνήθως τὸ ἀποτέλεσμα τῆς χρήσης κοινοῦ τυπογραφικοῦ μελανιοῦ κι᾽ ἦταν, γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς — ἀργότερα ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἔμελλε ν᾽ ἀλλάξῃ ριζικά! — ὁ χειρότερος ἐχθρὸς τῆς καλλιτεχνικῆς λιθογραφίας. Γι᾽ αὐτὸ βλέπουμε στὶς λιθογραφίες τόσο τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδας* ὅσο καὶ τοῦ βιβλίου τοῦ Ἰατρίδη ἕνα χρωματισμὸ καὶ μιὰ διαβάθμιση στὴ διαδοχὴ τῶν τόνων, ποὺ ὑπολείπονται βέβαια, ἀλλὰ ὄχι σημαντικὰ ἀπὸ ὅ,τι παρατηροῦμε στὶς εὐρωπαϊκὲς λιθογραφίες. Ἔτσι, χωρὶς νὰ παραγνωρίζουμε τὴν τεχνικὴ πλευρά, μποροῦμε ν᾽ ἀναζητήσουμε τὰ κύρια μειονεκτήματα τῆς ἑλληνικῆς λιθογραφίας ἀπέναντι στὴν εὐρωπαϊκὴ — ἀντίθετα, ἐδῶ, μὲ τὶς παραπάνω διαπιστώσεις τῆς *Πανδώρας* γιὰ τὴν ξυλογραφία — λιγώτερο στὶς τεχνικές της ἀτέλειες καὶ περισσότερο στὶς καλλιτεχνικές της ἀδυναμίες.

Ἡ λιθογραφία εἶναι ἡ νεώτερη ἀπὸ τὶς τρεῖς ἀδελφὲς γραφικὲς τέχνες (ξυλογραφία, μεταλλογραφία, λιθογραφία) κατὰ πολὺ μάλιστα νεώτερη ἀπὸ τὶς ἄλλες, ἀφοῦ χρειάστηκε νὰ ἔρθῃ πρῶτα ἡ Χημεία γιὰ νὰ ἀνακαλυφθῇ. Κι᾽ ἐνῶ ὁ ἐφευρέτης της τὴν προόριζε γιὰ πρακτικοὺς μᾶλλον σκοποὺς (ἡ λιθογραφία ξεπλήρωσε μὲ τὸ παραπάνω κι᾽ αὐτὴ τὴν ἀποστολή της) δὲν ἄργησε νὰ γίνῃ ἰσάξια μὲ τὶς ἄλλες, καὶ πολλὲς φορὲς ἀνώτερή τους, μέθοδος γιὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ καλλιτεχνι-

κῶν σχεδίων καὶ πινάκων, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν αὐτοτελῆ καλλιτεχνικὴ δημιουργία.

Ἡ γερμανικὴ αὐτὴ ἐφεύρεση γνώρισε τὴ μεγάλη της ἐξέλιξη καὶ τὴ δόξα της, περισσότερο κι᾿ ἀπὸ τὴν πατρίδα της ἢ ἄλλες χῶρες, στὴ Γαλλία. Ἐκεῖ κυρίως ξεπέρασε τὰ ὅρια, ποὺ τὶς εἶχε τάξη ἀρχικὰ ὁ ἐφευρέτης της, κι᾿ ἔγινε Τέχνη. Χωρὶς τὴν λιθογραφία, λέει ἕνας Γάλλος συγγραφέας, θὰ ἔλειπε ἕνα οὐσιῶδες κεφάλαιο ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ γαλλικοῦ ρωμαντισμοῦ [20].

Ἀπὸ μερικὲς σπουδαῖες γαλλικὲς εἰκονογραφημένες ἐκδόσεις μὲ ἑλληνικὰ θέματα τῆς γεμάτης ἀκόμα φιλελληνισμὸ ρωμαντικῆς ἐποχῆς, ποὺ τὶς ἀναφέρουμε ἐδῶ, ἐπειδὴ εἶναι ἴσως πιὸ πρόχειρες γιὰ τὸ ἑλληνικὸ κοινὸ ἀπὸ ἄλλες, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς ἀρχαιολογικὲς ἐκδόσεις τοῦ προηγούμενου κεφαλαίου, ὅσες περιέχουν λιθογραφίες, μποροῦμε νὰ γνωρίσουμε τὴν καταπληκτικὴ πρόοδο, ποὺ ἔκαμε καὶ στὸ τυπωτικὸ μέρος ἡ γαλλικὴ λιθογραφία μέσα σὲ λίγα χρόνια. Τὴ βοηθοῦσε βέβαια καὶ ἡ τεχνικὴ πεῖρα τῆς χαλκογραφίας καὶ τῆς ξυλογραφίας, ποὺ εἶχαν πιὰ ἱστορία αἰώνων.

Ἤδη στὰ 1824 βγῆκε στὸ Παρίσι ἀπὸ τὸ λιθογραφεῖο τοῦ φιλέλληνα Lasteyrie τὸ λεύκωμα τοῦ A. Joly μὲ τὴν ἀλληγορικὴ σύνθεση ***ὁ Μιλτιάδης καὶ ὁ νέος Σουλιώτης*** («Souvenez-vous de Marathon!») καὶ ὀχτὼ λιθογραφίες τοῦ Joly μὲ ἑλληνικὰ τοπεῖα [21]. Στὰ 1834 ὁ παρισινὸς ἐκδότης D'Osterwald τύπωσε τὰ σχέδια, ποὺ ὁ Στάκελμπεργκ φιλοτέχνησε κατὰ τὸ περίφημο ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ Μικρὰ Ἀσία (1810-14) [22]. Εἶναι 120 λιθογραφίες, καμωμένες ἀπὸ τοὺς ἐπιδεξιώτερους Γάλλους ἐπαγγελματίες λιθογράφους τῆς ἐποχῆς: Dercy, Villeneuve, Saint-Aulaire, Jacottet, Gavarni, Sabatier, Hostein κλπ. Στὰ 1838 ἔχουμε τὴ μεγάλη ἔκδοση τοῦ Léon Laborde μὲ 355 σχέδια, ὅλα σχεδὸν τοῦ ἴδιου, λιθογραφίες τοῦ Freeman, τυπωμένες σὲ καφὲ-μαῦρο καὶ μερικὲς ἔγχρωμες [23], στὰ 1843-45 τὰ δυὸ λευκώματα τοῦ Du Moncel, τοῦ Γάλλου σοφοῦ, ποὺ ἀπὸ ἀρχαιολόγος καὶ καλλιτέχνης ἔγινε φυσικός, συγγραφέας ἔργων ἠλεκτρολογίας κι᾿ ἐφευρέτης ἠλεκτρικῶν συσκευῶν, μὲ 43 σχέδιά του, λιθογραφημένα ἀπὸ τὸν ἴδιον (ἀπόψεις τῆς Ἀθήνας καὶ ὅλα τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα της, καθὼς καὶ ἀρχαιότητες καὶ ἀρχαιολογικὰ τοπεῖα τῆς Πελοποννήσου) [24] καὶ τέλος, στὸ τέρμα τῆς περιόδου γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦμε ἐδῶ, τὸ λεύκωμα τοῦ Μαρίνου Βρετοῦ ***Αἱ Νέαι Ἀθῆναι***, ποὺ τυπώθηκε στὸ Παρίσι στὰ 1861 [25]. Οἱ δώδεκα μεγάλες λιθογραφίες του, ποὺ ἑτοίμασαν ἀπὸ φωτογραφίες, καὶ μερικὲς ἀπὸ σχέδια τοῦ Πύρρου Ρόττα, οἱ Γάλλοι λιθογράφοι Auburn, J. L. Tirpenne, Bachelier καὶ Jacottet, εἶναι σήμερα περιζήτητες, ὄχι μονάχα γιὰ τὸ ἱστορικό τους ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ καὶ σὰ δείγματα τῆς ἐξέλιξης τῆς λιθογραφίας στὴν Εὐρώπη κατὰ τὰ τελευταῖα στάδια τῆς πρώτης της ἀκμῆς.

Ἀπὸ τὴ γερμανικὴ λιθογραφία τῆς ἐποχῆς αὐτῆς μὲ ἑλληνικὰ θέματα πρέπει ἰδίως ν᾿ ἀναφέρουμε τὶς προσωπογραφίες τῶν ἀνδρῶν τοῦ Εἰκοσιένα τοῦ Καρόλου Krazeisen πού, μαζὶ μὲ μερικὰ τοπεῖα, ἄρχισαν νὰ τυπώνονται στὸ Μόναχο στὰ 1828, λιθογραφημένες ἀπὸ τὸ Φρειδερῖκο Hohe [26], τὴν πρώτη μεγάλη ἔκδοση τῶν 39 εἰκόνων τῶν στοῶν τοῦ βασιλικοῦ κήπου τοῦ Μονάχου τοῦ Πέτρου Ἕσς, σὲ λιθογραφίες τῶν Kohler καὶ Atzinger [27], τὶς εἰκόνες τοῦ Ἕσς, ποὺ παριστάνουν τὴν ἀποβίβαση καὶ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ Ὄθωνα στὸ Ναύπλιο καὶ τὴν ἐπίσημη εἴσοδό του στὴν Ἀθήνα, λιθογραφημένες ἐπίσης ἀπὸ τὸν Hohe, κλπ.

Τὴν ἴδια αὐτὴ περίοδο, δηλαδὴ ὅσο μέρος της μπορεῖ ν᾿ ἀφορᾶ τὴν Ἑλλάδα, ἀπὸ τὰ 1835 ὡς τὰ 1860, οἱ λίγοι Ἕλληνες λιθογράφοι, ποὺ βγῆκαν κυρίως ἀπὸ τὸ φυτώριο τῆς Βασιλικῆς Λιθογραφίας, μὴ ἔχοντας ν᾿ ἀπασχοληθοῦν μὲ καμμιὰ σπουδαιότερη ἑλληνικὴ καλλιτεχνικὴ παραγωγή, λιθογραφοῦσαν προσωπογραφίες, ἄλλα σχέδια μὲ ἁπλᾶ ἀντικείμενα καθὼς καὶ μερικὲς λαϊκὲς συνθέσεις, ὅπως αὐτὲς ποὺ παριστάνουν τὸ κίνημα τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1843, μὲ τὴ συγκέντρωση τοῦ ἐπαναστατημένου στρατοῦ καὶ λαοῦ μπροστὰ στὸ Παλάτι καὶ τὶς σχηματοποιημένες προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς κλπ. Ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἢ ἀπὸ τὶς κακόγουστες λιθογραφημένες γελοιογραφίες τοῦ σατιρικοῦ περιοδικοῦ *Δημόκριτος* (1851-53), οἱ τεχνῖτες ἐκεῖνοι ὑστεροῦσαν πολὺ στὸ σχεδιαστικὸ μέρος. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ Ν. Στερογιάννης, μαθητὴς κι᾿ αὐτὸς τοῦ Φόρστερ, ποὺ δούλευε ἄρτια στὴν ἀναπαραγωγικὴ λιθογραφία καὶ ἔχει, φαίνεται, καὶ κάποιο πρωτότυπο ἔργο, ποὺ δυστυχῶς δὲν ἔτυχε νὰ τὸ ἰδοῦμε [28].

Οἱ πρῶτοι ἐκεῖνοι Ἕλληνες λιθογράφοι — ἔμειναν ἄλλωστε σχεδὸν καὶ οἱ τελευταῖοι τοῦ περασμένου αἰώνα, γιατὶ τότε περίπου ἐφευρέθηκαν καὶ σύντομα κυριάρχησαν τὰ φωτομηχανικὰ μέσα, ποὺ ἔκαμαν τὴ χαρακτικὴ περιττὴ σὰν ἀναπαραγωγικὴ μέθοδο — εἴτε ἔφτιασαν δικά τους λιθογραφεῖα εἴτε ἐργάστηκαν στὰ λιθογραφεῖα, ποὺ ἵδρυσαν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὴν Ἀθήνα μερικοὶ ξένοι, καὶ τύπωναν ἰδίως γεωγραφικοὺς χάρτες καὶ ἄτλαντες. Ἀπὸ τοὺς χάρτες αὐτοὺς μαθαίνουμε πὼς ὑπῆρχαν στὴν Ἀθήνα, πρὶν ἀκόμα ἱδρύσῃ τὸ δικό του, στὰ 1842, ὁ Κόλμαν, τὰ λιθογραφεῖα τοῦ Γερμανοῦ Φερδινάνδου Ἀλδενχόβεν, ὅπου

ἐργαζόταν ὁ ἐπίσης Γερμανὸς Ἀ. Ραΐνδλ, καὶ τοῦ Γάλλου A. Poire.

Τὴ χαρακτηριστικὴ τεχνικὴ τῆς ἑλληνικῆς λιθογραφίας τῶν μέσων τοῦ αἰώνα, ποὺ μποροῦμε νὰ τὴ συνοψίσουμε σὲ μιὰ ἐλαφρὴ σκληράδα στὸ τύπωμα σχετικὰ μὲ τὴν εὐρωπαϊκή, τὴ συναντοῦμε, ὅπως εἴπαμε, καὶ στὶς αὐτολιθογραφημένες εἰκόνες τοῦ βιβλίου τοῦ Ἰατρίδη. Ἴσως ὅμως ὁ τόνος αὐτὸς νὰ μὴ ζημιώνῃ τὶς εἰκόνες του, ἀλλά, ἀντίθετα, νὰ τὶς ὠφελῇ, μὲ τὸ νὰ προσαρμόζεται καλλίτερα σὲ ἔργο μὲ τέτοιο περιεχόμενο.

Ἔτσι ὅμως μπαίνουμε στὴν αἰσθητικὴ ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου τοῦ Ἰατρίδη, μὲ τὴν ὁποία καὶ θὰ συμπληρώσουμε τοῦτο τὸ κεφάλαιο. Ἀλλά, ὅπως σημειώσαμε ἤδη, προκύπτουν γι' αὐτὸ μερικὰ ἐρωτήματα, ποὺ ἐπιβάλλουν προηγουμένως τὴν ἱστορική του διερεύνηση.

VI

Τὸ γνωστό μας πρωτότυπο ἔργο τοῦ Ἰατρίδη εἶναι:

1) Ἐννέα ἀπὸ τὰ ἕντεκα λιθογραφημένα σχέδια, ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω (τὰ δύο εἶναι ἀντίγραφά του ἀπὸ ξένες εἰκόνες).

2) Τέσσερις μελανογραφίες σὲ χαρτί, ποὺ βρίσκονται στὸ Ἐθνολογικὸ Μουσεῖο κι' ἐπιγράφονται:

α) Πρᾶξις ἡρωϊκὴ τοῦ Μάρκου Μπότσαρη.

β) Ὁ Μᾶρκος Μπότσαρης, πληγωθεὶς καιρίως, ἐξέρχεται τῆς μάχης.

γ) Θάνατος τοῦ Μάρκου Μπότσαρη.

δ) Ἡ κηδεία τοῦ Μάρκου Μπότσαρη*.

3) Μιὰ ὑδατογραφία σὲ πανί, ποὺ παριστάνει τὸ τρόπαιο, ποὺ ἔστησαν οἱ Ἕλληνες ὕστερα ἀπὸ τὴ μάχη τῆς Ἀράχωβας τὸ Νοέμβριο τοῦ 1826 (Μουσεῖο Μπενάκη).

4) Τρία σχέδια μὲ μελάνη σὲ χαρτί, μὲ τὴ γενικὴ ἐπιγραφή: «***Ἆθλα ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας. Συνταγματικὴ ἐφαρμογὴ νόμου εὐδοκίᾳ Ὄθωνος***[29].»

Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλα ἔργα τοῦ Ἰατρίδη, ποὺ οἱ κάτοχοί τους εἴτε δὲν ξέρουν πὼς εἶναι δικά του εἴτε δὲν τὰ φανερώνουν. Τὸ τελευταῖο π.χ. συμβαίνει μ' ἕνα σχέδιό του, ποὺ παριστάνει τὸν Ὄθωνα στὴν Κόλαση μὲ στολὴ καρδιναλίου. Κατὰ τὶς πληροφορίες μας, τὸ σχέδιο αὐτὸ βρίσκεται πραγματικὰ στὰ χέρια ἑνὸς

* Βλέπε τοὺς πλήρεις τίτλους τῶν εἰκόνων αὐτῶν, ποὺ εἶναι σὲ ἑλληνικὴ καὶ γαλλικὴ γλῶσσα, σελ. 237 καὶ ἑπ.

συλλέκτη[30]. Τὸ πῶς ὁ Ἰατρίδης σκέφτηκε νὰ ζωγραφίσῃ τὸν Ὄθωνα σὰν καρδινάλιο στὴν Κόλαση, ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ σφοδρὸ ἀντιοθωνισμό του, ποὺ τὸν δείχνει καὶ στὰ σχέδιά του μὲ τὴν ἐπιγραφὴ «Συνταγματικὴ ἐφαρμογὴ νόμου κλπ.»

Ἀπὸ ἀσφαλῆ οἰκογενειακὴ πηγὴ ξέρουμε ἐπίσης ὅτι ὁ Ἰατρίδης εἶχε φιλοτεχνήσῃ στὰ 1854 - 55 μιὰ σειρὰ εἰκόνες μὲ σκηνὲς ἀπὸ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο, δὲν ξέρουμε ὅμως τίποτα γιὰ τὴν τύχη τῶν σχεδίων αὐτῶν, καὶ φαίνεται πὼς ἔχουν πιὰ χαθῆ.

Στὰ παραπάνω ἔργα τοῦ Ἰατρίδη πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ δυὸ σκίτσα του μὲ πατριωτικὲς καὶ σατιρικὲς ἀλληγορίες, ποὺ προέρχονται ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου, καθὼς καὶ μιὰ ἔγχρωμη εἰκόνα τοῦ ἁρματολοῦ Ἀνδρίτσου (τοῦ πατέρα τοῦ Ὀδυσσέα), ποὺ βρίσκεται σὲ ἰδιωτικὴ ἀθηναϊκὴ συλλογή[31]. Ἡ ἀνυπόγραφη ὅμως αὐτὴ εἰκόνα, κι' ἂν εἶναι πραγματικὰ ἔργο τοῦ Ἰατρίδη, ὅπως πιστεύει ὁ κάτοχός της, εἶναι πάντως πανομοιότυπο τῆς γνωστῆς εἰκόνας τοῦ Ἀνδρίτσου, ποὺ δημοσιεύουμε καὶ ποὺ εἶναι κι' αὐτὴ ἀντίγραφο ἀπὸ εἰκόνα ἑνὸς μοναστηριοῦ τῶν Μετεώρων, ὅπως ὁ Ἰατρίδης σημειώνει στὴ λιθογραφία του (βλέπε καὶ σελίδα 38).

Ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Ἰατρίδη εἶναι χρονολογημένα μόνο τὸ ***Τρόπαιο τῆς Ἀράχωβας*** καὶ τὰ τρία ἀντιοθωνικὰ σκίτσα του (1851). Στὰ ἄλλα δὲν ὑπάρχει καμμιὰ τέτοια σημείωση. Πάντως μὲ τὴ βοήθεια μερικῶν ἐνδείξεων μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε, κατὰ συμπερασμό, τὰ ληξιαρχικὰ στοιχεῖα καὶ τῶν ὑπολοίπων. Ἐνῷ ὅμως γιὰ τὰ τρία σκίτσα δὲν ὑπάρχει λόγος ν' ἀμφισβητηθῆ ἡ ἀκρίβεια τῆς χρονολογίας τους, τὸ ἔτος ποὺ ἀναφέρει ἡ ὑδατογραφία τοῦ Μουσείου Μπενάκη δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι σωστό. Τὸ ἔργο αὐτὸ φαίνεται πὼς εἶναι προχρονολογημένο. Θὰ ἰδοῦμε γιατί.

Ἰδιαίτερη ὁμάδα μέσα στὸ ἔργο τοῦ Ἰατρίδη ἀποτελοῦν οἱ τέσσερις μελανογραφίες τοῦ Ἐθνολογικοῦ Μουσείου. Ὄχι μόνο γιατὶ τὰ θέματά τους εἶναι ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ (τὰ πολεμικὰ ἔργα καὶ τὸ θάνατο τοῦ Μάρκου Μπότσαρη), ἀλλὰ καὶ γιατὶ διακρίνουμε σ' αὐτὰ τὴν ἴδια σύλληψη καὶ ἰδιορρυθμία τοῦ σχεδίου καὶ τὴν ἴδια τεχνική, ποὺ δὲ θ' ἄφιναν ἀμφιβολία γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ ζωγράφου, κι' ἂν ἀκόμα δὲν ὑπῆρχε κάτω ἀπ' αὐτὲς ἡ ὑπογραφὴ τοῦ Ἰατρίδη.

Τὰ τέσσερα αὐτὰ ἔργα εἶχαν ἐκτεθῆ στὴν ἔκθεση τῶν ***Μνημείων τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος***, ποὺ ὀργάνωσε στὸ Ζάππειο ἡ Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρεία κατὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς 25 Μαρτίου 1884. Τὰ εἶχε προσφέρῃ τὸ Πολυτεχνεῖο, κι' ἀπὸ τότε ἔγιναν κτῆμα τοῦ Μουσείου

τῆς Ἑταιρείας, ὅπως καὶ ἄλλα ἐκθέματα, ποὺ εἶχαν στείλη στὴν ἔκθεση ἰδιῶτες, ἱδρύματα καὶ δημόσιες ὑπηρεσίες.

Γιὰ τὴν ἔκθεση αὐτὴ τὸ περιοδικὸ *Ἑστία* δημοσίευσε ἕνα ἄρθρο, στὸ ὁποῖο διαβάζουμε :

«... Ἀξιοσημείωτοι ὑπὸ ἱστορικὴν ἔποψιν εἶναι τρεῖς (;) πίνακες χάρτινοι, πεπαλαιωμένοι, διὰ μελάνης ἐζωγραφημένοι, κατὰ τρόπον ὅλως ἰδιόρρυθμον, καὶ εἰκονίζοντες τοὺς ἀγῶνας, τὸν θάνατον καὶ τὴν ταφὴν τοῦ Μάρκου Μπότσαρη. Παράδοξος εἶναι ἡ ἔκφρασις τῆς ὀργῆς, πάθους ἢ ἄλγους, ἣν ἀπετύπωσεν εἰς τὰ διάφορα πρόσωπα ὁ τεχνίτης, μᾶλλον ἐκ πατριωτικοῦ αἰσθήματος ἴσως ἢ ἐκ τέχνης περὶ τὴν ζωγραφίαν [32].»

Πενῆντα χρόνια πρίν, τὸν Αὔγουστο τοῦ 1834, ὁ Λέων Κλέντσε εἶχε ἰδῆ μία τουλάχιστον ἀπὸ τὶς εἰκόνες αὐτὲς τοῦ Ἰατρίδη, κρεμασμένη στὸ δωμάτιο τοῦ μουσείου - βιβλιοθήκης στὴν Αἴγινα, πού, ὅπως ξέρουμε εἶχε τότε ἐπισκεφθῆ. Περιγράφοντας ὁ Γερμανὸς ἀρχιτέκτονας τὸ περιεχόμενο τοῦ μουσείου, ἀναφέρει πῶς εἶδε καὶ μερικὲς ἄσχημες εἰκόνες ἑνὸς Ἕλληνα ζωγράφου ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς Ἐπανάστασης, ποὺ παρίσταναν τὸ θάνατο τοῦ Μάρκου Μπότσαρη, καί, ἂν δὲ γελιόταν, καὶ τοῦ Καραϊσκάκη.

Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ὑποθέσουμε πῶς ὁ Ἰατρίδης εἶχε κρεμάση στὸ δωμάτιο τοῦ μουσείου εἰκόνα ἄλλου Ἕλληνα ζωγράφου μὲ τὸ θάνατο τοῦ Μάρκου Μπότσαρη, κι' ἐπομένως συμπεραίνουμε πῶς ἡ εἰκόνα του αὐτὴ εἶχε γίνη πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Εἰκόνα ὅμως τοῦ Ἰατρίδη μὲ τὸ θάνατο τοῦ Καραϊσκάκη δὲν ὑπάρχει, ἐκτὸς ἂν δεχτοῦμε γιὰ τέτοια τὸν ἔφιππο ***Καραϊσκάκη*** τῆς λιθογραφίας, ἐπειδὴ ὁ Ἰατρίδης ἐπιγράφει τὴν εἰκόνα αὐτὴ «Γ. Καραϊσκάκης πληγωθεὶς καιρίως ἐν Φαλήρῳ κλπ.», κι' ἐπειδὴ ὁ Καραϊσκάκης πληγώθηκε πραγματικὰ καβάλα στὸ ἄλογό του.

Τὸ ***Τρόπαιο τῆς Ἀράχωβας*** εἶναι μιὰ ἀκουαρέλλα ζωγραφισμένη σὲ βαμβακερὸ ὕφασμα, διαστάσεων 0,62 X 0,59. Τὸ πανὶ αὐτό, ποὺ δὲν ξέρουμε πῶς βρέθηκε στὴν κατοχὴ τοῦ Ἰατρίδη, ἔχει ἱστορικὴ ἀξία. Στὴν πίσω ὄψη του εἶναι γραμμένη μιὰ διαταγὴ τοῦ Καραϊσκάκη μὲ τὴν ὑπογραφή του, ἕνα laissez - passer μὲ τὸ ἀκόλουθο κείμενο : «Ὁ παρὼν Καπετὰν Μικέλες μὲ πέντε στρατιῶτας ἀπερνᾶ διὰ Ἔγιναν καὶ νὰ εἶναι ἀνεμπόδιστος. 10 Μαρτίου 1827 Κερατζίνη ὁ Γενικὸς Ἀρχηγὸς Καραϊσκάκης». Τὴ διαταγὴ αὐτὴ τὴν ξεσήκωσε ὁ Ἰατρίδης

στὴν προσθινὴ ὄψη τοῦ πανιοῦ, κάτω ἀπὸ τὴ σύνθεσή του, γιὰ νὰ διαβάζεται, ὅταν ἡ εἰκόνα θἄμπαινε σὲ κορνίζα, προσθέτοντας τὰ ἀκόλουθα : «Ἡ κατωτέρω διαταγή, ἀπαράλλακτος τῷ ὄπισθεν πρωτοτύπῳ Καραϊσκάκη, τίθεται περιεργείας ἕνεκεν τῶν μεταγενεστέρων».Ἡ εἰκόνα αὐτὴ ἐπιγράφεται : «Τρόπαιον τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν βαρβάρων, ἀνεγερθὲν ἐν τῇ θέσει Πλοβάρμα [33] 1826 Νοέμβριος ἐν Ἀραχώβῃ Παρνασσοῦ, Γενικὸς Ἀρχηγὸς Καραϊσκάκης» καὶ παριστάνει τὰ κεφάλια τῶν Τούρκων, ποὺ σκοτώθηκαν στὴ μάχη τῆς Ἀράχωβας καὶ τἄστησαν οἱ Ἕλληνες τότε σὲ σωροὺς γιὰ νὰ πανηγυρίσουν τὴ νίκη τους. Δυὸ ἀπὸ τὰ κεφάλια αὐτὰ εἶναι ἀπάνω σὲ παλούκια μπηγμένα στὴ γῆ. Στὴν εἰκόνα σημειώνεται πὼς τὸ ἕνα ἦταν τοῦ «Μουστάμπεη σατράπου τοῦ Σουλτάνου» καὶ τὸ ἄλλο τοῦ «Κεχαγιάμπεη, ἀντιπροσώπου τοῦ Σουλτάνου». Μὰ καὶ ἄλλα κεφάλια ἔχουν τὰ ὀνόματά τους. Δεξιὰ στὸν κεφαλοσωρὸ τέσσερις Ἕλληνες στρατιῶτες μὲ ὑψωμένα σπαθιὰ προχωροῦν ἀπειλητικά. Σημειώνει ἀκόμα ὁ ζωγράφος : «Τὸ τρόπαιον κατεῖχε πέραν τῶν 300 κεφαλῶν, τὸ στενόχωρον ὅμως ἐμπόδισε τὴν ἔκθεσιν τῶν ἐπιλοίπων», καὶ ὑπογράφεται : «Ἀθανάσιος Ἰατρίδης ἐζωγράφει 1827 κατὰ μῆνα Ἀπρίλιον, ἐν Ἀραχώβῃ Παρνασσοῦ».

Ἀλλὰ πῶς μπορεῖ νὰ εἶναι σωστὴ ἡ χρονολογία αὐτή, ἀφοῦ εἶναι βεβαιωμένο ἀπὸ τὰ ἔγγραφα τῆς παρισινῆς ἀστυνομίας ὅτι ὁ Ἰατρίδης τὴν ἐποχὴ ἐκείνη βρίσκονταν στὸ Παρίσι ; Δὲν πρέπει νὰ συμπεράνουμε ἀπ' αὐτὸ ὅτι ἡ μακάβρια ὑδατογραφία εἶναι μεταγενέστερη καὶ ὅτι ὁ καλλιτέχνης τὴν προχρονολόγησε γιὰ νὰ εἶναι πλησιέστερα στὸ γεγονός, κι' ἔτσι νὰ πιστέψῃ ὁ θεατὴς στὴν ἀκρίβεια τῶν χαρακτηριστικῶν τῶν ἐπιφανῶν Τούρκων, ποὺ σκοτώθηκαν στὴ μάχη ἐκείνη ;

Ἄγνωστος μᾶς εἶναι καὶ ὁ χρόνος, ποὺ ὁ Ἰατρίδης φιλοτέχνησε τὰ λιθογραφήματά του. Κανένα ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ σχέδια τῶν λιθογραφιῶν αὐτῶν δὲ σώζεται, κι' ἐπὶ πλέον, ὅπως εἴπαμε ἤδη, ἀπὸ καμμιὰ σημείωσή του δὲν εἶναι βεβαιωμένο, ὅτι εἶναι δικά του ἔργα. Ἀπὸ τὶς λιθογραφίες βγαίνει μονάχα ὅτι ὁ Ἰατρίδης τὰ λιθογράφησε. Ὡστόσο, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀσφαλῆ στυλιστικὰ γνωρίσματα, τὸ γεγονὸς καὶ μόνο ὅτι γιὰ δύο ἀπό τὶς λιθογραφίες αὐτὲς ὁ ἴδιος ὁ Ἰατρίδης δηλώνει ὅτι εἶναι ἀντίγραφα ἀπὸ ξένα ἔργα, εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ μᾶς πείσῃ ὅτι τὰ ὑπόλοιπα εἶναι δικά του.

Πραγματικά, κάτω ἀπὸ τὴ λιθογραφία τοῦ Ἀνδρίτσου σημειώνει ὁ Ἰατρίδης ὅτι ἡ εἰκόνα αὐτὴ ἦταν ἄλλοτε σ' ἕνα μοναστῆρι τῶν Μετεώρων, καὶ γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ αὐτοκράτορα Ρωμανοῦ γράφει στὴ Συλλογὴ τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, σὲ ὑποσημείωση κάτω ἀπὸ τὸ

τραγοῦδι τοῦ Ἀνδρίτσου, ποὺ ἀναφέρεται στὴν πολιορκία τοῦ ἀρματολοῦ αὐτοῦ ἀπὸ τοὺς Τούρκους στὸ μοναστῆρι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, τὰ ἀκόλουθα:

«Ἡ ἐν Στεῖρι τῆς Φωκίδος μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ᾠκοδομήθη ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ρωμανοῦ, ἡ εἰκὼν τοῦ ὁποίου, διὰ χρωμάτων ζωγραφουμένη, σώζεται μέχρι τοῦδε ἐπί τινι κεκονιαμένῳ τοίχῳ ἑνὸς τῶν δωματίων τῆς μονῆς, χρησιμεύσαντος πρὸ χρόνων ὡς μαγειρεῖον. Ἕνεκα δὲ τῶν καπνῶν καὶ τῶν ἀλλεπαλλήλων ἐμπρησμῶν, εἰς οὓς ὑπέκυψε πρὸ αἰώνων ἡ θέας ἀξία αὕτη μονή, κατέστη σκοτεινὴ καὶ ἀλλοία, ὡς καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ ἡγεμόνος σκοτεινοτάτη καὶ δυσγνώριστος, ἀντιγραφεῖσα δ᾿ ὅσον ἔδει πιστῶς καὶ τυπωθεῖσα, συνάπτεται ἐν τῷδε τῷ φυλλαδίῳ περιεργείας χάριν, μετὰ τῆς παρὰ τῷ μονάρχῃ τούτῳ σωζομένης ἀναγραφῆς τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ [34].»

Στὸ συμπέρασμα ὅμως αὐτὸ δὲ μᾶς ὁδηγεῖ μονάχα ὁ παραπάνω συλλογισμός· ὑπάρχουν καὶ ἄλλες ἐνδείξεις.

Εἶναι πρῶτα πρῶτα ἡ προφορικὴ παράδοση ὅτι ὁ Ἰατρίδης, ποὺ μετὰ τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴ δημόσια ὑπηρεσία κι᾿ ὡς τὸ θάνατό του ζοῦσε στὴν Ἀράχωβα καὶ στὴ Λειβαδιά, ἔκαμε τὸ πορτραῖτο τοῦ ἀραχωβίτη ἀξιωματικοῦ Γιάννη Μέγα ἀπὸ τὸ φυσικό, πρὶν δηλαδὴ ὁ τελευταῖος σκοτωθῆ, στὰ 1856, σὲ συμπλοκὴ μὲ τὴ συμμορία τοῦ Νταβέλη, καὶ γίνη ἔτσι θρῦλος στὴν Ἀράχωβα καὶ σ᾿ ὅλη τὴν περιοχή της καὶ γενικώτερα τότε στὴν Ἑλλάδα. Εἶναι ἔπειτα ἡ σκέψη, ποιὸς ἄλλος μποροῦσε νὰ κάμη ἐκεῖ τὴν εἰκόνα αὐτή, καί, πάντως, πῶς θὰ τὴ λιθογραφοῦσε ὁ Ἰατρίδης καὶ θὰ τὴν τύπωνε στὸ βιβλίο του, τρία μόλις χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ληστομάχου ἀξιωματικοῦ, χωρὶς τουλάχιστον νὰ σημειώση τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου, ἂν αὐτὸς δὲν ἦταν ὁ ἴδιος ἀλλὰ κάποιος ἄλλος, ἀφοῦ, ὅπως εἴδαμε, δὲν εἶχε αὐτὴ τὴ συνήθεια;

Ἕνα τρίτο τέλος ἐπιχείρημα μᾶς δίνει ἡ εἰκόνα μὲ τὴν ***Ἅλωση τῆς Πόλης***.

Τὸ ἔργο αὐτό, μὲ τὸ νὰ μᾶς ἀποκαλύπτη τὸν τρόπο, ποὺ ὁ Ἰατρίδης ἐργαζόταν καμμιὰ φορά, μᾶς δίνει καὶ τὴν ἀπόδειξη τῆς πατρότητάς του. Ἦταν μιὰ ἀδυναμία, ποὺ βαραίνει τοὺς χωρὶς μεγάλη φαντασία καλλιτέχνες ἢ ἁπλῶς ἔνδειξη ὅτι ἀκολουθοῦσε κι᾿ αὐτὸς ἕνα σύστημα, ποὺ σὲ περασμένους καιροὺς ἦταν πιὸ συνηθισμένο ἀπὸ ὅσο μποροῦμε νὰ φαντασθοῦμε σήμερα;

Ἐννοοῦμε τὴ μέθοδο τῆς παραλλαγῆς. Τεχνῖτες μὲ ἔμπνευση ὀκνηρὴ περιορίζονταν πολλὲς φορὲς νὰ τροποποιοῦν καθιερωμένα μοτίβα, χωρὶς αὐτὸ νὰ τοὺς στενοχωρῆ ἢ νὰ τοὺς ἐκθέτη. Ἡ παραλλαγὴ ἦταν μέθοδος, ποὺ ἄνθιζε περισσότερο στὴ γλυπτικὴ καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ — σ᾿ αὐτὴ μάλιστα ὁλοφάνερα — ἀλλὰ δὲν ἦταν ἄγνωστη καὶ στὴ ζωγραφική. Ἰδίως ἡ ἐκκλησιαστικὴ εἰκονογραφία τί ἄλλο εἶναι καὶ τώρα, παρὰ μιὰ τροποποίηση, μικρὴ ἢ μεγάλη, μερικῶν βασικῶν προτύπων; Ἄλλωστε ἡ παραλλαγὴ δὲν εἶναι ἀντίθετη πρὸς τὴν ἐσώτερη οὐσία τῆς τέχνης, δὲν προσβάλλει, ἀλλὰ ἀξιοποιεῖ τὴν ἐξελικτική της φύση. Εἶναι κι᾿ ἐδῶ ὅπως μὲ τὶς μηχανές, ποὺ διαρκῶς τελειοποιοῦνται μὲ τὴν ἀέναη συμβολὴ τῆς καθημερινῆς πείρας. Γι᾿ αὐτὸ καὶ ἕνας ἀρχαιολόγος, γράφοντας γιὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ πῆρε ἡ ἑλληνικὴ τέχνη ἀπὸ τοὺς ἀνατολικοὺς λαοὺς καὶ τοὺς ἔδωκε τὴ δική της σφραγῖδα, παρατηρεῖ: «Σ᾿ αὐτὸ ἀκριβῶς φαίνεται τὸ μεγαλεῖο τοῦ ἑλληνισμοῦ, στὸν τρόπο δηλαδὴ ποὺ ἔκαμε δικό του καὶ ἀξιοποίησε τὸ ξένο. Καὶ τίποτ᾿ ἄλλο ἂν δὲν εἴχαμε νὰ θαυμάσουμε στοὺς Ἕλληνες, θὰ ἦταν ἀρκετὴ ἡ καθαρότητα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν τους ρυθμῶν, ποὺ τοὺς ἔβγαλαν ὡστόσο ἀπὸ ξένα μοντέλα [35]».

Ἡ ***Ἅλωση*** τοῦ Ἰατρίδη ἀνήκει σ᾿ αὐτὴ τὴν κατηγορία.

Ἑφτὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὰ ***Δημοτικὰ Τραγούδια*** τοῦ Ἰατρίδη εἶχαν κυκλοφορήσῃ τὰ ***Δημοτικὰ Τραγούδια*** τοῦ Σπ. Ζαμπέλιου (1852), τυπωμένα στὴν Κέρκυρα ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο Τερζάκη καὶ Ρωμαίου. Τὸ βιβλίο αὐτὸ εἶχε σὰν προμετωπίδα μιὰ λιθογραφία ἀπὸ σχέδιο τοῦ κερκυραίου ζωγράφου Α. Κόλλα, ποὺ ἐπιγράφεται: «Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ὑπὲρ πατρίδος καὶ πίστεως». Ἀπὸ τὴ λιθογραφία αὐτὴ πρέπει νὰ ξεκίνησε ὁ Ἰατρίδης γιὰ νὰ κάμη τὴν «Ἅλωσή» του. Ἀλλὰ τί διαφορά! Τὸ σχέδιο τοῦ Κόλλα θέλει κι᾿ αὐτὸ νὰ παραστήσῃ τὴν Ἅλωση. Ἔχει τὸν Παλαιολόγο ξιφήρη, καβάλα σ᾿ ἕνα ἄλογο ποὺ μοιάζει ξύλινο, ἔχει ἕναν πολίτη, μὲ εὐρωπαϊκὸ κοστοῦμι τοῦ 19ου αἰώνα, κι᾿ ἕναν παπᾶ, πεσμένους χάμω, καὶ τοποθετεῖ στὸ δεύτερο ἐπίπεδο τὴ λαϊκὴ μᾶζα, ἀλλὰ δὲν ἀπεικονίζει καμμιὰ πολεμικὴ σκηνή, οὔτε μᾶς δείχνει κὰν πουθενὰ τὸν ἐχθρό. Ὁ Ἰατρίδης πῆρε ἀπὸ τὸ σχέδιο αὐτὸ τὴ γενική του διάταξη καὶ διατήρησε τὸ φόντο του μὲ ἀσήμαντες τροποποιήσεις, γέμισε ὅμως τὸ κενὸ ἐκεῖνο μὲ μιὰ ἐντυπωσιακὴ πολεμικὴ συμπλοκή, ὅπου τίποτα δὲν εἶναι σχηματοποιημένο καὶ ὅπου ἡ θρυλικὴ σκηνὴ βρίσκει τὴν πλήρη ἀπόδοσή της στὴ γεμάτη κίνηση εἰκόνα τοῦ ἔφιππου αὐτοκράτορα τὴ στιγμὴ ποὺ χυμάει ἀπάνω στὸν ἐχθρό. Τὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ μικροῦ πίνακα εἶναι ἀντάξιο σπουδαίου ζωγράφου. Μόνο ἡ δυσκολία, ποὺ συναντοῦσαν οἱ Ἕλληνες

λαϊκοὶ ξυλογράφοι τοῦ περασμένου αἰώνα γιὰ ν' ἀποδώσουν αὐτὴ τὴν εἰκόνα, ἐμπόδισε τὴ διάδοσή της στὸ κοινό, ὅπως ἔγινε μὲ ἄλλες λιθογραφίες τοῦ 'Ιατρίδη μὲ ἁπλούστερη σύνθεση.

Ὅ,τι εἴπαμε γιὰ τὸ πορτραῖτο τοῦ Μέγα, τὸ ἴδιο πρέπει νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὴν «Ἅλωση». Ἡ πατρότητα τοῦ 'Ιατρίδη εἶναι βεβαιωμένη καὶ μόνο μὲ τὴ σκέψη ὅτι, ἂν ἡ παραλλαγὴ αὐτὴ τοῦ σχεδίου τοῦ Κόλλα ἦταν ἔργο ἄλλου καλλιτέχνη, ὄχι μόνο θὰ ἦταν αὐτὸ ὁπωσδήποτε γνωστό, προκειμένου μάλιστα γιὰ εἰκόνα ποὺ θὰ εἶχε γίνη τόσο πρόσφατα, ἀλλὰ καὶ ὁ 'Ιατρίδης δὲ θὰ μποροῦσε νὰ τὴ λιθογραφήση χωρὶς νὰ ὑποσημειώση τὸ ὄνομα τοῦ δημιουργοῦ της, ἢ νὰ τὸ δηλώση χωριστά, ὅπως ἔκανε στὶς εἰκόνες τοῦ 'Ανδρίτσου καὶ τοῦ Ρωμανοῦ.

Ἡ «Ἅλωση», ἕνα ἔργο τῆς μεγάλης πιὰ ἡλικίας τοῦ 'Ιατρίδη, ποὺ ἦταν τουλάχιστον 55 χρονῶν, ὅταν τὸ φιλοτέχνησε, εἶναι καὶ τὸ τεχνικὰ ὡριμότερο ἔργο του. Ἡ μικρὴ αὐτή, ἀλλὰ τόσο δυνατὴ σύνθεση δείχνει πὼς ὁ καλλιτέχνης δὲν ἔμεινε στάσιμος, ἀλλὰ ὁλοένα καὶ διόρθωνε τὶς προηγούμενες σχεδιαστικές του ἀτέλειες.

'Απὸ τὰ ὑπόλοιπα λιθογραφημένα ἔργα τοῦ 'Ιατρίδη πρέπει νὰ τοποθετήσουμε στὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ τουλάχιστον τὸ ***τρίπτυχο*** τοῦ 'Αλῆ Πασᾶ καὶ τὸ ***Βοεβόνδα*** του. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ τὸ σχέδιό τους, σχέδιο φανερὰ ἐξελιγμένο, ἂν συγκρίνουμε τὶς εἰκόνες αὐτὲς μὲ συνθέσεις του ἐξακριβωμένα παλιότερες, ὅπως ἐκεῖνες ποὺ εἶδε ὁ Κλέντσε εἴκοσι χρόνια πρὶν στὸ μουσεῖο τῆ Αἴγινας. Σ' αὐτὲς μάλιστα στὶς δυὸ εἰκόνες ἀποκορυφώνεται, νομίζουμε, ἡ ἐξαιρετική καί, ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες ζωγράφους τοῦ περασμένου αἰώνα καὶ πολὺ περισσότερο στοὺς ξένους, ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ ἑλληνικὰ θέματα, μοναδικὴ ἰδιοφυΐα τοῦ 'Ιατρίδη, ποὺ ἔγκειται κυρίως σὲ τοῦτο : νὰ ἐκφράζῃ μὲ ἀνεπιτήδευτο ρεαλισμὸ τὴν ὠμὴ γραφικότητα τοῦ ὀρεσίβιου ἰδίως κόσμου τῆς ἐποχῆς του, μακριὰ ἀπὸ ἐξιδανικευτικὲς κατεργασίες, ποὺ ὁδήγησαν τόσους ἄλλους καλλιτέχνες σὲ παραμόρφωση τῆς πραγματικότητας.

'Απὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ τὸ τρίπτυχο τοῦ 'Αλῆ Πασᾶ εἶναι ἴσως τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ ἔργο του. Μπορεῖ μάλιστα νὰ ἔχη καὶ εἰδικώτερη ἱστορικὴ ἀξία, ἂν δηλαδὴ ἡ πρώτη εἰκόνα τοῦ τρίπτυχου αὐτοῦ δίνει τὴ φυσιογνωμία τοῦ 'Αλῆ, πρᾶγμα ποὺ εἶναι πιθανό, γιατὶ ὁ 'Ιατρίδης εἶχε ἰδῆ τὸν Τύραννο. Εἴπαμε πὼς ἔκαμε ἕνα διάστημα στὰ Γιάννινα, τὸν καιρὸ ποὺ ὁ ἀδελφός του 'Αναγνώστης ἦταν γραμματικὸς τοῦ 'Αλῆ. Ἂν εἶναι ἔτσι, πρόκειται βέβαια γιὰ μιὰ προσωπογραφία καμωμένη ἀπὸ μνήμη. 'Αλλὰ καὶ τὸ γνωστὸ πορτραῖτο τοῦ Ντυπρέ, ποὺ

θεωρεῖται πὼς εἶναι «ἐκ τοῦ φυσικοῦ», εἶναι κι' αὐτὸ μᾶλλον ἀπὸ μνήμη, ἢ τουλάχιστον ἀπὸ κάποια ἀπόσταση σχεδιασμένο. Γιατί, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Ντυπρὲ βεβαιώνει [36], ὁ 'Αλῆς ἀρνήθηκε νὰ τοῦ ποζάρη, κι' ἔτσι, γράφει, τὸν ζωγράφισε κρυφά, λίγο ἀργότερα, ἀπὸ μιὰ βάρκα, ποὺ ἔπλεε δίπλα σ' ἐκείνη ὅπου ἦταν ὁ 'Αλῆς μὲ τὴν ἀκολουθία του κατὰ τὸ κυνῆγι, ποὺ ὀργάνωσε στὶς 14 τοῦ Μάρτη 1819, γιὰ χάρη τοῦ Μαΐτλαντ, στὴ λιμνοθάλασσα τοῦ Βουθρωτοῦ. Κι' εἶναι ἀπίθανο ν' ἀποτόλμησε ὁ Γάλλος ζωγράφος τὸ σκιτσάρισμα τοῦ 'Αλῆ ἀπὸ πολὺ κοντά, ὕστερα ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἄρνησή του.

Ἡ δεύτερη εἰκόνα τοῦ τρίπτυχου δὲν ξέρουμε ποιὸν ἀπεικονίζει.

Ἡ τρίτη παριστάνει τὸ κρέμασμα τοῦ Σέργιου, ἑνὸς Μακεδόνα ἀγύρτη, ποὺ γέλασε τὸν 'Αλῆ καὶ τοῦ πῆρε χρήματα, λέγοντάς του πὼς θὰ τοὔφτιανε τὸ «ἀθάνατο νερό». Ἡ εἰκόνα, μὲ τὶς ἀπαίσιες, μὰ καὶ τόσο χαρακτηριστικὲς φάτσες τῶν Τούρκων ἐκτελεστῶν καὶ τὸ φοβερὸ ρεαλισμὸ τῆς σκηνῆς — ἕνας ἀπὸ τοὺς δήμιους κρατάει καὶ μαχαίρι γιὰ ν' ἀσφαλίση τὴν ἐκτέλεση — ὑποβάλλει στὸ θεατή, μὲ τὸ δραστικώτερο τρόπο, τὴν ἐποχὴ τοῦ 'Αλῆ καὶ τὴν ἄγρια δεσποτεία του.

Νωρίτερα ἀπὸ τὰ παραπάνω ἔργα πρέπει νὰ ἔκαμε ὁ 'Ιατρίδης τὸ ***Νικηταρᾶ*** του, μιὰ πασίγνωστη τὸν περασμένο αἰώνα εἰκόνα, ποὺ δὲ λείπει ἀπὸ καμμιὰ παλιὰ λαϊκὴ ἀνθολογία. Ὁ «ταχύπους» Νικηταρᾶς καταδιώκει τρέχοντας ἕνα Τοῦρκο ἱππέα καὶ προσπαθεῖ νὰ τὸν σπαθίση, ἐνῶ ἐκεῖνος φεύγει μὲ φρενήρη καλπασμὸ καὶ ἀμύνεται μὲ τὴ μακρυὰ λόγχη του. Κάποια μίμηση τοῦ Ἒς διακρίνεται στὸ ἔργο αὐτό, ὅπου ὁ λογχοφόρος ντελὴς μᾶς θυμίζει τὸν ἐπίσης λογχοφόρο Τοῦρκο ἱππέα τῆς εἰκόνας τοῦ Ἒς: ***Ὁ θάνατος τοῦ Κωνστ. Πετμεζᾶ.*** 'Απὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως στὶς δυὸ αὐτὲς εἰκόνες φαίνεται ὁλοκάθαρα ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν ἑλληνικὸ νατουραλισμὸ τοῦ 'Ιατρίδη καὶ στὴν ἐργαστηριακὴ συμβατικότητα τοῦ διάσημου Γερμανοῦ ζωγράφου. Τὸ καθαρόαιμο ἄτι τοῦ Τούρκου ἱππέα τῆς εἰκόνας τοῦ Ἒς, ποὺ δὲν ἔχει καμμιὰ σχέση μὲ τὴν πραγματικότητα τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου τῆς ἐποχῆς, ὑποχωρεῖ ἐδῶ αἰσθητικὰ στὸ δαιμονισμένο τσέτικο ἀλογάκι τῆς εἰκόνας τοῦ 'Ιατρίδη.

Τὸ ἴδιο δημοφιλὴς εἶχε γίνη καὶ ὁ ***Καραϊσκάκης*** τοῦ 'Ιατρίδη, μὲ τὴ συνεχῆ ξυλογραφική του ἀνατύπωση σὲ λαϊκὰ βιβλία.

Σημειώσαμε παραπάνω πὼς στὸν Κλέντσε δὲν ἄρεσε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σύνθεση τοῦ 'Ιατρίδη «Ὁ θάνατος τοῦ Μάρκου Μπότσαρη», καὶ μιὰ ἄλλη εἰκόνα του, «Ὁ θάνατος τοῦ Καραϊσκάκη». Ἂν ὅμως ἐννοοῦσε τὸν γνωστό μας ἀπὸ τὴ λιθογραφία «Καραϊσκάκη» τοῦ 'Ιατρίδη, ἡ

αὐστηρή του κρίση δὲν ἔχει, νομίζουμε, ἔρεισμα. Ὁ «Καραϊσκάκης» αὐτός, κι᾿ ἂν πραγματικὰ ὁ στρατάρχης τῆς Ρούμελης ἀπεικονίζεται ἐκεῖ τὴ στιγμὴ ποὺ πληγώνεται, δὲν πάσχει ἀπὸ τόσο χτυπητὰ ἐλαττώματα, ὥστε νὰ δικαιολογῆται τόσο αὐστηρὸς χαρακτηρισμός. Ἡ ἀδυναμία τῆς εἰκόνας αὐτῆς βρίσκεται μονάχα σὲ κάποια δυσαναλογία τῶν διαστάσεων καβαλάρη καὶ ἀλόγου.

Ἐρχόμαστε τώρα στὶς τέσσερις εἰκόνες τοῦ Ἐθνολογικοῦ Μουσείου.

Οἱ συνθέσεις αὐτές, ποὺ δὲν ἔχουν μόνο τὸ θέμα κοινό, ἀλλὰ καὶ τὴν ἴδια ἐντελῶς τεχνική, κι᾿ ἀφίνουν, οἱ τρεῖς τουλάχιστον, τὴν ἴδια αἰσθητικὴ ἐντύπωση, πρέπει νὰ ὑπῆρχαν ἤδη ὅλες, ὅταν ὁ Κλέντσε εἶδε στὴν Αἴγινα τὸ «Θάνατο τοῦ Μάρκου Μπότσαρη».

Εἶναι ὅμως οἱ εἰκόνες αὐτὲς ἔργα τῆς Αἰγινήτικης περιόδου τοῦ Ἰατρίδη (1828 - 1834) ἢ τὶς εἶχε κάμη, ὅταν ἦταν στὸ Παρίσι ἢ καὶ ἀκόμα νωρίτερα, στὴ Βιέννη ; Δὲ μποροῦμε νὰ τὸ ἀποκλείσουμε ἐντελῶς, ἀλλὰ καὶ δὲ φαίνεται πιθανό. Τὸ ὅτι οἱ τίτλοι τῶν εἰκόνων αὐτῶν εἶναι γραμμένοι ἑλληνικὰ καὶ γαλλικὰ δὲν εἶναι ἀποφασιστικὸ ἐπιχείρημα. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Ἰατρίδης βρίσκονταν ἀκόμα στὴν Εὐρώπη, κυκλοφοροῦσαν ἐκεῖ εἰκόνες μὲ ἐπεισόδια ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀσφαλῶς παρακινήθηκε κι᾿ αὐτὸς νὰ κάμη τὶς δικές του. Ἀλλὰ οἱ εἰκόνες του δὲν εἶναι ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ μποροῦσαν νὰ γίνουν κι᾿ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, μακρυὰ δηλαδὴ ἀπὸ τὸ περιβάλλον, ποὺ θἄδινε στὸ ζωγράφο τὶς ἀναγκαῖες ἄμεσες ἐντυπώσεις γιὰ οὐσιώδη στοιχεῖα τῆς σύνθεσής του, π.χ. γιὰ τὶς ἐνδυματολογικὲς λεπτομέρειες, ποὺ χαρακτηρίζουν μὲ τὴ σχεδὸν σχολαστικὴ ἐκτέλεσή τους τὶς εἰκόνες αὐτὲς καὶ εἶναι ὡστόσο μία ἀπὸ τὶς ἀρετές τους.

Ἡ ἀξιάδα ποὺ δείχνει ὁ Ἰατρίδης στὸ ν᾿ ἀποδώση μὲ τὴ φίνα πεννιά του τὰ κεντήματα καὶ τὰ γαρνιρίσματα στὶς φέρμελες, στοὺς ντουλαμάδες, στὰ τουζλούκια καὶ γενικὰ στὶς ἀντρίκιες φορεσιές, καί, περισσότερο ἀκόμα, τὰ λεπτότατα σκαλίσματα στὰ σπαθιά, στὰ κουμπούρια κλπ. τῶν πολεμιστῶν, μᾶς δίνει, κατὰ τὴ γνώμη μας, μιὰ ἀπόδειξη γιὰ τὴ μαθητεία του στὴ γιαννιώτικη κοσμηματοποιΐα, ποὺ ξέρουμε ἀπὸ τὴν οἰκογενειακὴ παράδοση. Γιατὶ τὴν τόση γνώση τῶν λεπτομερειῶν αὐτῶν καὶ τὴ μαστοριά του στὸ σχεδίασμά τους μονάχα μιὰ ειδικὴ σ᾿ αὐτὰ τὰ πράγματα προπαίδευση τὴν ἐξηγεῖ.

Ὁ ἡρωϊκὸς θάνατος τοῦ Μάρκου Μπότσαρη στὸ Καρπενῆσι τὸν Αὔγουστο τοῦ 1823 συγκίνησε τὴν Εὐρώπη καὶ τὴ λαϊκή της ζωγραφική. Στὴ σειρὰ τῶν ἔγχρωμων χαλκογραφιῶν μὲ ἀπεικονίσεις γεγονότων ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, ποὺ τύπωσε στὴ Νυρεμβέργη στὰ 1825 ὁ ἐκδότης Φρειδερῖκος Campe ἀπὸ σχέδια τοῦ K. Geissler δύο ἀναφέρονται στὸ Μᾶρκο. Τῆς πρώτης ὁ τίτλος εἶναι : «Ἡρωϊκὴ πρᾶξις καὶ θάνατος τοῦ Μάρκου Μπότσαρη» [37] καὶ τῆς ἄλλης «Εἴσοδος τῶν Σουλιωτῶν μὲ τὸ νεκρὸ τοῦ Μάρκου Μπότσαρη στὸ Μεσολόγγι» [38]. Ὁ τίτλος τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς εἰκόνες τοῦ Ἰατρίδη τοῦ κύκλου αὐτοῦ «Πρᾶξις ἡρωϊκὴ τοῦ Μάρκου Μπότσαρη εἰς τὸ Καρπενῆσι, 1823, Αὐγούστου 8η» *, ποὺ συμπίπτει τόσο μὲ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ τίτλου τῆς πρώτης εἰκόνας τοῦ Geissler, μᾶς κάνει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ Ἰατρίδης εἶχε ἰδῆ τὴ γερμανικὴ αὐτὴ χαλκογραφία καὶ πῆρε ἀπ᾿ αὐτὴ τὴν ἰδέα, ἀλλὰ ὄχι καὶ τὸ σχέδιο τῆς δικῆς του εἰκόνας, ὅπως θὰ ἰδοῦμε.

Γενικώτερα πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἰατρίδης, ποὺ ἀφοῦ ἤξερε τὴ μία θὰ ἤξερε καὶ τὶς ἄλλες εἰκόνες τοῦ Geissler, πῆρε ἀπ᾿ αὐτὲς τὴν ἔμπνευση ν᾿ ἀσχοληθῆ μὲ τὸ θέμα τοῦ Μάρκου Μπότσαρη. Ὁ Ἰατρίδης, σὰν Καρπενησιώτης ζωγράφος τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ἦταν ἑπόμενο ν᾿ ἀσχοληθῆ μὲ τὴν ἀπεικόνιση τῶν σχετικῶν μὲ τὸ Μᾶρκο πολεμικῶν σκηνῶν, καὶ βέβαια σ᾿ αὐτὸ τὸν παρακίνησε καὶ ἡ ἀνάγκη νὰ κάμη ἀπὸ τὰ πολεμικὰ αὐτὰ ἐπεισόδια πραγματικὲς ἑλληνικὲς εἰκόνες, ἀντιδρώντας ἔτσι στὶς παράδοξες σχηματοποιήσεις τοῦ Γερμανοῦ **. Θέλησε νὰ βάλη στὴ θέση τῶν εὐρωπαίων στρατιωτῶν καὶ ἄλλων μορφῶν τοῦ ζωγράφου αὐτοῦ ἀληθινοὺς Σουλιῶτες, ὀρθόδοξους Ἕλληνες παπάδες καὶ πραγματικοὺς Τούρκους.

Ὁ Ἰατρίδης πραγματεύτηκε τὸ θέμα τοῦ Μάρκου Μπότσαρη σὲ τέσσερις εἰκόνες :

α) Ὁ Μᾶρκος προσβάλλει μὲ τὸ σπαθὶ τὸν Τοῦρκο πασᾶ. Εἶναι ἡ εἰκόνα ποὺ ἀναφέρουμε παραπάνω.

β) Ὁ Μᾶρκος πληγώνεται ***. Ὁ πλήρης τίτλος τῆς εἰκόνας αὐτῆς εἶναι : «Μᾶρκος Μπότζαρης, πληγωθεὶς καιρίως καὶ ὑπερασπιζόμενος ἀπὸ ὀλίγους τῶν Στρατιωτῶν του, ἐξέρχεται τῆς Μάχης, ἐν ᾧ οἱ λοιποὶ

* Γαλλικὸς τίτλος : «Action héroique de Marc Botzaris près de Carpénissi le 8 du mois d'Août 1823». Διαστάσεις τῆς εἰκόνας : 0,50 X 0,38 μ.

** Στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς γερμανικὲς αὐτὲς χαλκογραφίες ὁ Μᾶρκος καὶ οἱ πολεμιστές του εἶναι ντυμένοι μὲ μαῦρες εὐρωπαϊκὲς στολές, φοροῦν ψηλὰ μαῦρα καλπάκια καὶ στὰ ὅπλα τους εἶναι καρφωμένες μπαγιονέτες. Στὴν «Εἴσοδο τῶν Σουλιωτῶν στὸ Μεσολόγγι» βλέπουμε ἀξιωματικοὺς μὲ μπότ τες, λοφία κ.ο.κ.

*** Βλέπε τὴν εἰκόνα : *Θάνατος τοῦ Μάρκου.*

του Στρατιῶται ἐξακολουθοῦν μαχόμενοι καὶ διασκορπίζοντες τὸ πλῆθος τῶν ἐχθρῶν.» *

γ) Ὁ θάνατος τοῦ Μάρκου. Ὁ πλήρης τίτλος εἶναι: «Θάνατος τοῦ Μάρκου Μπότζαρη. Ὀλίγας ὥρας ὕστερον ἀπὸ τὴν κατὰ τοῦ ἐχθροῦ νίκην, εἰς τὴν στιγμὴν τοῦ θανάτου, παραγγέλλει εἰς τοὺς Στρατιώτας του νὰ μιμηθῶσι τὸ παράδειγμά του.» **

δ) Ἡ κηδεία τοῦ Μάρκου. Τίτλος: «Ἡ Κηδεία καὶ ὁ Ἐνταφιασμὸς τοῦ Μάρκου Μπότζαρη εἰς Μεσολόγγιον.»***

Οἱ εἰκόνες τῆς τετραλογίας αὐτῆς εἶναι ἄνισης ἀξίας. Ἂν ἡ μία, ὁ «Θάνατος τοῦ Μ. Μπότζαρη κ.λ.π.» (γ), ἔλειπε ἐντελῶς, τὸ ἔργο τοῦ Ἰατρίδη ὄχι μόνο δὲ θὰ ἔχανε, ἀλλὰ θὰ κέρδιζε. Στὴν εἰκόνα αὐτὴ χρωστάει τὴ φράση τοῦ Κλέντσε καὶ τὴν κρίση τοῦ ἐπισκέπτη τῆς ἔκθεσης τοῦ 1884. Ἴσως μάλιστα καὶ τὸ χαρακτηρισμό του ἀπὸ τὸ Ραγκαβῆ, ποὺ ἀναφέραμε στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου. Γιατὶ πραγματικὰ τὸ ἔργο αὐτὸ ἔχει τὰ γνωρίσματα τοῦ πριμιτιβισμοῦ: στὶς φιγοῦρες δυσκαμψία, στάση βεβιασμένη κι᾽ ἔλλειψη κινητικότητας, στὰ πρόσωπα ὁμοιότητα χαρακτηριστικῶν, ἡ ἴδια, σχεδὸν σὲ ὅλα, συμβατικὴ ἔκφραση συναισθήματος (ἐδῶ, τῆς λύπης). Στὴ σύνθεση, στροφὴ ὅλων τῶν μορφῶν πρὸς τὸ θεατή, ὅπως στὶς ὁμαδικὲς φωτογραφίες.

Δὲν εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὶς ἄλλες τρεῖς εἰκόνες. Στὶς δυὸ πρῶτες τῆς σειρᾶς — στὴ μία ἔχουμε τὴν ἐπίθεση τοῦ Μάρκου μέσα στὴ σκηνὴ τοῦ Τούρκου πασᾶ, στὴν ἄλλη τὴ μεταφορὰ τοῦ Μάρκου, πληγωμένου, μακρυὰ ἀπὸ τὴ μάχη, ἐνῶ τὰ παλληκάρια του ἐξακολουθοῦν τὸν πόλεμο — ἡ ζωγραφικὴ ἀναπαράσταση εἶναι στὰ κύρια σημεῖα της σχεδὸν ἄψογη. Οἱ στάσεις εἶναι οἱ φυσικὲς γιὰ τὴν περίσταση, ἡ κίνηση ἀνεμπόδιστη, τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν μορφῶν ποικίλα. Ὅλα στὶς δυὸ αὐτὲς συνθέσεις ἐκφράζουν μ᾽ ἐντυπωσιακὸ ρεαλισμὸ τὸν ὁραματισμὸ τοῦ καλλιτέχνη κι᾽ ὑποβοηθοῦν τὴν ἐξπρεσσιονιστικὴ λειτουργία τοῦ δυνατοῦ σχεδίου τους. Ἡ ἐντονώτερη διαγραφὴ τῶν κύριων μορφῶν καὶ ἡ παράλληλη

* Γαλλικὸς τίτλος: «Botzaris blessé mortellement est emporté par un petit nombre de ses braves, tandis que les autres continuent de battre et disperser les ennemis». (0,50 X 0,37).

** «Mort de Marc Botzaris, quelques heures après la victoire contre les ennemis. Au dernier moment il recommande à ses camarades d'imiter son exemple.» (0,50 X 0,38).

*** «Pompe funebre de Marc Botzaris à Messolonghi.» (0,50 X 0, 37).

ἐγκατάλειψη τῆς προοπτικῆς ἢ κάποια σχηματοποίηση στὰ δεύτερα ἐπίπεδα ταιριάζουν στὸ πολεμικὸ περιεχόμενο τῆς εἰκόνας.

Ἡ ***Κηδεία***, ἑλληνικὸ ἀντίβαρο τῆς παράξενης σύνθεσης τοῦ **Γκάϊσλερ**, εἶναι ἔργο ποὺ ἱκανοποιεῖ ὅσους ζητοῦν τὴ ζωγραφικὴ εἰλικρίνεια στὴν ἀναπαράσταση τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς νεκρικῆς πομπῆς.

Ὁ Ἰατρίδης δὲν ξεφεύγει ἀπὸ τὴν πραγματικὴ εἰκόνα της, ὅπως τὴν περιγράφει στ᾽ ***Ἀπομνημονεύματά*** του, ποὺ δημοσιεύτηκαν σαράντα χρόνια ἀργότερα, ὁ ἴδιος ὁ ὀργανωτὴς τῆς κηδείας Κωνσταντῖνος Μεταξᾶς, στρατηγὸς καὶ κυβερνητικὸς ἐπίτροπος στὸ Μεσολόγγι τὴν ἐποχὴ τοῦ θανάτου τοῦ Μάρκου Μπότσαρη [39].

Ἡ πομπὴ μὲ τοὺς παπάδες καὶ τὸ δεσπότη τοῦ Μεσολογγιοῦ, τὸ φέρετρο, ποὺ τὸ σηκώνουν Σουλιῶτες τοῦ Μάρκου, τὶς τούρκικες σημαῖες, ποὺ τὶς κρατοῦν ἄλλοι πολεμιστὲς καὶ τὸ πλῆθος, ποὺ ἀκολουθεῖ, εἶναι καλὰ σχεδιασμένα, μὲ τοὺς κανόνες τῆς νατουραλιστικῆς σχεδιαγραφίας. Ξέροντας τὸ λαό μας καὶ παραμερίζοντας κάθε μάταιη ἐξιδανίκευση, δὲ μποροῦμε νὰ φαντασθοῦμε γιὰ τὶς μορφές, τὶς κορμοστασιὲς καὶ τὸ ντύσιμο τῶν πολεμιστῶν καὶ τῶν ἄλλων προσώπων τῆς πομπῆς πιστότερη ἀπόδοση ἀπ᾽ αὐτὴ ποὺ μᾶς δίνει ἡ εἰκόνα τοῦ Ἰατρίδη. Μόνο γιὰ τὰ σπίτια τοῦ φόντου, στοιχεῖο δευτερεῦον καὶ διακοσμητικό, δανείστηκε, φαίνεται, ὁ ζωγράφος ἀπὸ κάποια ξένη εἰκόνα. Τὸ τοπεῖο, τὸ ἔδαφος, οἱ φορεσιές, τὰ σπαθιὰ δίνονται στὴν πεννοχάραχτη αὐτὴ ζωγραφιά, περισσότερο ἴσως κι᾽ ἀπὸ τὶς ἄλλες τῆς τετραλογίας, μὲ τὴν ὑπομονητικὴ λεπτολογία τῶν παλιῶν μαστόρων τῆς χαρακτικῆς.

VII

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πατριωτικὰ ἢ ἠθογραφικὰ αὐτὰ ἔργα, ὁ Ἰατρίδης ἄφησε καὶ μερικὰ σχέδια μὲ σατιρικὸ περιεχόμενο. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν τὰ τρία σκίτσα ποὺ τὰ ἐπιγράφει: «Συνταγματικὴ ἐφαρμογὴ νόμου εὐδοκίᾳ Ὄθωνος. Ἆθλα ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας», καθὼς καὶ ἕνα ἄλλο, τὸ ὁποῖο σατιρίζει τὴν συμμαχία τῶν Ἀγγλογάλλων μὲ τὸν Τοῦρκο στὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο, πού, ὅπως πίστευε τότε ὁ ἑλληνικὸς λαός, ζημίωνε τὰ συμφέροντα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἐδῶ ἐπίσης ἀνήκει τὸ ὑποτιθέμενο σχέδιό του μὲ τὸν Ὄθωνα καρδινάλιο στὴν Κόλαση, ποὺ ἀναφέραμε.

Ὁ Ἰατρίδης, μετὰ τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία, ζοῦσε, ὅπως εἴπαμε, στὴν ἐπαρχία καὶ μάλιστα σὲ μιὰ περιοχὴ ἀπὸ τὶς πιὸ

ληστοκρατούμενες κατὰ τὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰώνα. Ἐκεῖ μάθαινε συχνά, κι᾿ ἀπὸ πολὺ κοντά, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κατορθώματα τῶν ληστῶν, τὶς ὑπερβασίες τῶν ἀποσπασμάτων, ποὺ βασάνιζαν τοὺς χωριάτες ὄχι μόνο γιὰ νὰ τοὺς πάρουν πληροφορίες χρήσιμες γιὰ τὴν καταδίωξη τῆς ληστείας, ἀλλὰ καμμιὰ φορὰ καὶ γιὰ κομματικοὺς ἢ καὶ καθαρὰ προσωπικοὺς λόγους. Ἦταν πρόσφατη ἡ συνταγματικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1843, κι᾿ ὁ Ὄθωνας προσπαθοῦσε νὰ ἰσοφαρίσῃ τὸ χάσιμο τῆς ἀπόλυτης ἐξουσίας του, ἐξασφαλίζοντας ὑπουργεῖα τῆς ἀρεσκείας του. Ἔτσι ὄχι μόνο ἀνέχονταν, ἀλλὰ καὶ ὑποβοηθοῦσε, κατὰ τὴν τότε κοινὴ ἀντίληψη, τὶς ἐπεμβάσεις τῶν κυβερνητικῶν ὀργάνων στὶς ἐκλογές. Καὶ φυσικὰ τὸ πνεῦμα αὐτὸ τῆς παρανομίας ἐνθάρρυνε γενικώτερα τὴν ἀσυδοσία τῶν στρατιωτικῶν καὶ τῶν ὀργάνων τῆς χωροφυλακῆς στὴν ὕπαιθρο.

Τὰ δημοσιεύματα τῆς ἐποχῆς ρίχνουν ἄφθονο φῶς στὴν κατάσταση ἐκείνη μὲ λόγια ὠμὰ κι᾿ ἀνεπιφύλακτα, χωρὶς νὰ φοβᾶνται νὰ ὀνομάσουν τοὺς ἐνόχους.

Στὸ *Δημόκριτο* τῆς 9 Ὀκτωβρίου 1851 διαβάζουμε:

«Φρίττει πᾶς τις καὶ ἄλλος ἐξ ἄλλου γίνεται, ὅταν ἀκούῃ τὰς βασάνους καὶ τὰς κακώσεις, τὰς ὁποίας οἱ ἀξιωματικοὶ τῆς Κυβερνήσεως, οἵτινες πρὸς καταδίωξιν τῆς ληστείας εἶναι διωρισμένοι, ἐνεργοῦν κατὰ τῶν τιμίων καὶ φιλησύχων πολιτῶν, βασάνους καὶ κακώσεις, ὁποίας καὶ αὐτοὶ οἱ λησταὶ τῶν ὀρέων καὶ τῶν δημοσίων ὁδῶν σπανιώτατα πράττουσι, ἀρκούμενοι εἰς ἁπλῆν καὶ μόνην τῶν διαβατῶν τὴν ἀπογύμνωσιν καὶ πολὺ τῶν ἐπισήμων κακούργων δεικνύμενοι γενναιότεροι. Πρέπει νὰ εἶναί τις θηρίον ἀνήμερον, νὰ εἶναι λίθος ἀναίσθητος, διὰ νὰ μὴ καμφθῇ εἰς οἶκτον, νὰ μὴ δακρύσῃ εἰς τὴν διήγησιν τῶν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐξουσίας θηριωδέστατα βασανιζομένων καὶ καταπιεζομένων πολιτῶν...»

Καὶ τὸ περιοδικὸ ἐξιστορεῖ ἕνα τέτοιο κατόρθωμα τοῦ νεαροῦ τότε ἀξιωματικοῦ καὶ ἀποσπασματάρχη στὴν περιοχὴ τοῦ Παρνασσοῦ Δημητράκη Θ. Γρίβα.

Τὰ ἀποσπάσματα καὶ οἱ χωροφύλακες κρεμοῦσαν στὰ δέντρα ἀνθρώπους ἀπὸ τὴ μέση κι᾿ ἄναβαν φωτιὰ καὶ τοὺς κάπνιζαν γιὰ νὰ πνίγονται ἀπὸ τὸν καπνό, ἄλλους τοὺς κρατοῦσαν σὲ συνεχῆ ἀϋπνία, δεμένους σὲ ἕνα παλοῦκι στὸν ἥλιο καὶ κεντρίζοντάς τους γιὰ νὰ μὴν ἀποκοιμηθοῦν, ἔχωναν στὰ φουστάνια τῶν γυναικῶν γάτες καὶ τὶς ἐρέθι-

ΜΕΛΙΤΗ ΣΠΟΥΔΟΚΡΑΤΟΥΣ

ζαν γιὰ νὰ τοὺς ξεσκίζουν τὶς σάρκες, ἢ ἐκτόπιζαν ὁμαδικὰ ὁλόκληρα χωριά [40].

Ὁ Ἰατρίδης ζωγράφισε μερικὲς τέτοιες σκηνές. Καί, σὰν ἀντιοθωνιστὴς ποὺ ἦταν, ἔβαλε στὰ σχέδιά του καὶ τὴν παραπάνω λεζάντα. Ἔχουμε τρία σκίτσα αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ἀπὸ τὸ ἕνα μάλιστα ἀπόμεινε μόνο τὸ μισό, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν τίτλο του, ποὺ συνεχίζονταν στὸ κομμάτι ποὺ λείπει. Μακρυὰ ὅμως ὅπως ἦταν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, δὲν τὰ δημοσίευσε τότε. Τὰ σκίτσα αὐτὰ τυπώθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ σ᾽ ἕνα περιοδικὸ τῆς ἐποχῆς μας *.

Τὰ μικρὰ αὐτὰ σκαλαθύρματα τοῦ Ἰατρίδη, ὁ ὁποῖος ἦταν τότε στὴν ὥριμη ἡλικία του, παρουσιάζουν τὸ ζωγράφο μας στὸ τελικὸ στάδιο τῆς σχεδιαστικῆς του ἐξέλιξης, ὡς ἐκεῖ δηλαδὴ ποὺ τοῦ ἦταν δοσμένο νὰ φτάση. Στὸ ἕνα ἀπ᾽ αὐτά, ὅπου εἰκονίζεται μιὰ συνοδεία ἀπὸ γέρους χωρικοὺς καὶ γυναῖκες μὲ τὰ βρέφη τους, ποὺ ἔνοπλοι στρατιῶτες τοὺς ἐκτοπίζουν ἀπὸ τὸ χωριό τους, βλέπουμε τὴν ἱκανότητά του νὰ ὀργανώνη πολυπρόσωπα συμπλέγματα. Καὶ στὰ χαρακτηριστικὰ τῆς γυναίκας, ποὺ τὸ ἀπόσπασμα τὴν ὑποβάλλει στὸ βασανιστήριο τῆς γάτας, ἀποτύπωσε ὁ ζωγράφος μ᾽ ἐπιτυχία τὴν ἔκφραση τοῦ σωματικοῦ πόνου καὶ τῆς φρίκης, ποὺ ἡ γυναίκα αὐτὴ δοκίμαζε ἐκείνη τὴ στιγμή.

VIII

Ποῦ θὰ κατατάξουμε τὸν Ἰατρίδη σὰν καλλιτέχνη; Εἶναι ἀκαδημαϊκὸς ζωγράφος ἢ λαϊκός, ὅπως φαίνεται νὰ τὸν θεωρῇ σύγχρονος τεχνοκρίτης, πέρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ ἕνα πρώϊμο ἔργο του [41];

Γιὰ ν᾽ ἀπαντήσουμε, πρέπει νὰ ποῦμε προηγουμένως τί ἐννοοῦμε λέγοντας λαϊκὴ ζωγραφική.

Εἶναι ἕνα σύνθετο θέμα. Ἄλλο εἶναι ἡ γνήσια λαϊκὴ τέχνη, αὐτὴ ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὰ σπλάχνα τοῦ λαοῦ, ἀπὸ τὴν προαιώνια παράδοσή του, καὶ ἄλλο π.χ. οἱ χρωματιστὲς λαϊκὲς λιθογραφίες, ποὺ ὀφείλουν τὸ χαρακτηρισμό τους αὐτόν, μαζὶ μὲ τὸ κοινὸ γιὰ τὸ ὁποῖο προορίζονται, καὶ στὴν τεχνικὴ ἀνεπάρκεια τῶν δημιουργῶν τους.

Ἡ ἀδεξιότητα —ἐννοοῦμε ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἀκαδημαϊκῆς τέχνης— εἶναι βέβαια κοινὸ ἀρχικὸ γνώρισμα καὶ τῶν δυὸ κατηγοριῶν. Καὶ τὰ δυὸ εἴδη φυτρώνουν στὸ ἴδιο ἔδαφος: στὴν αἰσθητικὴ ὀλιγάρκεια τοῦ λαϊκοῦ ἀνθρώπου, ἀντίστοιχο τῆς πνευματικῆς του ὀλιγάρ-

* *Ἑλλὰς* Ποταμιάνου, φύλλο 266 τῆς 11 Σεπτεμβρίου 1911.

κειας. Ὁ λαϊκὸς θεατὴς ἱκανοποιεῖται μὲ τὴν κατὰ προσέγγιση ἀναπαράσταση τῶν ὄντων, δὲ σοκάρεται ἀπὸ τὴν ἀκαμψία στὶς στάσεις καὶ τὴν ὁμοιομορφία στὶς μορφὲς καὶ στὴν ἔκφραση, δὲν ἐνοχλεῖται ἀπὸ τὴν ἀπότομη χρωματικὴ ἐναλλαγή. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὰ κοινὰ αὐτὰ σημεῖα, οἱ δρόμοι τους χωρίζουν. Ἐνῶ ὁ ἁπλῶς ἀδέξιος καὶ κατὰ κανόνα χωρὶς θεωρητικὴ σπουδὴ εἰκονογράφος, ποὺ δουλεύει βιαστικὰ γιὰ ν' ἀνταποκριθῇ σὲ μιὰ ἐπικαιρότητα, συναισθάνεται τὴν ἀνεπάρκειά του καί, ἴσως, πάσχει γι' αὐτή, ἡ γνήσια λαϊκὴ τέχνη, ἀδιαφορώντας ἐνσυνείδητα, μέσα στὸ φυσικὸ πρωτογονισμό της, γιὰ ὅλα αὐτά, δημιουργεῖ ἕνα εἶδος, ποὺ ἀποχτάει στὸ τέλος ὄχι μονάχα δική του ὑπόσταση, ἀλλὰ καὶ δικό του θέλγητρο.

Ἀπὸ τὶς κατὰ προσέγγιση εἰκόνες τοῦ λαϊκοῦ καλλιτέχνη γεννιῶνται τὰ σύμβολα, τὸ στυλιζάρισμα (ἡ σχηματοποίηση), τὰ ὀργανικὰ δηλαδὴ χαρακτηριστικὰ τῆς γνήσιας λαϊκῆς ζωγραφικῆς καὶ κάθε λαϊκῆς τέχνης. Γιατὶ ἡ ἱκανοποίηση τοῦ θεατῆ μὲ τὴν κατὰ προσέγγιση παρουσίαση τοῦ θέματος ὁδηγεῖ κατὰ λογικὴ συνάρτηση στὴ δημιουργία αὐτῶν τῶν τύπων, ποὺ ἡ συνήθεια καὶ ἡ παράδοση σταθεροποιοῦν. Προικισμένοι κι' ἀνήσυχοι λαϊκοὶ τεχνῖτες σκαρώνουν ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ παραλλαγές, ποὺ πέρνουν μὲ τὴ σειρά τους τὴ θέση τῶν προηγούμενων σχημάτων. Ἔτσι ὅμως ἡ σχεδιαστικὴ αὐτονομία γίνεται γιὰ τὸ λαϊκὸ τεχνίτη περιττή. Ἡ λαϊκὴ ζωγραφικὴ εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν τέχνη ἐργαστηρίου, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ὅλα σ' αὐτὴ ἐκτελοῦνται, κατὰ βάση, μὲ ἕτοιμους τύπους, ἢ μὲ ὅ,τι ἀκόμα σοφίζεται ὁ λαϊκὸς καλλιτέχνης γιὰ νὰ ποικίλη λίγο ὅσα κληρονόμησε, ἢ γιὰ νὰ τὰ συμπλέξη σὲ διαφορετικὲς συνθέσεις. Μποροῦμε νὰ συγκρίνουμε τοὺς ζωγράφους αὐτοὺς μὲ τοὺς ξυλογλύπτες, ποὺ κάνουν τὰ τέμπλα τῶν ἐκκλησιῶν, ἢ μ' ἐκείνους, ποὺ φιλοτεχνοῦσαν ἄλλοτε τὰ νταβάνια τῶν ἀρχοντικῶν. Κι' αὐτοὶ δὲν ἀντιγράφουν πάντοτε τὰ πατροπαράδοτα σχέδια. Δουλεύουν καμμιὰ φορὰ μ' ἐλευθερία καὶ στὴ διαμόρφωση τῶν μοτίβων τους καὶ στὴ σύνθεση. Ἀλλὰ ἡ ἐλευθερία τους εἶναι περιορισμένη τόσο ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ἔργου ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν παράδοση.

Εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Ἰατρίδη, ποὺ καὶ σχεδιαστικὴ αὐτονομία μαρτυρεῖ καὶ μὲ ὀρθόδοξη πρόθεση εἶναι καμωμένο, δὲν ἀνήκει σ' αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς λαϊκῆς ζωγραφικῆς. Μήπως ὅμως ἀνήκει στὸ ἄλλο εἶδος;

Μερικὲς ἀπὸ τὶς εἰκόνες του θὰ δικαιολογοῦσαν βέβαια τὸ χαρακτηρισμὸ αὐτόν. Ὡστόσο τὸ ἔργο του παρουσιάζει, ὅπως παρατηρήσαμε ἤδη, μιὰ ἀξιόλογη σχεδιαστικὴ ἐξέλιξη, φανερὴ τόσο στὰ λιθογραφημένα ἔργα του ὅσο καὶ στὰ σατιρικά του σκίτσα. Τὰ κομμάτια αὐτὰ δὲν εἶναι ἔργα λαϊκοῦ ζωγράφου. Ἀλλὰ καὶ ἡ τεχνική του προπαίδευση, ὅσο κι' ἂν οἱ λεπτομέρειές της μᾶς εἶναι ἄγνωστες, ἦταν, ἀναμφισβήτητα, ἀναλυτική. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐνδείξεις ποὺ μᾶς δίνει τὸ ἴδιο τὸ ἔργο του, ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὰ λίγα χειρόγραφά του μερικὲς σημειώσεις του, ἀπὸ τὶς ὁποῖες φαίνεται ἡ συστηματικὴ ζωγραφική του καλλιέργεια. Οἱ σημειώσεις αὐτές, ποὺ μᾶς ἔχουν περισωθῆ στὶς ἄδειες σελίδες μιᾶς λιθογραφημένης συλλογῆς του μὲ σχέδια τῆς ἰχνογραφίας, ἀναφέρονται κυρίως στὶς ἀναλογίες τῶν μερῶν τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἀνθρώπινου κορμιοῦ, καθὼς καὶ στὴ χρωματολογία τῆς ζωγραφικῆς, καὶ εἶναι σταχυολογημένες ἀπὸ βοηθήματα, ποὺ ἦταν σὲ χρήση τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὰ σχολεῖα Καλῶν Τεχνῶν τῆς Εὐρώπης [42].

Ὅλα αὐτὰ μᾶς ἐπιτρέπουν τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Ἰατρίδης εἶχε παρακολουθήσῃ θεωρητικὴ διδασκαλία κι' ἀπόχτησε ἔτσι ζωγραφικὴ κατάρτιση, ποὺ εἶναι χαρακτηριστικὴ ἀκαδημαϊκοῦ, ὄχι λαϊκοῦ ζωγράφου. Ἡ ἐκπαίδευσή του ὅμως δὲν ἦταν, ὅπως φαίνεται, ὁλοκληρωμένη. Προφανῶς οἱ βιοτικὲς συνθῆκες του κατὰ τὴ νεανική του ἡλικία ἦταν τὸ αἴτιο.

Μὰ καὶ τὸ ὅτι ὁ Ἰατρίδης ἐργάστηκε στὸ Παρίσι σ' ἐργαστήριο ζωγράφου, εἶναι μιὰ ἀκόμα ἀπόδειξη πῶς δὲν τοῦ ἔλειπε ὁ σοβαρὸς τεχνικὸς καταρτισμός.

IX

Συχνὰ συναντοῦμε σὲ κείμενα τῶν πρώτων δεκαετιῶν μετὰ τὴν ἀνεξαρτησία φράσεις σὰν αὐτές:

«Ἡ εἰκών σας χρησιμεύει ὡς εὐγενὲς παράδειγμα εἰς τοὺς νέους ὅτι ἡ ἑλληνικὴ εὐφυΐα δύναται ν' ἀνακτήσῃ τὰς τέχνας ἐκείνας, εἰς τὰς ὁποίας διέπρεψαν οἱ πρόγονοί των [43].»

Ἤ: «Μικρὰ δείγματα τῆς ἀναγεννωμένης ἑλληνικῆς τέχνης, ἥτις μόλις δεκαετίαν ἀριθμεῖ ἀπὸ τῆς ἐμφυτεύσεως αὐτῆς εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτῆς πατρίδα [44].»

Ἤ: «Χαίρομεν διότι βλέπομεν τοῦτον προθυμούμενον νὰ συντελέσῃ ὅσον οἷόν τε εἰς τὸ νὰ ἐπαναγάγῃ τὰς ὡραίας τέχνας εἰς τὴν ἀρχαίαν πατρίδα των [45].»

Τέτοιες φράσεις μαρτυροῦν πῶς ἡ ζωγραφικὴ ἦταν ὡς τότε ἀνύπαρκτη στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, καὶ πῶς τὴν ἁγιογραφία κι' ἕνα εἶδος λαϊκῆς ζωγραφικῆς ποὺ ὑπῆρχε, οἱ πνευματικοὶ ἄνθρωποι τῆς ἐπο-

χῆς δὲν τὶς ἀναγνώριζαν γιὰ πραγματικὴ ζωγραφική. Δὲν παραδέχονταν γιὰ τέχνη τὰ ξεσηκώματα καὶ τὰ ματίσματα τῶν σύγχρονων ἁγιογράφων οὔτε τὴ χαρτογραφικὴ ζωγραφικὴ τοῦ Παναγιώτη Ζωγράφου [46].

Ὅταν ὁ Πέτρος Μπονιρότ, ὁ Γάλλος ζωγράφος, ποὺ ἔφερε στὴν Ἀθήνα ἡ δούκισσα τῆς Πλακεντίας, δίδαξε, στὰ 1840 - 42, ζωγραφικὴ στὸ Σχολεῖο τῶν Τεχνῶν, ποὺ διηύθυνε τότε ἀκόμα ὁ Φρειδερῖκος Τσέντνερ, μιὰ ἐφημερίδα ἔγραψε ὅτι μὲ τὴ διδασκαλία του ὁ ζωγράφος αὐτὸς «ἐγνωστοποίησε διὰ πρώτην φορὰν ἐν Ἑλλάδι τοὺς κανόνας τῆς τέχνης εἰς τοὺς πολυπληθεῖς φοιτῶντας ἁγιογράφους, ἔδειξε δὲ εἰς αὐτοὺς ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ ζωγραφικὴ οὐκ ἐστίν, ὡς ἐνόμιζον, μηχανική τις ἐργασία.» Κι' ἀργότερα ὁ ζωγράφος Λουδοβῖκος Θείρσιος, ὁ γυιὸς τοῦ Εἰρηναίου, ποὺ δίδαξε μερικὰ χρόνια ζωγραφικὴ στὸ Πολυτεχνεῖο ἐπὶ Καυταντζόγλου, τὸ ἴδιο κι' αὐτὸς θεωρήθηκε ἀναμορφωτὴς τῆς βυζαντινῆς ἁγιογραφίας στὴν Ἑλλάδα, ὄχι γιατὶ τὴν τροποποίησε τυχὸν σὰν εἶδος, ἀλλὰ γιατὶ ἔκαμε τοὺς ἁγιογράφους νὰ καταλάβουν πὼς πρῶτ' ἀπ' ὅλα πρέπει κι' αὐτοὶ νὰ ξέρουν νὰ σχεδιάζουν καὶ νὰ ζωγραφίζουν ὅ,τιδήποτε.

Φράσεις ἑπομένως σὰν τὶς παραπάνω ἀντανακλοῦν οὐσιαστικὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, ποὺ ἦταν νὰ ὀργανωθῆ ἡ καλλιτεχνικὴ ἐκπαίδευση τῆς ἑλληνικῆς νεολαίας κατὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ συστήματα. Ἦταν τὸ καθολικὸ αἴτημα γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἀκαδημαϊκῆς διδασκαλίας τῆς Τέχνης στὴν ἀναγεννημένη Ἑλλάδα.

Ἀλλὰ πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε πὼς ὁ ζῆλος αὐτὸς πῆγε πολὺ μακρυά. Εἴτε ὁ ρωμαντισμὸς τῆς ἐποχῆς εἴτε οἱ προσωπικὲς ἀντιλήψεις ὁρισμένων ἁρμοδίων στάθηκαν τὸ αἴτιο, τὸ πρῶτο τεχνικὸ σχολεῖο, ποὺ ἱδρύθηκε στὴν Ἀθήνα καὶ σχεδὸν ἀμέσως ὀνομάστηκε πολυτεχνεῖο, ἀντὶ νὰ στραφῆ πρὸς τὴν ἐκπαίδευση τεχνικῶν, ποὺ ἦταν ὁ κύριος σκοπός του καὶ τὸ ἀπαιτοῦσαν οἱ ἀμεσώτερες ἀνάγκες τῆς χώρας, παραμέλησε τὴ μηχανικὴ καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ γρήγορα ἐξελίχτηκε, βασικά, σὲ σχολὴ ὡραίων τεχνῶν, μὲ ὅλα τὰ δυσμενῆ γιὰ τὶς θετικὲς τέχνες ἀποτελέσματα τῆς τροπῆς αὐτῆς. Εἰκοσιπέντε χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν ἵδρυση τοῦ Σχολείου τῶν Τεχνῶν (1837) ἡ Ἑλλάδα δὲν εἶχε ἀκόμα μηχανικοὺς καὶ ἀρχιτέκτονες [47].

Μὲ τὸ βαρὺ αὐτὸ τίμημα δημιουργήθηκε τὴν περίοδο ἐκείνη τὸ φυτώριο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο βγῆκαν οἱ μεγάλοι Ἕλληνες ζωγράφοι καὶ γλύπτες τοῦ περασμένου αἰώνα. Καί, ἄσχετα μὲ τὶς πηγές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ποτίστηκαν οἱ τεχνῖτες αὐτοί, καὶ τὸ καλλιτεχνικὸ γάλα ποὺ βύζαξαν,

βάσιμα θὰ μιλούσαμε γιὰ μιὰ ἑλληνικὴ ἀναγέννηση τῆς κλασσικῆς - ἰδεαλιστικῆς τέχνης — ἰδίως στὴ γλυπτικὴ — σ' αὐτὸν τὸν αἰώνα [48].

Ὁ Ἀθανάσιος Ἰατρίδης ἀνήκει στοὺς ἐλάχιστους ἐκείνους Ἕλληνες ζωγράφους, ποὺ ἡ σποραδική τους παρουσία σημειώνει τὴν πρώτη ἐμφάνιση κοσμικῆς ζωγραφικῆς στὸν ἠπειρωτικὸ ἑλληνικὸ χῶρο καὶ καλύπτει τὸ χρονικὸ διάστημα, ποὺ μεσολαβεῖ ὡς τὴν πρώτη καρποφορία τῆς ἀκαδημαϊκῆς διδασκαλίας ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Σχολὴ Καλῶν Τεχνῶν. Μποροῦμε ἑπομένως νὰ ὀνομάσουμε τοὺς ζωγράφους αὐτούς, ποὺ τὸ ἀνερεύνητο ἀκόμα ἔργο τους περισσότερο τὸ ὑποψιαζόμαστε, ἀπὸ μερικὰ δείγματα σκορπισμένα σὲ αὐτοτελεῖς λιθογραφίες καὶ σὲ περιοδικά, παρὰ τὸ ξέρουμε, προακαδημαϊκούς. Ἐνῶ ἡ τέχνη τους εἶναι, βασικά, ἀκαδημαϊκή, οἱ τεχνικές τους ἀτέλειες ἐμποδίζουν τὴν πλήρη ταύτισή τους μὲ τὸν ἀκαδημαϊσμό.

Ὅμως μὲ τὸν ὅρο «προακαδημαϊκοὶ» δὲν ἐννοοῦμε μονάχα ἕναν τεχνικὸ καὶ χρονικὸ διαχωρισμὸ ἀπὸ τὴ μετέπειτα ἐποχή· ἡ μεταβατικότητα τῆς τέχνης τους καθρεφτίζεται καὶ στὴν ἐσώτερη ὑφή της, κι' αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν ἰδιαίτερη ὑφὴ διακρίνουμε, σαφέστερα μάλιστα ἀπὸ ἄλλα ἔργα, στὰ σχέδια τοῦ Ἰατρίδη.

Εἴπαμε ἤδη ὅτι τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰατρίδη εἶναι ὁ νατουραλισμός του. Εἶναι μάλιστα τόσο ἔντονος, ὥστε καὶ μόνος του θ' ἀρκοῦσε γιὰ ν' ἀφαιρέση ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτὸ κάθε χροιὰ λαϊκῆς τέχνης, ἀφοῦ γνώρισμα τῆς λαϊκῆς ζωγραφικῆς εἶναι «ἐξ ὁρισμοῦ» τὸ διαζύγιό της μὲ τὸ νατουραλισμό. Καὶ εἴτε συνειδητὰ εἴτε ἀνεπίγνωστα, ὁ Ἰατρίδης, ἀντίθετα μὲ τὸν ἀκαδημαϊσμὸ τῆς ἐποχῆς του, δὲν ἐξιδανικεύει τίποτα σὲ ὅ,τι ἀπεικονίζει. Τίποτα, ἐξὸν πρὸς τὴν ἀντίστροφη κατεύθυνση, ὅταν δηλαδὴ θέλει νὰ τονίση ἀπεχθῆ στοιχεῖα σὲ θέματα ποὺ τοῦ εἶναι ἰδιαίτερα ἀποκρουστικά. Τὸ βλέπουμε αὐτὸ στὸ ***Γενίτσαρό*** του. Εἶναι ἕνας τρομερὸς μαχαιροβγάλτης, ποὺ δὲ μοιάζει διόλου μὲ τοὺς σοβαροὺς καὶ ἀξιοπρεπεῖς ὀθωμανοὺς ἀξιωματούχους, ὅπως παριστάνουν τοὺς τελευταίους γενίτσαρους οἱ εὐρωπαῖοι σχεδιαστές.

Ὡστόσο, ἀπ' αὐτὸν τὸν ἀπερίφραστο νατουραλισμὸ προβάλλει μιὰ ἀναμφισβήτητη γενίκευση, μιὰ δημιουργία τύπων, κι' αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι ποὺ δίνει στὸ ἔργο τοῦ Ἰατρίδη τὴν ἀληθινή του σημασία, τοὺς πραγματικοὺς τίτλους του γιὰ νὰ καταλάβη μιὰ θέση στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς ζωγραφικῆς. Στὸ ἔργο αὐτὸ ἀποδίδονται μὲ εἰλικρίνεια τύποι τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν τελευταία φάση τῆς τουρκοκρατίας καὶ τὴν ἄμεση συνέχειά της, μιᾶς ζωῆς δηλαδὴ ζυμωμένης ἀκόμα μὲ τὰ γρα-

φικὰ ὅσο καὶ βαρειὰ ἀνατολικὰ καὶ βαλκανικὰ στοιχεῖα. Κανένας ἄλλος δὲν ἔδωκε μὲ τόση πειστικότητα τὸ χρῶμα μιᾶς ἑλληνικῆς ζωῆς, βαθειὰ ἐπηρεασμένης ἀπὸ τὴ μακροχρόνια συμβίωση μὲ τοὺς βαρβάρους.

Ἡ σαφέστατη αὐτὴ τυποποιητικὴ λειτουργία τοῦ ἔργου τοῦ Ἰατρίδη εἶναι ὁ παράγοντας, ποὺ τὸ γλυτώνει ἀπὸ τὴν ἁπλῆ δουλικὴ μίμηση καὶ ἀντιγραφὴ καὶ δίνει στὸν νατουραλισμό του πραγματικὸ ζωγραφικὸ χαρακτῆρα. Τὰ στοιχεῖα τῶν εἰκόνων του εἶναι προϊόντα γενικώτερης συγκομιδῆς, ποὺ ὁ Ἰατρίδης πραγματοποιεῖ τόσο μὲ τὴν παρατήρηση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ὅσο καὶ μὲ τὴν ἀφαιρετικὴ προσπάθεια τῆς φαντασίας του.

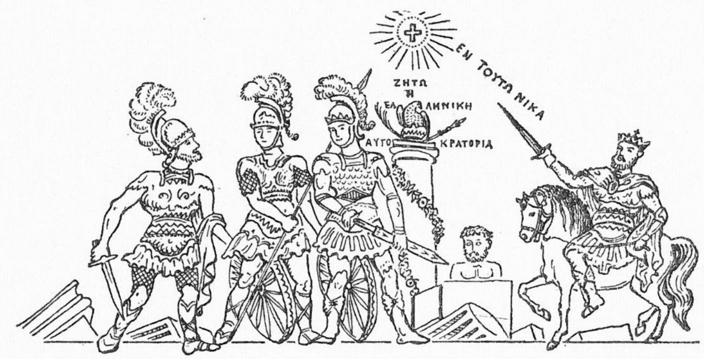
Τὰ δυὸ αὐτὰ στοιχεῖα, ἡ ρεαλιστικὴ παρατήρηση καὶ ἡ διανόηση, ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τὰ ὀνομάσουμε μὲ μιὰ φράση «ἡ προσγειωμένη φαντασία τῆς νατουραλιστικῆς ζωγραφικῆς», συνθέτουν καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἰατρίδη. Βλεπόμενο μὲ τέτοιο πρῖσμα τὸ ἔργο αὐτό, πέρνει ἕνα λαογραφικὸ χαρακτῆρα, ποὺ τὸ ξεχωρίζει ὁλοφάνερα ἀπὸ τὶς ξένες ἐργασίες τῆς ἐποχῆς του μὲ ἀνάλογο περιεχόμενο. Εἶναι γνήσιο ἑλληνικὸ ἔργο, ἀπαλλαγμένο ἀπὸ ἀνεδαφικὲς καλλωπιστικὲς ροπές. Καὶ ἔτσι ποὺ εἶναι στερεὰ τοποθετημένο μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς ζωῆς καὶ ὡστόσο γεννημένο σὲ μιὰ ἐποχὴ μὲ ἔντονες ἐξωραϊστικὲς ρωμαντικὲς τάσεις, εἶναι καὶ πρωτότυπο. Ξεφεύγοντας, τὸ ἔργο αὐτό, ἀπὸ κάθε ἐξιδανίκευση, στὴν ὁποία μὲ τέτοιο ζῆλο ἐπιδίδονται οἱ κατὰ τὰ ἄλλα σημαντικοὶ εὐρωπαῖοι ζωγράφοι, ποὺ καταπιάστηκαν τότε μ' ἑλληνικὰ θέματα, μᾶς εἶναι σήμερα ἀναμφισβήτητα καὶ πιὸ ἐνδιαφέρον καὶ πιὸ χρήσιμο ἀπὸ τὰ ξένα. Ἡ ποσοτική του ὀλιγότητα, ὅσο κι' ἂν βλάπτει τὸν ἴδιο τὸ ζωγράφο, εἶναι ἀδιάφορη γιὰ τὴν ἄποψη, ἀπὸ τὴν ὁποία τὸ ἐξετάζουμε ἐδῶ.

Τὸ πρωτότυπο ἔργο τοῦ Ἰατρίδη πέρασε σχεδὸν ἀπαρατήρητο στὴν ἐποχή του. Αὐτὸ ὅμως ἦταν πολὺ φυσικό, προκειμένου γιὰ ἕνα τόσο νατουραλιστικὸ ἔργο. Δὲ μποροῦσε νὰ ἔχῃ τὴ συμπαράσταση τῶν συγχρόνων του διανοουμένων, πού, προσκολλημένοι σὲ ἄλλα ἰδανικὰ καὶ περιδιαβάζοντας σὲ ἄλλες σφαῖρες, δὲν εἶχαν ἐνδιαφέρον γιὰ ὅ,τι ἔβλεπαν κι' οἱ ἴδιοι γύρω τους ἢ νόμιζαν πὼς ἔβλεπαν. Στὴ γέννηση ἑνὸς νατουραλιστικοῦ ἔργου δὲν παραστέκει κανένας θρῦλος. Γι' αὐτὸ κι' ἕνας ἱστορικὸς τῆς Τέχνης ἔγραψε πὼς ὁ ἄκρατος ρεαλισμὸς εἶναι γιὰ τὴν Τέχνη λιγώτερο ἐπικίνδυνος ἀπὸ τὴν ἄδεια ρωμαντικὴ φρασεολογία. Ὁ πρῶτος, ἂν εἶναι ἀπόλυτα στεγνὸς καὶ πεζός, γρήγορα θὰ περάσῃ καὶ θὰ ἐξαφανιστῇ, ἐνῶ ἡ δεύτερη, ἔχοντας τὴν ἀνεπίγνω-

στη συμμαχία τῶν μέσων μορφωμένων, ὑπάρχει κίνδυνος νὰ σφετερισθῇ γιὰ πολὺν καιρὸ τὴ θέση τῆς πραγματικῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας [49].

Ἂν μάλιστα οἱ Ἕλληνες διανοούμενοι τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰατρίδη δὲν ἔδειξαν τὴν προτίμησή τους σὲ ἄλλα ἔργα μὲ «ὑψηλότερο» περιεχόμενο, ὁ λόγος εἶναι ὅτι τέτοια δὲν ὑπῆρχαν. Μὰ ὅ,τι δὲν ἔγινε στὶς εἰκαστικὲς τέχνες, ἔγινε στὸν ἔντεχνο λόγο. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἡ ἐπικράτηση τοῦ δυτικοῦ ρωμαντισμοῦ στὴν ἑλληνικὴ ποίηση καὶ πεζογραφία εἶναι ἕνα ἀνάλογο φαινόμενο, τὸ ἴδιο ἐπιζήμιο γι' αὐτές, ἀποτελεῖ ἐφαρμογὴ τῆς ἴδιας ἀρχῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

ΕΝ ΑΡΑΧΩΒῌ ΠΑΡΝΑΣΣΟΥ

ΑΡΑΧΩΒΑ. Η ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΤΟΠΕΙΟ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΒΙΟΣ. || ΤΑ ΤΑΞΙΔΙΑ ΤΟΥ ΟΘΩΝΑ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΜΑΛΙΑΣ. ΟΙ ΑΡΑΧΩΒΙΤΙΣΣΕΣ ΑΥΤΟΣΧΕΔΙΑΖΟΥΝ ΣΤΙΧΟΥΣ ΚΑΙ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΠΡΟΣ ΤΙΜΗ ΤΟΥΣ. || Ο ΓΑΜΟΣ ΤΟΥ ΙΑΤΡΙΔΗ ΣΤΗΝ ΑΡΑΧΩΒΑ. ΑΝΘΗ ΛΑΖΑΡΗ. || ΥΠΗΡΕΣΙΑΚΕΣ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ. Η ΔΙΑΚΟΠΗ ΤΗΣ *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑΣ*. ΡΑΔΙΟΥΡΓΙΕΣ ΤΟΥ ΡΟΣ. || Ο ΙΑΤΡΙΔΗΣ ΧΑΝΕΙ ΤΗ ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΚΑΙ ΑΠΟΣΥΡΕΤΑΙ ΣΤΗΝ ΑΡΑΧΩΒΑ. ΕΠΙΠΟΝΗ ΑΝΑΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ. Ο ΑΝΤΙΟΘΩΝΙΣΜΟΣ ΤΟΥ. || Η ΛΗΣΤΕΙΑ. || ΚΡΙΜΑ·Ι·ΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ. ΓΑΛΛΙΚΟΙ ΣΤΙΧΟΙ ΤΟΥ ΙΑΤΡΙΔΗ. || Η *ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ᾼΣΜΑΤΩΝ*. || ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΧΡΟΝΙΑ.

I

ΜΙΑ ΣΤΕΝΟΜΑΚΡΗ ΠΕΤΡΙΝΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ, σκαρφαλωμένη στὴ νότια πλευρὰ τοῦ Παρνασσοῦ, σὲ ὕψος χίλια μέτρα ἀπὸ τὴ θάλασσα, νά ἡ Ἀράχωβα τῆς Λειβαδιᾶς.

Σφίγγεται σὲ μιὰ ἐδαφικὴ πτυχὴ κάτω ἀπὸ τὸν ***Πετρίτη***, τὸν ***Κατοπτευτήριο*** τῶν ἀρχαίων, βραχώδη προεξοχὴ τοῦ βουνοῦ, ποὺ κατεβάζει τὸ χειμώνα σφοδροὺς ἀνέμους καὶ χιονοθύελλες. Ἐκεῖ κοντά, λίγο δυτικώτερα, πρέπει νὰ ἦταν ἡ ἀρχαία ***Ἀνεμώρεια*** ἢ ***Ἀνεμώλεια***, ποὺ κι᾽ ὁ Ὅμηρος τὴν ἀναφέρει κι᾽ ἦταν τὸ σύνορο τῆς Φωκίδας καὶ τῶν Δελφῶν. Μὰ ὁ χῶρος εἶναι τόσο περιορισμένος, ὥστε τὰ σπίτια εἶναι χτισμένα σ᾽ ἀλλεπάλληλες σειρὲς καὶ φαίνονται ἀπὸ μακρυὰ σὰ νὰ εἶναι τὸ ἕνα βεράντα τοῦ ἄλλου. Ὁ πολιοῦχος Ἅγιος Γεώργιος, μιὰ νέα ἐκκλησία χτισμένη στὴ θέση τῆς ὁμώνυμης παλιᾶς, ἐκείνης ποὺ τὴν ἔκαμαν ταμπούρι, τὸ Νοέμβρη τοῦ 1826, τὰ πρῶτα σταλμένα ἀπὸ τὸν Καραϊσκάκη τμήματα τοῦ Γαρδικιώτη

Γρίβα καὶ τοῦ Γιώργου Βάγια, βρίσκεται σ᾽ ἕνα πλάτωμα ἀπάνω ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς πόλης· ἀλλὰ γιὰ νὰ πᾶς ἐκεῖ χωρὶς ἑλιγμούς, πρέπει ν᾽ ἀνεβῆς μιὰ ὄρθια πέτρινη σκάλα μὲ διακόσια τριάντα σκαλοπάτια.

Στὸ λιθοσωρὸ αὐτὸν δὲν ὑπάρχει τόπος γιὰ κήπους. Λίγα δέντρα προβάλλουν ποῦ καὶ ποῦ ἀνάμεσα στὶς οἰκοδομές. Γιὰ ν᾽ ἀντιμετωπιστῆ ἡ στενότητα τοῦ χώρου, τὰ σπίτια, γεροφκιασμένα, μὲ τὴν κάπως μουντὴ πέτρα τῆς περιοχῆς, εἶναι ψηλά, μερικὰ ἀπ᾽ αὐτὰ τρίπατα, πρᾶγμα σπάνιο γιὰ μιὰ παλιὰ ρουμελιώτικη πολίχνη.

Ἀντίκρυ, σὲ ὄχι πολὺ μεγάλη ἀπόσταση, ἡ ***Κίρφις***, τὸ ψηλὸ ***Ξεροβοῦνι***, ποὺ παρεμβάλλεται ἀνάμεσα Παρνασσὸ καὶ Ἑλικώνα, ὑψώνει τὸ σκοῦρο ὄγκο της ὣς πέρα δυτικά, ὅπου, χαμηλώνοντας αὐτὴ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ κι᾽ ὁ Παρνασσὸς δεξιά, πρὸς τὸ μέρος τῶν Δελφῶν, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀφίνουν νὰ φαίνεται στὸ βάθος ἡ περιοχὴ τῆς Ἄμφισσας καὶ ἡ Γκιώνα, ποὺ κλείνει μὲ τὸ γαλαζόχρωμο ἀπὸ τὴν ἀπόσταση τεῖχος της τὴ μεγαλόπρεπη σκηνογραφία.

Ἡ οἰκονομικὴ ζωή, ἂν σ᾽ ἄλλες πολιτεῖες ξετυλίγεται λίγο-πολὺ σὲ ὁριζόντια ἔκταση, ἐδῶ ἀκολουθεῖ κάθετο ρυθμό. Ἀπάνω ἀπὸ τὴν πόλη, ἔπειτα ἀπὸ σχεδὸν κατακόρυφη ἀνηφοριά, τὸ Λιβάδι, μιὰ ὀρεινὴ κοιλάδα μὲ σταροχώραφα, κι᾽ οἱ ἐλατόσπαρτοι βοσκότοποι τῆς Λιάκουρας, χαμένοι τὸν περισσότερο καιρὸ μέσα στὴν ἀντάρα. Κάτω ἀπὸ τὴν πόλη, σὲ ἀπότομο κατέβασμα ὣς πεντακόσια μέτρα ὑψόμετρο—κι᾽ ἐδῶ βλέπουμε τὴν ἰδιομορφία τῆς ἀραχωβίτικης γεωργικῆς οἰκονομίας, ποὺ συνδυάζει τὸ βουνὸ καὶ τὸν κάμπο—πλαγιὲς φυτεμένες μὲ ἀμπέλια, καὶ στὸ βάθος ἡ κοιλάδα τοῦ Πλειστοῦ, τοῦ χείμαρρου ποὺ ρέει ἀνάμεσα Παρνασσὸ καὶ Κίρφη. Ἐκεῖ εἶναι οἱ ἐλαιῶνες.

Ἔτσι οἱ ἀραχωβῖτες, ἀνεβοκατεβαίνοντας σ᾽ αὐτὸ τὸ ὄρος γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὸ βιοπορισμό τους, κάνουν ἀναγκαστικὴ γυμναστική. Ἴσως, μαζὶ μὲ τὸ κλῖμα καὶ τὰ διαλεχτά τους προϊόντα, νἆναι κι᾽ αὐτὴ ἕνας συντελεστὴς τῆς δυνατῆς τους ράτσας. Ἡ Ἀράχωβα ἦταν πάντα ξακουσμένη, ἐκτὸς γιὰ τὸ μαῦρο κρασί της καὶ τὸ τυρὶ τῆς Λιάκουρας, γιὰ τὸ παράστημα τῶν ἀντρῶν της καὶ τῶν γυναικῶν της καὶ γιὰ τὰ σόϊα της.

Ἡ γεωργοκτηνοτροφικὴ παραγωγή, μαζὶ μὲ τὴν οἰκιακὴ ὑφαντουργικὴ βιοτεχνία, τὸ ἴδιο κι᾽ αὐτὴ φημισμένη, ποὺ καὶ σήμερα ἐξασφαλίζουν στὴν Ἀράχωβα οἰκονομικὴ αὐτάρκεια, ἔδιναν σὲ παλιοὺς καιρούς, μὲ τὴ μεθοδικὴ ἐργασία ὅλων τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας καὶ τὴν προγραμματισμένη κατανάλωση, μιὰ στέρεα βάση γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῶν σπιτιῶν, ποὺ μποροῦσαν ἔτσι ὄχι μονάχα νὰ ἔχουν

τὸ ἀναγκαῖο καὶ τὸ ὠφέλιμο, ἀλλὰ νὰ χαίρονται καὶ τὸ εὐχάριστο καὶ τὸ περιττό. Ἀκόμα καὶ νὰ μαζεύουν χρήματα, διαμαντικὰ καὶ χρυσαφικά.

Οἱ συνθῆκες αὐτές, κοινὲς ἄλλωστε τὸν καιρὸ τῆς τουρκοκρατίας σὲ πολλὲς στεριανὲς ἑλληνικὲς περιοχές, ὅσες εἶχαν δική τους ἀξιόλογη παραγωγή, ἦταν ἡ αἰτία νὰ δημιουργηθοῦν στὴν Ἀράχωβα μερικὲς ἐξέχουσες οἰκογένειες, ποὺ διατήρησαν τὴν ὑπεροχή τους ὁλόκληρο τὸν περασμένο αἰώνα. Μὰ στὴν Ἀράχωβα, ὅπου ἡ μεγάλη ἰδιοκτησία ἦταν ἄγνωστη, ἡ ἐπάρκεια ἦταν γενική, κι' αὐτὸ ἐξηγεῖ τὴν ἔντονη κλίση τῶν κατοίκων γιὰ τὸ ὁμαδικὸ γλέντι, τὸ κέφι τους καὶ τὸ γοῦστο τους γιὰ τὸ χορὸ καὶ τὸ τραγοῦδι. Ὑπάρχει ἐκεῖ αὐτοφυὴς δημοτικὴ ποίηση· τὸ στιχουργικὸ τάλαντο φαίνεται νὰ ἦταν κοινὸ σὲ ἄντρες καὶ γυναῖκες. Ὅπως ἡ τοπικὴ βιοτεχνία, ἔτσι κι' ὁ κοινωνικὸς βίος τῆς Ἀράχωβας παρουσιάζει μιὰ ἀναμφισβήτητη ἰδιοτυπία. Οἱ ρίζες του χάνονται σὲ παμπάλαιες ἐπιδράσεις καὶ παραδόσεις.

Στὰ χρόνια ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνεξαρτησία ἡ Ἀράχωβα ἦταν ἕνας τόπος, ποὺ τραβοῦσε πολὺ τοὺς ξένους περιηγητές.

Ὁ Παρνασσὸς εἶναι ἡ περιοχή, ὅπου γύριζαν ὁ Πάνας κι' οἱ Κωρύκειες νύμφες. Τὸ Κωρύκειο ἄντρο, λίγο πάνω ἀπὸ τὴν Ἀράχωβα, ἦταν ἡ κατοικία τους. Στὴν κορφὴ τοῦ Παρνασσοῦ, στὴ Λυκώρεια — τὴ Λιάκουρα — διασώθηκαν ἀπὸ τὸν Κατακλυσμὸ ὁ Δευκαλίωνας καὶ ἡ Πύρρα, κι' ἐκεῖ ξανάφτιασαν πάλι οἱ δυό τους, ἔτσι στὰ γρήγορα, τὸ ἀνθρώπινο γένος, ρίχνοντας πίσω τους πέτρες. Ἀπάνω ἀπὸ τὴν Ἀράχωβα, ὅπως εἴπαμε, ὁ «Κατοπτευτήριος χῶρος», ἀπὸ ὅπου ὁ Ἀπόλλωνας, ἐρχόμενος ἀπὸ τὸν Πανοπέα, κατασκόπευσε τὸ δράκο Πύθωνα καὶ τὸν σκότωσε, τοξεύοντάς τον τὴν ὥρα ποὺ λιάζονταν ἔξω ἀπὸ τὴ σπηλιά του. Στὰ ριζὰ τοῦ ποιητικοῦ βουνοῦ, στὸ Ζεμενό, στὸ σημεῖο ποὺ ἀρχίζει ἡ ἀνάβαση πρὸς τὴν Ἀράχωβα ἀπὸ τὸ δρόμο τῆς Λειβαδιᾶς, ἡ Σχιστὴ ὁδὸς τοῦ Παυσανία, ἡ Τρίοδος, ἡ Τραχεῖα Τρικέλευθος, ὅπου ὁ Οἰδίποδας, γυρίζοντας ἀπὸ τοὺς Δελφοὺς μὲ τὸν ἀπαίσιο χρησμό, ἀπάντησε τὸν πατέρα του Λάϊο καὶ τὸν σκότωσε. Τέλος, λίγο πέρα ἀπὸ τὴν Ἀράχωβα, μιάμιση ὥρα πορεία, στὴ δυτικομεσημβρινὴ πλευρὰ τοῦ Παρνασσοῦ, οἱ Δελφοί. Ὁ δρόμος γιὰ τοὺς Δελφοὺς περνοῦσε τότε πολὺ χαμηλότερα ἀπὸ τὴν Ἀράχωβα, μὰ ἡ φήμη τῆς κωμόπολης ἦταν τέτοια, ποὺ οἱ ταξιδιῶτες, δὲν παρέλειπαν ν' ἀνεβοῦν ὥς ἐκεῖ.

Ἄλλοι πήγαιναν ἐκεῖ γιὰ νὰ ἰδοῦν τὰ μέρη, ὅπου ὁ Καραϊσκάκης μὲ τὴ στρατηγική του ξεπάστρεψε τοὺς Τούρκους τοῦ Μουστάμπεη καὶ τοῦ Κεχαγιάμπεη.

Τὸ Σεπτέμβρη τοῦ 1843 ὁ Γάλλος ζωγράφος Etienne Rey ἐπισκέφτηκε τὴν Ἀράχωβα, μαζὶ μὲ τὸ λυωνέζο ἀρχιτέκτονα καθηγητὴ Chénavard, κι' ἔγραψε στὸ βιβλίο του πὼς αὐτὸς κι' ὁ σύντροφός του «δὲ χόρταιναν νὰ καμαρώνουν τὶς περήφανες καὶ λιγερὲς κορμοστασιὲς τῶν ἀντρῶν καὶ τῶν γυναικῶν τοῦ μέρους αὐτοῦ, ποὺ ἦταν σὰν καμωμένες γιὰ νὰ προμηθεύουν στὴν ἀγαλματοποιΐα τὰ καλλίτερα μοντέλα της» [1].

Γιὰ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ τῆς Ἀράχωβας, τὴν ἴδια ἐποχή, ἔχουμε μιὰ ὡραία σελίδα ἀπὸ τὸν Ἐρρῖκο Οὐλερῖχο, τὸν καθηγητὴ τῶν λατινικῶν στὸ ἀθηναϊκὸ Πανεπιστήμιο καὶ πεθερὸ τοῦ ἐκδότη τῶν ***Ρωμαΐκων Τραγουδιῶν*** Ἀρνόλδου Πάσσωφ, στὸν ὁποῖο προμήθεψε καὶ μερικὰ τραγούδια γιὰ τὴ συλλογή του.

«Στὴν Ἀράχωβα», γράφει, «ἡ ζωὴ τοῦ λαοῦ τῆς ἑλληνικῆς ὑπαίθρου προβάλλει μὲ τὶς ὡραιότερες ἰδιότητές της. Ἀνεξάρτητοι καὶ εὔποροι, μὲ ρωμαλέα ὑγεία, οἱ ἀραχωβῖτες περνοῦν τὸ καλοκαίρι ἄλλοτε στὶς δροσερὲς ὀρεινὲς κοιλάδες, καλλιεργώντας τὰ χωράφια τους καὶ βόσκοντας τὰ κοπάδια τους, κι' ἄλλοτε περιποιούμενοι τ' ἀμπέλια τους στὶς πλαγιὲς τοῦ Παρνασσοῦ. Τὸ χειμώνα, ποὺ φυσομανοῦν οἱ ψυχροὶ ἄνεμοι καὶ μαίνονται οἱ χιονοθύελλες, ἀποσύρονται στὰ εὐχάριστα σπίτια τους. Οἱ συχνὲς γιορταστικὲς συγκεντρώσεις καὶ οἱ ζωηρὲς δημόσιες διασκεδάσεις, στὶς ὁποῖες μετατρέπονται οἱ γάμοι κι' ἄλλες τέτοιες, οὐσιαστικὰ οἰκογενειακὲς γιορτές, καὶ ἡ πανάρχαια συνήθεια νὰ χορεύουν σὲ μεγάλες δίπλες καὶ νὰ συνοδεύουν τὸ ρυθμὸ μὲ τὸ τραγοῦδι, κάνουν ἐκεῖ τὴν ποίηση ἀνάγκη. Ἀναρίθμητα ποιητικὰ προϊόντα φυτρώνουν σὰν ἀνοιξιάτικα φυτὰ καὶ πάλι ἐξαφανίζονται, ἐνῶ μερικὰ ἐξαιρετικὰ τραγούδια διατηροῦνται περισσότερο καὶ διαδίδονται, χωρὶς κανένας νὰ νοιάζεται γιὰ τὸ ὄνομα ἐκείνου, ποὺ τὰ πρωτοτραγούδησε [2].»

Ἡ ἀφελὴς καὶ γοητευτικὴ συμπεριφορά, τὸ γιορταστικὸ μπρίο καὶ οἱ στιχουργικοὶ αὐτοσχεδιασμοὶ τῶν γυναικῶν τῆς Ἀράχωβας πρὸς τιμὴ τοῦ Ὄθωνα καὶ τῆς Ἀμαλίας, αὐτοσχεδιασμοὶ πού, ἂν ἦταν κάπου κάπου καὶ λίγο ἀσυνάρτητοι, ὡστόσο δὲν τοὺς ἔλειπε ἡ ποιητικὴ πνοή, περιγράφονται στὸ βιβλίο τοῦ Λ. Ρὸς ***Βασιλικὰ Ταξίδια***, ὅπου ὁ Γερμανὸς ἀρχαιολόγος καὶ μέλος τῆς βασιλικῆς ἀκολουθίας ξανατύπωσε ὅσα ἄρθρα εἶχε δημοσιεύση τὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων ταξιδιῶν κι' ἐξιστόρησε καὶ τὰ νεώτερα [3].

Τὸ Σεπτέμβρη τοῦ 1834 ὁ Ὄθωνας, στὸ πρῶτο ταξίδι του στὴ

Βοιωτία καὶ στὴ Φθιώτιδα, ἐπισκέφτηκε τὴν Ἀράχωβα κι᾽ ἀνέβηκε καὶ στὸν Παρνασσό, «ὁ πρῶτος ἴσως βασιλιᾶς τῶν Πανελλήνων ὕστερα ἀπὸ τὸ Δευκαλίωνα, ποὺ πάτησε τὴν κορφή του», κι᾽ ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἀράχωβας τὸν ὑποδέχτηκε, μισὴ ὥρα ἔξω ἀπὸ τὸ χωριό, μὲ μπουκέτα, χοροὺς καὶ τραγούδια. Ἔπειτα, στὸ προαύλιο τοῦ Ἅη-Γεώργη καὶ κάτω ἀπὸ τὰ αἰωνόβια δέντρα του, οἱ νέες ἀραχωβίτισσες, μὲ τὴ γραφική τους φορεσιὰ — τὸ σιγκούνι, τὴν κεντητὴ ποδιά, τὸ *φκᾶ* (τὴ ζώνη), τὴ γάζα μὲ τὰ κομπορέλια καὶ τὴν ἁρμάθα τὰ φλωριὰ — ἐξακολούθησαν νὰ χορεύουν καὶ νὰ τραγουδᾶνε μπροστὰ στὸ νεαρὸ βασιλιᾶ τὰ τραγούδια, ποὺ ξεφούρνιζε ἐκείνη τὴ στιγμὴ ἡ ἀρχηγίνα τους, μιὰ κοπέλλα, ποὺ τὴν ἀναφέρει χωρὶς νὰ τὴν ὀνομάζη ὁ Ρός, ἀλλὰ ξέρουμε πὼς ἦταν ἡ Ρηγίνα, ἡ κόρη τοῦ Στάθη Παπασταθόπουλου.

Ἡ ποιήτρια ἐκμεταλλεύονταν, ἐννοεῖται, καὶ πάγκοινους στίχους, ὅπως οἱ ἑπόμενοι, μεταπλάθοντάς τους γιὰ τὴν περίσταση:

Ὁ βασιλιᾶς ἐξέβγαλε νὰ πάη νὰ γκεζερίση,
Νὰ γκεζερίση τὰ βουνά, νὰ γκεζερίσ᾽ τοὺς κάμπους.
Χιλιάδες φέρνει στὴ στεριά, χιλιάδες στὸ πελάγο
Καὶ χίλιους καὶ στὰ δυὸ πλευρά, γινῆκαν τρεῖς χιλιάδες.
Τ᾽ ἀσκέρι τὸν κοντοκρατεῖ καὶ τὸ χορὸ κυττάζει.

Καὶ τ᾽ ἀσκέρι, ποὺ ἦταν ἡ λιγοπρόσωπη ἀκολουθία τοῦ βασιλιᾶ, ἔσκασε στὰ γέλια[4].

Ἀλλὰ οἱ ἀραχωβίτισσες, ποὺ παρακολουθοῦσαν καὶ τὰ πολιτικὰ γεγονότα, δὲν ἄφησαν τὴν εὐκαιρία νὰ τὰ σχολιάσουν μπροστὰ στὸ βασιλιᾶ καὶ νὰ ποῦνε γι᾽ αὐτὰ τὴ γνώμη τους. Λίγους μῆνες πρωτύτερα εἶχε γίνη ἡ δίκη τοῦ Κολοκοτρώνη, κι᾽ ὁ Γέρος τοῦ Μοριᾶ μὲ τὸν Πλαπούτα ἦταν ἀκόμα στὴ φυλακή:

Ὦ βασιλέα ἄξιε, ὦ βασιλιᾶ ἀνδρεῖε,
Ποὺ μάζωξες τοὺς ἀρχηγοὺς καὶ τοὺς καπεταναίους
Καὶ στὸ γουλὲ τοὺς ἔρριξες, μέσα εἰς τὸ μπουντροῦμι,
Δὲ φταῖν αὐτοὶ οἱ ἀρχηγοὶ μηδὲ οἱ καπεταναῖοι,
Μόν᾽ φταῖν τῆς Μάνης τὰ σκυλιά, οἱ σκυλομωραΐτες,
Διότι ἐσυνήθισαν καὶ ἐπὶ τῆς Τουρκίας,
Τὸ ὅμοιο ἐκάμανε καὶ εἰς τὸν Κυβερνήτη.

Ὅταν τὰ κορίτσια ἄκουσαν πὼς ὁ βασιλιᾶς θ᾽ ἀνέβαινε τὴν ἄλλη μέρα στὴν κορφὴ τοῦ Παρνασσοῦ, ἐξέφρασαν τραγουδιστὰ τὴν ἀνησυχία τους γιὰ τὴν κουραστικὴ κι᾽ ἐπικίνδυνη αὐτὴ ἀνάβαση καὶ τοὔδωκαν τὴ συμβουλή τους:

Αὐτοῦ ποὺ βούλεσαι νὰ πᾶς, στὴ Λιάκουρα ν᾽ ἀνέβης,
Νὰ πᾶς νὰ ἰδῆς τὸν Παρνασσό, τὸν ἔμμορφο τὸν τόπο,
Νοπὤχει τὸ ψηλὸ βουνό, ψηλότερο ἀπ᾽ ὅλα,
Περικαλῶ σε, βασιλιᾶ, περικαλῶ σε, ἀφέντη,
Ἀγάλλια ἀγάλλια νἄρχεσαι, ἀγάλλια νὰ διαβαίνης,
Μὴν ἀποστάσης, βασιλιᾶ, μὴν ἀποστάσης, ρήγα,
Γιατὶ εἶν᾽ ὁ τόπος ζαβωτός, καβάλα δὲ διαβαίνεις.
Μπροστὰ πηγαίν᾽ οἱ ὁπλοφόρ᾽, πίσω οἱ καπεταναῖοι,
Στὴ μέση πάει ὁ βασιλιᾶς, παρατηρεῖ τὸν τόπο.

Τὴν ἄλλη μέρα ποὺ ὁ βασιλιᾶς γύρισε ἀπὸ τὴν ἐκδρομή, οἱ ἀκούραστες ἀραχωβίτισσες τοῦ τραγούδησαν πάλι, προσθέτοντας καὶ τὰ σχετικὰ γυρίσματα:

Καλῶς τὸ βασιλέα μας πὤρχεται ἀπ᾽ τὸ Λιβάδι,
Πὤρχεται ἀπ᾽ τὸν Παρνασσό, μέσα ἀπ᾽ τὸ Σαρανταῦλι.
Καὶ πῶς τὰ καλοπέρασες σήμερα στὸ Λιβάδι;
Μάζου τοῦ Μάη τὴ δροσιὰ καὶ φκιάσε την μιντέρι,
Τὶ θὰ διαβῆ ὁ βασιλιᾶς νὰ κάμη μεσημέρι.
Μάτια μυγδαλοσκισμένα
Κι᾽ ἀπ᾽ τὸν κόπο ντραλωμένα.

Σὰν τί τραγοῦδι νὰ σοῦ πῶ, ρήγα μου, νὰ σ᾽ ἀρέση,
Πὤχεις ἀγγελικὸ κορμὶ καὶ δαχτυλίδι μέση;
Τὰ δυό σου μαῦρα μάτια
Μὲ κάμανε κομμάτια.

Τὸ μπόϊ σου τὸ ταίριασα σὰ μιὰ μηλιὰ στὴν πόλη
Νοποὺ τὴν ἔχει ὁ βασιλιᾶς μέσα στὸ περιβόλι.
Βέργα μου, ἀσημόβεργα, κυπαρισσιοῦ φυντάνι,
Νὰ ζήσ᾽ ὁ βασιλέας μας κι᾽ ἐμεῖς ἄς πᾶμ᾽ κουρμπάνι.
Τὸ κυπαρισσοκλώναρο, τὸ μυρισμένο ξύλο
Νᾆναι κι᾽ ὁ βασιλέας μας στὸ κάστρο καὶ στὸ ψῆλο.
Τὸ κυπαρίσσι τὸ ψηλὸ ποὺ νἆν᾽ στὴν ἅγια Μαύρα,
Ἔτσι κι᾽ ἡ μέση σου λιγνὴ καὶ τὰ μαλλιά σου μαῦρα!

II

Ἀνάμεσα στὶς κοπέλλες, ποὺ μὲ τέτοια χάρη καὶ πρωτοτυπία ὑποδέχτηκαν τὸν Ὄθωνα, μιὰ δεκαεξάχρονη ξεχώριζε. Ἦταν κι᾽ αὐτὴ ψηλὴ καὶ λιγερὴ σὰν τὶς ἄλλες, ἀλλὰ εἶχε ξανθὰ μαλλιά, γαλανὰ μάτια καὶ δέρμα ἀσπροῤῥόδινο — ***εὐμήκης καὶ εὔστροφος, ξανθή, γλαυκῶπις***, ὅπως θἄγραφε καὶ γι᾽ αὐτὴ ὁ συγγραφέας τοῦ ***Θάνου Βλέκα***, ἂν τὴν ἱστοροῦσε — ἐνῶ οἱ ἀραχωβίτισσες ἦταν σχεδὸν στὸ σύνολό τους μαυρομμάτες καὶ μαυρομαλλοῦσες. Εἶχε κανονικὰ χαρακτηριστικά, κι᾽ ἀπὸ τὶς τόσες ὄμορφες τοῦ χωριοῦ αὐτὴ δίκαια διεκδικοῦσε τὸν τίτλο τῆς ὀμορφότερης. Ἦταν ἡ Ἀνθὴ Λεονάρδου Λαζαρῆ, ἀπὸ τὴν πολύκλαδη παλιὰ γενιὰ τῶν Λαζαρήδων, μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες τῆς Ἀράχωβας.

Ὁ Λεονάρδος Λαζαρῆς εἶχε μιὰ κόρη μεγαλείτερη ἀπὸ τὴν Ἀνθὴ — εἶχε κι᾽ ἄλλες μικρότερες — τὴν Κατερίνη. Αὐτὴ ἦταν ἀκόμα ψηλότερη ἀπὸ κείνη καὶ τόσο γεροδεμένη, ποὺ τὸ σουλοῦπι της ἔμοιαζε ἀντρίκιο. Ἕνας νέος ἀραχωβίτης θαρρεύτηκε νὰ γυρέψη τὴν Ἀνθή, ἦταν δὲν ἦταν ἀκόμα δεκαπέντε χρονῶν, μὰ ὁ Λεονάρδος μόνο ποὺ δὲν τὸν πῆρε μὲ τὸ ξύλο. Ὄχι πὼς ὁ νέος δὲν ἦταν κατάλληλος γιὰ γαμπρός του. Ἦταν λεβέντης, παλληκαρᾶς καὶ τσελεπῆς, πρῶτος στὸ χορὸ καὶ φοροῦσε μὲ περισσὴ χάρη τὸ φεσάκι του. Ἀλλὰ λογιάζονταν θράσος, ἀπρέπεια καὶ προσβολὴ ἀκόμα γιὰ τὴν οἰκογένεια νὰ θέλη κανεὶς τὴ μικρότερη κόρη ὅσο ὑπῆρχε μεγαλείτερη ἀνύπαντρη. Ἡ Ἀνθὴ δὲ μποροῦσε βέβαια οὔτε νὰ τὸ βάλη μὲ τὸ νοῦ της νὰ τὸν πάρη, μιὰ ποὺ οἱ γονεῖς της δὲν τὄθελαν, οἱ κοπέλλες ὅμως τῆς Ἀράχωβας τῆς τὸ κόλλησαν κι᾽ ὅλας πὼς τὸν ἤθελε τάχα τὸ Γιαννάκη — ἔτσι τὸν ἔλεγαν — καὶ πὼς ἡ ἄρνηση τοῦ πατέρα τὴ στενοχώρησε.

Ὡστόσο, ὣς τὰ 1838 ἡ Κατερίνη εἶχε παντρευτῆ, μὰ ἡ Ἀνθὴ δὲν πῆρε οὔτε τὸ Γιαννάκη οὔτε κανέναν ἄλλον ἀραχωβίτη ἢ συντοπίτη φουστανελλᾶ. Ἡ μοῖρα της ἦταν νὰ παντρεφτῆ ἕναν ἄνθρωπο, ποὺ ἦταν ξένος σ᾽ αὐτὰ τὰ μέρη, δὲν εἶχε σπουδαῖο παρουσιαστικό, ἦταν δεκαεννιὰ χρόνια μεγαλείτερός της καὶ δὲ φοροῦσε φουστανέλλα καὶ φέσι, ἀλλὰ φράγκικα. Ὁ παράξενος κι᾽ ἀσυνήθιστος αὐτὸς γαμπρὸς ἦταν ὁ Ἀθανάσιος Ἰατρίδης.

Πῶς ὁ πρωτευουσιᾶνος καὶ ὄχι πιὰ νέος Ἰατρίδης γνώρισε τὴ νεαρή, χεροδύναμη καὶ χυμώδη ἀραχωβίτισσα καὶ τὴν παντρέφτηκε, εἶναι μιὰ ἱστορία, ποὺ ἐπικυρώνει ἄλλη μιὰ φορὰ τὸ ρόλο τῆς τύχης στὶς παντρειές.

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1838 ὁ Ἰατρίδης πῆρε δυὸ μῆνες ἄδεια — τὴν πρώτη του ἀπὸ τότε ποὺ διορίστηκε ὑπάλληλος — καὶ πῆγε στὴν πατρίδα του γιὰ νὰ ἰδῆ τοὺς δικούς του. Τότε περιόδευσε καὶ ἕνα μέρος τῆς Εὐρυτανίας καὶ μάζεψε μερικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀρχαιολογία τῆς ὄχι πλούσιας σὲ τέτοια λείψανα ἐπαρχίας αὐτῆς. Καρπὸς τῆς ἔρευνάς του ἦταν τὸ ἐπιστολιμαῖο ἐκεῖνο ἄρθρο του, ποὺ τύπωσε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ ἔτους αὐτοῦ στὴν ***Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα*** *.

Γυρίζοντας ὁ Ἰατρίδης κατὰ τὸ τέλος Αὐγούστου ἀπ᾽ τὸ Καρπενῆσι στὴν Ἀθήνα, μὲ τ᾽ ἀγωγιάτικα ζῶα ποὺ σχημάτιζαν καραβάνια κι᾽ ἔκαναν τὸ ταξίδι αὐτὸ σὲ τέσσερις καὶ πέντε μέρες, εἶχε, ὅταν ἔφτασε στὴ Λειβαδιά, μιὰ περίεργη συνάντηση. Ἕνας Γάλλος περιηγητὴς βρίσκονταν ἐκεῖ μὲ τὸν ἀγωγιάτη του καὶ δυὸ ἄλογα. Εἶχαν ξεκινήση ἀπὸ τὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ πᾶνε στοὺς Δελφούς, ἀλλὰ οἱ τοπικὲς ἀρχὲς δὲν τοὺς ἄφιναν νὰ συνεχίσουν τὸ δρόμο τους χωρὶς στρατιωτικὴ συνοδεία. Ἔπρεπε νὰ περιμένουν νὰ περάση τὸ ἀπόσπασμα, ποὺ θ᾽ ἀνέβαινε τὴν ἄλλη μέρα στὴν Ἀράχωβα, καὶ νὰ ἑνωθοῦν μαζί του. Τὸ ταξίδι ἦταν ἐπικίνδυνο, τοὺς εἶπαν, γιατὶ ἐκεῖνες τὶς μέρες εἶχαν φανῆ στὸν Παρνασσὸ ληστές.

Ὁ Γάλλος λοιπὸν στέκονταν στὴν ἀγορὰ τῆς Λειβαδιᾶς ἀμήχανος, ὅταν ἔφτασε ἐκεῖ τὸ ρουμελιώτικο καραβάνι. Ὁ Ἰατρίδης, ὅταν τὸν εἶδε κι᾽ ἔμαθε ποιὸς ἦταν, τὸν πλησίασε, κι᾽ ἔπιασαν κουβέντα. Ἀποτέλεσμα τῆς γνωριμιᾶς τους ἦταν νὰ τοῦ προτείνη ὁ Γάλλος νὰ πᾶνε μαζὶ στοὺς Δελφούς. Ὁ Ἰατρίδης, ποὺ τοῦ ἔμεναν ἀκόμα λίγες μέρες ἀπὸ τὴν ἄδειά του, δέχτηκε, διέκοψε τὸ ταξίδι του γιὰ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν ἄλλη μέρα, ποὺ ἦρθε τὸ ἀπόσπασμα, ξεκίνησε κι᾽ αὐτὸς γιὰ τὴν Ἀράχωβα. Δὲν ἦταν ἡ πρώτη φορὰ ποὺ θὰ πήγαινε ἐκεῖ, εἶχε ξαναπάη στοὺς Δελφοὺς καὶ στὴν Ἀράχωβα τὸν καιρὸ ποὺ φρόντιζε τὴ συλλογὴ τοῦ μουσείου τῆς Θήβας, καὶ ἴσως καὶ πρίν.

Στὸ δρόμο δὲν εἶχαν καμμιὰ δυσάρεστη συνάντηση. Ἀλλά, φυσικά, θέμα τῆς ὁμιλίας τους, ἐκεῖ ποὺ ἀνηφόριζαν στὰ φαράγγια τοῦ Παρνασσοῦ, ἦταν, μέσα στ᾽ ἄλλα, καὶ ἡ ληστεία, ποὺ τυραννοῦσε τὸν τόπο. Κι᾽ ὁ Γάλλος, νοιώθοντας ἀσφαλὴς ἀνάμεσα στοὺς χωροφύλακες, ἄρχισε νὰ τραγουδάη τὴν ἄρια τοῦ βαρυτόνου ἀπὸ τὸ ***Φρὰ Διάβολο*** τοῦ Ὠμπέρ, τὴν ὀπερέττα μὲ τὰ κατορθώματα τοῦ Ἰταλοῦ ληστῆ, ποὺ χαλοῦσε κόσμο τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὸ Παρίσι καὶ σ᾽ ὅλη τὴν Εὐρώπη.

* Βλέπε παραπάνω, σελ. 163.

Κατὰ σύμπτωση, μερικὰ χρόνια ἀργότερα, ὅταν ἡ ληστεία στὴ Ρούμελη εἶχε φτάση στὸ κατακόρυφο, βγῆκε, τονισμένο σ᾿ αὐτὴ τὴ μουσική, ἕνα ἑλληνικὸ τραγοῦδι, *ὁ Ληστής*, γραμμένο ἀπὸ κάποιον ἄγνωστο στιχουργὸ τῆς ἐποχῆς. Ὁ Ἰατρίδης, ποὺ ἡ ἀλλέγρα μὰ καὶ ρωμαντικὴ αὐτὴ μελωδία τοῦ θύμιζε ἐκεῖνο τὸ ταξίδι του, τὸ συχνοτραγουδοῦσε σ᾿ ὅλη του τὴ ζωή:

Τὰ ζῶα μου ἀργὰ — μ᾿ ἐμὲ περνοῦσαν τὰ βουνὰ
Τῆς Λιάκουρας καὶ τοὺς δρυμοὺς — κι᾿ αὐτὰς τὰς στενωπούς.

Κι᾿ ἐξαίφνης παρευθὺ — βλέπω ληστὴν μὲ τὸ σπαθὶ
Στεκόμενον εἰς τὰ νερὰ — ἐκεῖ τὰ δροσερά.

Οἴμοι! Τί ἔχω νὰ γενῶ,
Φοβοῦμαι μήπως καὶ χαθῶ
Ἐδῶ εἰς τὸ βουνό.

Ἀλλὰ τὸ σοβαρὸ — ἀγέρωχο καὶ τρομερὸ
Ὕφος τ᾿ ἀντρὸς καὶ τὸ κορμὶ — μ᾿ ἔσφαξαν στὴν ψυχή.

Ἐκεῖ ἀπ᾿ τὰ κλαριὰ — ἐβγῆκαν ἔξ-ἐφτὰ παιδιὰ
Μ᾿ ἐνδύματα πολὺ λερὰ — καὶ μὲ γυμνὰ σπαθιά.

Φρίκη σ᾿ ἐμὲ τὸν δυστυχῆ,
Ὅστις εὑρέθηκα ἐκεῖ
Εἰς αὐτὴ τὴ στιγμή.

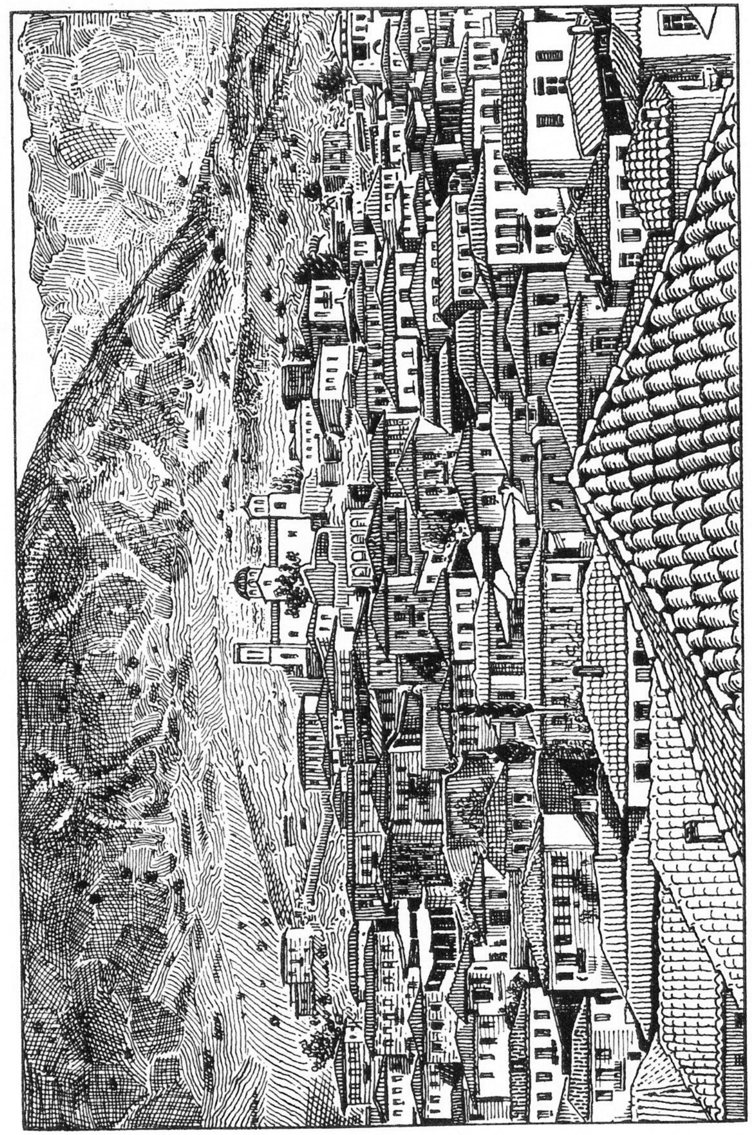
Κι᾿ εὐθὺς μὲ τὸν ληστὴ — δρμοῦν σ᾿ ἐμὲ σὰν ἀετοί,
Τὰ χέρια μου εἰς τὰ κλαδιὰ — μοῦ δέσανε σφικτά.

Πλὴν σὰν παρακαλεῖς — ποσῶς δὲν πείθετ᾿ ὁ ληστής,
Σὰν τύραννος προστάζ᾿ εὐθὺς — διὰ νὰ ἐκδυθῇς.

Σοῦ βάζει καὶ φρουρὰ — ἕναν ἀχρεῖο μαχαιρᾶ
Καὶ σοῦ ζητεῖ γιὰ ξαγορὰ — πέντε πουγγιὰ φλουριά.

Οἴμοι! Τί ἔχω νὰ γενῶ,
Φοβοῦμαι μήπως καὶ χαθῶ
Ἐδῶ στὸν Παρνασσό![5]

Ἀπ᾿ τὴ Λειβαδιὰ στὴν Ἀράχωβα εἶναι γιὰ τὸν πεζὸ ὣς ὀχτὼ ὧρες δρόμος. Στὸ Ζεμενὸ ἡ συνοδεία, πρὶν πάρη τὸν ἀνήφορο, στάθηκε νὰ πέση ἡ μεγάλη ζέστα, κι᾿ ὁ Ἰατρίδης ἐξήγησε τὸ μῦθο τοῦ Οἰδίποδα στὸν ξένο περιηγητή, ποὺ ἴσως τὸν ἤξερε καλλίτερα ἀπ᾿ αὐτόν,

ΑΡΑΧΩΒΑ ΠΑΡΝΑΣΣΟΥ

καὶ τοῦ εἶπε καὶ τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα τῆς τοποθεσίας. Ἔπειτα ξεκίνησαν πάλι κι' ἔφτασαν στὴν Ἀράχωβα κατὰ τὸ βράδυ. Ἐκεῖ ὁ πάρεδρος βόλεψε τοὺς στρατιῶτες, καὶ πολλοὶ προσφέρθηκαν νὰ πάρουν στὰ σπίτια τους τὸν ξένο περιηγητὴ καὶ τὸν Ἰατρίδη. Στὸ τέλος δέχτηκαν κι' οἱ δυὸ τὴ φιλοξενία τοῦ Λεονάρδου Λαζαρῆ. Στὸ σπίτι του ἔφαγαν καὶ κοιμήθηκαν καὶ τὴν ἐπαύριο τράβηξαν γιὰ τοὺς Δελφούς. Μὰ στὸ γυρισμό, ἐνῶ ἀρχικὰ ἐπρόκειτο νὰ πάρουν τὸ συντομώτερο δρόμο, στὰ χαμηλὰ τοῦ Παρνασσοῦ, ὁ Ἰατρίδης ἔπεισε τὸ συνοδοιπόρο του νὰ ξαναπεράσουν ἀπὸ τὴν Ἀράχωβα. Ὁ σκυθρωπὸς καλλιτέχνης εἶχε ἐρωτευθῆ κεραυνοβόλα τὴ νεαρὴ κόρη τοῦ σπιτιοῦ, ποὺ τοὺς περιποιήθηκε, κι' ἤθελε νὰ ξαναϊδῆ τὴν Ἀνθὴ καὶ νὰ ἐξετάση μήπως μποροῦσε νὰ τὴν πάρη γυναίκα του!

Ἦταν ψυχολογικὰ προετοιμασμένος γιὰ νὰ δεχτῆ αὐτὸ τὸ ἐρωτοχτύπημα!...

Καταλάβαινε πώς, ἂν ἦταν νὰ νοικοκυρευτῆ κι' αὐτὸς καμμιὰ φορὰ καὶ νὰ μὴ περάση ὅλη τὴ ζωή του σὰν καλόγερος, δὲν τοὔμενε ἄλλο καιρός. Εἶχε μπῆ στὰ σαράντα ἢ θἄμπαινε σὲ λίγο — ἡλικία σχεδὸν ἀπαγορευτικὴ γιὰ τὴν ἐποχή του — κι' εἶχε βαρεθῆ νὰ μένη μοναχός του σ' ἕνα δωμάτιο καὶ νὰ τρώη στὰ μαγέρικα. Ὁ ἀδερφός του Ἀναγνώστης, εἴκοσι χρόνια παντρεμένος, εὐτυχισμένος μὲ τὴν πολυμελῆ του οἰκογένεια, κι' ἡ ἀδερφή του Ἑλένη Λιθαρᾶ (ἡ μητέρα εἶχε πεθάνη) τὸν συμβούλεψαν κι' αὐτοὶ ἐπίμονα, στὸ Καρπενῆσι ποὺ πῆγε, νὰ παντρεφτῆ. Ἄλλωστε ἡ οἰκονομική του κατάσταση ἦταν καλή. Ἔπερνε μισθὸ 180 δραχμὲς καὶ εἶχε κάμη καὶ οἰκονομίες. Γιατὶ ἦταν πραγματικὰ πολὺ οἰκονόμος. Ἡ παλιὰ ἀνέχεια τὸν εἶχε διδάξη τὴν ἀξία τοῦ χρήματος.

Ἀλλὰ γιὰ νὰ παντρεφτῆ τὴν ὄμορφη ἀραχωβίτισσα ὁ Ἰατρίδης χρειάστηκε νὰ νικήση κάμποσα ἐμπόδια.

Ἡ πρότασή του χτύπησε παράξενα στὴν Ἀράχωβα καὶ σκαντάλισε τὸ συγγενολόϊ. Ἔβλεπαν τὸ συνοικέσιο αὐτὸ ἀταίριαστο. Δὲν ἐννοοῦσαν πῶς μποροῦσε ἕνας ἄντρας νὰ εἶναι πιὸ κοντὸς ἀπὸ τὴ γυναίκα του, οὔτε πῶς μιὰ κοπέλλα, φκιασμένη γιὰ τὴν ἐργώδη ζωὴ τῆς ἐξοχῆς, θὰ τὰ ταίριαζε μ' ἕναν καλαμαρᾶ, ποὺ εἶχε ἀσφαλῶς ἄλλες συνήθειες κι' ἄλλον πνευματικὸ κόσμο καὶ ζοῦσε σὲ ἄλλο περιβάλλον. Γιατὶ ὅλα αὐτὰ τὰ καταλάβαιναν καὶ τὰ στάθμιζαν οἱ ἀραχωβῖτες Χωριστὰ ἡ μεγάλη διαφορὰ τῆς ἡλικίας.

Ἡ Ἀνθὴ ὡστόσο δὲν ἔφερε καμμιὰ ἀντίρρηση. Τῆς χαμογελοῦσε ἡ ἰδέα πῶς θὰ ζοῦσε στὴν Ἀθήνα; Ἔβλεπε πὼς πέρνοντας τὸ γραμ-

ματισμένο θ' ἀνέβαινε κι' αὐτὴ κοινωνικά ; Οὔτε ἔδινε προσοχὴ στὶς φιλενάδες της, ποὺ τὴν πείραζαν, καὶ στοὺς ὑπαινιγμούς τους γιὰ τὸν παλιὸ ἐκεῖνο θαυμαστή.

Κάποια μάλιστα «τσούχτρα», ἀπὸ τὶς ποιήτριες ἐκεῖνες, σκάρωσε γιὰ τὴν περίσταση κι' ἕνα τραγουδάκι, κατὰ τὴ συνήθειά τους :

Τούμπου τούμπου τέλο
Τὸ Φ ρ ά γ κ ο δὲν τὸν θέλω
Γιατὶ φορεῖ καπέλλο
Θέλω τὸ Γιαννάκη
Ποὺ φορεῖ φεσάκι.

Ἀπὸ ἀναβολὴ σὲ ἀναβολὴ ὁ γάμος ἔγινε στὴν Ἀράχωβα τὸ Σεπτέμβρη τοῦ 1839. Ἡ Ἀνθὴ πῆρε προῖκα μερικὰ χωράφια καὶ κάμποσα φλουριά, χρυσαφικὰ καὶ διαμαντικά. Ἀκόμα κι' ἕνα λιοστάσι, ποὺ εἶχε ἡ οἰκογένεια μακρυὰ ἀπὸ τὴν Ἀράχωβα, στὰ Μέγαρα, τὸ δωσε ὁ Λεονάρδος στὴν κόρη του, μιὰ ποὺ αὐτὴ θὰ πήγαινε νὰ ζήση στὴν Ἀθήνα.

Τὸ ἀταίριαστο ζευγάρι δὲν ἄργησε νὰ ταιριάξη. Ἡ Ἀνθὴ ἦταν σοβαρή, μὲ πηγαία ἐξυπνάδα καὶ νοικοκυρίστικες ἀρετές, κι' αὐτὰ κατάφεραν ἐκεῖνο, ποὺ τόσες διαφορὲς στὴν προέλευση τῶν συζύγων, στὴ μόρφωση καὶ στὴν ἡλικία προεξοφλοῦσαν γιὰ ἀδύνατο. Ἡ Ἀνθὴ σέβονταν, μὰ κι' ἀγαποῦσε τὸν Ἰατρίδη. Ἐξάλλου αὐτός, πλάϊ στὴν καταθλιπτικὴ ὑπεροχὴ τοῦ παρουσιαστικοῦ τῆς γυναίκας του, αἰσθάνονταν καὶ τὴ βαρύτητα τοῦ χαρακτήρα της. Θαύμαζε σ' αὐτὴ τὴν ψυχικὴ ἀταραξία, τὰ γερὰ νεῦρα καὶ τὴν ἀνοιχτόκαρδη διάθεση, αὐτὰ δηλαδὴ ποὺ ἔλειπαν ἀπὸ τὸν ἴδιο. Ἡ γέννηση τῆς κόρης τους Καλλιόπης στὶς ἀρχὲς τοῦ 1843 ἦρθε νὰ ἐπισφραγίση τὴν οἰκογενειακὴ εὐτυχία.

III

Ἀλλὰ ἐπειδὴ σ' αὐτὸν τὸν κόσμο δὲ μπορεῖ, κατὰ βιολογικὸ φαίνεται νόμο, νὰ μείνη καμμιὰ χαρὰ ἀνόθευτη, τὴν ἴδια αὐτὴ χρονιὰ σημειώθηκε μιὰ δυσάρεστη τροπὴ στὴ γενικὴ κατάσταση τοῦ τόπου, ποὺ γρήγορα θὰ εἶχε τὸν ἀντίκτυπό της στὴν ὑπαλληλικὴ σταδιοδρομία τοῦ Ἰατρίδη.

Οἱ οἰκονομικὲς δυσκολίες τοῦ κράτους, ποὺ εἶχαν ξαναρχίση πρὶν μερικὰ χρόνια, ὅταν δηλαδὴ ἐξαντλήθηκαν τὰ τελευταῖα χρήματα τοῦ

δανείου τῶν ἑξῆντα ἑκατομμυρίων [6], δημιούργησαν τὴν ἀνάγκη τῆς ἀναστολῆς τῆς ὑπηρεσίας τοῦ δανείου αὐτοῦ, γιὰ τὸ ὁποῖο οἱ τρεῖς ἐγγυήτριες Δυνάμεις πλήρωναν στὸν Ρότσιλδ τόκους καὶ χρεωλύσια. Ὡς τὰ 1842 ἡ Ἑλλάδα πλήρωνε κι' αὐτή, ἀγκομαχώντας, στὶς Δυνάμεις τὰ ἀντίστοιχα ποσά, ἀλλὰ τὴν ἑπόμενη χρονιὰ ἔφτασε σὲ πλήρη ἀδυναμία. Ὁ Τύπος φώναζε, ζητώντας ἀναστολή. Ὁ Ὄθωνας, οἱ ὑπουργοὶ - ὑπάλληλοι τῆς ἐποχῆς αὐτῆς καὶ τὸ ***Ἀνακτοβούλιό*** του, ποὺ ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς πρώτης πρωθυπουργίας τοῦ Μαυροκορδάτου εἶχε καμουφλαριστῆ σὲ «Ἰδιαίτερον Γραφεῖον τοῦ Βασιλέως», ἀφοῦ ἔλαβαν στὴν ἀρχὴ μερικὰ σπασμωδικὰ μέτρα, ἀλλάζοντας ἀλλεπάλληλα καὶ τοὺς Γραμματεῖς τῶν Οἰκονομικῶν, ἀποφάσισαν τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1843 νὰ περικόψουν τοὺς μισθοὺς τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, γιὰ νὰ περισσέψη ἔτσι ἕνα περίπου ἑκατομμύριο. Μὰ τότε ἕνα συνέδριο τῶν Δυνάμεων στὸ Λονδῖνο ἔκρινε πὼς τὸ Ἑλληνικὸ κράτος μποροῦσε νὰ κάμη οἰκονομίες 3,742.000 δραχμὲς τὸ χρόνο [7]. Ἡ κυβέρνηση ἀναγκάστηκε νὰ ὑποκύψη, καὶ οἱ περικοπὲς τῶν μισθῶν, ποὺ στὴν ἀρχὴ εἶχαν ὁριστῆ σὲ μικρὰ ποσοστά, ἔγιναν τελικὰ πολὺ μεγαλείτερες. Τὸν Ἰούλιο ὁ Ἰατρίδης πῆρε ἕνα ἔγγραφο τῆς Γραμματείας τῆς Παιδείας, ποὺ τὸν πληροφοροῦσε ὅτι ὁ μισθός του ἀπὸ 180 δραχμὲς περιορίζονταν, σύμφωνα μὲ τὸ διάταγμα 1639, σὲ 120, ***διὰ τὴν ἐπικειμένην ἀνάγκην τοῦ Κράτους*** [8].

Ἀλλὰ ἡ περικοπὴ τῶν μισθῶν, θίγοντας τὸ ἴδιο τοὺς πολιτικοὺς ὑπαλλήλους καὶ τοὺς στρατιωτικούς, ἔρριξε σπίθα στὸ μαζεμένο ἀπὸ τὴν ἀπολυταρχικὴ διοίκηση τοῦ Ὄθωνα καὶ τὴ βαυαροκρατία ἐκρηκτικὸ ὑλικὸ κι' ἐπιτάχυνε τὸ συνταγματικὸ κίνημα. Τὸ ὑπουργεῖο Μεταξᾶ τῆς 3ης Σεπτεμβρίου παραμέρισε τὸ ζήτημα τοῦ δανείου [9] καὶ προσπάθησε νὰ ξαναφέρη τοὺς μισθοὺς ὅσο μποροῦσε πιὸ κοντὰ στὰ προηγούμενα ἐπίπεδα. Κι' ὁ Ἰατρίδης, ἀφοῦ πῆρε τεσσερεσίμιση μῆνες τὶς ἑκατὸν εἴκοσι, εἶδε τώρα τὸ μισθό του νὰ αὐξάνεται πάλι σὲ ἑκατὸν ἑξῆντα δραχμές.

Ἡ Γραμματεία τῆς Παιδείας πρὸς τὸν Ἰατρίδη :

«Ἀριθ. 23878. Ἀποβλέπουσα εἰς τὴν πολυετῆ μετὰ ζήλου ὑπηρεσίαν σας ἡ Α.Μ. ηὐδόκησε, δυνάμει τοῦ ὑπ' ἀριθ. 942 ἀπὸ 9 Δεκεμβρίου Β. Διατάγματος, νὰ αὐξήση εἰς 160 δραχμὰς τὸν ἐλαττωθέντα ἐσχάτως μισθόν σας. Τὴν βασιλικὴν ταύτην χάριν ἀναγγέλλοντες, ἔχομεν πλήρη τὴν πεποίθησιν, Κύριε, ὅτι θέλετε τὴν δικαιώσει κατὰ πάν-

τα, διὰ τῆς αὐτῆς ἐπιμελείας καὶ τιμιότητος. Ἀθήνησι, 10 Δεκεμβρίου 1843. *Ὁ Γραμματεὺς* ΜΙΧ. Γ. ΣΧΙΝΑΣ».

Δὲν πέρασαν ὅμως σωστοὶ ἕντεκα μῆνες καὶ ὁ Ἰατρίδης ἔπαψε νὰ εἶναι «συνεργάτης ἐφόρου ἀρχαιοτήτων». Στὰ χαρτιά του βρίσκουμε ἕνα ἔγγραφο, μὲ τὸ ὁποῖο τοῦ κοινοποιεῖται ὁ διορισμός του σὲ ἄλλη θέση.

Ὁ ὑπουργὸς τῆς Παιδείας πρὸς τὸν Ἰατρίδη:

«Ἀριθ. 28118. Δυνάμει τοῦ ὑπ' ἀριθ. 3831 ἀπὸ 2 Νοεμβρίου ἐ.ἔ. Β. Διατάγματος διωρίσθητε, Κύριε, διδάσκαλος τῆς καλλιγραφίας καὶ ἰχνογραφίας εἰς τὸ ἐν Ναυπλίῳ Γυμνάσιον. Ἀθήνησι τῇ 4 Νοεμβρίου 1844. *Ὁ Ὑπουργὸς* ΙΩΑΝ. ΚΩΛΕΤΤΗΣ»[10].

Τί εἶχε συμβῆ;

Τὴν ἐξήγηση μᾶς τὴ δίνει ἡ διακοπὴ τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδας* τὸ φθινόπωρο τοῦ 1844, καθὼς καὶ ἕνα ἄρθρο τοῦ *Αἰῶνα* μὲ τὸν τίτλο: «Ἡ κατάστασις τῶν προγονικῶν λειψάνων», ποὺ ἄρχισε νὰ δημοσιεύεται στὸ φύλλο τῆς 18 Ὀκτωβρίου 1844 κι' ἐξακολούθησε σὲ πέντε συνέχειες ὣς τὸ Γενάρη τοῦ 1845, χωρὶς μάλιστα νὰ βρίσκουμε καὶ τὸ τέλος του. Εἶναι φανερὸ πὼς τὄγραψε ὁ Πιττάκης, φίλος τοῦ ἐκδότη τῆς ἐφημερίδας Ἰ. Φιλήμονα, ποὺ κάποτε μάλιστα εἶχε προτείνη τὸν Πιττάκη καὶ γιὰ καθηγητὴ τῆς Ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο[11]. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ περιγράφονταν τὰ σπουδαιότερα ἀρχαῖα τῶν μουσείων τῆς Ἀθήνας, σημειώνονταν ἡ τιμὴ ποὺ ἀγοράστηκε ἢ στοίχισε τὸ καθένα καὶ ἡ... ὑπερτίμηση ποὺ πῆραν στὸ μεταξὺ*, κι' ἐπὶ πλέον τονίζονταν ἄλλη μιὰ φορὰ ἡ συμβολὴ τοῦ Πιττάκη στὴν ἀπόχτηση τῶν ἀρχαίων αὐτῶν καὶ οἱ ὑπηρεσίες του ἐπὶ τουρκοκρατίας γιὰ τὴν προφύλαξη τῶν μνημείων τῆς Ἀθήνας — τὸ αἰώνιο τροπάρι του.

Ἀπὸ τὸ ἄρθρο αὐτὸ φαίνεται ὄχι ἴσως ὅτι κινδύνευε νὰ γίνη καὶ ἡ θέση τοῦ ἐφόρου θῦμα τῶν οἰκονομιῶν, ποὺ συνεχίζονταν στὶς δημόσιες ὑπηρεσίες, πάντως ὅμως ὅτι εἶχε ἀποφασιστῆ ἡ ἀναστολὴ τῶν πιστώσεων γιὰ τὶς ἀνασκαφές, καὶ κυρίως ἡ διαγραφὴ ἀπὸ τὸν προϋ-

* Ἔτσι τὸ ἀνάγλυφο μὲ τὸ *νεκρὸ ἀθλητὴ* (βλ. εἰκόνα σελ. 168 - 169), ποὺ στοίχισε στὰ 1840 60 δραχμές, τὸ ἐκτιμοῦσε τώρα ὁ Πιττάκης 1000 δραχμές! (*Αἰὼν* 1ης Νοεμβρίου 1844).

πολογισμὸ τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας τῆς δαπάνης γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδας*, πρᾶγμα ποὺ ἰδιαίτερα στενοχωροῦσε τὸν Πιττάκη.

Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ ὁ συντάκτης τοῦ ἄρθρου γράφει στὸ φύλλο 575 τῆς 8 Νοεμβρίου 1844:

«Δὲν δυνάμεθα εἰμὴ νὰ προτρέψωμεν τὴν Κυβέρνησιν νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ἔκδοσιν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος, διὰ νὰ δυνηθῇ ὁ συντάκτης αὐτῆς νὰ δημοσιεύῃ ἅπαντα ταῦτα εἰκονογραφικῶς καὶ μὲ τὰς λεπτομερεστέρας περιγραφὰς τῶν μνημείων τούτων. Διὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς ἀρχαιολογικῆς ταύτης ἐφημερίδος ἡ Κυβέρνησις δὲν δαπανᾷ πλέον τῶν 400 δραχμῶν τὸν χρόνον.»

Ἀπὸ τὸ διορισμὸ ὅμως τοῦ Ἰατρίδη στὸ Γυμνάσιο τοῦ Ναυπλίου προκύπτει πὼς ἡ τύχη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ περιοδικοῦ εἶχε πιὰ κριθῆ. Κι' ἐπειδὴ ἡ κατάργησή του ἀφαιροῦσε ἀπὸ τὴ θέση τοῦ καλλιτεχνικοῦ συνεργάτη τοῦ ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων τὸ κύριο περιεχόμενό της, καταργήθηκε κι' αὐτή, καὶ στὸν κάτοχό της ἡ κυβέρνηση ἔδωκε μιὰ ἄλλη θέση. Ὁ Πιττάκης προσπάθησε, μ' αὐτὸ τὸ in extremis δημοσιευμένο ἄρθρο, νὰ σώσῃ τὸ περιοδικό του, ἀλλὰ δὲν τὸ κατόρθωσε.

Ὁ Ἰατρίδης ὅμως δὲ δέχτηκε τὸ νέο διορισμό. Ἡ ὑπαλληλική του σταδιοδρομία τελείωσε στὶς 4 Νοεμβρίου 1844, γιατὶ ἀπὸ τότε δὲν ξαναπῆρε πιὰ καμμιὰ δημόσια θέση. Κι' ἀμέσως ἀποσύρθηκε μὲ τὴν οἰκογένειά του στὴν Ἀράχωβα, ὅπου, μὲ ἕνα διάλειμμα ποὺ ἔζησε στὴ Λειβαδιά, πέρασε ὁλόκληρη τὴν ὑπόλοιπη ζωή του.

Γιατί ἔκαμε ἔτσι; Σκέφτηκε πὼς δὲ θὰ τοῦ ἔφτανε ὁ μισθὸς γιὰ νὰ ζήσῃ στὸ Ναύπλιο, ξένο μέρος καὶ μὲ τὴν τότε συγκοινωνία ἀρκετὰ μακρυὰ ἀπὸ τὴν Ἀράχωβα, ὥστε νὰ μὴ μπορῇ ἀπὸ κεῖ νὰ προσέχῃ τὰ κτήματα; Φοβόταν μήπως καὶ ἡ θέση αὐτὴ θὰ ἦταν πρόσκαιρη, ἀφοῦ τὰ οἰκονομικὰ τοῦ κράτους μονάχα ἀρνητικὰ καὶ προσωρινὰ εἶχαν τακτοποιηθῆ; Ἴσως ὅμως νὰ μὴ τοῦ ἄρεσε καὶ τὸ δασκαλίκι σὰν κύριο ἐπάγγελμα, ἄλλο ὅταν τὸ εἶχε γιὰ παρεπόμενη ἐργασία. Ὁπωσδήποτε ἔκαμε τὸ λογαριασμό του. Νοῖκι δὲ θὰ πλήρωνε στὴν Ἀράχωβα. Ἀπὸ τὰ χωράφια τῆς Ἀνθῆς ἔβγαινε ἕνα εἰσόδημα. Ἀπὸ τὶς οἰκονομίες του εἶχε ὁ ἴδιος ἕνα χρηματικὸ ποσόν, πούλησε καὶ τὸ κτῆμα τῶν Μεγάρων, κι' ἔτσι σχηματίστηκε ἕνα κεφάλαιο, ποὺ μὲ κατάλληλη τοποθέτηση θὰ συμπλήρωνε τὸ οἰκογενειακὸ εἰσόδημα. Καὶ πραγματικὰ ὁ Ἰατρίδης ἔδειξε ἱκανότητα στὴν ἀξιοποίηση τῆς περιουσίας του. Στὰ

εἰκοσιδύο χρόνια, ποὺ ἔζησε στὴν ἐπαρχία, δὲν τοῦ ἔλειψε τὸ χρῆμα. Στὰ 1859 τὸν βλέπουμε ν' ἀγοράζη στὴν 'Αράχωβα ἕνα σπίτι. Κι' ὅταν πέθανε, βρέθηκαν ἀπάνω του κάμποσες λίρες. Μόλις στὸ τέλος τοῦ 1863 πῆρε μιὰ μικρὴ σύνταξη, ἀνάλογη μὲ τὰ λίγα συντάξιμα χρόνια ποὺ εἶχε. 'Αλλὰ δὲν τὴ χάρηκε πολὺν καιρό.

IV

Στὶς 30 τοῦ Μάη τοῦ 1845, ἕντεκα σχεδὸν χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸ πρῶτο ἐκεῖνο βασιλικὸ ταξίδι, ἡ 'Αράχωβα ἑτοιμάζονταν νὰ δεχτῆ πάλι τὸν "Οθωνα, μαζὶ μὲ τὴν 'Αμαλία αὐτὴ τὴ φορά. Θὰ περνοῦσαν τὴν ἄλλη μέρα ἀπὸ κεῖ, ἐρχόμενοι ἀπὸ τὴν "Αμφισσα, τὸ Χρισὸ καὶ τοὺς Δελφούς. Μαζί τους ἦταν κι' ὁ Λουδοβῖκος Ρός, ποὺ δὲ φαντάζονταν βέβαια πὼς στὸ χωριὸ αὐτὸ θὰ βρίσκονταν τώρα, μόνιμος μάλιστα κάτοικός του, ὁ «φίλος» του 'Ιατρίδης [12].

Στὸ σπίτι τῆς Ρηγίνας, ποὺ ἀπὸ χρόνια εἶχε παντρεφτῆ τὸν 'Αναγνώστη Λαζαρῆ, μετέπειτα δήμαρχο τῆς 'Αράχωβας, καὶ εἶχε καὶ παιδιά, μὰ ἐξακολουθοῦσε νὰ κρατάη τὴν ἀρχηγία ἀνάμεσα στὶς νέες ἀραχωβίτισσες σὲ τέτοιες περιστάσεις, εἶχαν μαζευτῆ πολλὰ κορίτσια καὶ νέες γυναῖκες. Εἶχαν πάη γιὰ νὰ κανονίσουν τὶς λεπτομέρειες τῆς ὑποδοχῆς. Ἦταν ἐκεῖ καὶ ἡ 'Ανθὴ 'Ιατρίδη. Μὰ ὅταν γύρισε στὸ σπίτι της καὶ τὸ εἶπε στὸ σύζυγό της, αὐτὸς ἔγινε ἔξω φρενῶν. Τῆς ἔκαμε μιὰ βίαια σκηνὴ καὶ τῆς ἀπαγόρευσε ν' ἀνακατευτῆ σ' αὐτὴ τὴ δουλειὰ καὶ πολὺ περισσότερο νὰ πάη στὴν ὑποδοχή.

Ἦταν ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ὁ 'Ιατρίδης φανέρωνε στὴ γυναίκα του πόση πίκρα κι' ἀντιπάθεια αἰσθάνονταν γιὰ τὸν "Οθωνα...

Στὴν ὑποδοχὴ ἐκείνη οἱ ἀραχωβίτισσες τραγούδησαν τῆς 'Αμαλίας τὸ περίφημο τραγοῦδι, ποὺ καὶ σήμερα τραγουδιέται στὰ ἀραχωβίτικα πανηγύρια, ἔργο κι' αὐτὸ τῆς Ρηγίνας:

Βασίλισσά 'σαι, μάτια μου, βαστᾶς καὶ τὴν κορώνα,
"Εχεις καὶ τὸν αὐγερινὸ στὰ χείλη καὶ στὸ στόμα.
"Οταν θ' ἀνέβης στ' ἄλογο ὅλος ὁ κόσμος τρέχει
Ποιός πρῶτος νὰ σὲ πρωτοϊδῆ, ποιός νὰ σὲ πρωτοβλέπη.
'Η μέση σου εὐλύγιστη, τ' ἀγγελικό σου σῶμα
Φαίνετ' ἀπάνω στ' ἄλογο σὰν ἄγγελος στὸ δῶμα.
"Οταν σὲ πρωτοείδαμε στὸ κάστρο ν' ἀνεβαίνης,
'Ο ἥλιος ἐσκοτείνιασε καὶ σὺ ἄρχισες νὰ φέγγης!

V

'Ο ἀντιοθωνισμὸς τοῦ 'Ιατρίδη, ἡ αἰτία ποὺ δὲν πῆγε ἡ 'Ανθὴ στὴν ὑποδοχὴ καὶ εἶδε τὸ θέαμα ἀπὸ τὸ μπαλκόνι της — ἐνῶ ὁ ἴδιος καταχωνιάστηκε στὴν κάμαρά του καὶ δὲ θέλησε οὔτε νὰ τὸ ἀντικρύση — εἶχε βέβαια τὶς ρίζες του στὴν ἀντιπάθεια, ποὺ προκάλεσε καὶ σ' αὐτόν, ὅπως καὶ σὲ τόσους ἄλλους, ἡ αὐθαίρετη διοίκηση τῆς 'Αντιβασιλείας, τὰ μετέπειτα καμώματα τοῦ "Οθωνα, ποὺ ἐννοοῦσε νὰ κυβερνάη μόνος του, καὶ ἡ συνεχιζόμενη τόσα χρόνια βαυαροκρατία στὶς δημόσιες ὑπηρεσίες. Ἦταν φιλελεύθερος, ὅπως ὅλοι οἱ μορφωμένοι ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς του, τῆς τόσο κοντινῆς στὴ Γαλλικὴ 'Επανάσταση. Αὐτὰ ὅμως δὲ θ' ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ ἐξηγήσουν τὸ μῖσος, ποὺ αἰσθάνονταν τώρα γιὰ τὸν "Οθωνα. Εἶχε γι' αὐτὸ ἕνα σοβαρώτατο προσωπικὸ λόγο: τὸν θεωροῦσε ἄμεσο ὑπαίτιο γιὰ τὴν κατάργηση τῆς θέσης του!

Εἶχε πληροφορηθῆ πὼς ἡ διαγραφὴ τοῦ κοντυλιοῦ γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς ***'Αρχαιολογικῆς 'Εφημερίδας*** καὶ ἡ παρεπόμενη κατάργηση τῆς θέσης τοῦ καλλιτεχνικοῦ συνεργάτη τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας ἦταν ἔργο τοῦ πολιτικοῦ γραφείου τοῦ βασιλιᾶ, ποὺ βρίσκονταν σὲ γερμανικὰ χέρια. "Ισως μάλιστα νὰ ἦταν ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ "Οθωνα, γιὰ τὸν ὁποῖο ἦταν γνωστὸ πὼς παρακολουθοῦσε κι' ἐπεξεργάζονταν μόνος του τοὺς πίνακες τοῦ προϋπολογισμοῦ, προκειμένου νὰ γίνουν οἱ οἰκονομίες. "Αν καὶ ἡ πληροφορία του αὐτὴ δὲ μποροῦσε νὰ εἶναι ἀπόλυτα ἐξακριβωμένη, ὑπῆρχαν ὡστόσο μερικὲς ἐνδείξεις, ποὺ τὴν ἔκαναν πολὺ πιθανή.

Στὸ ἰδιαίτερο γραφεῖο τοῦ βασιλιᾶ σύχναζε πάντα ὁ φοβερὸς Ρός. Μὴ ἔχοντας ἀκόμα χωνέψη τὸ χάσιμο τῆς Γενικῆς 'Εφορίας καὶ τὴν ἀντικατάστασή του ἀπὸ τὸν Πιττάκη, ἂν καὶ τώρα εἶχε παυθῆ καὶ ἀπὸ καθηγητὴς κι' ἑτοιμάζονταν νὰ γυρίση στὴ Γερμανία, ὁ Ρὸς ἔκανε ὅ,τι περνοῦσε ἀπὸ τὸ χέρι του γιὰ νὰ τοῦ δυσκολεύη τὴ θέση καὶ νὰ τὸν δυσφημίζη.

Τὸ Γενάρη τοῦ 1843 — ὁ Ρὸς ἦταν τότε ἀκόμα καθηγηγής, ἀλλὰ καὶ ἡ θέση του αὐτὴ κλονίζονταν ἤδη — ἡ ***Γενικὴ 'Εφημερίδα*** τῆς Αὐγούστας (Augsburg) δημοσίευσε, σὲ τρεῖς συνέχειες, ἕνα ἄρθρο γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ἀρχαιότητες καὶ γενικὰ γιὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ πράγματα τῆς 'Ελλάδας [13]. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἦταν μιὰ ἐπισκόπηση, μὲ πολλὲς λεπτομέρειες, τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ζητήματος στὸ σύνολό του, ἔγραφε δηλαδὴ σὲ ποιὰ κυρίως μέρη ὑπάρχουν ἀρχαιότητες στὴν 'Ελλάδα καὶ τί εἴ-

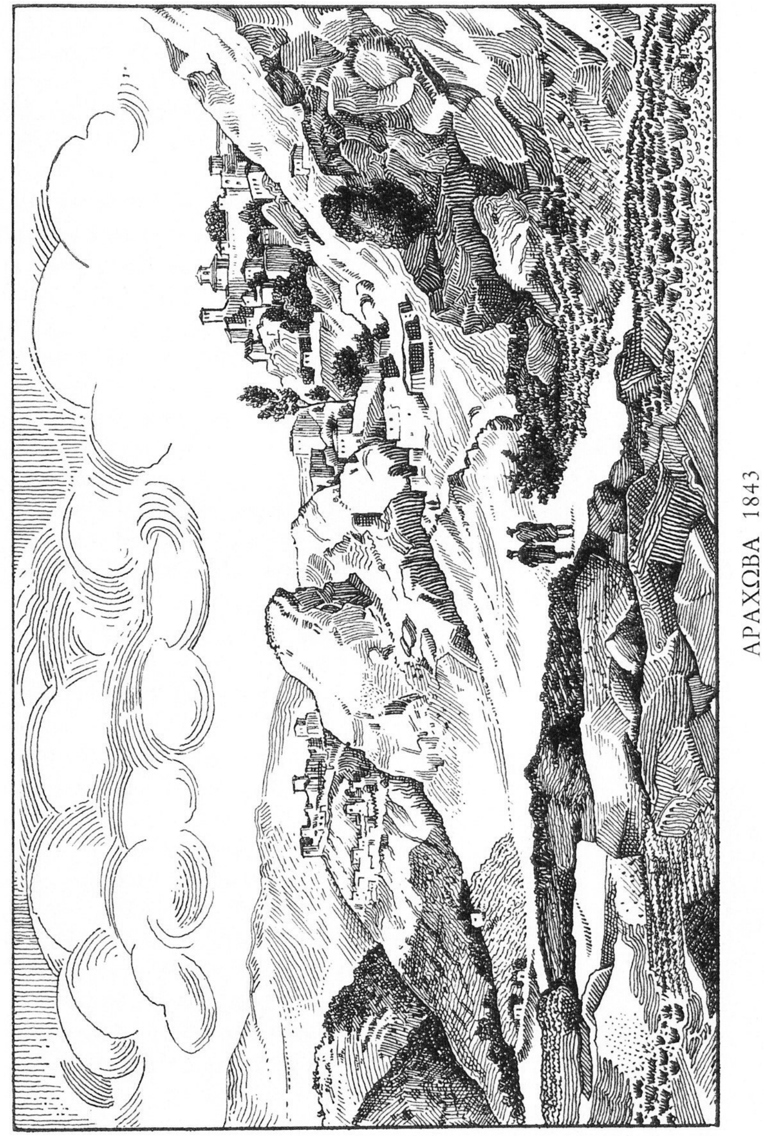
δους, καθὼς καὶ τί εἶχε γίνη ὣς τότε σὲ ἀνασκαφές, ἀναστηλώσεις καὶ ὀργάνωση τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας. Ἀλλὰ ἦταν κυρίως ἕνας λίβελλος γιὰ τὸν ἔφορο Πιττάκη. Τὸν ἀποκαλοῦσε ἀμόρφωτο πρώην τσιτσερόνε, χαρακτήριζε τὸ βιβλίο του *Ancienne Athènes* ἀστεῖο καὶ συνιστοῦσε νὰ τὸν ἀντικαταστήσουν μὲ τὸ Ραγκαβῆ. Γράφοντας ὅμως καὶ γιὰ τὴν ***Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα*** καὶ ψέγοντας τὴν κακή της διεύθυνση, καταπιάνονταν καὶ μὲ τὰ λιθογραφήματα τοῦ περιοδικοῦ.

«Τὰ ἀπεικονίσματα, ποὺ περιέχει», διαβάζουμε στὸ ἄρθρο αὐτό, «ἔργα κατὰ τὸ πλεῖστον κάποιου Ἰατρίδη, εἶναι τέτοια, ὥστε δὲ δίνουν οὔτε τὴν ἀμυδρότερη ἰδέα τῶν ἀντικειμένων, ποὺ θέλουν νὰ παραστήσουν [14].»

Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀπάντησε ὁ Πιττάκης, ἀνώνυμα, στὸν ***Αἰῶνα*** τῆς 3 Μαρτίου 1843. Ἀπὸ τὴν ἀπάντηση αὐτὴ φαίνεται ὅτι συντάκτες τοῦ γερμανικοῦ ἄρθρου ἦταν δυὸ Γερμανοί, ποὺ εἶχαν ἔρθη τότε στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Πιττάκης κατονομάζει τὸν Ρὸς γιὰ ἐμπνευστή τους. Ἀπὸ τὸ ὕφος ὅμως τοῦ ἄρθρου, ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη γνώση τοῦ θέματος ποὺ ἔχει ὁ συντάκτης του καὶ ἀπὸ τὶς λεπτομέρειες ποὺ δίνει, τόσο γιὰ τὸ περιστατικὸ τῆς παύσης τοῦ Ρὸς ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ἐφόρου, ὅσο καὶ γιὰ τὶς γνῶμες του σχετικὰ μὲ τὸν ἀρχαιολογικὸ νόμο τῶν Μάουρερ-Βάϊσενμπουργ, ἐπαναλαμβάνοντας ὅσα ἔγραψε ὁ Ρὸς στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου του *Reisen und Reiserouten* (βλέπε παραπάνω, σελ. 198), καὶ τέλος ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ἐπίθεση κατὰ τοῦ Πιττάκη καὶ τοῦ Ἰατρίδη, φαίνεται ὅτι ὁ Ρὸς δὲν ἦταν ἁπλῶς ὁ ἐμπνευστής, ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας τοῦ ἄρθρου.

Ἄλλωστε καὶ ἡ ὑπόδειξη τοῦ Ραγκαβῆ γιὰ τὴ θέση τοῦ ἐφόρου στὸ ἴδιο συμπέρασμα μᾶς φέρνει. Ὁ Ραγκαβῆς ἦταν ὁ μόνος σοβαρὸς Ἕλληνας ὑποψήφιος γιὰ τὴν ἕδρα τῆς Ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο. Ἂν γίνονταν ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων, ἔφευγε ἀπὸ τὴ μέση ὁ ἐνδεχόμενος διάδοχός του, κι' ἐπομένως ἕνας κίνδυνος γιὰ τὸν Ρός...

Στὴν ἀπάντησή του ὁ Πιττάκης, γράφοντας γιὰ τὴν ἄτακτη ἔκδοση τῆς ***Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδας*** — τὸ περίεργο εἶναι ὅτι τὸ ἄρθρο τῆς ***Αὐγουσταίας*** δὲν κάνει εἰδικὰ λόγο γι' αὐτὴ τὴν ἀταξία — ἔρριχνε τὴν εὐθύνη στὸν Ἀντρέα Φόρστερ, πρόσφατα τότε παυμένον ἀπὸ τὴ Βασιλικὴ Λιθογραφία, ποὺ καθυστεροῦσε, πολλοὺς μῆνες κάθε φορά, τὴ λιθογράφηση τῶν σχεδίων. Γιὰ τὰ σχέδια ὅμως τοῦ Ἰατρίδη καὶ τὸν τερατώδη ἰσχυρισμὸ ὅτι δὲν ἔδιναν τάχα ἰδέα γιὰ τὰ ἀντικεί-

ΑΡΑΧΩΒΑ 1843

μενα ποὺ ἤθελαν νὰ παραστήσουν, ὁ Πιττάκης δὲ βρῆκε τίποτα ἐξυπνότερο νὰ πῆ ἀπὸ τὸ ἑξῆς:

«Κατηγοροῦν οἱ ρηθέντες ἀρθρογράφοι τὰ λιθογραφήματα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος, τὰ σχεδιασθέντα παρὰ τοῦ κ. Ἰατρίδου. Ὅταν τὰ λιθογραφήματα ταῦτα δὲν ἀρέσκουν εἰς αὐτούς, ποῖος τοὺς ἐμποδίζει νὰ κάμουν αὐτοὶ τὰ καλλιώτερα καὶ νὰ τὰ στείλωσιν εἰς τὰς πατρίδας των;»

Γιὰ τὸν Ἰατρίδη ὅμως τὸ ἄρθρο αὐτὸ τῆς ***Αὐγουσταίας*** ἦταν σοβαρὸ πλῆγμα. Δὲν ἦταν μονάχα ἕνας διασυρμός του σὲ διεθνῆ κλίμακα, ἀλλὰ κι' ἐπικίνδυνο. Τὸ νὰ διαβάση ἕνα τέτοιο ἄρθρο ὁ βασιλιᾶς, ποὺ ἐξακολουθοῦσε καὶ μετὰ τὸ Σύνταγμα νὰ ἀνακατεύεται στὶς λεπτομέρειες τῆς διοίκησης, μποροῦσε νὰ μὴν ἔχη συνέπειες γιὰ τὴ θέση του, ὅταν σὲ λίγο ἦρθε ἡ ὥρα τῶν οἰκονομιῶν; Ἡ θέση τοῦ ἐφόρου δὲν ἦταν βέβαια δυνατὸν νὰ καταργηθῆ, οὔτε ἦταν εὔκολο νὰ ἀντικατασταθῆ ὁ Πιττάκης, καὶ μάλιστα μὲ τὸν ἑτερόχθονα Ραγκαβῆ. Ἀλλὰ τὸ ἀποτυχημένο περιοδικό του μποροῦσε μὲ μιὰ μονοκοντυλιὰ νὰ σταματήση, παρασύροντας στὸν ὄλεθρο καὶ τὸν περιττὸ πιὰ καλλιτεχνικὸ συνεργάτη.

Ὁ Ἰατρίδης ἴσως νὰ κατεῖχε καὶ θετικώτερα στοιχεῖα γιὰ τὶς συνθῆκες ποὺ ἔγινε ἡ πάψη του. Ἀλλὰ ὁ μυστικισμός του ἦταν τέτοιος, ὥστε ἡ οἰκογένειά του δὲν ἔμαθε ποτὲ περισσότερα γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό. Τὸ μῖσος του ὅμως γιὰ τὸν Ὄθωνα, ἕνα μῖσος ποὺ δὲ θὰ τὸν ἄφινε σὲ ὅλη τὴν ὑπόλοιπη ζωή του, τὸ ἔδειχνε σὲ κάθε περίσταση. Ὅπου εὕρισκε τυπωμένο τὸ Ὀθωνικὸ στέμμα, σημείωνε: «Ἐπικατάρατος ἔστω ὁ τιμῶν τὰ ἄθλια ταῦτα οἰκόσημα» καὶ ἄλλες τέτοιες φράσεις. Τὰ σχεδιάσματά του μὲ τὶς σκηνὲς γιὰ τὴν καταπιεστικὴ δράση τῶν ὀργάνων τῆς ἐξουσίας στὴν ὕπαιθρο τὰ τιτλοφοροῦσε, ὅπως εἴδαμε, «Συνταγματικὴ ἐφαρμογὴ νόμου εὐδοκίᾳ Ὄθωνος». Τέλος ζωγράφισε τὸν Ὄθωνα μὲ στολὴ καρδινάλιου στὴν Κόλαση. Ἤθελε βέβαια νὰ συμβολίση μ' αὐτὸ καὶ τὸν καθολικισμὸ τῆς βαυαρικῆς δυναστείας, ποὺ εἶχε προκαλέση, προκειμένου γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ διαδόχου τοῦ Ὄθωνα, σύμφωνα μὲ τὴ Συνθήκη τοῦ 1832 καὶ μὲ τὸ Σύνταγμα, ἕνα ἀπὸ τὰ σοβαρὰ ζητήματα τῆς Ὀθωνικῆς βασιλείας.

Ὁ Ἰατρίδης δὲ θεραπεύτηκε ποτὲ ἐντελῶς ἀπὸ τὸν ψυχικὸ κλονισμό, ποὺ δοκίμασε, χάνοντας μιὰ ἐπαγγελματικὴ σταδιοδρομία ἀγα-

πητὴ κι᾿ ἀποχτημένη μὲ τόσους κόπους καὶ μὲ τὶς περιπέτειες, ποὺ ξέρουμε.

Δὲν ἦταν θῦμα τῆς τεχνικῆς προόδου· ὅσο γι᾿ αὐτό, ἡ τέχνη του εἶχε ἀκόμα ἀρκετὰ χρονικὰ περιθώρια γιὰ νὰ ζήση καὶ νὰ προσφέρη τὶς ὑπηρεσίες της. Ἡ φωτογραφία ἦταν, στὰ 1844, ὄχι μόνο στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ στὴν Εὐρώπη, στὰ σπάργανα, καὶ ἡ ἀντικατάσταση τοῦ ἀπεικονιστικοῦ σχεδίου ἀπ᾿ αὐτὴ δὲ συμβαδίζει κὰν μὲ τὴν τελειοποίησή της. Γιατὶ ἡ φωτογραφία μόνο παράλληλα μὲ τὴν ἀνακάλυψη τῶν φωτοχημικῶν μέσων ἀναπαραγωγῆς καὶ μὲ τὴ συνεργασία τους παραμέρισε τὸ σχέδιο αὐτό. Ἀλλὰ οὔτε γίνονταν μὲ τὴν κατάργηση τῆς θέσης του ἀξιόλογη οἰκονομία, ἀφοῦ αὐτή, ὕστερα ἀπὸ τὸ νέο διορισμό του, περιορίζονταν στὰ τυπωτικὰ τῆς ***Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδας***. Πάντως τὸ χτύπημα δὲν εἶχε ἔρθη ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας. Ἀπόδειξη ὁ διορισμὸς αὐτός, ἐνῶ μποροῦσε βέβαια τὸ ὑπουργεῖο νὰ μὴ συμπληρώση, στὴν περίσταση ἐκείνη, τὴ δευτερεύουσα θέση τοῦ δασκάλου τῆς καλλιγραφίας στὸ Γυμνάσιο τοῦ Ναυπλίου. Φαίνεται λοιπὸν πὼς οἱ οἰκονομίες ἦταν ἁπλῶς ἡ εὐκαιρία, ποὺ περίμεναν οἱ καλοθελητές του, καὶ πὼς ὁ Ἰατρίδης ἔγινε πραγματικὰ θῦμα τοῦ Γερμανοῦ ἀρχαιολόγου. Ἂν δὲν ἦταν ὁ Ρὸς ὁ ἄμεσος ὑποβολέας τῆς πάψης του, πάντως τὸ ἄρθρο τῆς ***Αὐγουσταίας***, ποὺ τὸ εἶχε γράψη ἢ ἐμπνεύση αὐτός, εἶχε κάμη τὴ δουλειά του. Πέφτοντας ὁ Ρὸς καὶ φεύγοντας ὁριστικὰ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, πῆρε τὴν τελευταία ὥρα καὶ τὴ λοξοδρομημένη αὐτὴ ἐκδίκηση. Ἂν δὲ μπόρεσε νὰ ξεκάμη τὸν πραγματικὸ ἐχθρό του, τὸν Πιττάκη, ἔφαγε τουλάχιστον τὸν Ἰατρίδη.

VI

Τὰ πρῶτα χρόνια στὴν Ἀράχωβα πέρασαν γιὰ τὸν Ἰατρίδη πολὺ δύσκολα.

Οἱ δυσάρεστες καί, τὸ κυριώτερο, ἐξοργιστικὲς συνθῆκες, ποὺ τὸν ἔφεραν στὴν ἀνάγκη νὰ καταφύγη ἐκεῖ, ἐπιβάρυναν, ὅπως ἦταν φυσικό, τὸ ἀπὸ ἰδιοσυγκρασία ἐλάχιστα ἀνοιχτόκαρδο θυμικό του. Ἀλλὰ καὶ μετέπειτα ἡ ψυχολογία του δὲν ἄλλαξε πολύ. Ἄφησε ἐκεῖ τὴν ἀνάμνηση ἀνθρώπου ἰδιόρρυθμου, ποὺ οὐσιαστικὰ δὲ μετεῖχε στὸν κοινωνικὸ βίο τῆς πολίχνης καὶ γενικὰ δὲν εἶχε προσαρμοσθῆ στὴ ζωὴ τοῦ πληθυσμοῦ της. Νέοι ἄνθρωποι σοῦ μιλοῦν ἐκεῖ καὶ σήμερα γιὰ τὸν Ἰατρίδη μ᾿ αὐτὸ τὸ πνεῦμα. Γιατὶ ἡ παράδοση γιὰ τὸν μέτοικό τους

αὐτὸν τοῦ περασμένου αἰώνα, ποὺ εἶναι ἤδη σχεδὸν ἑκατὸ χρόνια πεθαμένος, δὲν ἔσβησε ἀκόμα στὴν Ἀράχωβα.

Στὴν ἀρχή, τὴ νοσταλγία γιὰ τὴν μακρυνὴ πρωτεύουσα καὶ γιὰ τὴ χαμένη δουλειά του τὴ σκέπαζε ἡ φροντίδα γιὰ τὸ μέλλον, ποὺ τὸν ἀνησυχοῦσε. Σιγὰ-σιγὰ ὅμως μπῆκε στὸ νόημα καὶ στὴ διαδικασία τῶν γεωργικῶν ἐργασιῶν κι᾿ ἀπόχτησε πεποίθηση στὴ σταθερότητα τῆς ἀπόδοσης τῶν κτημάτων, ποὺ τὴν ἐπιμέλειά τους εἶχε τώρα στὰ γερά της χέρια ἡ Ἀνθή. Μὰ ὅταν οἱ ὑλικὲς ἀνησυχίες κατευνάστηκαν, ξαναφούντωσαν οἱ θύμησές του. Οἱ ἀπωθημένες καλλιτεχνικές του ἐπιθυμίες καὶ οἱ τύψεις του γιὰ τὴν παραστρατημένη ζωή του δὲν ἦταν εὔκολο νὰ κατασιγαστοῦν. Ὅσο κι᾿ ἂν πέτυχε νὰ τακτοποιήση τὴν οἰκονομική του ζωή, ἔβλεπε πὼς δὲν ἦταν φκιασμένος γιὰ κτηματίας.

Τὸ μυαλό του γύριζε στὸ ἐργαστήριο, ἀποστολή του ἦταν νὰ κάνη ἐκείνη τὴν ψιλοδουλειά, γιὰ τὴν ὁποία ἡ φύση καὶ ἡ ἄσκηση τὸν εἶχαν προικίση καὶ ὁπλίση μὲ ἀφάνταστη ὑπομονή. Σκέφτηκε καὶ τὴ ζωγραφικὴ καὶ νειρεύτηκε γιὰ μιὰ στιγμὴ νὰ ἐπιδοθῆ ἐντατικὰ σ᾿ αὐτή, ἀλλὰ γρήγορα βγῆκε ἀπ᾿ αὐτὴ τὴ φαντασίωση. Ἡ ἐργασία αὐτή, σὰν ἐλεύθερο ἐπάγγελμα, δὲν εἶχε ἀκόμα καμμιὰ πέραση. Ἤδη οἱ ἀδελφοὶ Μαργαρίτη, ζωγράφοι μὲ πλήρεις σπουδὲς στὴν Ἰταλία καὶ στὸ Παρίσι, δοκιμασμένοι πορτραιτίστες, δὲν κέρδιζαν ἀπὸ τὴ ζωγραφική τους, κι᾿ ἔφτασαν νὰ παρακαλοῦν μὲ ἀνοιχτὲς ἀναφορὲς τὴν Ἐθνοσυνέλευση νὰ τοὺς δώση παραγγελίες γιὰ νὰ ζωγραφίσουν τοὺς ἀγωνιστές. Γιὰ νὰ ζήσουν, διορίζονταν ὁ ἕνας καθηγητὴς στὸ σχολεῖο τῶν Τεχνῶν κι᾿ ὁ ἄλλος δάσκαλος τῆς ἰχνογραφίας στὴ στρατιωτικὴ σχολή, γκρινιάζοντας ταυτόχρονα γιατὶ ἡ κυβέρνηση κρατοῦσε στὴ δημόσια ὑπηρεσία ξένους καλλιτέχνες [15].

Σοβαρώτερα ἀντιμετώπισε κάποτε ὁ Ἰατρίδης τὴν ἵδρυση ἑνὸς λιθογραφείου στὴν Ἀθήνα. Αὐτὸ παρουσίαζε μιὰ οἰκονομικὴ προοπτική. Κυρίως ὅμως θὰ τοὔδινε τὴ δυνατότητα νὰ χρησιμοποιήση καλλίτερα τὴν προσωπική του ἐργασία, ποὺ δὲν εὕρισκε πὼς τὴν ἀξιοποιοῦσε ἀρκετὰ μὲ μόνη τὴ διαχείριση τῆς περιουσίας. Τὸ Μάη τοῦ 1847 κατέβηκε ἐπίτηδες στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ μελετήση αὐτὸ τὸ θέμα. Ὑπολόγισε τὰ κεφάλαια ποὺ χρειάζονταν, τὴν ἐμπορικὴ ἀπόδοση τῆς δουλειᾶς καὶ τοὺς κινδύνους ποὺ ἔκρυβε ἡ ἐπιχείρηση. Τὰ συμπεράσματά του ὅμως δὲν ἦταν ἐνθαρρυντικά, φοβήθηκε πὼς θἄχανε τὰ χρήματά του καὶ δὲν τὸ ἀποφάσισε.

Στὸ τέλος τῆς πρώτης πενταετίας, ποὺ ἦταν πιὰ καὶ πενῆντα χρονῶν, εἶχε πάρη τὴν ἀπόφασή του. Παράτησε ὁριστικὰ τὰ σχέδια αὐτά,

ξανάπιασε τὸ πεννάκι κι' ἄρχισε νὰ ζωγραφίζη γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ὅπως ξέρουμε, ἀπὸ τότε χρονολογοῦνται οἱ εἰκόνες τῆς Συλλογῆς τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν καὶ τὰ σκαλαθύρματα ἐκεῖνα, στὰ ὁποῖα σημειώνεται καὶ ὁ τόπος, ὅπου τὰ φιλοτεχνοῦσε: ***«Ἐν Ἀραχώβῃ Παρνασσοῦ»***.

Σπάνια πήγαινε στὸ καφενεῖο — ὑπῆρχαν τότε δυὸ στὴν Ἀράχωβα — καὶ στὴν ἐκκλησία δὲν πατοῦσε σχεδὸν καθόλου, ἐξὸν δηλαδὴ ἀπὸ τὶς μεγάλες γιορτές, κι' αὐτὸ γιὰ νὰ γλυτώση ἀπὸ τὸν ὁλοκληρωτικὸ ψόγο τοῦ κόσμου, γιατὶ ἐντελῶς βέβαια δὲν τὸν ἀπόφυγε. Δὲν ἦταν ἄθεος, ἀλλὰ ἄθρησκος. Ἦταν ἕνας βολταιριανός, ποὺ εἶχε τὴν πρόνοια νὰ τὸ κρύβη μὲ διάφορες προφάσεις. Ἦταν μιὰ τεράστια ἀντίθεση μὲ τὸν ἀδερφό του, τὸ θεοφοβούμενο ἐπίτροπο τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας στὸ Καρπενῆσι κι' ἐκκλησιαστικὸ ὑμνογράφο. Αὐτὸ ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς φυγῆς του ἀπὸ τὴν πατρίδα σὲ νεαρὴ ἡλικία καὶ τῆς ζωῆς του στὴν Εὐρώπη, κι' αὐτὸ ἐπίσης ἐξηγεῖ, γιατί ὁ Ἰατρίδης δὲν ἐπιδόθηκε ποτέ, τὰ χρόνια ποὺ ζοῦσε στὴν Ἀράχωβα, στὴν προσοδοφόρα ἁγιογραφία.

Μὴ ἔχοντας τὶς ἄλλες ἀπασχολήσεις τῶν ἄνεργων νοικοκυραίων τῆς ἐπαρχίας — τὴν πολιτική, τὰ χαρτιὰ καὶ τὸ κυνῆγι — τοῦ περίσσευαν ἀκόμα ἀπὸ τὴ ζωγραφική του ἀτελείωτες ὧρες. Διάβαζε, λοιπόν. Εἶχε ἀρκετὰ βιβλία καὶ λεξικὰ κι' ἦταν συνδρομητὴς στὰ ἀθηναϊκὰ περιοδικὰ ***Εὐτέρπη*** καὶ ***Πανδώρα***. Ἀλλὰ μέσα του μιλοῦσε ψυχὴ λόγιου καὶ τὸ διάβασμα δὲν τοῦ ἀρκοῦσε, αἰσθάνονταν τὴν ἀνάγκη νὰ γράψη κι' αὐτός. Τυλιγμένος σὲ μιὰ ρόμπα καὶ φορώντας πάντα τὸ μαῦρο στρογγυλὸ σκοῦφο του, γέμιζε μὲ τὴν ψιλὴ καλλιγραφική γραφή του, σκυμμένος στὸ μικρὸ τραπέζι του, πλῆθος χαρτιά, ποὺ συνήθως τὰ ξέσκιζε. Τί ἔγραφε; Κανεὶς δὲν ξέρει, γιατὶ τίποτα δὲν ἔμεινε, ἐξὸν ἀπὸ τὸ παρακάτω γαλλικὸ ποίημά του καὶ τὶς σημειώσεις του ποὺ διαβάζουμε στὴ Συλλογὴ τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν. Βάλθηκε νὰ μάθη τὴ μικρὴ Καλλιόπη γαλλικὰ καὶ ζωγραφικὴ καὶ τὴν ἔβαζε ν' ἀντιγράφη τὰ ***Ρηγᾶτα τῆς Βενετίας*** κι' ἄλλες εἰκονογραφίες ἀπὸ τὴν ***Πανδώρα***. Μὰ ἔχανε γρήγορα τὴν ὑπομονή του καὶ θύμωνε, ὅταν αὐτὴ ἔπεφτε σὲ κάποιο λάθος. Γιὰ νὰ τὴ συνηθίση στὴν ὀρθογραφία καὶ νὰ τῆς τυπώση στὸ μυαλὸ τὴν ἀμφίβολη δεοντολογία του, τὴν ὑποχρέωνε ν' ἀντιγράφη ἄπειρες φορὲς διάφορα ἠθοπλαστικὰ ρητά: «Μαθημάτων φρόντιζε καὶ μὴ χρημάτων» καὶ ἄλλα τέτοια.

Ἡ περίοδος ἀπὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1847 ὣς τὸ καλοκαίρι τοῦ 1848 ἦταν γιὰ τοὺς ἀραχωβῖτες πολὺ ἄσχημη. Χειρότερη ἴσως γι' αὐτοὺς παρὰ γιὰ τὶς ἄλλες περιοχὲς τῆς Ρούμελης. Ἦταν ἡ ἐποχὴ τῶν στάσεων τοῦ Τζαμάλα Παπακώστα, τῶν Κοντογιανναίων, τῶν Βελεντζαίων, τοῦ Μπαλατσοῦ καὶ τῶν ἄλλων, ποὺ ἄρχισαν τὸν Αὔγουστο τοῦ 1847 μὲ τὴν ἀνταρσία τῶν ἀξιωματικῶν Γιάννη Φαρμάκη καὶ Ἀντώνη Βοτσαΐτη στὴ Ναύπακτο καὶ τελείωσαν μὲ τὴ συντριβὴ τῶν ἀνταρτῶν, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1848, ἀπὸ τὸ Μαμούρη, τὸ Γαρδικιώτη Γρίβα, τὸν Κλίμακα κι' αὐτὸν τὸν ἴδιο τὸ Φαρμάκη, ποὺ στὸ μεταξὺ προσκύνησε, ἀμνηστεύτηκε κι' ἑνώθηκε μὲ τοὺς κυβερνητικούς.

Ὁ Τζαμάλας, κατεβαίνοντας τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1848 ἀπὸ τὸ Τούρκικο, ὅπου οἱ στασιαστὲς εἶχαν καταφύγη γιὰ νὰ ξεχειμάσουν, ἔπιασε τὴν Ἄμφισσα, κι' ἀπὸ κεῖ, πηγαίνοντας στὴ Λειβαδιά, πέρασε ἀπὸ τὴν Ἀράχωβα καὶ προσπάθησε νὰ ξεσηκώση τοὺς ἀραχωβῖτες. Πολὺ λίγοι ἀπ' αὐτοὺς πῆγαν μαζί του, ἀλλὰ ὁ φίλος τοῦ Ἰατρίδη Γιάννης Μέγας, ὑπολοχαγὸς τοῦ στρατοῦ, ἦταν ἤδη ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀρχιστασιαστές. Ὁ Ἰατρίδης, ἐνῶ ἀρχικὰ συμπαθοῦσε τὸ κίνημα αὐτό, γρήγορα μετάνοιωσε κι' ἔφριττε γιὰ τ' ἀποτελέσματά του. Οἱ ἐπαναστάτες εἶχαν γίνη ἕνα μὲ τοὺς ληστὲς τῆς Ρούμελης. Οἱ συμμορίες τοῦ Ταργαζίκα, τοῦ Χαρμπῆ, τοῦ Τσάμη, τοῦ Φλώρου, τοῦ Κοπτζούλα, τοῦ Μπίμπιση καὶ ἄλλων ληστάρχων βρῆκαν καιρὸ κι' ὀργίαζαν στὴν ἀναμπουμπούλα. Ὄχι μονάχα ὅσο κρατοῦσε ἡ στάση, ἀλλὰ καὶ κάμποσο καιρὸ ὕστερα, οἱ ληστὲς ἦταν οἱ οὐσιαστικοὶ κυρίαρχοι τοῦ Παρνασσοῦ. Ἔμπαιναν στὰ χωριὰ μέρα μεσημέρι, γλεντοῦσαν ἐκεῖ, λαφυραγωγοῦσαν, ἔπερναν σκλάβους καὶ σκότωναν. Οἱ ἀραχωβῖτες, τρομαγμένοι, σκόρπιζαν στὰ λαγκάδια τοῦ Παρνασσοῦ κι' ἔκρυβαν τὰ ὑπάρχοντά τους σὲ ἀπρόσιτες σπηλιές, ποὺ τέτοιες ἔχουν κάμποσες τ' ἀπόκρημνα πλάγια του. Μὰ κι' ὁ στρατὸς δὲν πήγαινε πίσω στὴν κακομεταχείριση τοῦ πληθυσμοῦ. Ὁ Ἰατρίδης, ἀσυνήθιστος στὴν πρωτοφανῆ αὐτὴ ἀγριότητα, ὅπου βρέθηκε ἄξαφνα κι' αὐτὸς μπλεγμένος, καταριότανε τώρα ἀκόμα περισσότερο τὸ βασιλιᾶ, αἴτιο, ὅπως νόμιζε, ὄχι μονάχα τῆς δικῆς του τύχης, ἀλλὰ καὶ τῆς γενικῆς κακοδαιμονίας.

Οἱ ἴδιες σχεδὸν συνθῆκες, ἡ ἴδια ἔλλειψη ἀσφάλειας κι' ἡ ἴδια κυριαρχία τῶν ληστῶν στὴν περιοχὴ ἦταν τὸ ἐπακόλουθο τῆς ἐπιστροφῆς τῶν ἀτάκτων, ποὺ εἶχαν βγῆ στὴν Ἤπειρο καὶ στὴ Θεσσαλία, γιὰ νὰ χτυπήσουν τοὺς Τούρκους, τὸν καιρὸ τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου, κατὰ τὴ λεγόμενη πρώτη Ἀνατολικὴ κρίση*. Ἀλλὰ κι' ὅσο διαρκοῦσε ἡ

*Τότε σκοτώθηκε (12 Ἰουλίου 1856) στὴ Δερβὲν - Κούλια (Ζεμενό), πολεμώντας μὲ τὸ σπαθὶ στὸ χέρι μὲ τὴ συμμορία τοῦ Καχαράπη καὶ τοῦ Χρή-

κρίση, μὲ τὸν ἀποκλεισμό, τὴ χολέρα στὴν Ἀθήνα καὶ τοὺς ἐξευτελισμοὺς τοῦ κράτους ἀπὸ τοὺς Ἀγγλογάλλους, ὁ Ἰατρίδης, σὰ θιασώτης κι' αὐτὸς τῆς Μεγάλης Ἰδέας, ὑπόφερνε γιὰ τὶς ἐθνικὲς ἀπογοητεύσεις καὶ γιὰ τὴν τύχη τῶν ὑπόδουλων. Θέλοντας νὰ ξεσπάση καὶ νὰ στηλιτέψη τοὺς Ἀγγλογάλλους, ποὺ εἶχαν συμμαχήση μὲ τὸν Τοῦρκο καὶ προστάτευαν τὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν τύχη τῶν χριστιανῶν, ἔγραψε ἕνα γαλλικὸ ποίημα, ἀφιερωμένο στοὺς ἐπαναστατημένους Ἕλληνες. Τὸ περίεργο αὐτὸ ποίημα, πιάνει δυὸ κατεβατά. Ὁ Ἰατρίδης ἔβαλε σὰν ἐπικεφαλίδα ἕνα σκίτσο του, ποὺ παριστάνει τὸν Ἀχιλλέα, τὸ Μεγαλέξαντρο, τὸν Πύρρο καὶ τὸ Μεγάλο Κωνσταντῖνο, σύμβολα τῶν μεγάλων σταθμῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Στὴ μέση εἶναι μιὰ μαρμάρινη ἀρχαία κολώνα καὶ γύρω της τυλίγεται μιὰ ἄνθινη γιρλάντα. Στὴν κορφή της ἕνας ἀϊτὸς βαστάει στὰ νύχια του τὰ βυζαντινὰ βασιλικὰ σύμβολα. Στὸ πλάϊ ἡ ἐπιγραφή: «Ζήτω ἡ ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία», κι' ἀπὸ πάνω ὁ Σταυρὸς ποὺ ἀκτινοβολεῖ, μὲ τὸ «Ἐν Τούτῳ Νίκα» *.

Στὸ τέλος τοῦ ποιήματος εἶναι ἄλλο σκίτσο μὲ τὴν ἐπιγραφή:

«Tour de Babel ou triple gouvernement à Constantinople»

Στὸ δεύτερο αὐτὸ σκίτσο βλέπουμε τρεῖς στρατηγούς: ἕνα Γάλλο, ἕναν Ἄγγλο καὶ ἕναν Τοῦρκο. Ὅλοι τους φοροῦν σαρίκια μὲ τὸ μισοφέγγαρο στὴν κορφὴ καὶ φαίνονται ἐνθουσιασμένοι γιὰ τὴ συναδέλφωσή τους. Ὁ Γάλλος, κυττάζοντας μὲ φασαμαὶν τὸ μισοφέγγαρο στὸ σαρίκι τοῦ Ἄγγλου, λέει: Mon Dieu, voilà une bonne religion. Ἀνάλογες φράσεις, στὴ γλῶσσα τους, φεύγουν κι' ἀπὸ τὰ στόματα τῶν ἄλλων δυό. Πίσω τους ἔρχεται ἕνας ἀρλεκῖνος, ποὺ κρατάει στὸ ἕνα χέρι τὸ Κοράνι, μὲ δίπλα τὴν ἐπιγραφή: «Ἰσοπολιτεία καὶ Ἀλκοράνι», καὶ στὸ ἄλλο ἕνα χαρτί, ὅπου εἶναι γραμμένα ὅλων τῶν εἰδῶν τὰ χαράτσια τῆς Τουρκιᾶς.

Ἰδοὺ τὸ ποίημα:

στου Νταβέλη, ὁ ἄλλοτε στασιαστής, ἀλλὰ μετέπειτα ληστοφάγος ὑπολοχαγὸς Γιάννης Μέγας, ποὺ ὁ Ἰατρίδης μᾶς ἄφησε τὸ θαυμάσιο πορτραῖτο του.

* Βλέπε τὴ βινιέττα στὸ τέλος τοῦ προηγούμενου κεφαλαίου (σελ. 247).

CHANÇON DES GRECS RÉVOLTÉS
POUR L' ÉTRANGE VICISSITUDE DU MONDE

I

Mon Dieu, quelle hideuse lâcheté
Du gouvernement français
Contre la pauvre humanité,
Contre les infortunés habitants de l'Orient,
Que les exécrables jesuites de l'Occident
Poussent par force, les peuples chrétiens,
Sous le joug féroce des barbares Sarrasins!
Honni soit l'infâme politique française
Et la détestable inhumanité anglaise!

II

Ces deux puissances, fameuses par cruauté,
Fameuses par égoisme et par méchanceté,
Elles tomberont sans doute à la justice de l'histoire
Et Némésis fera le monde rire de leur pouvoir,
Elle donnera aux faibles peuples la victoire!
Dieu le veuille, Dieu aidant,
Dieu le fasse, en attendant
Qu'une fois pour toujours
Tombe la tyrannie à son tour.

III

Dieu qu'il hâte la chute des tyrans
Et des leurs lâches amis musulmans
Et du cheuquellou (;) Sultan en Orient
Et de l'infaillible Pape en Occident!
Tous ces quatre monstres tombassent dans le néant!

IV

Dieu le veuille, Dieu le donne encore une fois
Que les tristes orthodoxes puissent poser leur Croix
Au sommet de Sainte-Sophie des Justiniens

Et rétablir leurs rois
Au trône glorieux des empereurs Constantins.

V

Ainsi, chantons, nous les révoltés,
Au nez des ces despotes détestés:
«Infâmes soient vos superficiels ministres;
»Infâmes soient toujours vos diplomates sinistres;
»Infâmes les prévôts des musulmans,
»Infâmes les dévots des charlatans.
»Infâmie aux alliés du Calife,
»Infâmie au gris Pontife!
»Infâmie à l'Albion,
»Infâmie au Principion, *
»Honte au tricolore Napoléon!
»'A bas, à bas les renégats!
»'A la mort les scélérats!»

Τὸ ποίημα ἔχει ἄλλη μία στροφὴ ἀπὸ 14 στίχους μὲ τὸν τίτλο «EPISSODIUM», αὐτὴ ὅμως ἔχει τόσες γαλλοποιημένες τούρκικες λέξεις, ὥστε γίνεται ἀκατάληπτη.

VII

Γιὰ τὸν Ἰατρίδη ἡ μετοικεσία του ἐκείνη ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὴν Ἀράχωβα ἦταν πολὺ περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἁπλῆ ἀλλαγὴ τόπου διαμονῆς. Ἦταν σὰ μεταφύτευση ἑνὸς φυτοῦ σὲ νέο ἔδαφος, μὲ διαφορετικὴ σύσταση ἀπὸ ἐκεινοῦ, στὸ ὁποῖο βλάσταινε πρίν.

Ἡ κωμόπολη αὐτὴ ἦταν γιὰ τὸν Ἰατρίδη ἕνας καινούργιος κόσμος. Γιὰ νὰ καταλάβουμε τὴν ἔκταση τῆς μεταβολῆς, πρέπει νὰ θυμηθοῦμε πὼς εἶχε φύγη ἀπὸ τὴν πατρίδα του πρὶν ἀπὸ τριάντα χρόνια καὶ πὼς ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα τὸ πέρασε σὲ περιβάλλοντα μὲ ἐντελῶς ξένο χαρακτήρα. Εἶχε ζήση εἴτε πεντάξενος σὲ μεγάλες πολιτεῖες τῆς Εὐρώπης, εἴτε σὲ μέρη ἑλληνικά, μέσα ὅμως σὲ κύκλους ξένους ἐπίσης τόσο πρὸς αὐτὸν τὸν ἴδιο, ὅσο καὶ πρὸς τὸν ἐγχώριο πληθυσμό, ποὺ ἐλάχιστα

* Ἐννοεῖ τὸν Βίκτωρα Ἐμμανουὴλ τὸν ΙΙ, σύμμαχο τῶν Ἀγγλογαλλοτούρκων στὴν Κριμαία.

κι' ἐπιπόλαια συνδέονταν μ' αὐτὸν τὸν κόσμο. Ὅσο μικρὴ κι' ἂν ἦταν ἡ Αἴγινα τὴν ἐποχὴ ποὺ πῆγε ἐκεῖ ὁ Ἰατρίδης, ἦταν ἡ πρωτεύουσα τοῦ κράτους κι' εἶχε κι' αὐτὴ πάρη τὴν ἰδιαίτερη ὄψη, ποὺ δίνει στὶς πολιτεῖες ἡ συρροὴ ξένων. Ἡ ἑτερόκλητη σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ της διατηρήθηκε, σὲ μικρότερο φυσικὰ βαθμό, καὶ μερικὰ ἀκόμα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴ μεταφορὰ τῆς κυβερνητικῆς καθέδρας, μὲ κύριο πάντοτε χαρακτηριστικὸ τὴν ἔλλειψη κοινῶν σημείων ἐπαφῆς ἀνάμεσα στὰ πρόσωπα κι' ἑπομένως κάθε βαθύτερης σύνδεσης μεταξύ τους. Τὸ ἴδιο ἦταν γι' αὐτὸν καὶ τὰ δέκα χρόνια ποὺ ἔζησε στὴν Ἀθήνα σὰν ὑπάλληλος. Ἡ Ἀθήνα ἦταν βέβαια πολὺ μικρὴ ἀκόμα, ἀλλὰ ἦταν ἤδη μιὰ πόλη, ὅπου οἱ γηγενεῖς εἶχαν ἀρχίση νὰ γίνονται ἀσήμαντη μειοψηφία μπροστὰ σ' ἐκείνους, ποὺ κάθε μέρα μαζεύονταν ἐκεῖ ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας. Ἡ χαλαρὴ κοινωνικὴ σύνθεση τῆς πρωτεύουσας βρίσκονταν σὲ ἄκρα ἀντίθεση μὲ ὅ,τι ἔβλεπε τώρα στὴν Ἀράχωβα, ὅπου ἡ κοινωνικὴ ζωή, ὅ,τι δὲν εἶχε σὲ πλάτος καὶ σὲ ἔκταση, τὸ κέρδιζε σὲ ἑνότητα, σὲ βάθος καὶ στὴν ἔνταση, ποὺ δίνουν στὴ ζωὴ τῶν χωριῶν ἡ παμπάλαια καὶ μόνιμη σύνδεση τῶν κατοίκων μὲ τὸν τόπο κι' οἱ ἴδιες σχεδὸν οἰκογένειες, ποὺ διαρκῶς, στὸ ἴδιο πάντα πλαίσιο, ἀνανεώνονται στὸ πέρασμα τοῦ καιροῦ.

Δὲν τὸν ἔκαναν ὅμως μονάχα τὰ τριάντα ἐκεῖνα χρόνια νὰ ἐκπλήσσεται ἀπὸ τὴ μεταβολή. Ἂς μὴ λησμονοῦμε πὼς εἶχε φύγη ἀπὸ τὴν πατρίδα του σὲ τόσο νεαρὴ ἡλικία, ὥστε δὲν πρόφτασε νὰ ποτιστῇ μὲ τὶς ἐντυπώσεις τῆς κλειστῆς ζωῆς τοῦ χωριοῦ καὶ νὰ τὶς μετουσιώση σὲ βαθύτερα βιώματα. Εἶχε διαμορφώση νοοτροπία κατοίκου μεγάλης πόλης, ἡ εἰδικὴ ψυχολογία τοῦ χωρικοῦ, δεμένου μὲ τὸν τόπο του μὲ τοὺς ἀκατάλυτους δεσμοὺς τῆς παράδοσης καὶ τῆς ἀνεπίγνωστης ἱστορίας του, τοῦ ἦταν ξένη. Κι' ἔτσι τώρα παραξενεύονταν σχεδὸν μὲ ὅ,τι σιγὰ-σιγὰ καὶ κάθε μέρα μάθαινε, μὲ τὴν ἔμφυτη παρατηρητικότητά του, ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς πολίχνης τοῦ Παρνασσοῦ.

Σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τὸν χαλαρὸ κι' ἐπιφανειακὸ δεσμό, ποὺ ἑνώνει τοὺς ἀνθρώπους τῆς πόλης, ἔβλεπε ἐδῶ, σὰ σὲ πανόραμα, τὴν εἰκόνα τῆς πραγματικῆς κοινωνικῆς ὁμάδας μὲ τὴν ὁλόπλευρη σύνδεση τῶν προσώπων μεταξύ τους, τὴν ἄμεση προσωπικὴ γνωριμία ὅλων τους, τὴν ἀμοιβαία γνώση τῆς ζωῆς τῶν ἀτόμων καὶ τῶν οἰκογενειῶν, τὴν ἴδια κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ ζωή, ἐκδηλούμενη στὶς παλιὲς παραδόσεις καὶ στὰ ἔθιμα, θρεμμένη ἀπὸ τὸ κοινὸ παρελθὸν κι' ἀπὸ τὴν ἴδια κατὰ τὸ πλεῖστον καταγωγή. Ἦταν μιὰ τυπικὴ κοινότητα ζωῆς, συμφερόντων καὶ ἱστορίας. Μὰ ἦταν ταυτόχρονα ἕνα ζωντανὸ ἀρχεῖο,

ἕνα ἀνεκτίμητο βιβλίο μὲ πηγές, κι᾽ ἡ μελέτη κι᾽ ἡ παρατήρηση τῶν συνθηκῶν τῆς ἐκεῖ ζωῆς ἦταν πραγματικὴ μελέτη κοινωνικῆς ἱστορίας.

Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ βιολογικὴ ἄποψη ἦταν ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρῆς τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ράτσας αὐτῆς, σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀνεξατομίκευτα, ποὺ ἔκαναν στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰατρίδη τοὺς ξένους περιηγητὲς νὰ διερωτῶνται γιὰ τοὺς ἀραχωβῖτες, ποιὰ ἆρα γε νὰ ἦταν ἡ μακρυνή τους καταγωγή [16].

Ὑπῆρχαν ἔθιμα καὶ συνήθειες, ποὺ τὶς εὕρισκες ἐκεῖ σὲ πολὺ πιὸ ἔντονη καὶ καθάρια μορφὴ ἀπὸ ἄλλα μέρη τῆς Ρούμελης. Οἱ κάτοικοι εἶχαν ἕνα νόμο: τὴν πρόθυμη ἀμοιβαία προσφορὰ ἐργασίας σὲ κάθε περίσταση, ποὺ εἴτε χρειάζονταν, ἀπὸ τὸ εἶδος της, νὰ γίνη ἀπὸ πολλούς, εἴτε ἐκεῖνος ποὺ τὴ ζητοῦσε βρίσκονταν σὲ προσωρινὴ ἀδυναμία νὰ τὴν κάμη ὁ ἴδιος. Στὸ θέρισμα, στὸ ἁλώνισμα, στὸν τρύγο, στὸ ράβδισμα τῆς ἐλιᾶς, στὰ ξεχερσώματα οἱ ἀραχωβῖτες βοηθοῦσαν πρόθυμα ὁ ἕνας τὸν ἄλλον, φιλικὰ καὶ χωρὶς ἀντιπαροχές. Τὸ φιλικὸ δάνεισμα τῶν ζώων σὲ κάθε περίσταση ἦταν θεσμός. Γενικὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἀλληλοβοήθειας, σὰν ἀνάγκη βιολογικὴ τῆς τοπικῆς κοινωνίας, ἦταν τὸ ἴδιο ἀνεπτυγμένο ὅσο καὶ ἡ διάθεση καὶ ἡ προθυμία γιὰ τὴν ὁμαδικὴ διασκέδαση σὲ κάθε εὐκαιρία κι᾽ ἀπὸ κάθε ἀφορμή. Καὶ τέτοιες δὲν ἦταν λίγες.

Ὁ Ἰατρίδης, ὅσο κι᾽ ἂν δὲ συμμετεῖχε προσωπικὰ στὶς διασκεδάσεις τους, τὶς παρακολουθοῦσε ὡστόσο μὲ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ παρατηρητῆ καὶ μελετητῆ τῶν ὁμαδικῶν ἐκδηλώσεων τῆς μικρῆς κοινωνίας. Ἔτσι ἡ λαογραφικὴ παρατήρηση ἀποχτοῦσε γι᾽ αὐτὸν ἰδιαίτερο θέλγητρο. Κάτι περισσότερο: τοῦ ἔγινε πάθος. Μάθαινε τὶς παροιμίες τους, τὰ παραμύθια τους, τὶς παραδόσεις τῆς περιοχῆς τοῦ Παρνασσοῦ, πανάρχαιες καὶ συχνὰ μὲ παγανιστικὲς συγγένειες, ζητοῦσε νὰ ἐμβαθύνη στὰ ἔθιμά τους, νὰ ἐξηγήση τὴν προέλευσή τους, τὸ συμβολισμό τους καὶ τὴν κοινωνική τους σημασία. Πολὺ τοῦ κινοῦσε τὴν περιέργεια καὶ ἡ ἀραχωβίτικη λαϊκὴ τέχνη. Στὰ μοτίβα τῶν ὑφαντῶν τους καὶ στὰ κεντήματά τους αὐτὸς διέκρινε βόρεια καταγωγή. Τὸ ἐρευνητικὸ πνεῦμα του τὸ βλέπουμε καὶ στὴν ἀκατάσχετη ροπή του νὰ ἐξηγῆ καὶ νὰ ἐτυμολογῆ κάθε ξενικὴ λέξη ποὺ συναντοῦσε, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ χάνεται κάποτε σὲ ἐξηγήσεις αὐτονόητες ἢ νὰ πέφτη σὲ παρετυμολογίες, φυσικὲς βέβαια, ὅταν ἔχουμε ὑπ᾽ ὄψη μας τὶς περιορισμένες σχετικὲς γνώσεις του.

Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ τὸν τραβοῦσε περισσότερο ἀπ᾽ ὅλα, ἦταν τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι, ποὺ ἄκουγε στὴν Ἀράχωβα.

Ἡ εὐκολία, μὲ τὴν ὁποία στιχουργοῦσαν οἱ ἀραχωβῖτες, μᾶς εἶναι ἤδη γνωστή. Αὐτὸ εἶναι μιὰ πολὺ σοβαρὴ ἔνδειξη ὄχι μονάχα πὼς ὑπάρχουν γνήσιες ἀραχωβίτικες παραλλαγές, συμπληρώσεις καὶ μεταπλάσεις τῶν τραγουδιῶν, ποὺ ἔφταναν στὴν Ἀράχωβα ἀπὸ τ᾽ ἄλλα μέρη τῆς Ρούμελης κι᾽ ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα κι᾽ ἀπὸ παντοῦ ὅπου ὑπῆρχε ἑλληνισμός, ἀλλὰ καὶ πὼς ὑπάρχουν τραγούδια μὲ ἀρχικὴ ἀραχωβίτικη καταγωγή, χωρὶς νὰ λογαριάσουμε ὅσα ἀναφέρονται σὲ τοπικὰ ἱστορικὰ γεγονότα, γιὰ τὰ ὁποῖα ἡ καταγωγὴ αὐτὴ εἶναι αὐτονόητη. Ὁ Ἰατρίδης λοιπόν, ἔχοντας ἐπίγνωση πὼς βρίσκονταν κοντὰ σὲ μιὰ πηγὴ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ ἀπὸ τὶς πιὸ αὐθεντικές, σκέφτηκε νὰ καταγράψη καὶ νὰ δημοσιεύση μερικὰ τραγούδια. Ἔτσι κατάρτισε τὴ συλλογή, ποὺ τύπωσε στὰ 1859, προσφέροντας μὲ τὸ ἔργο του αὐτὸ σημαντικὴ ὑπηρεσία στὴ διάσωση καὶ στὴ γνωστοποίηση ἑνὸς μέρους ἀπὸ τὸ θησαυρὸ τῆς αὐτόχθονης λογοτεχνίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Τίποτα βέβαια δὲν ἐμποδίζει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁρισμένα ἀπὸ τὰ τραγούδια αὐτά, ὅσα ἀναφέρονται σὲ ἱστορικὰ γεγονότα ἀπὸ ἄλλες ἐπαρχίες ἢ σὲ γνωστὰ πρόσωπα, ποὺ ἔδρασαν ἀλλοῦ, δὲν τὰ πρωτοάκουσε ὁ Ἰατρίδης στὴν Ἀράχωβα. Ἀλλὰ τὸ ἴδιο εἶναι πιθανὸ νὰ πρόκειται καὶ σ᾽ αὐτὰ γιὰ ἀραχωβίτικες παραλλαγές, ὅταν ξέρουμε τὴν πανελλήνια ἤ, ἔστω, τὴν πανρουμελιώτικη διάδοση μερικῶν τραγουδιῶν αὐτοῦ τοῦ εἴδους.

Ὁ Ἰατρίδης συνοδεύει ὅλα σχεδὸν τὰ τραγούδια τῆς Συλλογῆς του μὲ ὑποσημειώσεις, μερικὰ μάλιστα καὶ μὲ προεισαγωγικὰ σημειώματα. Δίνει ἐκεῖ ἱστορικὲς ἐξηγήσεις γιὰ γεγονότα καὶ πρόσωπα τῶν τραγουδιῶν, τοπωνυμικὲς πληροφορίες, γλωσσικὲς ἑρμηνεῖες κλπ. Γιὰ τὶς ἐτυμολογίες του εἴπαμε ἤδη. Ἀπὸ τὶς ἱστορικές του πληροφορίες μερικὲς μᾶς φαίνονται σήμερα περιττές, καὶ ἡ παράθεσή τους δικαιολογεῖται μονάχα ἀπὸ τὴ μορφωτικὴ κατάσταση τοῦ τοπικοῦ κοινοῦ τῆς ἐποχῆς του. Ἄλλες ὅμως εἶναι καὶ τώρα χρήσιμες γιὰ τὸν ἐρευνητή.

Ὁπωσδήποτε ὁ χαρακτήρας τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἰατρίδη δὲν εἶναι τοπικός. Τὰ καθαρὰ ἀραχωβίτικα τραγούδια ἐκεῖ μέσα εἶναι λίγα. Πρέπει ἑπομένως νὰ τὴν κατατάξουμε στὶς γενικὲς συλλογές.

Τὰ τραγούδια τῆς Συλλογῆς — ***τραγῴδια***, ὅπως τὰ γράφει, καὶ ὅπως ἄλλωστε τιτλοφοροῦσε καὶ ἡ ***Πανδώρα*** τὰ δημοτικὰ τραγούδια, ποὺ δημοσίευε — δὲν εἶναι βέβαια πολλά, ὑπάρχουν ὅμως ἐκεῖ ὡραῖα δείγματα ἀπὸ ὅλα σχεδὸν τὰ εἴδη, σύμφωνα μὲ τὴ σημερινή, ἀναλυτικώτερη ἀπὸ τὴν παλιά, κατάταξη τοῦ ὑλικοῦ τῆς δημοτικῆς μας μούσας. Ἔτσι βρίσκουμε στὴ συλλογὴ αὐτὴ τραγούδια ἱστορικὰ (γιὰ πολιορκίες καὶ μάχες), ἡρωϊκὰ (γιὰ διάσημους ἢ ἄλλους, λιγώτερο γνω-

στούς, άρματολούς καὶ κλέφτες), τραγούδια τοῦ θανάτου (τοῦ Χάρου, τοῦ Κάτω Κόσμου καὶ μοιρολόγια), τῆς κοινωνικῆς ζωῆς (τοῦ σπιτιοῦ, τῶν γιορτῶν κλπ.), παραλογὲς (ρομάντσες), σατιρικὰ καὶ ἄλλα διάφορα.

Ὅπως εἴπαμε καὶ παραπάνω, τὰ τραγούδια τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἰατρίδη διακρίνονται γιὰ τὴν ἀκρίβεια τῆς καταγραφῆς τους καὶ τὴν ἔλλειψη κάθε προσπάθειας τοῦ συλλέκτη νὰ τὰ συμπληρώση ἢ νὰ τὰ διορθώση, ὅπως ἔκαμαν ἄλλοι ἐκδότες δημοτικῶν τραγουδιῶν καὶ πρὶν καὶ ὕστερα ἀπ᾽ αὐτόν. Ὁ Ἰατρίδης δὲν ἔπεσε σὲ τέτοιον πειρασμό, ἂν καὶ θὰ μποροῦσε νὰ τὸ περιμένη κανεὶς ἀπὸ ἕναν γραμματισμένο, ποὺ ἦταν σὲ θέση, ἢ τουλάχιστον εἶχε τὴν ὄρεξη, νὰ γράφη γαλλικοὺς στίχους καὶ ζοῦσε σ᾽ ἐποχὴ μὲ ἐλαστικὴ στὸ ζήτημα αὐτὸ συνείδηση, ὅπως δείχνει τὸ παράδειγμα τοῦ Ζαμπέλιου. Τἄγραψε ὅπως τ᾽ ἄκουγε ἀπὸ τὸ στόμα τῶν τραγουδιστάδων. Ἂν στὸ γράψιμο μεταχειρίζεται ἐδῶ καὶ κεῖ μερικοὺς καθαρευουσιάνικους ἢ ψευτοκαθαρευουσιάνικους τύπους (π.χ. φέρει, στέλλει, ἀπέσωσε, ὑπῆγε, λέγει, κωφάρια, καὶ ἄλλα τέτοια), αὐτὸ δὲ βλάπτει τὸ τραγοῦδι. Ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ τὸ διαβάση μόνος του σὲ καθαρὴ δημοτική. Πάντως δὲ θὰ βρῆ πουθενὰ στίχο ἢ φράση, ποὺ νὰ προδίνη ἔντεχνο λόγο.

Κατὰ τὰ ἄλλα, τὰ τραγούδια τοῦ Ἰατρίδη, ἂν καὶ ὄχι ὅλα, διακρίνονται ἐπίσης γιὰ τὴν πληρότητα τῆς ἀφήγησης τῶν περιστατικῶν, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ περιεχόμενό τους, καὶ γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς σκέψης τοῦ λαϊκοῦ ποιητῆ. Κι᾽ εἶναι μειονέκτημα μερικῶν νεώτερων κωδικοποιημένων συλλογῶν ὅτι καταχώρισαν ἄλλες, λειψὲς παραλλαγὲς ἀντὶ τὶς ἀντίστοιχες ἄρτιες τοῦ Ἰατρίδη. Ἔτσι θὰ προτιμούσαμε στὴν τόσο λαμπρὴ ἔκδοση τοῦ Ἄγι Θέρου νὰ βλέπαμε, στὸν τόπο τοῦ τραγουδιοῦ τοῦ *Καλλιακούδα* ποὺ δημοσιεύει ἀπὸ τὴ Συλλογὴ τοῦ Ζαμπέλιου [17], τὸ σχετικὸ τραγοῦδι τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἰατρίδη, δραματικὸ καὶ ἱστορικὰ ἀληθινό. Στὸ τραγοῦδι τοῦ Ζαμπέλιου ἡ γυναίκα τοῦ κλεφταρματολοῦ αὐτοῦ τοῦ Ἔπαχτου, ἀνήσυχη γιὰ τὸν ἄντρα της, στὴν Ἰθάκη ποὺ βρίσκεται, «κλαίει, μοιρολογᾶ καὶ χύνει μαῦρα δάκρυα, σὰν περδικούλα χλίβεται καὶ σὰν παπὶ μαδιέται», γιὰ νὰ πληροφορηθῆ στὸ τέλος, ἀπὸ τὰ καράβια ποὺ ἐπικαλεῖται, τὰ ἑξῆς:

Ἐμεῖς ψὲς τὸν ἀφήσαμε πέρα στὴ Γαυρολίμνη·
Εἶχαν ἀρνιὰ καὶ ψήνανε, κριάρια σουβλισμένα,
Εἶχαν καὶ πέντε μπέηδες, τὶς σοῦβλες νὰ γυρίζουν.

Ἰδοὺ ὅμως καὶ τὸ τραγοῦδι τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἰατρίδη [18]:

Ἕνας ἀετὸς ἐκάθονταν ψηλὰ στὴ Γαβρολίμνη,
Μοιρολογοῦσε κι᾽ ἔλεγε, πικρὸ τραγοῦδι λέγει·

Γράφει ὁ Σάκκος μιὰ γραφή, στέλλει τοῦ Καλλιακούδα.
—Ὑγειαῖς καὶ χαιρετίσματα πρὸς σένα, Καλλιακούδα·
Τῶμου νὰ ἰδῆς τὸ γράμμα μου καὶ λάβης τὴ γραφή μου,
Νὰ μάσῃς τὰ μπουλούκια σου κι᾽ ὅλον τὸν ταϊφά σου,
Νἄβγῃς κατ᾽ τὰ Μαλάματα, στὸν Νέπακτο στὸ κάστρο,
Νἄβγῃς νὰ πολεμήσωμε πάνω στὴ Γαβρολίμνη
Μὲ τὸν πασᾶ τοῦ Νέπακτου καὶ μὲ τὸν Μουσελίμη.

Σαράντα μέρες πόλεμο κι᾽ ἑξῆντα μερονύχτια.
Κι᾽ ὁ Δασκαλάκης φώναξεν ἀπὸ τὸ μετερίζι·
—Ἄϊτε, Λουκᾶ μ᾽, νὰ φύγουμε, στὴν Πρέβεζα νὰ πᾶμε,
Κι᾽ ὁ Μετσε-Μπόνος ἔρχεται μὲ τριάντα δυὸ χιλιάδες,
Μπουλουκμπασάδες δώδεκα, κι᾽ ἀτός του παλληκάρι.
Κι᾽ ὁ Καλλιακούδας ρέκαξε σὰν ἄλογο βαρβᾶτο·
—Σὰν ἔρθῃ, καλῶς ἔρχεται, κανένα δὲ φοβοῦμαι,
Σαρανταπέντε σκότωσα, ὅλους μπουλουκμπασάδες,
Κι᾽ αὐτὰ τὰ λιανοκόνιαρα, ποὺ μετρημὸ δὲν ἔχουν.
— Λύσε, Λουκᾶ μου, τὰ παιδιά, ἀπόλυσ᾽ τὰ μπεγόπλα!

Σωροὶ κωφάρια κονιαργιὰ στοῦ Σάκκου τὸ ταμπούρι,
Σωροὶ κωφάρια ἀρβανιτιὰ μπροστὰ στοῦ Καλλιακούδα.
Κι᾽ οἱ ἄπιστοι συντρόφοι του, οἱ Τουρκοαρβανῖτες,
Ἔριξαν καὶ τὸν σκότωσαν μέσ᾽ ἀπὸ τὸ ταμπούρι.
Κι᾽ ὁ Δασκαλάκης πρόφθασε, τοῦ πῆρε τὸ κεφάλι.

Κι᾽ οἱ ἀρβανῖτες τὰ σκυλιὰ τοῦ κόψανε τὸ χέρι,
Τὸ πῆραν καὶ τὸ πήγανε στὰ Γιάννενα στὴ χώρα.
Ὅλοι φλωριὰ τοὺς κέρασαν, ἄλλοι τρία καὶ πέντε,
Κι᾽ Ἀλῆ-Πασᾶς, ὁ ἄπιστος, δίνει σαρανταπέντε.
—Ἐτοῦτος εἶν᾽ ὁ κερατᾶς, εἶπεν, ὁ Καλλιακούδας,
Ποὺ κίρτισε τ᾽ ἀσκέρι μου κι᾽ ὅλους τοὺς τσαρκαντσῆδες;

Ἡ Συλλογὴ τοῦ Ἰατρίδη περιέχει πολλὰ δείγματα τραγουδιῶν, ὅπου ἡ ἐνάργεια καὶ ἡ δραστικότητα τῆς παράστασης βρίσκεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πλαδαρότητα καὶ τὴν ἀτονία τῶν σχετικῶν παραλλαγῶν, ποὺ ἔχουν περιληφθῆ σὲ ἄλλες συλλογές.

Π.χ. στὸ τραγοῦδι τοῦ *Ἑβραίου* τῆς Συλλογῆς Λελέκου [19] οἱ συνταξιδιῶτες του τὸν παρακινοῦν, τὴν ὥρα τῆς φουρτούνας, νὰ τάξη κι᾽ αὐτὸς «στὴν ἐδική μας πίστι», κι᾽ ὁ Ἑβραῖος τάζει πραγματικὰ στὸ Χριστό, κάνει τὸ σταυρό του καὶ δίνει ὑπόσχεση νὰ βαφτιστῆ. Μόλις ὅμως πέρασε ὁ κίνδυνος, ὁ Ἑβραῖος τὰ γύρισε καὶ λέει:

«Στάσου, Χριστέ, στὴν πίστι σου, κι᾽ ἐγὼ στὴν ἐδική μου»

Ἔπειτα ἀπ᾽ αὐτὸ ἡ τρικυμία ξανάρχισε καὶ τὸ καράβι βούλιαξε.

Ἀλλὰ πόσο λίγο δικαιολογημένη φαίνεται ἡ τιμωρία του, ἀφοῦ ἀναγκάστηκε ν᾽ ἀλλαξοπιστήση ἀπάνω στὸν κίνδυνο! Ἀντίθετα, στὴν παραλλαγὴ τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἰατρίδη [20] ὄχι μόνο δὲν τὸν παρακινοῦν ν᾽ ἀλλαξοπιστήση, ἀλλὰ καὶ τὸν προτρέπουν νὰ τάξη κάτι στὴν πίστη, ποὺ ὁ ἴδιος πιστεύει. Αὐτὸς ὅμως, μὲ τὴν ὑστεροβουλία ν᾽ ἀποφύγη νὰ πάη τὸ τάμα, τάζει ἀπὸ μόνος του σὲ χριστιανὸ ἅγιο, γιὰ νὰ τὸν γελάση μὲ ἥσυχη συνείδηση. Πόσο καλλίτερα ταιριάζει αὐτὴ ἡ μορφὴ μὲ τὴ διαθρυλούμενη ἑβραΐικη νοοτροπία!..

Νά τὸ τραγοῦδι τοῦ Ἰατρίδη:

Ο ΕΠΙΟΡΚΟΣ ΕΒΡΑΙΟΣ ΚΑΙ Η ΘΕΟΘΕΝ ΤΙΜΩΡΙΑ ΤΟΥ

Γυναῖκες π᾽ ἔχετε παιδιά, καὶ πανδρεμένες ἄνδρες,
Γιὰ βγᾶτε νὰ κυττάξετε, νὰ δῆτε ἕνα θαῦμα.
Ἕνα καράβι στὰ πανιά, στῆς Πόλης τὸ μπουγάζι,
Φέρει Ὁβρηὸ πραγματευτὴ κι᾽ Ὁβρηὸ καραβοκύρη.
Κακὴ φορτούνα τὄπιασε καὶ ταραχὴ μεγάλη.
— Τάξετε, Τοῦρκοι, στὰ τζαμιά, χριστιανοί, στὰ μοναστήρια,
Τάξε, μωρὲ σκυλοβρηέ, στὴν πίστιν ποὺ πιστεύεις.
—Ἀφέντ᾽ Ἁϊγιώργη Συριανέ, μεγάλο τ᾽ ὄνομά σου!
Νὰ φέρω ἁμάξι τὸ κηρὶ κι᾽ ἁμάξι τὸ λιβάνι
Καὶ στὰ βουβαλοδέρματα τοῦ καντυλιοῦ τὸ λάδι.
Κι᾽ ὁ σκυλοβρηὸς μετάνοιωσε, τὸ τάμα δὲν ὑπῆγε,
Καὶ ἡ φορτούνα γύρισε, κι᾽ ὁ σκυλοβρηὸς ἐχάθη.

Τέλος παραθέτουμε ἐδῶ ἀπὸ τὴ Συλλογὴ τοῦ Ἰατρίδη τὸ τραγοῦδι τῆς κοπέλλας, ποὺ ἀτύχησε στὴν παντρειά της. Εἶναι ἴσως ἡ ὡραιότερη μορφή, στὴν ὁποία μᾶς ἔχει δοθῆ ἡ πανελλήνια αὐτὴ «παραλογή» [21].

Η ΑΣΤΑΤΟΣ ΤΥΧΗ ΕΠΙ ΤΗΣ ΥΠΑΝΔΡΕΙΑΣ
(Ἡ Φοίβω)

Ἡ Φοίβω μας πανδρεύεται, τῆς κάμνουν τὰ προικιά της,
Χρόνους τῆς κάμνουν τὰ προικιά, χρόνους τὰ πανωπροίκια,
Τῆς δίνει κι᾽ ὁ πατέρας της χρυσὸ θρονὶ νὰ κάτσῃ
Καὶ μούλα χρυσοκάπουλη νὰ περπατῇ καβάλα,
Καὶ τὰ κρυφὰ τῆς μάννας της, σακκοῦλες βουλωμένες.
Ἦρθ᾽ ὁ καιρὸς ὁ βίσεκτος καὶ χρόνος ὠργισμένος,
Πτώχηναν τὰ πεθερικὰ κι᾽ ἐφάγανε τὴν προῖκα,
Ἄνδρας της ἔγιν᾽ πιστικὸς κι᾽ ὁ πεθερὸς προεδάρης,
Κι᾽ ἡ πεθερὰ ξενόνηθε κι᾽ ἡ νύφη ξενοϋφαίνει.

Σταυρόδεσε τὰ χέρια της, στὸν πεθερό της πάγει.
—Ἐσύ, πατέρα τοῦ γαμβροῦ καὶ πεθερὲ δικέ μου,
Γιὰ πάρε με καὶ σύρε με πίσω στὰ γονικά μου.
— Νύφη μ᾽, πολλὰ προικιά ᾽φερες, ντρέπομαι νὰ σὲ πάγω.
— Συνόδευσέ με ἀπ᾽ τὰ βουνὰ καὶ πάγω μοναχή μου!
Τὰ χέρια της σταυρόδεσε, στὴν πεθερά της πάγει.
—Ἐσύ, μαννούλα τοῦ γαμβροῦ καὶ πεθερὰ δική μου,
Γιὰ σύρε με, παρακαλῶ, πίσω στὰ γονικά μου.
— Νύφη μ᾽, πολλὰ προικιά ᾽φερες, ντρέπομαι νὰ σὲ πάγω.
Σταυρόδεσε τὰ χέρια της, στὸν ἄνδρα της πηγαίνει.
—Ἄνδρα μ᾽ ἀγαπημένε μου, στὴ μάννα μ᾽ νὰ μὲ πᾶτε.
— Καλή, πολλὰ προικιά ᾽φερες, ντρέπομαι νὰ σὲ πάγω.
— Σημάδευσέ μου τὰ βουνὰ καὶ πάγω μοναχή μου!

Στὸ δρόμον ὅπου πήγαινε, στὰ δάση π᾽ ἀπερνάει,
παρακαλοῦσε τὸν Θεὸν μὲ πικραμένα χείλη·
Θέ μου, νὰ βρῶ τὶς δοῦλες μου καὶ νὰ μὴ μὲ γνωρίσουν.
Καὶ ὁ Θεὸς βοήθησεν, ὑπῆγε καὶ τὶς ηὗρε.
— Γειά σας χαρά σας, δούλισσες. — Καλῶς τὴ γυφτοπούλα.
— Δὲν πᾶτ᾽ ἐπάνω στὴν κυρὰ κι᾽ ἐπάνω στὸν ἀφέντη,
Μὴ θέλουν δούλα γιὰ νερό, δούλα νὰ πάῃ γιὰ ξύλα;
— Γιὰ φύγε, γύφτισ᾽, ἀπ᾽ ἐδῶ, καθάρια γυφτοπούλα!
Τί πέφτ᾽ ἡ ψεῖρα στὸ νερὸ καὶ μαγαρίζ᾽ ἡ βρύσις.
— Παρακαλῶ σας, πέτε τους, μὴ θέλουν κι᾽ ἄλλη δούλα.
Ὑπῆγαν καὶ τῆς εἴπανε καὶ ἡ κυρὰ ἀποκρίθη·
—Ἂν ξεύρῃ ρόκα κι᾽ ἐργαλειὸ καὶ ροῦχα νὰ ὑφάνῃ;

— Ξεύρω κι' ὑφαίνω δίμιτο, μὲ δώδεκα πατῆθρες,
Κάμνω μανδύλια εὔμορφα, μὲ δεκοχιὼ σαΐτες.
Τὴν πῆραν καὶ τὴν πήγανε στὸν ἐργαλειὸ νὰ ὑφάνῃ,
Κι' ὡραῖο τραγοῦδι ἄρχισε κι' ἀργὰ ἀργὰ τὸ λέγει·
— Διασίδι, καλοδιάσιδο, σ' καλοὺς καιροὺς διασμένο,
Διασίδι, ὅταν σὲ διάζομουν, ἦρθαν οἱ συμπεθέροι,
Διασίδι, ὅταν σ' ἐτύλιγα, ἦρθαν ν' ἀρραβωνίσουν,
Διασίδι, ὅταν σ' ἐκόλλησα, ἦρθαν γιὰ νὰ μὲ πάρουν.

Κυρὰ ψηλὰ ἦταν, τ' ἄκουσε καὶ τῆς ἀπελογήθη·
— Δούλα μ', πόθ' εἶν' ὁ τόπος σου; Πόθ' εἶν' τὰ γονικά σου;
—Ἡ μάννα μου Γιαννιώτισσα κι' ὁ κύρης μ' ἀπ' τὴν Πόλι,
Κι' ἐγὼ εἶμ' ἡ Φοίβω ἡ εὔμορφη, ἡ Φοίβω ἡ μαυρομμάτα...

Κι' ἡ μάννα της κατέβηκε καὶ τὴν σφιχταγκαλιάζει
Καὶ τὴν ἐγλυκοφίλησε καὶ ἡ ψυχή της βγαίνει.

Νεώτεροι λαογράφοι, ἀναγνωρίζοντας τὴν αὐθεντικότητα καὶ τὴ γνησιότητα τῶν τραγουδιῶν τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἰατρίδη, βασίστηκαν πολὺ σ' αὐτὴ γιὰ τὶς δικές τους ἐργασίες. Ἔτσι ὁ Ν. Πολίτης στὴν *Ἐπιλογὴ ἀπὸ τὰ Τραγούδια τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ*, ὅπου χρησιμοποίησε εὐρύτατα τὶς παραλλαγὲς τῆς συλλογῆς αὐτῆς στὸ σύστημα, ποὺ ἀκολούθησε, νὰ συνταιριάζῃ τὶς διάφορες παραλλαγὲς γιὰ νὰ παρουσιάσῃ αἰσθητικὰ «ὁλοκληρωμένα» δημοτικὰ τραγούδια, ἡ Εἰρήνη Σπανδωνίδη στὰ *Τραγούδια τῆς Ἀγόριανης* κλπ.

Ὁ Πάσσωφ ὅμως, ποὺ τύπωσε τὴ μεγάλη συλλογή του στὴ Γερμανία στὰ 1860, δὲν εἶχε ὑπ' ὄψη του τὴν πολὺ πρόσφατη τότε ἔκδοση τοῦ Ἰατρίδη καὶ δὲν τὴ χρησιμοποίησε [22].

VIII

Στὰ 1858 βρίσκουμε τὸν Ἰατρίδη νὰ ζῇ μὲ τὴν οἰκογένειά του στὴ Λειβαδιά. Εἶχε πάη ἐκεῖ μερικὰ χρόνια πρωτύτερα γιὰ χάρη τῆς κόρης του, ποὺ ἔπρεπε νὰ παρακολουθήσῃ μαθήματα σὲ σχολεῖο ἀνώτερο ἀπὸ ἐκεῖνο, ποὺ εἶχε ἡ Ἀράχωβα. Ἀλλὰ τὴ χρονιὰ αὐτὴ ἡ Καλλιόπη ἀρραβωνιάστηκε μὲ τὸν καρπενησιώτη Βασίλειο Μπλατσῆ, διοικητικὸ ὑπάλληλο τότε στὴ Λειβαδιά, κι' ὅταν, λίγο ἀργότερα, ἔγινε ὁ γάμος, ὁ Ἰατρίδης καὶ ἡ Ἀνθὴ ξαναγύρισαν στὴν Ἀράχωβα.

Ἡ διαμονὴ τοῦ Ἰατρίδη στὴ Λειβαδιὰ σημειώνεται καὶ στὸν ἀθηναϊκὸ Τύπο, ποὺ δὲν τὸν εἶχε λησμονήσῃ, τόσα χρόνια τώρα ἀποτραβηγμένον στὴν ἐπαρχία.

«Παρὰ τοῦ κυρίου Κουτσοπετάλου, προέδρου τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου Λεβαδείας», γράφει ἡ *Ταχύπτερος Φήμη* στὸ φύλλο τῆς 15 Μαΐου 1858, «ἐμάθαμεν εὐχαρίστως ὅτι ὁ φίλος μας Ἰατρίδης, ζωγράφος περίπυστος καὶ ἀρχαιολόγος σπάνιος, ζῇ εὐαρέστως καὶ κ ο ι ν ω ν ι κ ώ τ α τ α ἐν Λεβαδείᾳ καὶ καταγίνεται εἰς τὴν ἐπεξεργασίαν πολυτίμου τινὸς συγγράμματος, τὸ ὁποῖον, ἀπὸ πολλοῦ ἐκπονήσας, προτίθεται νὰ δημοσιεύσῃ.»

Τὸ «σύγγραμμα» ἦταν βέβαια ἡ Συλλογὴ τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ποὺ τυπώθηκε τὸ ἑπόμενο ἔτος.

Ὁ φίλος του δημοσιογράφος ὑπογραμμίζει τὴν κοινωνικὴ ζωὴ τοῦ Ἰατρίδη στὴ Λειβαδιά, ποὺ ἔκαμε, ὅπως φαίνεται, καὶ σ' αὐτὸν ἐντύπωση, σὰν κάτι ἀντίθετο πρὸς τὸ γνωστὸ χαρακτῆρα του καὶ τὸ συνηθισμένο τρόπο τῆς ζωῆς του.

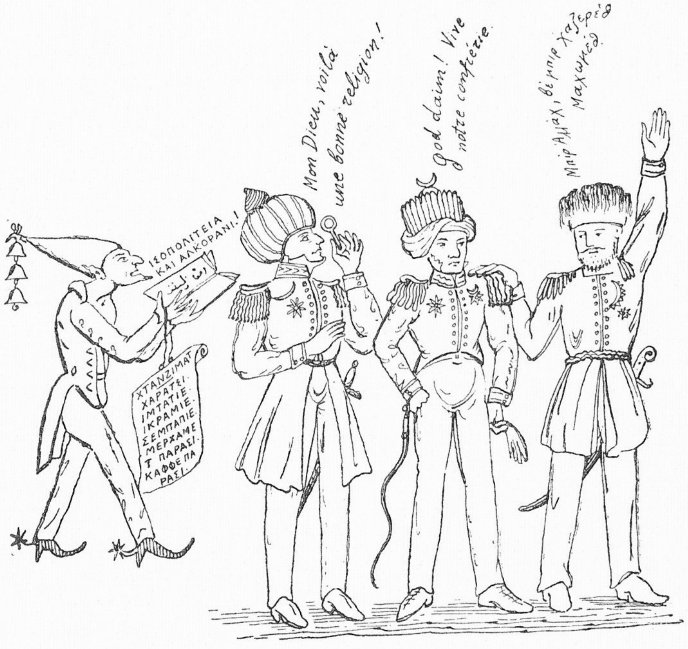
IX

Ὁ Ἀθανάσιος Ἰατρίδης πέθανε στὴν Ἀράχωβα τὴν τελευταία μέρα τοῦ Φλεβάρη τοῦ 1866, κι' ἐκεῖ εἶναι θαμμένος.

Ἕνα χρόνο πρίν, τὸ Μάρτη τοῦ 1865, εἶχε κάμη συμβολαιογραφικὴ διαθήκη κι' ἄφησε καὶ ἕνα μικρὸ κληροδότημα στὸ σχολεῖο τῆς Ἀράχωβας.

Ἡ Ἀνθή, ἀφοῦ ἔζησε μόνη της στὴν Ἀράχωβα ὣς τὰ 1878, πῆγε στὸ Καρπενῆσι, στὴν κόρη της, ὅπου πέθανε τὸ Σεπτέμβρη τοῦ 1904, σὲ ἡλικία ὀγδονταέξη χρονῶν. Τὴν ἔθαψαν κοντὰ στὸν ἀντράδερφό της Ἀναγνώστη Ἰατρίδη, πεθαμένον τριανταπέντε χρόνια πρίν.

Ἡ Ἀνθὴ διατηροῦσε ὣς τὰ βαθειὰ γεράματα τὸ μεγαλόπρεπο παράστημα καὶ τὸν πνευματικό της αὐθορμητισμὸ κι' ἦταν στὸ Καρπενῆσι σημαδιακὴ ἀνάμεσα στὶς ντόπιες γυναῖκες.

Triple Gouvernement à Constantinople

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΟΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΙ ΕΛΓΙΝΟΙ

1. Ἔγγραφα 290 τῆς 10 Μαΐου 1833, 296 τῆς 11 Μαΐου 1833 καὶ 601 τῆς 25 Μαΐου 1833 τῆς Γραμματείας Παιδείας πρὸς τὸν Κυρίτση Μαργαρίτη, ποὺ διορίστηκε τότε προσωρινὸς διευθυντὴς τοῦ Ὀρφανοτροφείου (Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, Τμῆμα Χειρογράφων, Ἀρχεῖο Ὀρφανοτροφείου, ἀντίστοιχες ἀρχειακὲς ἐνδείξεις 238, 239 καὶ 240). Ἔγγραφο 296: «...συνεννοούμενος μετὰ τοῦ Κυρίου Ραγκαβῆ, ὑπουργικοῦ Γραμματέως τῆς Γραμματείας ταύτης, ὅστις ἐστάλη χ θ ὲ ς εἰς τὰ αὐτόθι...»

Βλέπε ἐπίσης σελ. 123 καὶ σημ. 18 τοῦ Δ' κεφαλαίου. Βλέπε καὶ πίνακα παροραμάτων.

2. ΑΛΕΞ. Ρ. ΡΑΓΚΑΒΗ: *Ἀπομνημονεύματα*, τόμος 1ος (Ἀθῆναι, 1894), σελ. 370.

3. ***Voyage à Athènes et à Constantinople, ou collection de portraits, de vues et de costumes grecs et ottomans, peints sur les lieux d' après nature, lithographiés et coloriés par LOUIS DUPRÉ, élève de David; accompagné d' un texte orné de vignettes*** (Paris, Imprimerie de Dondey-Dupré, MDCCCXXV, in-folio).

4. Ὁ Φωβὲλ εἶχε ἰδιόκτητο σπίτι στὴν Ἀθήνα, στὴ σημερινὴ ὁδὸ Ποικίλης.

5. L. DUPRÉ: *op. cit.*, κείμενο, σελ. 42. Ὁ Φωβὲλ ἀπαντᾶ στὸν Dupré, ποὺ τοῦ εἶχε στείλη τὸ λεύκωμά του. Σ' αὐτὸ (πίν. XIX) εἰκονίζεται καὶ ὁ Φωβὲλ στὸ ἀθηναϊκὸ σπίτι του, κάτω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, μὲ τὴν ἀρβανίτισσα οἰκονόμο του, ποὺ τοῦ σερβίρει τὸν καφέ.

6. Δ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ: *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*, τόμ. 3ος, σελ. 119. Ἡ μικτὴ ἐπιτροπὴ δὲν ἐπικύρωσε τὴν ἀγορὰ αὐτή. Βλέπε ὅμως καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ Ἀλ. Γέροντα στὰ *Ἀθηναϊκά*, περιοδικὸ τοῦ Συλλόγου τῶν Ἀθηναίων, τεῦχος 8 (Ὀκτώβριος 1957), ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ γυιὸς τοῦ Πρόκες-Ὄστεν Ἀντώνιος χάρισε τὴν Πνύκα στὸ ἑλληνικὸ κράτος στὰ 1857.

Κατὰ τὴν ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα *Ταχύπτερος Φήμη*, ὁ Πρόκες-Ὄστεν ἀγόρασε τὴν Πνύκα ἀπὸ τὸ Γρόπιο: «Μανθάνομεν ὅτι εἰς τὴν θέσιν Π ν ὺ ξ ἠγόρασεν ὁ κ. Γρόπιος καὶ ἐξ αὐτοῦ εἷς τῶν πρέσβεων, ὅστις, θέλων νὰ ἐπικυρώσῃ τὴν ἀγοράν του εἰς τὴν ἐπὶ τούτῳ συστημένην ἐπιτροπὴν τῆς Β. Κυβερνήσεως, εἶχε δυσκολίας. Διότι ἡ ἐπιτροπὴ αὐτη, καθ' ὃ συστημένη ἀπὸ Ἕλληνας, ἐπρότεινεν εἰς τὴν Β. Κυβέρνησιν νὰ μένῃ ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος θέ-

σις, ὡς ἀναγκαία εἰς τὸ δημόσιον. Θαυμάζομεν ὅμως, πῶς ὁ ἀναφερόμενος πρέσβυς δὲν συνέλαβε διὰ τὴν ἀρχαίαν ταύτην θέσιν τὸ αὐτὸ αἴσθημα, τὸ ὁποῖον συλλαβόντες δι' ὅλην τὴν κλασσικὴν γῆν τῆς Ἑλλάδος οἱ κάτοικοι τῆς Εὐρώπης, συνείργησαν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσίν της». (*Ταχύπτερος Φήμη*, φύλλο 2 τῆς 3 Ἀπριλίου 1837).

7. LEO von KLENZE: *Aphoristische Bemerkungen, gesammelt auf seiner Reise nach Griechenland* (Berlin, 1838), σελ. 300.

8. *Bullettino degli annali dell' Instituto di corrispondenza archeologica*, 1829, σελ. 113.

9. Αὐτόθι, σελ. 122 - 128: *Rapporto del sig. Emilio Wolf intorno i vasi dipinti dell' isola d' Egina.*

10. Βλ. *Annali dell' Instituto di corrispondenza archeologica*, 1829, σελ. 135.

11. Ὁ Adolf Schöll, γράφοντας γιὰ τὰ αὐτοσχέδια μουσεῖα τῆς Ἀθήνας τῆς ἐποχῆς τοῦ 1840, ἀπαριθμεῖ καὶ τὶς ἰδιωτικὲς ἀρχαιολογικὲς συλλογές, ποὺ ὑπῆρχαν τότε στὴν Ἀθήνα, ὅλες τόσο σημαντικές, ὥστε οἱ ἀρχαιολόγοι νὰ παραπέμπουν σ' αὐτές. Τέτοιες ἦταν οἱ συλλογὲς τοῦ πρέσβυ τῆς Πρωσσίας von Brassier, τοῦ συμβούλου τῆς πρωσσικῆς πρεσβείας Faber, τοῦ Πρόκες - Ὄστεν, τοῦ Γρόπιου, τοῦ Γ. Φίνλεϋ, τοῦ προσωπικοῦ γιατροῦ τοῦ Ὄθωνα Röser καὶ τοῦ καθηγητῆ τοῦ ἑλλην. πανεπιστημίου Ἑρρ. Οὐλερίχου. Βλέπε MÜLLER — SCHÖLL: *Archäologische Mitteilungen aus Griechenland, I., Athens Antiken - Sammlungen* (Frankfurt a. M., 1843), σελ. 15.

12. Βλ. LIONEL CUST: *History of the Society of Dilettanti* (London, 1914), *Ionian Antiquities, publisched by the Society of Dilettanti*, τόμος 3ος (Λονδῖνο, 1840).

13. Ἐπιστολὴ τοῦ Καποδίστρια πρὸς τὸν Σναΐντερ τῆς 30 Ἰουνίου 1829, ἀπὸ τὸ Ναύπλιο. Βλέπε: *Ἐπιστολαὶ Ἰ. Καποδίστρια, συλλεγεῖσαι φροντίσι τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ, ἐκδοθεῖσαι παρὰ Ε. Α. Βετὰν καὶ μεταφρασθεῖσαι παρὰ Μιχαὴλ Γ. Σχινᾶ*, Ἀθήνησιν, 1841, τόμος 3ος, σελ. 146. Γαλλικὴ ἔκδοση: *Correspondance du comte J. Capodistrias, Président de la Grèce, lettres écrites par lui depuis le 20 avril 1827 jusqu' au 9 octobre 1831, recueillies et mises en ordre par les soins de ses frères et publiées par E. A. Bétan* (Genève - Paris, 1839), τόμος 3ος, σελ. 196.

14. Αὐτόθι, *ἑλλ. ἔκδ.* σελ. 183, *γαλλ. ἔκδ.* σελ. 243.

15. Ν. ΔΡΑΓΟΥΜΗ: *Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις*, α' ἔκδοση, σελ. 219.

16. Α. ΜΑΜΟΥΚΑ: *Τὰ κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος*, τόμοι 9 - 10, σελ. 101, 110 καὶ 790.

17. ABEL BLOUET: *Expédition Scientifique de Morée, ordonnée par le gouvernement français* (Paris, Firmin Didot Frères), τόμος 1ος, 1831, Εἰσαγωγή, σελ. XXII, λόγος τοῦ Raoul Rochette στὴ συνεδρίαση τοῦ Ἰνστιτούτου τῆς 4 Ἀπριλίου 1831. Βλέπε καὶ *Γενικὴ Ἐφημερίδα*, ἀριθ. 42 τῆς 6 Ἰουνίου 1831.

18. Βλέπε ἄρθρο τοῦ Ἀλεξ. Ραγκαβῆ στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα*,

1837, τεῦχος πρῶτο, σελ. 7. Νεώτεροι Ἕλληνες ἱστορικοί, γράφοντας χωρὶς πλήρη γνώση τοῦ θέματος, ἀπαριθμοῦν καὶ τὸ ψήφισμα Ι' ἀνάμεσα στὰ καλὰ ἔργα τῆς Δ' Ἐθνοσυνέλευσης καὶ τοῦ Καποδίστρια, σὰ μιὰ φροντίδα δηλαδὴ γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀρχαιοτήτων. Βλ. ΕΠ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ: *Ἱστορία τοῦ Συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ*, τόμος 1ος (Ἀθῆναι, 1892), σελ. 157: «Ἔλαβεν ἀποφάσεις περὶ ἀπαγορεύσεως τῆς ἐξαγωγῆς ἀρχαιοτήτων». Γ. ΑΣΠΡΕΑ: *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*, τόμος 1ος (ἔκδ. Β', Ἀθῆναι, 1930), σελ. 85.

Ὁ Ἀμπού, ἐνῶ ἀναφέρει τὴ δυσφορία τῶν ἀθηναίων ἀρχαιολόγων γιὰ τὶς ἀρχαιολογικὲς ἐλευθεριότητες τοῦ Καποδίστρια, ἀποσιωπᾶ τὴ δωρεὰ τῶν ὀλυμπιακῶν μαρμάρων πρὸς τοὺς Γάλλους καὶ γράφει ἀόριστα γιὰ ἄγνωστες καὶ ἴσως ἀνύπαρκτες παραχωρήσεις του πρὸς τοὺς Ρώσσους. ED. ABOUT: *La Grèce Contemporaine* (Paris, 1854) σελ. 263 καὶ ἑπ.: «Les sculptures sont parties pour la Russie au temps d' Orloff et sous la présidence de Capo d'Istria. Les archéologues athéniens parlent encore avec douleur des libéralités diplomatiques de l'ingénieux président.»

19. ABEL BLOUET: *op. cit.*, τόμος 3ος, 1838, σελ. 21. Στὸ ἄρθρο «Αἴγινα» τῆς *Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας* (τόμος 2ος, σελ. 467, τρίτη στήλη), ἀναφέρεται ὅτι ἡ δεύτερη κολώνα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης, ποὺ σώζονταν ἀκόμα, μὲ τὸ κιονόκρανό της, ὅταν ὁ Dodwell ἀπεικόνισε τὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ (1803), μὰ καὶ ἀργότερα ἀκόμα, στὰ 1814, ὅταν ὁ Stackelberg ἔκαμε τὸ σχέδιο τοῦ τοπείου αὐτοῦ (OTTO MAGNUS v. STACKELBERG: *La Grèce, vues pittoresques et topographiques*, Paris 1834, τόμος 1ος), ἔπεσε στὰ 1861. Λάθος. Τὴν ἐποχὴ τῆς γαλλικῆς ἐπιστημονικῆς ἀποστολῆς δὲν ὑπῆρχε πιά. Βλ. τὴ χαλκογραφία τοῦ τρίτου τόμου τῆς *Expédition*, πίνακας 38, καθὼς καὶ τὸ σχετικὸ κείμενο τοῦ Blouet, σελ. 21. Βλ. ἐπίσης καὶ τὸ κείμενο τοῦ Stackelberg, τόμος 1ος, σελ. 16, ποὺ τὄγραψε μετὰ τὸ 1830.

20. Στὸ μουσεῖο τῆς Αἴγινας βρίσκονται μερικὰ κομμάτια γυναικείων κορμῶν (ἀμαζόνων, Νιοβιδῶν) καὶ ἕνα ὑπόλειμμα ἀπὸ τέθριππο ἅρμα, ἀπὸ τὰ ἀετώματα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης, ὅλα σὲ πάριο μάρμαρο. Βλ. GABRIEL WELTER: *Aigina* (Berlin, 1938), σελ. 124 - 125.

21. Τόμος 3ος, πίνακας 41, IV. Βλέπε καὶ τὸ σχέδιο τοῦ Ἰατρίδη στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα*, 1842, τεῦχος 14, λιθογράφημα 1012.

22. REINHARD KEKULÉ v. STRADONITZ: *Die antiken Bildwerke im Theseion zu Athen* (Leipzig, 1869), No 41, Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΟΥ: *Γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, κατάλογος περιγραφικὸς* (Ἀθῆναι, 1908), σελ. 242.

23. A. BLOUET: *op. cit.*, τόμος 3ος, σελ. 21, CHARLES - ROBERT COCKERELL: *The Temple of Jupiter Panhellenios at Aegina and of Apollo Epicurios at Bassae in Arcadia* (London, 1860, in - folio), σελ. 40. Βλ. καὶ τὸ παραπάνω (σημ. 9) ἄρθρο τοῦ Αἰμ. Βὸλφ στὸ *Δελτίο* τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ρώμης.

24. LUDWIG ROSS: *Erinnerungen und Mitteilungen aus Griechenland* (Berlin, 1863), σελ. 136 - 139.

25. *Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις*, σελ. 88: «Καταστείλας τὴν πνοήν μου ἐκρεμάσθην ἀπὸ τῶν χειλέων αὐτοῦ».

26. ABEL-FRANÇOIS VILLEMAIN: *Souvenirs contemporains d' histoire et de littérature* (Bruxelles, 1854), σελ. 330.

27. LUDWIG ROSS: *Erinnerungen und Mitteilungen aus Griechenland*, σελ. 151 (ἀναδημοσίευση ἄρθρου του τῆς 30.9/12.10 1832 ἀπὸ τὸ περιοδικὸ *Blätter für literarische Unterhaltung)*. Βλ. καὶ FRIED. THIERSCH: *De l' état actuel de la Grèce et des moyens d' arriver à sa restauration* (Leipzig, F. A. Brockhaus, 1833), σελ. 21 - 22.

28. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑ: *Γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, κατάλογος περιγραφικὸς* (Ἀθῆναι, 1890 - 1892), Πρόλογος. Ὁ Καββαδίας πιθανὸν νὰ στηρίχτηκε στὴν πληροφορία τοῦ R. Kekulé, ποὺ ἀναφέρει τὴν ἴδια χρονολογία: «Die Eröffnung fand im März 1829 statt». Βλ. R. KEKULÉ, *op. cit.*, Vorwort.

29. Ἐπιστολὴ τῆς 28 Φεβρουαρίου 1828. *Ἐπιστολαὶ Ἰ. Καποδίστρια*, τόμος 1ος, σελ. 338.

30. Ἀπὸ μιὰ ἔκθεση τοῦ Γρ. Κωνσταντᾶ πρὸς τὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ μὲ ἡμερομηνία 9 Μαΐου 1832 μαθαίνουμε ὅτι στὸ Ὀρφανοτροφεῖο λειτουργοῦσαν τότε «ἐργοστάσια» ραπτικῆς καὶ βιβλιοδετικῆς, καθὼς καὶ σχολεῖο μουσικῆς «εὐρωπαϊκῆς ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ρωσσικῆς». Ἀργότερα ἔκαμαν καὶ ἐργαστήριο καλαθοπλεκτικῆς. Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, φάκελλος Γραμματείας Παιδείας, Μάϊος 1832.

31. *Ἐπιστολαὶ Ἰ. Καποδίστρια*, τόμος 2ος, σελ. 192.

32. Αὐτόθι, σελ. 354.

33. Ἐπιστολὴ τῆς 20 Ὀκτωβρίου 1829, ἀπὸ τὸ Ναύπλιο στὴν Αἴγινα. *Ἐπιστολαὶ Ἰ. Καποδίστρια*, τόμος 3ος, σελ. 262.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΑΠ' ΤΟ ΚΑΡΠΕΝΗΣΙ ΣΤΗΝ ΑΙΓΙΝΑ

1. Βλ. *Aperçu sur l' origine de la famille Caruso* (Corfou, Imprimérie «Mercure» d' Antoine Terzaki, ἀνώνυμο φυλλάδιο), ΗΛΙΑ ΤΣΙΤΣΕΛΗ: *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα* (Ἀθῆναι, 1904), σελ. 200 - 201.

2. Βλ. ΜΑΤΘΑΙΟΥ ΠΑΡΑΝΙΚΑ: *Σχεδίασμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων* κλπ. (Κων/πολις, 1867), σελ. 92 - 93, ὅπου ὁ συγγραφέας παραπέμπει σὲ ἀνέκδοτες σημειώσεις τοῦ Π. Ἀραβαντινοῦ.

Οἱ οἰκογένειες, ποὺ διεκδικοῦσαν στὸ Καρπενῆσι τὴ δημογεροντία τὸν τελευταῖο αἰώνα τῆς τουρκοκρατίας καὶ πολλὲς φορὲς βρίσκονταν σὲ βαθειὰ μεταξύ τους διαμάχη γιὰ τὴν κατοχή της, ἦταν οἱ Λιθαράδες, οἱ Χατσόπουλοι καὶ οἱ γνωστοὶ ἀπὸ τὸν Πουκεβὶλ Παλιόπουλοι. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα φάνηκαν οἱ Μπλατσαῖοι καὶ οἱ Τσάτσοι.

3. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗ ΙΑΤΡΙΔΗ: *Κῶδιξ τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς τῆς ἐν τῇ κωμοπόλει Καρπενησίου, 1816*. Ἐν μέρει ἀνέκδοτο χειρόγραφο, γραμμένο στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα.

4. *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου*, Β', σελ. 328, ὑποσ., ΣΠ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ: *Ἱστορία Ἀλῆ Πασᾶ τοῦ Τεπελενλῆ* (Ἀθῆναι, 1895), σελ. 461.

5. Ἔτσι καὶ ὁ Ἀθανάσιος Σκαρλᾶτος ἀπὸ τὸ Λιδωρίκι, ἄλλος γραμματικὸς καὶ σφραγιδοφύλακας τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, ἔγινε στὰ Γιάννινα Λιδωρίκης καὶ κράτησε αὐτὸ τὸ ἐπίθετο. Βλέπε *Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ἀθανασίου Λιδωρίκη*, δημοσιευμένα ἀπὸ τὸν Τάκη Λάππα στὸ περιοδικὸ *Ἠπειρωτικὴ Ἑστία*, τεῦχος 42, 1955, σελ. 876 καὶ ἑπ.

6. Τόμος Β' 1885, σελ. 115. Γιὰ τὸν Γεώργιο Ἀναγνώστη Ἰατρίδη βλέπε καὶ *Νέον Ἑλληνομνήμονα*: τόμος 7ος, σελ. 261, ἀριθ. 536, ὅπου δημοσιεύεται τὸ *Χρονικὸ τῶν μαχῶν τοῦ Καρπενησίου*, ἀντιγραμμένο ἀπὸ τὸ Κτηματολόγιο 42 τῆς μονῆς Προυσοῦ· σελ. 233, ἀριθ. 445· σελ. 231 ἀριθ. 440· σελ. 258 ἀριθ. 524, καὶ τόμος 10ος, σελ. 314. Ἐπίσης ΤΡ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ: *Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Α', σελ. 278 καὶ ἑπ., ὅπου δημοσιεύεται καὶ τὸ ἰαμβικὸ ποίημα τῆς μονῆς Προυσοῦ (περιέχεται στὸν κώδικα τῆς Σχολῆς Καρπενησίου) καὶ ἀναφέρεται ὅτι ὁ Γ. Ἀν. Ἰατρίδης ἔγραψε στίχους καρκινικούς, ποὺ ἐμεῖς ὅμως δὲν τοὺς ξέρουμε.

Βλέπε καὶ σημείωμα VITAL (Στεφάνου Βίου) στὴν ἐφημερίδα *Ἠχὼ τῆς Χίου*, 1921, φύλλο 4.

Ὁ Κ. Σάθας *(Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμος Γ', Εἰσαγωγή, σελ. 90), γράφει ὅτι οἱ 67 ἐπιστολὲς τοῦ Γόρδιου, ποὺ κατάλογό τους δημοσιεύει στὸν ἴδιο τόμο, σελ. 533 - 40, προέρχονται ἀπὸ τὸν κώδικα τοῦ ἐπισκόπου Λητζᾶς καὶ Ἀγράφων Δοσίθεου (1793) καὶ ὅτι τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἦταν στὴν κατοχὴ «τοῦ ἐλλογίμου Γ. Ἰατρίδη ἐν Καρπενησίῳ». Πραγματικά, ὁ Σάθας πῆρε τὸν κώδικα τοῦ Δοσίθεου ἀπὸ τὸν Γ. Ἰατρίδη στὰ 1868 καὶ τὸν χρησιμοποίησε, ἀλλὰ δὲν τὸν ἐπέστρεψε. (Πληροφορία κ. Γεωργ. Κ. Ἰατρίδη).

7. Μητρῶο ὑπαξιωματικῶν 2249. Βλ. Ἀρχεῖο Ἀγωνιστῶν, φάκ. *Ἀναγν. Ἰατρίδη*, ἔγγραφα 28598 - 28602.

8. Μητρῶο ἀξιωματικῶν 2090.

9. Τὸ χωριὸ Σπαρτιᾶς, στὴν περιφέρεια τοῦ Καρπενησιοῦ, τὸ Μικροχρύσου, στὸν ἄλλοτε δῆμο Δολόπων, καὶ ἄλλα.

10. Ἀφήγηση τῆς ἴδιας σὲ γεροντικὴ ἡλικία.

11. Πληροφορία κ. Γεωργ. Κ. Ἰατρίδη.

12. Πληροφορία κ. Δημ. Κ. Ἰατρίδη.

13. Πληροφορία κ. Δημ. Κ. Ἰατρίδη.

14. Ὁ φάκελλος τοῦ Ἰατρίδη στὰ Ἐθνικὰ Ἀρχεῖα τῆς Γαλλίας ἔχει τὴν ἀρχειακὴ ἔνδειξη F/7/6725/5 καὶ τὰ ἔγγραφα τὸν ἀριθμὸ 8,982 o.g. Βλέπε στὸ *Παράρτημα* τὶς φωτοτυπίες δύο ἀπὸ τὰ ἔγγραφα αὐτά.

15. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν στὸ Παρίσι ὁ Μιχ. Γ. Σχινᾶς καὶ ὁ Κ. Δ. Σχινᾶς. Ἴσως ἕνας ἀπ' αὐτοὺς νὰ βοήθησε τότε τὸν Ἰατρίδη.

16. Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, Καποδιστριακὴ περίοδος, φάκελλος Γραμματείας Παιδείας, Δεκέμβριος 1829. Κείμενο ἑλληνικὸ καὶ γαλλικό.

17. Ἀπὸ ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου τοῦ Ὀρφανοτροφείου προκύπτει ὅτι καὶ ὁ κεφαλλωνίτης στρατηγὸς τοῦ Ἀγώνα Κωνστ. Μεταξᾶς, ἐπὶ Καποδίστρια ἔκτακτος ἐπίτροπος Ἀνατολικῆς Στερεᾶς, ἐνεργοῦσε «σκαψίματα» σὲ διάφορα μέρη τῆς δικαιοδοσίας του κι' ἔπερνε ἀπὸ τὸν Μουστοξύδη τὰ ἔξοδα.

18. Τεῦχος 359 τῆς 24 Δεκεμβρίου 1832. Ἀναδημοσιεύτηκε στὸ βιβλίο τοῦ Ρός: *Erinnerungen und Mitteilungen aus Griechenland*, σελ. 144 - 145.

19. Γιὰ ἀγαλματοστάσιο χρησίμευαν οἱ νάρθηκες τῆς ἐκκλησίας τοῦ Σωτῆρος, ποὺ εἶναι ἐνσωματωμένη στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τοῦ περιμετρικὰ χτισμένου κτιρίου τοῦ Ὀρφανοτροφείου. Ἡ εἴσοδος τῆς ἐκκλησίας εἶναι ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ αὐλὴ τοῦ κτιρίου.

20. Τὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ μουσείου στεγάζονταν, ὅταν τὸ εἶδε ὁ Ρός, ἀλλὰ καὶ πολὺ ἀργότερα ἀκόμα, στὸ ἴδιο δωμάτιο μὲ τὴ βιβλιοθήκη.

21. L. KLENZE: *op. cit.*, σελ. 155 καὶ ἑπ.

22. *Αἰγιναία*, παράρτημα τοῦ πρώτου τεύχους, σελ. 42. Ἐπίσης *Γενικὴ Ἐφημερίς*, φύλλο 13 τῆς 18 Φεβρουαρίου 1831.

23. Εἶναι ὁ γιατρὸς Δημήτριος Δε Σύλλας, ἀπὸ τὴν Πάργα (; - 1858), ὑπουργὸς τῆς Στρατιωτικῆς Ἀστυνομίας στὴν Ἐπανάσταση (1825 - 1826), πληρεξούσιος Ἄργους στὴν Ἐθνοσυνέλευση τῆς Προνοίας, ἔπαρχος Ἄνδρου, νομίατρος Κορίνθου κλπ. Ὁ Δεσύλλας σπούδασε στὴν Πίζα καὶ ἦρθε στὴν Ἑλλάδα τὸν πρῶτο χρόνο τῆς Ἐπανάστασης μαζὶ μὲ τὸν Ἀλ. Μαυροκορδᾶτο.

24. Γενικὰ Ἀρχεῖα, φάκελλος Γραμματείας τῆς Ἐπικρατείας, Ἀπρίλιος 1832.

25. Βλέπε τὴν ἔκθεση τοῦ Δεσύλλα στὸ *Παράρτημα*.

26. Τέτοιο ἔγγραφο δὲν ὑπάρχει στὰ Ἀρχεῖα. Ἀλλὰ στὸ πρωτόκολλο εἰσερχομένων τῆς Γραμματείας Παιδείας τῆς περιόδου 8.11.1830 - 13.4.1832 (φάκελλος Ἀπριλίου 1832) καταχωρεῖται, μὲ τὸν ἀριθμὸ 3626 καὶ ἡμερομηνία 30 Μαρτίου 1832, ἡ περίληψη ἑνὸς ἐγγράφου τοῦ Μουστοξύδη: «Ὁ Πρόεδρος τοῦ Ὀρφανοτροφείου κάμνει διαφόρους προτάσεις εἰς τὴν Κυβέρνησιν». Ἴσως μ' αὐτὸ τό, τελευταῖο πιά, ἔγγραφό του νὰ ἔδινε ὁ Μουστοξύδης καὶ τὴν παραίτησή του.

27. Βλέπε στὸ *Παράρτημα* δύο ἔγγραφα τοῦ Καμπάνη πρὸς τὸν Δεσύλλα. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, Τμῆμα Χειρογράφων, Ἀρχεῖο Ὀρφανοτροφείου, ἀριθ. 197 καὶ 198.

28. Καὶ ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, σὲ μιὰ ἔκθεσή του ποὺ ἔστειλε στὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπή, μὲ ἡμερομηνία 12 Ἀπριλίου 1832, γιὰ τὸν τρόπο ποὺ ὁ Μουστοξύδης διαχειρίστηκε τὰ ἀξιώματά του στὴν Αἴγινα, ἐνῶ τὸν κατηγορεῖ γιὰ τὴ διαχείριση τῆς βιβλιοθήκης, γιὰ τὸ μουσεῖο γράφει: «Εἰς δὲ τὰ τοῦ Μουσείου ἀγγεῖα καὶ ἀγάλματα, ὅσα εἰσῆλθον εἰς τὸ κατάστημα, παρατηρῶ ὅτι κλοπὴ δὲν ἐγένετο, ἐκτὸς δύο ἢ τριῶν, τὰ ὁποῖα φανερώνει ὁ Κύριος Πρόεδρος εἰς τὴν ἔκθεσίν του». Βλέπε καὶ σελ. 75.

29. Ἀργότερα ὁ Ρός, σὲ μιὰ διατριβή του μὲ τὸν τίτλο: *Über die archäologischen Bestrebungen und Entdeckungen in Griechenland von 1832 bis 1836*, ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ *Intelligenzblatt* τοῦ 1837, τεύχη 47 - 49, καὶ ἀναδημοσιεύτηκε στὶς *Ἀρχαιολογικὲς Διατριβές* του (*Archäologische Aufsätze*, τόμος Α', 1855), διέψευσε τὴν κατηγορία καὶ ἀπέδωκε τὴ διάδοση στὰ πολιτικὰ πάθη τῆς ἐποχῆς. Ἀλλὰ ὁ ἐκδότης τῶν *Ἀναμνήσεων* τοῦ Ρὸς Otto Jahn, μὴ ξέροντας τὸ θέμα, δὲν ἔκαμε τὴ σχετικὴ διαγραφή, κι' ἔτσι ὁ ὑπαινιγμός, ποὺ περιέχεται στὸ ἄρθρο τοῦ Ρός, πέρασε καὶ στὸ τελευταῖο αὐτὸ βιβλίο.

Ἐδῶ πάντως πρέπει ν' ἀναφέρουμε καὶ μία σχετικὴ μὲ τὴ διαχείριση τοῦ Μουστοξύδη δηλοποίηση τῆς Γραμματείας τῆς Παιδείας, ποὺ δημοσιεύτηκε δυόμισυ χρόνια ἀργότερα στὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως (φύλλο 31 τῆς 27 Αὐγούστου 1834):

Δηλοποίησις περὶ τῶν ἐκλιπουσῶν ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον ἀρχαιοτήτων, ἐφορεύοντος τοῦ κυρίου Ἀ. Μουστοξύδου.

«Ἐκ τῶν παρὰ τοῦ Σ. Ἐπισκόπου Κυκλάδων Κυρίου Ἀνθίμου ἀφιερωθέντων (sic) κατὰ τὸν Μάϊον τοῦ 1831 ἔτους εἰς τὸ ἐν Αἰγίνῃ Ἐθνικὸν Μουσεῖον ἀρχαιοτήτων ἐξέλιπον, μετ' οὐκ ὀλίγων καὶ ἄλλων, ἐφορεύοντος εἰς τὸ κατάστημα τοῦτο τοῦ ἐκ Κερκύρας Κυρίου Ἀ. Μουστοξύδου, αἱ ἐφεξῆς:

»Α' Εἷς δακτυλιόλιθος ἀνάγλυφος (καμέα) εἰς λίθον τετράχρουν, ἔχων ἀναγεγλυμμένην, ἀτελῶς πως, τὴν προτομὴν πιθανῶς τῆς Δήμητρος.

»Β' Εἷς δακτυλιόλιθος λευκός, ἔχων ἐγγεγλυμμένην τὴν ἐπιγραφήν: ΕΥΤΥΧΕΙ Η ΚΑΛΗ, καὶ

»Γ' Ἓν τετράδιον μὲ διαφόρους σπανίας καὶ ἀνεκδότους, τὸ πλεῖστον, ἐπιγραφὰς τῆς ἐν Καρίᾳ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κειμένης πόλεως Μυλάσης καὶ τῶν πέριξ αὐτῆς.

»Τὰς ἀρχαιότητας ταύτας, καὶ ἰδίως τὰς ἀνεκδότους ἐπιγραφάς, ὡς ἀφιερωθείσας ἀναφαιρέτως εἰς τὸ κατάστημα τοῦτο καὶ ἀποτελούσας μέρος ἀνεκποίητον τῆς ἐθνικῆς περιουσίας, ὀφείλοντες ν' ἀναζητήσωμεν καὶ ἀναλάβωμεν ὅθεν κεν εὑρεθῶσι, προσκαλοῦμεν διὰ τῆς παρούσης κοινοποιήσεως καὶ ἀξιοῦμεν ἕκαστον ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ Βασιλείου διατρίβοντα, εἰ μὲν τὰς ἔχοι, νὰ τὰς ἐπιστρέψῃ ἐντὸς ἑνὸς ἔτους εἰς τὸ Μουσεῖον ἢ νὰ γνωστοποιήσῃ πρὸς τὴν Γραμματείαν ταύτην τὰ δικαιώματά του ἐπὶ τῆς ἰδιοκτησίας των. Εἰ δὲ γνωρίζοι τὸν κατέχοντα ἢ τὸν ἀφελόμενον καὶ ἐκποιήσαντα αὐτάς, νὰ ἀναγγείλῃ καὶ τοῦτο εἰς τὴν Γραμματείαν, διὰ νὰ λάβωμεν τὰ ἀπαιτούμενα μέτρα πρὸς ἀνάκτησιν τῶν ἀφῃρημένων τούτων ἐθνικῶν κειμηλίων.

»Ὑπερασπιζόμενοι κατὰ τὴν ἱερότητα τῶν χρεῶν μας τὴν ἰδιοκτησίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Μουσείου, διαμαρτυρόμεθα συγχρόνως ἐναντίον οἱασδήποτε δημοσιεύσεως τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος ἀνεκδότων ἐπιγραφῶν, γενομένης ἢ γενησομένης ἐκτὸς τοῦ Βασιλείου, ἐπιφυλαττόμενοι τὴν κατὰ νόμους περαιτέρω καταδίωξιν τῆς τοιαύτης δημοσιεύσεως κλπ. Ἐν Ναυπλίῳ τῇ 6 - 8 Ἰουλίου 1834. *Ὁ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κλπ. Γραμματεὺς τῆς Ἐπικρατείας:* Κ. Δ. ΣΧΙΝΑΣ.»

30. Βλέπε Παράρτημα τῆς βιογραφίας Μουστοξύδη: *Corrispondenza col*

suo amico Papadopulo Vreto (Atene, nella stamperia di G. Angelopulo, 1860), σελ. XIII, σημ. 5. Ὁ Θείρσιος, στὸ βιβλίο του *De l'état actuel de la Grèce* κλπ., ὅπου περιγράφει τὰ πολιτικὰ γεγονότα τοῦ 1832 καὶ τὴ δική του ἀνάμιξη σ' αὐτά, δὲν κάνει λόγο γιὰ τὸ παραπάνω ἐπεισόδιο τῆς Κέρκυρας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΑΜΗΧΑΝΙΑ

1. Τελικὴ σύνθεση: Γεώργιος Κουντουριώτης, Δημ. Ὑψηλάντης, Ἰωάννης Κωλέττης, Ἀνδρέας Μεταξᾶς, Δημ. Πλαπούτας, Ἀνδρέας Ζαΐμης, Κ. Μπότσαρης.

2. Ἀλ. Μαυροκορδᾶτος, Οἰκονομίας· Κωνστ. Ζωγράφος, Στρατιωτικῶν· Δημ. Βούλγαρης, Ναυτικῶν· Σπ. Τρικούπης, Ἐξωτερικῶν· Χριστόδ. Κλονάρης, Δικαιοσύνης· Ἰακωβάκης Ρίζος Νερουλός, Παιδείας· Δημήτρ. Χρηστίδης, Γραμματεὺς τῆς Ἐπικρατείας.

3. *Ἐθνικὴ Ἐφημερίς,* 3 Σεπτεμβρίου 1832.

4· Ἰδοὺ τὸ ἔγγραφο τοῦ διορισμοῦ τῶν ὑπαλλήλων αὐτῶν:

«Ἀριθ. 193. Πρὸς τὸν Κύριον *Ἀ. Μαυροκορδᾶτον*. Δυνάμει τῆς ὑπ' ἀριθ. 168 ἐκθέσεως τῆς Γραμματείας ταύτης, ἐπικυρωθείσης παρὰ τῆς Γεν. Διοικήσεως, διορίζεσθε, Κύριε, Πρωτοκολλητὴς καὶ ἐπὶ τῆς δαπάνης τοῦ Γραφείου τῆς ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσ. Ἐκπαιδεύσεως Γραμματείας, ἐπὶ μισθῷ 120 φοινίκων κατὰ μῆνα. Ἡ Γραμματεία αὕτη, διευθύνουσα πρὸς ὑμᾶς τὸ παρὸν ἐπίσημον αὐτῆς ἔγγραφον, δὲν ἀμφιβάλλει ὅτι θέλετε ἐκπληρώσει, Κύριε, τὰ χρέη σας μὲ τὴν ἀπαιτουμένην προθυμίαν. Ἐν Ναυπλίῳ τῇ 18 Μαΐου 1832. Ὁ Γραμματεὺς Ι. ΡΙΖΟΣ.

»Ὅμοιον πρὸς τοὺς Κυρίους:

»194. *Σκαρλᾶτον Δ. Βυζάντιον,* Α' Πάρεδρον ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, ἐπὶ μισθῷ 200 φοινίκων κατὰ μῆνα.

»195. *Ἀλέξανδρον Ρ. Ραγκαβῆν,* Α' Πάρεδρον ἐπὶ τῆς Παιδείας, ἐπὶ μισθῷ 160 φοινίκων κατὰ μῆνα.

»196. *Ν. Παπαρρηγόπουλον,* Β' Πάρεδρον ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, ἐκπληροῦντα καὶ χρέη ἀντιγραφέως, ἐπὶ μισθῷ 120 φοινίκων κατὰ μῆνα.

»197. *Πέτρον Ἀ. Κλάδον,* Β' Πάρεδρον ἐπὶ τῆς Παιδείας καὶ ἐκπληροῦντα καὶ χρέη ἀντιγραφέως, ἐπὶ μισθῷ 120 φοινίκων κατὰ μῆνα.

»198. *Μ. Παλλάδιον,* ἀντιγραφέα, ἐπιφορτισμένον ἰδιαιτέρως τῇ εἰς καθαρὸν ἀντιγραφῇ τῶν ἐξερχομένων, ἐπὶ μισθῷ 80 φοινίκων κατὰ μῆνα.

»199. *Ἰάκωβον Ἀ. Δραγάτσην,* ἐπὶ τῆς ἀπογραφῆς τῆς μισθοδοσίας τῶν διαφόρων ἐκπαιδευτικῶν καταστημάτων καὶ ἐπιστάτην τῶν κωδίκων τῶν ἱερῶν μονῶν καὶ σχολείων, ἐπὶ μισθῷ 120 φοινίκων κατὰ μῆνα.»

Γενικὰ Ἀρχεῖα, Γραμματεία Παιδείας, Μάϊος 1832.

5. Στὸ φύλλο 11 τῆς 25 Μαΐου 1832 τῆς *Ἐθνικῆς Ἐφημερίδας* δημοσιεύτηκε τὸ διάταγμα τοῦ διορισμοῦ τῆς πρώτης μετὰ τὸν Μουστοξύδη ἐπιτροπῆς τοῦ Ὀρφανοτροφείου: «Ἀριθμὸς 9. *Ἡ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς Ἑλλάδος.* Προνοουμένη περὶ τῆς διατηρήσεως τοῦ ἐν Αἰγίνῃ Ὀρφανοτροφείου, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν σύστασιν ἐδαπάνησε τὸ ἔθνος μεγάλας ἄχρι τοῦδε ποσότητας, καὶ ἐπιθυμοῦσα νὰ βελτιωθῇ, καθ' ὅσον ἐνδέχεται, τὸ κατάστημα τοῦτο. Λαβοῦσα ὑπ' ὄψιν τὴν περὶ τούτου ἔκθεσιν τῆς ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κλπ. Γραμματείας, συνωδευμένην μὲ τὰς ἐγγράφους πληροφορίας τοῦ Κυρίου Γ. Κωνσταντᾶ, ἐπιστατήσαντος ἄχρι τοῦδε περὶ τὴν οἰκονομίαν τοῦ καταστήματος ἀξίως τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ ἔθνους. Δ ι α τ ά τ τ ε ι. Ἡ ἐπιστασία καὶ ἡ διεύθυνσις τοῦ ἐν Αἰγίνῃ Ὀρφανοτροφείου ἀνατίθεται ἀπὸ σήμερον εἰς τὴν φροντίδα τριμελοῦς ἐπιτροπῆς ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἐπιτροπὴ τοῦ Ὀρφανοτροφείου. Οἱ Κύριοι Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, Θεόκλητος Φαρμακίδης καὶ Ἀλέξανδρος Σοῦτσος διορίζονται μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς αὐτῆς. Ἐν Ναυπλίῳ τῇ 14 Μαΐου 1832.»

Στὸ ἴδιο φύλλο δημοσιεύτηκε καὶ τὸ διάταγμα 14 τῆς 15 Μαΐου 1832, εἶδος κανονισμοῦ τοῦ Ὀρφανοτροφείου, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Κωνσταντᾶς θὰ εἶχε «καὶ τοῦ λοιποῦ τὴν ἐπιστασίαν καὶ τὴν φροντίδα τῆς οἰκονομίας τοῦ Ὀρφανοτροφείου», καὶ τέλος οἱ μεταβολές: «Διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 21 διατάγματος διωρίσθη μέλος τῆς ἐπὶ τοῦ Ὀρφανοτροφείου Ἐπιτροπῆς ὁ Πανοσιώτατος Ἀρχιμανδρίτης Νεόφυτος Δούκας ἀντὶ τοῦ παραιτηθέντος Κυρίου Θεοκλήτου Φαρμακίδου, καὶ διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 23 ὁ Κύριος Γ. Μ. Καραμάνος ἀντὶ τοῦ Κυρίου Ἀ. Σούτσου.»

Ἂν καὶ δὲν ὑπάρχει ρητὸς διορισμὸς προέδρου τῆς ἐπιτροπῆς, ἐντούτοις ἡ σειρὰ τῶν ὀνομάτων στὸ διάταγμα 9 ἔδινε στὸν Κωνσταντᾶ τὴν πρωτοκαθεδρία, τὴν ὁποία καὶ ἐξάσκησε ὁ Κ. οὐσιαστικὰ στὸ διάστημα τῆς θητείας του.

6. *Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος,* Ναύπλιο. Πρῶτο φύλλο: 7 Ὀκτωβρίου 1825.

7. Ἡ Γραμματεία τῆς Παιδείας, μὲ τὸ ἔγγραφό της 29 τῆς 9 Μαΐου 1832, πρότεινε καὶ ἡ τελευταία ἀποφάσισε (διάταγμα 11) τὸ χωρισμὸ τῆς βιβλιοθήκης ἀπὸ τὸ μουσεῖο καὶ διόρισε τὸ Γεννάδιο ἐπιστάτη τῆς βιβλιοθήκης. Γενικὰ Ἀρχεῖα, Γραμματεία Παιδείας, Μάϊος 1832.

8. Διάταγμα τῆς 12 Μαΐου 1832. Γεν. Ἀρχεῖα, Γραμματεία Παιδείας.

9. *Concierge,* μὲ τὴ σημασία τοῦ *conservateur,* τῶν συλλογῶν τοῦ Λουξεμβούργου ἦταν ἐπὶ Λουδοβίκου 14ου καὶ ὁ παρισινὸς ζωγράφος καὶ δάσκαλος τοῦ Βαττὼ Κλαύδιος *Audran* ὁ III (1658 - 1734). Βλ. E. BÉNÉZIT: *Dictionnaire des peintres* κλπ., τόμος 8ος, σελ. 678, στήλη 2.

10. Ἔγγραφο 125 τῆς 27 Μαΐου 1832. Γενικὰ Ἀρχεῖα, Γραμματεία Παιδείας.

11. Στὸ βιβλίο πρωτοκόλλου εἰσερχομένων τῆς Γραμματείας Παιδείας ἀπὸ 3 Μαΐου 1832 μέχρι 26 Ἰανουαρίου 1833 (Γενικὰ Ἀρχεῖα, Γραμματεία Παιδείας, φάκ. Δεκεμβρίου 1832) εἶναι καταχωρημένη μὲ ἀριθμὸ 17, χωρὶς ἡμερομηνία, ἡ σχετικὴ αἴτηση τοῦ Ἰατρίδη: «κ. Ἰατρίδης Ἀθ. παρακαλεῖ τὴν Κυβέρνησιν νὰ διορισθῇ ἐπιστάτης τῶν εἰς Αἴγιναν εὑρισκομένων ἀρχαιο-

τήτων καὶ τῆς Βιβλιοθήκης». Ἡ συλλογὴ ἦταν ἀκόμα ἑνιαία. Ἡ αἴτηση τοῦ Ἰατρίδη δὲ σώζεται στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα.

12. Ὅταν ξέρουμε τὴ συνεχῆ ἀπασχόληση τοῦ Μουστοξύδη μὲ τὰ τόσα διοικητικὰ καθήκοντά του, ὅπως βγαίνει ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα, ἡ παρατήρηση τοῦ Ρίζου γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐργασία του τὰ δυὸ χρόνια, ποὺ ἦταν ἔφορος τοῦ μουσείου, δὲν μᾶς φαίνεται δίκαιη. Στὰ 1830 δὲ δημοσίευσε ἀρχαιολογικὲς ἐργασίες, ἀλλὰ στὰ 1831 ὅλα σχεδὸν τὰ τεύχη τῆς *Αἰγιναίας* περιέχουν ἐπιγραφικὲς μελέτες του. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς εἶναι καὶ τὸ περίφημο ἄρθρο τοῦ Μουστοξύδη *περὶ τοῦ ἐν Αἰγίνῃ νομιζομένου τοῦ Πανελληνίου Διὸς ναοῦ εἰκασίαι*, ὅπου πρῶτος ὑποστήριξε ὅτι ὁ ναὸς δὲν ἦταν τοῦ Πανελληνίου Διός, ὅπως πίστευαν οἱ ἀρχαιολόγοι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν περιηγητῶν Spon καὶ Wheler ἐξ αἰτίας ἑνὸς χωρίου τοῦ Παυσανία, ἀλλὰ τῆς Ἀθηνᾶς. Τὴν ἴδια γνώμη εἶχαν σχηματίση καὶ οἱ συλητὲς τῆς Ἀφαίας καὶ τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα τῆς Φιγαλείας Stackelberg καὶ Cockerell, βλέποντας ὅτι ἡ κεντρικὴ μορφὴ καὶ τῶν δύο ἀετωμάτων τοῦ ναοῦ ἦταν ἡ Ἀθηνᾶ, ἀλλὰ τὴν παρατήρησή τους αὐτὴ τὴ δημοσίευσαν ὁ πρῶτος στὰ 1834 καὶ ὁ δεύτερος μόλις στὰ 1860. Πολὺ ἀργότερα (1901) ὁ Furtwängler ἀνακάλυψε τὴν ἀρχαϊκὴ ἐπιγραφή, ποὺ λέει ὅτι ὁ ναὸς ἦταν τῆς Ἀφαίας.

13. R. KEKULÉ, *op. cit.*, Πρόλογος, σελ. 1 - 2. Ὁ Kekulé σημειώνει ὅτι ὁ κατάλογος αὐτὸς τοῦ Καμπάνη βρέθηκε μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κ. Πιττάκη (1863) σ' ἕνα σπίτι πίσω ἀπὸ τὸ Ἐρεχθεῖο καὶ τότε μόνο κατατέθηκε στὸ ὑπουργεῖο Παιδείας.

14. *Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις*, σελ. 49.

15. *Ἐθνικὴ Ἐφημερίς*, 4 Ἰουνίου 1832. Στὴν *Ἐθνικὴ* τὸ διάταγμα ἔχει ἀριθμὸ 34. Ὅσα ὅμως ἔγγραφα εἴχαμε ὑπ' ὄψη μας, ὅταν γράφαμε τὸ κείμενο, καὶ τὰ ὁποῖα ἀναφέρουν τὸ διάταγμα αὐτό, δηλ. τὸ ἀντίγραφό του ποὺ κοινοποιήθηκε στὸν Ἰατρίδη, καὶ τὰ ἔγγραφα 755 καὶ 822 τῆς Γραμματείας Παιδείας πρὸς τὴν ἐπιτροπὴ τοῦ Ὀρφανοτροφείου (βλ. σελ. 101 καὶ 109), ἀναγράφουν τὸν ἀριθμὸ 31.

16. Βλέπε τὴ διεξοδικὴ αὐτὴ ἔκθεση τοῦ Ρίζου, μὲ ἡμερομηνία 1ης Αὐγούστου 1832, στὴν *Ἐθνικὴ Ἐφημερίδα* τῆς 20 Αὐγούστου 1832. Ὁ φαναριώτης ἐπιτίθεται κατὰ τοῦ Μουστοξύδη. «Δὲν εἶναι ἴσως ἔργον μου», λέει στὴ Συνέλευση, «νὰ ἐξετάσω διὰ ποίους λόγους ἐνεκρίθη ὁ τρόπος, καθ' ὃν διηυθύνετο ἐπὶ τῆς παρελθούσης ἐποχῆς τὸ κατάστημα τοῦτο (τὸ Ὀρφανοτροφεῖο), ἐξηρτημένον ἀπὸ τὴν διάκρισιν ἀνθρώπου, ὅσον ἀξιοτίμου διὰ τὴν παιδείαν του, τόσον ἀπηλλοτριωμένου πρὸς τὰ συμφέροντα τῶν Ἑλλήνων.»

17. *Γεωργίου Γενναδίου βίος, ἔργα, ἐπιστολαί, μέρος πρῶτον καὶ δεύτερον*, ὑπὸ Ξενοφῶντος Ἀναστασιάδου, ἐν Παρισίοις. Ἐκδοτικὴ Ἑταιρεία Les Belles Lettres, 1926.

18. Σελ. 112 - 120.

19. *Βιογραφία*, σελ. 319.

20. Τὴν ἐξώφθαλμη αὐτὴ πλαστογραφία, τεχνουργημένη μὲ ψαλίδισμα καὶ παραποίηση ἐγγράφων, δὲ μπορεῖ βέβαια νὰ συσκοτίση οὔτε ἕνα ἄρθρο

τοῦ *Αἰῶνα*, ποὺ ὁ ἐκδότης τῆς *Βιογραφίας* φρόντισε νὰ καταχωρίση, σὲ ὑποσημείωση, στὴ σελίδα 120.

«Ἐκ τοῦ ἑπομένου ἄρθρου τοῦ Α ἰ ῶ ν ο ς τῆς 13 Μαρτίου 1842», γράφει ὁ Ἰ. Γεννάδιος, «προκύπτει ὅτι κοινὴ ἐπιθυμία ἦτο τότε, ὅπως καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς ἡ φροντὶς α ὖ θ ι ς ἀνατεθῇ αὐτῷ» : «Ὁ Κ. Γ. Γεννάδιος, γυμνασιάρχης, ἀποδεικνύεται ἔφορος τῶν ἀρχαίων νομισμάτων ἤ, μὲ ἄλλους λόγους, λαμβάνει ὑπὸ τὴν ἐφορείαν του, μὲ τὸ ἴδιον ἐπιμίσθιον, τὴν ἐφορείαν τῶν κειμηλίων τῶν ἐνδόξων Ζωσιμάδων, εἰς τοῦ ὁποίου τὰς χεῖρας τὸ Κοινὸν ἔχει ὅλην τὴν πεποίθησιν ὅτι θέλουν διατηρηθῇ ἀνέπαφα, κατὰ τὰς εὐχὰς τοῦ ἔθνους. Ἀλλὰ διατί τάχα νὰ μὴ διορισθῇ ὁ ἴδιος Κ. Γεννάδιος καὶ ἔφορος ἐπὶ τῶν ἀρχαιοτήτων, ὅστις π ρ ῶ τ ο ς σ χ ε δ ὸ ν κ α τ έ β α λ ε τ ὸ ν λ ί θ ο ν τ ῆ ς σ υ λ λ ο γ ῆ ς καὶ τῆς διατηρήσεώς των εἰς Αἴγιναν, καὶ πρὸς τὸν ὁποῖον τὸ ἔθνος ἔχει ὅλα τὰ πιστὰ ὅτι θέλει τὰς διατηρήση ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ; Ἀλλ' ἆρά γε δὲν προδίδεται ὁ κ. Ρίζος διὰ τοὺς ὄχι ἐθνικοὺς σκοποὺς του; Φαίνεται ὅτι καὶ αὐτὰς τὰς ἀρχαιότητάς μας, τὰς ἀντιπροσωπευούσας τὴν προγονικήν μας δόξαν, ἀπεφάσισε σταθερῶς νὰ ἐμπιστευθῇ εἰς ξένον. Εὐχόμεθα νὰ μὴν ἔλθωμεν εἰς ἀνάγκην τοῦ νὰ ἐπικρίνωμεν τοιαύτην τινὰ διαγωγὴν εἰς τὸν κ. Ρίζον, ἥτις βέβαια δὲν θέλει τὸν συστήση εἰς τὸ ἔθνος του.»

Ὅπως ξέρουμε ὅμως, πρὶν ἀπὸ τὸ Μουστοξύδη δὲν εἶχε διοριστῆ ἄλλος ἔφορος τοῦ μουσείου τῆς Αἴγινας. Καὶ ἀπὸ πουθενὰ δὲ βγαίνει ὅτι ὁ Γεώργιος Γεννάδιος «πρῶτος σχεδὸν κατέβαλε τὸν λίθον τῆς συλλογῆς». Εἶναι μάλιστα βέβαιο ὅτι, ἐκεῖνος ποὺ πρῶτος ὑπέδειξε στὸν Καποδίστρια τὴν ἀνάγκη νὰ ἱδρυθῆ ἀρχαιολογικὸ μουσεῖο, εἶναι ὁ Ν. Φλογαΐτης μὲ μιὰ ἀναφορά του ἀπὸ 31 Μαρτίου 1828 (Γενικὰ Ἀρχεῖα, ἀρχεῖο Γενικῆς Γραμματείας). Τὸ ἀρθρίδιο τοῦ *Αἰῶνα* ἦταν προφανῶς ὑποβολιμαῖο.

Διορθώνουμε ἐδῶ καὶ ἕνα τυπογραφικὸ λάθος στὸ κείμενό μας, σελ. 63, στίχος 14 : Ἀντὶ «ὁ πρῶτος π α τ ὴ ρ» νὰ γίνη «ὁ πρῶτος σ ω τ ή ρ».

21. Βλ. τὴ μελέτη τοῦ F. WIESELER : *Sopra alcune rappresentazioni del ciclo della Venere orientale.* (*Nuove Memorie dell' Instituto di corrispondenza arheologica*, Lipsiae, F. A. Brockhaus, 1865).

22. Ἔγγραφα 221 τῆς 16 Μαΐου 1830 τοῦ Μουστοξύδη πρὸς τὸν Καποδίστρια καὶ 782 τῆς 19 Μαΐου 1830 εὐχαριστήριο τοῦ Καποδίστρια πρὸς τὸν Ἀντώνιο Παπαδόπουλο. Γενικὰ Ἀρχεῖα, Γραμματεία Παιδείας, Μάϊος 1830.

23. Ζαντάρμης, χωροφύλακας στὰ Ἑφτάνησα ἐπὶ ἑνετοκρατίας. Μεταφορικά : βάναυσος, ἅρπαγος κλπ.

24. Ἐννοεῖ τὴν ἔκθεση τοῦ Μουστοξύδη πρὸς τὸν Δεσύλλα ; Αὐτὴ δὲ βρέθηκε στὰ Ἀρχεῖα.

25. Ὑπάρχουν στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα (Γραμματεία Παιδείας, Ἀπρίλιος 1832) δυὸ κείμενα τῆς ἀναφορᾶς αὐτῆς, μὲ μικρὲς παραλλαγές. Τὸ ἕνα εἶναι τὸ *ἴσον*, ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἀποστολίδης σὲ μιὰ ἄλλη ἀναφορά του πρὸς τὴ Γραμματεία ἀπὸ 3 Μαΐου 1832 ὅτι τὸ ἐπισυνάπτει. Ἐδῶ ἀντιγράφουμε καὶ ἀπὸ τὰ δύο κείμενα.

26. Ἀναφορὰ ἀπὸ 5 Μαΐου 1832. Γενικὰ Ἀρχεῖα, Γραμματεία Παιδείας.

27. Ἀναφορὰ ἀπὸ 18 Ἀπριλίου 1832. Γενικὰ Ἀρχεῖα, Γραμματεία Παιδείας.

28. Βλ. τὴν ἔκθεση τοῦ Κωνσταντᾶ πρὸς τὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπή, ἀπὸ 9 Μαΐου 1832, γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ Ὀρφανοτροφείου, ποὺ ἀναφέρουμε καὶ στὴ σημείωση 30 τοῦ πρώτου κεφαλαίου, γραμμένη στὸ Ναύπλιο. Βλ. ἐπίσης τὸ ἔγγραφο τοῦ Ρίζου ἀριθ. 29 τῆς 9.5.1832 : «Τὴν κατάστασιν αὐτὴν τῶν ἐν Αἰγίνῃ διδακτηρίων πληροφορεῖται ἡ Κυβέρνησις ὄχι μόνον ἀπὸ τὰς πρὸς αὐτὴν διευθυνθείσας ἀναφορὰς τῶν διδασκάλων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ στόματος τῶν Κ. Γρηγ. Κωνσταντᾶ καὶ Γ. Γενναδίου...» Βλ. σημ. 33.

29. Σ' ἕνα ἄρθρο στὸ περιοδικὸ *Ἠὼς* (τεῦχος 31 - 32/1940) γράφεται ὅτι καὶ ὁ Ἰατρίδης ἔκαμε τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1832 ἀναφορὰ στὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ ἐναντίον τοῦ Μουστοξύδη. Πάντως ἐμεῖς δὲ συναντήσαμε τέτοιο ἔγγραφο κατὰ τὴν ἔρευνά μας στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα, τουλάχιστον ἀπὸ τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1832 καὶ ἔπειτα, δηλαδὴ μετὰ τὴν πτώση τοῦ Μουστοξύδη.

30. Τὸ Σεπτέμβρη τοῦ 1829. Ἀλλὰ ἔκαμε ἔφεση, καὶ τὸ Μάρτη τοῦ 1830 τὸ «Ἀνέκκλητον» (ἐφετεῖο) τῆς Ὕδρας τὸν ἀθώωσε. Ἡ κατηγορία του σχετίζονταν μὲ τὴ φημολογούμενη τότε ἀντίδραση τοῦ Καποδίστρια στὴν ἐκλογὴ τοῦ Λεοπόλδου. Σὲ μία ἐπιστολή του πρὸς τὸ Βενιζέλο Ροῦφο ὁ Φαρμακίδης συνιστοῦσε «νὰ λάβῃ ἕκαστος Ἕλλην φρόνιμα μέτρα καὶ νὰ πράξῃ κατὰ τὸ κοινὸν συμφέρον, ἂν ὁ Κυβερνήτης ἤθελεν ἀντισταθῇ εἰς τὴν πρόσκλησιν τοῦ ἡγεμόνος». Βλ. ΑΝΑΣΤ. ΓΟΥΔΑ : *Βίοι Παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν,* τόμος 1ος, (Ἀθῆναι, 1869), σελ. 227 καὶ ἑπ.

31. Ἔγγραφο 70 τῆς 19 Μαΐου 1832, Γενικὰ Ἀρχεῖα, Γραμματεία Παιδείας. Τὸ σχέδιο εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸ Σκαρλάτο Βυζάντιο.

Μετὰ τὴν ἄρνηση τῶν Φαρμακίδη καὶ Σούτσου, ὁ Γρηγ. Κωνσταντᾶς, ποὺ τὸ Μάη τοῦ 1832 εἶχε πάη στὸ Ναύπλιο, ἀνακατεύτηκε στὴ συμπλήρωση τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Ὀρφανοτροφείου. Ὁ ἴδιος βεβαιώνει πὼς αὐτὸς σύστησε τότε στὴν κυβέρνηση νὰ διορίσῃ τὸν Καραμάνο (βλ. σελ. 93). Ὡστόσο, ὁ Ν. Δούκας γνωρίζονταν μὲ τὸ Ρίζο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ ἕνας ἦταν σχολάρχης τῆς Αὐθεντικῆς σχολῆς στὸ Βουκουρέστι καὶ ὁ ἄλλος Μέγας Ποστέλνικος τῆς ἡγεμονίας. Μετὰ τὴν πτώση τοῦ Αὐγουστίνου καὶ τὸ διορισμὸ τοῦ Ρίζου στὴ Γραμματεία τῆς Παιδείας ὁ Δούκας τοῦ ἔγραψε ἀπὸ τὴν Αἴγινα, ζητώντας νὰ χρησιμοποιηθῇ κι' αὐτὸς κάπου ἀπὸ τὸ νέο καθεστώς, χωρὶς νὰ παραλείψῃ καὶ μιὰ πινελιὰ κολακείας γιὰ τὸ καθεστὼς αὐτό: «Ἀλλ' ἴτε, ὦ ἄνδρες, ἐγκονεῖτε, ἀνύτετε σπουδαιότερα πρὸς τὰ πατρῷα καλά, ἀξίως τῆς τῶν πραγμάτων μεταβολῆς, ἐπιτάττοντες χ' ἡμῖν καὶ γεγηρακόσι συνεισφέρειν ὅ,τι ποτ' ἂν δυνώμεθα· κρεῖττον γὰρ ἀποθανεῖν ἐνεργούς, κἂν τὸ ζῆν ἡμῖν παραβλάπτηται, ἢ πειρᾶσθαι διαμηκύνειν τὸν βίον, μηδὲν πράττοντας τῶν κοινῇ συμφερόντων.» Ὅταν ὅμως παύτηκε ἀπὸ τὸ Ὀρφανοτροφεῖο, ἀναθεώρησε τὴ γνώμη του γιὰ τὴ μεταβολή. Σὲ μία ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του πρὸς «Ραδιοῦργον», γράφοντας γιὰ τὸ Ὀρφανοτροφεῖο καὶ τὴ γνωστή μας ἐπέμβαση τῆς Γραμματείας, εἰρωνεύεται τοὺς τυραννομάχους : «Ταῦτα γὰρ τὰ καταγώγια (δηλ. τὸ Ὀρφανοτροφεῖο, τὰ σχολεῖα καὶ τὰ ἄλλα ἱδρύματα τοῦ Καποδίστρια) μαρτυροῦσι τὴν ἐκείνου τυραννίαν καὶ τὴν δικαίαν τῶν φιλογενῶν αὐτῶν ἀγανάκτησιν· ὅθεν πέρυσιν, ἐπιπεσόντες αὐτοῖς οἱ τῆς Ἑλλάδος ἐκ τῶν Μεγάρων σωτῆρες, αὐτοί τε ταῦτα τά γε πλεῖστα ἀνέτρεψαν καὶ τὴν πατρίδα πᾶσαν ἐδῄωσαν, ὡς προσῆκεν ἀνδράσιν ἀτυραννεύτοις...»

Ἂς προσθέσουμε ὅτι ὁ ἴδιος χαρακτήρισε τὸ διορισμό του ἐκεῖνον ἀπροσδόκητο : «...Ἀπροσδοκήτως προσκαταταχθεὶς τρίτος αὐτὸς ἐπίτροπος ἐν τῷ Καταγωγίῳ, ᾠήθην οὐ σμικρὰ ἁμαρτάνειν εἴγ' ἀποποιησαίμην τὴν τῶν ἀρχόντων ἀξίωσιν πρὸς ἔργον φιλανθρωπότατον.»

Βλέπε ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΔΟΥΚΑ : *Ἐπιστολαί,* τόμ. 2ος (1836), σελ. 129 (Ρίζῳ), σελ. 105 (Ραδιούργῳ), σελ. 108 (Ἰωάννῃ).

Ὁ Δούκας δὲν ἦταν ἱεροδιάκονος, ὅπως γράφουμε στὸ κείμενο (σελ. 79 καὶ 123), ἀλλὰ ἀρχιμανδρίτης. Βλ. καὶ σημ. 5.

32. Ἐπίσης πρότεινε τὴ μεταφορὰ τῆς βιβλιοθήκης ἔξω ἀπὸ τὸ Ὀρφανοτροφεῖο.

33. Μὲ τὸ ἔγγραφό του ἀριθ. 29 τῆς 9 Μαΐου 1832, μὲ τὸ ὁποῖο πρότεινε τὸ χωρισμὸ τῆς βιβλιοθήκης, ὁ Ρίζος εἶχε ζητήση καὶ τὴν ἔγκριση τῆς Διοικ. Ἐπιτροπῆς γιὰ νὰ πάῃ ὁ ἴδιος στὴν Αἴγινα καὶ νὰ ἐξετάσῃ ἐπὶ τόπου τὰ ζητήματα τοῦ ὑπουργείου του.

34. Γενικὰ Ἀρχεῖα, Γραμματεία Παιδείας, Ἰούνιος 1832.

35. Ἔγγραφα 254 καὶ 262. Γενικὰ Ἀρχεῖα, Γραμματεία Παιδείας, Ἰούνιος 1832.

36. Αὐτόθι.

37. 3300 ὀκάδες.

38. Γενικὰ Ἀρχεῖα, Γραμματεία Παιδείας, Ἀπρίλιος 1832.

39. Ἀναφορὰ τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Ὀρφανοτροφείου πρὸς τὴ Γραμματεία Παιδείας ἀριθ. 6 τῆς 17 Ἰουνίου 1832. Γενικὰ Ἀρχεῖα.

40. Α. ΡΑΓΚΑΒΗ : *Ἀπομνημονεύματα,* Ι, σελ. 345.

41. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες Α. ΑΝΔΡΕΑΔΗ : *Ἱστορία τῶν Ἐθνικῶν Δανείων* (Ἀθῆναι, 1904), σελ. 79.

42. Γενικὰ Ἀρχεῖα, Γραμματεία Οἰκονομίας, Ἰούλιος 1832.

43. Γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ Κοντογιάννη βλ. εἴδηση ἀπὸ τὴν Αἴγινα στὴν *Ἐθνικὴ Ἐφημερίδα,* φύλλο 42 τῆς 10 Σεπτεμβρίου 1832: «Φῆμαι διάφοροι ἐκοινοποιήθησαν πρὸ ἡμερῶν τινων διὰ τὸ ἐνταῦθα στρατιωτικὸν ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ χιλιάρχου Ν. Κοντογιάννη. Χρεωστοῦμεν νὰ βεβαιώσωμεν μὲ τὸν θετικώτερον τρόπον ὅτι ὅλαι αὗται αἱ φῆμαι εἶναι ψευδεῖς...»

44. Στὰ *Πρακτικὰ* τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου τῆς 10 Σεπτεμβρίου 1832 ὑπάρχει ἡ ἀπόφαση αὐτή: «... Ἐνεκρίθη, ὡσαύτως, ὅτε τελειώσῃ ἡ ἤδη ὑπάρχουσα ὕλη, ἥτις μόλις ἐξαρκεῖ δι' ὀλίγας ἡμέρας, ὁ ἔφορος νὰ κλείσῃ τὸ Νομισματοκοπεῖον διὰ νὰ παρακινηθῇ ἔτι μᾶλλον τότε ὁ χιλίαρχος ν' ανα-

χωρήση. Τούτου δὲ γενομένου, νὰ σταλῇ φρουρὰ ἐκ τοῦ τακτικοῦ Σώματος καὶ νὰ προμηθευθῇ ὕλη εἰς τὸ Νομισματοκοπεῖον διὰ νὰ ἐξοικονομοῦνται καὶ τὰ ἀπολύτως ἀναγκαιοῦντα εἰς τὰ δημόσια παιδευτικὰ καταστήματα, τὰ ὁποῖα, κατὰ τὰς ἀναφορὰς τῶν ἐφόρων, κατήντησαν εἰς τὸ ἀνοικονόμητον.»

«Τὴν 19 Σεπτεμβρίου», διαβάζουμε στὰ ἴδια *Πρακτικά*, «εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Γραμματέως, παρόντων καὶ τῶν λοιπῶν, ἐκτὸς τοῦ ἐπὶ τῶν Ναυτικῶν, ἀπόντος εἰς Ὕδραν, ὁ ἐπὶ τῆς Οἰκονομίας, ἀνέγνωσε δύο ἀναφορὰς τοῦ ἐφόρου τοῦ Νομισματοκοπείου ἀπὸ 12 Σεπτεμβρίου ὑπ' ἀριθ. 240 καὶ 241. Καὶ διὰ τῆς πρώτης μὲν γνωστοποιεῖται ὅτι ὁ χιλίαρχος Κοντογιάννης ἔπεμψε φυλακὴν στρατιωτῶν εἰς τὸ Νομισματοκοπεῖον, ζητῶν νὰ λάβῃ ὅλα τὰ ἐκ τῆς νομισματοποιήσεως τῶν μενόντων δύο ὀρειχαλκίνων κανονίων χρήματα. Ὅτι ὁ πλοίαρχος τοῦ ἐθνικοῦ βρικίου «Ἡρακλῆς» Βρατσᾶνος θέλει νὰ πληρωθῇ τοὺς μισθούς του· θέλει, διϊσχυρίζεται, νὰ μερισθῇ μετὰ τοῦ χιλιάρχου τὰ αὐτὰ χρήματα, καὶ ἔπεμψεν ἕνα φύλακα ἐκ τῶν ναυτῶν του εἰς τὸ Νομισματοκοπεῖον.᾿Εξ ἄλλων ἰδιαιτέρων ἐγγράφων τοῦ ἐφόρου προκύπτει 1) ὅτι ὁ πλοίαρχος τοῦ βρικίου εἶναι συνεννοημένος μετ' αὐτοῦ καὶ δὲν θέλει κρατήσει παρὰ τὴν ποσότητα, τὴν ὁποίαν θέλει διαταχθῇ νὰ λάβῃ εἰς λογαριασμὸν τῶν μισθῶν τοῦ πληρώματος, καὶ 2) ὅτι ὁ χιλίαρχος Κοντογιάννης σκοπὸν ἔχει, ἀφοῦ λάβῃ τὰ ἐκ τῶν μενόντων ὀρειχαλκίνων κανονίων χρήματα, ν' ἀναχωρήσῃ.» Ὑπογραφές: Τρικούπης, Ζωγράφος, Χρηστίδης, Μαυροκορδᾶτος, Ρίζος, Κλονάρης.

Βλ. Κ. ΑΜΑΝΤΟΥ: *Τὰ πρῶτα Πρακτικὰ τῆς Κυβερνήσεως τῶν Γραμματέων (Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 6ος, 1931, σελ. 452).

Πραγματικά, ὁ χιλίαρχος ἔφυγε σὲ λίγο, καὶ τότε ἡ κυβέρνηση ἔστειλε στὴν Αἴγινα τὸ Δ' πεζικὸ τάγμα, μὲ διοικητὴ τὸν Ἰταλὸ φιλέλληνα Φραγκῖσκο Ἀνδριέττη (Andrietti), ὑποταγματάρχη τοῦ τακτικοῦ.

45. Γενικὰ Ἀρχεῖα, Γραμματεία Παιδείας, Αὔγουστος 1832.

46. Αὐτόθι, Σεπτέμβριος 1832.

47. Αὐτόθι, Δεκέμβριος 1832.

48. Τὸ Νοέμβριο ὅμως τοῦ 1833 ὁ Καραμάνος ξαναδιορίστηκε διευθυντής, αὐτὴ τὴ φορά, τοῦ Ὀρφανοτροφείου. Ἀργότερα ἔγινε καὶ ἐφέτης.

49. Γενικὰ Ἀρχεῖα, Γραμματεία Παιδείας, Δεκέμβριος 1832.

50. Αὐτόθι.

51. Τὸ δάνειο αὐτὸ τὸ εἶχαν ἐγγυηθῇ οἱ τρεῖς προστάτιδες Δυνάμεις κατὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Ὄθωνα, σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 12 τῆς σχετικῆς συνθήκης τῆς 7 Μαΐου 1832.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΤΡΙΚΥΜΙΑ ΚΑΙ ΓΑΛΗΝΗ

1. Ὁ Ἰατρίδης ὑπέβαλε στὴ Γραμματεία τῆς Παιδείας, μετὰ τὸ διορισμό του καὶ ὣς τὶς 25 Νοεμβρίου 1832, τέσσερις ἀναφορές. Στὸ σωζόμενο

βιβλίο πρωτοκόλλου εἰσερχομένων τῆς Γραμματείας, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὅμως λείπουν μερικὰ φύλλα τῆς περιόδου αὐτῆς (Γενικὰ Ἀρχεῖα, φάκ. Γραμματείας Παιδείας, Δεκέμβριος 1832), εἶναι καταχωρημένες, μὲ αὔξοντα ἀριθμὸ εἰσαγωγῆς 308, 309 καὶ 695, ἡ πρώτη, δεύτερη καὶ τέταρτη ἀναφορά. Ὥστε ἡ τρίτη πρέπει νὰ καταχωρήθηκε στὰ φύλλα ποὺ λείπουν (ἀριθμοὶ 677 - 692, ἀπὸ 25 - 29 Νοεμβρίου 1832). Στὸ πρωτόκολλο αὐτὸ δὲ σημειώνονται οἱ ἀριθμοὶ τῶν εἰσερχομένων ἐγγράφων, ἀλλὰ μόνο οἱ περιλήψεις τους· ἀφοῦ ὅμως ξέρουμε τὸ κείμενο τῆς 2 (βλ. σελ. 97 καὶ 217 καὶ ἑπ.) καὶ τῆς 4 (βλ. σελ. 102, 107 καὶ 110), ἕπεται ὅτι ἡ ἀναφορὰ μὲ ἀριθμὸ εἰσαγωγῆς 308, δηλαδὴ ἡ 1, μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἰατρίδης ζητοῦσε ὑλικὸ γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς ἰχνογραφίας στὰ παιδιὰ τοῦ Ὀρφανοτροφείου, εἶναι ἐκείνη, μὲ τὴν ὁποία ὑποσχέθηκε καὶ τὴν ἀποστολὴ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ καταλόγου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ περίληψη τοῦ ἀριθμοῦ 308 ἀναφέρει μόνο τὸ θέμα τοῦ ὑλικοῦ: «Μουσείου ἐπιστάτης ἐγκλείει κατάλογον διαφόρων πραγμάτων, ἀναγκαιούντων διὰ τὴν σκιαγραφίαν κλπ.» Ἀλλὰ τὸ ἔγγραφο τῆς Γραμματείας 463 (βλ. σημ. 3), μὲ τὸ ὁποῖο αὐτὴ ἀπαντᾶ καὶ γιὰ τὰ δύο θέματα, καθὼς καὶ ἡ ἔκθεση τοῦ Ρίζου τῆς 1ης Αὐγούστου 1832 (βλ. σελ. 60), ὅπου ὁ ὑπουργὸς βεβαιώνει τὴ Συνέλευση ὅτι ὁ Ἰατρίδης καταγίνονταν ἤδη νὰ «καταστρώσῃ» τὴν περιγραφὴ τῶν ἀρχαίων, δὲν ἀφίνουν ἀμφιβολία γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς ἀναφορᾶς.

2. Ἔγγραφο τῆς Γραμματείας Παιδείας πρὸς τὴ Γραμματεία Στρατιωτικῶν ἀριθ. 343 τῆς 15 Ἰουλίου 1832 καὶ ἄλλο, ὑπομνηστικό, ἀριθ. 429 τῆς 4 Αὐγούστου 1832. Ἔγγραφο τῆς Γραμματείας Στρατιωτικῶν πρὸς τὴ Γραμματεία Παιδείας ἀριθ. 1858 τῆς 8 Αὐγούστου 1832. Γενικὰ Ἀρχεῖα, φάκελλοι Γραμματείας Παιδείας Ἰουλίου καὶ Αὐγούστου 1832.

Ὅπως σημειώνεται στὸ ἔγγραφο 343, ὁ Ἰατρίδης ζητοῦσε τὰ ἑξῆς εἴδη:
«10 σχεδιοφύλακας — porte - feuilles.
10 γραφιοθήκας — porte - crayons.
80 γραφίδας Νο 1 ἢ χρωστῆρας — crayons (Conté, à Paris).
60 κόλλαις χάρτου ὁμαλοῦ — papier vélin pour dessiner.
40 καρβουνοκόνδυλα — crayons de charbon,
καὶ 1 κομμάτι κόμμι ἐλαστικὸν — gomme élastique.»

3. Ἔγγραφο 463: *«Πρὸς τὸν Ἐπιστάτην τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου.* Δὲν ἀπήντησεν ἄχρι τοῦδε ἡ Γραμματεία αὕτη εἰς τὰς ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ 2 ἀναφοράς σου, περιμένουσα τὴν ἀπάντησιν τῆς ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν, παρὰ τῆς ὁποίας εἶχε ζητήσει τὰ διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἰχνογραφίας χρήσιμα εἴδη. Πληροφορηθεῖσα δὲ ἀρτίως ὅτι ἐκ τῶν εἰς τὸ Κεντρικὸν Πολεμικὸν Σχολεῖον εὑρισκομένων τοιούτων εἰδῶν, ὡς ἀγοραζομένων διὰ τοῦ κεφαλαίου τῆς ὑπὸ τῶν ὑποτρόφων προκαταβαλλομένης ποσότητος, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παραχωρηθῇ οὔτε τὸ ἐλάχιστον μέρος εἰς κανένα, σᾶς εἰδοποιεῖ αὐτὸ τοῦτο, διὰ νὰ φροντίσετε τὴν ἀναπλήρωσιν τῆς ἐλλείψεως ταύτης ὅθεν ἄλλοθεν ἠθέλατε κρίνει εὐκολώτερον. Περιμένεται καὶ ἡ ἔκθεσις τῶν εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον περιεχομένων, τὴν ὁποίαν θέλεις σπεύσει νὰ διευθύνῃς πρὸς τὴν Γραμματείαν ταύτην ὅσον ἔνεστι λεπτομερῆ καὶ διηκριβωμένην. Τῆς λιθογραφίας τὸ ἓν μόνον πιεστήριον μετεκόμισεν εἰς τὰ ἐνταῦθα ὁ Γενικὸς τῆς

Τυπογραφίας Διευθυντής. Τὸ δὲ ἄλλο, παραδοθέν, ὡς προανέφερες, εἰς τὴν ἐπιστασίαν σου, θέλεις φροντίσει ὥστε, κατατιθέμενον εἰς μέρος πρόσφορον, νὰ χρησιμεύσῃ ἐν δέοντι πρὸς τὸν ὁποῖον δύναται νὰ συντελέσῃ κοινωφελῆ σκοπόν. Ἐν Ναυπλίῳ τῇ 10 Αὐγούστου 1832. *Ὁ Γραμματεύς :* Ι. ΡΙΖΟΣ». Γενικὰ Ἀρχεῖα, Γραμματεία Παιδείας, Αὔγουστος 1832.

4. Αὐτόθι, Νοέμβριος 1832. Ἐπίσης Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, Τμῆμα Χειρογράφων, Ἀρχεῖο Ὀρφανοτροφείου, ἀριθ. 147.

5. Γενικὰ Ἀρχεῖα, Γραμματεία Οἰκονομίας, Δεκέμβριος 1832. Ἐπισημειωτικά : «Οἰκον. 6702]126. Ἔφορον Νομισματοκοπείου, 20 Δεκεμβρίου 1832.»

6. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, Τμῆμα Χειρογράφων, Ἀρχεῖο Ὀρφανοτροφείου, ἀριθ. 150.

7. Πρωτόκολλο εἰσερχομένων, ἀριθ. 718 τῆς 9 Δεκεμβρίου 1832. Εἶναι ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ἰατρίδη ἀριθ. 6.

8. Γενικὰ Ἀρχεῖα, Γραμματεία Παιδείας, Δεκέμβριος 1832. Τὸ πρωτότυπο τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ βρίσκονταν στὸ συνταξιοδοτικὸ φάκελλο τοῦ Ἰατρίδη καὶ κατέχουμε φωτοτυπία του.

9. Αὐτόθι.

10. Πρωτόκολλο εἰσερχομένων, ἀριθ. 795 τῆς 27 Δεκεμβρίου 1832. Ἀναφορὰ Ἰατρίδη ἀριθ. 7.

11. Γενικὰ Ἀρχεῖα, Γραμματεία Παιδείας, Δεκέμβριος 1832.

12. Ὁ Ἰατρίδης, μὲ τὴν ἀναφορά του ἀριθ. 5, γνωστοποιοῦσε στὴ Γραμματεία ὅτι στὴν Ἀνάφη «εὑρίσκονται πολλαὶ κεκρυμμέναι ἀρχαιότητες, αἱ ὁποῖαι πωλοῦνται μυστικῶς ἀπὸ τοὺς κατέχοντας αὐτάς».

13. Ἔγγραφο τῆς Γραμματείας Παιδείας πρὸς τὴ Γραμματεία Οἰκονομίας, ἀριθ. 897 τῆς 28 Δεκεμβρίου 1832 : «Ἐπειδὴ ὁ ἐπιστάτης τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, δοκιμάζων μεγίστην στενοχωρίαν διὰ τὴν καθυστέρησιν τῶν μισθῶν του, παρακαλεῖ νὰ τῷ σταλῇ ἡ πρὸς τὸ Νομισματοκοπεῖον διαταγὴ διὰ τοὺς 400 φοίνικας, τοὺς ὁποίους ηὐδόκησε νὰ τῷ χορηγήσῃ ἐσχάτως λόγῳ ἀμοιβῆς ἡ Διοίκησις, ἡ ἐπὶ τῆς Οἰκονομίας ἂς ἐκδώσῃ, ἂν ἐγκρίνῃ, τὴν περὶ τούτου πρόσκλησιν πρὸς τὸν ἔφορον τοῦ Νομισματοκοπείου καὶ ἂς τὴν διευθύνῃ πρὸς τὴν Γραμματείαν ταύτην, διὰ νὰ σταλῇ πρὸς τὸν ἀναφερόμενον, ἴσως ἠμπορέσῃ νὰ κατορθώσῃ τὴν βαθμηδὸν ἐξαργύρωσίν της.» Γενικὰ Ἀρχεῖα, Γραμματεία Παιδείας, Δεκέμβριος 1832.

Δὲν ξέρουμε πῶς τελείωσε ἡ ἱστορία μὲ τοὺς 400 φοίνικες κι᾽ ἂν τοὺς πῆρε ποτὲ ὁ Ἰατρίδης. Δὲν ἀποκλείεται νὰ τοῦ ἔμειναν «πάντοτε ὀφειλόμενοι», ὅπως οἱ μισθοὶ ἐκεῖνοι τοῦ Ραγκαβῆ, καὶ νὰ πῆρε κι᾽ αὐτὸς μιὰ ἀπόδειξη ὅτι εἶχε νὰ τοὺς λαβαίνῃ.

14. Εἶναι ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ἰωαννίδη γιὰ τὸ ἐπεισόδιό του μὲ τὸν Καραμάνο, ποὺ στάλθηκε στὴ Γραμματεία «μὲ ἐπίτηδες πεζοδρόμον».

15. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, Τμῆμα Χειρογράφων, Ἀρχεῖο Ὀρφανοτροφείου, ἀριθ. 215.

16. Γενικὰ Ἀρχεῖα, Γραμματεία Παιδείας, Ἰανουάριος 1833.

17. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, Τμῆμα Χειρογράφων, Ἀρχεῖο Ὀρφανοτροφείου, ἀριθ. 121.

18. Κατὰ λάθος ἀναφέρουμε στὸ κείμενο τὸ ἔγγραφο 296 τῆς 11 Μαΐου 1833. Εἶναι τὸ 290 τῆς 10 Μαΐου 1833. (Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, Τμῆμα Χειρογράφων, Ἀρχεῖο Ὀρφανοτροφείου, ἀριθ. 238). Βλ. σημ. 1 τοῦ πρώτου κεφαλαίου καὶ πίνακα παροραμάτων.

Πολὺν καιρὸ μετὰ τὴν ἐξαναγκασμένη ἀπομάκρυνσή τους ἀπὸ τὴ διοίκηση τοῦ Ὀρφανοτροφείου οἱ δύο φίλοι κληρικοὶ ἔφεραν βαρέως τὸ πάθημά τους. Οἱ βιογραφίες τους τὸ μαρτυροῦν. Ὁ Κωνσταντᾶς πῆγε στὸ Ναύπλιο νὰ παραπονεθῇ στὴν κυβέρνηση τῆς Ἀντιβασιλείας, ἀλλὰ δὲ βρῆκε αὐτιὰ πρόθυμα νὰ τὸν ἀκούσουν. Ἡ Γραμματεία μάλιστα, ἐλέγχοντας τοὺς πρώτους λογαριασμοὺς τοῦ νέου διευθυντῆ τοῦ Ὀρφανοτροφείου, παρατηροῦσε : «Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον κατεστρώνοντο μέχρι τοῦδε οἱ λογαριασμοὶ τοῦ Ὀρφανοτροφείου καὶ τὸν ὁποῖον ἠκολουθήσατε εἰς τοὺς ἀπὸ 14 μέχρι τέλους Μαΐου προαποσταλέντας λογαριασμούς σας, δὲν μᾶς φαίνεται διόλου τακτικός». Καὶ πρόσθετε : «Εἰς τοὺς μέχρι 13 Μαΐου λογαριασμοὺς τοῦ Κ. Κωνσταντᾶ ἐμπεριέχονται καὶ τρία κονδύλια, συμποσούμενα εἰς 99 δραχμὰς καὶ 52 λεπτά, ἐξ ὧν αἱ μὲν 32 πρὸς ἐξοικονόμησιν τῆς φρουρᾶς τοῦ Κοντογιάννη, αἱ δὲ 38 καὶ 72 λεπτὰ διὰ τὴν ἐκ Σύρας πρόσκλησιν τοῦ Ναυάρχου, αἱ δὲ 28 καὶ 80 δι᾽ ἔξοδα μετακομίσεως τῆς τυπογραφίας. Ὅλα ταῦτα τὰ ἔξοδα, ὡς μὴ ἀναγόμενα εἰς τὴν οἰκονομίαν τοῦ Ὀρφανοτροφείου, κρίνονται ἀπαράδεκτα.» (Ἔγγραφο Γραμματείας Παιδείας 690 τῆς 9 Ἰουνίου 1833, αὐτόθι, ἀριθ. 243.) Ἐπιπλέον, ἡ *Ἀθηνᾶ* τοῦ Ἀντωνιάδη κατηγοροῦσε τὴ διοίκησή τους. Ὁ Ν. Δούκας ἀφίνει νὰ ξεσπάσῃ ἡ πικρία του σὲ κάμποσα γράμματά του. Ἰδίως καυτηριάζει τὴν ὀπισθοδρομικὴ ἀντίληψη μερικῶν, ποὺ ἔλεγαν πὼς τὰ ὀρφανὰ ἐκεῖνα δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ μάθουν γράμματα, καὶ ἐκθέτει τὴν πρόοδο τῶν παιδιῶν κάτω ἀπὸ τὴν ἐθελοντικὴ καὶ δωρεὰν διδασκαλία του. «...Ἐκ δὲ τούτου, ἀποθανόντος ἤδη τοῦ Κυβερνήτου καὶ τῶν πραγμάτων ἄνω καὶ κάτω ὄντων, προαιρεθεὶς κἀγὼ τρίτος τῶν ἐπιτρόπων, ἀναλεξάμενος ἑβδομήκοντα τῶν παιδαγωγουμένων, καὶ τρίτῳ μηνὶ αὖθις ἑτέρους τοσούτους, αὐτοῖς τε ἐπέστησα τοὺς διδάξαντας, κἀγὼ ἐθελοντὴς παραλαβὼν τοὺς προβεβηκότας, ἐπαίδευον.» Καὶ ἀλλοῦ : «...Δι᾽ ὃ καὶ πρὸς ταῖς κοιναῖς τῆς Ἐπιτροπῆς φροντίσιν οὐκ ἀπηξίωσα ἀναδέξασθαι οἴκοθεν καὶ διδάσκειν τοὺς ὑποτρόφους προῖκα, τοῦτο δὴ τὸ ἐπιπονώτατον τοῖς γεγηρακόσι...» Βλ. Ν. ΔΟΥΚΑ : *Ἐπιστολαὶ πρὸς διαφόρους,* τόμος 2ος (1836), σελ. 97 καὶ 108, ἀριθ. ἐπιστολῶν 277 καὶ 283 (Ἰωάννῃ).

19. Παράρτημα τῆς Βιογραφίας Μουστοξύδη, σελ. XVIII, σημ. 1.

20. J. S. BARTHOLDY : *Bruchstücke zur näheren Kenntnis des heutigen Griechenlands* (Berlin, 1805). Περιέχει 9 ἔγχρωμες χαλκογραφίες ἀπὸ σχέδια τοῦ Γρόπιου, μὲ τύπους καὶ σκηνὲς ἀπὸ τὴν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα.

21. Ὁ Γεώργιος Χριστιανὸς Γρόπιος (Gropius) ἦταν Γερμανὸς ἀπὸ τὸ Braunschweig — γεννήθηκε στὰ 1776 — μὲ τυχοδιωκτικὴ σταδιοδρομία, ποὺ ἔχει ὅμως καταλάβη μιὰ θέση στὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἑλληνικὴ ἱστορία

τῶν πρώτων πενῆντα χρόνων τοῦ περασμένου αἰώνα. Τὴν ἐποχὴ τοῦ ταξιδιοῦ του στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Ἀνατολὴ μὲ τὸν Βαρθόλδυ ἔγινε καὶ πράκτορας τοῦ λόρδου Aberdeen (τοῦ μετέπειτα ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν καὶ πρωθυπουργοῦ τῆς Ἀγγλίας), προμηθεύοντάς του ἑλληνικὲς ἀρχαιότητες. Τότε γνωρίστηκε μὲ τοὺς γνωστοὺς Ἄγγλους περιηγητὲς καὶ συγγραφεῖς Leake καὶ Dodwell, ποὺ φρόντισαν καὶ διορίστηκε ὑποπρόξενος τῆς Ἀγγλίας στὸ Τρίκκερι γιὰ τὴν προστασία τοῦ ἀγγλικοῦ ἐμπορίου στὴν περιοχὴ τοῦ Παγασητικοῦ. Ἐκεῖ ὁ Γρόπιος ἔμεινε ὡς τὰ 1816, ἐμπορευόμενος τὰ λάδια τοῦ Πηλίου. Ὁ ἴδιος διηγήθηκε στὸ Γερμανὸ γλύπτη Martin Wagner, τὸν πράκτορα τοῦ Λουδοβίκου κατὰ τὸν πλειστηριασμὸ τῶν γλυπτῶν τῆς Ἀφαίας στὴ Ζάκυνθο, πῶς ἔκαμε γρήγορα περιουσία, μὲ διάφορες ναυταπάτες εἰς βάρος τῶν ἀσφαλιστικῶν ἑταιρειῶν. Στὰ 1816 ἔγινε ἄμισθος πρόξενος τῆς Αὐστρίας στὴν Ἀθήνα, μὲ τὴ γύρω περιοχή της καὶ τὴν Εὔβοια, κι' ἀργότερα ἔμμισθος, καί, μετὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀνεξαρτησία, ἕνα διάστημα ἐπιτετραμμένος, ὡς τότε ποὺ ἦρθε ὁ Prokesch - Osten (1835). Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὁ Γρόπιος ἀκολουθοῦσε μὲ τὸ προξενεῖο του τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση ὅπου πήγαινε. Ἔτσι ἀπὸ τὰ 1830 ὡς τὰ 1834 βρίσκονταν στὸ Ναύπλιο. Ἔχοντας σκοπὸ νὰ μείνη στὴν Ἑλλάδα, ὅπου μὲ τὸ ἐμπόριο καὶ τὴν ἀρχαιοκαπηλία εἶχε γίνη πλούσιος — εἶχε σπίτια στὴν ὁδὸ Αἰόλου καὶ στὴν ὁδὸ Ἀδριανοῦ καὶ οἰκόπεδα στὸ λόφο τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Θησείου — βοήθησε πολλὲς φορὲς κατὰ τὴν Ἐπανάσταση τοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμούς, ὅπως ἄλλωστε ἔκαμε καὶ γιὰ τοὺς πολιορκημένους στὴν Ἀκρόπολη Τούρκους. Κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως ἦταν, φυσικά, ὄργανο τῆς αὐστριακῆς πολιτικῆς.

Ὁ Γρόπιος κατηγορεῖται ὅτι ἐξεβίασε, μὲ τὴ διπλωματική του ἰδιότητα, τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση καὶ πῆρε ἀποζημίωση, ἐπειδὴ τὰ οἰκόπεδά του τῆς περιοχῆς τοῦ Θησείου ἔμειναν ἔξω ἀπὸ τὸ πρῶτο σχέδιο πόλεως τῆς Ἀθήνας.

Ὁ Γρόπιος ἔπαιξε σπουδαιότατο ρόλο στὶς δύο μεγάλες ἀρχαιοκαπηλικὲς ἐπιχειρήσεις, ποὺ ἔγιναν στὴν Ἑλλάδα στὰ 1811 - 1812 καὶ εἶχαν συνέπειες ἀνάλογες μὲ τὴ σύληση τοῦ Παρθενώνα ἀπὸ τὸν Ἔλγιν. Ἦταν ὁ ἐμπορικὸς παράγων τῆς ἀγγλογερμανικῆς ἀρχαιοκαπηλικῆς ἑταιρείας Cockerell, Haller v. Hallerstein κλπ., ποὺ ἀνέσκαψε τοὺς ναοὺς τῆς Ἀφαίας καὶ τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα τῆς Φιγαλείας καὶ πούλησε τὰ ἀγάλματα τῶν ἀετωμάτων τοῦ πρώτου στὸ διάδοχο τῆς Βαυαρίας καὶ τὰ ἀνάγλυφα ἐσωτερικὰ διαζώματα τοῦ δεύτερου στὸ Βρεταννικὸ Μουσεῖο. Ὁ Γρόπιος, μὲ τὴν προξενική του ἰδιότητα καὶ τὶς σχέσεις του μὲ τοὺς Τούρκους, κατόρθωσε νὰ βγάλη στὸ ἐξωτερικὸ ὅλα ἐκεῖνα τὰ μάρμαρα. Ὁ Μπάϋρον, στὸ πρῶτο πεζὸ παράρτημα, ποὺ συνοδεύει τὸ δεύτερο ἆσμα τοῦ Child Harold — ὅπου περιλαμβάνονται οἱ περίφημες στροφὲς ἐναντίον τοῦ Ἔλγιν — στιγματίζει τὸ Γρόπιο καὶ τὸ λόρδο Aberdeen γιὰ τὸ ἐλεεινὸ ἐμπόριό τους. Ὁ Μπάϋρον στὴν τρίτη ἔκδοση τοῦ Child Harold θέλησε, μὲ μιὰ σημείωσή του, ν' ἀπαλλάξη τὸν Aberdeen, ἀλλὰ γιὰ τὸ Γρόπιο ἐπανέλαβε τὸ ἀλύπητο μαστίγωμα.

Ἐντούτοις, μὲ τὸ πέρασμα τοῦ καιροῦ καὶ μὲ τὴ φιλανθρωπικὴ δράση του κατὰ τὴν ἐπαναστατικὴ περίοδο, αὐτὰ ξεχάστηκαν, κι' ὁ Γρόπιος, ποὺ ἀποδείχτηκε πολὺ διπλωματικώτερος ἀπὸ τὸ συνάδελφό του Φωβέλ, τὸν φανερὰ φιλότουρκο Γάλλο πρόξενο, ἔζησε στὴν Ἀθήνα ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, παίζοντας σημαντικὸ ρόλο. Εἶχε παντρεφτῆ μιὰ ἑλληνογαλλίδα ἀπὸ τὴν Πόλη. Τὸ σπίτι του στὴν ὁδὸ Ἀδριανοῦ, «σωστὸ ἀρχαιολογικὸ μουσεῖο»— τόσο μεγάλη ἦταν ἡ ἀρχαιολογική του συλλογὴ — ἔγινε τὸ κέντρο τῶν ἑλληνικῶν καὶ τῶν ξένων προσωπικοτήτων τῆς ἐποχῆς. Ὁ Γρόπιος ὑπῆρξε μέλος τῆς Ἑταιρείας τῶν Φιλομούσων πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, κι' ἀργότερα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. (Βλέπε ΕΜΜ. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗ: *Ὁ Γεώργιος Χριστιανὸς Gropius καὶ ἡ δρᾶσις αὐτοῦ ἐν Ἑλλάδι.* Ἀθῆναι, 1947).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΤΟ ΒΑΥΑΡΕΖΙΚΟ ΙΝΤΕΡΜΕΤΖΟ

1. Ἔγγραφο τῆς Γραμματείας Παιδείας πρὸς τὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπή, ἀριθ. 58 τῆς 10 Σεπτεμβρίου 1832, καὶ διάταγμα μὲ τὶς ὑπογραφὲς δύο μελῶν τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς, ἀριθ. 73, τῆς ἴδιας ἡμερομηνίας. Γενικὰ Ἀρχεῖα, φάκ. Διοικητ. Ἐπιτροπῆς.

2. Αὐτόθι, Γραμματεία Παιδείας, Νοέμβριος 1832.

3. Πίνακας XXVI.

4. *L'Ancienne Athènes ou description des antiquités d' Athènes et de ses environs, par M. K. S. PITTAKY, Athénien, dedié au Roi.* Athènes, de l' imprimerie particulière K. Antoniadès, 1835.

5. L. ROSS: *op. cit.*, σελ. 33.

6. Α. ΡΑΓΚΑΒΗ: *Ἀπομνημονεύματα*, τόμος 2ος, σελ. 7 καὶ 274.

7. Βλ. τὸν Πρόλογο τοῦ βιβλίου τῶν L. ROSS, ED. SCHAUBERT καὶ CHR. HANSEN: *Tempel der Nike Apteros* (Berlin, 1839). Ἐπίσης τὴν ἐπισκόπηση τοῦ Ρὸς γιὰ τὶς ἀρχαιολογικὲς ἐργασίες τῆς περιόδου 1832 - 1836, ποὺ ἀναφέρουμε στὴ σημείωση 29 τοῦ δευτέρου κεφαλαίου. Βλ. καὶ ἐπιστολὴ τοῦ Πιττάκη στὸ *Δελτίο* τοῦ Ἀρχαιολ. Ἰνστιτούτου τῆς Ρώμης, ἔτος 1833, σελ. 89.

8. Ἄρθρο Β΄. Φ.Ε.Κ. 14 τῆς 13]25 Ἀπριλίου 1833.

9. Ἄρθρο 12, παρ. 26. Φ.Ε.Κ. 17 τῆς 4]16 Μαΐου 1833.

10. Βασιλικὴ ἀπόφαση τῆς 27 Μαΐου - 8 Ἰουνίου 1833, Φ.Ε.Κ. 25 τῆς 21 Αὐγούστου - 2 Σεπτεμβρίου 1833. Διορίστηκε «τόσο γιὰ τὴ διατήρηση, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀνεύρεση καὶ συλλογὴ τῶν ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν σὲ ὅλη τὴν περιφέρεια τοῦ βασιλείου». (Μόνο στὸ γερμανικὸ κείμενο).

11. Γι' αὐτό, ὅταν τὸ Μάη τοῦ 1833 ὁ Ραγκαβῆς πῆγε στὴν Αἴγινα γιὰ νὰ ἐπιθεωρήση τὸ Ὀρφανοτροφεῖο — κι' ἔμαθε ἀπὸ τὸν Ἰατρίδη τὸ ἐπεισόδιο τοῦ ἀγάλματος — ἀναφέρεται στὰ σχετικὰ ἔγγραφα σὰν «ὑπουργικὸς γραμματεύς». Βλ. σημ. 1 τοῦ πρώτου κεφαλαίου.

12. Ὁ Ραγκαβῆς, ἐξ αἰτίας τοῦ γάμου του, ποὺ ἦταν μικτὸς καὶ κωλυόμενος (ἡ γυναίκα του ἦταν Σκωτσέζα καὶ ἀδερφὴ τοῦ συζύγου τῆς ἀδερφῆς του), παύτηκε ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας, διορίστηκε ὅμως ἀμέσως διευθυντὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου. Ἔπειτα ἔγινε σύμβουλος τοῦ ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν, ξαναπαύτηκε σὰν ἑτερόχθονας, καὶ τέλος, στὰ 1844, διορίστηκε καθηγητὴς τῆς ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο.

13. LUDOVICUS ROSSIUS HOLSATUS: *Inscriptiones graecae ineditae*, fasciculus I, Naupliae, Typis C. A. Rhallis, 1834.

14. Ἔγγραφο 1157 τῆς 2 Σεπτεμβρίου 1833. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, Τμῆμα Χειρογράφων, Ἀρχεῖο Ὀρφανοτροφείου, ἀριθ. 275.

15. Ἔγγραφα τοῦ Μουστοξύδη 89 τῆς 1.2.1830, 107 τῆς 20.2.1830 καὶ 366 τῆς 17.7.1830. Γενικὰ Ἀρχεῖα, ἀντίστοιχοι φάκελλοι Γραμματείας Παιδείας. Βλέπε καὶ τὸ ἔγγραφο 1080 τῆς 20.7.1830 τῆς Γραμματείας Παιδείας πρὸς τὸν Μουστοξύδη: «Ἡ παραίτησις τοῦ κυρίου Χαλκιοπούλου ἔγινε δεκτὴ καὶ εἶναι ἐλεύθερος νὰ ἀπέλθη ὅπου θέλει.» Ἀρχεῖο Ὀρφανοτροφείου. Ὁ Καποδίστριας ἔδωκε στὸ Χαλκιόπουλο μισθὸ 10 δίστηλα τὸ μήνα καὶ 20 δίστηλα γιὰ τὰ ὁδοιπορικά του. Ἔγγραφό του πρὸς τὸν Μουστοξύδη 509 τῆς 28.2.1830. Ἐθν. Βιβλιοθήκη, Τμῆμα Χειρογράφων, Ἀρχεῖο Ὀρφανοτροφείου, ἀριθ. 1892.

16. Ἔγγραφα τῆς Γραμματείας Παιδείας πρὸς τὸ διευθυντὴ τοῦ Ὀρφανοτροφείου, ἀριθ. 1706 τῆς 16.11.1833 καὶ 1994 τῆς 29.12.1833. Ἀρχεῖο Ὀρφανοτροφείου, ἀριθ. 2276 καὶ 2287.

17. Ἔγγραφο τῆς Γραμματείας Παιδείας πρὸς τὸ διευθυντὴ τοῦ Ὀρφανοτροφείου 2014 τῆς 2.1.1834. Αὐτόθι, ἀριθ. 2291.

Μετὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ Ὀρφανοτροφείου στὸ Ναύπλιο, ἡ Γραμματεία τῆς Παιδείας προσπάθησε, «λόγῳ τῆς ἀπουσίας τοῦ κ. Ἰατρίδου ἀπὸ τὸ Ναύπλιον», νὰ βρῇ ἄλλο δάσκαλο τῆς ἰχνογραφίας καὶ τῆς ζωγραφικῆς γιὰ τὰ ὀρφανά, τονίζοντας σὲ ἕνα σχετικὸ ἔγγραφό της πρὸς τὸ διευθυντὴ τοῦ Ὀρφανοτροφείου τὴν ἀξία τῆς τέχνης αὐτῆς γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῆς νεολαίας. Ἀρχικὰ διορίστηκε ὁ ζωγράφος Καροῦζος καὶ ἀργότερα, πιθανόν, ὁ Δ. Βυζάντιος, ὁ γνωστὸς συγγραφέας τῆς Βαβυλωνίας καὶ ἁγιογράφος. «Ἐπειδὴ ὁ Γερμανὸς ζωγράφος» (;), διαβάζουμε σὲ ἕνα ἔγγραφο τῆς Γραμματείας πρὸς τὸ διευθυντή, τοῦ Δεκεμβρίου 1835, «ἀποδέχεται, ἀπὸ φιλανθρωπίαν κινούμενος, νὰ διδάξῃ τὴν τέχνην αὐτοῦ εἰς ὑποτρόφους ὀρφανοὺς καὶ ἤδη ἀπηλλάχθη ἀπὸ τὰς πολλὰς ἀσχολίας του, πρέπει νὰ προκριθῇ παρὰ πάντα ἄλλον... Ἐὰν ἐξ ἐναντίας προβλέπετε ὅτι ἡ παράδοσις αὕτη θέλει γίγνεσθαι ἐν παρέργῳ, σᾶς συγχωροῦμεν νὰ συμφωνήσετε μετὰ τοῦ κ. Βυζαντίου, ὅστις ὅμως πρέπει ν' ἀρκεσθῇ εἰς ὅσα λαμβάνει μέχρι τοῦδε ὁ κ. Καροῦζος.» Αὐτόθι, ἀριθ. 755. Ὁ Βυζάντιος ζητοῦσε μισθὸ «πρὸς τὸ παρὸν 70 δραχμὰς καὶ ὅταν οἱ μαθηταὶ προοδεύσουν περισσότερον, κατὰ νέαν συμφωνίαν». Αὐτόθι, ἀριθ. 594.

18. Ἔγγραφα: 3290 τῆς 19.4.1834 τῆς Γραμματείας Παιδείας πρὸς τὸ διευθυντὴ τοῦ Ὀρφανοτροφείου, 21 τῆς 2.5.1834 τοῦ «διευθυντῆ» τῆς Βασιλ. Κορβέττας *Ὁ Πρίγκηψ Μαξιμιλιανὸς* Κ. Κανάρη πρὸς τὸ διευθυντὴ τοῦ Ὀρφανοτροφείου, καὶ 3414 τῆς 6.5.1834 τῆς Γραμματείας Παιδείας πρὸς τὸ διευθυντὴ τοῦ Ὀρφανοτροφείου. Αὐτόθι, ἀντίστοιχες ἀρχειακὲς ἐνδείξεις 834, 845 καὶ 849.

19. Ἔγγραφο 2440 τῆς 15.2.1834. Αὐτόθι, ἀριθ. 689.

20. Νόμος τῆς 10]22 Μαΐου 1834, ἄρθρα 114. Τὸ τρίτο τμῆμα του (ἄρθρα 61 - 114) εἶναι ἀφιερωμένο στὶς ἀρχαιότητες. Καταργήθηκε μὲ τὸ νόμο ͵ΒΧΜΣΤ΄ τῆς 24 Ἰουνίου 1899 *«περὶ Ἀρχαιοτήτων»*.

21. Βλ. G. L. v. MAURER: *Das Griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung*, τόμοι 1 - 3 (Heidelberg, 1835), τόμ. 2ος, σελ. 233.

22. Ὁ νόμος προνόησε νὰ διατηρήσουν τὶς θέσεις τους οἱ ὑποέφοροι Ρός, Πιττάκης καὶ Κοκκώνης.

23. MAURER: *op. cit.*, σελ. 234. Ὁ Μάουρερ τελειώνει τὸν ἀπολογισμό του στὶς 31 Ἰουλίου 1834.

24. *Itinerarium durch den Peloponnes*, gedruckt in der lithographischen Anstalt der Regentschaft, in Stein gravirt von A. Forster, Inspector. Nauplia, 1833. Ἔχει 12 σελίδες λιθογραφημένο κείμενο καὶ διάφορα σχέδια. Τὸ «δρομολόγιο» τοῦ Φορχάμμερ προέβλεπε 20 διανυκτερεύσεις. Δημοσιεύτηκε χωρὶς τὸ ὄνομά του.

25. L. ROSS: *op cit.*, σελ. 74. Βλ. καὶ Α. ΡΑΓΚΑΒΗ: *Ἀπομνημονεύματα*, τόμ. 1ος, σελ. 348: «Ἔζη δὲ ὁ Ἄρμανσπεργ σχεδὸν ἐγκαταλελειμμένος ὑπὸ τῆς κοινωνίας, διότι τοὺς πλείστους ἀπέτρεπεν ἀπ' αὐτοῦ ὁ φόβος μὴ ὑποπέσωσιν εἰς τὴν δυσμένειαν τῶν νικώντων τότε μελῶν τῆς Ἀντιβασιλείας.»

26. G. FINLAY: *History of the Greek Revolution*, τόμ. 2ος, σελ. 331. Βλ. καὶ Ν. ΔΡΑΓΟΥΜΗ: *Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις*, σελ. 220 καὶ ἑπ.

27. Τὸ ἀντίθετο ὑπαινίσσεται ὁ Μάουρερ. Ἐνῶ ἀναφέρει ὅτι, μόλις γύρισαν στὸ Μόναχο, ζήτησαν ἀπὸ τὴ βαυαρικὴ κυβέρνηση ἐξηγήσεις γιὰ τὴν παύση τους, χωρὶς νὰ λάβουν ἀπάντηση, γράφει γιὰ τὴ στάση τοῦ Λουδοβίκου ἀπέναντί τους: «Wir thaten noch mehr. Auf alle jene Eingaben war für die beiden Bittsteller die königliche Huld und Gnade die allerliebste und angenehmste Erwiderung.» Ἔνθ' ἀν., τόμος 1ος, Πρόλογος, σελ. VI καὶ ἑπ.

Τὸ κείμενό μας πρέπει νὰ διορθωθῆ στὰ ἑξῆς σημεῖα: 1) Ἑλληνικὰ γράφτηκαν ἀπὸ τὸ Φρασικλῆ τὰ δύο ὑπομνήματα, ποὺ προορίζονταν γιὰ τὸ Λουδοβῖκο. Στὸν Τσάρο ἔστειλε ὁ Κολοκοτρώνης δική του ἐπιστολή. 2) Στὰ σχέδια τοῦ Φρασικλῆ δὲν ὑπάρχει αἴτημα νὰ ἐπισπευσθῇ ἡ ἐνηλικίωση, ἀλλὰ μόνο νὰ καταργηθῇ ἡ πολυμελὴς ἀντιβασιλεία. 3) Στρατιωτικὰ μέτρα ἔλαβε ὁ ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν τοῦ Ἄρμανσπεργ Βαυαρὸς συνταγματάρχης Λεζουΐρος (Lesuire). Βλέπε γιὰ τὸ ἐπεισόδιο: Ν. ΔΡΑΓΟΥΜΗ, Α. ΡΑΓΚΑΒΗ, Γ. ΦΙΝΛΕ·Υ·, ἔνθ' ἀν., Γ. ΜΑΟΥΡΕΡ, o. c., τόμ. 2ος, ἑλλ. μετάφρ. Χ. Πράτσικα (Ἀθῆναι, 1947), σελ. 432 καὶ ἑπ.

28. Ὁ Κόβελ εἶπε κάποτε στὸν Ἔϊδεκ: «Οὐδὲν ἐννοῶ ἐξ ὅλης τῆς

ὑποθέσεως καὶ εἶμαι ἐνταῦθα μόνον ὅπως ἐξασφαλίζω τῷ προέδρῳ τὴν πλειοψηφίαν.» Βλ. Ε·Ι·ΔΕΚ: *'Απομνημονεύματα*, δημοσιευμένα στὸ περιοδικὸ *'Αρμονία*, τόμοι 1ος καὶ 2ος, 1901 καὶ 1902, μὲ τὸν τίτλο: *«Τὰ τῶν Βαυαρῶν φιλελλήνων ἐν 'Ελλάδι κατὰ τὰ ἔτη 1826 - 1829.»*

29. Πρόκειται γιὰ τοὺς στρατιῶτες τῆς βαυαρικῆς φρουρᾶς.

30. Ἔγγραφο ἀπὸ 2]14 Αὐγούστου 1834. Βλ. L. KLENZE: *Aphoristische Bemerkungen*, Beilage VII.

31. Τὸ ταξίδι τοῦ Κλέντσε δὲν εἶχε καμμιὰ σχεδὸν ἐπίδραση στὴ ρύθμιση τῶν πολεοδομικῶν ζητημάτων, γιὰ τὰ ὁποῖα ἦρθε στὴν 'Ελλάδα. Οὔτε οἱ μεταβολές του στὸ σχέδιο τῆς 'Αθήνας τῶν Κλεάνθη καὶ Σάουμπερτ ἐφαρμόστηκαν τελικά, οὔτε τὸ παλάτι ἔγινε στὸ μέρος, ποὺ αὐτὸς εἶχε ὑποδείξη (λόφος 'Αγίου 'Αθανασίου τοῦ Θησείου).

32. 'Απὸ 9]21 καὶ 15]27 Σεπτεμβρίου 1834. Φ.Ε.Κ. 36 τῆς 28 Σεπτεμβρίου 1834.

33. «Ich wurde zum Oberconservator («ἐπὶ τῶν ἀρχαιοτήτων») ernannt».

34. 'Απὸ τὸ γερμανικὸ κείμενο τοῦ διατάγματος προκύπτει καθαρὰ ὅ,τι γράφουμε στὸ κείμενο: «Vermöge... wurde de Ceneralconservator Weissenburg seiner für längere Zeit noch entbehrlich betrachteten Stelle des Generalconservators enthoben, dagegen der Unterconservator für den Peloponnes H. Dr. L. Ross zum Conservator der Altertümer des Reiches befördert».

35. Διοικητὴς τῆς Σχολῆς τῶν Εὐελπίδων ἦταν τότε ὁ Σάξωνας συνταγματάρχης 'Εδουάρδος Ρέϊνεκ (Rheineck), φιλέλληνας τοῦ 'Αγώνα, γαμπρὸς τοῦ 'Αλ. Μαυροκορδάτου, σύγαμπρος τοῦ Σ. Τρικούπη.

36. Κοντὰ στὴ Στοὰ 'Αδριανοῦ.

37. «'Εξ Αἰγίνης ἐκομίσθησαν εἰς 'Αθήνας (28 Σεπτεμβρίου 1837) ἐννέα κάλαθοι πλήρεις διαφόρων ἀγγείων, ἄλλα τινὰ ἀρχαῖα καὶ 95 ἀγάλματα καὶ ἀνάγλυφα, ὑπελείφθησαν δὲ ἐν τῇ νήσῳ ταύτῃ, πρὸς ἵδρυσιν τοπικῆς συλλογῆς, καὶ τῷ δημάρχῳ Αἰγίνης παρεδόθησαν, τὰ ἧττονος λόγου ἄξια ἀρχαῖα κλπ.» ΚΑΒΒΑΔΙΑ, ἐ.ἀ., σελ. 18 καὶ ἑπ.

38. 'Οδὸς Αἰόλου καὶ 'Ερμοῦ; Βλ. *'Εφετηρὶς τοῦ Βασιλείου τῆς 'Ελλάδος διὰ τὸ ἔτος 1837* παρὰ τοῦ ἰατροῦ 'Α. 'Ι. Κλάδου (ἐν 'Αθήναις, ἐκ τῆς Βασιλικῆς Τυπογραφίας καὶ Λιθογραφίας, ὁδὸς Σταδίου 17), σελ. 115.

39. Otto Magnus Baron von STACKELBERG: *Die Gräber der Hellenen* (Berlin, 1837, in-folio).

Συμπληρώνοντας ἐδῶ τὴ σημείωση 11 τοῦ πρώτου κεφαλαίου γιὰ τὶς ἀρχαιολογικὲς συλλογὲς τῶν διπλωματῶν τῆς ἐποχῆς, ἀναφέρουμε καὶ τὴν πληροφορία τοῦ Ρὸς γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ Γάλλου ἀντιπρέσβυ βαρώνου Ρουάν. Εἶχε κι' αὐτὸς τὴν ἀρχαιολογική του συλλογή, τὴν ὁποία μετέφερε, φυσικά, στὴ Γαλλία. Τὰ πρῶτα ἀρχαῖα τῆς συλλογῆς του, γράφει ὁ Ρός, τὰ εἶχε ὁ Ρουὰν ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Αἴγινας, ὅταν ὁ Καποδίστριας ἦταν ἀκόμα ἐκεῖ. (L. ROSS: *Übersicht der archäol. Bestrebungen in Griechenland von 1832 bis 1836*), μελέτη ἀναδημοσιευμένη στὸν πρῶτο τόμο τῶν *'Αρχαιολογικῶν Διατριβῶν*.

40. L. KLENZE: *op. cit.*, σελ. 286.

41. L. ROSS: *Reisen des Königs Otto und der Königin Amalia in Griechenland* (Halle, 1848), τόμος 1ος, σελ. 117 - 142.

42. Βλέπε λ.χ. τὸν *'Ελληνικὸ Ταχυδρόμο* τῆς 1]13 Σεπτεμβρίου 1836: «'Ο Κ. Λ. Ρός, ἔφορος ἐπὶ τῶν ἀρχαιοτήτων, ἐζήτησε καὶ ἔλαβε τὴν παραίτησίν του ἀπὸ τὴν Β. ὑπηρεσίαν.»

43. 'Εξουσιοδοτικὸ διάταγμα τῆς 23 'Απριλίου - 2 Μαΐου 1836, κυρωτικὸ διάταγμα τῆς 23 'Απριλίου 1837. Τὴ βασιλικὴ κύρωση χρειάζονταν, σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 3 τοῦ ἐξουσιοδοτικοῦ, μόνον οἱ διορισμοί, προβιβασμοί, παραιτήσεις καὶ μεταθέσεις τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων.

44. Βλ. σελ. 140, σημ. 20.

45. Ὅπως εἴπαμε, ὁ πρῶτος καὶ μόνος, ποὺ εἶχε «καθέξη» τὴ θέση αὐτή, ἦταν ὁ Βάϊσενμπουργ.

46. Εἶναι ἡ διάταξη, ποὺ ἐξαρτοῦσε τὸ κῦρος τῶν διορισμῶν κλπ. ἀπὸ τὴ βασιλικὴ ἔγκριση.

47. Συνταξιοδοτικὸς φάκελλος τοῦ 'Αθ. 'Ιατρίδη.

48. Φ.Ε.Κ. 67 τῆς 22 Νοεμβρίου 1836.

49. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑ: *'Ιστορία τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ἱδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900* ('Αθῆναι, 1900), σελ. 13: «'Η 'Αρχαιολογικὴ 'Επιτροπὴ εἶχε διορισθῆ, ὡς φαίνεται, ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου συμφώνως ταῖς περὶ ἀρχαιολογικῶν ἐπιτροπῶν ἀνὰ τὸ κράτος διατάξεσι τοῦ νόμου τῆς 10]22 Μαΐου 1834»... «Θὰ διωρίσθη δὲ ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη, ὡς φαίνεται, μετὰ τὴν ἐκ τῆς Γενικῆς 'Εφορίας τῶν ἀρχαιοτήτων ἀποχώρησιν τοῦ Ρὸς (2 'Οκτωβρίου 1836), ἀναπληρωθέντος ὑπὸ τοῦ Πιττάκη.»

50. Α. ΡΑΓΚΑΒΗ: *'Απομνημονεύματα*, τόμ. 2ος, σελ. 30. 'Ο Π. Καββαδίας δὲν πρόσεξε στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ραγκαβῆ καὶ ἀποδίδει τὴν ἀποχώρησή του σὲ ἄλλο λόγο. Στὴ συνεδρίαση τῆς 'Επιτροπῆς τῆς 3 'Ιανουαρίου 1838, γράφει, συζητήθηκε ἡ πρόταση νὰ βγαίνῃ ἡ *'Αρχαιολογικὴ 'Εφημερίδα* καὶ σὲ γαλλικὴ γλῶσσα, γιὰ νὰ τὴ διαβάζουν καὶ οἱ ξένοι, ἀλλὰ δὲ δόθηκε συνέχεια σ' αὐτό. «Τὴν ἔλλειψιν ταύτην θέλων νὰ πληρώσῃ ὁ Ραγκαβῆς, ὡς φαίνεται, ἀπεχώρησε τῆς συντάξεως καὶ ἤρξατο δημοσιεύων, δαπάναις τοῦ ὑπουργείου, τὰς *Antiquités Helléniques.*» *'Ιστορία τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας*, σελ. 13, σημ. 1.

51. *Bullettino degli annali dell' Instituto di corrispondenza archeologica*, ἔτος 1837, σελ. 207.

52. Στὸ πρῶτο φυλλάδιο τῆς νέας περιόδου, τοῦ Νοεμβρίου 1852, μὲ τὸν ἀριθμὸ 30, διαβάζουμε: «Περιστατικὰ ἀναπόφευκτα ἐμπόδισαν τὴν ἔκδοσιν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ τούτου περιοδικοῦ (σ.σ. βλ. ὄγδοο κεφάλαιο, σελ. 260 καὶ ἑπ.), ταῦτα παρῆλθον καὶ ἡ ἔκδοσις αὐτοῦ ἄρχεται πάλιν...».

53. 'Επίσημα θεωρεῖται ἡ περίοδος αὐτὴ συνέχεια τῆς πρώτης, ἐπειδή, ἀντίθετα πρὸς τὴν ἑπόμενη, ποὺ τὴν ἔκδοση ἀνέλαβε ἐπιτροπή, ἔβγαζε τὸ

περιοδικό, ὅπως καὶ πρίν, ὁ Πιττάκης, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἄρχισε τὴν ἀρίθμηση τῶν νέων φυλλαδίων ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ 30 καὶ τῶν σελίδων ἀπὸ 637.

54. Βλ. ἄρθρο τοῦ Λ. Ρὸς στὸν *Ἑλληνικὸ Ταχυδρόμο* τῆς 14 Ἰουλίου 1836. Μιὰ ἄλλη ἐργασία τοῦ Ἰατρίδη ἀναφέρει ὁ Ραγκαβῆς στὸν πρόλογο τοῦ δευτέρου τόμου τῶν ***Antiquités Helléniques***, σελ. III, γράφοντας γιὰ διάφορα κομμάτια ἐπιγραφῶν, στὴν Ἀκρόπολη ἰδίως, ποὺ ὁ Πιττάκης τὰ εἶχε ἐγκαταλείψη ἐκεῖ χωρὶς κατάλογο. «De tous ces fragments il n'a jamais été publié, et n'a jamais été fait, que je sache, un catalogue quelconque; M. Iatridès, un ancien et très-habile employé du Musée, en avait commencé un, sous la direction de M. Ross; mais ce travail a été égaré et on ne le recommença jamais.»

55. Συνταξιοδοτικὸς φάκελλος τοῦ Ἀθ. Ἰατρίδη.

56. Τὴν περιπετειώδη ἱστορία τῆς ἀναστήλωσης τοῦ μνημείου διηγεῖται ὁ ΤΑΚΗΣ ΛΑΠΠΑΣ στὴ μελέτη του *Ὁ Λέων τῆς Χαιρωνείας, ἀνακάλυψη καὶ ἀναστήλωση* (Ἀθήνα, 1939), χωρὶς ὅμως ν' ἀναφέρη καὶ τὴν πρώτη ἐκείνη ἐργασία τοῦ Ἰατρίδη.

57. *Σύνοψις Πρακτικῶν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, ἔκδ. Β', 1847, σελ. 88. Βλέπε καὶ Ε. ΚΑΣΤΟΡΧΗ: *Ἱστορικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* (Ἀθήνησι, 1879), σελ. 20, καὶ Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑ: *Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, σελ. 20. Ὁ Ἰατρίδης δὲν κατονομάζεται στὴν ἔκθεση τοῦ Ραγκαβῆ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΠΟΙΟΣ ΘΑ ΒΡΕΘΗ ΝΑ ΜΑΣ ΔΙΚΑΣΗ;

1. R. KEKULÉ: *op. cit.*, Nr. 271: «Im Haar, ein Band». A. CONZE: ***Die Attischen Grabreliefs***, Text II., σελ. 171.

2. ***Deutsches Museum*** τῆς Χάλλης, 1854. Γιὰ ἕνα ὅμοιο δημοσίευμα τῆς *Γενικῆς Ἐφημερίδας* τῆς Αὐγούστας, τὸ Γενάρη τοῦ 1843, γράφουμε στὸ ὄγδοο κεφάλαιο.

3. *Σκρὶπ* τῆς 13 Νοεμβρίου 1905.

4. Ὁ Ρὸς στὴ λατινικὰ γραμμένη διατριβή του ***Inscriptiones Graecae Ineditae*** (βλ. σημ. 13 τοῦ πέμπτου κεφαλαίου) προσθέτει στὸ ὄνομά του καὶ τὸ τοπωνυμικό του: «Holsatus».

5. Ὁ Ρὸς ἔφυγε ὁριστικὰ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα στὸ τέλος Ἰουνίου 1845, ἀφοῦ συνόδεψε, γιὰ τελευταία φορά, τὸν Ὄθωνα καὶ τὴν Ἀμαλία στὸ ταξίδι, ποὺ ἐπιχείρησαν στὴ Βοιωτία τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Βλέπε ὄγδοο κεφάλαιο.

6. ***Kleinasien und Deutschland, Reisebriefe und Aufsätze mit Bezugnahme auf die Möglichkeit deutscher Niederlassungen in Kleinasien*** (Halle, 1850).

7. Ὑπάρχουν τρεῖς (σύντομες) βιογραφίες τοῦ Ρός. Ἡ πρώτη, ἀπὸ τὸν Karl Keil, (νεκρολογία), δημοσιευμένη στὴν ἀρχὴ τοῦ 2ου τόμου τῶν *Ἀρχαιολογικῶν Διατριβῶν* (1861), καθὼς καί, σὲ περιληπτικὴ μορφή, στὴ β' ἔκδοση τῶν *Νησιωτικῶν Ταξιδιῶν* τοῦ Ρὸς (***Klassiker der Archäologie***, Halle, 1912). Ἡ δεύτερη, καὶ σπουδαιότερη, τοῦ Otto Jahn, εἶναι ὁ Πρόλογος τῶν *Ἀναμνήσεων* τοῦ Ρὸς (1863), καὶ ἡ τρίτη, τοῦ Karl Robert: ***Rede zum Gedächtnis von L. Ross, gehalten bei Antritt des Rektorats der Universität Halle - Wittenberg, am 12. Juli 1906*** (Berlin, 1906). Διορθώνουμε ἐδῶ καὶ τὰ ληξιαρχικὰ τῆς Ἔμμας Ρός: Ἦταν δεκαοχτὼ χρόνια νεώτερη ἀπὸ τὸ σύζυγό της (στὰ 1907 ἦταν 83 χρονῶν). Πέθανε στὰ 1909.

8. K. ROBERT: ***op. cit.***, σελ. 23: «So reich ihn die gütige Natur ausgezeichnet hatte, zwei grosse Gaben hatte sie ihm versagt: Kritik und Phantasie.»

9. Ὁ O. Jahn (Πρόλογος τῶν *Ἀναμνήσεων* τοῦ Ρός, σελ. XVIII), ἀναφερόμενος στὴ διαμονὴ τοῦ Ρὸς στὴν Κοπεγχάγη, ὅπου γιὰ πρώτη φορὰ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἰδῆ, στὴν ἐκεῖ Πινακοθήκη, σπουδαῖα ἔργα τέχνης, ποὺ τοῦ ἔκαμαν βαθειὰ ἐντύπωση, παρατηρεῖ ὅτι ποτὲ ὁ Ρὸς δὲν ἀπόχτησε ἄμεσο καὶ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν τέχνη, νέα ἢ ἀρχαία. Ἡ ἀρνητικὴ στάση του στὸ ζήτημα τῆς ἀξίας τῶν ἐνδείξεων τοῦ στὺλ γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ἔργων τῆς ἀρχαίας τέχνης ἐξηγεῖται μόνον ἀπὸ τὴν ἔλλειψη «ἔμφυτου καὶ ζωηροῦ αἰσθητικοῦ συναισθήματος».

10. Τέτοιες σελίδες ἀφθονοῦν στὰ βιβλία του ***Erinnerungen und Mitteilungen aus Griechenland, Reisen des Königs Otto und der Königin Amalia, Inselreisen, Kleinasien und Deutschland.***

11. Τὸ βιβλίο τοῦ Ρὸς *Μικρὰ Ἀσία καὶ Γερμανία* περιέχει ἑφτὰ ἄρθρα του, πρωτοδημοσιευμένα στὴν ***Augsb. Allgem. Zeitung***, στὰ 1844 καὶ 1845, στὰ ὁποῖα ἀνέπτυσσε τὴν ἰδέα ὅτι οἱ Γερμανοί, ἀντὶ νὰ μεταναστεύουν στὴν Ἀμερική, ὅπου μὲ τὴ δεύτερη γενεὰ θὰ χάνονταν γιὰ τὴ Γερμανία, ἔπρεπε νὰ στραφοῦν στὴ Μικρὰ Ἀσία, νὰ τὴν ἐποικήσουν γεωργικὰ καὶ νὰ πάρουν στὰ χέρια τους τὸ ἐμπόριο καὶ τὶς ναυτικές της μεταφορές. Στὴν ἀρχὴ οἱ ἰδέες του αὐτὲς κατακρίθηκαν σὰν οὐτοπιστικές, ἀργότερα ὅμως ἔγιναν δεκτές. Ἔτσι ὁ Ρὸς θεωρεῖται καὶ σὰν πρωτοπόρος τῆς γερμανικῆς οἰκονομοπολιτικῆς θεωρίας τοῦ περασμένου αἰώνα καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ σημερινοῦ, τῆς γνωστῆς μὲ τὸ σύνθημα: «Drang nach Osten.»

12. OTTO JAHN: Πρόλογος τῶν *Ἀναμνήσεων*, σελ. XXI - XXII, K. ROBERT: ***Rede zum Gedächtnis von L. Ross***, σελ. 7.

13. Τὰ ἑλληνικὰ βιβλία τοῦ Ρὸς εἶναι: *Ἐγχειρίδιον τῆς Ἀρχαιολογίας τῶν Τεχνῶν*, Ἀθῆναι, 1841, *Τὸ Θησεῖον καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἄρεως*, Ἀθῆναι, 1837 (φυλλάδιο), *Ἀρχαιολογία τῆς νήσου Σικίνου*, Ἀθῆναι, 1837, σχ. 4ο. Ὁ ***Sauveur*** - *Σωτὴρ* τῆς 25 Ὀκτωβρίου 1836 ἔγραφε τὰ ἀκόλουθα γιὰ τὴν ἑλληνομάθεια τοῦ Ρός: Mr Ross est un des étrangers, qui aient le mieux profité de leur séjour en Grèce; il parle la langue grecque avec une facilité et une correction, qui est difficile de trouver chez un homme, qui n'est pas né dans le pays.

14. *Hellenika,* Archiv archäologischer, philologischer, historischer und epigraphischer Abhandlungen und Aufsätze, erster Band, erstes Heft (Halle, 1846).

15. Johann Heinrich Voss, ὁ πικρόχολος Γερμανὸς ποιητὴς καὶ φιλόλογος, καθηγητὴς στὴ Χαϊδελβέργη, μεταφραστὴς τοῦ Ὁμήρου καὶ εἰδυλλιογράφος (1751-1826).

16. O. JAHN: Πρόλογος τῶν *Ἀναμνήσεων* τοῦ Ρός, σελ. XXV καὶ ἐπ.

17. K. ROBERT: *op. cit.*, σελ. 27.

18. Α. ΡΑΓΚΑΒΗ: *Ἀπομνημονεύματα,* τόμ. 2ος, σελ. 294.

19. Βλέπε μ. ἄ. τὰ ἀκόλουθα ἄρθρα τοῦ Λ. Ρός, ἀναδημοσιευμένα ἀπὸ διάφορα γερμανικὰ περιοδικὰ στὸ δεύτερο τόμο τῶν *Ἀρχαιολογικῶν Διατριβῶν*: «War Athen jemals vierjahrhunderte lang verödert?» (διατριβὴ 5η), «Griechenland und seine Widersacher in Gegenwart, Vergangenheit und Zukunft» (διατριβὴ 6η), «Die Mönchschronik von Athen. Gegen die Duplik des Herrn Fallmerayer» (διατριβὴ 7η). Στὴ δεύτερη ἀπὸ τὶς διατριβὲς αὐτὲς ὁ Ρὸς ἀνασκευάζει καὶ ἐλέγχει ὀξύτατα καὶ ἕνα ὄχι φιλικὸ γιὰ τὴν Ἑλλάδα βιβλίο, ποὺ τύπωσε τότε ὁ φίλος καὶ ὁμοϊδεάτης τοῦ Φαλλμεράγιερ Hermann Hettner (*Griechische Reiseskizzen,* Braunschweig, 1853).

20. Φιλολογικὸ παράρτημα τῆς ἐφημερίδας τοῦ Shorn *Morgenblatt* (Τυβίγγη).

21. *Erinnerungen,* σελ. 91-92. Βλέπε καὶ *Βασιλικὰ Ταξίδια,* τόμ. 1ος, σελ. 119 καὶ ἐπ.

22. Ὁ πρίγκηπας Hermann Pückler-Muskau (1785-1871), πνευματώδης, φιλότεχνος καὶ μεγάλος ταξιδευτής, ἔγραψε ἀρκετὰ βιβλία. Γνωστότερο εἶναι τὸ ἔργο του *Γράμματα ἑνὸς πεθαμένου* (*Briefe eines Verstorbenen,* 1830). Τὰ ταξίδια του στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη τὰ περιέγραψε στὸ βιβλίο του *Der Vorläufer, vom Verfasser der «Briefe eines Verstorbenen»* (Stuttgart, 1838), γαλλικὴ ἔκδοση: *Entre l'Europe et l'Asie, voyage dans l'Archipel,* par le prince de Pückler-Muskau (Bruxelles, 1840).

23. Ἀπὸ τὶς τρεῖς κόρες τοῦ Ἄρμανσπεργ Λουΐζα, Σοφία καὶ Καρολίνα, ἡ πρώτη εἶχε πεθάνη τὴν προηγούμενη χρονιὰ στὸ λοιμοκαθαρτήριο τῆς Ψυττάλειας, γυρίζοντας, νειόνυφη, ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη μὲ τὸ σύζυγό της πρίγκηπα Καντακουζηνό.

24. Ὁ Ἄρμανσπεργ κατοικοῦσε σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ δύο συνεχόμενα σπίτια τοῦ Γεωργίου Βλαχούτση, ἀριθ. 38 καὶ 40 τῆς μετέπειτα ὁδοῦ Πειραιῶς (στὴ θέση αὐτὴ ὑψώνεται τώρα μιὰ νέα οἰκοδομή, ὅπου στεγάζεται τὸ ὑπουργεῖο Ἐργασίας), καὶ συγκεκριμένα στὸν ἀριθμὸ 40. Κατὰ τὸν Εἰρηναῖο Ἀσώπιο ὅμως (*Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον,* 1879, σελ. 117) ὁ Ἄρμανσπεργ κρατοῦσε καὶ τὰ δύο αὐτὰ σπίτια. Ἀπέναντι, στὸ κτίριο τοῦ σημερινοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν, ἦταν τὰ γραφεῖα τῆς Ἀντιβασιλείας. Ὁ Ρὸς ἔμενε, ὅπως γράφει, σ' ἕνα σπίτι στὴ βορεινὴ κατηφοριὰ τῆς Ἀκρόπολης.

25. Οἱ πλάκες (βρίσκονται τώρα στὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν), ὅλες ἀπὸ μπλάβο μάρμαρο τοῦ Ὑμηττοῦ, ἦταν δώδεκα καὶ μερικὰ κομμάτια. Σ' αὐτὲς πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλες δύο, ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, ἐπίσης μὲ ἐπιγραφὲς τῆς ναυτικῆς Σκευοθήκης, ποὺ βρέθηκαν στὴν Ἀκρόπολη.

26. Βλ. ἄρθρο τοῦ *Ἑλληνικοῦ Ταχυδρόμου* (*Le Courrier Grec*), φύλλο 41 τῆς 9 Ὀκτωβρίου 1836, μὲ τὸν τίτλο «Ἀρχαιολογικά»: «...Μαθητὴς χρηματίσας τοῦ κυρίου Φωβέλ, ὑπὸ τὰς ὁδηγίας τοῦ ὁποίου εἰργάζετο, ἐπροσηλώθη τόσον κλπ.» Τὸ ἐκτενὲς αὐτὸ ἄρθρο δημοσιεύτηκε ἀμέσως μετὰ τὴν παύση τοῦ Ρὸς καὶ τὸ διορισμὸ τοῦ διαδόχου του καὶ περιέχει στοιχεῖα, ποὺ εἶναι προφανῶς δοσμένα ἀπὸ τὸν Πιττάκη. Γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Πιττάκη μὲ τὸν Φωβὲλ βλέπε καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ Ἀλ. Ἡρ. Γέροντα *Περὶ τῆς ἀθηναϊκῆς οἰκογενείας Πιττάκη* στὰ *Ἀθηναϊκά,* περιοδικὸ τοῦ Συλλόγου τῶν Ἀθηναίων, τεῦχος Ἰουλίου 1956.

27-28. Μετὰ τὰ «Ἀναργύρεια χειρόγραφα», οἱ ἀρχαιολογικὲς δοσοληψίες τοῦ Πιττάκη μὲ τὸ Βοίκχιο εἶναι τὸ δεύτερο σκάνδαλο, πολὺ μικρότερης βέβαια σημασίας, ποὺ συνδέθηκε, τὸν περασμένο αἰώνα, μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Πιττάκη. Ὁ Πιττάκης, ὅταν πῆγε στὴν Κέρκυρα στὰ 1827, ἔδειξε τὴν ἐπιγραφικὴ συλλογή του «εἰς πεπαιδευμένον ὁμογενῆ του», «ὁ ὁποῖος», γράφει, «μὲ συνεβούλευσε, διὰ νὰ μὴ χαθῇ καὶ αὐτὴ εἴτε εἰς τὰ ταξίδιά μου ἢ ἄλλως πως, ὡς μοὶ ἡρπάσθησαν 800 ἀρχαῖα νομίσματα, συλληφθεὶς εἰς Λευκάδα, νὰ στείλω ἀντίγραφον αὐτῶν εἰς τὸν κύριον Βαῖκ. Εἰς τοῦτον ἔγραψα μετὰ ταῦτα, καί, διὰ τὰς τότε τρομερὰς ἀνάγκας καὶ ὑστερήσεις, διὰ μικρᾶς βοηθείας (διάβαζε: ἀντὶ μικρᾶς ἀμοιβῆς) τοῦ ἔστειλον.» Εἶχε μαζέψη μόνος του περὶ τὶς 700 ἐπιγραφές, καὶ ἄλλες εἴκοσι τοῦ ἔδωκαν διάφοροι φίλοι του, κι' αὐτὸς σημείωνε «ὑπὸ τὰς ἐπιγραφὰς τὴν ὁμολογίαν τοῦ ἐργαστηριάρη, ὅπου εὑρέθησαν». Ὁ Βοίκχιος δημοσίευε τὶς ἐπιγραφὲς τοῦ Πιττάκη μαζὶ μὲ τὶς ἄλλες, κατὰ φακέλλους, ὅπως γράφει ὁ Ρός, δηλ. κατὰ τεύχη, τὰ ὁποῖα ἔγιναν τελικὰ ὁ δεύτερος τόμος τοῦ *Corpus Inscriptionum Graecarum,* ποὺ κυκλοφόρησε στὸ 1842. Ἀλλὰ μερικὲς ἀποστολές του βρέθηκαν ὕποπτες. Μερικὲς ἐπιγραφὲς τὶς ἔστειλε ὁ Πιττάκης δύο καὶ τρεῖς φορές, μὲ τὴ δήλωση ὅτι προέρχονταν ἀπὸ διάφορα μέρη, σὲ ἄλλες πρόσθετε ἕνα ἢ δύο ξένους στίχους, ἄλλες ἦταν γνωστὲς ἤδη ἐπιγραφές, ποὺ βρίσκονταν αὐτούσιες ἀπὸ χρόνια στὸ Παρίσι, σταλμένες ἀπὸ τὸν Choiseul-Gouffier ἢ τὸν Φωβέλ. Τὶς ἀνωμαλίες αὐτὲς τὶς σημείωνε ὁ Βοίκχιος στὰ ἐξηγητικά του σημειώματα. Δυστυχῶς ὅμως σχημάτισε καὶ τὴ γνώμη ὅτι ὁ Πιττάκης τὸν ἐξαπατοῦσε γιὰ νὰ εἰσπράττη περισσότερα χρήματα, καὶ στὰ 1835, ἀφοῦ λογαριάστηκαν, διακόπηκε ἡ συνεργασία τους. Ὁ Βοίκχιος μάλιστα, σὲ ἕνα *προοίμιό* του, τὸν ἀποκαλεῖ ἀπατεώνα (mendax Pittaces). Ὁ Ρὸς στὸ δεύτερο ἄρθρο, ποὺ δημοσίευσε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1836 (βλ. σελ. 188) γιὰ τὸ ζήτημα τῶν πειραϊκῶν ἐπιγραφῶν καὶ γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Πιττάκη *Ancienne Athènes* (βλ. *Παράρτημα* τοῦ *Ἑλληνικοῦ Ταχυδρόμου,* φύλλο 20 τῆς 29 Ἰουλίου 1836) ἀνέφερε καὶ τὶς διπλὲς ἢ πλαστὲς αὐτὲς ἐπιγραφές, καὶ ὁ Πιττάκης, στὴν ἀπάντησή του (αὐτόθι, φύλλο 24 τῆς 11 Αὐγούστου 1836) ἔδωκε σχετικὲς ἐξηγήσεις, ἀποδίδοντας τὰ λάθη στὶς συνθῆκες, ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὸν τόπο, ὅταν μάζευε τὶς ἐπιγραφές. Ὁ Ἀλ. Ραγκαβῆς, στὸν Πρόλογο τοῦ 1ου τόμου τῶν *Antiquités Helléniques* (Ἀθῆναι, 1842), σελ. 7, σημ. 2, βρίσκει ἱκα-

νοποιητικὲς τὶς ἐξηγήσεις αὐτὲς τοῦ Πιττάκη. Γι᾽ αὐτὸ κι᾽ ἐμεῖς λέμε στὸ κείμενο ὅτι ἡ διακοπὴ τῆς συνεργασίας του μὲ τὸ Γερμανὸ σοφὸ προῆλθε ἀπὸ παρεξήγηση.

29. Αὐτὸ τὸ ἀναφέρει καὶ ὁ Ρὸς στὶς *Ἀναμνήσεις*, σελ. 31: «Ὁ συνοδός μου Μπλὰκ μὲ πῆγε πρῶτα (σ.σ. ὅταν ὁ Ρὸς πρωτοῆρθε στὴν Ἀθήνα, στὰ 1832) στὸ σπίτι τοῦ συγάμπρου του ἀρχαιολόγου Πιττάκη.»

30. *Ἀναμνήσεις*, σελ. 38.

Ὅπως σημειώνουμε καὶ στὸ κείμενο (σελ. 184 - 185), ὁ Πιττάκης θεωροῦσε τὶς ἑλληνικὲς ἀρχαιότητες ἕνα εἶδος ἰδιοκτησίας του καὶ ἤθελε, ἂν ἦταν δυνατόν, κανένας ἄλλος ἐκτὸς ἀπ᾽ αὐτὸν νὰ μὴ ἀσχολῆται μ᾽ αὐτές. Σκέφτηκε μάλιστα νὰ γίνη καὶ ὁ καθηγητὴς τῆς ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο (βλ. σελ. 260). Ὅταν ὁ Ραγκαβῆς, μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ πρώτου τόμου τῶν *Antiquités Helléniques*, ἔγινε γνωστὸς στὴν Εὐρώπη σὰν ἀρχαιολόγος, καὶ πολλὲς ξένες ἀκαδημίες τὸν ἔκαμαν μέλος τους, ὁ Πιττάκης τόσο ζήλεψε, ὥστε ἄρχισε νὰ τοῦ βάζη, μὲ τὴν ἐξουσία ποὺ εἶχε σὰν ἔφορος, ἐμπόδια στὴν ἐργασία του. «Ὠφελούμενος», γράφει ὁ Ραγκαβῆς, «ἐκ τῆς θέσεώς του ὡς ἐφόρου, ἐπροσπάθει νὰ μοὶ ἀποκρύπτῃ ἃς ἐζήτουν ἐπιγραφάς, ἔλεγεν ὅτι ἀγνοεῖ ποῦ εὑρίσκονται, ὅτι ἐκλάπησαν ἴσως ἢ κατεστράφησαν, ἀλλ᾽ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὰς παρέχωνεν ἢ τὰς ἀνέτρεπε μεταξὺ σειρῶν ἀμόρφων πετρῶν, ἐπίτηδες, ἵνα μὴ τὰς εὑρίσκω.» Ὅταν μάλιστα ὁ Ραγκαβῆς ἔδωκε τὴν παραίτησή του ἀπὸ μέλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἔκαμε καὶ σ᾽ αὐτὸν ὅ,τι στὸν Ρός: διέταξε τοὺς φύλακες τῆς Ἀκρόπολης «νὰ μὴ τῷ ἐπιτρέπουν ἐλευθέρας ἐρεύνας ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως». (*Ἀπομνημονεύματα*, τόμ. 2ος, σελ. 272 καὶ ἑπ.). — Βλ. καὶ ADOLF MICHAELIS: ***Der Parthenon*** (Leipzig, 1871), Πρόλογος ἀφιερωμένος στὸν Ἀλέξανδρο Conze: «Κατὰ τὴν κοινή μας διαμονὴ στὴν Ἀθήνα, στὰ 1860, περιέγραψα καὶ μελέτησα ὅλα ὅσα ὁ Πιττάκης δὲν εἶχε ἀποκρύψη στὶς ἀπρόσιτες κρύπτες του, ἀφαιρώντας τα ἔτσι ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα.» Βλέπε καὶ σελ. 89 - 90, αὐτόθι.

31. Ὁ Ρός, στὴ συνέχεια τῆς ἀφήγησής του (*Ἀναμνήσεις*, σελ. 99), ἀναγνωρίζει τὸ φταίξιμό του καὶ τὴν ὑπερβολικὴ σπουδὴ ποὺ ἔδειξε, νὰ ὑποβάλη τὴν παραίτησή του: «Ἂν εἶχα συμμορφωθῆ», γράφει, «ἔστω καὶ ἐν μέρει, μὲ τὶς ἐπιθυμίες τοῦ ὑπουργείου, τίποτα δὲ θὰ συνέβαινε καὶ θὰ διατηροῦσα τὴ θέση μου.» Καὶ προσθέτει ὅτι τὸ ὑπουργεῖο ἐρεθίστηκε καὶ ἀπὸ τὴν ἀπάντηση, ποὺ ἔδωκε, ὅταν τὸν παρατήρησαν γιατὶ ἔγραψε τὸ βιβλίο του μὲ τὶς ἐπιγραφὲς λατινικὰ καὶ ὄχι ἑλληνικά. «Λυπότανε πολύ», εἶπε, «ποὺ στὸ ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας κανένας τους δὲν καταλάβαινε λατινικά. Πρᾶγμα πάντως ποὺ ἦταν ἀλήθεια τὴν ἐποχὴ ἐκείνη.»

32. AUG. BÖCKH: ***Die Staatshaushaltung der Athener***, Band III., ***Urkunden über das Seewesen des Attischen Staates. Vorerinnerungen***, XII (Berlin, 1840).

33. *Kunstblatt zum Morgenblatt* τῆς Τυβίγγης, Ἰούνιος 1836. Κατὰ παράκλησή μας ἀναζήτησε τὸ παράρτημα αὐτὸ τοῦ ***Morgenblatt*** ὁ φίλος ὑφηγητὴς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας στὸ ἐκεῖ πανεπιστήμιο κ. Κ. Μερεντίτης, ἀλλὰ δὲν τὸ βρῆκε.

34. J. KIRSCHNER: *Inscriptiones Atticae Euklidis anno posteriores*, Editio minor, Βερολῖνο, 1927, σελ. 252 - 264, ἀριθ. ἐπιγρ. 1629 (Tabulae curatorum navalium), MARCUS TOD: *A Selection of Greec Historical Inscriptions*, β΄ ἔκδ. (Oxford, 1950), σελ. 284.

35. Ἡ σημερινὴ ἑλληνικὴ ἀρχαιολογικὴ νομοθεσία — ἡ πιὸ φιλελεύθερη, ὑποτίθεται, ποὺ μπορεῖ νὰ γίνη — ρυθμίζει τὸ ζήτημα τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπεξεργασίας καὶ ἐκμετάλλευσης τῶν εὑρημάτων τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο. «Θεωρεῖται», λέει τὸ ἄρθρο 1, παρ. 19, τοῦ Β. Δ. τῆς 30.12.1927 (Φ.Ε.Κ. 6 τῆς 21.1.1928) *Περὶ τρόπου ἐκτελέσεως ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν*, «ὅτι ἔχει παραιτηθῆ ἀπὸ παντὸς δικαιώματος προτεραιότητος δημοσιεύσεως εὑρημάτων οἱοσδήποτε διευθυντὴς ἀνασκαφῆς ἢ ξένη ἀρχαιολογικὴ σχολή, ἂν ἡ δημοσίευσις τούτων δὲν ἔγινεν ἐντὸς δ ε κ α ε τ ί α ς ἀπὸ τῆς εὑρέσεως, ἄνευ σπουδαίας δικαιολογίας.» Ἐπιπλέον, μπορεῖ νὰ ἐπιβληθῆ στὸ διευθυντὴ τῆς ἀνασκαφῆς, ποὺ δὲ θὰ δημοσιεύση τὴ μελέτη του μέσα σὲ τ ρ ί α χρόνια, σὰν ποινὴ γιὰ τὴν ἀμέλειά του, ὁ ἀποκλεισμός του ἀπὸ ἄλλες μελλοντικὲς ἀνασκαφὲς (παρ. 18 τοῦ ἴδιου ἄρθρου).

Τὸ ὅτι ὅμως ἡ ἐλευθερία τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπεξεργασίας τῶν εὑρημάτων δὲν εἶναι ἀπόλυτη ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή, ἀλλὰ ὁ ἀρχαιολόγος - διευθυντὴς τῆς ἀνασκαφῆς ἔχει, ἀπὸ τὸ νόμο, τὸ παραπάνω προνόμιο, ἐκφράζει ἀκριβῶς τὸ δικαίωμα τοῦ κράτους νὰ ρυθμίζη τὴν ἐπιστημονική τους ἐκμετάλλευση. Γιὰ τὸν ἀρχαιολόγο κρατικὸ ὑπάλληλο, εἰδικώτερα, ἐξυπακούεται ὅτι τὸ προνόμιό του εἶναι προσωπικὸ καὶ ἀμεταβίβαστο. Πρέπει νὰ κάμη ὁ ἴδιος τὴν ἐπιστημονικὴ ἐργασία. Ὁ λόγος ποὺ τοῦ ἀναγνωρίζεται τὸ δικαίωμα αὐτὸ δὲν εἶναι ἡ ὁποιαδήποτε προσωπικὴ ὠφέλειά του, ἀλλὰ ἡ ἐπιστημονική του προαγωγή, μαζὶ μὲ τὴ σκέψη ὅτι ἔτσι ἐξυπηρετεῖται καλλίτερα καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Γι᾽ αὐτὸ καὶ ἡ βαθμολογικὴ προαγωγὴ τῶν ἀρχαιολόγων - δημοσίων ὑπαλλήλων προϋπόθεση ἔχει τὴ δημοσίευση ἀρχαιολογικῶν μελετῶν.

Ἄλλες διατάξεις τῆς νομοθεσίας ἐπιβάλλουν στὸ διευθυντὴ τῆς ἀνασκαφῆς α) νὰ στέλνη κάθε ἑβδομάδα ἔκθεση στὸ ὑπουργεῖο Παιδείας γιὰ τὴν πορεία τῆς ἀνασκαφῆς, β) νὰ κρατάη ἡμερολόγιο τῆς ἐργασίας καὶ νὰ στέλνη κάθε δεκαπενθήμερο ἀπόσπασμά του στὸ ὑπουργεῖο (στὶς ἀνασκαφὲς τῶν ξένων ἀρχαιολογικῶν σχολῶν τὶς ὑποχρεώσεις αὐτὲς τὶς ἔχει ὁ Ἕλληνας ὑπάλληλος - σύνδεσμος, ποὺ ἀπαραίτητα παρακολουθεῖ κάθε τέτοια ἀνασκαφή), καὶ γ) νὰ στείλη, τὸ ἀργότερο τρεῖς μῆνες μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς, γιὰ νὰ δημοσιευθῆ στὸ *Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο* τοῦ ὑπουργείου Παιδείας, «βραχεῖαν ἔκθεσιν περὶ τῆς πορείας καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀνασκαφῶν». Τὴν τελευταία αὐτὴ ὑποχρέωση ἔχει καὶ ὁ διευθυντὴς τῆς ἀνασκαφῆς, ποὺ γίνεται μ᾽ ἔξοδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἡ ἔκθεσή του δημοσιεύεται στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* ἢ στὰ *Πρακτικὰ* τῆς Ἑταιρείας.

26. L. ROSS: *Archäologische Aufsätze*, Band II. (Leipzig, 1861).

37. K. ROBERT: *op. cit.*, σελ. 15.

38. Festsitzung des Deutschen Archäologischen Instituts in Athen zur Einweihung des Herme von Ludwig Ross. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts in Athen,* Band 33., 1908, σελ. I - X.

39. Αὐτόθι.

40. «Ἑλληνικαὶ εἰκόνες ἐκ τῶν ὁδοιπορικῶν τοῦ Λουδοβίκου Ρός». *Φιλολογικὸς Νέος Κόσμος,* τεῦχος 4, Ἰούνιος 1935.

41. *Die Gräber der Hellenen* (Berlin, 1837).

42. *Der Apollotempel zu Bassae in Arkadien und die daselbst ausgegrabenen Bildwerke,* dargestellt und erläutert von Otto Magnus Baron von Stackelberg (Rom, 1826). Δίτομο.

43. Βλ. *Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts in Athen,* τόμ. 3ος, 1878, σελ. 286, σημ. 1.

44. MÜLLER - SCHÖLL: *op. cit.,* Πρόλογος, σελ. VI.

45. Φύλλο 41 τῆς 9]21 Ὀκτωβρίου 1836.

46. *Archäologische Aufsätze,* I., σελ. 109, σημ. 4.

47. «Ein vollständiges, jedoch in zwei Stücke zerbrochenes Exemplar. Die Farben sind ziemlich stark verblichen.»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

ΛΙΘΟΓΡΑΦΟΣ ΚΑΙ ΖΩΓΡΑΦΟΣ

1. Ἐξαίρεση ἔκαμε ἡ Εἰρήνη Σπανδωνίδη, ποὺ ἔβαλε σὰν προμετωπίδα στὸ βιβλίο της *Τραγούδια τῆς Ἀγόριανης* (Ἀθήνα, 1939), τὴ λιθογραφία τοῦ Ἰατρίδη «Ἀνδρῖτσος ὁ πατὴρ τοῦ στρατηγοῦ Ὀδυσσέως», χωρὶς νὰ παραλείψη καὶ τὸ ὄνομα τοῦ λιθογράφου.

2. Ἡ λιθοχαρακτικὴ (gravure sur pierre, Steingravüre, ἂν ἡ χάραξη στὴ λιθογραφικὴ πλάκα γίνεται ἀπ' εὐθείας μὲ τὸ ὀξύαιχμο εἰδικὸ ὄργανο, Steinätzung, ἂν γίνεται μὲ τὴ μέθοδο τῆς ὀξυγραφίας) δίνει σχέδιο ἀκριβέστερο ἀπὸ τὴν κοντυλολιθογραφία, ἀλλὰ ξερὸ καὶ χωρὶς ζωγραφικὸ ἀποτέλεσμα. Χρησιμοποιεῖται κυρίως ἐκεῖ ὅπου τὸ λιθογράφημα πρέπει νὰ προστατευθῇ ἀπὸ παραχάραξη, ὅπως στὰ χαρτονομίσματα, χαρτόσημα, χρεώγραφα, τσὲκ κλπ.

3. HERMANN BARGE: *Geschichte der Buchdruckerkunst* (Leipzig 1940), σελ. 401.

4. Φ. ΒΙΛΜΠΕΡΓ: *Τὰ τυπογραφεῖα τοῦ Ἄγγλου συνταγματάρχου Leicester Stanhope.* Περιοδικὸ *Ἁρμονία,* τόμ. 3ος (1902), σελ. 178 - 189, συμπλήρωμα τῆς μελέτης τοῦ ἴδιου: *Τὸ Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον, Ἱστορικαὶ σημειώσεις,* αὐτόθι, τόμ. 2ος (1901), σελ. 135 - 159.

5. Εἶναι τὸ διάταγμα, μὲ τὸ ὁποῖο συστήθηκε ἡ *Γενικὴ Ἐφημερὶς* καὶ διορίστηκε ὁ Θ. Φαρμακίδης «ἐφημεριδογράφος τῆς Διοικήσεως». (*Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος,* ἀριθ. 1 τῆς 7 Ὀκτωβρίου 1825).

6. Κ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, ὑποναυάρχου: *Ὑπόμνημα τῆς νήσου Ψαρῶν,* συνταχθὲν ὑπὸ (Ἀθῆναι, 1862), τόμ. 1ος, σελ. 399 καὶ ἑπ.

7. Ὁ Γ. Ἀποστολίδης Κοσμητής, στὴν ἔκθεσή του πρὸς τὸ Δεσύλλα τῆς 12.4.1832 (βλ. σελ. 75 καὶ ὁλόκληρο τὸ ἔγγραφο αὐτὸ στὸ *Παράρτημα),* γράφει ὅτι ἔφερε ἀπὸ τὸ Παρίσι «ἐκ διαταγῆς τοῦ Κυβερνήτου» ἕνα λιθογραφεῖο. Ἀπαριθμώντας ὅμως τὰ συγκροτήματα τῆς Ἐθνικῆς Τυπογραφίας, ἀναφέρει ὅτι στὴν Αἴγινα ἦταν τότε ἕνα μόνο λιθογραφεῖο, πρᾶγμα ποὺ δὲν εἶναι σωστό, γιατὶ ὄχι μονάχα ἀπὸ τὰ δύο ἔγγραφα τοῦ Ἰατρίδη, δηλ. τὸ ὑπόμνημά του τῆς 25.2.1831 καὶ τὴν ἀναφορά του ἀριθ. 2 τῆς 4.7.1832, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν περικοπὴ τῆς ἀναφορᾶς τοῦ ἴδιου τοῦ Κοσμητῆ, ποὺ περιέχεται στὸ ἔγγραφο τῆς Γραμματείας Παιδείας 261 τῆς 28.6.1832 (βλ. σε. 216), προκύπτει ὅτι στὴν Αἴγινα ἦταν δύο λιθογραφεῖα. Ἡ ἀνακρίβεια αὐτὴ τοῦ Ἀποστολίδη μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δώσουμε πίστη καὶ στὴν πληροφορία τοῦ Ἰατρίδη ὅτι καὶ τὶς δύο λιθογραφίες τῆς Αἴγινας τὶς εἶχε φέρη ἀπὸ τὸ Παρίσι ὁ Καποδίστριας. Ἂν ὅμως αὐτὸ δὲν εἶναι ἀλήθεια, τότε πρέπει νὰ εἶχε μεταφερθῆ στὴν Αἴγινα ἀπὸ τὸ Ναύπλιο, τὰ προηγούμενα χρόνια, καὶ ἡ λιθογραφία τοῦ Stanhope. Αὐτὸ πάντως προϋποθέτει ὅτι καὶ ἡ γνώμη τοῦ Βίλμπεργ γιὰ τὴν ἐνσωμάτωση τῆς λιθογραφίας αὐτῆς στὴν «Τυπογραφία τῆς Διοικήσεως» εἶναι βάσιμη.

8. *Ἐπιστολαὶ Ἰ. Καποδίστρια,* ἑλλ. ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 4.

9. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, Τμῆμα Χειρογράφων, Ἀρχεῖο Ὀρφανοτροφείου. Βλέπε καὶ ἔγγραφο 349 τῆς 16.7.1832 τῆς Γραμματείας Παιδείας πρὸς τὴν ἐπιτροπὴ τοῦ Ὀρφανοτροφείου, αὐτόθι, ἀριθ. 98: «Περὶ τοῦ παραδοθέντος εἰς τὸν Κύριον Ἰατρίδην λιθογραφικοῦ πιεστηρίου ἀπαντᾷ ἤδη πρὸς αὐτὸν ἡ Γραμματεία ἰδιαιτέρως.»

10. Γενικὰ Ἀρχεῖα, Γραμματεία Παιδείας, Ἰούλιος 1832. Ὁ Ἰατρίδης ἐπισυνάπτει στὴν ἀναφορά του κατάλογο τῶν ἐξαρτημάτων τοῦ λιθογραφείου, ποὺ παρέλαβε:

«Σημείωσις τοῦ πιεστηρίου τῆς λιθογραφίας καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ἀνηκόντων, τὰ ὁποῖα παρεκατέθεντο εἰς τὸ Ὀρφανοτροφεῖον:

Τὸ πιεστήριον τοῦ λιθογραφείου.
Δύο ἄξονες ξύλινοι.
Εἷς κλαδόμυλος.
Δύο σφῆνες μὲ δύο στρόφιγγας σιδηροῦς.
Εἷς ἀκουμβιστὴρ δερματίνης σκέπης.
Εἷς μοχλὸς ξύλινος μὲ μίαν κρεμάστραν σιδηρᾶν.
Εἷς ὅμοιος χωρὶς κρεμάστραν.
Μία θήκη τετράγωνη ξυλίνη, ἐν ᾗ τίθεται ἡ λιθογραφικὴ πλάκα.
Ἡ δερμάτινη σκέπη της.
Μία κτενοθήκη.
Δώδεκα κτένια ἢ ξέστραις.

Ένα μπουκάλι γεμάτο ὀξὺ τοῦ νίτρου.
Τρεῖς κύλινδροι.
Ἕν ζεῦγος χειρόκτια δερμάτινα δι' αὐτούς.
Εἷς μοχλὸς σιδηροῦς καὶ τρεῖς βίδες.
Μία σίτα.
Μία ὀκᾶ ἄμμος.
Τριάντα πλάκες (7 μεγάλες, 11 μικρότερες, 12 ἀπὸ τὶς πλέον μικρές).»

11. Αὐτόθι.

12. Γενικὰ Ἀρχεῖα, Γραμματεία Παιδείας, Φεβρουάριος 1831.

13. Αὐτόθι.

14. *Vollständiges Lehrbuch der Steindruckerey*, verfasst und herausgegeben von dem Erfinder der Lithographie und chemischen Druckerey ALOIS SENEFELDER (München - Wien, 1818).

15. Σημειώνουμε ἐδῶ μερικὰ εἰκονογραφημένα μὲ λιθογραφίες βιβλία τῶν κατηγοριῶν ποὺ ἀναφέρουμε στὸ κείμενο, ἀπὸ τὴν περίοδο 1840 - 1860: Τὴν *Ἑλληνικὴ Ἀρχαιολογία* τοῦ Σπ. Ἀντωνιάδη, μετάφραση ἀπὸ τὸ ἀγγλικό, ἐν Ἀθήναις 1852, ἐκ τοῦ τυπογραφείου καὶ λιθογραφείου Ἰ. Ἀγγελοπούλου, ὁδὸς Ἀθηνᾶς 1852 (πέντε λιθογραφημένες σελίδες μὲ ἀρχαίους πολεμιστές, μιὰ τριήρη καὶ ἕνα ἀρχαῖο θέατρο), τὴν *Ἱπποθεραπευτικὴ* τοῦ Ν. Κοδρικᾶ, ἐν Ἀθήναις 1853, τύποις Μιλτ. Γκαρπολᾶ (λιθογραφημένα σχέδια τῆς κτηνιατρικῆς), τοὺς *Βίους τῶν στρατηγῶν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου* τοῦ ἀρχιμανδρίτη Διονυσίου Πύρρου τοῦ Θετταλοῦ, γεωγράφου, κοσμογράφου καὶ ἰατροδιδασκάλου, ἐν Ἀθήναις 1846 (εἰκόνες τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν στρατηγῶν του), τὴ *Θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ διδασκαλία τῆς σπαθασκίας* τοῦ Φιλίππου Μύλλερ, 1847 (33 φύλλα μὲ σχέδια καὶ στάσεις τῆς ξιφασκίας), τὴ μικρὴ πραγματεία τοῦ φιλόλογου, ἀρχαιολόγου καὶ τεχνοκρίτη Γρηγ. Γ. Παπαδόπουλου *περὶ τοῦ «Λυσικρατείου ἐν Ἀθήναις μνημείου»*, ἐν Ἀθήναις 1852, τύποις Ἰ. Ἀγγελοπούλου (λιθογραφίες τοῦ μνημείου καὶ τῆς ζωοφόρου του), ὅμοια τοῦ ἰδίου: *Λόγος περὶ Δημοσθένους καὶ τῆς εἰκονογραφίας αὐτοῦ*, 1853, (μιὰ «κεφαλὴ Δημοσθένους», ποὺ βρέθηκε στὰ 1849 στὸ Βασιλικὸ Κῆπο, σχεδιασμένη ἀπὸ τὸν Σπ. Χατζογιαννόπουλο, ἀλλὰ λιθογραφημένη στὴν Τεργέστη), δύο ἄλλα βιβλία τοῦ Πύρρου: *Περιήγησις ἱστορικὴ καὶ βιογραφία Διονυσίου Πύρρου τοῦ Θετταλοῦ*, 1848, καὶ *Γεωγραφικὸς Ἄτλας*, 1845, καὶ τὰ δύο μὲ λιθογραφημένη προσωπογραφία τοῦ συγγραφέα, τὴ *Βοτανικὴ* τοῦ Χρ. Λαβράνου, 1853, μὲ λιθογραφίες ἀπὸ τὸ κερκυραϊκὸ λιθογραφεῖο Ζερβοῦ, τέλος τὴ *Μαιευτικὴ* τοῦ Ν. Κωστῆ, ἐν Ἀθήναις 1849, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Κ. Βλαστοῦ, ὁδὸς Ἑρμοῦ, μὲ ἑξῆντα εἰκόνες τῆς γυναικολογικῆς ἀνατομίας, λιθογραφημένες ἀπὸ τὸ μαθητὴ τοῦ Φόρστερ Ν. Στεργιάνννη στὰ ἐργαστήρια τῆς Βασιλικῆς Λιθογραφίας. Εἶναι οἱ περισσότερο ἐπιμελημένες λιθογραφίες αὐτῆς τῆς περιόδου.

16. Βλ. Γ. ΦΑΡΜΑΚΙΔΗ: *Τὸ Εἰκονογραφημένο Βιβλίο* (Ἀθήνα, 1957), σελ. 11.

17. Βλ. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ: *Τὸ Βιβλίο καὶ ἡ Εἰκόνα*, ἄρθρο στὸ περιοδικὸ *Ζυγός*, τεῦχος 22 καὶ 23, Αὔγουστος - Σεπτέμβριος 1957.

18. *Πανδώρα*, τόμ. 3ος, σελ. 514, ὑποσημ.

19. *Πανδώρα*, τόμ. 6ος, σελ. 79.

20. Βλ. J. E. BERSIER: *La Gravure, Les procédés - L'histoire* (Paris, 1947), σελ. 224.

Ἡ θριαμβευτικὴ πορεία τῆς λιθογραφίας ἐγκαινιάστηκε στὴ Γαλλία, ὕστερα ἀπὸ μερικὲς ἀρχικὲς ἀποτυχίες, ἀπὸ τὸν κόμη Κάρολο Lasteyrie du Saillant, τὸ γνωστὸ φιλέλληνα καὶ πρόεδρο τῆς πρώτης γαλλικῆς φιλελληνικῆς ἑταιρείας, καὶ τὸν Γοδοφρεῖδο Engelmann πατέρα, ποὺ ἵδρυσαν, γύρω στὰ 1815, στὸ Παρίσι καὶ στὴ Μυλούζη, τὰ πρῶτα βιώσιμα γαλλικὰ λιθογραφεῖα. Οἱ εὐκολίες ποὺ παρουσίαζε, τουλάχιστον φαινομενικά, ἡ νέα τέχνη, δὲν τράβηξαν μόνο διάσημους ζωγράφους, ὅπως ὁ Gros, ὁ Κάρολος καὶ ὁ Ὁράτιος Vernet, ὁ Girodet, ὁ Ingres, οἱ δύο Isabey, ὁ Prud'hon, δὲν κίνησαν ἁπλῶς τὴν ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα τῶν ἐκδοτῶν, ἀλλὰ τὴν ἔκαμαν τῆς μόδας καὶ στὸ εὐρύτερο κοινό, τόσο, ποὺ καθένας ἤθελε ν' ἀποκτήση τὸ λιθογραφημένο πορτραῖτο του ἢ ἀκόμα καὶ νὰ λιθογραφήση ὁ ἴδιος. Ἀναφέρονται πρίγκηπες, πριγκήπισσες, ἀργόσχολοι τιτλοῦχοι μὲ μεγάλα ὀνόματα, κοσμικὲς κυρίες, ποὺ εἶχαν κυριευθῆ ἀπὸ τὸ πάθος τῆς λιθογραφίας.

Ὁ Γκόγια, ὀγδοντάρης καὶ αὐτοεξόριστος στὸ Μπορντώ, καὶ ὁ Εὐγένιος Ντελακρουά, ὁ πρῶτος μὲ τὶς τέσσερις *ταυρομαχίες* του καὶ ὁ δεύτερος μὲ τὶς ἑφτὰ συνθέσεις του γιὰ τὴ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ *Φάουστ* ἀπὸ τὸν Stapfer, τῆς χάρισαν τὸ κῦρος τῆς μεγαλοφυΐας τους κι' ἀποκάλυψαν, καλλίτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον ὡς τότε, τὶς θαυμάσιες δυνατότητες, ποὺ εἶχε.

Ὑπὸ τοὺς ὅρους αὐτοὺς ἡ γαλλικὴ λιθογραφία ἔφτασε γρήγορα, κατὰ τὴν πρώτη φάση τῆς ἐξέλιξής της μέσα στὸ 19ο αἰώνα, τὴ μεγάλη της ἀκμή. «Ἀπὸ τὴν ἀρχή», γράφει ὁ Bersier (σελ. 225 καὶ ἑπ.) «καὶ μὲ τὴν ὁρμὴ ποὺ χαρακτήριζε τὴν ἐποχή, οἱ ζωγράφοι τοῦ 1830 ἔδειξαν ἀσύγκριτη μαεστρία στὸ νὰ πετύχουν ἀπὸ τὴ λιθογραφικὴ πέτρα τὸ μάξιμουμ τῆς ἀπόδοσής της. Μὲ καθαρὰ γραφικὰ μέσα, τὸ δρᾶμα καὶ ἡ κωμωδία, ἡ σερενάτα καὶ ἡ στρατιωτικὴ παρέλαση, τὸ γέλιο καὶ τὸ κλάμα ἀποδίδονται χωρὶς ἀοριστίες. Οἱ μεγαλεἴτεροι ἀπὸ τοὺς ζωγράφους αὐτοὺς ἔκαμαν ν' ἀντηχήσουν βαθειὲς συγχορδίες, ἔδωκαν ζωὴ σὲ δυνατὰ σχήματα, τύλιξαν μὲ μυστήριο μελαγχολικὲς σκιές. Μερικοὶ ζωντάνεψαν ὅλα τὰ θέλγητρα τῆς καρδιᾶς, ὅλες τὶς χάρες τοῦ πνεύματος. Ἄλλοι σπρώχτηκαν, ἀπὸ τὴν τεχνική τους ἐπιδεξιότητα καὶ τὸν αἰσθηματισμό τους, συχνὰ στὸ πιὸ τέλειο ροκοκό.»

Εἶναι ἡ ἐποχὴ τῶν λιθογραφικῶν λευκωμάτων τῶν Deveria, E. Lami, Charlet, Bellangé — γνωστοῦ μας ἀπὸ τὴ λιθογραφία του ποὺ παριστάνει μιὰ ὁμάδα Ἑλλήνων τὴν ὥρα ποὺ ἀκοῦνε τὴν εἴδηση τῆς ναυμαχίας τοῦ Ναυαρίνου — Granville, Henri Monnier, Cham, τοῦ Daumier καὶ τοῦ Gavarni, ἀργότερα τοῦ Γουσταύου Δορέ, μὲ τὸ κοινωνικό, πολιτικὸ καὶ ἱστορικό τους περιεχόμενο — στὰ σχέδια τοῦ Bellangé, τοῦ Charlet καὶ τοῦ Raffet ὀφείλεται κατὰ πολὺ ἡ στερέωση τοῦ ναπολεόντειου θρύλου στὴν ψυχὴ καὶ στὴ μνήμη τοῦ γαλλικοῦ λαοῦ — ἡ ἐποχὴ τῶν περιοδικῶν καὶ τῶν μεγάλων εἰκονογραφημένων γαλλικῶν ἐκδόσεων, ὅπως οἱ εἴκοσι τόμοι τοῦ βαρώνου Taylor, ποὺ τύπωσε ἀπὸ τὰ 1820 ὡς τὰ 1863 ὁ οἶκος Didot μὲ ἀπο-

κλειστικὰ λιθογραφικὴ εἰκονογράφηση ἀπὸ σχέδια τῶν μεγαλείτερων Γάλλων ζωγράφων. Στὸ μακρόπνοο τοῦτο ἔργο μπορεῖ κανεὶς νὰ παρακολουθήση ὅλη τὴν ἐξέλιξη τῆς λιθογραφικῆς τεχνικῆς στὸν αἰώνα τοῦ ρωμαντισμοῦ.

Τὰ σχέδια τῶν μεγάλων αὐτῶν ἐκδόσεων τὰ λιθογραφοῦσαν συνήθως ἐπαγγελματίες λιθογράφοι, ποὺ ὅμως δὲν ἦταν μόνο λιθογράφοι. Ὅλοι τους ἦταν ζωγράφοι ἢ σχεδιαστές, πολλοὶ μάλιστα ἀπ᾿ αὐτοὺς εὔφημα γνωστοὶ σὰν αὐτοδύναμοι καλλιτέχνες. Ἁπλῶς ἡ λιθογραφία ἦταν τὸ κύριο βιοποριστικὸ ἐπάγγελμά τους.

21. *Vues de la Grèce moderne*, lithographiées par A. J. (JOLY), accompagnées d'un texte descriptif par E. L. (Paris, à l'imprimerie lithographique de C. de Lasteyrie, 1824).

22. *La Grèce, vues pittoresques et topographiques*, dessinées par O. M. Baron de STACKELBERG (Paris, 1834).

23. *Voyage de l'Asie Mineure* par M. M. Alexandre de Laborde, Becker, Hall et Léon de Laborde, dirigé et publié par LÉON LABORDE (Paris, Firmin Didot, 1838).

24. α) *Vues pittoresques des monuments d'Athènes*, collection composée de 14 grandes planches lithographiques etc., b) *Excursion par terre d'Athènes à Nauplie*, collection composée de 18 planches lithographiées etc., par le Vte THÉODOSE du MONCEL (Paris, 1845).

25. *Athènes moderne*, collection illustrée des principaux monuments de la capitale de Grèce avec leur description, dediée à S. M. la Reine de Grèce, publiée par MARINO VRETO (Paris, 1861).

26. *Bildnisse ausgezeichneter Griechen und Philhellenen nebst einiger Aussichten und Trachten.* Nach der Natur gezeichnet und herausgegeben von KARL KRAZEISEN, Königlich. Bayerischen Oberleutnant im Leibregimente (München, 1828 - 1831). Τὸ λεύκωμα τοῦ Κρατσάϊζεν περιέχει 16 προσωπογραφίες Ἑλλήνων, 6 φιλελλήνων καὶ 6 τοπεῖα καὶ συνθέσεις.

27. *Befreiung Griechenlands, in XXXIX Bildern*, entworfen von PETER HESS. Auf Befehl Seiner Majestät Ludwig I. Königs von Bayern. Lithographirt von A. Kohler und Atzinger (Verlag von Kohler und Comp., München, 1852, in - folio).

28. Βλ. σημ. 15. — Στὰ *Ὀλύμπια* τοῦ 1859 *(Γενικὴ ἔκθεσις ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Α. Μ. τὸν Βασιλέα κλπ.*, Ἀθῆναι, 1860) ἀναφέρεται : «Ὁ Ν. Στερογιάννης ἐκθέτει διάφορα δείγματα λιθοχαρακτικῆς καὶ ἄλλων ἐν τῇ Βασιλικῇ Λιθογραφίᾳ ἔργων του. Τὰ ἔργα τοῦ κ. Στερογιάννη ἐκρίθησαν ἄξια βραβεύσεως δι᾿ ἀργυροῦ νομισματοσήμου· ἀλλ᾿ ἐπειδὴ ἀπετέλει οὗτος μέλος Ἑλλανοδικῶν, γίνεται μετ᾿ ἐπαίνων μνεία τούτων.»

29. Συλλογὴ τοῦ συγγραφέα.

30. Πληροφορία τοῦ κ. Γ. Λαδᾶ, ἐκδότη τοῦ περιοδικοῦ *Ὁ Συλλέκτης*.

31. Συλλογὴ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Δ. Κόκκινου.

32. *Ἑστία*, 1884, τεῦχος 430, σελ. 196.

33. Π η λ ό β γ α λ μ α ἐξελληνίζει ὁ Ἰατρίδης τὴ λέξη «Πλόβαρμα» σ᾿ ἕνα σχόλιό του κάτω ἀπὸ τὸ τραγοῦδι τοῦ «Στοιχειωμένου», ὅπου γράφει καὶ γιὰ τὸ τρόπαιο μὲ τὰ τούρκικα κεφάλια, ποὺ στήθηκε στὴ θέση αὐτὴ στὰ 1826. *Συλλογὴ Δημοτικῶν Ἀσμάτων*, σελ. 94.

34. Στὰ *Φωκικὰ* τοῦ Γ. Κρέμου («Ἱστορία τῆς ἐν τῇ Φωκίδι μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοὐπίκλην Στειριώτου»), τόμος 2ος («Ἱστορία τῆς μονῆς ἀπὸ τοῦ 955 - 1879, Ἀθῆναι, 1880») ὑπάρχει μιὰ λιθογραφία, χωρὶς ὄνομα σχεδιαστῆ, μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Ρωμανοῦ, προφανῶς παραποιημένη (φόντο διακοσμημένο μὲ τοπεῖο καὶ ἄλλα ἐξωραϊστικὰ στοιχεῖα).

35. Βλ. τὴ μελέτη τοῦ ARTHUR MILCHÖFER *Sphinx* στὶς ***Mitteilungen*** τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν, τόμος 4ος, 1879, σελ. 46 : «Die wahre Grösse des Griechentums stellt sich gerade in der Art der Aneignung und Verwertung des Fremden dar ; es würde genügen, hätten wir bloss die Rheinheit der architektonischen Ordnungen zu bewundern übrig, zu der es sich aus seinen Vorbildern heraus erheben konnte.»

36. *Voyage à Athènes et à Constantinople etc.*, κείμενο, σελ. 11 - 12 καὶ 14 - 15.

37. «Heldentat und Tod des griechischen Häuptlings Marcos Bozzaris in der Nacht vom 19ten zum 20ten August 1823.» Geissler delineavit, Nussbiegel sculpsit, 1825. Nürnberg, bei Fr. Campe.

38. «Einzug der Sulioten mit dem Leichname ihres Feldherrn Marcos Bozzaris zu Missolonghi.» Geissler delineavit, Wunder sculpsit. Nürnberg, bei Fr. Campe.

39. ΚΩΝΣΤ. ΜΕΤΑΞΑ : *Ἱστορικὰ Ἀπομνημονεύματα ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως* (Ἀθῆναι, 1878), σελ. 140 : «Ὁ ἀρχιερεὺς καὶ ὁ τοῦ Μεσολογγίου κλῆρος, πάντες οἱ πολῖται καὶ στρατιῶται, πᾶσαι αἱ γυναῖκες τοῦ Μεσολογγίου, μὲ τὴν κόμην ἐρριμμένην ἐπὶ τῶν ὤμων, συνώδευσαν τὸν νεκρὸν εἰς τὴν ἐκκλησίαν, περαιωθείσης δὲ τῆς ἀκολουθίας, ἐτέθη εἰς τὸν τάφον καὶ πρῶτος μετὰ τὸν ἀρχιερέα ἔρριψα γῆν διὰ νὰ τὸν θάψω τὸν γενναῖον ἄνδρα καὶ τὰς μεγάλας ἐλπίδας, τὰς ὁποίας ἐν αὐτῷ ἔτρεφεν ἡ πατρίς.»

40. Ἀπὸ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1851 ὣς τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1852 ἔγιναν στὴν ἑλληνικὴ βουλὴ ἐπανειλημμένες συζητήσεις γιὰ τὶς ὑπερβασίες τῶν μεταβατικῶν ἀποσπασμάτων στὶς περιοχὲς τῆς Λαμίας, τῆς δυτικῆς Φθιώτιδας καὶ τοῦ Παρνασσοῦ. Ὁ ἀντιπολιτευόμενος βουλευτὴς Λαμίας ἀξιωματικὸς Μιχαὴλ Χουρμούζης, ἕνας ἀγωνιστὴς ἀπὸ τὴν Πόλη, γνωστὸς καὶ σὰ θεατρικὸς συγγραφέας, κατηγόρησε τὸν ὑπουργὸ τῶν Στρατιωτικῶν (Σπυρομήλιο) ὄχι ἁπλῶς γιὰ ἀμέλεια καὶ ἔλλειψη ἐλέγχου ἀπάνω στ᾿ ἀποσπάσματα, ἀλλὰ γιὰ προσχεδιασμένη κακομεταχείριση τῶν ἀντιπολιτευομένων πολιτῶν. Μιλώντας μ᾿ εὐγλωττία καὶ ἀνακατεύοντας ρητὰ τῆς Γραφῆς καὶ φράσεις ἀπὸ ἀρχαίους συγγραφεῖς, ἐξιστόρησε διάφορα περιστατικὰ ἀπὸ τὴ δράση τῶν ἀποσπασμάτων, ποὺ ἄμεσοι διοικητές τους ἦταν ὁ ταγματάρχης τῆς Ὀροφυλακῆς Σκαλτσᾶς καὶ ὁ μοίραρχος Δαλωνᾶς καὶ γενικὸς ἀρχηγὸς ὁ ὑποστράτηγος Γαρδικιώτης Γρίβας. «Ὑπάρχει», εἶπε ὁ Χουρμούζης, «μεταξὺ

τῶν ἱστορικῶν διαφωνία, ἂν ὁ παρὰ τοῦ Σουλτάνου καταργηθεὶς κλίβανος τοῦ Βοσταντζήμπασι ἦτο ἔκτρωμα γενιτσαρικῆς θηριωδίας ἢ ἀπομίμησις τῆς φρικώδους Ἱερᾶς Ἐξετάσεως. Καὶ ὅμως ἡ διαφωνία αὕτη ποτὲ δὲν ἤθελεν ὑπάρξει, ἂν ἠδύναντο νὰ ἴδωσι τότε τὰς ἐν Ἑλλάδι ἐνεργουμένας σήμερον βασάνους.» Κι' ἐπειδὴ ὁ ὑπουργὸς καὶ μερικοὶ κυβερνητικοὶ βουλευτὲς ἀμφισβήτησαν τὰ περιστατικὰ αὐτά, ὁ Χουρμούζης ἔκαμε στὴ βουλὴ τὴν ἀκόλουθη ἀποστροφή: «Θὰ ἐπεθύμουν», εἶπε, «νὰ γίνῃ χρῆσις τοῦ ἄρθρου 30 τοῦ Συντάγματος (δηλαδὴ νὰ διαλυθῇ ἡ βουλὴ ἢ νὰ διακοποῦν οἱ ἐργασίες τῆς συνόδου) διὰ νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὰς ἑστίας ἡμῶν, νὰ στρεβλωθῶμεν ὑπὸ τοῦ Κολτσίδα καὶ τοῦ Ζωγράφου (στρατιῶτες τῶν μεταβατικῶν, διαβόητοι βασανιστές), καὶ ἐνῷ ἐπικαλούμεθα ἔλεος, νὰ μᾶς θέτωσι φίμωτρον εἰς τὸ στόμα, πέτρας βαρείας ἐπὶ τοῦ στήθους, ᾠὰ καίοντα ὑπὸ μάλην, ζέον ἔλαιον εἰς τὸ σῶμα, καὶ μαστίγωσιν μετὰ ταῦτα, τροφὴν ἁλμυρὰν καὶ ἀποχὴν ὕδατος, ἀϋπνίαν τριήμερον, ὄξος εἰς τοὺς ρώθωνας, ἀκάνθας εἰς τοὺς ὄνυχας, ἀστραγάλους εἰς τοὺς κροτάφους· καὶ τότε μάλιστα, νὰ ἐνθυμηθῶμεν τότε, ὅτι ἠδυνάμεθα νὰ ἐμποδίσωμεν ὅλα ταῦτα, τὰ ὁποῖα διὰ τῆς ἀνοχῆς ἡμῶν καθιερώσαμεν.» Ἀλλὰ ἀπάνω σ' αὐτὰ ὁ Χουρμούζης ἔπαθε «βιαίαν συμφόρησιν αἵματος» καὶ ἡ συνεδρίαση διαλύθηκε (4 Φεβρουαρίου 1852). Στὴν ἀγόρευση τοῦ Χουρμούζη, ὅπως δημοσιεύτηκε στὰ *Πρακτικὰ* τῆς βουλῆς, δὲν ἀναφέρεται, ἀπὸ κοσμιότητα ἴσως τοῦ πρακτικογράφου, τὸ βασανιστήριο *τῆς γάτας*. Ἀλλὰ ὁ Ἀμποὺ φρόντισε νὰ τὰ συμπληρώση, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, προσθέτοντας μάλιστα καὶ τὰ κλύσματα μὲ βραστὸ νερό: «Vous éprouveriez alors les douleurs atroces de la torture: vous verriez les bourreaux Coltzida et Zographo... vous donner des lavements avec de l'eau bouillante... enfin *mettre des chats dans les caleçons de vos femmes...*» (*La Grèce Contemporaine*, σελ. 367 - 368). Τὸ σκίτσο τοῦ Ἰατρίδη, καμωμένο στὴν Ἀράχωβα πρὶν ἀπὸ τὶς συζητήσεις αὐτές, εἶναι μιὰ ἀπόδειξη ὅτι οἱ κατηγορίες τοῦ Χουρμούζη δὲν ἦταν ἀνυπόστατες.

Βλέπε καὶ τὸ *Θᾶνο Βλέκα* τοῦ Π. Καλλιγᾶ.

41. Α. ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ: *Τὸ Εἰκοσιένα στὴ λαϊκὴ ζωγραφική του* (Ἀθήνα, 1940), σελ. 94.

42. Βλέπε τὶς σημειώσεις αὐτὲς στὸ *Παράρτημα*.

43. Ἐπιστολὴ τοῦ Ἀ. Μουστοξύδη πρὸς τὸ νέο ζακυθινὸ ζωγράφο Πέτρο Παυλίδη. Ὁ Παυλίδης εἶχε στείλη στὸν Καποδίστρια, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ δολοφονία, τὸ ἀντίγραφο μιᾶς εἰκόνας τοῦ Τισιανοῦ, ποὺ εἶχε φιλοτεχνήση, κι' ὁ Μουστοξύδης τὸν εὐχαριστοῦσε. (Γενικὰ Ἀρχεῖα, Γραμματεία Παιδείας, Δεκέμβριος 1831. Βλέπε καὶ *Γενικὴ Ἐφημερίδα* τῆς 9 Ἰανουαρίου 1832). Ὁ Μουστοξύδης κατέθεσε τὴν εἰκόνα αὐτὴ στὴν ἐκκλησία τοῦ Ὀρφανοτροφείου, ὅπου ὅμως δὲν ὑπάρχει σήμερα. Ὁ Π. Παυλίδης - Μινῶτος δίδαξε ἀργότερα, ἕνα διάστημα, ζωγραφικὴ στὸ ἀθηναϊκὸ Πολυτεχνεῖο (1859 - 1861).

44. Βλέπε σελ. 224.

45. *Αἰὼν* τῆς 11 Ὀκτωβρίου 1845. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἰταλὸ γιατρὸ καὶ ζωγράφο Ραφαὴλ Τσέκολη (Ceccoli), καθηγητὴ τῆς ζωγραφικῆς στὸ Σχολεῖο τῶν Τεχνῶν (1843 - 1852).

46. Στὰ Ἰ ό ν ι α ἡ κατάσταση ἦταν βέβαια διαφορετική. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἑπτανησιακὴ ἁγιογραφία, ἀπὸ καιρὸ ἐξιταλισμένη, καὶ τοὺς ἑπτανήσιους, ποὺ σπούδαζαν στὴν Ἰταλία, ἡ ζωγραφικὴ διδάσκονταν, ὅπως ἀναφέρεται, στὸ πρῶτο δημόσιο σχολεῖο, ποὺ ἱδρύθηκε στὴν Κέρκυρα στὰ 1805. Μετὰ τὴ σύσταση τῆς «Ἰονικῆς Ἀκαδημίας» ἐπὶ αὐτοκρατορικῶν Γάλλων (1807) ἡ ζωγραφικὴ διδάσκονταν ἐπίσης σ' αὐτὴ ἀπὸ τὰ 1810. Μὲ τὴ διάλυση τῆς Ἰονικῆς Ἀκαδημίας στὰ 1815 ὁ γλύπτης καὶ ζωγράφος Παῦλος Προσαλέντης, μαθητὴς τοῦ Κανόβα, ἵδρυσε στὴν Κέρκυρα δικό του καλλιτεχνικὸ σχολεῖο, ποὺ λειτουργοῦσε ὥς τὸ θάνατό του, στὰ 1837. Κατὰ τὸν Δε Βιάζη ὅμως τὸ σχολεῖο αὐτὸ ἔγινε ἐπὶ Μαίτλαντ δημόσιο, μὲ τὴν ὀνομασία «Ἀκαδημία τῶν Καλῶν Τεχνῶν» καὶ διευθυντὴ τὸν ἴδιο Προσαλέντη. Μερικοὶ ἑπτανήσιοι ζωγράφοι καὶ σχεδιαστές, ποὺ παρουσιάστηκαν στὴν Ἑλλάδα ἐπὶ Καποδίστρια, ὅπως ὁ Χαλκιόπουλος καὶ ὁ Π. Παυλίδης, ἦταν πιθανώτατα μαθητὲς τοῦ σχολείου αὐτοῦ.

47. Βλέπε Κ. ΜΠΙΡΗ: *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολυτεχνείου ἐπὶ Ὄθωνος* (Ἀθῆναι, 1951). — Ἡ *Πανδώρα* (τόμος 7ος, 1856 - 57, σελ. 417) γράφοντας γιὰ μία ἀπὸ τὶς ἐκθέσεις καλλιτεχνικῶν ἔργων, ποὺ ὀργάνωνε κάθε χρόνο ὁ Καυταντζόγλου, σημειώνει μὲ δυσφορία πὼς τὸ σχολεῖο αὐτὸ δὲν ἦταν πραγματικὸ πολυτεχνεῖο, ἀλλὰ ἁπλῶς σχολὴ καλῶν τεχνῶν. «Διότι», γράφει, «σχολεῖον τεχνῶν, ἔστω καὶ ἀξιολόγως διευθυνόμενον, ὅπως τὸ ὑπὸ τοῦ κ. Καυταντζόγλου, προάγον μόνον τὰς λεγομένας ὡραίας, ἐν τόπῳ, ὅπου, διὰ τὴν ἔλλειψιν πλούτου, ὡς ἐν Ἑλλάδι, δὲν ἐνισχύονται αὗται, καταντᾷ ἐ π ο υ σ ι ῶ δ ε ς.» Τὸ σχολικὸ ἔτος 1853 - 54 τὰ μαθήματα τοῦ «Πολυτεχνείου» ἦταν: στοιχειώδης γραφική, κοσμηματογραφία, καλλιγραφία, ξυλογραφία, ἐλαιογραφία, ἱστορία, διπλογραφία, μουσική, μαθηματικά, περιγραφικὴ γεωμετρία καὶ χημεία.

48. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, ποὺ τελειώνει γύρω στὴν ἔξωση τοῦ Ὄθωνα, δίδαξαν τὴ ζωγραφικὴ στὸ Πολυτεχνεῖο, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ξένους ζωγράφους ποὺ ἀναφέραμε, οἱ ἀδελφοὶ Φίλιππος καὶ Γεώργιος Μαργαρίτης, σμυρνιοὶ μὲ ἠπειρώτικη καταγωγή, ποὺ εἶχαν σπουδάση στὴ Ρώμη καὶ στὸ Παρίσι. Τὴ γλυπτικὴ δίδαξε ὁ Γερμανὸς γλύπτης Χριστιανὸς Ἑρρῖκος Σίγγελ (Siegel) ποὺ πρωτοῆρθε στὴν Ἑλλάδα στὰ 1834, σταλμένος ἀπὸ τὸ Λουδοβῖκο γιὰ νὰ κάμη τὸ μνημεῖο τῶν Βαυαρῶν στὸ Ναύπλιο, κι' ἀργότερα ξανᾶρθε κι' ἔμεινε ὁριστικὰ ἐδῶ — εἶχε τὸ ἐργαστήριό του στὸν Πειραιᾶ — καὶ τὴ χαρακτικὴ (ξυλογραφία καὶ χαλκογραφία) ὁ πολύτεχνος ἁγιορείτης καλόγερος Ἀγαθάγγελος Τριανταφύλλου ἀπὸ τὴ Νιγρίτα, ποὺ ἦταν ὅμως κυρίως διάσημος ξυλογλύπτης. Σημαντικὰ βοήθησε στὴν αἰσθητικὴ κατάρτιση τῶν σπουδαστῶν ὁ Γρηγόριος Γ. Παπαδόπουλος, ὁ ἱδρυτὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Ἐκπαιδευτηρίου καὶ μετέπειτα ὑπάλληλος τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν. Ἦταν σοφὸς αἰσθητικὸς καὶ ἀρχαιολόγος καὶ δίδαξε στὸ Πολυτεχνεῖο σχεδὸν εἴκοσι χρόνια αἰσθητικὴ καὶ ἱστορία τῆς τέχνης.

Ἀπὸ τὶς τάξεις τῶν δασκάλων αὐτῶν βγῆκαν ὁ Νικηφόρος Λύτρας, ὁ Νικόλαος Γύζης, ὁ Σπῦρος Χατζογιαννόπουλος, ἱκανώτατος ζωγράφος ἀπὸ τὴ Φουρνᾶ τῆς Εὐρυτανίας, ἐφάμιλλος τῶν δυὸ ἄλλων σὰ σπουδαστής, καὶ καθηγητὴς στὸ Πολυτεχνεῖο μόλις τελείωσε τὶς σπουδές του, ποὺ χάθηκε

δυστυχῶς στὴν ἁγιογραφία, οἱ γλύπτες ἀδελφοὶ Λάζαρος καὶ Γεώργιος Φυτάληδες, ὁ ἑλληνογερμανὸς Λεωνίδας Δρόσης καὶ ὁ Ἰωάννης Κόσσος, καὶ οἱ προικισμένοι ξυλογράφοι Περικλῆς Σκιαδόπουλος, Ἀριστείδης Ροβέρτος (Ρομπέρ), Γεώργιος Παναγιωτάκης, Ἰωάννης Πλατύς, Νικόλαος Ἁρμάος, Σπῦρος Λαμπράκης κ.ἄ. Μερικοὶ ὅμως ἀπ' αὐτοὺς πέθαναν πολὺ νέοι καὶ δὲν πρόφτασαν νὰ ἐξελιχτοῦν.

Μ' αὐτὴ τὴν πρώτη γενιὰ τῶν Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν ξαναφύτρωσαν, καὶ μὲ μεγάλη τιμή, οἱ εἰκαστικὲς τέχνες «στὴν ἀρχαία τους πατρίδα».

49. Βλ. EMIL WALDMANN: *Die Kunst des Realismus und des Impressionismus im 19. Jahrhundert*. Propyläen - Kunstgeschichte, Band XV. (Berlin, 1927), Einleitung.

Ὁ συγγραφέας παραθέτει μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Σίλλερ πρὸς τὸν Γκαῖτε ἀπὸ τὸ ἔτος 1797, στὴν ὁποία ὁ μεγάλος Γερμανὸς ποιητὴς ἀναλύει τὸν ἀντικαλλιτεχνικὸ χαρακτῆρα, ποὺ παρουσίαζαν, στὶς ἀκραῖες μορφές τους, τὰ δυὸ μεγάλα ἀντίθετα πνευματικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὁ ρεαλισμὸς καὶ ὁ ρωμαντισμός.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

ΕΝ ΑΡΑΧΩΒῌ ΠΑΡΝΑΣΣΟΥ

1. *Voyage pittoresque en Grèce et dans le Levant*, fait en 1843 - 1844 par E. Rey, peintre, A. Chenavard, architecte, professeurs à l'École des Beaux - Arts de Lyon, et Dalcavio, architecte, tome I, Journal de voyage, dessins et planches par ETIENNE REY (Lyon, 1867), σελ. 41.

2. H. N. ULRICHS: *Reisen und Forschungen in Griechenland*, erster Teil (Bremen, 1840), σελ. 129 καὶ ἑπ.

3. *Reisen des Königs Otto und der Konigin Amalia in Griechenland*, τόμος 1ος, σελ. 48 καὶ ἑπ.

4. Τὰ πρόσωπα τῆς βασιλικῆς ἀκολουθίας ἦταν: Οἱ συνταγματάρχες Κίτσος Τζαβέλλας καὶ Βάσος Μαυροβουνιώτης, οἱ ἀντισυνταγματάρχες Ἰ. Μακρυγιάννης, Ἰ. Μαμούρης καὶ Brant, οἱ ὑπασπιστὲς βαρῶνοι Voigt von Hunolstein καὶ Würzburg, οἱ διαγγελεῖς ἀξιωματικοὶ Μπότσαρης καὶ Καρπούνης, ὁ γιατρὸς Röser, ὁ γραμματέας τοῦ Ὄθωνα Lemaier καὶ ὁ Λουδοβῖκος Ρός.

5. Βλ. ARNOLDUS PASSOVIUS: *Τραγούδια Ρωμαϊκα* (Lipsiae, 1860), σελ. 369, τραγοῦδι CCCCLXXXIXα. Ὁ Πάσσωφ ἀναφέρει γιὰ πηγή του τὸν ἀρχαιολόγο A. Conze. Βλέπε καὶ MARCELLUS (Comte de): *Chants pupulaires de la Grèce moderne* (Paris, 1851), τόμος 2ος, σελ. 248.

6. Τὸ τελευταῖο τμῆμα τοῦ δανείου, ἀπὸ εἴκοσι ἑκατομμύρια, εἶχε ἐκδοθῆ στὰ 1837 μὲ πολλὲς δυσκολίες, ὕστερα ἀπὸ τὴ σπάταλη διαχείριση τῶν πρώτων σαράντα ἑκατομμυρίων ἀπὸ τοὺς Βαυαρούς.

7. Πρωτόκολλο 68 τοῦ συνεδρίου, ποὺ ἔγινε στὸ Λονδῖνο τὴν 1 Μαΐου 1843. Βλέπε CASIMIR LECONTE: *Etude Economique de la Grèce, de sa position actuelle, de son avenir etc.* (Paris, 1847), σελ. 31 καὶ ἑπ.

8. Ἔγγραφο τῆς Γραμματείας Παιδείας πρὸς τὸν Ἰατρίδη ἀριθ. 19919 τῆς 24 Ἰουλίου 1843. Συνταξιοδοτικὸς φάκελλος Ἀθ. Ἰατρίδη. Βλέπε καὶ *Αἰῶνα* τῆς 4 Αὐγούστου 1843: «Ἠλαττώθη εἰς 120 δραχμὰς ὁ μισθὸς τοῦ ζωγράφου τῆς Ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας.»

Ἡ μεγάλη αὐτὴ περικοπὴ τοῦ μισθοῦ τοῦ Ἰατρίδη ἔγινε μὲ τὸ εἰδικὸ διάταγμα «Περὶ καταργήσεως καθεδρῶν τινῶν, ἐλαττώσεως μισθῶν καὶ παύσεως ἐπιμισθίων τῶν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ καὶ τοῖς Γυμνασίοις καθηγητῶν» τῆς 21 Ἰουλίου 1843, παρ. 4, (Φ.Ε.Κ. 27 τῆς 3 Αὐγούστου 1843). Εἶναι τὸ διάταγμα 1639, ποὺ ἀναφέρει τὸ ἔγγραφο τῆς Γραμματείας. Διαφορετικά, σύμφωνα μὲ τὰ ποσοστὰ τοῦ γενικοῦ διατάγματος τῆς 31 Μαρτίου 1843 (Φ.Ε.Κ. 11 τῆς 8 Ἀπριλίου 1843), ἡ περικοπὴ θὰ ἦταν μόνον 9 δραχμές. Περίεργο εἶναι ὅτι, ἀντίθετα μὲ τὸ ἔγγραφο τῆς Γραμματείας καὶ τὴν εἴδηση τοῦ *Αἰῶνα*, τὸ διάταγμα τῆς 21 Ἰουλίου ὅριζε: «Ὁ τοῦ ζωγράφου τῆς Ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας μισθὸς ἐλαττοῦται εἰς δραχμὰς κατὰ μῆνα 130 (ἑκατὸν τριάκοντα).»

9. Οἱ ἑπόμενες κυβερνήσεις ἔκαμαν τὸ ἴδιο. Ἡ ἐξόφληση τοῦ δανείου αὐτοῦ ξανάρχισε μόλις στὰ 1865. Ὡς τότε μόνο μιὰ φορά, στὰ 1847, ἐπὶ Κωλέττη καὶ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Εὐνάρδου, πληρώθηκε μιὰ δόση καὶ μάλιστα μόνο τὸ μερίδιο τῆς Ἀγγλίας, γιὰ νὰ κατευνασθῆ ὁ τρομερὸς Πάλμερστων, ποὺ χρησιμοποιοῦσε τὸ ζήτημα αὐτὸ γιὰ νὰ πιέζη τὸν Ὄθωνα καὶ τὴν κυβέρνηση τοῦ «γαλλικοῦ» κόμματος.

10. Συνταξιοδ. φάκελλος Ἀθ. Ἰατρίδη. Τὰ διατάγματα 942 καὶ 3831 δὲν ἔχουν δημοσιευθῆ στὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως.

11. Βλ. *Αἰῶνα* τῆς 21 Ἀπριλίου 1843. Ὁ Πιττάκης προσφέρονταν νὰ διδάξη τρία χρόνια δωρεάν. «Ἐδημοσιεύθη», γράφει ἡ ἐφημερίδα, «τὸ Πρόγραμμα τῶν κατὰ τὴν θερινὴν ἑξαμηνίαν τοῦ 1843 παραδοθησομένων μαθημάτων ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ὄθωνος. Βλέπομεν ἐντούτοις καθηγητὴν τῆς ἀρχαιολογίας τὸν κ. Ρός. Τάχα δὲν θὰ ἦτο προτιμότερον καὶ ὠφελιμώτερον καὶ διὰ τοὺς μαθητὰς καὶ διὰ τὸ Ἐθνικὸν Ταμεῖον νὰ παρέδιδεν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον ἀντὶ αὐτοῦ ὁ κ. Πιττάκης, ὁ ὁποῖος θὰ ἠδύνατο νὰ ὑπηρετήσῃ ἀμισθὶ ἐπὶ τῆς ἕδρας τοῦ Πανεπιστημίου ἐπὶ τριετίαν, ἐνῷ ὡς Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων μισθοῦται δραχ. 230 κατὰ μῆνα;»

12. Ἡ βασιλικὴ συνοδεία γύρισε στὴν Ἀθήνα στὶς 14 ἢ 15 Ἰουνίου 1845. Ὁ Ρὸς τελειώνει τὴν ἀφήγηση τοῦ ταξιδιοῦ αὐτοῦ μὲ τὰ ἀκόλουθα λόγια: «Ἦταν μιὰ διαδρομὴ κουραστική, καμωμένη κατὰ μεγάλο μέρος μέσα ἀπὸ τὰ πιὸ δύσβατα μονοπάτια, ἀλλὰ σὲ περιοχὲς στολισμένες μὲ τὶς μεγαλοπρεπέστερες καὶ ὡραιότερες ἀναμνήσεις τῶν μύθων καὶ τῆς ἱστορίας, ποὺ τὰ θαυμάσια θέλγητρά τους μένουν ἀνεξάλειπτα στὸ μνημονικό. Τὸ ταξίδι αὐτὸ ἦταν ταυτόχρονα γιὰ μένα ὁ ἀποχαιρετισμός μου πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ποὺ τὴν εἶχα κάμη δεύτερη πατρίδα μου καὶ σὲ λίγες μέρες τὴν ἄφινα γιὰ πάντα, ὕστερα ἀπὸ δεκατριῶν χρόνων διαμονή.» *Βασιλικὰ Ταξίδια*, τόμ. 2ος, σελ. 198.

13. *Beilage zur Augsb. Allgemeinen Zeitung,* φύλλα 28 - 30 τῆς 28, 29 καὶ 30 Ἰανουαρίου 1843. Τὸ ἄρθρο ἔχει τίτλο: «Über den gegenwärtigen Zustand der Altertümer in Griechenland» καὶ εἶναι ἀνυπόγραφο, ἔχει ὅμως γιὰ ἔνδειξη τοῦ συγγραφέα τὸ σημάδι Δ.

14. «Die beigelegten, meistens durch einen gewissen Yatridis angefertigten Abbildungen sind der Art, dass sie auch nicht die entfernteste Idee von den Gegenständen geben, welche sie darstellen sollen.» Ὁ ἀναγνώστης ἄς προσέξη τὴ φράση «Ein gewisser Yatridis». Εἶναι ἡ ἴδια ποὺ μεταχειρίζεται ὁ Ρὸς στὶς *Ἀναμνήσεις* του, γράφοντας γιὰ τὸν Ἰατρίδη. Βλέπε ἕκτο κεφάλαιο, σελ. 189.

15. Βλ. *Αἰώνα* τῆς 8 Μαρτίου 1844. Βλέπε ἐπίσης *Ἐλπίδα* τοῦ 1837, φύλλο 64 - 65, σελ. 281.

16. WILHELM WISCHER: *Erinnerugen und Eindrücke aus Griechenland* (Basel, 1857), σελ. 605 καὶ ἑπ. Ὁ Wischer γράφει ἀκόμα: «Gleich beim Eintritte zu dem Ort, begegneten wir drei Mädchen so schön wie ich sie selten in Griechenland getroffen habe.» (Μόλις φτάσαμε στὴν εἴσοδο τοῦ χωριοῦ, συναντήσαμε τρεῖς κοπέλλες τόσο ὄμορφες, ὅσο σπάνια εἶδα στὴν Ἑλλάδα).

17. ΑΓΙ ΘΕΡΟΥ: *Τὰ τραγούδια τῶν Ἑλλήνων,* τόμοι δύο (Ἀθήνα, Ἐθνικὴ - Ἀετός, 1951 - 1952), τόμ. 2ος, ἀριθ. 460.

18. *Συλλογὴ Δημοτικῶν Ἀσμάτων,* σελ. 37.

19. ΜΙΧ. ΛΕΛΕΚΟΥ: *Δημοτικὴ Ἀνθολογία, β'* ἔκδοσις (Ἀθῆναι, 1868), σελ. 19.

20. *Συλλογὴ Δημοτικῶν Ἀσμάτων,* σελ. 58.

21. Δημοσιεύεται στὴν ἔκδοση τοῦ ΑΓΙ ΘΕΡΟΥ, τόμ. Β', ἀριθ. 374, μὲ τὸν τίτλο «Ἡ Φοίβω», παρμένο ἀπὸ τὴ Συλλογὴ τῶν *Δημοτικῶν Ἀσμάτων,* σελ. 12. Ὁ Ἰατρίδης τιτλοφορεῖ τὸ τραγοῦδι: «Ἡ ἄστατος τύχη ἐπὶ τῆς ὑπανδρείας».

22. Τὸ βιβλίο τοῦ Ἰατρίδη, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τρακόσους τόσους συνδρομητές, πουλήθηκε καὶ στὰ βιβλιοπωλεῖα καὶ γρήγορα ἐξαντλήθηκε. Γι' αὐτὸ ἤθελε νὰ τὸ ξανατυπώση, ἀλλὰ τὸν πρόλαβε ὁ θάνατος. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τραγούδια τραβοῦσαν τοὺς ἀναγνῶστες καὶ οἱ εἰκονογραφίες. Τὸ ἀγόραζαν καὶ ξένοι στὴν Ἀθήνα, κι' ἔτσι ἐξηγεῖται ὅτι πρὶν ἀπὸ ὄχι πολλὰ χρόνια βρίσκονταν ἀντίτυπα σὲ γερμανικὰ παλαιοβιβλιοπωλεῖα. Ὁ Νῖκος Βέης εἶχε ἀγοράση τὸ δικό του στὴ Λειψία.

Οἱ τουρκικὲς ἀρχὲς εἶχαν περιλάβη καὶ τὴ Συλλογὴ τοῦ Ἰατρίδη στὰ ἐπιλήψιμα κι' ἀπαγορευμένα στὴν Τουρκία ἑλληνικὰ βιβλία. Σὲ μιὰ αἴτησή του πρὸς τὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν (1860) ὁ Ν. Νάκης ἀναφέρει ὅτι ἔστειλε στὴν Πόλη στὸ βιβλιοπώλη Ν. Δεπάστα, μαζὶ μὲ ἄλλα βιβλία, 5 σώματα τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἰατρίδη καὶ ὅτι οἱ Τοῦρκοι τὰ κατέσχεσαν (ἀνακοίνωση τοῦ κ. Ἄγγελου Παπακώστα).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ι. ΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΤΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΔΕΣΥΛΛΑ

Ἀριθ. 13 1.

Η ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Πρὸς τὸν Κύριον Δημήτριον Δεσύλλαν

Σᾶς ἐμπερικλείεται διαταγὴ πρὸς τὴν Δημογεροντίαν Αἰγίνης (βλ. σελ. 50) καὶ ἑτέρα πρὸς τὸν Κον Ἀνδρέαν Μουστοξύδην (βλ. ἔγγραφο **2**). Ἀφοῦ μελετήσητε ἀμφοτέρας, θέλετε μάθει ὅτι ἡ Κυβέρνησις μὲ δυσαρέσκειάν της ἐπληροφορήθη τὸ ὀχλοκρατικὸν κίνημα τῶν κατοίκων Αἰγίνης, καθὼς καὶ τὴν αἰφνήδιον ἀναχώρησιν τοῦ Κου Ἀνδρέου Μουστοξύδη, ἐφόρου τῶν ἐν Αἰγίνῃ καταστημάτων.

Ὁ σκοπὸς τῆς ἀποστολῆς σας, Κύριε, εἶναι νὰ ἐξηγήσητε εἰς τοὺς Αἰγινεῖς ὅτι ἡ διαγωγή των εἰς ταύτην τὴν περίπτωσιν ἐστάθη μία παρεκτροπή. Καὶ δεύτερον, θέλετε λάβει παρὰ τοῦ Κου Ἀνδρέα Μουστοξύδη, ἂν ἀληθῶς ἀναχωρῇ ἐκ τῆς Ἑλλάδος, τοὺς καταλόγους δι' ὅλα ὅσα ὑπάγονται εἰς τὴν διεύθυνσίν του, συντροφευμένους μὲ μίαν ἀκριβῆ ἔκθεσιν τῆς καταστάσεως αὐτῶν.

Εἰς τὴν δευτέραν περίστασιν θέλετε ἐπισκεφθῇ ἐκ τοῦ προχείρου τὸ ὑλικόν, καθὼς καὶ τὸ προσωπικὸν μέρος ὅλων αὐτῶν τῶν καταστημάτων καί, ἀφοῦ ἀφήσῃς προσωρινὸν ἐπιστάτην ἄξιον τῆς ἐμπιστοσύνης μας, ἐπιτάχυνε τὴν ἐπιστροφήν σου εἰς Ναύπλιον διὰ νὰ δώσῃς εἰς τὴν Κυβέρνησιν ἐξηκριβωμένας πληροφορίας περὶ αὐτῶν.

Δὲν σᾶς ἀναφέρει ἡ Κυβέρνησις περὶ τοῦ νόμου τοῦ ἀπαγορεύοντος τὴν ἐξαγωγὴν ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους τῶν παλαιῶν ἀγαλμάτων καὶ λοιπῶν ἀρχαιοτήτων. Διότι πιστεύομεν ὅτι δὲν θέλει θελήσει ποτὲ ὁ Κος Ἀνδρέας Μουστοξύδης νὰ στερήσῃ τὸ ἔθνος ἀπὸ τοὺς πολυτιμοτέρους θησαυρούς του.

Ἐπιφορτίζεσαι, Κύριε, μὲ μίαν πολλὰ σημαντικὴν ὑπηρεσίαν. Ἐλπίζει ἡ Κυβέρνησις ὅτι θέλεις τὴν ἐκπληρώσει κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν της.

Ἐν Ναυπλίῳ τῇ 8 Ἀπριλλίου 1832.

Η ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Γεώργ. Κουντουριώτης, Δ. Ὑψηλάντης, Ἀνδρ. Ζαΐμης, Ἀ. Μεταξᾶς, Ἰωάννης Κωλέττης, Δ. Πλαπούτας

2.

Η ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ

Πρὸς τὸν Κύριον Ἀνδρέαν Μουστοξύδην

Ἡ Κυβέρνησις, διὰ τὴν ἀγαθὴν ὑπόληψιν τὴν ὁποίαν εἶχε πρὸς τὸ ἄτομόν σας καὶ εἰς τὰς γνώσεις σας, ἐνεπιστεύθη εἰς τὴν διεύθυνσίν σας τὸ Μουσεῖον, τὴν Βιβλιοθήκην, τὸ Ὀρφανοτροφεῖον καὶ αὐτὴν τὴν ἀνατροφὴν τῆς νεολαίας τοῦ ἔθνους, τὰ πολυτιμότερα καὶ μόνα καταστήματά του.

Ἤλπισε πάντοτε ὅτι μία τακτικὴ παραίτησις ἤθελε σᾶς χωρίσει ἀπὸ τὰς ἐργασίας ταύτας, ὀψέποτε ἠθέλατε ἀρνηθῇ νὰ φέρητε τοιαῦτα βάρη. Δὲν δύναται νὰ πιστεύσῃ ὅτι ἐγκαταλείπετε τὴν Ἑλλάδα χωρὶς νὰ ἰδεάσητε προηγουμένως τὴν Κυβέρνησιν, δὲν εἶναι δίκαιον τὰ ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν σας μόνα τοῦ ἔθνους κειμήλια νὰ μένωσιν αἴφνης ἕρμαιον τοῦ τυχόντος. Ἂν εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἀναχωρεῖτε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, λάβετε τὴν καλωσύνην νὰ ἀναγνωρίσητε ὡς ἀπεσταλμένον τῆς Κυβερνήσεως τὸν ἐπιφερόμενον τὴν παροῦσαν Κύριον Δ. Δεσύλλαν. Ἡ πεῖρα σᾶς ἔπεισε βέβαια ὅτι τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος εἶναι φιλόκαλον. Ἐπιθυμεῖ ἡ Κυβέρνησις ὄχι μόνον νὰ διατηρηθῶσι τὰ ἐνυπάρχοντα καταστήματα εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκονται κατάστασιν, ἀλλὰ καὶ νὰ δώσῃ εἰς αὐτὰ τὴν δυνατὴν ἀνάπτυξιν.

Ἐγχειρίσατε πρὸς τὸν διαληφθέντα ἀπεσταλμένον τῆς Κυβερνήσεως τοὺς καταλόγους καὶ λογαριασμοὺς τῶν ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν σας καταστημάτων, συντροφεύοντές τους καὶ μὲ τὴν ἀκριβεστέραν ἔκθεσιν τῆς σημερινῆς καταστάσεως αὐτῶν καὶ μὲ ὅσας παρατηρήσεις δύνασθε νὰ προσθέσητε.

Τῇ 8 Ἀπριλίου 1832, ἐν Ναυπλίῳ.

Ὁ Γραμματεύς : Δ. Χρηστίδης

3.

Πρὸς τὸν Εὐγενέστατον ἰατρὸν Κύριον Δεσίλαν

Τὴν 5 Μαρτίου 1829 ἐπροσκλήθην εἰς τὸ Ὀρφανοτροφεῖον ἀπὸ τὸν Κόμητα Βιάρον Καποδίστριαν ὡς ἀνακούφισμα τῶν πρεσβείων τοῦ Λ. Κ. Κωνσταντᾶ. Ἀλλ' ἡ σοφολογιότης του, μὴ δεόμενος τῆς βοηθείας μου, δὲν ἠθέλησε νὰ μεθέξω τῶν ὑποθέσεών του, καὶ οὕτω κατεγινόμην εἰς μόνην τὴν ἐπιστασίαν τῶν παιδίων. Ἐδιωρίσθη μετὰ παρέλευσιν τριῶν μηνῶν παρὰ τοῦ μακαρίτου Κυβερνήτου μία ἐπιτροπὴ πενταμελής, πρόεδρος τῆς ὁποίας ἦτο ὁ κόμης Βιάρος Καποδίστριας, Συμφροντιστὴς τοῦ καταστήματος ὁ Λ. Κύριος Κωνσταντᾶς καὶ ἐγώ, ἐγὼ ὡς Γ. Ἐπιστάτης καὶ ὁ Διδάσκαλος ὡς ἐπὶ τῆς οἰκονομίας. Ὁ Κύριος Βενθύλος καὶ Νικητόπουλος, ἐπὶ τῆς μαθήσεως. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν σύστασιν τῆς ἐπιτροπῆς δὲν ἔλαβον εἰς χεῖράς μου περισσότερα ἀπὸ ὅ,τι εἶχον πρότερον. Ἦλθαν κατ' ἐκείνας τὰς ἡμέρας ἱκανὰ κιβώτια βιβλίων· ἐκ τῶν τοῦ Κοραῆ, Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως καὶ ἄλλων καὶ ἐκ τῶν ἀμερικανικῶν ἐκδόσεων διὰ τὰ παιδία τῶν ἀλληλοδιδακτικῶν

σχολείων. Ἐτέθησαν αὐτὰ εἰς τὴν βιβλιοθήκην, τὴν κλεῖδα τῆς ὁποίας ἐκράτει τότε ὁ Κύριος Κωνσταντᾶς. Ἐδιωρίσθη ὁ Κύριος Βενθύλος νὰ κάμῃ τὴν καταγραφὴν αὐτῶν, ἀλλὰ μὲ τὸ σήμερον καὶ αὔριον ἀνεχώρησε χωρὶς νὰ κάμῃ τὴν καταγραφήν. Ἐνέκρινε ἔπειτα ὁ πρόεδρος Βιάρος Καποδίστριας νὰ βαστῶ ἐγὼ τὴν κλεῖδα τῆς βιβλιοθήκης, χωρὶς νὰ λάβω ἄδειαν καταγραφῆς ἢ ἐξουσίαν εἰς τὰ βιβλία, ἀλλ' ἁπλῶς νὰ εἶμαι φύλαξ. Ὁ Κύριος Νικητόπουλος καὶ ὁ Λ. Κύριος Κωνσταντᾶς ἐλάμβανον ἐκ τῶν ἀμερικανικῶν βιβλίων καὶ ἔστελνον ὅπου ἦτον χρεία.

Συγχρόνως τότε ἦλθον εἰς τὸ Μουσεῖον 6 ἀνάγλυφα, τρία τῆς Αἰγίνης καὶ τρία τῆς Σαλαμῖνος, καὶ ἄλλα 56 ἐκ τῆς νήσου Μυκώνου, ὡς ὁ κατάλογος αὐτῶν, ὅστις σώζεται εἰς τὴν βιβλιοθήκην, μαρτυρεῖ. Καὶ 400 ἀγγεῖα διαφόρου μεγέθους, σχήματος καὶ ποιότητος. Καὶ αὐτὰ τὰ ὄπισθεν (δηλ. τὰ ἀνωτέρω) ἦλθον εἰς τὸ Μουσεῖον ἐπὶ προεδρίας τοῦ κόμητος Βιάρου Καποδίστρια.

Εἰς τὴν προεδρίαν τοῦ Κυρίου Μουστοξύδη, ἥτις ἔγινε περὶ τὰ τέλη τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1829, τὸ πρᾶγμα, ὅσον διὰ τὸ Μουσεῖον, τὸ ὁποῖον ἦτον εἰς χεῖράς μου, ἔγινε τακτικώτερον. Ἡ ἐκλαμπρότης του μὲ διέταξε νὰ καταγράφω ἅπαντα ὅσα ἐμβαίνουν εἰς τὸ Μουσεῖον, οἷον ἀνάγλυφα, ἐπιγραφαί, ἀγγεῖα, νομίσματα καὶ νὰ τῷ δίδω καταγραφήν, τί εἰς ἕκαστον μῆνα εἰσέρχονται. Τὸ ὁποῖον λεπτομερῶς ἐξηκολούθησα.

...Ὅσα βιβλία ἐδόθησαν, ἐπωλήθησαν κλπ., εἶναι ἅπαντα καταγεγραμμένα, ὡς καὶ τὰ ἀνάγλυφα, ἐπιγραφαί, ἀγγεῖα, νομίσματα, τὰ ὁποῖα ἦλθον εἰς τὸ Μουσεῖον ἐπὶ προεδρίας τοῦ Κυρίου Μουστοξύδη.

Τὴν 12 Ἀπριλλίου 1832 ἐν τῷ Ὀρφανοτροφείῳ

Μὲ ὅλον τὸ σέβας, Ὁ δοῦλός Σας

Ἀρχιμ. Α. Καμπάνης

4.

Πρὸς τὸν Εὐγενέστατον Ἰατρὸν Κύριον Δεσίλλαν

Τὰ βιβλία τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ὀρφανοτροφείου ἀριθμοῦνται εἰς βιβλία τῆς βιβλιοθήκης καὶ εἰς βιβλία τῆς ἀποθήκης. Τῆς βιβλιοθήκης τὰ βιβλία εἶναι συγκείμενα ἐξ ἁπάντων τῶν τῆς ἀποθήκης καὶ ἐξ ἄλλων πολλῶν, μὴ περιεχομένων εἰς τὴν ἀποθήκην.

Τὴν καταγραφὴν τῶν βιβλίων τῆς βιβλιοθήκης δὲν ἠδυνήθην ἐγὼ μόνος νὰ κάμω, ὡς συγκειμένων καὶ ἐκ πολλῶν ἑτερογλώσσων βιβλίων. Τὴν καταγραφὴν τῶν ἐν τῇ ἀποθήκῃ βιβλίων, καὶ τὰ ὁποῖα εἶναι ἐκτὸς τῶν ἀποδοθέντων ἢ χαρισθέντων, λαμβάνετε.

Ὁμοίως λαμβάνετε τὴν ἀπογραφὴν τῶν ἀγγείων, νομισμάτων καὶ ἀναγλύφων, ἅτινα ἦλθον εἰς τὸ Μουσεῖον ἐπὶ προεδρίας τοῦ Κ. Μουστοξύδη. Ἔτι καὶ τὴν καταγραφὴν τῆς Δημογεροντίας Μυκώνου περὶ τῶν ἀναγλύφων αὐτῶν.

Ὁμοίως λαμβάνετε καὶ τὴν ἀπογραφὴν τῶν ἀποδοθέντων καὶ χαρισθέντων βιβλίων καὶ ὅσα πρὸς τὸν Δημήτριον, ἐπιστάτην τοῦ Κεντρικοῦ, ἔδωκα.

Ὁμοίως λαμβάνετε τήν Διαταγήν, διατάττουσαν νὰ ἀποδοθῶσιν εἰς τὸν Κύριον Σιδεράκην, Κρήν, τὰ δύο ἀγάλματα τῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Ἑρμοῦ.

Καὶ ἐπειδὴ ἀντίγραφα αὐτῶν δὲν ἔχω, παρακαλῶ νὰ μοῦ ἐπιστρέψητε ἀντίγραφον τῆς παρούσης μου, ἀριθμοῦντες τὸν ἀριθμὸν τῶν τετραδίων, ἅτινα καὶ εἰσὶν ὀκτώ. Καὶ δύο ἡ Διαταγὴ τῆς Κυβερνήσεως μετὰ τῆς καταγραφῆς τῆς Δημογεροντίας Μυκώνου, γίνονται δέκα.

Τὴν 13 Ἀπριλλίου 1832, ἐν τῷ Ὀρφανοτροφείῳ

Μὲ ὅλον τὸ σέβας, ὁ δοῦλός Σας

Ἀρχιμ. Λ. Καμπάνης

5.

Πρὸς τὸν Ἐπίτροπον τῆς Σ. Ἑλληνικῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Ἑλλάδος Κύριον Δ. Δεσύλλαν

Ἰδού, κατ' αἴτησίν σας, ἐκθέτω συντόμως τὴν κατάστασιν τῆς ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου Ἐθνικῆς Τυπογραφίας, τῆς ὁποίας ἐπισυνάπτω καὶ τοὺς διαφόρους καταλόγους.

Τὴν 15 Αὐγούστου 1828, διορισθεὶς παρὰ τῆς παυσάσης Κυβερνήσεως διευθυντὴς τῆς Ἐθνικῆς Τυπογραφίας, παρέλαβον κατὰ διαφόρους ἐποχὰς ὅλα τὰ τυπογραφικὰ καταστήματα, ὡς ἑξῆς:

Α'. Ἐκ διαταγῆς τοῦ Κυβερνήτου ἔφερα μετ' ἐμοῦ ἀπὸ τὸ Παρίσιον μίαν μικρὰν λιθογραφίαν, ἥτις εὑρίσκεται ἀνενέργητος εἰς τὴν ἐνταῦθα Ἐθνικὴν Τυπογραφίαν, ὡς ὁ ὑπ' ἀριθ. Α' κατάλογος.

Β' Παρέλαβον ἀπὸ τὸν πρὸ ἐμοῦ διευθυντὴν Κύριον Γ. Χρυσίδην τὴν πρῴην ἐν Ναυπλίῳ Ἐθνικὴν Τυπογραφίαν, κατὰ τὸν ὑπ' ἀριθ. Β' κατάλογον.

Γ'. Ὁμοίως ἀπὸ τὸ Διοικητήριον Αἰγίνης τὴν ὑπ' ἀριθ. Γ' Τυπογραφίαν τοῦ Κόχραν.

Δ'. Ὁμοίως ἀπὸ τὸν Κύριον Ἰωσὴφ Κιάπε τὴν ὑπ' ἀριθ. Δ' μικρὰν Γαλλικὴν Τυπογραφίαν.

Ἀλλ' ἐπειδὴ αἱ τυπογραφίαι αὗται ἦσαν ἐλλιπεῖς καὶ δὲν ἐξαρκοῦσαν εἰς τὰς ἀνάγκας τοῦ ἔθνους, ἔδωκα κατάλογον εἰς τὴν Κυβέρνησιν, ἥτις διώρισε τὸν ἐν Παρισίοις φιλέλληνα Κύριον Φ. Διδότον καὶ ἔστειλεν εἰς παραλαβήν μου κατὰ διαφόρους ἐποχάς:

Ε'. Τὴν Νέαν Ἐθνικὴν Τυπογραφίαν, ὡς ὁ ὑπ' ἀριθ. Ε' κατάλογος.

Ἔπειτα ἠγόρασεν ἡ Κυβέρνησις:

ΣΤ'. Τὴν τοῦ Κυρίου Raybeaud Γαλλικὴν Τυπογραφίαν, ὡς ὁ ὑπ' ἀριθ. ΣΤ' κατάλογος.

Παρέλαβον:

Ζ'. Τὰ ἀπὸ Βενετίαν παρὰ τοῦ Κυρίου Μουστοξύδη παραγγελθέντα βιβλία, ὡς ὁ ὑπ' ἀριθ. Ζ' κατάλογος, καὶ

Η'. Τὰ ἀπὸ τὸν Κύριον Λεβίδην ἀγορασθέντα εἰς Ναύπλιον 4 κιβώτια στοιχεῖα, ὡς ὁ ὑπ' ἀριθ. Η' κατάλογος.

Ὅλον τὸ ὑλικὸν τούτων τῶν τυπογραφιῶν τὸ παρέλαβον ἐγὼ καὶ εὑρίσκεται κατὰ τὸ παρὸν εἰς τὸ ἐνταῦθα καὶ εἰς τὸ ἐν Ναυπλίῳ ἐθνικὸν τυπογραφεῖον.

Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1829 ἔτους, διορισθεὶς ὁ Κύριος Μουστοξύδης ἔφορος ὅλων τῶν ἐνταῦθα ἐκπαιδευτικῶν καταστημάτων τοῦ ἔθνους, ἀνέλαβε καὶ τὴν ἐφορίαν τῆς Ἐθνικῆς Τυπογραφίας.

. . . .

Ἐν Αἰγίνῃ τῇ 12 Ἀπριλίου 1832.

Γ. Ἀποστολίδης Κοσμητὴς

6.

Πρὸς τὴν Σ. Διοικητικὴν Ἐπιτροπὴν τῆς Ἑλλάδος

Κατὰ τὴν ὑπ' ἀριθ. 13 διαταγήν της εὗρον ἐν ἑαυτῇ ἄλλας δύο ὑπὸ ἀριθ. 11 καὶ ὑπὸ ἀριθ. 12, τὴν μὲν πρὸς τὴν δημογεροντίαν Αἰγίνης, τὴν δὲ πρὸς τὸν Κ. Ἀνδρέαν Μουστοξύδην, ἔφορον τῶν ἐν Αἰγίνῃ καταστημάτων, καὶ λαβὼν αὐτὰς ἀπῆλθον χωρὶς ἀργοπορίαν καὶ ἔφθανα εἰς Αἴγιναν τὴν 10 τοῦ τρέχοντος, δύο ὥρας πρὶν τῆς Μεσημβρίας, ἔνθα, προσκαλέσας τὰ μέλη εἰς τὸ δημόσιον τῆς δημογεροντίας κατάστημα, ἔδωσα τὴν διαταγὴν τῆς Σ. Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Ἑλλάδος, ἐξηγήσας πρὸς αὐτὴν τὴν δυσαρέσκειαν αὐτῆς διὰ τὰ ἐκεῖσε διατρέξαντα καὶ τὴν ἐπιθυμίαν ἐνταυτῷ νὰ ἐξασφαλισθῇ ἡ ἐθνικὴ περιουσία καὶ νὰ διαφυλαχθῇ τὸ φιλότιμον τοῦ πολίτου.

Μετὰ τὰς παραινέσεις ταύτας ἐπρόσθεσεν ἡ δημογεροντία Αἰγίνης ὅτι τινὲς τῶν παροίκων καὶ κατοίκων τῆς πόλεως ἀνεφέρθησαν δι' ἀναφορᾶς των πρὸς αὐτὴν νὰ παρεμποδισθῶσι τὰ πράγματα τοῦ Κ. Ἀνδρέου Μουστοξύδη ἕως νεωτέρας διαταγῆς τῆς Σ. Διοικήσεως, τὸ ὁποῖον καὶ ἔγινεν.

Ἐγὼ δέ, λαβὼν δύο μέλη τῆς δημογεροντίας, εἰσῆλθον εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Κ. Ἀ. Μουστοξύδη καί, εὑρὼν αὐτὸν μετὰ τοῦ Κ. Γ. Καποδίστρια καὶ πολλῶν ἄλλων ἐκεῖ συνηγμένων, ἐγχείρισα τὴν παρὰ τῆς Σ. Διοικήσεως πρὸς αὐτὸν διαταγήν μου καὶ μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν αὐτῆς ἐπρόλαβεν νὰ μὲ εἴπῃ ὁ ρηθεὶς Κ. Μουστοξύδης ὅτι αὐτὸς ἔδωκε τὴν τακτικήν του παραίτησιν κατὰ τὸν παρελθόντα Μάρτιον πρὸς τὴν Γραμματείαν τῆς Παιδείας, ὡς ἀπὸ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἔκθεσιν πρὸς τὴν Κυβέρνησιν ἀποφαίνεται.

Δὲν βαρύνω τὴν Ἐθνικήν μας Κυβέρνησιν περὶ τῶν ὅσων ἐμεταχειρίσθην μέσων διὰ νὰ καθησυχάσω τὰ ἐκεῖσε πράγματα μὲ περιγραφὴν περὶ τούτου, μολονότι προφορικῶς τὴν ἐπληροφόρησα περὶ τῶν ὅσων ἐπληροφορήθην πραγμάτων, τώρα δὲ περιορίζομαι νὰ θέσω ὑπ' ὄψιν της τὴν ἐξασφάλισιν τῶν ἐκεῖσε ἐθνικῶν καταστημάτων διὰ μιᾶς τριμελοῦς διευθυντικῆς Ἐπιτροπῆς διορισμένης ὑπ' ἐμοῦ ἀπὸ τοὺς Κυρίους Λ. (Λογιώτατον) Κωνσταντᾶν, Σ. Μαρκέλον καὶ Ἰ. Προκόπιον, ἐπιφορτίζων αὐτοὺς νὰ καταγράψωσιν ἅπαντα τὰ ἐν τῷ Μουσείῳ ἐθνικῆς βιβλιοθήκης εὑρισκόμενα, ὡσαύτως καὶ περὶ τῶν ἀναγλύφων, διατηρῶντας κατ' ἀκρίβειαν τὰ τῶν καταστημάτων, ἕως ὅτου ἡ Σ. Ἐθνική μας Διοίκησις διατάξῃ τὸν Γενικὸν ἔφορον αὐτῶν, καὶ πρὸς πληροφορίαν της παρρησιάζω σήμερον τοὺς καταλόγους καὶ

λογαριασμούς, τούς όποίους ἔλαβον ἀπὸ τοὺς Κ. Κωνσταντᾶν, Καμπάνην, γενικοὺς ἐπιστάτας τοῦ Ὀρφανοτροφείου, Μουσείου καὶ βιβλιοθήκης, καί τινας πληροφορίας παρὰ τοῦ Κ. Ἀνδρέα Μουστοξύδη, ἅτινα κατ' ἀριθμὸν κάτωθεν σημειώνω, καθὼς καὶ τὰς τοῦ Κ. Ἀποστολίδη, ἐφόρου τοῦ ἐθνικοῦ Τυπογραφείου.

Ἐλπίζω μ' ὅλα ταῦτα ὅτι ἡ Σ. Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ ἐπληροφορήθη τὴν ἐκτέλεσιν τῶν διαταγῶν της μὲ τὴν ἀπαιτουμένην ἀκρίβειαν καὶ κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν της, ἐξασφαλίσας αὐτὸς ἐγὼ τὸ ἐθνικὸν δίκαιον καὶ διαφυλάξας τὸ φιλότιμον τοῦ πολίτου νὰ μὴν πειραχθῇ, ἐκπληρώσας τὰ διαταχθέντα.

Παρρησιάζω προσέτι τὸν ὑπογεγραμμένον κατάλογον παρὰ τοῦ Κ. Γ. Καποδίστρια διὰ τὰ ὅσα πράγματα ἐπερίλαβεν ἡ Εὐγ., ἀπαρθενείζοντα (ἀνήκοντα) εἰς τὸν αὐτάδελφόν του Ἰ. Α. Καποδίστριαν, καὶ τὰ ὁποῖα εὑρίσκοντο εἰς τὴν μητρικήν του οἰκίαν, ὡς ἀπὸ τὴν περιγραφὴν αὐτῶν ἀποφαίνεται, καὶ προσυπογεγραμμένον παρὰ τοῦ Εὐγ. Κ. Γ. Καποδίστρια.

Ἐκτὸς τῶν ὅσων ἐγγράφων ἐπαράδωσεν εἰς ἐμὲ ὁ γενικὸς ἔφορος κύριος Μουστοξύδης, μὲ ἔδωσεν ἔτι καὶ γρόσια τέσσαρες χιλιάδες πεντακόσια εἴκοσι πέντε, ἀριθ. 4525, καὶ τὰ ὁποῖα διὰ τὰς κατεπειγούσας ἀνάγκας τοῦ Ὀρφανοτροφείου τὰ ἔδωσα τοῦ Λ. Κωνσταντᾶ, μὲ τὸ νὰ μὴν εἶχεν τὰ πρὸς τροφὴν καὶ τὰς λοιπὰς χρείας τοῦ καταστήματος, ὡς ἀποφαίνεται ἀπὸ τὴν ἔγγραφον παραλαβήν του. Καὶ μένω μὲ τὸ προσῆκον σέβας.

Ἐν Ναυπλίῳ τῇ 16 Ἀπριλλίου 1832

Ἀκολουθοῦν 30 συνημμένα.

Ὁ εὐπειθὴς πολίτης
Δ. Γρ. Δεσύλλας

Ἀριθ. 204 7.

Η ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ

Πρὸς τὸν Κ. Δ. Δεσύλλαν

Ἐκ τῆς ἀπὸ 16 τοῦ ἐνεστῶτος ἀναφορᾶς σας ἐπληροφορήθη ἡ Κυβέρνησις τὴν ἔμφρονα διαγωγήν σας ὡς πρὸς τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Κ. Ἀ. Μουστοξύδου, διὰ τὴν ὁποίαν διωρίσθητε νὰ ἀπέλθητε εἰς Αἴγιναν.

Ἡ Κυβέρνησις ἐγκρίνει τὰς περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου πράξεις σας, ὡς καὶ τὴν ὁποίαν διωρίσατε τριμελῆ ἐπιτροπὴν μέχρι τοῦ διορισμοῦ τοῦ διευθυντοῦ. Σᾶς ἀποδίδει δὲ διὰ τῆς Γραμματείας ταύτης τὰς εὐχαριστήσεις της καὶ δὲν θέλει ἀργήσῃ νὰ σᾶς ἀποδείξῃ πραγματικώτερον τὴν περὶ ὑμῶν ἀγαθήν της ὑπόληψιν.

Ἐν Ναυπλίῳ τῇ 23 Ἀπριλλίου 1832

Ὁ Γραμματεύς : Δ. Χρηστίδης

ΙΙ. ΟΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΙΑΤΡΙΔΗ

«1. ΠΕΡΙ ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΑΣ»

α) Ἡ χημικὴ ἀρχὴ

Ἡ ἐφεύρεση τῆς λιθογραφίας ἢ χημικῆς τυπογραφίας, ὅπως τὴν ὀνόμασε ὁ ἐφευρέτης της Ἀλοΐσιος Σενεφέλδερ, ἕνας Γερμανὸς ἀπὸ τὴ Φραγκονία, ποὺ γεννήθηκε στὴν Πράγα κι' ἔζησε καὶ πέθανε στὸ Μόναχο (1771 - 1834), στηρίζεται στὴν ἀρχὴ τῆς ἀμοιβαίας ἀπώθησης τοῦ λίπους καὶ τοῦ νεροῦ. Ἕνα σχεδίασμα ἀπάνω στὴ λιθογραφικὴ πλάκα, ἡ ὁποία δέχεται καὶ τὸ νερὸ καὶ τὸ λίπος, καμωμένο μὲ πέννα καὶ μὲ τὴν εἰδικὴ λιπαρὴ λιθογραφικὴ μελάνη (ὅταν ἡ ἐπιφάνεια τῆς πέτρας εἶναι λεία), ἢ μὲ τὸ εἰδικὸ λιπαρὸ λιθογραφικὸ κοντύλι (στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ ἐπιφάνεια πρέπει νὰ γίνη, μὲ εἰδικὴ κατεργασία, κοκκώδης), προσλαμβάνει τὸ λιπαρὸ ἐπίσης μελάνι τοῦ μελανωτικοῦ κυλίνδρου, ἐνῶ τὰ ἀσχεδίαστα, διάβροχα ἀπὸ νερὸ μέρη τῆς πλάκας τὸ ἀπωθοῦν καὶ μένουν στὴν ἐκτύπωση λευκά. Γιὰ νὰ σταθεροποιηθῇ τὸ σχέδιο στὴν ἐπιφάνεια τῆς πλάκας τὴν ἀλείφουν μὲ ἀναλυτὴ ἀραβικὴ γόμα καὶ ἀραιὴ διάλυση νιτρικοῦ ὀξέος. Ἡ διάλυση αὐτή, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σταθεροποίηση τοῦ σχεδίου, μεταβάλλει, σὲ μικρὸ βάθος, καὶ τὰ ἐλεύθερα μέρη τῆς πλάκας σὲ νιτρικὸ ἀσβέστιο, ποὺ εἶναι ἀδιάλυτο στὸ νερὸ καὶ τὸ ἀπορροφάει εὔκολα. Ἔπειτα πλένουν τὴν πλάκα μὲ νερό, καὶ αὐτό, ἀπορροφώμενο ἀπὸ τὰ ἀσχεδίαστα μέρη της, διώχνει τὸ μελάνι τοῦ κυλίνδρου.

Ἡ λιθογραφικὴ πλάκα εἶναι ὁ «στιφρότατος» (πυκνός, συμπαγὴς) λιθογραφικὸς σχιστόλιθος, ἕνας ἀσβεστόλιθος μὲ 97 % ἀνθρακικὸ ἀσβέστιο καὶ μὲ μοριακὴ σύνθεση τόσο πυκνή, ὥστε στὸ σπάσιμό της παρουσιάζει ἐπιφάνεια ἀπόλυτα λεία.

Ἡ λιθογραφικὴ μελάνη εἶναι ἀπὸ χρῶμα καὶ λίπος. Τὰ λιθογραφικὰ κοντύλια, ποὺ εἶναι διαφόρων ἀριθμῶν, γίνονται ἀπὸ μῖγμα κεριοῦ, σαπουνιοῦ, λαδιοῦ καὶ καπνιᾶς, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν καύση ρητινοειδῶν. Τὸ χρῶμα τῆς λιθογραφικῆς μελάνης καὶ τοῦ λιθογραφικοῦ κοντυλιοῦ δὲν ἔχει λιθογραφικὴ σημασία, καὶ χρησιμεύει μόνον γιὰ νὰ παρακολουθῇ ὁ τεχνίτης τὸ σχέδιό του.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω προκύπτει ὅτι ἡ λιθογραφία εἶναι «ἐπιπεδοτυπία» (Flachdruck). Ἀπὸ τὴ δράση τοῦ χημικοῦ ὑγροῦ γίνεται καὶ κάποια διάβρωση τῆς ἐλεύθερης ἀπὸ σχέδιο ἐπιφάνειας τῆς πλάκας, ἡ ὁποία ἔτσι χαμηλώνει ἀνεπαίσθητα σχετικὰ μὲ τὰ σχεδιασμένα μέρη της. Αὐτὸ ὅμως δὲ μεταβάλλει τὴ λιθογραφία σὲ «ἐξωτυπία» (Hochdruck), ὅπως εἶναι ἡ κοινὴ τυπογραφία, γιατί ἡ διάβρωση τῶν λευκῶν ἐπιφανειῶν δὲ χρησιμεύει γιὰ τὴν ἐκτύπωση, ἀλλὰ εἶναι τὸ συμπτωματικὸ ἀποτέλεσμα τῆς σταθεροποιητικῆς διαδικασίας.

Ἐπειδὴ τὸ τύπωμα ἀπὸ σχέδιο, ποὺ ἔγινε ἀπ' εὐθείας ἀπάνω στὴν πλάκα, δίνει ἀντίστροφη κατὰ τὸν ἐγκάρσιο ἄξονά της εἰκόνα, στὴν ἀρχὴ οἱ λιθογράφοι ἦταν ὑποχρεωμένοι, ὅπως οἱ χαλκογράφοι καὶ οἱ ξυλογράφοι,

νὰ ἐκτελοῦν τὸ σχέδιό τους ἀντίστροφα, παρακολουθώντας το μέσα ἀπὸ καθρέφτη, καὶ νὰ γράφουν τὰ γράμματα ἀπὸ δεξιὰ στὰ ἀριστερά. Ὁ τρόπος ὅμως αὐτὸς δὲν ἦταν ἄνετος καὶ πρακτικός. Γι' αὐτὸ χρειάστηκε νὰ βροῦν μιὰ μέθοδο, ποὺ θὰ ἔφερνε τὸ σχέδιο στὴν πλάκα μὲ ἀντίστροφη φορά, ὥστε τὸ τύπωμα νὰ δίνη τὴ σωστὴ εἰκόνα. Ἔτσι πολὺ γρήγορα ἐφευρέθηκε τὸ σύστημα τῆς «μεταφορᾶς» τοῦ σχεδίου στὴν πλάκα, εἴτε ἀπὸ ἄλλη πλάκα, εἴτε ἀπὸ εἰδικὸ χαρτί, στὸ ὁποῖο σχεδιάζεται τὸ σχέδιο μὲ τὸ λιθογραφικὸ κοντύλι, καὶ τὸ ὁποῖο, πιεζόμενο στὴν πλάκα, ἀφίνει ἀπάνω της ἀνάποδα τὰ λιπαρὰ ἴχνη τοῦ σχεδίου.

Κατὰ τὸ τύπωμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μελάνωμα τοῦ σχεδίου, πρέπει νὰ ἐπαναλαμβάνεται κάθε φορὰ καὶ ἡ διαβροχὴ τῆς πλάκας μὲ νερό. Στὰ ἀρχικά, χειροκίνητα, λιθογραφικὰ πιεστήρια ὁ τυπωτὴς ἔκανε μὲ τὸ χέρι καὶ τὶς δύο αὐτὲς ἐργασίες. Σήμερα ὅμως ὑπάρχουν καὶ γιὰ τὴ λιθογραφία κυλινδρικὰ ταχυπιεστήρια. Σὲ κάθε τύπωμα τὸ τελάρο μὲ τὴ λιθογραφικὴ πλάκα περνᾶ κάτω ἀπὸ τρεῖς κυλίνδρους: ἀπὸ τὸν κύλινδρο μὲ τὸ νερό, ἀπὸ τὸν κύλινδρο μὲ τὴ μελάνη (ἢ μὲ τὸ χρῶμα) καὶ τέλος ἀπὸ τὸ βαρὺ κύλινδρο μὲ τὸ χαρτί.

Δὲν ἀσχολούμεθα ἐδῶ μὲ τὶς σημερινὲς ἐφαρμογὲς τῶν φωτομηχανικῶν ἐφευρέσεων στὴ λιθογραφία καὶ μὲ τὶς ἄλλες τελειοποιήσεις της ἢ μὲ τὶς συγγενικὲς ἐφευρέσεις. Σκοπὸς αὐτῶν τῶν γραμμῶν δὲν εἶναι παρὰ νὰ διευκολύνουν τὸν ἀναγνώστη, ποὺ δὲν ἔχει σχετικὲς γνώσεις, νὰ κατανοήση τὸ παρακάτω σημείωμα τοῦ Ἰατρίδη.

β) Τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἰατρίδη

«Διὰ νὰ ἐξομαλίσῃς πέτρας ἀνηκούσας εἰς τὴν λιθογραφίαν θέτεις ἐπὶ τῆς τραπέζης (σχῆμα 1) μίαν πέτραν τετράγωνον καὶ ἐπάνω τῆς ἐπιφανείας της ρίπτεις κατὰ πρῶτον ἓν ἁπλόχειρον ἄμμου τοιούτου (μὲ κοκκίδες προσδιορίζει ὁ Ἰατρίδης στὸ χειρόγραφό του τὸ μέγεθος τῶν κόκκων τοῦ ἄμμου), ἐπὶ τοῦ ὁποίου ρίπτεις καὶ ὀλίγον νερόν, τὸν ζυμώνεις καὶ θέτεις ἄλλην πέτραν ὁμοίαν τῆς πρώτης καὶ ἀρχινᾶς νὰ τὴν σύρῃς ἐπάνω τῆς ἄλλης, ρίπτοντας ἀπὸ καιρὸν εἰς καιρὸν νερὸν καὶ προφυλάττων νὰ σύρεται ὁμοίως παντοῦ χωρὶς νὰ βαρύνῃ περισσότερον εἰς τὰς ἄκρας, διότι τότε θέλει προξενηθοῦν κοιλώματα καὶ ἀποτυχαίνεις τοῦ σκοποῦ. Ὕστερον γυρίζεις τὴν ἀπάνω πέτραν καὶ τὴν βάνεις κάτω καὶ τὴν κάτω ἀπάνω καὶ ἀφ' οὗ τριφθῇ καλῶς εἰς διάστημα τεσσάρων ὡρῶν, ἀλλάζοντάς ταις συχνῶς, τότε ρίπτεις ἐκ τοῦ ψιλοτέρου καὶ κοσκινισμένου καλῶς ἄμμου καὶ ἀκολουθεῖς τρίβοντας ἕως νὰ ἐξομαλισθοῦν καλῶς. Καὶ διὰ νὰ γνωρίσῃς τὴν ὁμοίαν ἐξομάλισιν εἰς ὅλα τὰ μέρη, τραβᾶς μὲ τὸ μολύβι, ὡς εἶδος κονδυλίου ἰσασμένου, σταυροειδῶς καὶ ξανατρίβεις καὶ ἀφοῦ ἴδῃς ὅτι ἐξαλείφεται ἡ σειρὰ τοῦ μολυβδοκονδυλίου εὐθὺς παντοῦ, τότε γνωρίζεις ὅτι εἶναι ὁμοίως ὁμαλισμένη εἰς ὅλα τὰ μέρη.

Ὕστερον, ἀφ' οὗ ἡ πέτρα ξηρανθῇ, σχεδιάζεις ὅ,τι θέλεις ἐπάνω της μὲ τὸ λιθογραφικὸν κονδύλι, δηλαδὴ μὲ μελάνι ἢ μὲ κραϊόνι, καὶ ἀφ' οὗ τελειώσῃ τὸ σχεδίασμα τῆς ζωγραφίας, τότε βάνεις εἰς μίαν τζουκάλαν νερὸν

καθαρόν, ρίπτεις ἔπειτα μερικὰς σταλαγματίας acide nitrique ἢ muriatique, ἔπειτα τὸ δοκιμάζεις εἰς τὴν γλῶσσάν σου εἰς τρόπον ὁποῦ νὰ μὴν εἶναι μήτε δριμὺ μήτε καθόλου ἀδύνατον, τὸ δοκιμάζεις πρὸς τούτοις καὶ εἰς τὴν ἄκραν τῆς πέτρας, θέτοντας δύο σταλαγματίας, καὶ παρατηρεῖς ὁποῦ ἂν βράζῃ αὐστηρῶς, τότε πρέπει νὰ βάλῃς ἀκόμη ὀλίγον νερὸν εἰς τὴν τζουκάλαν, ὥστε νὰ τὸ καταφέρῃς εἰς βαθμὸν ὁποῦ ἡ σταλαγματίαις νὰ φουσκαλίζουν ἐλαφρούτζικα.

Ὕστερον γυρίζεις τὴν τζουκάλα ἐπάνω τῆς πέτρας καὶ χύνεις ὀλίγον ἐκ τοῦ νεροῦ καὶ τὸ ἁπλώνεις μὲ μίαν βοῦρτσαν παντοῦ ἐλαφρά, ἀφίνοντας ἕως τρία λεπτὰ (πλὴν ἡ πέτρα νὰ εἶναι θεμένη εἰς τὸ ἄνωθεν τραπέζιον εἰς τρόπον κατηφορικὸν διὰ νὰ χύνεται πλέον εὔκολα τὸ νερὸν καὶ τὰ σχεδιάσματα τὰ χοντρὰ νὰ εἶναι ἀπὸ τὸ κάτωθεν μέρος). Ὕστερον χύνεις καὶ τὸ ἐπίλοιπον τοῦ νεροῦ ἐλαφρούτζικα ἐπάνω τῆς πέτρας, προσέχων νὰ διαδοθῇ παντοῦ καὶ χαμηλώνοντάς την ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη.

Ἔπειτα φέρεις τὴν πέτραν εἰς τὸ λιθογραφεῖον καὶ εὐθὺς πέρνεις τὸ γκόμι ἀραμπίκ, ἀναλυμένον εἰς νερὸν καθαρόν, μέσα εἰς τὸ ὁποῖον βουτᾶς ἕνα παστρικὸν σφογγάρι καὶ δι' αὐτοῦ ἀλείφεις τὴν πέτραν ἐλαφρά, πλὴν καλλίτερον εἶναι νὰ χύσῃς τὸ ἀναλυμένον γκόμι ἐπάνω τῆς πέτρας, παντοῦ, χωρὶς νὰ μεταχειρισθῇς τὸ σφογγάρι. Ὕστερον, μετὰ πέντε ὥρας, ἀφοῦ στεγνώσῃ, τότε τὴν βάζεις εἰς ἕνα κάδον ἐπίτηδες καμωμένον (ὡς σχῆμα 2), μὲ παστρικὸν νερὸν ἕως δέκα λεπτά, ὕστερον τὴν εὐγάζεις καὶ τὴν στραγγίζεις, ἔπειτα χύνεις ἐπάνω της πνεῦμα τερπεντίνης καὶ τὸ ἀμπώχνεις μὲ ἓν πανὶ παστρικὸν διὰ νὰ διαδοθῇ μέσα εἰς τὸ σχεδίασμα, ὕστερον σύρεις ἐλαφρὰ καὶ τραβηχτὰ μὲ τὸ σφογγάρι καὶ σφογγίζεις τὴν πέτραν. Ἔπειτα ἀλείφεις τὸ ρουλὸ μὲ τὸ λιθογραφικὸ μελάνι καὶ ἀκολουθεῖς νὰ ἀλείφῃς τὴν πέτραν καὶ θέτεις τὸ χαρτὶ ἐπάνω καὶ ἀκολουθεῖς νὰ τραβᾶς, κατὰ τὴν ὁδηγίαν τοῦ Μανουέλ*.

Τὸ δὲ χαρτὶ μουσκεύεται ὡς ἀκολούθως: Ἂν εἶναι vélin, εἰς χόνδρος τόσον: (τὸ πάχος τοῦ χαρτιοῦ προσδιορίζεται στὸ χειρόγραφο μὲ μιὰ γραμμή), βάνεις κόλλαις ὀκτὼ ἐπάνω εἰς ἕνα στράτζον ὀλίγον νωπὸν καὶ πέρνεις τὸ σφογγάρι βουτυσμένον μ' ὀλίγον νερὸν καὶ βρέχεις τὴν ἀπάνω κόλλαν, ἀλείφοντάς την παντοῦ, ἔπειτα θέτεις ἄλλας 8 κόλλας ἐπάνω τῶν πρώτων καὶ ἀκολουθεῖς νὰ ἀλείφῃς ὡσαύτως. Ἂν ὅμως εἶναι λεπτότερον τὸ χαρτί, τότε βάνεις 15 κομμάτια ἢ καὶ 20 κόλλας.

Ὕστερον τὸ σηκώνεις εὔμορφα καὶ τὸ θέτεις εἰς ἓν (λέξη δυσανάγνωστη) μέρος καὶ θέτεις μίαν εὐθεῖαν σανίδα ἐπάνω του καὶ τὸ ἐπιφορτίζεις μὲ μεγάλαις πέτραις, εἰξεύροντας ὅτι ὅσον περισσότερον τὸ στιβάζει κανείς, σφίγγοντάς το, τόσον καλλίτερον καὶ εὐθύτερον γίνεται.

---

* Ἐννοεῖ ἴσως τὸ βιβλίο τοῦ GOD. ENGELMANN: *Manuel du dessinateur lithographique* (Παρίσι, 1823).

Τρόπος τυπώματος

Ἐν τοσούτῳ, φέροντας τὴν σχεδιασμένην πέτραν ἐπάνω εἰς τὸ πιεστήριον, τὴν διορθώνεις νὰ εἶναι καλῶς ἀκουμβισμένον τὸ porte - rateau. Ὕστερον ρίπτεις 5 ἢ 6 σταλαγματίας νεροῦ καὶ μὲ τὸ σφογγάρι σφογγίζεις ἐλαφρὰ καὶ ἐνταυτῷ σύρεις τὸ ρουλὸ εἰς τὸ λιθογραφικὸν μελάνι, στριφογυρίζοντάς το 15 - 20 φορὰς εἰς τρόπον ὁποῦ νὰ πάρῃ παντοῦ μελάνι, καὶ διὰ νὰ γνωρίζῃς τὰ μέρη, εἰς τὰ ὁποῖα δὲν ἐπῆρε μελάνι, αὐτὰ δείχνουν γυαλιστερά, καὶ πέρνοντας καλῶς μελάνι παντοῦ τὸ ρουλό, τὸ σύρεις ὕστερον ἐπάνω τῆς σχεδιασμένης πέτρας στιβαρούτζικα 15 - 20 φοραῖς, καὶ ἀμέσως ρίπτεις πάλιν 4 - 5 σταλαγματιαῖς νερὸν καὶ τὸ σφογγαρίζεις ὡς ἄνωθεν. Καὶ ἐν τῷ ἅμα ξανατρίβεις τὸ ρουλὸ εἰς τὸ μελάνι καὶ τραβᾷς πάλιν στιβαρὰ εἰς τὴν πέτραν 15 - 20 φοραῖς, παρατηρῶν ὁποῦ τὸ σχεδίασμα νὰ παρασταίνῃ εἰς ὅλα τὰ μέρη μίαν παρρησίαν μαυροζωηράν, καὶ τότε εἶναι ἀρκετὸν διὰ νὰ θέσῃς τὴν κόλλαν ἐπάνω του καὶ νὰ τραβήξῃς. Ἐὰν ὅμως τὸ σχεδίασμα τῆς πέτρας εἶναι πάρα πολὺ μαῦρον, ὡς εἰς φορέματα, ροῦχα, κατηφέδες, καπνὸς κλπ. τότε τραβᾷς τὸ ρουλὸ πολλαῖς φοραῖς εἰς τὸ μελάνι του καὶ ἀκολουθεῖς νὰ τὸ σύρῃς εἰς τὸ σχεδίασμα 4 φοραῖς καὶ ἡ κάθε μία νὰ εἶναι ἀπὸ 10 φοραῖς στιβαρὰ καὶ οἱ σταλαγματίαις τοῦ νεροῦ νὰ εἶναι ἕως 7 ἢ 10. Τοῦτο συνιστᾶται κατὰ σχεδίασμα καὶ κατὰ τὸ μέγεθος τῆς πέτρας.

Ἀφοῦ τελειώσῃς ὅσα θέλεις σχέδια ἀπὸ τὸ τράβηγμα, τότε τραβᾷς τὴν πέτραν ἀπὸ τὸ πιεστήριον, πλὴν πρέπει πρῶτον νὰ τραβήξῃς τὸ ρουλὸ ἐπάνω της μὲ τὸ μελάνι παχὺ καὶ ἀφοῦ τὸ σύρῃς ἀρκετά, τότε μὲ τὸ σφογγάρι βουτυσμένον εἰς τὸ γκόμι τὸ σύρεις ἐπάνω της ἐλαφρὰ καὶ οὕτω στέκεται τὸ ὑγρὸν ὑπὸ κάτω τοῦ γκόμι, καὶ ὅταν θέλῃς πάλιν νὰ ξανατυπώσῃς ἀπὸ τὸ ἴδιον σχέδιον, τότε ρίπτεις ὀλίγον νερὸν ἐπὶ τῆς πέτρας καὶ μὲ τὴν παλάμην σου τρίβεις τὸ γκόμι. Ἔπειτα μὲ ἓν πανὶ παστρικὸν σφογγίζεις ὀλίγον τὸ νερὸν τοῦ γκόμι, ὕστερον ρίπτεις πνεῦμα τερπεντίνης καὶ τὸ σφογγίζεις μὲ ἓν ἄλλο πανὶ παστρικόν, πλὴν ἀφίνειςὀλίγον ὑγρὸν τῆς τερπεντίνης ἐπάνω της, εἰς τρόπον ὁποῦ ὅταν σύρῃς τὸ ρουλὸ μὲ τὸ λιθογραφικὸν μελάνι ἐπάνω της νὰ ἔχῃ σχέσιν (ἐπαφή;) τὸ τράβηγμα διὰ νὰ διαπεράσῃ παντοῦ.

Διὰ νὰ σηκώσῃς τὰς κηλῖδας, ρίπτεις 4 - 5 σταλαματιαῖς acide nitrique ἢ muriatique ἢ eau - forte εἰς μισὸν ποτήρι νεροῦ καὶ τὸ ἀνακατώνεις νὰ διαλυθῇ, ὕστερον τὸ δοκιμάζεις εἰς τὴν γλῶσσαν ἢ τὴν ἄκραν τῆς πέτρας ὡς ἀνωτέρω, καὶ μὲ τὴν ἄκραν ἑνὸς κονδυλίου χύνεις, ἢ μὲ τὸ ζωγραφικὸν κονδύλι πέρνεις ὀλίγον ἐκ τοῦ ὀξειδιασμένου νεροῦ καὶ ἐγγίζεις ἐπάνω εἰς τὰς κηλῖδας, ἐπιχειρῶν ἐλαφρούτζικα διὰ νὰ μὴ βλάψῃς τὴν ζωγραφίαν.

Εἰς τὸ ρουλὸ ἀπὸ φορὰν εἰς φορὰν τὸ ξύνεις τὸ μελάνι του καὶ βάνεις ἄλλο πρόσφατον δύο μαχαιριαῖς καὶ μία μαχαιριὰ βερνίκι μαῦρο.

Ἡ πέτρα ὁποῦ ἀπέρασε μίαν φορὰν τὸ γκόμι ἀραμπίκ, δὲν ἐπιδέχεται πλέον διόρθωσιν μὲ τὸ λιθογραφικὸν κραϊόνι, πάρεξ καὶ τὴν βάλῃς νὰ μουσκέψῃ ἐπὶ 15 ἡμέρας καὶ τότε δύναται νὰ κολλήσῃ τὸ κραϊόνι, ἐπειδὴ ἐξαλείφεται τὸ γκόμι.

Διὰ νὰ γράψῃς εἰς τὴν πέτραν τὰ ὑποσημειώματα, ὁποῦ θέλεις, δηλαδὴ γράμματα, ἔτος κλπ., πρέπει ν' ἀναλύσῃς μέρος λιθογραφικῆς μελάνης μέσα εἰς νερὸν καθαρὸν καὶ τότε μὲ ἓν κονδύλι ἁρμόδιον γράφεις, πλὴν πρέπει πρῶτον νὰ ἐξομαλίσῃς τὸ μέρος μὲ τὴν σφουγγαρόπετραν (ἥτις νὰ εἶναι πολλὰ λεία) καὶ διὰ τοῦ νεροῦ, τὰς δὲ ἐπιγραφὰς τὰς ξύνεις μόνον μὲ ἓν κοπτερὸν σίδηρον, ἐπίτηδες καμωμένον.

Τὸ chassis, rouleau, rode, rateau κλπ., τὰ ἀλείφεις μὲ μεδοῦλι, διὰ νὰ γλυστροῦν εὐκολώτερον, ὅταν δουλεύεις.»

«2. ΠΕΡΙ ΣΧΕΔΙΟΥ ΚΑΙ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ

α) Μέτρα ὅλου τοῦ σώματος

Οἱ Παλαιοὶ ἔδωκαν μῆκος ὅλου τοῦ σώματος ὀκτὼ κεφαλάς, μερικοὶ ὅμως ἔδωκαν ἑπτὰ κεφαλάς· τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ πλέον συνειθισμένον. Διαιροῦν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὸ σχῆμα τῆς εἰκόνος εἰς δέκα μέρη, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν κορυφὴν τῆς κεφαλῆς ἕως εἰς τὴν πατούναν τοῦ ποδός.

Ἀπὸ τὴν κορυφὴν τῆς κεφαλῆς ἕως εἰς τὸ μέτωπον εἶναι τὸ τέταρτον μέρος τῆς κεφαλῆς.

Τὸ πρόσωπον ἀρχίζει ἀπὸ τὸ τέλος τῶν μαλλιῶν καὶ τελειώνει εἰς τὸ τέλος τοῦ πηγουνιοῦ.

Τὸ πρόσωπον διαιρεῖται εἰς τρία μέρη ἴσα. Τὸ πρῶτον μέρος εἶναι τὸ μέτωπον, τὸ δεύτερον ἡ μύτη, τὸ τρίτον τὸ στόμα καὶ τὸ πηγοῦνι.

Τὰ μάτια εἶναι μακρυὰ τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο ὅσον ἕνα μάτι εἰμπορεῖ νὰ βαλθῇ ἀναμεταξύ των.

Ἡ μύτη εἶναι φαρδειὰ εἰς τὸ κάτω μέρος τόσον, ὥστε ὁποῦ αἱ μέσαι γωνίαι τῶν ματιῶν νὰ πίπτουν κατὰ κάθετον εἰς τὸ ἔξω μέρος τῆς μύτης.

Ἀπὸ τὴν ἄκρην τοῦ πηγουνιοῦ ἕως εἰς τὸ λάκκωμα ὁποῦ εἶναι εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ στήθους, εἶναι μῆκος μύτης.

Ἀπὸ τὸ λάκκωμα, ὁποῦ εἶναι εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ στήθους, ἕως εἰς τὰ κάτω μέρη τῶν βυζιῶν εἶναι μῆκος ἑνὸς προσώπου.

Ἀπὸ τὰ κάτω μέρη τῶν βυζιῶν ἕως τὸν ὀμφαλὸν εἶναι μῆκος μιᾶς κεφαλῆς.

Ἀπὸ τὸν ὀμφαλὸν ἕως εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς κοιλίας, ἕνα πρόσωπον ἢ τρία μέρη.

Ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τῆς κοιλίας ἕως εἰς τὸ μέσον τοῦ τροχίσκου τοῦ γόνατος (rotule) εἶναι μῆκος μιᾶς κεφαλῆς καὶ ἑνὸς προσώπου ἢ ἑπτὰ μέρη.

Ἀπὸ τὸ μέσον τοῦ τροχίσκου τοῦ γόνατος ἕως εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ ποδαρίου, δηλ. εἰς τὴν κλείδωσιν, ἑπτὰ μέρη.

Ἀπὸ τὴν κλείδωσιν τοῦ ποδαρίου ἕως εἰς τὴν πατούναν ἕνα μέρος.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τόσον ὑψηλός, ὅσον εἶναι ἀπὸ τὸ μακρύτερον δάκτυλον τῆς δεξιᾶς του ἕως εἰς τῆς ἀριστερᾶς του τὸ ἄλλο δάκτυλον, ὅταν ἐξαπλώσῃ τὰ χέρια του.

Ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος τοῦ βυζιοῦ του εἰς τὸ ἄλλο εἶναι δύο πρόσωπα.

Τὸ κόκκαλον τοῦ βραχίονος ὁποῦ λέγεται χούμερος (humerus) εἶναι μῆκος δύο προσώπων, δηλ. ἀπὸ τὴν πλάτην ἕως εἰς τὸ τέλος τοῦ ἀγκῶνος.

᾿Από τὸ τέλος τοῦ ἀγκῶνος ἕως τὴν ἀρχὴν τοῦ μικροῦ δακτύλου τὸ κόκκαλον ὁποῦ ὀνομάζεται κούμπιτος (cubitus) μὲ τὸ μέρος τοῦ χεριοῦ ἔχουν μῆκος δύο προσώπων.

᾿Από τὴν κλείδωσιν τοῦ ὠμοπλάτου ἕως εἰς τὸ λάκκωμα τοῦ στήθους ἕνα πρόσωπον.

᾿Από τὸ λάκκωμα τοῦ στήθους ἕως τὸ τέλος τῶν ὤμων εἶναι τέσσαρα μέρη. Τέσσαρα ὡσαύτως καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, τὰ ὁποῖα κάμουν ὀκτὼ μέρη ἢ δύο κεφαλάς.

Τὸ λάκκωμα τοῦ στήθους μὲ τὰ δύο ἄκρα ἢ ῥόγαις τῶν βυζιῶν σχηματίζουν ἓν τρίγωνον ἐντελές.

῎Αν θέλῃς νὰ εὕρῃς τὸν λογαριασμόν σου διὰ τὰ μέτρα τοῦ πλάτους ἀπὸ τὴν ἄκρην τοῦ ἑνὸς δακτύλου εἰς τὸ ἄλλο δάκτυλον, εἰς τρόπον ὁποῦ αὐτὸ τὸ πλάτος νὰ εἶναι ὅμοιον μὲ τὸ μῆκος τοῦ σώματος, πρέπει νὰ παρατηρήσῃς ὅτι αἱ κλειδώσεις τοῦ ἀγκῶνος μέχρι τοῦ χούμερος, βραχίων, καὶ τοῦ χούμερος μὲ τὴν ὠμοπλάτην ὑπερβαίνουν μισὸν πρόσωπον, ὅταν τὰ χέρια εἶναι τεντωμένα.

Τὸ κάτω τοῦ ποδαριοῦ εἶναι τὸ ἕκτον τῆς εἰκόνος.

Τὸ χέρι ἔχει μῆκος ἑνὸς προσώπου.

Τὸ μεγάλον δάκτυλον ἔχει μῆκος μιᾶς μύτης.

῾Ο βραχίων πρὸς τὸ μέρος τοῦ γρόθου, ἤγουν ἐκεῖ ὅπου ἑνώνεται μὲ τὸ χέρι, εἶναι χονδρὸν ἑνὸς μέρους ἀπὸ τὰ τέσσαρα τῆς κεφαλῆς.

Τὸ μέσον τοῦ βραχίονος ἀπὸ τὸ μέρος ὅπου χάνεται ὁ μυών, ὅστις κάμνει τὸ βυζὶ καὶ ὀνομάζεται μυὼν τοῦ στήθους, ἕως εἰς τὸ μέσον τοῦ βραχίονος εἶναι μῆκος τεσσάρων μυτῶν.

᾿Από τὸ μέσον τοῦ βραχίονος ἕως ἐκεῖ ὅπου ἀρχίζει τὸ χέρι εἶναι μῆκος πέντε μυτῶν.

Τὸ μακρότερον δάκτυλον τοῦ ποδαρίου ἔχει μῆκος μιᾶς μύτης.

Αἱ δύο ῥόγαις τῶν βυζιῶν καὶ τὸ λάκκωμα τοῦ στήθους τῶν γυναικῶν κάμνουν ἕνα ἐντελὲς τρίγωνον.

Διὰ τὸ πλάτος τῶν μελῶν δὲν ἠμποροῦν νὰ δώσουν μέτρα ἀκριβῆ, ἐπειδὴ τὰ ἀλλάζουν κατὰ τὰ ὑποκείμενα καὶ κατὰ τὰς κινήσεις τῶν μυώνων.

῞Ολαι αἱ ἀναλογίαι τοῦ μήκους μένουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἔξω ἀπὸ τὸν λαιμόν, ὅστις γίνεται κοντότερος ὅσον ἡ εἰκὼν εἶναι μεγαλειτέρα. Καθὼς καὶ ἡ κοιλία ὅσον καταβαίνει, τόσον ἀναλόγως ὁ μηρὸς γίνεται κοντότερος.

᾿Αναλογίαι τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος διὰ τὰ ὕψη καὶ πλάτη, εὐγαλμένον ἀπὸ τὸ στοιχειῶδες σύγγραμμα τοῦ Βότζιο (; λέξη δυσανάγνωστη) μαθητοῦ τοῦ Δάβιδ.

Εἰκὼν θεωρουμένη ἀπὸ τὸ ἔμπροσθεν μέρος, κρατοῦσα ἕνα κανόνα, ἀπὸ τοῦ ὁποίου σημειοῦνται τὰ 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8.

Διόρισε μὲ δύο ὁριζοντιακὰς γραμμὰς τὸ μέγεθος, ὁποῦ ἐπιθυμεῖς νὰ

ἔχῃ ἡ εἰκόνα σου καὶ κατὰ τὸ χαρτὶ ἢ πανὶ ὁποῦ ἔχεις. ῾Η ἄνω ὁριζοντιακὴ δέχεται τὴν κορυφὴν τῆς κεφαλῆς καὶ ἡ κάτω τὴν πατούναν. *

῎Επειτα τράβα μίαν κάθετον, ἥτις νὰ ἀπεράσῃ κατὰ μεσῆς τῶν δύο κοκκάλων, ὁποῦ ὀνομάζονται κατακλεῖδες ἢ clavicules, καὶ διὰ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς κάθετος εἰς τὴν εἰκόνα σου κατὰ τὴν θέσιν ὁποῦ ἀγαπᾷς νὰ ἔχῃ. ῎Αν ἡ ῥηθεῖσα εἰκὼν στέκεται εἰς ἕνα ποδάρι, τότε ἡ κάθετος πρέπει νὰ διαιρῇ τὸ μέσον τοῦ ἀστραγάλου διὰ νὰ λάβῃ τὸ σῶμα μίαν θέσιν κατὰ κάθετον.

῞Υστερα ἀπὸ αὐτὸ τράβα τὴν γραμμὴν τῶν μηκῶν. Τὸ ἀνθρώπινον σῶμα διαιρεῖται εἰς ὀκτὼ μέρη ἴσα, δηλ. πρέπει νὰ ἔχῃ ὀκτὼ κεφαλὰς ὕψος, ὀλιγώτερον (μεῖον) ἑνὸς τεταρτημορίου κεφαλῆς. ᾿Αφ᾿ οὗ ἀφαιρέσῃς τὸ τεταρτημόριον τῆς κεφαλῆς, διαίρεσον τὸ σῶμα εἰς δύο μέρη ἴσα, τὸ πρῶτον μέρος εἶναι ἀπὸ τὴν κορυφὴν τῆς κεφαλῆς ἕως τὴν ἥβην, καὶ τὸ δεύτερον ἀπὸ τὴν ἥβην ἕως εἰς τὴν πτέρναν. Αὐτὸ εἶναι τὸ ὕψος τῆς εἰκόνος.

Μῆκος τοῦ βραχίονος τρεῖς κεφαλαί. Πάρε ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ βραχίονος ἕως εἰς τὸ τέλος τῶν δακτύλων. ᾿Αφ᾿ οὗ προσδιωρίσαμεν τὰ ἄνω μέλη, πρέπει νὰ προσδιορίσωμεν καὶ τὰ κάτω μέλη.

Τὸ μηρὶ ἔχει τὸ ἴδιον μῆκος καθὼς ἀπὸ τὴν ἕνωσιν τῶν κλαβικούλων - clavicules ἕως τὴν κοιλίαν, δηλ. εἰς τὸ τέλος τοῦ θώρακος. Πρέπει νὰ μετρήσῃς αὐτὸ τὸ μηρὶ ἀπὸ τὰ κόκκαλα τῆς λεκάνης ἕως εἰς τὴν μέσην τοῦ κοκκάλου τροχίσκου, ὁποῦ εἶναι εἰς τὸ γόνα. Βάλε ἀκόμα τὸ ἴδιον μῆκος ἀπὸ τὸν τροχίσκον ἕως εἰς τὴν πτέρναν καὶ θὰ εὕρῃς τὸ μῆκος τῆς κνήμης ἢ ἄντζας. ᾿Ιδοὺ τὰ μήκη.

Τώρα θέλομεν δείξει καὶ τὰ πλάτη, τὰ ὁποῖα θέλεις ἰδῇ μὲ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου.

Μέρος πρῶτον τοῦ σώματος

Τὰ πλάτη

D Δελτοειδὴς	δύο κεφάλια καὶ ἓν τέταρτον
V Τοῦ στήθους	ἕνα κεφάλι καὶ μισὸν
F Μεταξὺ τῶν πλευρῶν καὶ τῆς λεκάνης	ἕνα κεφάλι καὶ ἓν τέταρτον
S Λεκάνη	ἕνα κεφάλι καὶ μισόν, ὀλιγώτερον (μεῖον) ἓν τρίτον τῆς μύτης
Z Λαγόνες	ἕνα κεφάλι καὶ μισὸν
I Βραχίων	δύο μύταις καὶ δύο τρίτα
I Πρὸ τοῦ βραχίονος ἢ πῆχυς	δύο μύταις

* ῾Ο ᾿Ιατρίδης ἔχει ἀντιγράψη στὸ ἴδιο ἄλμπουμ καὶ μερικὰ σχήματα, παρμένα, ὅπως σημειώνει, ἀπὸ μιὰ ἔκδοση μὲ τὸν τίτλο *Ecole de la Miniature*.

Δεύτερον μέρος τοῦ σώματος

j Μηρὶ	Τρία τέταρτα τῆς κεφαλῆς καὶ 1/3 τῆς μύτης
m Τροχίσκος	μία μύτη
f Ἡ ἄντζα	δύο μύταις
n Σφυρὸς	μία μύτη καὶ ἓν τρίτον

β) Πῶς νὰ κάμῃς τὸ κεφάλι

Σ χ ῆ μ α 1ον

Τράβα μίαν κάθετον καὶ ὀνόμασέ την A. Ἔπειτα κόψε την εἰς τέσσαρα μέρη ἴσα καὶ ὀνόμασε τὴν πρώτην ὁριζοντιακὴν γραμμὴν B, τὴν δευτέραν C, τὴν τρίτην D καὶ τὴν τετάρτην E. Ἡ B κάμνει τὸν τόπον τῶν μαλλιῶν. Ἡ C τῶν ματιῶν. Ἡ D τὸ κάτω μέρος τῆς μύτης. Καὶ ἡ E τὸ κάτω τοῦ πηγουνιοῦ.

Ἔπειτα κόπτεις τὴν A κάθετα εἰς δύο, δηλ. τὴν μεταξὺ B καὶ C, καὶ τὴν ὀνομάζεις ἀριθμὸν 1. Ἔπειτα πέρνεις ὡς κέντρον τὸ μέσον αὐτῆς τῆς γραμμῆς καὶ κάμνεις ἕνα κύκλον, ὕστερα πέρνεις τὰ ἄκρα αὐτῆς τῆς γραμμῆς ὡς κέντρα καὶ κάμνεις τὴν ἔλλειψιν, (ovale, ᾠοειδής), ἡ ὁποία τελειώνει εἰς τὸ E, δηλαδὴ τὸ κάτω μέρος τοῦ πηγουνιοῦ.

Πάλιν ἀπὸ τὸ D εἰς τὸ E κόπτεις τὴν κάθετον εἰς τρία μέρη ἴσα. Τὸ πρῶτον μέρος κάμνει τὸν τόπον τοῦ στόματος, καὶ τ' ἄλλα δύο μέρη, τὰ ὁποῖα ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν μέσην τοῦ στόματος, ἕως εἰς τὴν ἄκρην τοῦ πηγουνιοῦ, χρησιμεύουν παρομοίως νὰ κάμουν καὶ τὸ μάκρος τοῦ λαιμοῦ E - G. Τὸ χόντρος τοῦ λαιμοῦ γίνεται ἀπὸ τὰς καθέτους ὁποῦ πέφτουν ἀπὸ τὰς στιγμὰς B ἐπάνω εἰς τὴν ὁριζοντιακὴν γραμμήν.

Ἔπειτα κόπτεις τὴν ὁριζοντιακὴν C εἰς πέντε μέρη ἴσα, τὸ μέσον μέρος εἶναι τὸ διάστημα, ὁποῦ πρέπει νὰ ἀπέχῃ τὸ ἕνα μάτι ἀπὸ τὸ ἄλλο, καὶ τὸ κάθε μάτι ἔχει μάκρος τοῦ ῥηθέντος διαστήματος, ὁμοίως καὶ τὸ κάτω τῆς μύτης. Τὸ δὲ στόμα εἶναι μακρὺ καθὼς ἕνα μάτι καὶ ἓν τρίτον τοῦ ματιοῦ ἀκόμη.

Τὸ μάκρος τοῦ αὐτίου πρέπει νὰ εἶναι ἀπὸ τὴν γραμμὴν ὁποῦ ἀρχίζει ὑποκάτω τῆς μύτης ἕως παραπάνω τοῦ βλεφάρου - ματοφύλλου. Ἰδὲ περὶ τούτου τό δεύτερον σχῆμα.

Σ χ ῆ μ α 3ον

Τὸ τρίτον σχῆμα παρασταίνει τὸ ὄπισθεν μέρος τῆς κεφαλῆς, τὸ ὁποῖον γίνεται κατὰ τὸν ἀνωτέρω τρόπον ἔξω ἀπὸ τὰς κατὰ κάθετον διαιρέσεις ὁποῦ φανερώνεται τὸ πλάτος τοῦ στόματος, τῆς μύτης καὶ τὰ λοιπά, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι ἀναγκαῖα.

Κεφάλι μισόν. Vue du profil

Σ χ ῆ μ α 4ον

Ἀφ' οὗ κάμῃς τὴν ἔλλειψιν, κάμνεις ὕστερα τὴν μύτην, τῆς ὁποίας τὸ ρουθοῦνι ἐμποδίζεται εἰς τὴν καμπύλην γραμμὴν ἀριθμὸν 1 τῆς ἐλλείψεως, ἡ ὁποία δίδει, κινῶντας ἀπὸ τὴν ὁριζοντιακήν, ἥτις εὑρίσκεται εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ κύκλου, μίαν κάθετον ἀριθ. 2, ἥτις δείχνει τὸ διάστημα ἀπὸ τὸ μάτι εἰς τὴν μύτην. Καὶ ἀπὸ τὴν στιγμὴν 1 ἕως εἰς τὴν στιγμὴν 3 εἶναι τὸ τέταρτον μέρος τῆς μύτης. Ἀπό τὴν στιγμὴν 3 ἕως εἰς τὴν στιγμὴν 4 εἶναι δύο μήκη τῆς μύτης, ὅπου βάλλουν τὸν λοβὸν (τὸ κάτω μέρος τοῦ αὐτιοῦ). Ἀφ' οὗ σηκώσῃς τὴν κάθετον, ἕνα πλάτος τοῦ αὐτιοῦ ὕστερα ἀπὸ αὐτὸ σχηματίζει τὸ ὄπισθεν τῆς κεφαλῆς. Ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τῆς μύτης (3) εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ πηγουνίου (4) εἶναι τὸ ἴδιον καθὼς ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ πηγουνίου εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ λαιμοῦ (5). Καὶ τὸ ἴδιον εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ λαιμοῦ 6. Καὶ τὰ ἄλλα μέρη A, B, C, D, E, καθὼς ἐλέχθη.

Τότε τὸ profil τελειώνει, ἀφ' οὗ προσθέσῃς τὰ μαλλιά.

γ) Τὰ χρώματα

Τὰ γενικὰ χρώματα, ὁποῦ ἀνήκουν εἰς τὴν ζωγραφικήν, ἐξ ὧν ἐξαρτῶνται ἄπειρα διαφορετικὰ εἴδη χρωμάτων, ἀναμεταξύ των μιγνύμενα:

Κόκκινον τῆς Βρετανίας: καρμὶν λὰκ καὶ βερμιλιόν.

Κίτρινον: κίτρινον de Naples, ocre de Rome, τέρρα Σιέννα καὶ χρώμ γκέλμπ.

Γαλάζιον: γαλάζιον τοῦ Βερολίνου (bleu de Prusse), οὖλτρα μαρὶν καὶ γαλάζιον βασιλικὸν ἢ αὐθεντικὸν τοῦ Ρήγα (bleu de roi).

Σατινόμπρ: φωτεινὸν καὶ σκοτεινόν.

Τέρρα ὄμπρα

Τέρρα τῆς κόλλας.

Ἄσπρον καὶ μαῦρον· αὐτὰ οἱ ζωγράφοι δὲν τὰ ὀνομάζουν χρώματα.

Νὰ ποαντιλλιάρῃς καὶ νὰ τελειώσῃς τὰ ἀνοικτὰ

Vermillon ἢ carmin, ἄσπρον καὶ πολλὰ ὀλίγον ocre, καὶ ποαντιλλιάρεις διὰ νὰ ἀνακατωθοῦν ὅλες ἡ βαφαῖς μαζῆ διὰ νὰ ὁμοιάσουν κρέας ἀνθρώπου. Πρέπει ὅμως νὰ ποαντιλλιάρῃς δεξιὰ καὶ ἀριστερά, ἐπάνω καὶ κάτω, διὰ νὰ ἰσιάσῃ ὅλον τὸ πρόσωπον.

Καὶ ὅταν αὐτὲς ἡ ἀνακατωμέναις βαφὲς κάμουν μίαν θεωρίαν πολλὰ κόκκινην, τότε ἀνακατώνεις γαλάζιον ἀνοικτὸν καὶ πράσινον καὶ δουλεύεις διὰ νὰ ἀνακατωθοῦν ὅλα τὰ μισίδια τοῦ προσώπου. Νὰ μὴ βάνῃς ὅμως αὐτὲς τὲς βαφὲς εἰς τὰ μάγουλα, οὔτε εἰς τὸ πηγοῦνι, οὔτε εἰς τὴν μύτην καὶ εἰς μερικὰ μέρη τοῦ προσώπου, ἐπειδὴ τὰ μάγουλα, τὸ μέτωπον, τὰ ποδάρια καὶ τὰ μέσα τῶν χεριῶν πρέπει νὰ εἶναι πλέον κόκκινα.

Διὰ τὰ μάτια

Ἀνακατώνεις outremer ἢ bleu de Prusse καὶ ἄσπρον καὶ κάμνεις τὴν κόρην τῶν ματιῶν. Ἂν τὰ μάτια εἶναι πράσινα, βάνεις καὶ ὀλίγον bistre, κάμνεις ὕστερα τὸν ἴσκιον μὲ τὸ inde ἢ τὸ bistre. Ἂν τὰ μάτια εἶναι μαῦρα, μὲ τὸ μαῦρον. Ὕστερον βάνεις ὀλίγον vermillon τριγύρω εἰς τὴν κόρην τῶν ματιῶν καὶ τὸ ἀνακατώνεις διὰ νὰ χαθῇ μὲ ταῖς ἄλλαις βαφαῖς.

Πρέπει νὰ κάμῃς τὸν ἴσκιον τοῦ ἀσπραδιοῦ τῶν ματιῶν μὲ τὸ ἴδιον γαλάζιον καὶ ὀλίγην βαφὴν τοῦ κρέατος.

Ὕστερον ἀνακατώνεις vermillon καὶ ἄσπρον καὶ βάνεις εἰς ταῖς ἄκραις τῶν ματιῶν, πρὸς τὸ μέρος τῆς μύτης, καὶ ὕστερα βάνεις καὶ carmin. Ἔπειτα γλυκαίνεις τὴν ζωγραφίαν σου μὲ αὐταῖς ταῖς βαφαῖς, δηλαδὴ μὲ τὸ vermillon, τὸ carmin καὶ τὸ ἄσπρον καὶ πολλὰ ὀλίγον ocre.

Μετὰ τοῦτο ἀνακατώνεις bistre καὶ carmin καὶ κάμνεις τὸ σχίσμα τῶν ματιῶν καὶ τὰ ματόφυλλα, καὶ περισσότερον τὰ ἐπάνω. Εἶτα ἀνακατώνεις vermillon καὶ ἄσπρον καὶ γλυκαίνεις (ἰσιάζεις) τὴν ζωγραφίαν διὰ νὰ μὴ φαίνωνται τὰ μέρη τῶν χρωμάτων κομμένα, ἀλλὰ ἑνωμένα.

Ἀφ᾽ οὗ τελειώσῃς αὐτὰ ὅλα, βάνεις ὀλίγον ἄσπρον μονάχον ἐπάνω εἰς τὸ μαυράδι τῆς κόρης τοῦ ματιοῦ, πρὸς τὸ μέρος τοῦ μάγουλου.

Διὰ τὰ φρύδια καὶ γένεια

Ἀνακατώνεις πράσινον καὶ ὀλίγον γαλάζιον καὶ τὰ ἐμποσάρεις καὶ τὰ τελειώνεις μὲ τὸ ocre, τὸ bistre καὶ τὸ μαῦρον.

Διὰ τὸ στόμα

Τὸ στόμα ἐμποσάρεται μὲ τὸ vermillon καὶ ἄσπρον καὶ τελειώνει μὲ τὸ carmin. Ὅταν ὅμως τὸ carmin δὲν κάμῃ τὸ στόμα ἀρκετὰ βαθύ, τότε ἀνακατώνεις καὶ bistre μὲ τὸ vermillon. Μὲ αὐτὸ ἐννοοῦμεν διὰ ταῖς κόγχαις τοῦ στόματος καὶ διὰ τὰ χωρίσματα τῶν ἀχειλιῶν, καὶ μάλιστα διὰ τὰ στόματα ὁποῦ φαίνονται μισοανοικτά.

Διὰ τὰ μαλλιὰ

Ἀνακατώνεις ocre, bistre, ἄσπρον καὶ ὀλίγον vermillon. Ὅταν τὰ μαλλιὰ εἶναι μαῦρα, ἀντὶ διὰ ocre βάνεις μαῦρον καὶ κάμνεις τὰ μαλλιά.

Ὕστερον ἐμποσάρεις τοὺς ἴσκιους μὲ τὴν ἰδίαν βαφήν, βάνοντας ὀλιγώτερον ἄσπρον, καὶ τελειώνεις μὲ τὸ bistre μονάχον ἢ ἀνακατωμένον μὲ τὸ ocre ἢ μὲ τὸ μαῦρον.

Ἔπειτα ἀνακατώνεις ocre καὶ ἄσπρον καὶ ὀλίγον vermillon καὶ κάμνεις τὰ ἄσπρα, ὁποῦ φαίνονται εἰς τὰ μαλλιὰ (relever les clairs).

Τὰ μαλλιά, ὁποῦ εἶναι τριγύρου εἰς τὸ μέτωπον, μεταξὺ τῶν ὁποίων φαίνεται τὸ δέρμα, ἐμποσάρονται μὲ τὴν βαφὴν τῆς καρνασιόνας, κάμνοντας τοὺς ἴσκους, ὕστερα τὰ σχηματίζεις, καὶ τὰ τελειώνεις μὲ τὸ bistre.

Τὰ μαλλιὰ ὁποῦ εἶναι ἄσπρα καὶ μαῦρα, τὰ ἐμποσάρεις πρῶτον μὲ τὸ μαῦρον καὶ μὲ τὸ bistre καὶ τὰ τελειώνεις μὲ ταῖς ἴδιαις βαφαῖς, κάμνοντάς τας πλέον δυναταῖς, καὶ νὰ κάμῃς τὰ ἀσπράδια τῶν μαλλιῶν (relever les clairs) καθὼς καὶ τῶν φρυδιῶν καὶ τῶν γενειῶν μὲ τὸ ἄσπρον καὶ τὸ ἀνοικτὸν κίτρινον, ἀφ᾽ οὗ τὰ ἐμποσάρῃς, καθὼς τὰ ἄλλα, μὲ τὸ χρῶμα τοῦ δέρματος, τὰ δουλεύεις ὕστερον μὲ τὸ πράσινον καὶ τὰ τελειώνεις μὲ τὸ bistre, γλυκαίνοντας πάντοτε τὴν ζωγραφίαν, δηλαδὴ νὰ τὴν ἰσιάζῃς.

Τὸ πλέον ἀναγκαῖον εἶναι νὰ γλυκαίνῃς τὴν ζωγραφίαν, νὰ ἀνακατωθοῦν ἡ βαφαῖς ὅλαις καλά, δηλαδὴ ἡ σάρκαις, τὰ μαλλιὰ καὶ τὰ γένεια, προσέχοντας ὁποῦ ἡ ζωγραφία νὰ μὴν εἶναι ξηρὴ καὶ σκληρή, καὶ τὰ μισίδια τῆς καρνασιόνας (σαρκὸς) νὰ μὴν εἶναι κομμένα.

Dessin ἢ πῶς νὰ σχεδιάσῃς τὰ ἴχνη τοῦ προσώπου

Πέρνεις carmin καθαρὸν καὶ πολλὰ ἐλαφρὸν καὶ κάμνεις ὅλα τὰ μισίδια * τοῦ προσώπου, δηλαδὴ τὰ μάτια, φρύδια, μύτην, στόμα καὶ αὐτιά. Σημαδεύεις μὲ αὐτὸ τὸ carmin καὶ ὅλα τὰ ζαρώματα καὶ τὸ τέλος τῶν ἴσκιων. Ὕστερον ἀνακατώνεις laque vermillon καὶ ὀλίγον ἄσπρον καὶ στρογγυλεύεις τὸ πρόσωπον καὶ ὅλαις ταῖς καρνασιόνες, πλὴν αὐτὸ νὰ γίνῃ πολλὰ ἐλαφρὸν καὶ λεπτόν.

Ebauche ἢ σχεδίασμα

Μὲ ἄσπρον καὶ ὀλίγον γαλάζιον κάμνεις ἕνα στρῶμα ἐλαφρὸν. Αὐτὸ εἶναι διὰ τὰς γυναῖκας καὶ παιδιά. Ἂν εἶναι ἄνδρες, ἀνακατώνεις vermillon καὶ ἄσπρον, ἂν εἶναι γέροντες, βάνεις καὶ ocre. Ὕστερα ἀνακατώνεις laque vermillon, ὀλίγον ἄσπρον καὶ massicot (μῖγμα γυαλιοῦ καὶ ἀσβεστίου ἀπὸ κασσίτερον διὰ νὰ βερνικώνουν τὰ φαρφουριά **) ἂν εἶναι γυναῖκα. Ἂν δὲ ἄνδρας, ἀντὶ massicot βάνεις ocre καὶ κάμνεις μίαν βαφὴν ὡσὰν κρέας, καὶ σημειώνεις τὸ κόκκινον μέρος τῶν μαγούλων, τὰ χείλια, τὰ ἀπάνω ματόφυλλα, τὸ μέτωπον, τὸ πηγοῦνι καὶ ὅλα τὰ μέρη τῆς καρνασιόνας, πλύνοντας αὐτὰ ἐλαφρά.

Νὰ μὴ βάνῃς ὅμως εἰς τὰ μέρη, ὁποῦ εἶναι συντζαπιά ***, οὔτε εἰς τὰ μέρη ὁποῦ φαίνονται γαλάζια καὶ ὁποῦ φεύγουν. Αὐτὰ τὰ γαλάζια καὶ συντζαπιὰ μέρη εἶναι καλλίτερον νὰ τὰ κάμῃς πρωτήτερα. Ὕστερα ἀνακατώνεις ἄσπρον, carmin καὶ vermillon καὶ κάμνεις ὅλα τὰ μισίδια, μὲ αὐτὸ ἐμποσάρεις καὶ τοὺς ἴσκιους, βάνοντας ἄσπρον περισσότερον εἰς τὰ μέρη, ὁποῦ ὁ ἴσκιος εἶναι φωτεινότερος, καὶ νὰ μὴ βάνῃς παντελῶς ἄσπρον εἰς τοὺς ἴσκιους, ὁποῦ εἶναι εἰς ταῖς ἄκραις τῶν ματιῶν, εἰς τὰ αὐτιά, εἰς τὸ πηγοῦνι καὶ ἀπὸ κάτω ἀπὸ τὴν μύτην.»

---

* Χαρακτηριστικά.

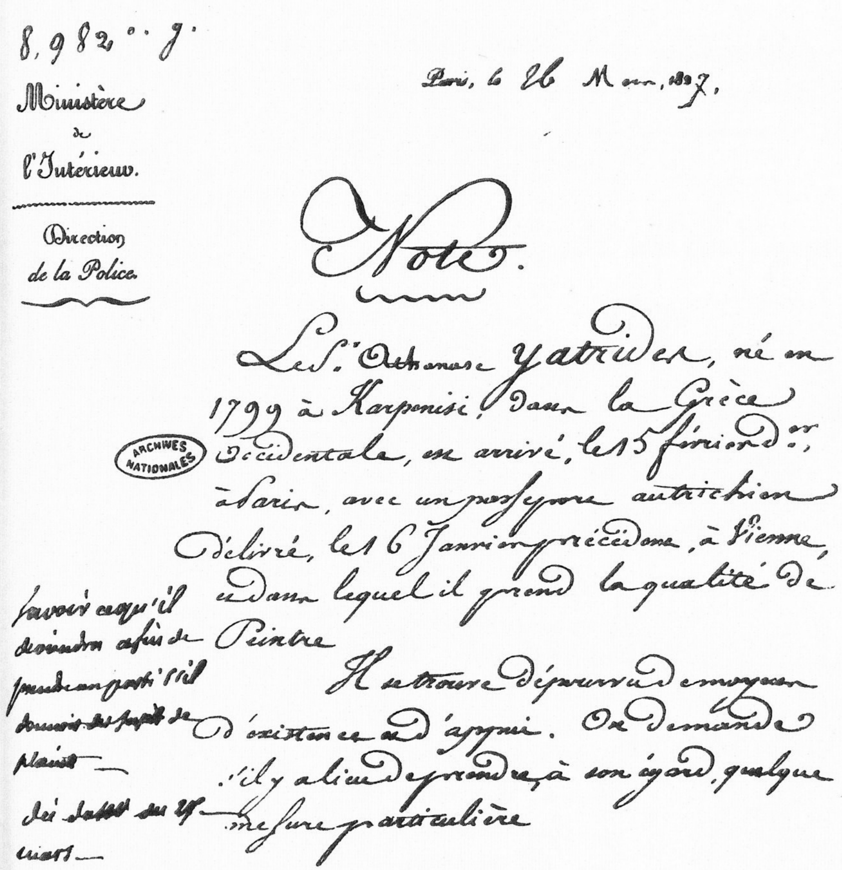
** *Φαρφουρί*, ἡ φίνα πορσελάνη.

*** *Συντζαπιά, σεντζαπιά:* σταχτιά, σταχτόχρωμα (τούρκικη λέξη).

δ) Ὀστεολογία καὶ μυολογία τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος

Τὸ τετράδιο τοῦ Ἰατρίδη περιέχει στὸ τέλος καὶ ὅλα τὰ ὀνόματα τῶν ὀστῶν τοῦ ἀνθρώπινου σκελετοῦ σὲ γαλλικὴ γλῶσσα, μὲ τὴν ἑλληνικὴ μετάφρασή τους, μερικὰ μὲ τὸ ἐπιστημονικό τους ὄνομα, συνήθως ὅμως περιφραστικὰ κι' ἐπεξηγηματικὰ (π.χ. le coccyx, ὁ κόκκυξ, l'os sacrum, τὸ ἱερὸν ὀστοῦν, ἀλλά: les pariétaux, τὰ ἄνω καὶ πλαγίως τῶν αὐτίων κόκκαλα κλπ.), καθὼς καὶ τὰ ὀνόματα τῶν μυῶν μὲ ἐξήγηση τῆς λειτουργικῆς ἀποστολῆς τοῦ καθενὸς (π.χ. le rond pronateur du rayon, γυρίζει τὸν πῆχυν πρὸς τὰ ἔσω, le rond supinateur du rayon, γυρίζει τὸν πῆχυν πρὸς τὰ ἔξω, le grand dentelé, le petit dentelé, τραβοῦν τὴν ὠμοπλάτην εἰς τὰ ἐμπρὸς κλπ.).

III. ΦΩΤΟΤΥΠΙΕΣ

8,982 e. g.

Ministère de l'Intérieur.

Direction de la Police.

Paris, le 26 Mars 1827.

Note.

Le Sr. Athanase Yatrides, né en 1799 à Karpenisi, dans la Grèce occidentale, est arrivé, le 15 février dr., à Paris, avec un passeport autrichien délivré, le 16 Janvier précédent, à Vienne, et dans lequel il prend la qualité de Peintre.

Il se trouve dépourvu de moyens d'existence et d'appui. On demande s'il y a lieu de prendre, à son égard, quelque mesure particulière.

savoir ce qu'il deviendra afin de prendre un parti s'il donnait des sujets de plainte — [illegible]

1. *Σημείωμα τοῦ γαλλικοῦ ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν τῆς 26 Μαρτίου 1827.*

8,982 o.g 13 Juin 1827 Paris, le 7 Mai 1827.

Cabinet du Préfet de Police.

Vu

Monseigneur,

Votre Excellence m'a invité, dans la lettre qu'elle m'a fait l'honneur de m'écrire, le 28 Mars dernier, à faire observer attentivement la conduite du Sieur Yatides, Peintre Grec.

Cet individu demeure toujours rue M. le Prince N° 41; sa position est devenue depuis quelques jours un peu moins malheureuse. Il travaille dans un Atelier de Peintre rue de l'Abbaye Saint-Germain, où il reste depuis sept heures du matin jusqu'à cinq heures du soir. Il a reçu en outre quelques secours d'un Sieur Skinas, son Compatriote.

Le Sieur Yatides n'a encore formé aucune relation, qui puisse paraître suspecte; néanmoins on ne le perdra pas de vue et je ferai connaître à Votre Excellence les changemens qui pourront survenir dans sa position.

J'ai l'honneur d'être avec respect,

Monseigneur,

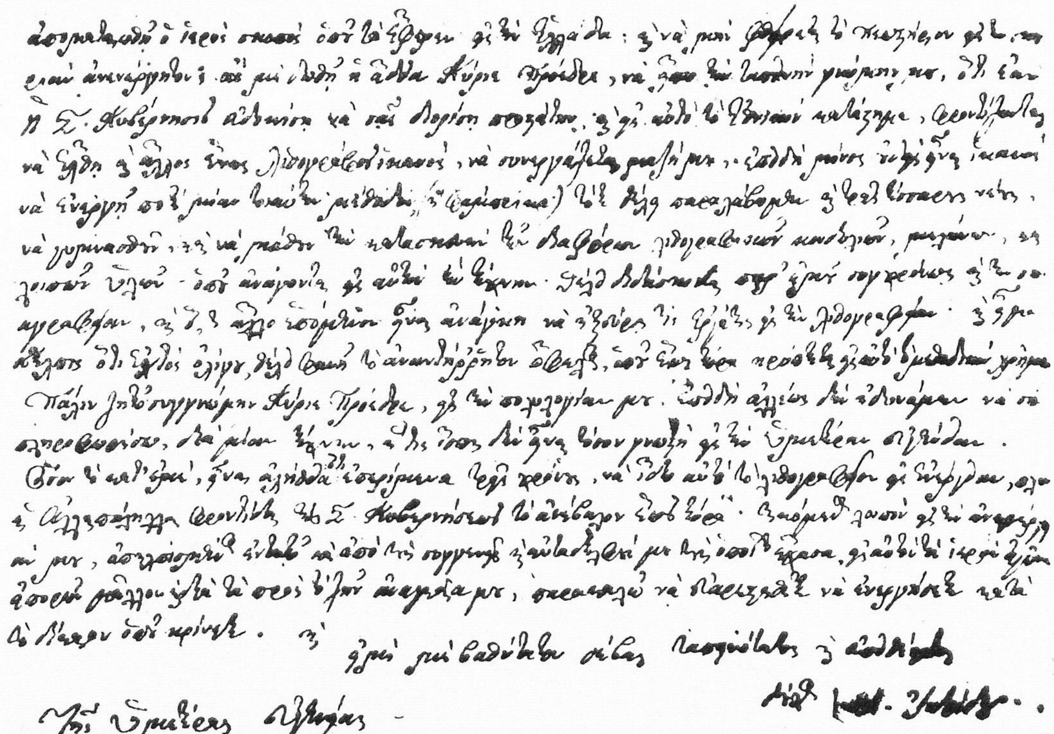
Votre très humble et très obéissant serviteur

Le Conseiller d'État, Préfet,

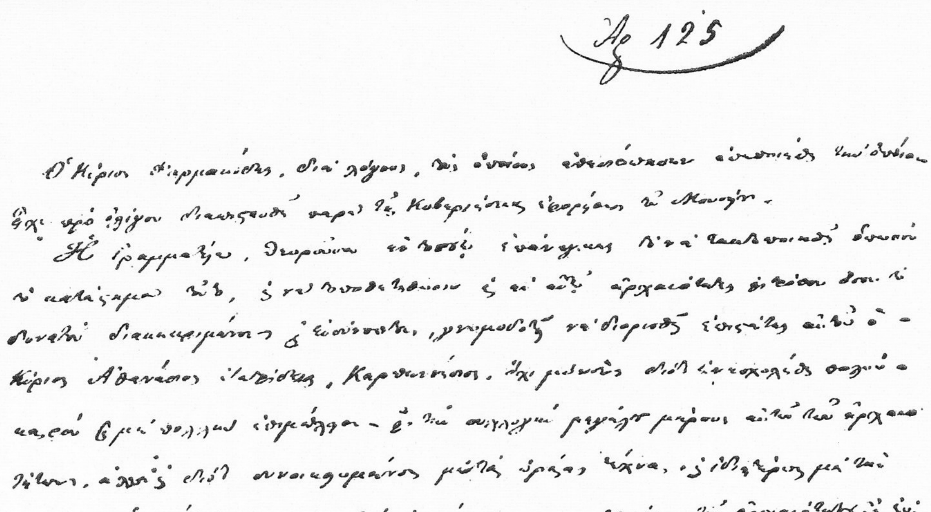
Delavau

A Son Exc. le Mre de l'Intérieur.

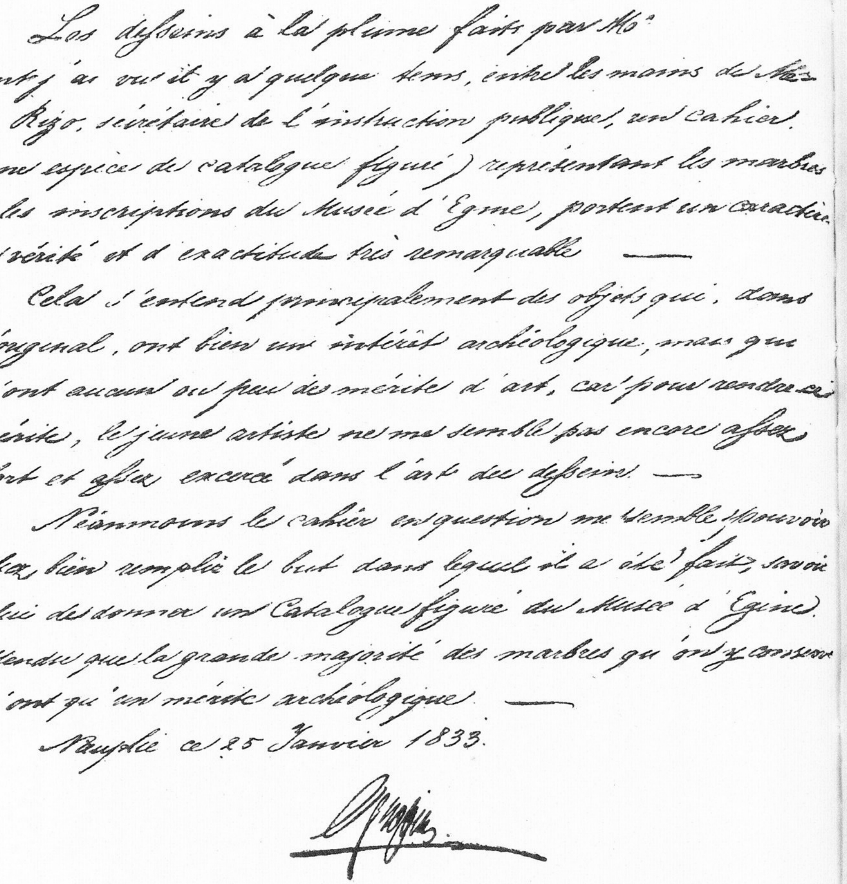
2. Τὸ ἔγγραφο τῆς παρισινῆς Ἀστυνομίας τῆς 7 Μαΐου 1827.

3. Ἀπόσπασμα τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Ἀθ. Ἰατρίδη πρὸς τὸν Ἀν. Μουστοξύδη τῆς 25 Φεβρουαρίου 1831.

4. Ἀπόσπασμα τοῦ ἐγγράφου τοῦ Ἰ. Ρίζου πρὸς τὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπή, ἀριθ. 125 τῆς 29 Μαΐου 1832.

Les dessins à la plume faits par Mr Ho
dont j'ai vu il y a quelque tems, entre les mains de Mr
J. Rizo, secrétaire de l'instruction publique, un cahier
(une espèce de catalogue figuré) représentant les marbres
et les inscriptions du Musée d'Egine, portent un caractère
de vérité et d'exactitude très remarquable —
Cela s'entend principalement des objets qui, dans
l'original, ont bien un intérêt archéologique, mais qui
n'ont aucun ou peu de mérite d'art, car pour rendre ce
mérite, le jeune artiste ne me semble pas encore assez
fort et assez exercé dans l'art du dessin. —
Néanmoins le cahier en question me semble pouvoir
assez bien remplir le but dans lequel il a été fait, savoir
celui de donner un Catalogue figuré du Musée d'Egine,
attendu que la grande majorité des marbres qui s'y conservent
n'ont qu'un mérite archéologique. —
Nauplie ce 25 Janvier 1833.

5. Τὸ σημείωμα τοῦ Γρόπιου γιὰ τὰ σχέδια τοῦ Ἰατρίδη.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

1. Εἴχαμε γράψη τὸ μέρος τοῦ κειμένου, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν γενικὴ ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ Μουστοξύδη ὅλων τῶν πρώην συνεργατῶν του (τοῦ Κωνσταντᾶ, τοῦ Γεννάδιου, τῶν ἄλλων δασκάλων τοῦ Κεντρικοῦ καὶ τοῦ Προκαταρκτικοῦ σχολείου τῆς Αἴγινας Ν. Χορτάκη, Ἰ. Διστομίτη καὶ Κ. Οἰκονομίδη, καὶ τοῦ Γ. Ἀποστολίδη Κοσμητῆ), σημειώνοντας ἐκεῖ — ἀφοῦ δὲ βρήκαμε στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα κανένα σχετικὸ ἔγγραφο οὔτε κἂν νύξη — πὼς οἱ μόνοι ποὺ δὲν ἔκαμαν ἀναφορὲς ἐναντίον τοῦ Μουστοξύδη ἦταν ὁ Φαρμακίδης καὶ ὁ Ἰατρίδης, ὅταν λάβαμε γνώση ἑνὸς ἄρθρου στὸ περιοδικὸ *Ἠώς*, ὅπου γράφεται ὅτι καὶ ὁ Ἰατρίδης ἔκαμε τέτοια ἀναφορά, καὶ μάλιστα φαρμακερή. Ὁ Ἰατρίδης κατηγόρησε, λέει ὁ συντάκτης τοῦ ἄρθρου, τὸ Μουστοξύδη ὅτι γύμνωσε τὸ Μουσεῖο καὶ τὴ Βιβλιοθήκη, ἐνῶ αὐτά, ἀπὸ τὴν ἀπογραφὴ τῆς Βιβλιοθήκης ποὺ ἔγινε στὶς ἀρχὲς τοῦ 1832, ἀποδείχτηκαν ἀνυπόστατα. Ἐπαναλάβαμε τότε τὴν ἔρευνά μας στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα, κι' ἐπειδὴ καὶ πάλι δὲ βρέθηκε τέτοια ἀναφορὰ τοῦ Ἰατρίδη, οὔτε στοὺς φακέλλους τῆς Γραμματείας Παιδείας, ὅπου εἶναι ὅλες οἱ παραπάνω ἀναφορές, οὔτε στοὺς φακέλλους τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς, περιορισθήκαμε νὰ προσθέσουμε τὴ σημείωση 29 τοῦ τρίτου κεφαλαίου. Ὅταν ὅμως ἡ ἐκτύπωση τοῦ βιβλίου βρίσκονταν πιὰ στὸ τέλος, ἔγιναν δυὸ διαλέξεις, στὴν Casa d'Italia καὶ στὸν «Παρνασσό», μὲ ἀφορμὴ τὴ συμπλήρωση ἑκατὸ χρόνων ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Μουστοξύδη, στὶς ὁποῖες ὁ ὁμιλητὴς — ὁ ἴδιος καὶ στὶς δυὸ καὶ φερώνυμος τοῦ Μουστοξύδη — μνημόνευσε τὴν ὑποτιθέμενη ἐκείνη ἀναφορὰ τοῦ Ἰατρίδη κι' ἐπετέθηκε μάλιστα ἐναντίον του μὲ διάφορες βρισιές!

Ἐμεῖς, γράφοντας μιὰ ἱστορικὴ βιογραφία, δὲν εἴχαμε κανένα λόγο νὰ μὴ περιλάβουμε καὶ τὴν ἀναφορὰ ἐκείνη, ἂν τὴ βρίσκαμε. Καὶ περιμένουμε πάντα νὰ τὴ δοῦμε, ἐλπίζοντας πὼς οἱ κάτοχοί της θὰ τὴν παρουσιάσουν κάποτε. Στὸ μεταξὺ ὅμως ἁρμόζει νὰ ἐπαναλάβουμε ἐδῶ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέραμε στὸ κείμενο, ἀπὸ τὰ ὁποῖα προκύπτει ὅτι οἱ τυχὸν κατηγορίες τοῦ Ἰατρίδη ἐναντίον τοῦ Μουστοξύδη δὲν ἦταν καὶ τόσο ἀβάσιμες, ὅσο θέλουν νὰ τὶς παραστήσουν ὁ συντάκτης τοῦ ἄρθρου τῆς *Ἠώς* καὶ ὁ παραπάνω ὁμιλητής.

Στὸ ἄρθρο ἐκεῖνο ἀναφέρεται ὅτι «ἐνῶ ὁ Ἰατρίδης ἔλεγε πὼς ἀπὸ τοὺς 800 τόμους τῆς Βιβλιοθήκης λίγοι μόνον ὑπάρχουνε, καταγραφὴ ποὺ ἔγινε στὶς ἀρχὲς τοῦ 1832 παρουσίασε τὸ ἐκπληχτικὸ φαινόμενο τῶν 1450 τόμων χωρὶς τὰ χειρόγραφα ποὺ ὑπῆρχαν ἐκεῖ.» Δὲν ξέρουμε ποιὰ καταγραφὴ ἐννοεῖ ὁ συντάκτης τοῦ ἄρθρου. Ἐπειδὴ ὅμως εἶναι ἀπίθανο νὰ προέκυψε τέτοιο ζήτημα πρὶν ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ Μουστοξύδη — σημειώ-

νει ἄλλωστε ὁ ἀρθρογράφος ὅτι ὁ Ἰατρίδης ἔκαμε τὴν ἀναφορά του τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1832 — συμπεραίνουμε πὼς ἡ καταγραφὴ ἐκείνη δὲν εἶναι παρὰ οἱ κατάλογοι τῶν βιβλίων, ποὺ παρέδωκε στὸ Δεσύλλα ὁ Λεόντιος Καμπάνης τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1832. Οἱ κατάλογοι ὅμως αὐτοὶ (δὲν ὑπάρχουν σήμερα στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα, ἀναφέρονται ὅμως στὰ δυὸ ἔγγραφα τοῦ Λ. Καμπάνη πρὸς τὸ Δεσύλλα, καθὼς καὶ στὸν πίνακα τῶν συνημμένων τῆς ἔκθεσης τοῦ Δεσύλλα πρὸς τὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ) ἔδειχναν μόνον ὅσα βιβλία ὑπῆρχαν τότε στὴν ἀποθήκη τῶν βιβλίων καὶ ὄχι καὶ τὰ βιβλία τῆς βιβλιοθήκης, καὶ κυρίως δὲν ἔδειχναν τὴ συμφωνία τους μὲ ὅσα μπῆκαν κατὰ καιροὺς στὴν ἀποθήκη καὶ μὲ ὅσα βγῆκαν μὲ νόμιμο τρόπο ἀπ' αὐτή. Γιατὶ καταγραφὴ εἰσαγομένων βιβλίων δὲν εἶχε γίνη ποτέ ! Ὁ ἴδιος ὁ Λεόντιος Καμπάνης, ἀφοσιωμένος φίλος τοῦ Μουστοξύδη, τὸ βεβαιώνει στὶς ἐκθέσεις του. «Ἦλθαν», γράφει, «κατ' ἐκείνας τὰς ἡμέρας» (δηλ. ὅταν ἀνέλαβε αὐτὸς τὴν ἐπιστασία τοῦ Ὀρφανοτροφείου), ἱκανὰ κιβώτια βιβλίων· ἐκ τῶν τοῦ Κοραῆ, Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως καὶ ἄλλων καὶ ἐκ τῶν ἀμερικανικῶν ἐκδόσεων διὰ τὰ παιδία τῶν ἀλληλοδιδακτικῶν σχολείων. Ἐτέθησαν καὶ αὐτὰ εἰς τὴν βιβλιοθήκην, τὴν κλεῖδα τῆς ὁποίας ἐκράτει τότε ὁ Κύριος Κωνσταντᾶς. Ἐδιωρίσθη ὁ Κύριος Βενθύλος νὰ κάμῃ τὴν καταγραφὴν αὐτῶν, ἀλλὰ μὲ τὸ σήμερον καὶ μὲ τὸ αὔριον ἀνεχώρησε χωρὶς νὰ κάμῃ τὴν καταγραφήν. Ἐνέκρινεν ἔπειτα ὁ Πρόεδρος Βιάρος Καποδίστριας νὰ βαστῶ ἐγὼ τὴν κλεῖδα τῆς βιβλιοθήκης, χωρὶς νὰ λάβω ἄδειαν καταγραφῆς ἢ ἐξουσίαν εἰς τὰ βιβλία ἀλλ' ἁπλῶς νὰ εἶμαι φύλαξ.» Γι' αὐτὸ ἔδωκε στὸ Δεσύλλα ἁπλῶς ἕναν κατάλογο τῶν βιβλίων, ποὺ ὑπῆρχαν τότε στὴν ἀποθήκη τοῦ Ὀρφανοτροφείου. «Τὴν καταγραφὴν τῶν βιβλίων τῆς βιβλιοθήκης», γράφει στὸ δεύτερο ἔγγραφό του, «δὲν ἠδυνήθην ἐγὼ μόνος νὰ κάμω, ὡς συγκειμένων καὶ ἐκ πολλῶν ἑτερογλώσσων βιβλίων. Τὴν καταγραφὴν τῶν ἐν τῇ ἀποθήκῃ βιβλίων, καὶ τὰ ὁποῖα εἶναι ἐκτὸς τῶν ἀποδοθέντων ἢ χαρισθέντων, λαμβάνετε... Ὁμοίως λαμβάνετε καὶ τὴν ἀπογραφὴν τῶν ἀποδοθέντων καὶ χαρισθέντων βιβλίων καὶ ὅσα πρὸς τὸν Δημήτριον, ἐπιστάτην τοῦ Κεντρικοῦ ἔδωκα.» (Βλ. σελ. 325 καὶ 326).

Τὸ ἴδιο κατηγορηματικὰ βεβαιώνει καὶ ὁ Κωνσταντᾶς στὴν ἀναφορά του ἐναντίον τοῦ Μουστοξύδη, γράφοντας γιὰ τὶς κλοπὲς τῶν βιβλίων, ὅτι ἐπὶ Μουστοξύδη δὲ γίνονταν καταγραφὴ τῶν εἰσαγομένων βιβλίων. «Ὀφείλω λοιπὸν καὶ ἐγὼ νὰ εἰδοποιήσω τὴν Σ. Κυβέρνησιν ὅτι εἰς τὰ βιβλία ἔγινε κατάχρησις καὶ κλοπὴ μεγίστη, ὄχι ἀπὸ τὸν Πρόεδρον (τὸ Μουστοξύδη), ἀλλὰ διὰ τὴν ἀνοησίαν τοῦ Προέδρου καὶ ἀπὸ τὸν φαβορίτον του Καμπάνην καὶ ἀπό τινα κνώδαλα, τὰ ὁποῖα μετεχειρίζετο ὑπηρέτας ὁ Καμπάνης. Πόση δὲ καὶ ὁποία ἡ κλοπή, εἶναι ἀδύνατον ν' ἀνακαλυφθῇ, ἐ π ε ι δ ὴ κ α τ ά λ ο γ ο ι τ ῶ ν ε ἰ σ ε λ θ ό ν τ ω ν β ι β λ ί ω ν δ ὲ ν ε ὑ ρ ί σ κ ο ν τ α ι ἐ δ ῶ...» (Βλ. σελ. 74 - 75).

Ὁ ἴδιος ὁ Μουστοξύδης ὁμολογοῦσε, ἂν πιστέψουμε τὸν Κωνσταντᾶ, τὶς κλοπὲς τῶν βιβλίων, ποὺ ἔγιναν στὶς μέρες του. Στὴν ἐπιστολὴ ποὺ ἔστειλε ὁ Κωνσταντᾶς στὸ Ρίζο ἐναντίον τοῦ Γ. Γεννάδιου (βλ. σελ. 83), ἔγραφε : «... Τοῦτο τὸ ἔδειξε (ὁ Γεννάδιος) καὶ ἐπὶ τῆς ἐφορίας τοῦ Μουστοξύδου, διορίσας ἕνα συγγενῆ τῆς γυναικός του νὰ πωλῇ τὰ βιβλία τοῦ

Ὀρφανοτροφείου, καὶ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ συγγενοῦς του ἐχάθησαν, κατὰ μὲν τοὺς λόγους τοῦ Μουστοξύδου γρόσια 5000, κατὰ δὲ τὴν ὁμολογίαν τοῦ Γενναδίου μόνον 3000, καὶ ὁ συγγενής του ἔγινεν ἄφαντος.»

Ὥστε καὶ ὁ Ἰατρίδης, ἂν πραγματικὰ κατηγόρησε κι' αὐτὸς τὸ Μουστοξύδη, ὄχι βέβαια πὼς ἀπογύμνωσε ὁ ἴδιος τὴ Βιβλιοθήκη, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἀτάσθαλη διαχείριση τῶν βιβλίων στὸ διάστημα τῆς ἐφορίας του, δὲ θὰ εἶχε ἄδικο.

Ὅτι ὅμως καὶ στὸ Μουσεῖο παρουσιάστηκαν ἀνωμαλίες ἐπὶ τῆς ἐφορίας τοῦ Μουστοξύδη, τὸ μαρτυρεῖ ἡ δηλοποίηση τῆς Γραμματείας τῆς Παιδείας, ποὺ δημοσιεύτηκε στὴν *Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως* δυὸ καὶ πλέον χρόνια μετὰ τὴν ἀναχώρησή του ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα (βλ. τὴ διακήρυξη αὐτὴ παραπάνω, σελ. 289).

2. Ἀπὸ παραδρομὴ δὲ μεταφράστηκε στὸ κείμενο, μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα ἔγγραφα τῶν Ἐθνικῶν Ἀρχείων τῆς Γαλλίας, ἕνα σημείωμα τοῦ γαλλικοῦ ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν γιὰ τὸν Ἰατρίδη, μὲ χρονολογία 26 Μαρτίου 1827. Τὸ παραθέτουμε σὲ φωτοτυπία.

Ἐπίσης κατὰ τὴ μετάφραση τοῦ ἐγγράφου τῆς παρισινῆς Ἀστυνομίας τῆς 7 Μαΐου 1827 (σελ. 43) παραλείφτηκε ἡ τελευταία παράγραφος (βλ. τὴ φωτοτυπία ἀριθ. 2).

3. *Ἡ ἡλικία τοῦ Γρηγ. Κωνσταντᾶ.* Στὴ σελίδα 72 τὸν λέμε ὀγδονταπεντάρη στὰ 1832. Κατὰ τὸν Φίλιππο Ἰωάννου εἶχε γεννηθῆ στὰ 1753. Βλέπε ὅμως καὶ τὴ *Βιογραφία* του ἀπὸ τὸν Ρ. Καμήλαρι (Ἀθῆναι, 1897), σελ. 9, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι οὔτε ὁ ἴδιος ἤξερε πότε εἶχε γεννηθῆ, ὑπολόγιζε ὅμως στὰ 1834 πὼς ἦταν 85 χρονῶν.

Ὁ ἴδιος βιογράφος βεβαιώνει ὅτι δὲν ὑπάρχει εἰκόνα τοῦ Κωνσταντᾶ.

4. Τὸ γνωμοδοτικὸ σημείωμα τοῦ Γρόπιου γιὰ τὰ σχέδια τοῦ Ἰατρίδη (βλ. σ. 126 καὶ τὴ φωτοτυπία ἀριθ. 5) διατηρεῖται στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους (φάκελλος Γραμματείας Παιδείας, Ἰανουάριος 1833).

5. Στὴ σελίδα 153 ἀναφέρουμε ὅτι ὁ Πιττάκης ἔγραψε, κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν διαξιφισμῶν του μὲ τὸ Ρὸς ἀπάνω στὸ ζήτημα τῶν ἐπιγραφῶν τῶν Νεωρίων, ὅτι εἶχε ἀπασχοληθῆ κι' αὐτὸς στὴν ἀνάγνωση καὶ ἀντιγραφὴ τῶν ἐπιγραφῶν ἐκείνων, καὶ μάλιστα γιὰ χάρη τοῦ Ρός. Ἐπειδὴ στὸ κείμενο δὲν παραπέμπουμε σὲ πηγή, τὸ συμπληρώνουμε ἐδῶ. Αὐτὰ τὰ βεβαιώνει ὁ Πιττάκης στὸ δεύτερο ἄρθρο του, ποὺ δημοσίευσε τότε στὸν *Ἑλληνικὸ Ταχυδρόμο* (φύλλο 28 τῆς 23 Ἰουλίου - 9 Αὐγούστου 1836). «Εὖγε, Κύριε Ρός», γράφει, «φαίνεται ἐβαρέθης ν' ἀναγνώσῃς τὰς ἐπιγραφάς, μολονότι ἄλλος δυστυχὴς Ἕλλην σοὶ τὰς ἑτοίμασε... Τοῦτο ἐγνώριζα πρὸ τῆς σοφολογιότητός του, διότι καὶ πρὸ αὐτοῦ τὰς ἐπιγραφὰς ἀντέγραψα, καὶ ταύτας σώας καὶ εἰς ἐντελεστέραν κατάστασιν.»

6. Σχετικὰ μὲ τὶς ἐθνικὲς λιθογραφίες, ποὺ ἦταν στὴν Αἴγινα τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1832 (βλ. σελ. 216 καὶ 313, σημ. 7), προσθέτουμε ὅτι καὶ ὁ κατάλογος Α, ποὺ ἀναφέρει ὁ Γ. Ἀποστολίδης Κοσμητὴς στὴν ἔκθεσή του πρὸς τὸ Δεσύλλα (βλ. σελ. 326) καὶ σώζεται στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα (Γραμματεία Παιδείας, Ἀπρίλιος 1832), ἀναφέρει ἐπίσης δυὸ λιθογραφικὰ πιεστήρια :

«1 πιεστήριον ξύλινον μὲ ὅλα τὰ ἀναγκαῖα.
1 ὅμοιον σιδηροῦν.»
('Ακολουθοῦν τὰ ὑπόλοιπα ἐξαρτήματα τῶν λιθογραφιῶν).

7. Ὁ ἀναγνώστης θὰ πρόσεξε τὴν ἀντίφαση στὶς χρονολογίες τὶς σχετικὲς μὲ τὴ δημοσίευση τοῦ ἐπιστολιμαίου ἄρθρου τοῦ 'Ιατρίδη στὴν *'Αρχαιολογικὴ 'Εφημερίδα* γιὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ τῆς Εὐρυτανίας. 'Ενῶ στὴ σελίδα 162 λέμε ὅτι ἡ ἐπιστολὴ ἐκείνη δημοσιεύτηκε στὸ τεῦχος 'Απριλίου - Μαΐου 1838, στὴ σελίδα 255 ἀναφέρουμε ὅτι τυπώθηκε τὸν 'Οκτώβριο τοῦ 1838. Καὶ τὰ δύο εἶναι σωστά! 'Ενῶ τὸ φυλλάδιο εἶναι τοῦ 'Απριλίου - Μαΐου τοῦ 1838, ἡ ἐπιστολὴ ἔχει χρονολογία 15 'Οκτωβρίου 1838. Δείχνει κι' αὐτὸ τὴν καθυστέρηση καὶ τὴν ἀταξία, ποὺ χαρακτήριζε τὴν ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ ἐκείνου.

8. Σχόλια τοῦ 'Ιατρίδη στὸ τραγοῦδι τοῦ Καλλιακούδα:

α) *Καλλιακούδας*. Πατρὶς τούτου ἦν τὸ ἐν Φωκίδι πολίχνιον... ἐγγὺς τοῦ χωρίου Βιτρινίτσα.

β) *Γαβρολίμνη*. Ράχις ἄνωθεν τῆς Ναυπάκτου, ὀλίγας ὥρας ἀπέχουσα αὐτῆς, ἔνθα σώζεται εἰσέτι πύργος ἐρειπωμένος τῶν Βενετῶν.

γ) *Μαλάματα*. Ράχις καὶ αὐτὴ ἄνω τῆς Ναυπάκτου.

δ) *Σάκκος*. Οὗτος ἦν 'Αλβανὸς ἐκ τῆς Θεσπρωτίας, ὀθωμανὸς τὴν θρησκείαν, ἀνὴρ πολεμιστὴς καὶ φίλος ἀχώριστος τοῦ Καλλιακούδα, 'Ανδρίτσου καὶ Νίκου - Τσάρα.

ε) *Μουσελίμης*. Τοποτηρητὴς τοῦ ἡγεμόνος. Λ. τουρκική.

ς) *Δασκαλάκης*. 'Αποσπασματάρχης τοῦ Καλλιακούδα (κολιτσῆς τουρκ.)

ζ) *Ἄϊτε*. 'Αντὶ τοῦ ἄγετε, ὡς ἐπίρρημα παρακελεύσεως.

η) *Μέτσε - Μπόνος*. Συμπατριώτης τοῦ τυράννου 'Αλῆ καὶ σύμβουλος αὐτοῦ. 'Επιζήσας μέχρι τοῦ 1821 καὶ συνοδεύσας τὸν υἱὸν τοῦ τυράννου Μουχτὰρ πασᾶν, ἐξορισθέντα παρὰ τοῦ Σουλτάνου Μαχμοὺτ εἰς Ἄγκυραν τῆς Γαλατίας, ἐκαρατομήθη καὶ οὗτος ἐκεῖ.

θ) *Κίρτισε*. Κατέστρεψε, ἠφάνισε. Λ. τουρκική.

ι) *Τσαρκαντζῆδες*. Δορυφόροι. Λ. τουρκική.

ια) Περιγραφὴ τῆς μάχης: «.. Βλέποντες οἱ Τουρκαλβανοὶ ὀπαδοὶ τοῦ Λουκᾶ Καλλιακούδα τὴν παρὰ τοῦ ἀτρομήτου τούτου ἀνδρὸς τοσαύτην φθορὰν τῶν ὁμοθρήσκων των (μεθ' ὧν καὶ ὁ ὑπεραγαπώμενος ὑπὸ τοῦ τυράννου 'Αλῆ πρῶτος τῶν δορυφόρων του Πάσιος Κολώνιας), ἐγένοντο μανιώδεις· δι' ὅ, πυροβολήσαντες ἐπιβούλως ἐκ τῶν ὀπισθίων, τὸν ἐφόνευσαν. Εἷς δὲ τῶν συντρόφων αὐτοῦ, Δασκαλάκης τοὔνομα, κόψας τὴν κεφαλήν, ἔδειξεν αὐτὴν κρυφίως τῷ συνοπαδῷ αὐτοῦ Σάκκῳ. Οὗτος, δέ, διατάξας ἄραβά τινα Καραγιάννην, ἵνα μείνῃ ἐντὸς τοῦ πύργου μετ' ἄλλων τινῶν κλεπτῶν, ἐξῆλθε νύκτωρ μετὰ τῶν λοιπῶν καὶ ὠχυρώθη ἐν ἄλλῃ ἀσφαλεῖ τινι θέσει εἰς ἀντίστασιν. Τὸ δὲ πρωΐ, δόντες πίστιν οἱ Τοῦρκοι εἰς τοὺς λόγους τοῦ Ἄραβος, βεβαιοῦντος ἀνακωχὴν ὅπλων (μπέσα γιὰ μπέσα), ἐπλησίασαν περὶ τὸν πύργον· ὅτε αἴφνης ὁ Ἄραψ, βαλὼν πῦρ εἰς δύο καδίσκους πλήρεις πυρίτιδος, κατέστρεψε πλείστους τῶν Τούρκων, συγκαταστραφεὶς καὶ οὗτος μετὰ τῶν λοιπῶν συντρόφων του. Ὅσοι δὲ τῶν Τούρκων ἐσώθησαν, ἐζήτησαν μετὰ σπουδῆς τὸ σῶμα τοῦ Καλλιακούδα, ὅπερ εὑρόντες κεκαλυμμένον ὑπὸ σωρὸν χαρτίων καὶ φυσεκίων, μόλις ἐγνώρισαν ὡς ἐκ τοῦ σημείου ἐπὶ τῆς δεξιᾶς χειρὸς τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ. Κόψαντες δὲ αὐτήν, ἐπαρουσίασαν τῷ τυράννῳ εἰς 'Ιωάννινα. Ἦν δὲ τὸ ἔτος 1805.» (*Συλλογὴ Δημοτικῶν 'Ασμάτων*, σελ. 36 - 38).

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Ἔργα τοῦ Ἰατρίδη εἶναι :

Τὰ ἔξη ἀπεικονίσματα τῶν ἀρχαίων ἀγαλμάτων καὶ ἀναγλύφων (λιθογραφίες τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδας*).

Οἱ δεκαέξη εἰκόνες στὸ τέλος τοῦ βιβλίου.

Οἱ βινιέττες, σελ. 211 καὶ 247 (κόσμημα τοῦ ἐξώφυλλου).

Τὸ σκίτσο τῆς σελίδας 282.

Ἔγιναν ἀπὸ τὸν Τάκη Καλμοῦχο :

Ἡ εἰκόνα τῆς σελίδας 12.

Τὰ πορτραῖτα τοῦ Ἰατρίδη, τοῦ Δώκινς, τοῦ Πιττάκη καὶ τοῦ Ρὸς (σελ. 160), ἀπὸ παλιὲς εἰκόνες.

Τὸ Καρπενῆσι καὶ ἡ Ἀράχωβα Παρνασσοῦ (σελ. 256).

Ἡ Ἀράχωβα στὰ 1843 (κατὰ τὸν Rey).

Τὰ διακοσμημένα ἀρχικὰ γράμματα.

Οἱ βινιέττες, σελ. 28, 95, 127 καὶ 166 (ἡ τελευταία κατὰ τὸν Rey).

Τὸ κάλυμμα.

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

Σελίδα	42	στίχος	10	ἀντὶ	τὴν 17ην	γράφε	τὴν 16ην
»	42	»	18	»	27 Μαρτίου	»	26 Μαρτίου
»	63	»	14	»	πατὴρ	»	σωτὴρ
»	79	»	17	»	ἱεροδιάκονο	»	ἀρχιμανδρίτη
»	91	»	19	»	ΙΩΑΝ. ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ	»	ΑΘ. ΑΒΡΑΜΙΑΔΗΣ
»	111	»	16	»	Μοννιὲ	»	Μιοννὲ
»	123	»	14	»	ἔγγραφαν	»	ἔγραφαν
»	123	»	22	»	ἱεροδιάκονοι	»	ἱεροδιδάσκαλοι
»	123	»	27	»	296 τῆς 11	»	290 τῆς 10
»	124	»	17	»	dal	»	del
»	124	»	23	»	τί μωρία !	»	τί μωρίες !
»	132	»	23	»	20 Μαρτίου	»	31 Μαρτίου
»	142	»	9	»	Forhammer	»	Forchhammer
»	154	»	11	»	Kunstbtatt	»	Kunstblatt
»	201	»	17	»	C. Karo	»	G. Karo
»	205	»	17	»	κλασσικὸ	»	ἑλλαδικὸ
»	215	»	30	»	22	»	20 - 22
»	217	»	22	»	τυπογραφίας	»	λιθογραφίας
»	222	»	20	»	1819	»	1818
»	255	»	τελευτ.	»	163	»	162
»	271	»	1	»	CHANÇON	»	CHANSON
»	271	»	13	»	égoisme	»	égoïsme
»	304	»	3	»	1901 καὶ 1902	»	1900 καὶ 1901
»	307	»	33	»	οἰκονομοπολιτικῆς	»	γεωπολιτικῆς
»	311	»	τελευτ.	»	26	»	36
»	315	»	39	»	Granville	»	Grandville
»	317	»	36	»	Μιχαὴλ	»	Μιλτιάδης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

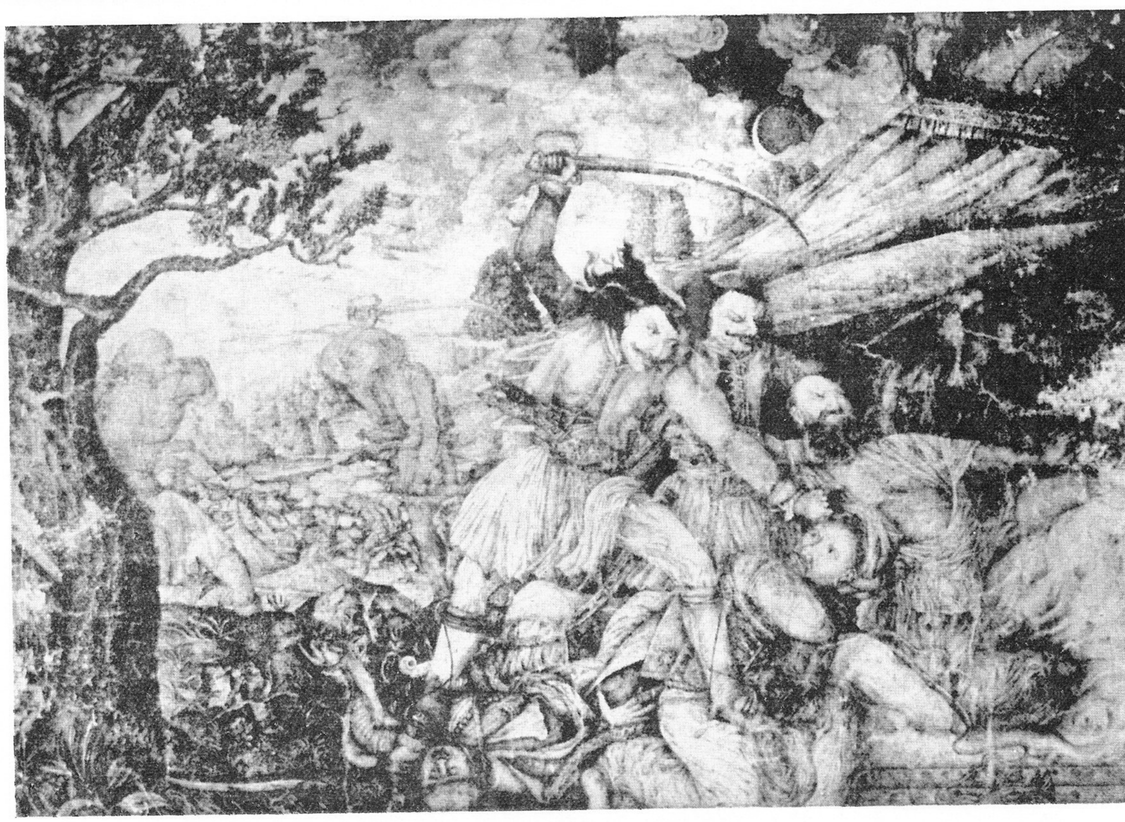
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

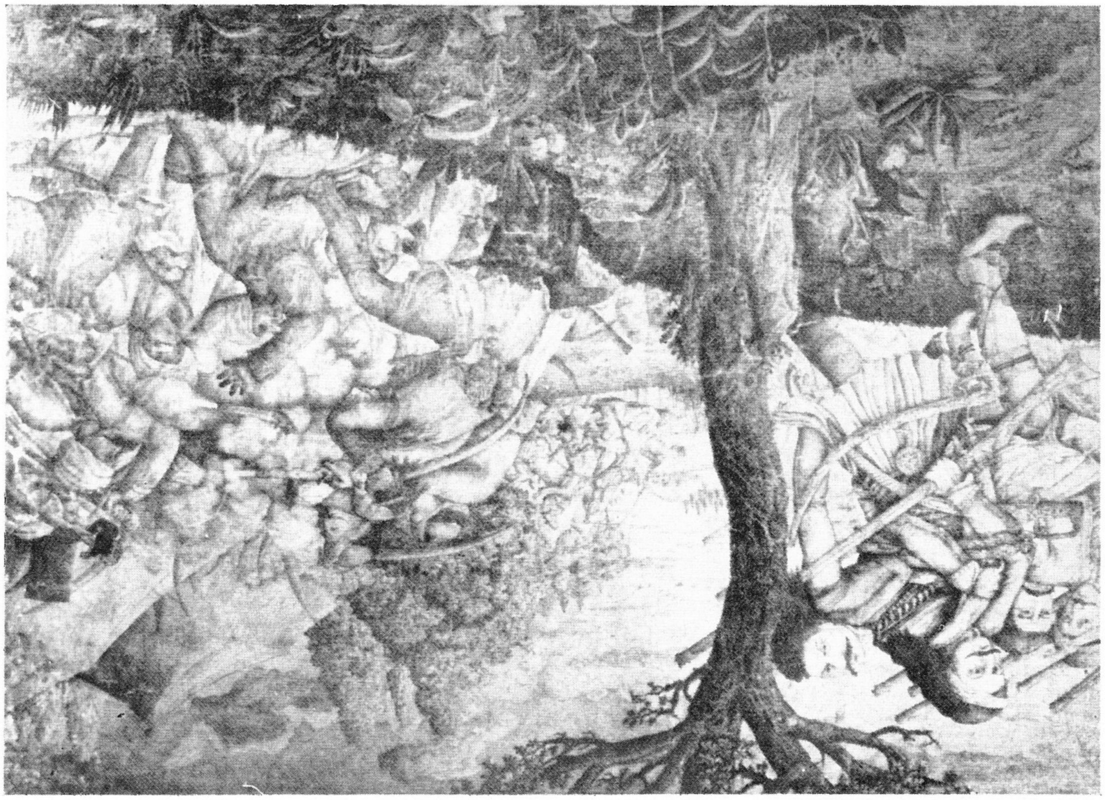
ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΑΥΤΟ «Ο ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΙΑΤΡΙΔΗΣ» ΤΟΥ Γ. ΦΑΡΜΑΚΙΔΗ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΧΙΛΙΑ ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ Π. ΜΠΟΛΑΡΗ, ΟΔΟΣ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ 12. ΤΟ ΤΥΠΩΜΑ ΤΕΛΕΙΩΣΕ ΣΤΙΣ 16 ΜΑΪΟΥ 1960.

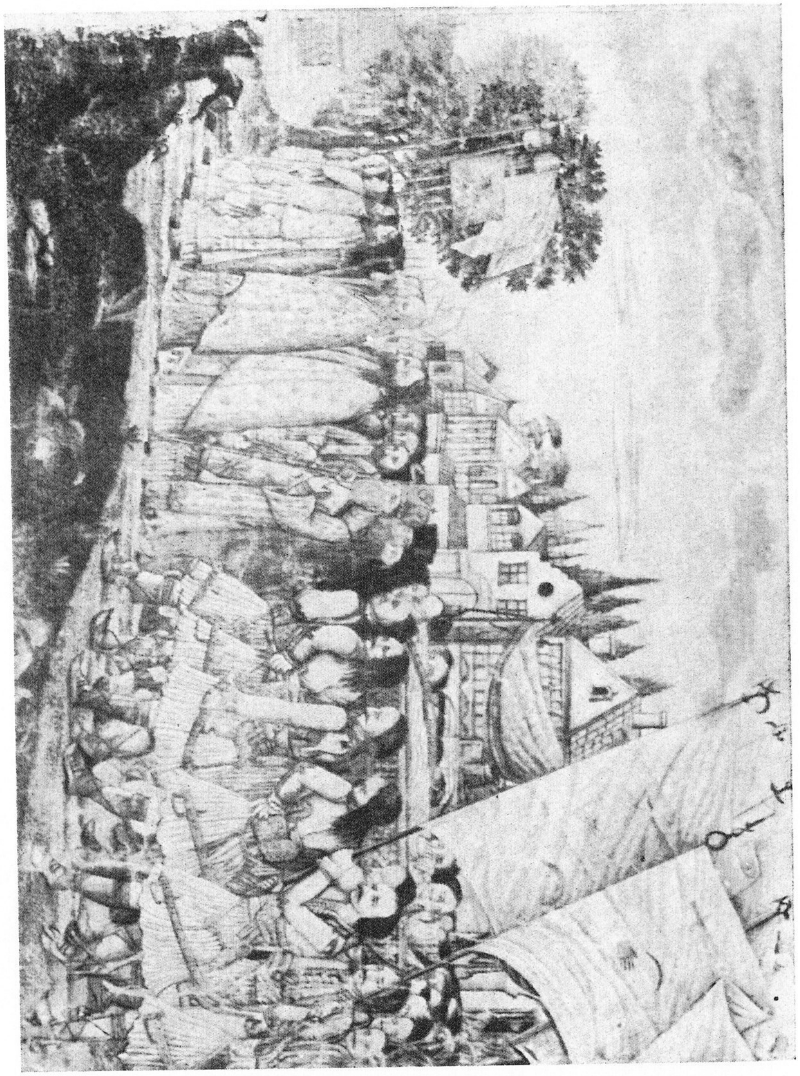

ΤΟ ΠΑΡΣΙΜΟ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Ο ΜΑΡΚΟΣ ΜΠΟΤΣΑΡΗΣ ΣΤΟ ΚΕΦΑΛΟΒΡΥΣΟ

ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΜΑΡΚΟΥ

Η ΚΗΔΕΙΑ ΤΟΥ ΜΑΡΚΟΥ ΣΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ

ΚΑΡΑ·Ι·ΣΚΑΚΗΣ

ΝΙΚΗΤΑΡΑΣ

Ο ΑΡΜΑΤΟΛΟΣ ΑΝΔΡΙΤΣΟΣ

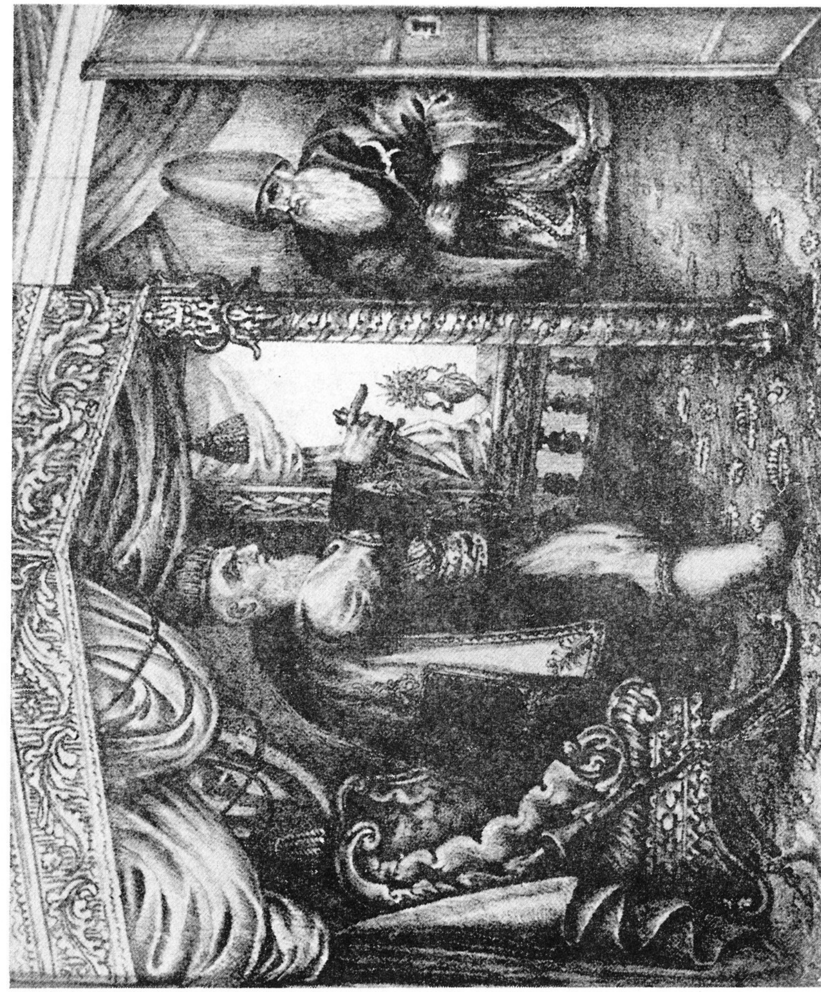
ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΕΓΑΣ

ΡΩΜΑΝΟΣ Β΄

ΤΟΥΡΚΟΣ ΒΟΕΒΟΝΔΑΣ

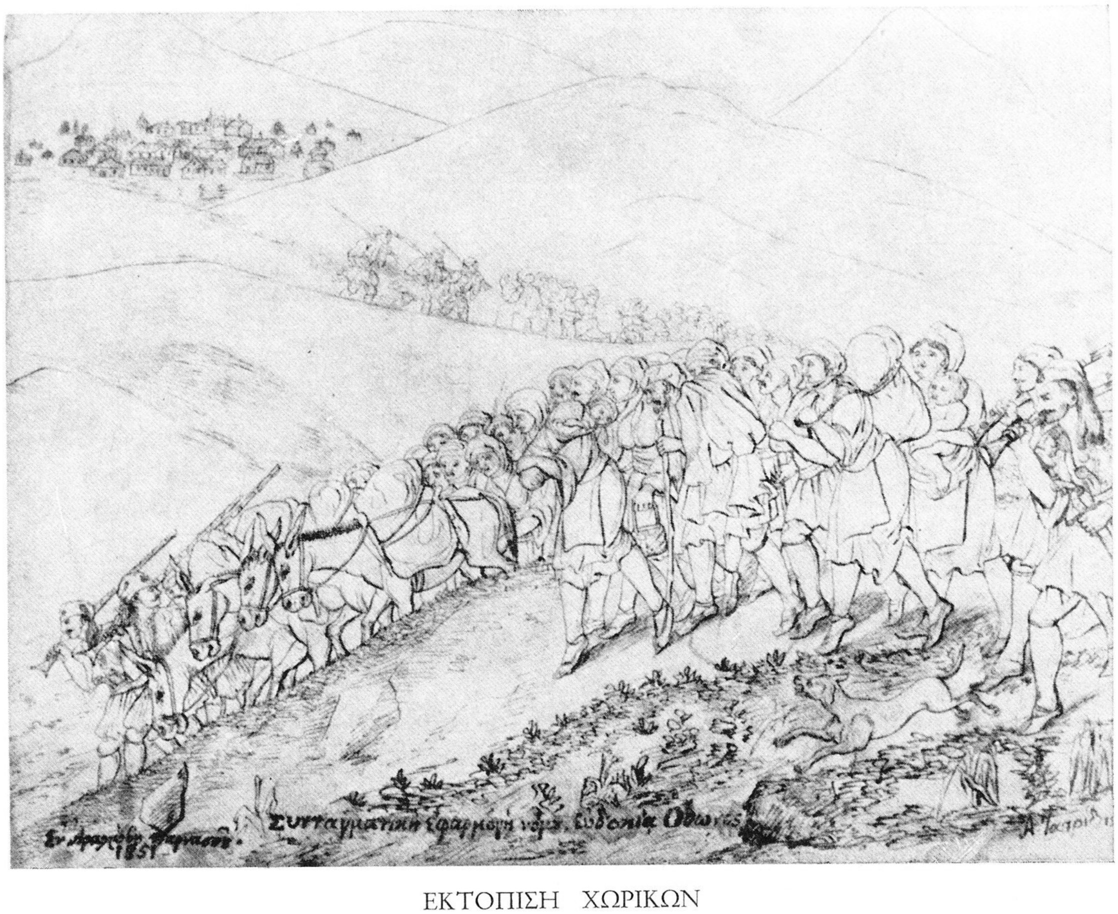

ΑΛΗ ΠΑΣΑΣ

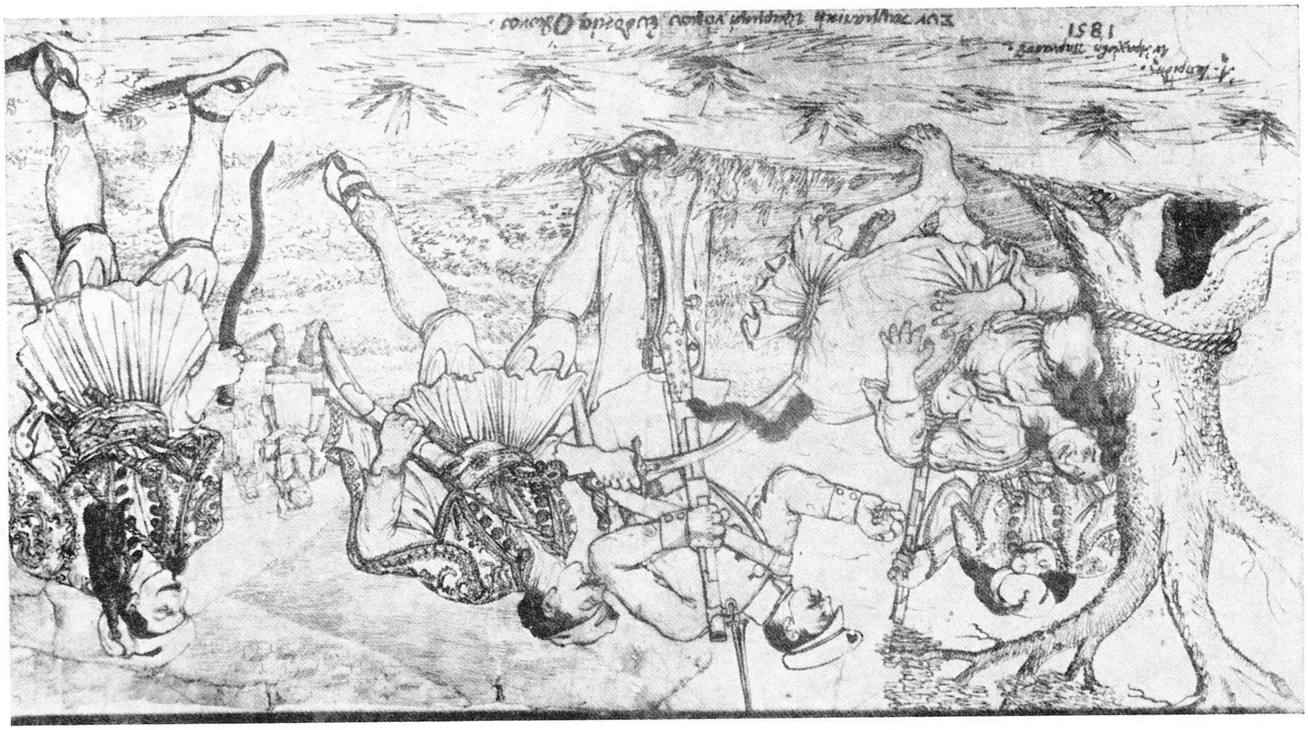

ΤΟ ΚΡΕΜΑΣΜΑ ΤΟΥ ΣΕΡΓΙΟΥ

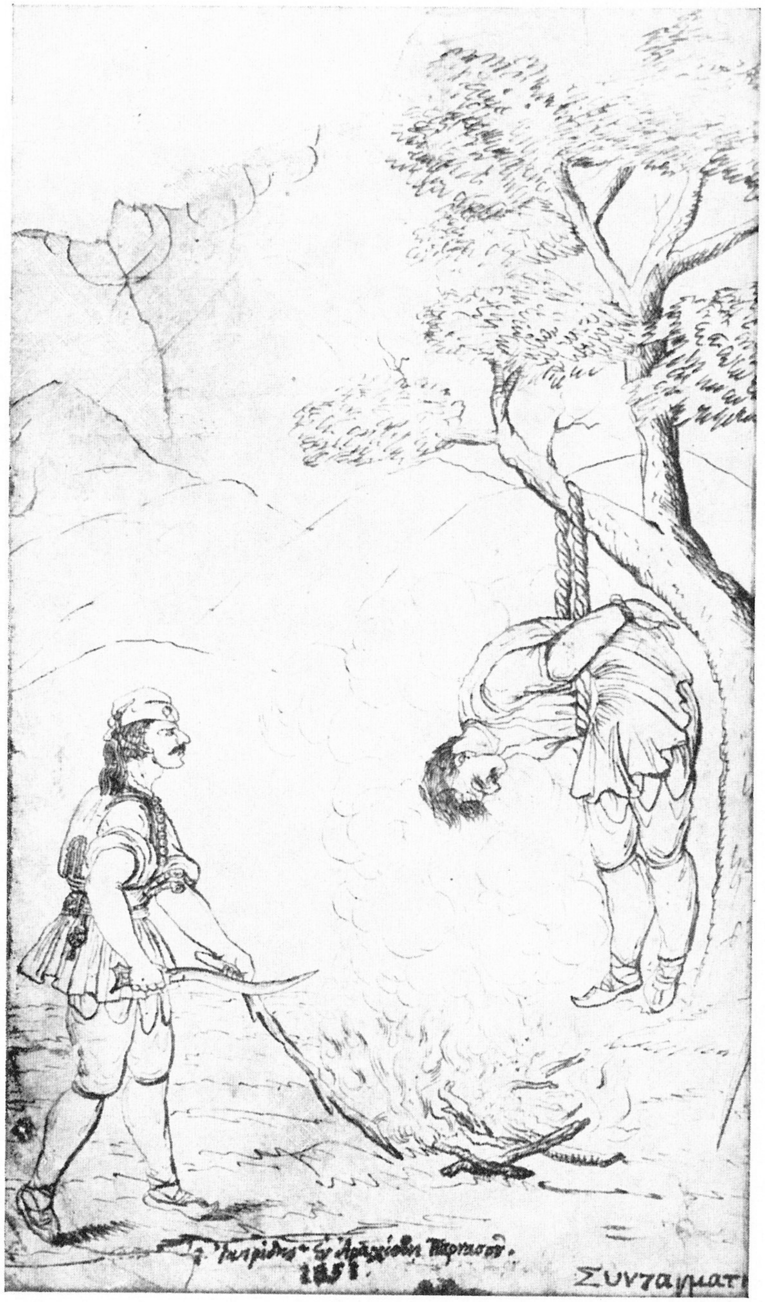

ΓΕΝΙΤΣΑΡΟΣ

ΕΚΤΟΠΙΣΗ ΧΩΡΙΚΩΝ

ΤΟ ΜΑΡΤΥΡΙΟ ΤΗΣ ΓΑΤΑΣ

ΤΟ ΚΑΠΝΙΣΜΑ